Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

DÖRDÜNCÜ CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN YAYINEVİ : Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI :* Kuşak Ofset tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

V

KAANÛNÎ VE AKDENİZ: II. SAFHA - HASAN; SÂLİH, TURGUT VE PİYALE PAŞALAR - FAS, CERBE VE MALTA (1546-1566)

A. BARBAROS'TAN SONRA CEZÂYİR BEYLERBEYİLİĞİ: BARBAROS-ZÂDE HASAN PAŞALAR VE FAS FÂTİHİ SÂLİH PAŞA (1542 - 1568)

Barbaros-zâde I. ve II. Hasan Paşalar'ın Beylerbeyilikleri Devresinde Cezâyir (Ocak 1542 - Eylûl 1551)

BARBAROS'un ölümünü takıyb eden birkaç yıl, Türk Donanması, mûtat Akdeniz seferleri dışında büyük ölçüde hareketlere girişmedi. Donanmanın başına meslekten gelmiyen amirallerin getirilmesi ve Charles-Quint'in tamamen baş eğmiş olması, bunun iki sebebini teşkil eder. Bununla berâber Fransa, yardım isteklerinden vazgeçmiyordu. Barbaros'un ölümünden bir yıl sonra 1547'de Istanbul'a gelen yeni Fransız büyükelçisi d'Aramont, 1.080.000.000 TL. tutarında bir istikraz için, Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurdu (Hammer, V, 393).

Yıllardan beri, Barbaros'un kapdân-ı deryâ olduğu 12-13 yıldan beri Cezâyir'i, vekâleten, evlâtlığı Barbaros-zâde Hasan Paşa, önce sancakbeyi (tümamiral), Cezâyir zaferinden sonra beylerbeyi (oramiral) rütbesiyle idâre ediyordu. Barbaros'un ölümü üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, Hasan Paşa'yi asaleten bu makama tâyin ettiğini bildiren fermanı, Cezâyir'e, yolladı. Onun için Hasan Paşa, Avrupalı tarihçilere göre, Oruç Bey ve Hayreddin Paşa'dan sonra «3. Cezâyir kralı = Roy d'Alger»dir. Bazı Avrupalı tarihçiler, Oruç'un kurduğu bu «Cezâyir krallığı» nı, XVI. asrın «büyük devletlerinden biri» şeklinde anmaktadırlar (Lavisse-Rambaud, IV, 813).

1542'de, daha Barbaros hayatta iken, Tlemsen meselesi patlak verdi. Tlemsen büyük bir Arab şehri idi ve içinde kuvvetli bir

Türk garnizonu vardı. Fas Arab imparatorluğunun sınırına çok yakın olan bu şehir, Arab'laşmış bir Berberî krallığının, Abdülvâdîler veya Zeyyânîler'in (Benî-Abdu'l-Vâd, Benî-Zeyyân) başkenti idi. 1236'dan beri iktidarda olan bu hânedan, son zamanlarda ancak şehir ve çevresinde ve Cezâyir Beylerbeyisi'ne tâbi olarak saltanat sürüyordu. Tlemsen'in kuzeybatısındaki Vahrân (Oran) limanı, İspanya'nın elinde idi. Tlemsen, 1517'de resmen Oruç Bey'e tâbî olmuştu. Fakat o zamandan beri arada Türk hâkimiyetini dengede tutmak ve şahsî menfaatler yüzünden, Vahrân'daki İspanyollar'a yanaşmıştı. İşte 1542'de VI. Muhammed'in Vahrân'a sığınması, Hasan Paşa ile Vahrân umumî valisi Kont Alkodet arasında mühim bir çatışmaya yol açtı. VI. Muhammed, hâlen tahtta bulunan 27. Abdülvâdî hükümdârı Ebû-Zeyyân III. Ahmed'in ağabeyi idi. III. Ahmed, 1540'ta ağabeyi Ebû-Abdullah VI. Muhammed'i tahtından mahrum edip yerine geçmişti. Bunun üzerine 3 oğlu ile berâber VI. Muhammed, tahtını geri almak üzere İspanyollar'a sığınmıştı. Zîrâ Türkler, III. Ahmed'i tutuyorlardı. VI. Muhammed, ancak birkaç ay tahtta kalmış olmasına rağmen, saltanatın zevkini almıştı. Ebû-Muhammed II. Abdullah'ın (1527-1540) 3 oğlunun büyüğü idi.

Kont Alkodet, kendi kuvvetleri ile VI. Muhammed'i Tlemsen'e götürüp tahta oturtmayı göze alamadı. Aylarca İspanya'dan kuvvet gelmesini bekledi. Kuvvetler gelince, 12.000 kişilik bir ordu ile güneybatıya indi, Tlemsen'e yürüdü. 27 ocak 1543'te Vahrân'dan çıkan bu orduda, VI. Muhammed ve 3 oğlu da bulunuyor ve yolda kendilerine Arab ve Berberîler'in katılmasını ümid ediyorlardı.

Gerçekten birçok yerli kabîle, VI. Muhammed'e katıldı. III. Ahmed ise, Tlemsen'deki 400 Türk'ten müteşekkil garnizonu da yanına alıp, 80.000 askeri ile ağabeyini karşılamaya hazırlandı. Bir yandan da, zaferden emin olmadığı için, Cezâyir'den, Hasan Paşa'dan yardım istedi. 5 şubat 1543'te İspanyollar, III. Ahmed'in çoğu çapulculardan ibâret kuvvetlerini dağıtarak Tlemsen'e girdiler ve şehri yağma ettiler. VI. Muhammed, tekrar tahta geçti ve İspanya Kralı'nı yâni Charles-Quint'i metbû tanıyacağına yemin ettikten sonra, Kont Alkodet'i başından savabildi. İspanyollar, 26 şubatta Tlemsen'i boşaltarak gittiler. Zira Hasan Paşa'nın her an için müdâhalesinden korkuluyordu. Hattâ Alkodet, VI. Muhammed'e vâdettiği 1.200 kişilik bir İspanyol garnizonunu da Tlemsen'de bırakmaktan vazgeçti. Tlemsen şehri VI. Muhammed'de olmakla berâber, 400 Türk, yanlarına III. Ahmed'i alıp kaleye çekilmişlerdi. Alkodet, bu kaleyi düşürmek işini de VI. Muhammed'e bırakıyordu. Fakat İspanyollar şehri terkeder etmez, Türk-

ler ve III. Ahmed'i istiyen Türk tarafdarı yerliler, kaleden çıktılar. İspanyollar'ı Vahrân'a kadar takıyb ettiler. İspanyollar, büyük zâyiat verdi. Alkodet, 8 martta, yâni 10 günde Vahrân'a vardı.

Alkodet, Charles-Quint'e karşı mahcûb oldu. Tlemsen'i fethedeceğini ileri sürerek İspanya'dan büyük yardım almıştı. Başarısızlığını örtmek için, Mostaganem'e saldırmaya karar verdi. Vahrân'ın az doğusundaki bu liman, Türkler'in mühim üslerinden biriydi. 21 martta Vahrân'dan çıktı. Cezâyir'den imdat almadan, Mostaganem'i düşürmek şarttı. Alkodet, Mazagan'a geldi ve bu şehirdeki küçük Türk garnizonunu yenerek şehri işgal etti. Fakat Mostaganem'deki Türk garnizonunun 1.500 levend ve 30 toptan müteşekkil olduğunu öğrenince, bu kuvvetle karşı karşıya gelmeyi göze alamadı, Mostaganem'i düşürmekten vazgeçti, Vahrân'a dönmek istedi. Düşmanın mânevî gücünü yitirdiğini farkeden Türkler, İspanyollar'ı Mazagan'dan Vahrân'a kadar takıyb ettiler. Belki 100.000'i bulan bir Arab-Berberî topluluğu da, İspanyollar'ı yağmalamak için, birkaç yüz Türk levendini takıyb ediyordu. 1 nisanda Vahrân'a eriştiği zaman Kont Alkodet, çok ağır zâyiat vermiş bulunuyordu. Tlemsen'de ise bu sıralarda VI. Muhammed, Türkler'e ve III. Ahmed'e tarafdar olanlar tarafından öldürülmüştü. III. Ahmed, Cezâyir'e tâbî olarak kesin şekilde tahta yerleşti. Tlemsen'deki Türk garnizonu takviye edildi. Kont Alkodet'in başarısızlıkları, İspanyol nüfuzunu, yerli halkın nazarında hiçe indirdi.

Bu sırada Barbaros-zâde Hasan Paşa, 15 kasım 1545'te Cezâyir beylerbeyiliğinden alındı. Dîvân-ı Hümâyûn, Paşa'ya, gene Cezâyir'de kalmasını, Istanbul'a gelmemesini bildirdi. Yerine, Barbaros'un asıl oğlu olan Hasan Paşa'yı, beylerbeyi olarak, Istanbuldan Cezâyir'e yolladı. I. Hasan Paşa'nın Dîvân-ı Hümâyûn tarafından neye azledildiğini henüz bilmiyoruz. Belki Tlemsen hâdiselerine daha enerjik şekilde müdâhale etmediği içindir. Belki de Istanbul'da bulunan II. Hasan Paşa'nın, Dîvân ve kendisini çok seven Kaanûnî nezdindeki nüfuzundan dolayıdır. Zira bu sıralarda Barbaros hayattaydı ve son aylarını yaşıyordu. Barbaros'un, asıl oğlu ile evlâtlığı olan iki Hasan Paşa arasında ayırma yapmadan her ikisini de aynı derecede sevdiğini biliyoruz. Fakat ölümünün yaklaştığını anlayınca, asıl oğlunu, kendisine ağabeyi Oruç Bey'den kalan Cezâyir tahtında görmek istemiş olabilir. Arşiv vesikaları incelendikçe, bu mesele de aydınlığa kavuşabilir. I. Hasan Paşa, 1542 ocağında, Barbaros'un yerine asaleten Cezâyir beylerbeyisi olmuştu. Son 5 yılını babalığı Barbaros'un Cezâyir'de kendisine bıraktığı büyük emlâkini idâre ile geçirdi ve bu müstesna

amiral, 1549'da 58 yaşında Cezâyir'de öldü. Bâbu'l-Vâd'deki türbesinde gömülüdür. Türbesindeki kitâbeyi, Fransızlar, Cezâyir Müzesi'ne kaldırmışlardır. Paşa, Cezâyir'de birçok hayır eseri bırakmıştır. Çağdaş İspanyol tarihçisi meşhur Haedo: «Hiçbir paşa, Cezâyir'de onun kadar adalet ve hakkaniyet göstermemiştir» diyor. 1541 ekiminin sonunda Charles-Quint'e karşı kazandığı Cezâyir zaferi, Hasan Paşa'yı, XVI. asrın büyük serdârları arasına koymuştur. Bu sûretle 1544'te, yâni daha bir yıl önce kendisine beylerbeyi (oramiral) rütbesi verilen ve I. Hasan Paşa'dan daha genç olan II. Hasan Paşa, amcası, babası, ağabeyinden sonra Avrupalılar'a göre «4. Cezâyir kralı» oldu. II. Hasan Paşa, henüz Cezâyir'e gelmişti ki, babası Barbaros Hayreddin Paşa'nın Istanbul'da öldüğü haberini aldı. Barbaros'un ölümü üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, yeni kapdân-ı deryâ Sokollu Mehmed Paşa'ya Cezâyir beylerbeyiliği unvanını vermiyerek, bu unvanın fiilen, hukukan ve asaleten II. Hasan Paşa'nın olduğunu te'yîd eden fermânı, Cezâyir'e gönderdi.

II. Hasan Paşa, 22 eylûl 1551'e kadar 5 yıl, 10 ay, 7 gün Cezâyir beylerbeyisi olarak bu çok mühim bahriye beylerbeyiliğinin başında kaldı. Bu tarihte Istanbul'a çağırılarak, yerine XVI. asrın en büyük denizcilerinden ve Oruç Bey'le Hayreddin Paşa'nın en yakın arkadaşlarından olan Çanakkaleli Sâlih Paşa getirildi (Hammer, VI, 172). Sâlih Paşa, 1556 haziranındaki ölümüne kadar 4 yıl, 9 ay bu mevkide kaldı. Ölümünde 68 yaşlarında olmalıdır. Oğlu Mehmed Paşa da sonradan Cezâyir beylerbeyisi olmuştur. 5 yıla yakın Istanbul'da kalan II. Hasan Paşa, Sâlih Paşa'nın ölümü üzerine, Dîvân tarafından, beylerbeyi olarak tekrar Cezâyir'e gönderildi. Bu defa 1561 kasımına kadar 5 yıl, 5 ay Cezâyir'i idâre etti. Bir yıl kadar Istanbul'da kaldı. Ertesi 1562 yılı aralığında 3. defa Cezâyir beylerbeyisi oldu. 1567 ocağına kadar 4 yıl, 1 ay mevkiini muhafaza etti. Tekrar İstanbul'a çağırıldı. 3 yıl sonra 1570'te, Istanbul'da öldü. Beşiktaş'taki babasının türbesine, onun yanına gömüldü. Bu sırada Türkiye tahtında, II. Sultan Selim bulunuyordu. Bu sûretle II. Hasan Paşa'nın 3 defada cem'an Cezâyir beylerbeyiliği, 15 yıl, 4 ay sürmüştür. II. Hasan Paşa, Turgut Paşa'nın tek evlâdı olan kızı ile evlenmişti ki, bu evlilikten Barbaros-zâde Mahmud Bey (bahriye sancak beyi) doğmuş ve Barbaros-zâdeler bu Mahmud Bey'den yürümüştür. II. Hasan Paşa'nın kızkardeşi, yâni Barbaros'un tek kızı da Turgut Paşa ile evlenmişti. Bu sûretle Turgut Paşa, II. Hasan Paşa'nın hem kayınpederi, hem de eniştesi, Mahmud Bey'in de hem ana tarafından büyükbabası, hem de halası ile evli bulunduğundan gene eniştesi olmaktadır.

II. Hasan Paşa'nın 1. Cezâyir beylerbeyiliği devrinin (15 kasım 1545 - 22 eylûl 1551) en mühim hâdisesi, gene Tlemsen meselesi etrafında çıkan olaylardır. Krizi, 1550'de 30.000 kişilik bir Fas ordusunun Tlemsen'i işgal etmesi ve 10 yıldan beri Türkler'e tâbî olarak tahtta oturan III. Ahmed'i kovması açtı. Bunun üzerine Hasan Paşa, Faslılar'ı kovmak üzere, 6.000 Türk ve 8.000 Arab-Berberî'den müteşekkil bir ordu ile Tlemsen üzerine yürüdü. Fas Sultanı, Hasan Paşa ile müttefikan hareket ederek, İspanyollar'ı Vahrân'dan kovmak üzere yapılan anlaşmaya, Türkler'e büsbütün güc kazandıracağı endişesiyle, riâyet etmemişti.

Hasan Paşa, Mostaganem'e geldi. Vahrân-Tlemsen yolu üzerinde İspanyollar'ın «Rio Salado» dedikleri mevkide, Faslılar ile Türkler karşılaştı. Hasan Paşa'nın 12.000, Fas imparatorluk prensi Mevlây Abdülkadir'in ise 20.000 askeri vardı. Barbaros-zâde, Fas ordusunu kolayca bozdu. Mevlây Abdülkadir, maktûl düştü. Hasan Paşa, Fas sınırına kadar geldi. Tlemsen'e Safâ Bey'i sancakbeyi tâyin etti. Fakat az sonra VI. Muhammed'le III. Ahmed'in kardeşleri olan Hasan, Tlemsen tahtını ele geçirdi. 1555'e kadar daha çok İspanyol desteğiyle hüküm sürdü. Bu yıl Sâlih Paşa, Tlemsen'i kesin şekilde Cezâyir'in bir sancağı yaptı. 319 yıllık Abdülvâdî hânedânı söndü. Türkler'in bu çevrede 38 yıldan beri devam ettirdikleri himâye rejimi, ilhakla kapanmış oldu. Mevlây Hasan, Vahrân'a gidip İspanyollar'a sığındı. Hasan Paşa, bir müddet önce, donanması ile Fransa'yı desteklemesi husûsunda Dîvân-ı Hümâyûn'dan emir almıştı. Fransızlar'dan hoşlanmıyan Hasan Paşa, bu emri savsakladı. Bunun üzerine Istanbul'dan, Cezâyir beylerbeyiliğinden azledildiği, yerine Sâlih Reîs'in paşalıkla (oramiral) gönderileceği, derhal Istanbul'a dönmesi emrini aldı. Pek namlı bir Türk denizcisi, Kazdağlı (veya Çanakkaleli) Sâlih Paşa, Cezâyir tahtına oturdu. Hasan Paşa'nın bu ilk beylerbeyiliğinde diğer bir hizmeti, Kabîliye denen Atlas Dağları bölgesindeki Berberî kabîlelerini teşkilâtlandırıp itaate almasıdır. Bunlar Türkler'e sâdece vergi veriyorlar, dağlarına Türk memurlarının ayak basmasını bile istemiyorlardı. Fransızlar'ın XIX. asırda bile Kabîliye'yi tam mânâsiyle itaat altına alamadıkları hatırlanırsa, Barbaros-zâde'nin başarısının değeri anlaşılır. Fakat bu bölgeyi tamâmen itaat altına alması, Sâlih Paşa'nın ölümünden sonraki ikinci beylerbeyiliği devresindedir (G. Yver, *İslâm Ans.*, 318a-b).

Hasan Paşa, Tlemsen seferinde, Fas ordusunun döküntülerini, bu imparatorluğun içine dalarak, başkentleri olan Fas şehrinin sûrlarına kadar tâkıyb etmiş ve halefi Sâlih Paşa'ya, feyizli bir yol açmıştı.

Sâlih Paşa'nın Cezâyir Beylerbeyiliği ve Fas İmparatorluğu'nun Türkiye'ye Bağlanması (22 Eylûl 1551 - Haziran 1556)

Preveze'de Türk Donanması'nın sağ kanadına, yâni Barbaros'un bulunduğu orta kanattan sonra, 4 kanat içindeki en mühimmine kumanda ettiğini gördüğümüz Sâlih Paşa, bu defa beylerbeyi olarak Cezâyir'e ayak bastığı zaman, 63 yaşlarında idi. Daha Oruç Reîs'in en yakın arkadaşlarından ve amirallerinden biri, belki birincisi olarak tanınmış, herkes tarafından sevilen, sayılan ve dehâsına inanılan büyük bir denizci idi. Bir ara Cenevizliler'e esir düşmüş ve forsaya atılmıştı. Barbaros'un ölümünden sonra, Istanbul'da filo kumandanı olarak hizmet görmüş ve Dîvân-ı Hümâyûn tarafından, Hasan Paşa'nın Istanbul'a çağırılmasına karar verilince, yerine tâyini kararlaştırılmıştır.

Şeytânî zekâsı ile tanınan ve Andrea Doria'nın Barbaros ve Turgut'tan sonra en çekindiği Türk amirali olan Sâlih Paşa'nın ilk mühim harekâtı, Güney Cezâyir seferidir. Bu seferde 4.000 Türk ve Emîr Abdülazîz kumandasında 8.000 Arab, Sâlih Paşa'ya katılmıştır. Paşa, Tell Atlasları'nı, sonra Sahrâ Atlasları'nı geçip, Tuggurt vâhasına gelmiş, buradan güneye doğru yoluna devam ederek, Vargla vâhasına erişmiştir. Burası 32° arzında olup, Büyük Sahrâ'nın kuzeyindedir. Daha da güneye inmiş, Büyük Sahrâ'da dolaşmış, 5.000 Berberî (Tuareg) ve Zenci'yi esir alıp Cezâyir'e dönmüştür. Büyük Sahrâ'nın yıllık vergiye bağlandığı bu sefer, coğrafî keşifler tarihi bakımından da mühimdir (G. Yver, *Encyclopédie de l'Islâm, Supplément,* 286b; Lavisse-Rambaud, IV, 814). Bu çetin ve dikkate değer seferden sonra, sefere Arab-Berberî gönüllülerinin kumandanı olarak katılan Abdülaziz, şahsî emellerle isyan etmiştir. Sâlih Paşa, oğlu Mehmed Bey'i (ki sonradan Cezâyir beylerbeyisi olmuştur). 1.500 Türk ve 6.000 Arab'la Abdülaziz'in üzerine göndermiş, fakat Mehmed Bey, mağlûb olmuştur. Sâlih Paşa, bu defa ihtiyar Sinan Reîs'i, yanına Ramazan Reîs'i (ki bu sonuncusu ileride Tunus ve Cezâyir beylerbeyisi olacak ve Vâdî's-Seyl zaferini kazanarak, III. Murad zamanında Fas imparatorluğunu fethedecek, Portekiz krallığını yıkacaktır) vererek, âsîlerin üzerlerine yolladı. Fakat bu değerli denizciler de, dağlarda çete muhârebesi veren Berberîler'e yenilerek Cezâyir'e döndüler. Bunun üzerine Sâlih Paşa, vergi vermek şartıyla Kabîliye dağlarının iç bağımsızlığını tanıdı. Zira Istanbul'dan, İspanya'ya karşı yapılacak seferde Turgut Paşa ile birlikte hareket etmesi emrini almıştı. Kabîliye, ancak birkaç yıl sonra, Hasan Paşanın ikinci beylerbeyiliğinde tekrar itaate alınacaktır.

Bundan sonra Sâlih Paşa, arkadaşı Turgut'la berâber, Turgut Paşa bahsinde ele alacağımız Balear Adaları seferine çıktı. Seferden dönüşte, Fas imparatorluğuna müdahale etmesi emrini aldı. Fas'ın durumu, bir Türk fethini ve bu geniş imparatorluğu himâyeye almak projesini kuvveden fiile çıkarmaya müsâit bir haldeydi.

Fas'ta bu sırada iktidara Sâdî hânedânı gelmiş ve eski hânedânın son mukavemetlerini kırmakla meşguldü (eski hânedân, Merînîler'in bir dalı olan Vattâsîler'dir). Paşa, 7.000 Türk askeri ile karadan Fas imparatorluğuna girerken, 22 Türk kadırgası da Rif, yâni Fas'ın Akdeniz sâhillerine demir attı.

Sâlih Paşa, 1553 ekiminde Cezâyir'den çıktığı zaman, 1550'de rakıybi Merînî-Vattâsîler'i tarih sahnedinden silmiş olan 3. Sâdî sultânı Ebû-Abdullah II. Muhammedü'l-Mehdî'ş-Şeyh, büyük bir hazırlık içindeydi. Durum, Türkler'in lehineydi. Çünki Fas şehri ahâlisinin mühim kısmı Merînî-Vattâsîler'in taraftarı ve Sâdî Şerifleri, ülkeyi, imparatorluğun güneyindeki Merrâkeş şehrinden idâre ettikleri için, asıl taht şehri olan Fas, birçok menfaatlerini kaybetmişti. Ülkenin kuzeyinde bulunan Fas şehri, imparatorluğun en büyük beldesi idi. Fakat bu imparatorluğu fethetmek, Cezâyir'i fetihten çok daha zordu. Çünki Fas, asırlardan beri büyük bir devletti. Vaktiyle İspanya'ya, Portekiz'e, Cezâyir'e, Tunus'a hâkimdi. Şimdi de Nijer nehrinin kuzeyinde kalan geniş Batı Afrika'nın sâhibiydi. Böyle yerleşmiş büyük bir devlet yıkılamaz, ancak himâyeye alınabilirdi. Zâten Türk siyâsetinin esâsı Fas'ı ilhak etmek değil, tâbiiyet altına almak ve Fas Sultanları'nın İspanya ve Portekiz gibi Türkiye'nin büyük düşmanları ile arada bir çapraşık münâsebetlere girişmesini önlemekti. II. Muhammed'in 80.000 askeri ve 20 topu vardı. Hattâ bir de Türk hassa alayı bulunuyordu. Fakat bu alayı Türkler'e karşı kullanamıyacağını anlıyan Sultan, birliği Fas şehrinde bıraktı.

Sâlih Paşa, 1553 kasımının son günlerinde Tlemsen'e geldi ve aralığın ilk günlerinde Türkiye-Fas sınırını geçti. Fas şehrinin 60 km. kadar doğusunda Tâza şehri yakınlarında, iki Müslüman ordu karşı karşıya geldi. Sâlih Paşa, bilhassa topçusunun üstünlüğü sâyesinde, düşmanı kolayca dağıttı. Fakat Fas şehrini kaptırmak niyetinde olmıyan Sultan, bu şehrin sûrları önünde ordusunu tekrar toplayıp muhârebe nizamı aldı. Sâlih Paşa, 3 ocak 1554'te, Fas şehrinin 6 km. kuzeydoğusunda, Sebû ırmağını kuzeyden güneye geçti. 5 ocakta Sebû'nun güney kıyılarında geçen ikinci meydan muhârebesini de Türkler kazandı. Ertesi gün Sâlih Paşa, Fas şehrinin sûrları önüne geldi ve üçüncü ve sonuncu meydan muhâ-

rebesinde de II. Muhammed'i bozdu. Aynı gün öğle üzeri Türk ordusu, Fas imparatorluk taht şehrine girdi ve böylece bu imparatorlukta, bir asra yakın sürecek olan Türk nüfuz ve hâkimiyeti başladı (G. Yver, *İslâm Ans.*, IV, 513b).

Sâlih Paşa, mayıs başlarına kadar 4 ay Fas şehrinde kaldı. Ülkede hutbe, Kaanûnî, Sultan Süleyman adına okundu. Paşa, halka çok iyi davrandı ve elde etmeye çalıştı. Hattâ şehirde bulunan II. Muhammed'in zevcelerini ve harem halkını, Sultan'a Merrâkeş'e yolladı. Mayıs başlarında Türk amirali, Fas şehrinden çıktı. Sebû ırmağını kuzeye doğru atlıyarak Rîf'e girdi. Fas'ın Akdeniz sâhillerini gezdi. Burada İspanyollar'ın elinde bulunan Penon de Velez hisarını aldı (ki hâlâ İspanya'ya aittir) ve 200 Türk muhafız koydu. Kuzey Fas'ta Türk teşkilâtı kurdu.

Ancak II. Muhammed, Türkler'in çekilmesinden sonra, 21 eylûl 1554'te Fas şehrini geri aldı. Bu sûretle o çağın pek büyük bir şehri olan Fas'ta ilk Türk hâkimiyeti, 8 ay, 16 gün sürdü. Bununla berâber, zâten çok çekinmekte olduğu Türk gücünden büsbütün ürken II. Muhammed, kesin bir İspanyol desteği sağlayıncaya kadar, Türkler'le iyi geçinmeye zâhiren de olsa karar verdi. Arab ve Berberîler'in toplu şekilde meydan muhârebesinde savaşmadıklarını anladığı için, Cezâyir'deki Türkler'in bir kısmını parlak vaitlerle ayartıp, Türk hassa alayını kuvvetlendirdi. Fas problemi ve II. Sultan Muhammed'in tepelenmesi işi, Barbaros-zâde Hasan Paşa'nın ikinci beylerbeyiliği devresine kaldı.

II. Muhammed'in Türkler'den büsbütün korkup Charles - Quint'den imdâd istediğini öğrenen Sâlih Paşa, Faslılar'la İspanyollar birleşmeden, düşmanı ayrı ayrı vurmak istedi. İspanyollar'ın elindeki Becâye (Bougie) kalesi üzerine yürüdü. Cezâyir şehrinin doğusunda olan bu limanı, hem karadan, hem de donanma ile denizden kuşattı. 3.000 Arab gönüllüsü de harekâta katılıyordu. 16 eylûl 1555'te 14 Türk topu, Becâye kalesini dövmeye başladı. Kale ancak 12 gün dayandı. 28 eylûlde Sâlih Paşa, Becâye'ye girdi. Don Alonzo de Peralta, 120 yaralı askeriyle İspanya'ya gitti. Fakat İspanya'da dîvân-ı harb tarafından mahkûm edilip Valladolid'de idam edildi. Kaledeki 600 İspanyol ve düşmanın bütün ağırlıkları, Türkler'in eline geçti. Ali Reîs'i 600 levendle Becâye'de bırakan Sâlih Paşa, Vahrân (Oran) seferine hazırlandı. Bu çok mühim liman, Kuzey Afrika'daki başlıca İspanyol üssü idi ve «umumî vali» denen bir İspanyol generali burada otururdu. Burası fethedilirse, İspanya'nın Kuzey Afrika ile ilgisi kesiliyordu. Paşa, oğlu Mehmed Bey'i Istanbul'a gönderdi. Vahrân'ın fethi mümkin olmadıkça, İspanyollar'ın Afrika kıt'asından sökülemiyeceğini, bunun için yardıma

muhtaç olduğunu arzetti. Dîvân-ı Hümâyûn, Sâlih Paşa'nın teklifini uygun karşıladı. Mehmed Bey'le Cezâyir'e 40 kadırga ve 6.000 Yeniçeri gönderdi. Bu takviyeyi alan Sâlih Paşa, 70 kadırga ile denizden, çoğu yerli olmak üzere 40.000 kişilik bir ordu ile karadan, Vahrân üzerine yürüdü. Fakat tam bu sırada, 1556 haziranında Sâlih Paşa, 68 yaşlarında öldü ve şân-u şerefle dolu hayâtı kapandı. Yeni beylerbeyi gelinceye kadar vekâleten eyâleti idâre eden Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, Vahrân'ın fethi için yeni beylerbeyini beklediğini Dîvân-ı Hümâyûn'a arzetti. Ancak Dîvân, Barbaros-zâde Hasan Paşa'yı tekrar Cezâyir beylerbeyisi olarak ülkeye yolladıysa da, Uluç-Ali Reîs'e, Istanbul'dan Cezâyir'e gitmesini, Vahrân'ın fethinden vazgeçildiğini, bu maksatla gönderilmiş olan 40 kadırga ile 6.000 Yeniçeri'yi alıp Istanbul'a getirmesini emretti (*Osmanlı Tarih Kronolojisi,* II, 306'da Vahrân'ın Sâlih Paşa tarafından fethedildiği iddiası, vârit değildir).

Barbaros-zâde II. Hasan Paşa'nın 2. Beylerberliği Devrinde Cezâyir (Haziran 1556 - Kasım 1561).— Mostaganem Zaferi (5 Eylûl 1558)

Hasan Paşa, ancak 1557 ağustosunda, yâni Sâlih Paşa'nın ölümünden 14 ay sonra Cezâyir'e geldi. Istanbul'dan 20 kadırga getirmişti. Bu sıralarda Fas sultanı II. Muhammed'in Tlemsen'e saldırması, fakat kumandanı Emîr Mansûr'un Tlemsen'deki 500 Türk'e bozularak geri çekilmesi, Türkiye-Fas münasebetlerini gene nâzik bir safhaya getirmişti (1557). Hasan Paşa, 6.000 Türk, 17.000 yerli askerle Fas üzerine yürüdü. II. Muhammed'in kesin şekilde Charles-Quint'in yerine İspanya kralı olan oğlu II. Felipe (Philippe) ile bağdaştığını öğrenen ve çok kızan Kaanûnî, Hasan Paşa'ya, Fas sultânına kat'î bir darbe indirmesini emretmişti. II. Muhammed'in iki yüzlülük ederek Istanbul'a elçi göndermesi ve Kaanûnî'ye arz-ı tâbiiyet etmesi, Dîvân-ı Hümâyûn'u kandırmadı, elçi istiskal edildi.

Barbaros-zâde, II. Muhammed'i ortadan kaldırmak için, onun Türk hassa alayından faydalanmayı da düşündü. Türk levendlerinden Sâlih Kâhya'yı, birkaç Türk atlısı ile berâber Merrâkeş şehrine gönderdi. Sâlih Kâhya, II. Muhammed'in huzûruna çıktı. Hasan Paşa'nın zulmünden kaçtıklarını, kendisine sığındıklarını söyledi, Cezâyir'deki Türkler'in durumu hakkında saçma sapan bilgi verdi. Zâten çok iyi döğüşen Türk askerine ihtiyâcı olan Sultan, Sâlih Kâhya'yı da Türkler'den müteşekkil hassa alayına aldı. Sâlih Kâhya, Türk alayının subaylarına kolayca çengel attı. Barbaros-zâde'nin Fas'a yürümek üzere olduğunu, kendileri de içten im-

paratorluğu vurabilirlerse, Türkler'in işinin kolaylaşacağını söyledi ve alayı, Hasan Paşa'yı desteklemeye ikna etti. II. Muhammed, Sâlih Kâhya'nın zekâ ve bilgisinden ve her fırsatta açıkladığı sadakat hislerinden o kadar mütehassis oldu ki, onu, hassa muhâfız alayının kumandanı yaptı.

23 ekim 1557'de Sâlih Kâhya, alayını, tâlim maksadiyle Merrâkeş dışına çıkardı. Sultan, küçük bir maiyyetle alayın tâlimini görmeye geldi. Böyle bir fırsatı bir daha elde edemiyeceğini kestiren Sâlih Kâhya, II. Muhammed'in başını baltayla kesti, maiyyetini de imha etti. Böylece 1524'ten beri ağabeyi I. Ahmed'le ortaklaşa, 1539'da onun ölümü üzerine tek başına saltanat süren, 1550'de eski imparatorluk hânedânı Vattâsî Marînîleri'ni ortadan kaldıran 69 yaşındaki 3. Sâdî sultanı II. Muhammed, tarih sahnesinden çekildi. Yerine büyük oğlu 30 yaşındaki I. Abdullah, Merrâkeş'te tahta çıktı; amcası I. Ahmed'in oğlu Mevlây Abbâs ile bunun 6 oğlunu, amcaları Mevlây Osman ve Mevlây Ahmed'i, Mevlây Osman'ın 3 oğlunu, idam ettirdi. Sâdî Şerifleri (Şurefây Sâ'dîya) hânedânında esaslı temizlik yaptı. Tabiî imparatorluk, birkaç yıl için, büyük bir kargaşalığa düştü. Cezâyir'le uğraşacak hâli kalmadığı gibi, Türk nüfuzuna da açıldı. İspanyollar'la ittifak etmesini asla hazmedemiyen Kaanûnî Sultan Süleyman, II. Muhammed'in öldürülmesinden dolayı memnuniyetini izhar etti. Çünki Türkler, Kaanûnî ve selefleri, İspanyollar'ı Afrika'dan atmak ve Arablar'ı İspanyol zulmünden korumak için, üç çeyrek asırdan beri çok büyük fedakârlıklara katlanmışlardı. Böylece Fas'ta I. Abdullahü'l-Gaalib-B'illaah Ebî-Muhammed'in, 16 yıldan fazla sürecek olan saltanatı başladı. Onun saltanatının sonunu ve Fas imparatorluğunun tamâmının Türkiye'ye bağlanmasını, ileride, III. Murad zamanında inceliyeceğiz.

Sâlih Kâhya, sultanı öldürdükten sonra, maiyyetindeki Türkler'le berâber Tadudant kalesini zabtetti ve orada, Hasan Paşa'dan emir beklemeye başladı. Fakat yeni Sultan, Türkler'i kalede kuşattı. Ağır zâyiat vermekle berâber Sâlih Kâhya, Fas'tan kaçmaya ve Tlemsen'e gelmeye muvaffak oldu. II. Muhammed'in başı, önce Cezâyir'e Hasan Paşa'ya, onun tarafından da Istanbul'a gönderildi. Istanbul'da, din ve milletine ihânet ederek, milyonlarca Arab'ın kaatili olan İspanyollar'la birleşenin âkıbetini göstermek için, halka teşhir edildi (A. Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Chérifs au Maroc et Leur Rivalités avec les Turcs,* 130; Fas ve Avrupa kaynaklarına dayanarak yazılan bu eser, mevzuumuzun temel mehazını teşkil etmektedir).

Sâlih Kâhya'nın bir avuç Türk'le Fas'a dalması, dünyanın büyük hükümdarları arasında sayılan Türk düşmanı bir imparatoru öldürmesi, ülkeyi Türk nüfuzuna açması, Türk teşebbüs kabiliyetinin örnek gösterilecek olaylarından biridir. Cezâyir'den Merrâkeş'e, oradan, Atlas Okyanusu üzerindeki ve Fas'ın güneybatısındaki Agaadir limanı yakınlarında Tarudant'a gelen, sonra Tlemsen'e dönen Sâlih Kâhya, iki kere Yüksek Atlaslar'ı (ki 4.300 metreye kadar yükselirler), çölleri geçmişti. Tlemsen-Agaadir yolunun kuşuçuşu 950 km. olduğunu söylemek, bir avuç Türk'ün milyonlarca Arab-Berberî arasına dalıp sağ sâlim dönmesindeki başarının azameti hakkında bir fikir verebilir.

Sâlih Kâhya'nın II. Muhammed'i öldürdüğünü ve yeni sultanın tahtı etrafında büyük kargaşalık olduğunu öğrenir öğrenmez, zâten haber bekliyen Barbaros-zâde, Fas'a girdi. 30.000 atlı, 10.000 piyâde, 4.000 tüfekçi ve topçudan müteşekkil 45.000 kişilik bir Fas ordusu, Vâdiyyu'l-Bend'de Türkler'i karşıladı. Meydan muhârebesi, daha çok Faslılar'ın zâyiâtiyle netîcelenmekle berâber, kesin sonuç vermedi. Faslılar, mevzîlerini terketmediler. Hasan Paşa, düşmanı imha etmek için ikinci taarruza hazırlanıyordu ki, Vahrân'dan Kont Alkodet'in, Türkler'in arkasına düşmek üzere çıktığı haberi geldi. Hasan Paşa, Tlemsen'e döndü. Böylece, Vahrân'ı almadan Fas'ın fethinin imkânsız değilse bile müşkil olduğu bir daha anlaşıldı.

Gerçekten Kont Alkodet, 12.000 İspanyol, bir o kadar yerli asker ve topçu ile, 22 ağustos 1558'de Vahrân'dan çıkmıştı. Denizden 4 büyük nakliye gemisi, ağzına kadar mühimmat dolu olarak İspanyol ordusunu tâkıyb ediyordu. Hasan Paşa, derhal bir filosunu bu 4 geminin üzerine saldırttı. 4 gemi, Türk kadırgaları tarafından, kıyıdaki İspanyollar'ın gözleri önünde zaptedildi. İspanyollar'ın daha işin başındaki bu felâketten mâneviyâtı bozuldu. Bu sıralarda Tlemsen sancakbeyliğine getirilmiş olan Uluç-Ali Reîs (müstakbel kapdân-ı deryâ), Kont Alkodet'in şehre taarruzunu bekliyordu. Tlemsen'e taarruzu göze alamıyan Alkodet, Mostaganem'e teveccüh etti. Mostaganem kuşatmasını duyan Barbaros-zâde, 6.000 Türk ve 16.000 yerli ile şehrin imdadına koştu. Türkler görünür görünmez Alkodet, muhâsarayı kaldırdı ve meydan muhârebesi nizamı aldı. Fakat Cezâyir Beylerbeyisi'ni, yenilmez Barbaros'un oğlunu gören İspanyol ordusundaki yerli birlikler, tek atış yapmadan çekilip gittiler. Kötü vaziyette kalan ihti-

yar, tecrübeli ve büyük bir asker olan Kont, kahramanca vuruştu ve İspanyol silâhının şerefini kurtardı. Fakat ordusu tamamen yok edildi. Bizzat Kont Alkodet maktul düştü. Oğlu Don Martin esîr edildi (2 yıl sonra büyük bir fidye karşılığında serbest bırakılmıştır). İspanyol ordusundan bir tek şahıs kurtulamadı. Bu Mostaganem meydan muhârebesi, Türkler'in Kuzey Afrika'da kazandıkları en büyük vuruşmalardan biridir ve Barbaros-zâde Hasan Paşa'nın nâmını XVI. asrın unutulmaz serdarları arasına koymuştur. 9 eylûlde II. Felipe, en büyük Hıristiyan hükümdarı, felâketi öğrendi. Bu sıralarda tahttan çekilmiş olan ve ibâdetle meşgul bulunan Charles-Quint, ölmek üzereydi. Ölümünü tâcil etmemek için, büyük felâket kendisinden gizlendi. Zîrâ her an Kuzey Afrika'dan gelecek bir zafer haberi bekliyordu. En büyük arzusu, bir türlü mağlûb edemediği Barbaros'un oğlunu, Fas ve İspanyol ordularının iki ateşi altında ezilmiş, ölmüş, esîr edilmiş görmekti. Avrupa tarihinin büyük imparatoruna, bu sevinç nasîb olmadı. Şâşaa ile başlıyan saltanatı, ümitsizlik ve kederle sona erdi.

Bundan böyle Vahrân sûrları içine sıkışan İspanyollar, Fas ve Cezâyir'de hiçbir teşebbüs yapacak kudreti kendilerinde bulamadılar.

Mostaganem hezimetinden sonra II. Felipe, Türkler'i açık denizde vurarak, mağlûbiyeti telâfi etmek istedi. Türk tarihinin Preveze'den sonra en büyük deniz zaferi olan Cerbe muhârebesi sırasında Hasan Paşa, hâlâ Cezâyir beylerbeyisi idi. Fakat levendlerle geçinemiyen ve bu denizci sınıfın daha fazla olan imtiyazlarını kıskanan Cezâyir Yeniçerileri, isyan ettiler. Bunun üzerine Hasan Paşa, Istanbul'a geldi. 1561 kasımında Dîvân-ı Hümâyûn, âsîlerin cezalandırılmasını da ehemmiyetle emrederek, Ahmed Paşa'yı, Cezâyir beylerbeyiliğine tâyin etti. Ahmed Paşa, donanma ile Cezâyir'e geldi, âsîleri tevkif etti. Fakat muhakemelerini Cezâyir'de yapmayı münâsip görmiyerek Istanbul'a yolladı. Istanbul'da kısa bir muhâkemeden sonra âsîlerin hepsinin başı kesildi. Ahmed Paşa, Cezâyir'e gelinceye kadar, 3 aya yakın, Köse Mahmud Bey, beylerbeyi vekili olmuştur. Ahmed Paşa, ertesi yıl 1562 sonunda eceliyle Cezâyir'de öldü. Dîvân-ı Hümâyûn, yerine 3. defa olarak Barbaros-zâde II. Hasan Paşa'yı Cezâyir beylerbeyiliğine tâyin etti. O gelinceye kadar 3 ay ihtiyar Yahyâ Reîs, vekâlette bulundu.

Barbaros-zâde II. Hasan Paşa'nın 3. Beylerbeyiliği Devrinde Cezâyir (Aralık 1562 - Ocak 1567)

Hasan Paşa, 10 kadırga ile tekrar Cezâyir'e geldi. 5 şubat 1563'te Vahrân'a gitmek üzere, 16.000 Türk ve 12.000 yerli ile Cezâyir'den çıktı. Ali Reîs'i, yerine Cezâyir'de bıraktı. Tlemsen sancakbeyi Rizeli Ali İskender Bey'in emrine birkaç bin kişi vererek, bu kuvveti, Cezâyir'le Vahrân arasında bıraktı. İspanya'dan gelecek ve denizden çıkartma yapacak muhtemel bir kuvvete, bu birlik karşı koyacaktı. Hasan Paşa, 3 nisanda Vahrân sûrlarına erişti. Vahrân'ı, Don Alkodet'in büyük oğlu Don Alonzo de Cordova ile kardeşi Don Martin (Cortes Markisi ki, Türkler'in elindeki esaret hayatından henüz kurtulmuştu) savunacaktı. Bu generaller, Kuzey Afrika'da büyümüşler ve yetişmişlerdi, mahallî şartları iyi biliyorlardı. Rizeli Ali İskender Bey, İspanya'dan Vahrân'a gönderilen filoyu, Don Juan Mendoza'nın amiral gemisi ile berâber batırdı. Bu sûretle Hasan Paşa'nın tedbirinin yerinde olduğu görüldü.

Vahrân, 17 mayıs 1509'dan beri İspanyollar'ın elindeydi ve o tarihten beri, İspanya'nın Kuzey Afrika'daki en mühim üssü olmak değerini muhâfaza etmişti. İspanya ile karşı karşıya ve İspanya'nın Almeria (el-Merîye) limanından ancak 200 km. mesâfede olması, müstesnâ durumunu ortaya koyuyordu. Şehre 8 km. mesâfede olan ve şehrin banliyösü sayılan Marsa'l-Kebîr de o zamandan beri İspanyollar'ın elindeydi (Vahrân = Oran, bugün de ülkenin, Cezâyir şehrinden sonra 2. büyük şehridir).

Hasan Paşa, İspanya'dan yeni bir yardım geleceğini biliyordu. Bu defaki yardım, çok kudretli olacaktı. Kaleyi, daha önce düşürmek, askerlik bakımından şarttı. Ağır muhâsara topları Cezâyir'de gemilere yüklenmiş, fakat henüz vâsıl olmamıştı. Denizin fırtınalı olması, Türk gemilerinin muvasalatını geciktirmişti. Hasan Paşa, askeri bekletmektense —ki bu birçok bakımdan kötü netice verirdi— derhal muhasaraya başlattı. Küçük toplarla sûrları yıkmaya çalışıyordu. Fakat gerçekten ölümden yılmaz adamlar olan İspanyol askerleri, sonuna kadar karşı koymaya kararlı idiler. Türkler'e yenilip İspanya'ya dönen askerlerin sokakta halk yüzlerine tükürüyordu. Diğer milletler Türkler'e yenilmeyi pek tabiî bir şey olarak telâkkiye alışmışlardı. Fakat İspanyollar, son derece mağrur ve gerçekten cesurdular. Kuzey Afrika'nın bu şartlarla, böylesine çetin ve kudretli düşmanlara karşı fethedildiği ve asırlarca elde tutulduğu hatırlanırsa, Türk gücünün derecesi hakkında fikir edinmek, daha kolaylaşır.

Türkler, daha muhâsaranın ilk birkaç günü içinde 500 şehîd verdiler. Hasan Paşa, Cortes Markisi olan Don Martin'e, boşuna kan akıtmayıp Mersa'l-Kebîr'i teslim etmesini bildirdi. Don Martin, Hasan Paşa'ya minnettardı. 2 yıllık esirlik hayâtında, devrin âdeti olduğu üzere forsaya atılacağı yerde, Cezâyir'de bir konakta oturtulmuş ve pek iyi muâmele görmüştü. Üstelik babası Kont Alkodet'in cesedi, Hasan Paşa'nın emriyle askerî merâsim yapılarak iâde edilmişti. Devrin cihanşümûl âdeti ise, münhezim kumandanın kellesini tuzlayıp teşhir etmekti. Hasan Paşa'nın bu davranışı, İspanyollar'ı çok mütehassis etmişti. Fakat bu, kaleyi teslim etmek için bir sebep değildi. Nitekim Don Martin, son derece nâzik bir mektup gönderdi: «Her mes'elede emirlerinize tâbî, minnettar bir bendenizim, diyordu; fakat kralımın, muhafazasını şerefime tevdî ettiği bir kaleyi teslim etmenin iktidarımın dışında bulunduğunu lûtfen kabûl buyuracağınıza eminim» (Grammont, *Histoire de l'Algérie sous la Domination Turque*'te mektubun sûreti vardır).

Sûrlar tamamen tahrib edildiği anda, Gian Doria'nın idâresinde muazzam bir İspanyol-İtalyan donanmasının Vahrân sularına girdiği haber alındı. Oldukça ağır zayiat vermiş olan Hasan Paşa, son bir gayrette bulunup, askeri teşci etmek gayesiyle sûrlara tırmandı. Maiyyeti, Paşa'nın ellerini sûrların taşlarından koparmak sûretiyle kendisini zorla geri çektiler. Çünki bir kurşunla beylerbeyinin şehîd düşmesi, inhizamla neticelenebilir, Gian Doria, başsız kalan Türkler'i ezmek için Cezâyir şehrine gelmek için bile kendinde cesâret bulurdu. Bu sûretle 11 mayısta başlıyan muhâsara, 5 haziranda, yâni 26 gün sonra kaldırıldı. Tam da zamanında hareket edilmişti. Çünki Türkiye çekildikten 48 saat sonra, 7 haziran sabahı korkunç bir armada, Vahrân limanına girdi.

Cezâyir'e dönünce, Paşa'dan zâten hoşnut olmıyan ve geçen beylerbeyiliği devresinin sonunda yoldaşlarının birçoğunun Istanbul'da idamına sebep verdiğini ileri süren Yeniçeriler, Barbaroszâde aleyhine tezâhürat yaptılar. Fakat ileri gitmeye cesâret edemediler. Zira birkaç yıl önceki isyanlarında, Dîvân-ı Hümâyûn, bütün elebaşların başlarını vurdurtmuştu. Yeniçeriler'in iddiası, kendilerine kin besliyen Paşa'nın kasden bu sınıfı Vahrân sûrları önünde kırdırdığı idi. Bu iddianın şüphesiz aslı bulunmamak icâb eder. Zira Cezâyir'de Türk muhârebe usûlü, Yeniçeri taarruzuyla düşmanı iyice yıprattıktan sonra, bu sınıftan daha tecrübeli olan levendlerle kesin neticeyi almaktı. Yeniçeriler'in memnuniyetsizliği şundan ileri geliyordu ki, aldıkları ulûfe (3 ayda bir gündelik hesabiyle verilen maaş), levend, yâni bahriyelilerden çok da-

ha azdı. Levendlerin deniz ganimetinden büyük hisseleri vardı. Yeniçeriler ise, arada bir karada savaşılırsa ganimetten hisse alırlardı ki, bu, denizden gelen ganimetin yanında hiç mesâbesinde kalıyordu. Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz bütün beylerbeyiler, bir yıl kadar bu makamda kalan Ahmed Paşa hâriç, hepsi levendlikten yetişmiş amirallerdi. Yeniçeriler, beylerbeyilerin tarafsız olmadıkları iddiasında idiler. Bilindiği gibi bu mesele, sonradan çok alevlenecek ve Yeniçeriler, Cezâyir'de beylerbeyinin nüfuzunu süpüreceklerdir. Bu Yeniçeriler'in, Istanbul'dakiler gibi devşirme değil, Anadolu'dan getirilmiş Türk çocukları olduğu, yukarıda söylenmişti.

Dîvân-ı Hümâyûn, Vahrân başarısızlığını ciddî telâkki etmedi ve Hasan Paşa'yı beylerbeyilikten almadı. Yalnız Doria'nın Cezâyir'e, daha kuvvetli bir ihtimalle Fas'a çıkartma yapacağından korktu. Trablusgarb beylerbeyisi Turgut Paşa'ya 60 kadırga ile Fas sularına gitmesi emrini verdi. Turgut Paşa, Fas sularına geldi. Fakat İspanyol armadası çoktan çekilip gitmişti. Doria, giderken, Rîf (Kuzey Fas) kıyılarında Türkler'in elinde bulunan birkaç yıl önce fethedilmiş Penon de Velez'i geri aldı (hâlâ İspanya'nın elindedir ve Fas'a iade edilmemiştir).

Bundan sonra Hasan Paşa, Piyâle ve Turgut Paşalar'la berâber 1565 Malta muhâsarasına katıldı ki, bu, V. bahsimizin son mevzuu olarak, aşağıda ele alınacaktır. Bu muhâsarada Turgut Paşa şehîd oldu. Hasan Paşa'nın amcası Oruç Reîs ile babası Barbaros'un son yoldaşı, tarih sahnesinden çekilmişti. Fakat Barbaroslar'ın talebesi, yetiştirdikleri levendler, henüz hayatta ve iktidarda idi.

Sâlih Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın Beylerbeyiliği Devrinde Cezâyir (Ocak 1567 - 27 Haziran 1568)

1566 sonunda Kaanûnî Sultan Süleyman'ın, sonuncu seferinde, Sigetvar'da öldüğü ve tahta II. Sultan Selim'in geçtiği haberi geldi. 1567 ocağında Hasan Paşa, Istanbul'a çağırıldı. Bu çağırılmanın, kendi isteği üzerine olduğunu tahmin ediyoruz. Bu tarihlerde Paşa'nın 66-67 yaşlarında olması lâzımdır. Son yıllarını Beşiktaş'taki sarayında geçirmek istediği muhakkaktır. Nitekim 4 yıl sonra, 1571 sonlarında Istanbul'da huzur ve şeref içinde öldü ve babasının yanına, Beşiktaş'a, deniz üzerine gömüldü. Asaleten Cezâyir beylerbeyiliği, 3 defada 15 yıl, 4 aydır.

Barbaros-zâde II. Hasan Paşa'nın yerine, Fas Fâtihi Çanakkaleli Sâlih Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa, Cezâyir beylerbeyisi oldu. Cezâyir'deki kalelerin çoğunu tâmîr ettirdi. Onun beylerbeyiliği

devrinde Tunus şehrindeki Hafsî Sultânı'nın teşvîkıyle, Doğu Cezâyir'deki Kostantîne ahâlîsi ayaklandı, Türk sancakbeyini öldürdü. Mehmed Paşa derhal Kostantîne'ye geldi, ısyânı bastırdı. Ramazan Bey'i sancakbeyi tâyîn etti ki, ileride Tunus ve Cezâyir beylerbeyisi olacak, Vâdî's-Seyl zaferini kazanarak Fas imparatorluğunu Türkiye'ye bağlıyacak ve Portekiz devletini haritadan silecek olan büyük Türk amiralidir. Bu sûretle, Kemal Reîs'ten beri 4. ve Barbaros Kardeşler'den beri 3. Türk denizci nesli yavaş yavaş amiralliğe yükseliyordu ki, bu, Türkler'in cihanşümul deniz siyâseti güttükleri devrede yetişen sonuncu nesildir.

Bir müddet sonra ahali, içlerinde isyâna katılanlara karşı merhametsiz davrandığını ileri sürerek Ramazan Bey'i, Mehmed Paşa'ya şikâyet ettiler. Tekrar bir isyana zemin hazırlamak istemiyen Mehmed Paşa, Ramazan Bey'i merkeze aldı, başka sancakbeyi gönderip Dîvân-ı Hümâyûn'a arzetti (Kuzey Afrika'da sancakbeylerini, beylerbeyiler tâyin edip Dîvân-ı Hümâyûn'a arz ederler, Dîvân'dan aksi bir emir gelmezse, sancakbeyi yerinde kalırdı; imparatorluğun diğer sancakbeyleri ise, doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn tarafından tâyin edilirdi).

II. Sultan Selim, Mehmed Paşa'dan memnundu. Hattâ hıl'at ve bir hatt-ı hümâyûn göndererek kendisini âdet dışı şekilde taltif etti. Fakat az sonra, 27 haziran 1568'de Mehmed Paşa azledildi ve yerine Uluç-Ali Paşa (müstakbel kapdân-ı deryâ Kılıç-Ali Paşa) getirildi. Bu sûretle Mehmed Paşa'nın beylerbeyiliği, 1 yıl, 5 ay kadar sürdü. Azlinden sonra rütbesi indirilerek Ağrıboz bahriye sancakbeyliğine tâyin edilmesinden, gözden düştüğü, Sokollu Mehmed Paşa'nın hışmına uğradığı veya gerçekten bir suç işlediği anlaşılıyor. Fakat henüz bu mes'elenin içyüzünü bildirecek bir vesika elimize geçmemiştir. Ağrıboz gibi çok mühim bir bahriye sancağına tâyini, suçu varsa, pek ehemmiyetli olmadığını göstermektedir. Mehmed Paşa'nın hakkında Cezâyir'den Dîvân'a şikâyet-nâmeler yollandığını biliyorsak da, işin mahiyeti meçhuldür. Sâlih Paşa-zâde Mehmed Paşa, İnebahtı deniz muhârebesine katılarak esîr düşmüş ve 3 yıl esârette kalarak, 1574'te, II. Selim'in son aylarında, Kont Gabris Serbelino ile mübâdele edilmek sûretiyle esirlikten kurtarılmıştır. III. Murad devrinde 70 yaşlarında ölmüştür.

Kılıç-Ali Paşa ile, Cezâyir tarihinde yeni bir safha açılmaktadır ki, bu safhayı, II. Selim devrini inceliyen bahsimizde ele alacağız. Şimdi, Cezâyir olaylarını bitirdikten sonra, Turgut Paşa'yı, bütün Türk denizcilik tarihinin, Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra en büyük simasını ele alıyoruz.

B. TURGUT PAŞA VE TRABLUSGARB BEYLERBEYİLİĞİ

Turgut Paşa'nın Korsanlık Yılları

Turgut, takriben 1485 yılında Menteşe sancağının (Muğla) Seroloz nahiyesinin bir köyünde doğmuştur. Babası, Velî adında kendi hâlinde bir çobandı. Bu çobanın oğlu, bütün cihan denizcilik tarihi çapında bir deha eseri göstermiştir.

Turgut, babası gibi çoban olacak sâkin mizaçta değildi. Denizciliğe başladı. Alelâde bir levend (bahriye neferi) olarak Türk korsan kadırgalarında çocuk denecek yaşta çalışmaya başladı. Az zamanda, akıl almaz cesâreti ve kâbına varılamaz zekâsıyle, şöhret yaptı. Türk denizciliğinin büyük koruyucusu Sultan Korkut'un (Yavuz'un ağabeyi) dikkatini çektiği zaman, daha 25 yaşlarındaydı. Oruç, sonra Hızır Reîsler, Turgut'u yanlarına aldılar. Bir müddet Barbaros Kardeşler'in kaptanı olan Turgut, zâten pek mâcerâlı olan Cezâyir'deki hayatı bile sıkıcı ve yeknesak buldu. Kendi hesabına Batı ve Orta Akdeniz'de korsanlığa başladı. Fakat Barbaros Hayreddin Paşa kendisine ihtiyaç gösterdikçe, Cezâyir'e geliyordu. Hayreddin Paşa, kapdân-ı deryâ olarak Istanbul'a gelince, Turgut'u da 19 amiralinden biri olarak Kaanûnî'ye takdîm etti. O tarihte Turgut, bütün Avrupa'da «Dragut» adıyla nam salmış ve 48 yaşına gelmişti. Kaanûnî, kendisine «titulaire» olarak, yâni muayyen bir deniz vilâyetinin idâresini vermiyerek, bahriye sancakbeyliği (tümamirallik) tevcîh etti. Müstakil mizâcından ve itiraz kabûl etmez denizcilik dehâsı yanında, Barbaros gibi siyâsî dehaya da mâlik olmayışı yüzünden, birçok yoldaşından, hattâ bizzat yetiştirdiği denizcilerden daha geç yükseldi. Fakat Türk denizcileri, amirallerden neferlere kadar, Barbaros'tan sonra ikinci başbuğ olarak Turgut Reîs'i (resmî Osmanlı vesikalarında «Turgutça Bey») tanıyorlardı. Turgut, Istanbul'daki girift kapdân-ı deryâlık teşkilâtından ve saray protokolünün teferruatından ne derecede çekiniyorsa, Istanbul'daki devlet adamları da, kıyâfeti ve konuşması kendilerininkine benzemiyen, vezirlerle (mareşal) arkadaşı, hattâ emri altındaki kaptanları gibi konuşan bu amiralden ürküyorlardı. Turgut, ancak yaşı iyice ilerledikten sonra Osmanlı protokolünün içine girebildi ve şimdiye kadar kalıba girmeyişinin şahsından fazla Türk denizciliğine zarar verdiğini idrak etti. Turgut, mağrur, fakat aynı zamanda, deha sâhibi in-

sanların çoğu gibi mahçuptu. Padişahtan bile bir şey istemek ağırına gidiyordu. Fakat istediği şeyin, keşfedilip kendisine verilmesini bekliyordu, yıllarca da bekledi. Târik-i dünya değildi, kendisine, dehasıyla mütenâsib saha verilmesi lâzımdı. Üstâdı Barbaros, İbrahim Paşa gibi oğlu yerinde, mâzisiz ve nesepsiz bir vezirin elini, devlet telâkkisine verdiği ehemmiyet sebebiyle öpmekten çekinmiyecek derecede uysallık gösterip yeryüzünün birinci donanmasının başında uzun yıllar kalır ve Kaanûnî'nin bütün vezirlerin ve sadrâzamların üzerinde iltifat, hattâ hürmet ve riayetini kazanırken, Turgut, karakteri yüzünden, nisbeten köşede kaldı. Ancak yetiştirdiği denizcilerin yetiştirdiklerinin bile Türk devlet teşkilâtında mevki ve makam sâhibi olduklarını yıllar boyunca gördükten sonra, aşağıda anlatılacağı üzere, Kaanûnî'nin atının dizginlerine yapışıp «mansıb diledi».

Turgut, Cezâyir'de bir ara Hızır Hayreddin Paşa'nın kâhyası, yâni dâhiliye nâzırı olmuştu. Bu sıralarda tek evlâdı olan kızını, Barbaros'un oğlu olan Hasan'a verdi. Turgut'un ilk zevcesi olan adını bilmediğimiz hanım, Sâlih Ağa adında bir Türk'ün kızı idi; Sâlih Ağa, Modon'da (Güney Mora) bir Türk memuru iken, Cerbe adasına gelip Oruç Reîs'in hizmetine girmişti. Barbaros, Istanbul'a gelince, o da merkez deniz teşkilâtına girdi. Barbaros, onun Istanbul'da oturup donanmanın sefer mevsimi olan bahar sonunu bekliyecek mizaçta olmadığını bildiği için, Turgut'u daha çok keşif ve korsanlık (deniz akıncılığı) işlerinde kullanıyordu. Bundan sonra 25 parça harb gemisi ile, yılın belki onbir ayını Akdeniz'de geçirdi.

Turgut Reîs'in bir de Ligurya Denizi üzerinde, Korsika'nın kuzey kıyısında Jiralana koyunda «sulanırken» esir düşmesi keyfiyeti vardır. Birçok tarihçiler Turgut'un esirlik yıllarını 15 haziran 1540 - Eylûl 1543 arasına koyuyorlarsa da, bu esirliğin çok daha önce 1528-1531 arasında, Barbaros, kapdân-ı deryâ olmadan önce vuku bulduğu anlaşılıyor. Turgut Reîs, Sâlih Reîs'le berâber esîr düşmüş ve pek muhtemelen berâber kurtarılmıştır. Barbaros'un Nice Seferi sırasında bu amiralleri kurtarmış olması, pek zayıf bir ihtimaldir. Nedense galiba Hammer'e kapılarak Ali Rızâ Seyfî (*Turgut Paşa*), Fevzi Kurdoğlu (*Turgut Reîs*), Miralay Safvet (*TOEM*, I, 22) gibi deniz tarihçileri, bu olayı 12 yıl kadar sonraya almışlardır. Bu husus, daha Türk denizcilik tarihinin pek az araştırıldığına bir delildir (yalnız Aziz Sâmih İlter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, II, 188, gerçeği yakalamıştır).

Turgut Reîs, Sâlih Reîs'le berâber, Korsika'nın sâkin bir koyunda dinlenirken, Gianetino Doria'nın (Büyük Doria'nın yeğeni) 80 parçalık donanması tarafından basıldı. Câsuslar, Cenevizli amirale, Turgut'un 13 parça gemi ile sulandığını haber vermişlerdi. Korsika'nın kuzey kıyısı ile Ceneviz (Genova) karşı karşıya olduğu için, Doria hemen yetişmişti. Turgut, teslîm olmadı. Ümitsiz bir dövüşe başladı. Türkler'in çoğu şehîd oldu ve gemileri batırıldı. Gerisi, Turgut ve Sâlih Reîsler'le berâber, esir edilip Ceneviz'e götürüldü.

Esâret hayatı, alelâde forsa olarak, 3 yıla yakın sürdü. Bu müddet içinde Barbaros, Ceneviz'e büyük fidyeler teklif ettiyse de düşman, râzı olmadı. Gene bu müddet içinde Turgut, forsa olarak çakıldığı geminin kasarasında kendisini görmek için meraktan ölen Avrupa'nın en namlı şahsiyetlerinin ziyâretini kabûl etti (Hammer, VI, 173). Nihâyet Barbaros, düşmanın gafil bir ânında Ceneviz Körfezi'ne girdi, donanmasının toplarını şehre çevirdi. Birkaç saat içinde Turgut (ve muhtemelen bu arada Sâlih) teslim edilmediği takdirde şehirde taş üzerine taş bırakmıyacağını bildirdi. Doç (cumhurreisi), Turgut'u, Barbaros'un kadırgasına yolladı. Turgut ve Sâlih Reîsler, Cezâyir'e geldiler.

Bundan sonra Barbaros Hayreddin Paşa'nın kapdân-ı deryâlık devri başlar. Barbaros, Turgut'u korsan sınıfının en mümtaz amirali olarak kullandı. Turgut, Preveze'de de Türk Donanması'nın ihtiyat filosuna kumanda etti ve Barbaros'un emriyle Haçlı Armada'yı çevirerek Doria'ya ölüm darbesini indirdi. Barbaros'un ölümünden sonra, ihtimal kapdân-ı deryâ olmayı ümîd eden Turgut Reîs, Sokollu Mehmed Paşa gibi ömründe denize açılmamış bir generalin bu mevkıe tâyîninden ve Sadrâzam Rüstem Paşa'nın nefretinden kırgınlık duydu, Istanbul'a karşı soğuk davranmaya başladı, korsanlık hayâtına devam etti. Rüstem Paşa tarafından Turgut'un imparatorluk teşkilâtında kapdân-ı deryâ olarak vazife göremiyecek karakterde, âsî ruhlu ve teşrifat fikrinden mahrum bir adam olduğuna ikna edilen ve aldatılan Kaanûnî, Turgut'un hareketlerini gene de tâkıyb ediyor ve müşkil vaziyetlerinde onu destekliyordu.

Barbaros'un Kaanûnî üzerindeki, sadrâzamlarınkini gölgede bırakan nüfuzundan kurtuldukları zaman geniş nefes alan vezirler, Barbaros'la kıyas edilemiyecek kadar sert, hattâ aksi bir adam olan Turgut'u Istanbul'a getirmemek için, birleşmişlerdi. Padişahın denize ve Türk denizcilerine olan merak ve alâkası mâlûmdu.

Turgut'u kapdân-ı deryâ yaptığı takdirde, vezirler, bu amiralin yapacağı kaba muameleden çekiniyorlardı.

Barbaros'un ölümünden sonra, Barbaros-zâdeler'in ve yoldaşı ve yaşça akranı Sâlih Paşa'nın Cezâyir beylerbeyilikleri ve Istanbul'da ise kara paşalarının kapdân-ı deryâlıkları sırasında Turgut, Akdeniz'de büyük şöhretini muhâfaza etti. Türk imparatorluğunun umumî siyâsetini alâkadar eden hareketlerini, aşağıda hulâsa edeceğiz.

Barbaros'tan sonra sırasıyla 2 kara paşası, Sokollu Mehmed Paşa (müstakbel sadrâzam ve dâmâd) ile Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa (Beşiktaş'taki camii ile tanınmıştır), 4'er yıldan 8 yıl, kapdân-ı deryâ oldular. Donanmay-ı Hümâyûn, nisbeten âtıl vaziyette kaldı ve Donanma'ya daha çok meşhur amiraller kumanda etti, bu paşalar, idârî mevkide kaldılar. Sokollu'nun Rumeli beylerbeyiliğine tâyininden sonra Rüstem Paşa'nın ısrar ve entrikası ile kardeşi Sinan Paşa'nın kapdân-ı deryâ olması, Türk denizcilerini büsbütün kızdırdı. Bunlar, Turgut'un bu makama getirilmesini bekliyorlardı. Fakat padişah irâdesi ve Dîvân emri kutsal olduğu için, bu vaziyet, memnuniyetsizlikten ileriye gitmedi. Yalnız bir kere, aşağıda anlatılacağı üzere, Trablusgarb'in fethinde, Türk denizcileri, isyâna benzer bir tavır takındılarsa da, Turgut'un bu vaziyeti desteklememek akıllılığını göstermesi üzerine, daha ileri gitmediler. Sinan Paşa'nın vaktinde gelen ölümü üzerine, 1554'te, bu kere meslekten gelme bir amiral, Piyâle Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Dâmâd Piyâle Paşa'nın II. Sultan Selim devrinde 1568'de vezirliğe yükselmesine kadar 14 yıl süren kapdân-ı deryâlık devresi, Türk denizciliği için yeniden parlak zamanların başlamasına vesîle oldu.

Bu devirde Turgut'un Avrupa'da akisler uyandıran hareketlerinden biri, 1548'de, yâni Barbaros'un ölümünden 2 yıl sonra, Napoli Körfezi'ne akını ve Malta hazinesini zabtıdır. Bu meşhur seferinde Turgut, Napoli Körfezi'ne girdi. Körfezdeki İspanyol gemilerini batırdı. Napoli'nin 5 km. kadar batısındaki banliyösü Pozzuoli kasabası halkını esîr aldı. Körfezin güneyine indi. Castellammare kasabasında da 1.000 esiri gemilerine yükledi. Dönüşte, Malta Şövalyeleri'nin Türkler'in tehdidi altında bulunan Trablusgarb kalesinin tâmiri için gönderdikleri 70.000 dukayı (bugünkü satınalma gücü aşağı yukarı 210.000.000 TL.) taşıyan Saint-Jean kadırgasını ele geçirdi (Hammer, VI, 173).

Turgut Reîs Mehdîye'de

Turgut'un başlıca üssü, Tunus'un güneyindeki Cerbe adası idi. Turgut, zamanla bütün Güney Tunus'u ele geçirdi. Kaabiz (Gabes), Safaskus (Sfaks) limanlarını, Manastır'ı aldı. Orta ve Kuzey Tunus kıyılarına da el attı. Sus limanını fethetti. Bu sûretle İspanya'nın himâyesinde saltanat süren Hafsîler'in elinde, sâdece Tunus şehri ile yakın çevresi kaldı. Ülkenin beşte dördü, Türkler'e geçti. Cezâyir'deki Türkler de Kuzey Tunus'un mühim limanı Benzert (Bizerte)'i zaptedince, Tunus şehrinin düşmesi, artık bir zaman mes'elesi hâline geldi. Turgut Reîs, en fazla Mehdîye limanını tahkim etti. Mehdîye kalesini mühim bir müstahkem mevki hâline getirdi. İspanya'da, Mehdîye düşürüldüğü takdirde, Turgut'un yok edileceği fikri yerleşti.

Henüz Mısır'ı fethetmeden önce Fâtımîler tarafından kurulan ve başkent yapılan Mehdîye, çift sûr ile çevrilmişti. Kara tarafında 8 yüksek kule vardı. Bu kulelerin dördü kare, dördü daire şeklinde idi. Bu kulelerde, 6 atlı yanyana gidebiliyordu. Kalenin 6 kapısı vardı. Her kapı, çifte kapılarla ve bu kapılar, demir levhalarla tahkîm edilmişti. Limana girecek bir düşman gemisini, kaleden bombardıman ederek derhal batırmak mümkindi. Turgut, Mehdîye'yi fethettikten sonra, buraya kumandan olarak kardeşinin oğlu Hisar Reîs'i tâyin etti.

Turgut, Mehdîye'yi Hafsîler'den almakta zorluk çekmedi. Burasını zâten ilk defa Oruç Reîs fethetmişti. İspanyollar'ın himâyesinde olduğundan dolayı Hafsîler'den nefret eden Tunuslular da, Türk amiraline kaleyi fazla zorluk göstermeden teslim ettiler. Harâbe hâlinde bulduğu kaleyi ve şehri Turgut, fevkalâde imar ve tahkim etti. Türkler'in ticâret hayatına getirdikleri canlılıkta, Tunus şehirleri, başta Mehdîye olmak üzere, yeniden parladı.

Vaziyeti gören ve Tunus şehrinde bile, 1.000 kişilik İspanyol garnizonuna ve limandaki İspanyol gemilerine rağmen kendini emniyette görmiyen Hafsî Sultanı, İspanya'dan imdat istedi. Gelen bütün İspanyol kuvvetleri, Turgut tarafından yenildi. Ülkenin ikinci şehri olan Kayrevân bile Turgut'a geçti. Bizzat Andrea Doria'nın da büyük kuvvetle bu sulara gelmesi, vaziyeti değiştiremedi. Turgut'u Tunus'un en büyük kısmından atmak ve Hafsîler'in nüfûzunu Tunus şehri banliyölerinden daha ötelere doğru genişletmek, mümkin olmadı. 1550 yılına kadar, Turgut'u, yerleştiği yerlerden çıkarmak imkânı bulunamadı. Bu yıl, Charles-Quint, büyük ölçüde bir sefere karar verdi.

1550 baharında Turgut, İspanya seferine çıkmıştı. Mehdîye'de Îsâ Reîs vardı. Turgut, önce Valencia Körfezi'ne girdi. Körfezin üzerindeki şehir ve kasabaları vurarak güneye indi. Alicante limanını bombaladı. Kuzeydoğuya yöneldi. Balear Adaları'nı dolaştı. Tunus'a dönerken, büyük bir İspanyol-İtalyan donanmasının Mehdîye'yi kuşattığını öğrendi.

Istanbul'a bağlantısı oldukça hafif, âdeta lâfta kalan Türk amiralinin üzerine Charles-Quint'in büyük bir armada göndermesinin sebeplerini, daha iyi anlamamız lâzımdır. Turgut'un, 47 parça harb gemisinden müteşekkil kudretli bir donanması vardı. Avrupalı deniz tarihçilerinin yazdıkları gibi, hiçbir Hıristiyan amiralinin kâbına erişemediği denizcilik dehâsı da eklenince Turgut, bu donanma ile Akdeniz'de nâmağlûb şöhreti yapmıştı. İspanya, Katalonya, Balear, Sicilya, Sardunya, Korsika, Güneybatı İtalya kıyılarını vuruyor, Batı, hattâ Orta Akdeniz'in hâkimi gibi görünüyordu. Türkiye ile harb hâlinde bulunan bir devletin, bilhassa İspanya'nın bir harb veya ticâret gemisinin Akdeniz'de seyretmesi, müşkil, çok defa imkânsız hâle gelmişti. Kıyıları tâkıyb ederek seyreden gemiler bile, yollarının Turgut'un veya Cezâyir Paşası'nın filoları tarafından kesildiğini görüyorlardı. Akdeniz'de hiçbir körfez, koy, liman yoktu ki, her hangi bir anda, bir Türk filosunun görünmiyeceğinden emin bulunsun.

Bunun üzerinedir ki Charles-Quint, Melfi Prensi Andrea Doria'yı, Turgut'un üslerini tahrîb etmek ve bu Türk korsanını Tunus'tan söküp atmak, mümkinse ele geçirmek üzere, Kuzey Afrika'ya yolladı. General Toledo'nun emrindeki bir İspanyol ordusu da, Doria'nın armadasına bindirilmişti. Armada, 53 parça büyük harb gemisinden müteşekkildi. 1550 mayısında Manastır limanına gelen Doria, buradaki Türk garnizonunu kılıçtan geçirdi, kasabanın 1.200 kişiden müteşekkil Arab halkını esîr alıp gemilerine götürdü, 28 haziran sabahı, Mehdîye önlerine geldi. Doria, Sicilya kral nâibi Vega'nın kumandasındaki takviye kuvvetlerini beklediği için, haziran sonlarına kadar Manastır'da kalmıştı. Bu kuvvetler geldikten sonra, sanki muazzam bir devletle harb ediliyormuş gibi, Mehdîye muhâsarası başladı. Doria, Arab emîrlerinden bâzılarını, ezcümle Sîdî Ârif'i, parayla elde etmişti. Bu muazzam kuvvet tarafından Türkler'in mahvedileceğini, namlarının Tunus'tan ebediyen silineceğini sanan Arablar, zâlim olduğunu bildikleri İspanyollar tarafından ezilmek istemiyorlardı. Hafsî Sultanı bile Haçlı Armada'ya katılmış, alelâde bir kumandan gibi Kral Nâibi Vega'nın emrine girmişti. En cesur bir kumandan bile, Avrupa'nın en kudretli devletinin yığdığı bu deniz ve kara kuv-

vetlerinin karşısında çekilir, bunlar memleketlerine dönünce, kaybını telâfiye çalışırdı. Turgut Reîs böyle yapmadı, yapamadı. Zîra Mehdîye kalesindeki Türk levendlerini, düşman kılıcına terkedemezdi.

Haçlı armadasında Papalık kuvvetleri, Malta Şövalyeleri'nin birkaç harb gemisi, ayrıca 140 şövalye ve 400 askeri de bulunuyordu. Kral Nâibi Don Juan de Vega'dan başka, orduda, Napoli dukası Don Pedro de Toledo'nun oğlu Don Garcia da vardı. Mehdîye'deki Îsâ Reîs'in garnizonu, 2.300 Türk'ten ibâretti. Mehdîye dışında da Türkler'e taraftar 5.000 Arab atlısı, Turgut'un emirlerini bekliyordu. Turgut'un donanmasından ancak 1.000 levend karaya çıkarılabilirdi. Gerisinin gemilerinde kalması şarttı. Mehdîye'deki Arab ahâli Türkler'e taraftar görünüyordu, fakat muhâsara şiddetini arttırdıkça, bunlardan emin olunmıyacağını Türkler, pek çok tecrübeyle biliyorlardı.

Başkumandan Andrea Doria, kalenin etrafına siperler ve hendekler kazdırttı. Mehdîye, denizden ve karadan dövülmeye başlandı. Îsâ Reîs, birbiri ardından 300, sonra 400 atlıyı kaleden çıkartarak, Sicilya-Napoli-Malta kuvvetlerinin bulunduğu taraftan huruç hareketi yaptırdı. Düşmana son derece ağır zâyiat verdiren 700 Türk, zorlukla durduruldu. Fakat Türkler, kaleye dönmediler, şehrin yakınlarındaki zeytinliğe çekildiler. Muhâsara bir aydır devam ediyordu. Sûrlar yıkılmakla berâber, düşman, hiçbir elle tutulur başarı elde edememiş, son derece ağır zâyiat vermişti. Bu arada Sicilya'dan birkaç kere kuvvetli konvoylar hâlinde yardım geldi. Emîr Ârif de, düşmana 2.500 Arab askeri ve külliyetli erzak tedârik etti. Bu sırada karaya çıkmış olan Turgut, zeytinlikten düşmana taarruza başladı. 1.000 Türk, 5.000 Arab atlısı vardı. Mehdîye'ye girmek istiyen Turgut'un hareketi, Mehdîye'deki İbrahim Berât adlı bir Arab tarafından düşmana haber verilmişti. İki taraf arasında kıyasıya bir muhârebe oldu. Haçlılar'ın birçok kumandanı başta Don Luigi Vargas olmak üzere öldü, Sicilya Kral Nâibi'nin hayâtı güçlükle kurtarılarak geriye alındı. Pek üstün düşmanla vuruşan Turgut'a yardım etmek üzere, Îsâ Reîs de Mehdîye'den huruç hareketi yaptı. Mühim zâyiat vermekle berâber bozulmıyan Turgut, güneye çekildi. Îsâ Reîs de kaleye girdi (Hammer, VI, 178).

26 ağustosa kadar Mehdîye, 7.000 düşman güllesi ile döğülmüştü. 10 eylûlde ise artık kalede büyük gedikler açılmıştı. Muhâsara 43 gündür devam ediyordu. İki tarafın zâyiatı, korkunç de-

receyi bulmuştu. Haçlılar arasında muhâsaranın kaldırılmasına taraftar olanlar ağır basmak üzere idiler ki, Mehdîye'deki İbrahim Berât adlı Arab tâciri, Türkler'in deniz tarafındaki sûrları açık bıraktıklarını, düşmana bildirdi. Düşman, bu taraftan şehre girdi. Türkler, daha birkaç saat süren, pek kanlı bir sokak muhârebesi verdiler. Türkler'in hemen hepsi şehîd oldu. Şehîd olmamış yalnız 70 levend kalmıştı ki, bunlar da ölüm hâlinde yaralı veya sakattılar. Ağır yaralı olan Îsâ Reîs de bunların arasında idi. Levendler, esîr edildi. Mehdîye şehri halkından 7.000 kişi de aynı âkıbete uğradı. Kalede esîr bulunan Sicilya Kral Nâibi'nin oğlu ve başka Hıristiyanlar kurtarıldı. Îsâ Reîs'le ölmiyen diğer levendler, bir müddet sonra, Turgut'un elindeki değerli Hıristiyan esirleri ile değiştirildiler. Doria, Mehdîye'ye kuvvetli bir garnizon bıraktı. Mevcudunun yarısına yakınını ölü veren Haçlılar, 25 eylûlde, Mehdîye'den ayrıldılar.

İspanyollar, Turgut'un elinden Mehdîye'yi kurtaramıyacaklarını anladılar. 3 yıl sonra, 1554 başlarında, Charles-Quint'in emriyle Mehdîye kalesi ve sûrları yerle bir edildi. Buradaki garnizon, Sicilya'ya döndü.

Turgut, Mehdîye kalesinden mahrum edildi. Fakat İspanyollar, fedakârlıkları ile mütenâsib bir netice alamadılar. Mesele esasından halledilemedi, Turgut yok edilemedi. Fakat Doria, Mehdîye hâdisesinden az sonra, yeniden toparladığı donanması ile, Turgut'u kışkırtmak çârelerini aradı.

Dîvân-ı Hümâyûn, Mehdîye'nin düşmesinden müteessir oldu. Kaanûnî, bu hâdisenin pek vahîm olabilecek neticeleri üzerinde bizzat Charles-Quint'in dikkatini çekti. Charles-Quint, seferin Türkiye'ye değil, bir korsana müteveccih olduğunu bildirdi. Kaanûnî, kralların bir korsanın üzerine armadalar göndermelerinin görülüp işitilmiş hâdiselerden olmadığı cevabını verdi. Diğer taraftan Dîvân, Cezâyir beylerbeyisi Hasan Paşa'ya, zamanında Mehdîye'ye imdat yetiştiremediği, kayınpederi ve eniştesi Turgut Reîs'i yalnız bıraktığı için, ağır bir ferman gönderdi.

Turgut, Mehdîye'nin düşmesinden sonra, İspanya ve İtalya kıyılarına filolar göndererek tahribat yaptırdı. Bu arada Uluç-Ali Reîs, o zaman İspanya'nın himâyesindeki Savoie dukalığına ait bulunan Côte d'Azur'deki Villefranche limanını bastı ve halkını esîr aldı.

Andrea Doria'nın Cerbe'yi Neticesiz Muhâsarası

Turgut, Güney İtalya ve Sicilya kıyılarını yakmış, Cerbe adasına dönmüştü. Bir müddet önce Andrea Doria da, 27 harb gemisi ile Ceneviz'den ayrılmıştı. Güney İtalya'dan aldığı İspanyol ve İtalyan harb ve nakliye gemileri ile bu miktar 150 tekneye yükseldi. Turgut'un az bir kuvvetle Cerbe'de bulunduğunu haber alıp, Tunus'un güneyindeki, Trablusgarb'e yakın bu ada üzerine yürüdü. Cerbe adası, sığ sularla çevrilidir. Kuzey kıyılarına yakın el-Kantara deresi vardır. Bu derenin, diğer cihetlerle bağlantısı yoktur. İşte Turgut, 12 parça harb gemisi ile birkaç kayığını, bu dereye çekmişti; son seferden zarar gören gemiler tâmir ediliyordu. Deredeki gemiler, kuzey kıyısından, hele açıktan, seçilemiyorlardı. Bu vaziyette Andrea Doria, büyük donanması ile Cerbe önlerine geldi. Turgut'un, ne kadar az kuvveti olursa olsun, son levendine kadar döğüşeceğini biliyordu. Kuvveti buna müsaitti. Ancak boşuna zâyiat vermek istemedi. Sâhilde Türk bataryaları vardı. Doria'nın donanması görününce, Türkler ateşe başladılar. Doria, gemilerini, Türk toplarının menzili dışına çekti. Nasıl olsa muhâsara altına alınmış, daha doğrusu gafil avlanıp kıstırılmış olan Turgut, teslime mecbur olacaktı. İtalya'dan, bu büyük denizcinin ele geçirilişini seyre gelecek asılzâdeler yetişinceye kadar, Doria, beklemeyi münasip buldu. Turgut, bu derecede mâruf bir şahsiyetti (Kâtib Çelebî ve Peçevî, bu hâdiseyi uzun boylu anlatırlar; bütün Batı kaynakları da yazar; krş. Hammer, VI, 179).

Turgut Reîs, gafil avlanmasını, dehâsına has cür'etkâr bir plânla giderdi. Vaktiyle Aydınoğlu Umur Paşa'nın Korint Berzahı'nı geçişini ve Fâtih Sultan Mehmed'in Istanbul Fethi'ndeki hareketini hatırladı. El-Kantara deresinin sonu ile Cerbe adasının arka kıyısı arasına, ormandan kestirdiği keresteden kızaklar döşetti. Bunları bol yağla yağlattı. Yerli halkın yardımıyla, gemilerini dereden kızaklara çektirdi. Kızakların üzerinden kayan gemiler, güney kıyısında denize indirildi. Turgut'un filosu, Akdeniz'e açıldı. Doria, Cerbe'ye çıkmak için, hâlâ İtalya'dan seyircilerin gelmesini bekliyordu.

Cerbe'de kalan birkaç levend, Türk toplarını ateşlemeye devam ediyor, İspanyol-İtalyan armadasındakiler, kendilerine erişmiyen bu gülleleri kahkahalarla karşılıyor, «zavallı Dragut bu darbeye dayanamadı, cünûn getirdi, aklına zaıf ârız oldu» diyorlardı. Kantara deresini örten Türk çadırları, ortada Turgut Reîs'in sancağı dikilmiş otağ olduğu hâlde, düşmanın gözleri önünde bulunuyordu.

Bu sıralarda Turgut, filosu ile, çoktan Akdeniz'e açılmıştı. Cerbe'nin etrafını dolaşarak Sicilya'nın güney sularında av bekliyordu. Beklediğini buldu. Bunlar, bir Sicilya ve bir Malta kadırgası idi. İkisi de ağızlarına kadar, «Dragut»un yakalanmasını temâşaya gelmiş İspanyol ve İtalyan asîlleri ile doluydu. Sicilya gemisi Türkler tarafından zaptedildi. Fakat Malta kadırgası kaçtı ve Doria'ya vâsıl oldu. Olanları anlattı. Doria inanmadı. Turgut'un Cerbe adasında mahsûr olduğunu ileri sürdü. Sicilya kadırgasını zabtedenin Turgut'un sancağını çekmiş başka bir Türk filosu olacağını, böyle hilelerin, zâten Turgut'a mahsus bulunduğunu söyledi. Kadırgalardan birinde bizzat Turgut'un göründüğünü söyliyen Maltalılar, Türk gemilerini inceden inceye târif edince, Doria, rakîbinin, imkânsızı gerçekleştirdiği şüphesine düştü. Karaya çıktı. Boş Türk çadırlarını geçti. Kantara deresinin sonu ile adanın güney kıyısı arasında inşâ edilmiş uzun kızağı gördü. Vaziyeti anladı. Yerliler, Doria'ya, Turgut'un çoktan denize açıldığını bildirdiler ve hîlesini anlattılar. Bu hâdise, Hıristiyanlar için Avrupa çapında bir fiyasko teşkil etti (Hammer, VI, 180).

Bundan sonra Turgut, Fas Sultânı ile uyuştu; ganimet hissesi vermek ve Fas gemilerini korumak şartıyla, bu imparatorluğun Akdeniz ve Atlantik limanlarında üslenmek hakkını elde etti (Hammer, VI, 181).

Turgut Reîs'in Malta Seferi (Temmuz 1551)

Dîvân-ı Hümâyûn, Turgut'u, 1551 baharında Istanbul'a çağırdı. Maiyyetinde 7 namlı kapdanı vardı: Barbaros-zâde Gazi Mustafa Bey (Barbaros Hayreddin Paşa'nın yeğeni), Uluç-Ali (müstakbel kapdân-ı deryâ), Hasan Kelle, Sancakdar, Deli Câfer, Kara Kadı ve Sâlih Paşa-zâde Mehmed (müstakbel Cezâyir beylerbeyisi) Reîsler. Dîvân-ı Hümâyûn, bunların hepsine 80 akça ulûfe (günde 5.760 TL.) ile fener taşımak hakkı (deniz albaylığı rütbesi) verdi. Kaanûnî, kapdân-ı deryâ sıfatını taşımamak üzere, Donanmay-ı Hümâyûn'un Turgut Reîs'in emrine verilmesini bildirdi ki, devlet mekanizmasının bozulmaya başladığını gösteren garabetlerdendir. Bu sıralarda kapdân-ı deryâlık makamında, ömründe Marmara Denizi'nden dışarıya çıkmamış olan Sinan Paşa bulunuyordu ki, bu makama getirilmesinin yegâne hikmeti, Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın kardeşi olması idi. Turgut Reîs, bu sıralarda 66 yaşlarında bulunuyordu (Kaanûnî'den 10 yaş büyüktür). Kaanûnî, esâsen çok sevdiği Turgut'a elini öptürdü, uzun boylu konuştu, iltifatlar etti ve kendisini Karlıili bahri-

ye sancakbeyliğine tâyin etti (Batı Yunanistan sâhillerinde bir Türk vilâyeti). Donanmay-ı Hümâyûn'un, Malta adasını tahrîb etmesi ve Saint-Jean Şövalyeleri'ne gözdağı verilmesini kararlaştırdı. Sinan Paşa da donanmada bulunacak, fakat harekâttan, Türk Donanması'nın sevk-u idâresi kendisine verilen Turgut Bey mes'ûl olacaktı. Şövalyeler'in bütün mukavemeti kırıldıktan sonra, Trablusgarb, bu askerî tarîkatin elinden alınacaktı. Kaanûnî, bir engel çıkmayıp Trablusgarb fethedildiği takdirde, buranın beylerbeyiliğini Turgut'a vereceğini söylemişti.

Türk Donanması, 90 harb, bir o kadar nakliye gemisinden müteşekkildi. Bu donanmaya, 3.500 Yeniçeri ve 6.500 de tımarlı sipâhi bindirilmişti. Bu kuvvet, Malta'nın fethi için yetersiz, fakat Trablusgarb'in fethi için kâfi idi. Donanma, Ağrıboz'a, oradan Turgut Reîs'in sancakbeyi olduğu Karlıili vilâyetinin merkezi olan Preveze'ye geldi. Yunan Denizi'ni geçerek Mesina Boğazı'na vâsıl oldu. Sicilya'nın doğu kıyılarını kuzeyden güneye tâkıyb etti. Augusta limanına (Siracusa'nın az kuzeyinde) asker çıkardı. Turgut, 1.500 levendle, sâdece 2 gün karşı koyan Augusta kalesini zabtetti. Don Hernando de Vega'nın kumandasında gelen Sicilya kuvvetleri, şiddetli bir çarpışmadan sonra bozuldu. 100 Türk levendi şehîd, 14'ü esîr oldu. Düşmanın zâyiatı büyüktü. Augusta'yı yağma ve tahrîb eden Turgut, denize açıldı.

Donanmay-ı Hümâyûn, 16 temmuz 1551'de Malta'ya geldi ve adaya asker çıkardı. Ada tahrib edildi. Bu arada Malta'nın kuzeybatısındaki Gozo adasını zapteden Turgut, adanın bütün ahalisini (7.000 kişi) esîr olarak Türk gemilerine bindirdi. Şövalyeler'e müthiş gözdağı verilmiş oldu (J. Godechot, *Histoire de Malte,* 46). İspanya, Türk Donanması'nın hedefini bilmiyordu. Sefer, Malta, Sicilya, Güney İtalya, geçen yıl alınan Mehdîye veya Trablusgarb üzerine olabilirdi. Charles-Quint, en fazla Mehdîye'nin geri alınacağını sanıyordu. Mehdîye'ye 15 harb gemisi takviye gönderilmesini emretti. İspanyol filosu, Malta civarında müthiş bir fırtınaya tutuldu. Lampedusa adası civarında fırtına şiddetini arttırdı. Gemilerden 8'i battı, 1.500 kişi boğuldu. Gerisi, Mehdîye'ye vardı. Malta'da işini bitiren Türk Donanması, hedefi olan Trablusgarb üzerine teveccüh etti.

Trablusgarb'ın Fethi (15 Ağustos 1551)

Malta'dan Trablusgarb'e, müsâit havada 30 saatte gidilebiliyordu. Trablusgarb kıyıları, Saint-Jean Şövalyeleri'nin elindeydi. Libya'nın iç bölgesi ve doğuda Bingazi (Berka, Sirenaika), Türkler'de idi. Bir de Türkler'in, Trablusgarb limanının 20 km. kadar doğusunda bulunan Tacûra üsleri vardı. Bu üssün kumandanı, Murad Ağa idi. Türkler, karaya 40 top ve 6.000 asker çıkardılar. Bunlara Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa kumanda ediyordu. Turgut Reîs, donanma ile şehri denizden abluka etti. Trablusgarb, Türk çıkartmasından az önce mühimce bir takviye almıştı. Kaleyi, Saint-Jean Şövalyeleri'nden Gaspard de Vallier savunuyordu. Yardımcısı Desroches idi. Bunların her ikisi de Fransız aslındandı. Yerli halk, yani Arablar, tamamen Türkler'i istiyorlardı. Esâsen yıllardan beri Trablusgarb'deki Saint-Jean Şövalyeleri, Tacûra'daki Murad Ağa tarafından tâciz ediliyordu. Şövalyeler'den kaçan yerli halk, Tacûra'ya sığınıyordu.

Şövalyeler'in mâlûm olan cesâretine rağmen, Türkler, 15 ağustos 1551'de Trablusgarb'ı fethettiler. Bu sûretle 1510'dan, 41 yıldan beri sürüp giden Trablusgarb'teki Hıristiyan hâkimiyeti söküllüp atıldı. Sinan Paşa, ağabeyi Sadrâzam Rüstem Paşa'dan bu yolda emir aldığını söyleyip, Murâd Ağa'yı, paşalıkla Türkiye'nin ilk Trablusgarb (Libya) beylerbeyisi îlân etti. Halbuki Kaanûnî, eyâletin beylerbeyiliğini bizzat Turgut'a vereceğini söylemişti. Turgut, müteessir oldu. Fakat tek kelimeyle olsun itiraz etmeyi onuruna yediremedi. Bununla berâber Turgut, filosu ile Trablus'tan ayrılırken, o zamana kadar Osmanlı tarihinde vuku bulmak değil, vukuu hayalden bile geçirilemez bir hâdise oldu: Bütün Donanmay-ı Hümâyûn, Sinan Paşa'yı karada bırakıp Turgut'un peşine takıldı. Turgut: «Ne yapıyorsunuz, bu hareketiniz isyan demektir» dediyse de, amiraller, onu tâkıyb edeceklerini, kendisinden başka kapdân-ı deryâ tanımıyacaklarını söylediler. Istanbul'a donanmasız dönmenin yalnız kendi başının değil, ağabeyinin başının da kesilmesiyle neticeleneceğinden şüphe etmiyen Sinan Paşa, Turgut Reîs'e yalvarıp yakardı. Gitmemesini, başka sûretle Donanma'nın yolundan çevrilemiyeceğini söyledi. Devletin yüksek menfaatlerini düşünen Turgut Reîs, Tunus'a gitmekten vazgeçti. Istanbul'a döneceğini bildirdi. Bunun üzerine amiraller, Turgut'un kumandasında Istuanbul'a dönmeye râzı oldular. XVI. asır Osmanlı disiplin ve âsâyişinin şâhikasında vuku

bulan bu hâdise, Rüstem Paşa partisine duyulan nefretin derecesini açıkça gösterir.

Murad Paşa, gerçi değerli bir adamdı, 1520'den yâni 31 yıldan beri Tacûra'yı müşkil şartlara boyun eğerek elinde tutmuştu. Fakat şüphesiz Turgut gibi istisnâî bir şahsiyet değildi. Murad Paşa, 1556'daki ölümüne kadar 5 yıl Trablusgarb beylerbeyisi olarak bu pek geniş, fakat pek az nüfusla meskûn Afrika eyâletini başarıyla idâre etti. Bu arada güneyde Fizân'a da asker gönderdi. Tibesti Dağları'na kadar olan vâhaları, eyâletine bağladı. Daha güneyde Müslüman Zenci krallıkları vardı ki, bunlar, ismen Padişah'ı metbû tanıyorlardı. Bu sûretle, lâfzan da olsa, Türk hâkimiyeti, Çad Gölü'nün hayli güneyine kadar iniyordu.

Kaanûnî, Turgut Reîs'i kapdân-ı deryâ ve Cezâyir beylerbeyisi yapmak istedi. Fakat Rüstem Paşa : «Taşrada hâsıl oldum, Dergâh-i Mu'allâ hıdmetin yapamam» dediğini ileri sürüp yalan söyliyerek, Turgut'un kapdân-ı deryâ sıfatıyle Dîvân-ı Hümâyûn'a (bakanlar kurulu) girmesini önledi (Kaanûnî'nin hükûmet işlerine karışmadığı malûmdur). Turgut, şüphesiz kapdân-ı deryâ olmayı istiyordu. Fakat Istanbul'daki siyâsî entrikalara karşı koymaya bile tenezzül etmedi. O kadar müstağni ve mağrur bir şahıstı. Bununla berâber Murad Paşa'nın ölümünden sonra Kaanûnî, sözünü tuttu. Turgut Reîs'i Trablusgarb beylerbeyisi yaptı. Zâten Istanbul'daki siyâsî entrikalardan bunalan Turgut, bir gün padişahın atlarının dizginlerine yapışıp eyerini öperek «mansıb dilemişti». Padişahın atını durdurmak, her hangi bir fânî için, isterse şehzâde veya sadrâzam olsun, idamla neticelenecek bir suçtu. Kaanûnî'nin : «Cellâd!» diye haykırmasını bekliyen ve Turgut Reîs'in cür'eti karşısında donup kalan maiyyet halkı, padişahın Türk denizcisine gülümsediğini ve teskîn edici sözler söylediğini, hayretle müşâhede ettiler. İhtimal Kaanûnî, Turgut'un protokole sokulamaz bir karakterde olduğu husûsunda dâmâdı Rüstem Paşa'ya içinden hak verdi. Fakat Turgut'a olan sevgisini ve dehâsına hürmetini hiçbir zaman eksiltmedi. Trablusgarb beylerbeyiliğini kendisine «kayd-ı hayat» şartıyla vermesi bunu gösterir. Çünki bir eyâletin kayd-ı hayat şartıyla bir beylerbeyine verilmesi, Türk Osmanlı teşkilâtında görülmemiş bir şeydi. Cezâyir gibi Barbaros Kardeşler'in kılıç hakkı olan bir eyâlet bile, Barbaros-zâdeler'e kayd-ı hayat şartıyla verilmemişti. Kaanûnî'nin kanunlara riâyeti malûm olduğu için bu husus, Turgut'a teveccüh derecesini gösterir (Hammer, VI, 184).

1556'da, yâni 71 yaşında ancak bahriye beylerbeyisi (oramiral) olan Turgut «Paşa», ölünceye kadar, 9 yıl, Trablusgarb beylerbeyisi kaldı. Eyâletin 2. beylerbeyisi ve gerçek fâtihi olarak, Libya'da, günümüze kadar unutulamaz bir isim bıraktı. Trablusgarb'deki türbesini İtalyanlar muhteşem bir şekilde onardılar ki, bugün de, Müslüman halkın, mühim ziyâret yerlerinden birini teşkil etmektedir. Tarihin en büyük denizcilerinden olan ve Barbaros'tan sonra Akdeniz'in Türk gölü hâline gelmesinde en mühim rolü oynıyan Turgut Paşa, Trablusgarb'in fethinden sonra, kapdân-ı deryâ olmamakla berâber, Donanmay-ı Hümâyûn'un gerçek başkumandanı telâkkî edildi. 14 yıl boyunca bütün deniz seferlerinde Dîvân ve Kaanûnî, kapdân-ı deryâ ve serdarlara: «Zinhâr Turgut Paşa'nın re'yinden taşra hareket edilmemesi»ni ehemmiyetle emretmeyi ihmal etmediler.

Turgut, Trablusgarb beylerbeyisi olunca, Tunus'un en mühim kısmını da eline geçirdi. Bu sûretle gerçekte Libya ve Tunus umumî valisi idi. İspanya'nın tâbii olarak saltanat süren Hafsîler'in hâkimiyet sahası, Tunus şehri ile çevresinden ibâret kaldı. 1556'da Cerbe ve Gafsa, 1558'de Kayrevân, Turgut tarafından tekrar fethedildi. İspanyollar, Mehdiyye kalesini de yıkıp boşaltmaya mecbûr kaldılar. Trablus'un düşmesinden sonra bu yerin muhafazasına imkân kalmamıştı. Turgut, burasını geri aldı. Trablusgarb şehrini imar etti, câmi yaptırdı. Güneydeki Arab ve Berberî kabîleleri teşkilâtlandırıdı. Trablusgarb'ın kaybı, Charles-Quint için yeni bir darbe teşkil etti. İmparator, Brüksel'de iken, 28 eylûl 1551'de yeniden Fransa'ya harb ilân etti.

Turgut'un Ponza Zaferi (5 Ağustos 1552)

Trablusgarb seferinden sonra Istanbul'a dönen ve bir müddet burada kalan Turgut Reîs, sonra sancak merkezi olan Preveze'ye geldi. 1552 baharında Türk Donanması, Preveze'de toplanmaya başladı. Güney İtalya ve Sicilya vurulmak sûretiyle, Fransa desteklenecekti. Fransa'nın Istanbul büyükelçisi d'Aramont da, Donanmay-ı Hümâyûn'da bulunuyordu. Türk Donanması, 109 parça harb gemisinden müteşekkildi; 3 Fransız harb gemisi de bu kuvvete katılmıştı. Donanmaya Turgut kumanda ediyordu. Sinan Paşa da donanmada idi.

1 temmuzda Türk Donanması, belki yüzüncü defa olarak cebren Messina Boğazı'na girdi. Boğaz'ın İtalya kıyısındaki Reggio şehrine asker çıkarıldı. Sinan Paşa, Kalabriya'dan kuzeye doğru Kampanya kıyılarına çıkarken, Turgut Reîs de, 12 kadırga ile

Sicilya sahillerini yakıyordu. Nihâyet Donanmay-ı Hümâyûn, Napoli'nin batı banliyösü Pozzuoli limanına girip demir attı. Londra ve Paris'ten sonra Avrupa'nın 3. büyük Hıristiyan şehri olan Napoli'de (o sıralarda nüfusu 270.000 kadardı) Türk Donanması'nın tekrar görünmesini, İspanya önliyemedi. Önlemeyi bile düşünmedi. Bununla berâber Kral Nâibi Don Pedro de Toledo, oğlu Don Garcia de Toledo'yu mühim kuvvetlerle göndermişti. Türkler çıkartma yaptıkları takdirde, bu kuvvetler imdada yetişeceklerdi. Fransa Donanması'nın, Napoli Körfezi'nde Türk Donanması ile birleşmiş olması lâzımdı. Halbuki müttefik donanmadan eser görünmüyordu. Sinan Paşa, bunun sebebini d'Aramont'a sordu. Fransız büyükelçisi, Andrea Doria'nın, Türk Donanması ile birleşememesi için, Fransız Donanması'nın yolunu kestiğini, fakat daha kuzeye çıkılırsa, donanmanın erişeceğini söyledi. Bu haber, gerçekti. Andrea Doria, Türk Donanması'nın büyük kuvvetlerine çatmaktan çekinmekle berâber, Fransız Donanması ile birleşmesine engel olmaya kararlı idi. Bununla berâber, ısrarla Doria'yı tâkıyb eden Turgut Reîs, rakıybini Napoli ile Roma arasında Gaeta Körfezi açıklarında, Ponza adası yakınlarında yakaladı. Şiddetli geçen muhârebede ağır zâyiat veren Doria, batıya, Sardunya'ya doğru ric'at etti. Batırılanlardan başka Doria'nın 7 harb gemisi, Turgut tarafından zabtedildi. Bu gemiler, ağzına kadar İspanyol, İtalyan ve Alman asker, pek çok mühimmat doluydu. Doria, bunları gûya Napoli'ye çıkartacaktı. 5 ağustos 1552'de geçen bu Ponza deniz muhârebesi, Turgut Reîs'in mühim zaferlerinden biridir.

İtalyanlar, İspanyol zulmünden ve gururundan nefret ettikleri için, Türkler'e nisbeten iyi muâmele ediyorlar, Türk Donanması, birçok İtalyan limanlarında iyi karşılanıyordu. Donanmay-ı Hümâyûn, 2 aydan fazla İtalya'nın batı kıyılarını dolaştı. Tiren Denizi'nde mutlak bir hâkimiyet kurdu. Fakat Fransa Donanması bir türlü gelmedi. Donanma, üslerine dönmeye hazırlandı. d'Aramont, Donanmay-ı Hümâyûn'un, Barbaros'un son seferinde olduğu gibi, kışı Toulon'da geçirmesini kralı nâmına teklif etti. Sinan Paşa, geri döneceğini, ertesi yıl, Dîvân'dan emir alırsa, seferin tekrarlanacağını söyledi. Dönüşte Sorrento'nun karşısındaki Capri adası işgal edildi.

Turgut Reis'in Korsika'yı Fethi (17 Ağustos 1553)

Turgut Reîs, 1552-53 kışını Istanbul'da geçirdi. 15 haziran 1553'te 45 parçalık bir donanma ile Istanbul'dan ayrıldı. Sinan Paşa, daha nisan sonlarında Istanbul'dan ayrılmış, Güney Mora'da Modon'a gelmişti. Temmuz başında Turgut Reîs de Modon'a geldi ve Kapdân-ı Deryâ ile birleşti. Bu seferin sebebi de, geçen yılki gibi, Charles-Quint'le yeniden harbe tutuşan Fransa'yı desteklemek ve İspanya-Almanya'ya çeşitli cepheler açarak, Fransa'yı ezmesine engel olmaktı. Şimdi Fransa tahtında, I. François'nın oğlu ve halefi II. Henri bulunuyordu. 1 şubat 1553 Istanbul Muâhedesi ile II. Henri, Padişah'ı Avrupa'nın tek imparatoru ve metbûu tanıyor, Türk deniz yardımına karşılık 3.720.000.000 TL. tazmînatı taksitle ödemeye râzı oluyor, bu borç için Fransız donanmasını «engagés en néantissement de la somme précitée, jusqu'à ce que cette dernière somme soit payée à l'Amiral du Grand-Seigneur» ibaresiyle rehîn gösteriyor ve Türkler'in emrine veriyordu. II. Henri, Kaanûnî'ye gönderdiği mektupta şöyle diyordu : «Şimdiki halde Fransa'nın hiçbir şeyi kalmamıştır. Pâdşâh-ı Â'lem-Penâh Hazretleri'nden başka hiçbir yerde de ümidi yoktur. Nitekim bundan önce de birçok defalar Pâdşâh-i Â'lem-Penâh Hazretleri'nin yardımı görülmüştür. Eğer biraz para ve mal yardımı yapılırsa, Fransa bundan ebediyete kadar minnettar kalacak ve Türk cömertliği bir kere daha cihana nam verecektir. Bu yardım, Pâdşâh-i Cihân Hazretleri için, lâşey mesabesindedir».

Istanbul limanına gelmiş olan bir Fransız filosu da, Türk Donanması'na katılmıştı. Bu filoya, Baron de la Garde kumanda ediyordu. Bu zat, vaktiyle I. François'nın büyükelçisi olarak Istanbul'a gelmiş, Barbaros'un Nice seferine katılmıştı. Türkiye ve Türk Donanması ahvalini iyi bildiği için, bu defa yeniden II. Henri tarafından, Türk deniz yardımının irtibatı vazifesiyle görevlendirilmişti.

Türk Donanması, Sicilya sularına geldiği zaman, katılan Fransız gemileri ile berâber, 150 parçayı bulmuştu. Doğu Sicilya'da, adanın 2. büyük şehri olan Catania limanı yakınlarına asker çıkarıldı. 2.200 kişilik bir düşman kuvvetini yalnız 40 şehîd vererek dağıtan Turgut Reîs, bütün bu çevreyi tahrîb etti. Bundan sonra Donanmay-ı Hümâyûn, tekrar Messina Boğazı'ndan geçip Tiren Denizi'ne girdi. Kuzeybatıya yol aldı. Hedef, Korsika'nın fethi idi. Korsika, Akdeniz adaları içinde, büyüklük bakımından Sicilya, Sardunya, Mora (ada sayılabilir) ve Kıbrıs'tan sonra gelir. Girit'ten az büyük olmakla berâber, nüfusu Girit'ten azdır.

XVIII. asır ortalarından beri Fransa'nın olan Korsika, İtalyanlar'la meskûndur. Ada dağlıktır. Kuzeye doğru Monte Cinto, 2.710 metreye yükselir. Kuzeyinde Ligurya Denizi, doğusunda Tiren Denizi, batısında Batı Akdeniz vardır. Güneyde Bonifacio Boğazı ile Sardunya adasından ayrılır. Korsika ile İtalya'nın Toskana eyâleti arasında Elba adası bulunur. Monte Cristo adacığı, bu Elba adasının güneyindedir. Sardunya o zaman İspanya'ya, Korsika ise, İspanya'nın himâyesindeki Ceneviz Cumhuriyeti'ne aitti (Dorialar'ın Cenevizli oldukları malûmdur).

Turgut Reîs, adanın doğrudan doğruya merkezine, kuzeydoğu kıyısında Elba adasına bakan Bastia liman ve kalesine taarruza karar verdi. Merkez düşünce, bütün ada kolayca ele geçirilecekti. 7.000 kişilik bir Ceneviz ordusunu kolayca imhâ eden Turgut Reîs, 17 ağustos 1553'te, 7.000 nüfuslu Bastia şehrine girdi. Kale de, şiddetle savunmasına rağmen, birkaç saat içinde düşürüldü. Türkler, adanın doğu kıyısını en kuzeyden en güneye doğru geçtiler. Sardunya'ya bakan Bonifacio limanı da bir haftalık bir savunmadan sonra düştü. Bundan sonra, kuzeybatıdaki Calvi limanı ve kalesi dışında bütün Korsika, Turgut Reîs tarafından fethedilmiş oldu. Turgut, buranın fethini de Fransızlar'a bırakıp, alelacele çekilip gitti. Bunun sebebi, Fransızlar'la arasında çıkan anlaşmazlıktır. Fransa ile yapılan anlaşmaya göre, Fransız Donanması, Turgut'un emrine girecek, ele geçirilen bütün ganimet, Türkler'in olacak, buna karşılık fethedilecek yerler, yâni hedef olan Korsika, Fransa'ya terkedilecekti. Fransa, İtalya suları dışında da Türk Donanması'ndan yardım istiyecek olursa, ayrıca bugünki râyiçle 1.860.000.000 TL. ödiyecekti. Fransızlar, Korsika'nın bir aydan az zaman içinde fethedilmesine şaştılar ve ele geçen ganimetten hisse istediler. Çok kızan Turgut Reîs, Türk Donanması'nı derhal çekti ve Fransa'ya Dîvân'ın emrettiği yardımı yapılmış saydığını Fransız Amirali'ne bildirdi. Turgut'a kalsa, Fransızlar'ı zâten sevmediği için, daha başka türlü de hareket ederdi. Fakat Dîvân'ın emirleri dışına çıkmak istemedi. Zâten Istanbul'da emir dinlemez, dikkafalı olarak tanınıyor ve tanıtılıyordu. Turgut, bu seferde büyük ganimet ve 15.000 esirle Istanbul'a döndü. Düşmanın elinde bulunan 7.000 Arab ve Türk esirini kurtarması da mühim bir başarıdır.

Fransızlar, Korsika'yı muhafaza edemediler. Askerlik ve denizcilik bakımından o kadar zayıftılar. Bu sûretle, Korsika'nın Fransa'ya ilhakı, 200 yıl gecikmiş oldu. Andrea Doria, adanın Fransa'ya geçmesinin, Ceneviz Cumhuriyeti'nin sonu olduğunu

Charles-Qunit'e bildirdi. İmparator, sevgili amiralini bu kere de kırmadı. 11.200 kişiden müteşekkil bir İtalyan-Alman-İspanyol ordusunu Don Alvenzo'nun kumandasında adaya çıkarttı. Andrea Doria da, 1553'ün son aylarında, kış olmasına rağmen, donanması ile adaya geldi. Ada, birkaç aylık bir Fransız hâkimiyetinden sonra, kolayca Fransızlar'ın elinden alındı.

C. PİYÂLE PAŞA'NIN KAPDÂN-I DERYÂLIĞI DEVRİNDE AKDENİZ

Piyâle Bey'in Kapdân-ı Deryâ Olması (1554 Başı)

Sinan Paşa, Istanbul'a döndükten bir müddet sonra, 1554 başında hastalanarak öldü. 6 ekim 1553'te ağabeyi Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın azlinden çok müteessir olmuş ve istikbâli için korkmuştu. Çünki meslekten yetişmiş denizci değildi. Gayretten mahrum olmamakla berâber, o kadar meslekten yetişmiş muktedir amiral varken kapdân-ı deryâlığını, sâdece sadrâzamın kardeşi olmasına medyûn bulunduğunu herkes biliyor, Donanmay-ı Hümâyûn'da da sevilmiyordu. Turgut Reîs'e çok hürmet gösterip sözünden çıkmamak sûretiyle, aleyhindeki havayı yumuşatmaya muvaffak olmuştur. Beşiktaş'ta Mîmar Sinan yapısı zarif camii yanına gömülen Sinan Paşa'dan sonra, kapdân-ı deryâlığa, çok büyük denizcilerden biri, Piyâle Paşa getirildi.

1568'de vezirliğe tâyinine kadar 14 yıl kapdân-ı deryâ kalan, bununla berâber vezirliği sırasında da Kıbrıs seferinde donanmaya kumanda eden Piyâle Paşa, Kaanûnî Sultan Süleyman'ın son ve dâmâdı olduğu II. Sultan Selim'in ilk kapdân-ı deryâsıdır. Türk amirallerinin büyük ekseriyeti gibi korsan (deniz akıncısı) sınıfından değil, saraydan yetişmişti. Fakat korsanlıktan gelen amirallerle çok iyi geçindi. Bilhassa Turgut Reîs'e büyük hürmet gösterdi ve hiçbir zaman ihtiyar deniz kurdunun sözünden çıkmadı. Piyâle Paşa, Turgut Reîs'ten takriben 30 yaş gençti. 1515 civarında doğmuş olmalıdır. Şu hâlde kapdân-ı deryâ tâyin edildiği zaman yaşı, 40 civarında idi. Önce Gelibolu bahriye sancakbeyiliği (tümamiral) rütbesi ve «Bey» unvanıyla kapdân-ı deryâ olmuş, bir müddet sonra rütbesi bahriye beylerbeyiliğine (oramiral) yükseltilerek «paşa» unvanını almıştır.

İkinci Korsika Seferi (1554 Yazı) ve Elba Adası'nın Fethi

1554'te yâni Korsika seferinin ertesi yılı Dîvân-ı Hümâyûn, Fransa'nın pek acıklı taleplerine tekrar cevap vermeye mecbur oldu. Korsika'yı muhafaza edemiyen Fransa'nın ezilmesinden ve böyle bir başarının Charles-Quint'i çok şımartmasından korkuluyordu. Dîvân, Piyâle Bey'e Turgut Reîs ve Sâlih Paşa'nın da sefere katılacağını, kendisinin iktidarından emin olunmakla berâber şimdiye kadar açık deniz vuruşmalarında kumandanlık etmediği için tecrübesinin az olduğunu, zinhar bu iki ihtiyar deniz kurdunun «re'yinden taşra hareket etmemesi»ni emretti. Piyâle Bey, bu emre Sinan Paşa gibi kerhen değil, samimiyetle riâyete kararlı idi. Çünki şahsî iktidârından emindi. Bir gün gelecek, o da Turgut ve Sâlih derecesinde bir amiral olacaktı.

Piyâle Bey, önce Turgut Reis, Sicilya açıklarında da Cezâyir beylerbeyisi Fas Fâtihi Sâlih Paşa ile birleşti. Tekrar Messina Boğazı'ndan geçildi. Napoli Körfezi'ne gelindi. Elba adasının karşısında Piombino limanına demir atıldı. Burada da Baron de la Garde'ın kumandasındaki Fransız Donanması ile birleşildi. Elba adası zabtedildi. Buradan Korsika'ya gidildi. Ligurya Denizi'nde bulunan Andrea Doria, acele Ceneviz'e (Genova) çekildi. Türkler, Korsika'nın kuzeybatısındaki Calvi kalesine geldiler.

Karaya çıkarılan 3.000 Türk askeri, Calvi'yi muhâsaraya başladı. Ancak Fransızlar'ın Türk harb usullerini bilmemelerinden ve onlara uyamamalarından çıkan anlaşmazlık üzerine, Türkler, muhâsaranın devamını Fransızlar'a bırakıp avdet ettiler. Fransızlar, Calvi'yi alamadılar.

İtalya Seferi (1555 Yazı)

Ertesi yıl, Fransa'yı desteklemek üzere, Piyâle Bey'in kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn, 26 haziran 1555'te Istanbul'u terketti. Yolda Turgut Reîs de donanmaya katıldı ve idâresini eline aldı. Bu sıralarda Fransa, Charles-Quint ile 5 yıllık bir mütâreke akdetmek üzere bulunuyordu.

Kaanûnî, bu esnada Amasya'da oturuyordu. Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderdiği hatt-ı hümâyûn'da, Almanya'nın Türkiye ve Fransa ile sulha mecbûr olduğunu, bu sulhun en iyi şartlarla elde edilmesi için, denizden iyice sıkıştırılması icab ettiğini bildirmişti.

Turgut Reîs, Messina Boğazı üzerindeki İtalya'nın Kalabriya eyâletinin merkezi olan Reggio şehrini gene zabtetti. Tiren Denizi'ne geçti. Elba adasını tekrar vurdu. Adanın karşısındaki Piombino limanına geldi. Burada Amiral Paulin de la Garde'ın kumandasındaki Fransız Donanması da Türk Donanması'na katıldı. Turgut, Doria'yı şiddetle tâkıyb etti. Fakat yakalıyamadı. Fransızlar'la gene ihtilâf çıktı. Piyâle Bey, Istanbul'a döndü. İspanya sularına kadar giden Turgut Reîs de onu tâkıyb etti. Bu seferde, Reggio şehri ahalisinin çoğu esîr edilmiştir.

Batı Akdeniz Seferi (1556 Yazı)

1556 sefer mevsiminde Piyâle Bey, 45 kadırga ile denize açıldı. O yıl Trablusgarb beylerbeyisi olan Turgut Paşa ile birleşti. Cezâyir'e gelindi. Fakat Cezâyir beylerbeyisi Fas Fâtihi Çanakkaleli Sâlih Paşa'nın, en eski yoldaşlarından birinin öldüğünü öğrenen Turgut Paşa, çok müteessir oldu. Bu sıralarda Becâye (Bougie) İspanyollar'dan alınmış, Vahrân (Oran) muhâsara edilmişti. Fakat Sâlih Paşa'nın ölümü üzerine bu mühim limanın muhâsarası yarıda kaldı. Turgut Paşa, Trablusgarb'e, Piyâle Bey ise Istanbul'a döndü (Hammer'in (VI, 188) yanlış verdiği bir bilgiye kapılarak, sırasıyla Fevzi Kurdoğlu (*Turgut Reîs,* 393), İ. H. Dânişmend (*Kronoloji,* II, 306), Prof. Şerefeddin Turan (*Piyâle Paşa, İslâm Ans.,* 567a) ve daha başka tarihçiler, Oran'ın bu seferde «fethedildiğini» yazmaktadırlar, hiçbir esâsı yoktur; üstelik bu tarihçilerin son ikisi, Oran'ın vaktiyle Barbaros tarafından fethedilip sonradan İspanyollar'ın eline düştüğünü ileri sürüyorlar; bunun da aslı yoktur; Oran, hiçbir zaman Barbaros'un eline düşmüş değildir).

Bizerte'nin Fethi (1557 Yazı)

Piyâle Bey, ertesi yıl, 1557 sefer mevsiminden, 60 kadırga ile Istanbul'dan ayrıldı. Yolda Turgut Paşa katıldı. Tunus'un kuzeyindeki Bizerte limanı fethedilip geri dönüldü.

Bu sıralarda Fransa ile II. Felipe arasında yeniden harb başlamıştı. 1556'da, ümitsizlik içinde saltanattan ferâgat eden Charles-Quint'in yerine, oğlu II. Felipe, İspanya kralı olmuştu. Genç ve pek muhteris Kral, Türkiye ve onun mahmîsi Fransa ile mücâdeleye yeni bir ateşle atıldıysa da, az zamanda o da bu işte her hangi bir başarıdan ümîd kesti. Donanmay-ı Hümâyûn'un her yıl sefer mevsiminde Batı Akdeniz'i altüst etmesi, Cezâyir donanması-

nın yılın oniki ayında Akdeniz'de kuş uçurtmaması karşısında İspanyol Donanması, hiçbir ciddî hareket yapmıyordu. Türkler'le açık deniz vuruşmasından şiddetle kaçınıyordu. İspanya ile İtalya arasındaki İspanyol muvasalası, âdetâ imkânsızlaşmıştı. II. Felipe, yeniden müttefik bir Haçlı donanması ile Türkler'e karşı talihini denemeyi daha fazla düşünür oldu. Cerbe muhârebesi, yaklaşıyordu.

Pek vefâkâr koruyucusu Charles-Quint'in saltanattan feragat etmesinin ertesi yılı, son defa Ceneviz'den Napoli'ye bir sefer yapan ihtiyar Andrea Doria, İspanya Donanması başkumandanlığından istifa ettiğini, II. Felipe'ye bildirdi. Andrea Doria, Ceneviz'deki sarayına çekildi. Yerine yeğeninin oğlu Gian Doria getirildi. XX. asırda İtalya, en muazzam zırhlılarından birine «Andrea Doria» adını vermiştir.

Balear Adaları Seferi (1558 Yazı)

1558 sefer mevsiminde Piyâle Bey, tekrar Akdeniz'e açıldı. Yolda Turgut Paşa, ona katıldı. Türk Donanması, 150 parçadan müteşekkildi. Messina Boğazı geçildi. Salerno ve Napoli Körfezleri'nde dolaşıldı. Bir tarafı Napoli, diğer tarafı Salerno Körfezi'ne bakan şirin Sorrento limanı yağma edildi, Buradan Balear Adaları'na gelindi (Hammer, VI, 188). Adaların en doğusundakini teşkil eden Minorka ve bu arada adanın kuzeybatısındaki Ciudadela limanı tahrîb edildi (Fevzi Kurdoğlu'ndan *(Turgut Reîs,* 394) naklen Prof. Şerefeddin Turan *(Piyâle Paşa, İA,* 567 a) Ciudadela'nın Mayorka adasında olduğunu yazıyor, Minorka adasındadır). Kalenin fethinde bilhassa İnebahtı bahriye sancakbeyi Ferruh Bey, yararlık gösterdi.

Balear Adaları'nın hemen her yeri, Türk hâkimiyetine girdi. İspanyol Donanması, gene ortada görünmedi. Büyük ganimet elde edildi. Bu pek başarılı sefer üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, Piyâle Bey'in rütbesini bahriye beylerbeyiliğine (oramiral) yükseltti, «paşa» oldu, 43 yaşlarında bulunuyordu (gene bâzı tarihçiler, Piyâle Paşa'nın Cezâyir beylerbeyisi olduğunu yazıyorlar, hiçbir zaman bu makamda bulunmamıştır; ona tevcîh edilen «Cezâyir-i Şark» veya «Cezâir-i Bahr-i Sefîd» yâni «Doğu Adaları, Akdeniz Adaları» denen kapdân-ı deryâ eyâletidir ki, merkezi Gelibolu'dur ve Ege Adaları ile Mora ve Yunanistan kıyılarını, Anadolu'nun Marmara ve Ege kıyılarının bir kısmını içine alır).

Balearlar'ı bile muhâfazaya muktedir olmıyan İspanya, 1559'da Fransa ile Chateau-Cambrésis sulhunu imzalamaya mecbûr

oldu. II. Henri'den sonra Fransa'da réforme hareketleri, Katolik-Protestan mücâledesi ve büyük iç çekişmeler başladığından, bir müddet için, İspanya-Fransa münâsebetleri durgunlaşmıştır. Bu sûretle devamlı ve azimli Türk destekleriyle Fransa, İspanya tarafından yutulamaz bir lokma hâline gelmiştir. Bundan sonra Fransa'ya yapılan Türk yardımında nisbî bir gevşeme görülür.

Piyâle Paşa'nın Adriyatik Seferi (1559 Yazı)

1559 sefer mevsiminde Piyâle Paşa, mûtat yıllık Akdeniz seferine çıktı. Mora güneyinde Moron'a geldi. 98 gemi ile Yunan Denizi'ni geçerek Avlonya'ya vâsıl oldu. Bir müddet Otranto Boğazı ve Adriyatik'te dolaştıktan sonra Istanbul'a döndü. Avrupa'da Papa'nın ve II. Felipe'nin önayak olmasıyla, büyük bir armadanın hazırlandığı veya hazırlanmak istendiği rivâyetleri Akdeniz'de dolaşıyordu. Dîvân-ı Hümâyûn, Piyâle ve Turgut Paşalar'a, bu rivâyetleri değerlendirmelerini emretti. Kocaeli bahriye sancakbeyi Ali Portuk Bey, Rodos bahriye sancakbeyi Kurdoğlu Ahmed Bey, kardeşi İskenderiye bahriye sancakbeyi Kurdoğlu Şucâ Bey gibi amiraller, hazırlıklı olmaları için emir aldılar. Zîrâ düşmanın nereden taarruza girişeceği henüz öğrenilememişti. Esâsen bu hususta düşman da mütereddititi. Ancak aylar sonradır ki, Doğu Akdeniz'de Preveze'ye benzer bir âkıbete uğranılmaması için, Türkler'e Batı Akdeniz'de darbe vurulmasına karar verdi. Mukadder olan büyük an hızla yaklaşıyordu.

D CERBE ZAFERİ (1560)

Büyük Haçlı Armadasının Hazırlıkları (1559-60 Kışı)

II. Felipe, darbenin Turgut Paşa'ya indirilmesine karar verdi. Turgut, en mühim üslerinden, Trablusgarb'ten ve elinde tuttuğu Orta ve Güney Tunus'tan uzaklaştırıldığı takdirde, Türk Donanması, Akdeniz'de Türk deniz hâkimiyeti, büyük bir darbe yiyecekti. Gerçekten, II. Felipe'nin ve kurmayının askerlik bakımından doğru düşündüğü muhakkaktır. Türkler'i uzun zamandan beri yerleştikleri, nâhiyelerine, köylerine kadar teşkilât kurdukları Cezâyir'den sökmek bütün birleşik Avrupa'nın dahi gücü dı-

şında bir işti. Doğu Akdeniz'de Türk Donanması'na taarruza kalkışmak ise, sonu belki de felâketle bitecek bir mâcerâya atılmak olurdu. Preveze'nin hâtıraları henüz pek tâze idi. Halbuki Turgut Paşa, Cerbe'de vurulup imha edilirse, Tunus ve Trablus, İspanya'nın eline geçerdi. Türkler'in, düşmanı bu geniş ülkelerden çıkarmaları için, artık yıllarca uğraşmaları lâzımdı. Batı Akdeniz'de her yıl eksiksiz yaptıkları büyük seferlerden vaz geçmek mecbûriyetinde kalırlardı.

Mehdîye kalesinin yerle bir edilmesinden sonra Turgut Paşa'nın elindeki en müstahkem kale, Cerbe kalesi idi. Turgut, burasını bilhassa son yıllarda iyice tahkim etmişti. Cerbe adası, Trablus'la Tunus'un arasında bulunduğundan, buradan her iki ülkenin de kontrolü kolay oluyordu. Onun içindir ki Haçlılar, Turgut Paşa'yı önce Cerbe'den mahrum ettikten sonra Trablusgarb'ı düşürmek kararına vardılar. Cerbe'de yenilen Türkler'in Trablus'u savunma gücleri, tabiatiyle hayli sarsılacaktı. Düşman, iyi hazırlanmıştı. Turgut Paşa, düşmanın tastamam nereden geleceğini, Cerbe'ye göz koyduğunu bilmiyordu. Kendisi Trablusgarb'de, beylerbeyiliğinin merkezinde idi. 540 km^2'lik Cerbe adasının, Akdeniz'de hâkimiyet ve üstünlük kurmak uğruna muazzam bir stratejik çekişmenin mihrak noktası olacağı, ancak 1560 şubatında anlaşıldı. Cerbe'de, 1.000 Türk'le birkaç bin Arab gönüllü vardı. Turgut'un esas kuvvetleri, Trablus'ta bulunuyordu.

Turgut Paşa, 1560 başında yanında bulunan İzmir bahriye sancakbeyi Uluç-Ali Reîs'i Istanbul'a gönderdi. Uluç-Ali Reîs, düşman hazırlıklarının öğrenilebilen kısmını, Dîvân-ı Hümâyûn'a arzetti. Dîvân, Piyâle Paşa'ya, sefere hazırlanması emrini verdi.

Haçlılar, daha 1559 yazında donanmalarının mühim kısmını toplamışlardı. Başkumandan Gian Andrea Doria, bütün müttefik filoların iltihakını bekliyordu. 1560 şubatında elde edilebilen âzamî kuvvet bir araya getirilmişti. Koalisyona İspanya, Almanya, Papalık, Malta, Toskana büyük-dukalığı, Ceneviz cumhuriyeti, Monako prensliği ve daha birçok devlet katılıyordu. Donanmaya bindirilen İspanyol kara askerine, Don Alvaro de Sandi kumanda edecekti (Hammer, VI, 189). Sicilya kral nâibi Don Juan de la Cerda (Medinaceli Dukası) başkumandan olmakla berâber, deniz harekâtının idâresinden Gian Andrea Doria mes'uldü. Papalık donanmasına Prens Flamino Orsini, İspanyol donanmasına Don Sanchez de Levia kumanda ediyordu. Toskana (Floransa) kuvvetlerinin başında Prens Andrea Gonzaga bulunuyordu. Armada

200 gemiden müteşekkil olup, buna 30.000 asker yüklenmişti. Preveze'den, 22 yıldan beri Hıristiyan âlemi, böyle bir armadayı bir araya getirememişti.

Armada, 10 şubat 1560'ta Sicilya'dan ayrıldı. Fakat mevsim gelmediği için, muhâlif rüzgâr dolayısiyle bir türlü toplanıp yol alamadı. Nihâyet 2 martta Cerbe sularına geldi ve ayın 7'sinde, adaya asker döktü. Aynı gün Turgut Paşa, önce Cerbe'nin düşürülmek istendiğini öğrendi ve vaziyeti Istanbul'a bildirdi. 12 martta Cerbe kalesi düşmüş ve Haçlılar, adaya hâkim olmuşlardı. Ancak Trablusgarb'e taarruz etmeden önce bu adada uzun bir hazırlık yapmak, Türkler'den, bilhassa Istanbul'daki donanmadan haber almak esâsı kabûl edildi. Henüz bahar gelmemişti. Trablus'un fethi için, uzun aylar mevcuttu. Haçlılar, Cerbe kalesini yıkarak, yerine pek muazzam yeni bir kale inşasına giriştiler. Bu kalenin inşası için 2 ayın yeteceği hesaplandı. Cerbe kalesi, Kuzey Afrika'nın fethi için, İspanya'nın deniz üssü olacaktı. Kaleye 50 top yerleştirildi. Kale garnizonu 2.200 kişiden müteşekkil bulunacaktı. 1.200 İspanyol, 800 İtalyan ve 200 Alman'dan ibâret bu garnizona, Don Alvaro de Sandi kumandan tâyin edildi. Haçlılar, Cerbe'deki 1.000 kişilik Türk kuvvetini imha edememişlerdi. Bunlar, 5 günlük bir müdafaadan sonra, bu derece nisbetsiz bir kuvvete karşı koymanın mânâsız olduğunu anlayıp kaçmaya ve Trablus'a gelip Turgut Paşa'ya katılmaya muvaffak olmuşlardı.

Piyâle Paşa'nın Istanbul'dan Cerbe Seferi'ne Hareketi (4 Nisan 1560)

Uluç-Ali Reîs'in 2 kadırga ile Turgut Paşa tarafından Istanbul'a yollamasından beri Donanmay-ı Hümâyûn, baharın erken haftalarında sefere hazırlandı. Düşmanın ilk hedefinin Cerbe, sonra Trablusgarb olduğu anlaşılmıştı. Türkiye'ye yılda 288.000.000 TL. vergi te'mîn eden çorak, fakat transit ticâreti işlek ve stratejik kıymeti üstün olan Cerbe adası, şimdilik İspanyollar'ın eline geçmişse de, Piyâle ve Turgut Paşalar'a, bu nâzik mevkiin ne olursa olsun, geri alması emri verildi. İspanyollar, adanın Akdeniz'deki nâzik pozisyonunu çoktan kavramışlardı. Daha 1510'da Katolik Fernando, 200 parçalık bir donanma göndererek burasını almak istemiş, fakat 8.000 ölü veren İspanyollar, eli boş dönmüşlerdi (Hammer, VI, 190). Şimdi Cerbe'nin pek kızgın güneşi ve çöle benziyen kavrulmuş toprağı üzerinde, Türkler'le İspanyollar, Akdeniz üstünlüğü nâmına, çetin bir mücâdeleye girişeceklerdi.

Napoli Kral Nâibi, armadasına, Trablusgarb'in fethi için emir vermek üzereydi ki, Donanmay-ı Hümâyûn'un Istanbul'dan hareketi haberi alındı. Haçlılar, Türk Donanması'nın harekâtının mahiyet ve maksadını anlamadan, Cerbe sularını terketmemeye karar verdiler. Türk Donanması, 120 parçadan müteşekkildi. Cerbe'de düşmanın 200 gemisi olduğu bilindiği hâlde 120 parça ile sefere çıkılması Türkler'in kendilerine olan güvenlerini ortaya koyar. Zîrâ daha büyük bir donanma ile hareket etmek imkânı mevcuttu. 4 nisanda Donanma, Barbaros'un Beşiktaş'taki türbesi önünde askerî ve dînî merâsim yaptıktan sonra, hareket etti. Yolda Midilli bahriye sancakbeyi 70 küsur yaşındaki Kurdoğlu Muslihuddin Mustafa Reîs, Rodos bahriye sancakbeyi Kurdoğlu Ahmed Bey, birincisi Koron'da, ikincisi hemen bu üssün yakınında bulunan Modon'da (Güney Mora), 3'er kadırga ile, Piyâle Paşa'ya katıldılar. Turgut Paşa, Piyâle Paşa'ya, doğrudan doğruya Haçlı armadanın üzerine gelinmesini ve düşman donanmasının açık deniz muhârebesiyle imhâ edilmesini, bu iş başarılamazsa, başka her hangi bir deniz harekâtının akıym kalacağını bildirmişti. Piyâle Paşa, bu tavsiyeye değer verecek derecede stratejik harb kaidelerine vâkıftı. Tersâne kedhudâsı (bahriye müsteşarı) bahriye sancakbeyi Süheyl Bey, Ağrıboz'da, te'mîn ettiği 24 nakliye gemisiyle Donanma'ya katılmıştı. Bu gemiler, ağzına kadar erzak ve mühimmat doluydu (şimdiki bahriye müsteşarı demek olan tersane kedhudâları, donanmanın iâşe ve levâzım işleriyle uğraşırlardı). Piyâle Paşa, 1 mayısta Modon'a ve 7 mayısta Malta'ya geldi. Istanbul-Malta yolunu 33 günde almıştı. Yolda birçok yerde de ikmal maksadiyle durulmuştu. Malta'nın kuzeybatısındaki küçük Gozo adası tamâmen tahrîb ve Malta da bombardıman edildikten sonra, güneye inildi. Malta önünde Donanmay-ı Hümâyûn'a erişen Turgut Paşa'nın bir kadırgası, Kapdân-ı Deryâ'ya, düşmanın hâlâ Cerbe sularında Türk Donanması'nı beklediğini bildirmişti.

Malta-Cerbe yolu 2 günde alındı. 9 mayıs günü akşama doğru Donanmay-ı Hümâyûn, Cerbe'nin 3 mil açığına geldi. Piyâle Paşa, amirallerini topladı. Harb dîvânı aktedildi. Turgut Paşa, Trablus'tan hareket etmiş, fakat muhârebenin ancak 3. günü Cerbe'ye erişmiştir. Harb dîvânında, düşman armadasının behemehal imha edilmesi ve bunun için, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Preveze'de kullandığı taktiğin uygulanması kararı alındı. Türk Donanması'nın sol kanadına İzmir bahriye sancakbeyi Uluç-Ali Reîs'in (müstakbel kapdân-ı deryâ Kılıç-Ali Paşa), ihtiyat filosuna da Seydî-Ali Reîs'in kumanda etmesi kararlaştırıldı. Kapdân-ı

Deryâ Piyâle Paşa, merkezde bulunacaktı. Bu sıralarda Turgut Paşa 75, Piyâle Paşa, 45, Seydî-Ali Reîs 62, Uluç-Ali Reîs ise 53 yaşlarında idiler. Yâni olgun ve çok tecrübeli yaşlarda bulunuyorlardı (Türk Donanması'nın harekâtı için Bahriye Miralayı Safvet Bey'in arşiv vesikalarına dayanan incelemesini esas alıyoruz: *İkinci Cerbe Harbi Üzerine Vesîkalar, TOEM,* II).

Yukarıda anılan kanat kumandanları dışında Türk Donanması'nın filo kumandanları, Midilli bahriye sancakbeyi ihtiyar Kurdoğlu Muslihuddin Mustafa Reîs (ki 39 yıl önce Kaanûnî'nin Rodos seferinde donanma kumandanlığı etmişti), kardeşi Rodos bahriye sancakbeyi Kurdoğlu Ahmed Reîs, Karası (Balıkesir) bahriye sancakbeyi Gazanfer Reîs, Deli Câfer Reîs, Dümen-Hoca Reîs, Deve-Hoca Reîs'di. Amirallerin ekserisinin yaşlı ve eski denizciler olması dikkati çekiyor. Çünki, XVI. asrın ikinci yarısında Türk denizciliğinin, henüz belirsiz de olsa, bir duraklama devresine girdiğini gösteriyor.

Cerbe muhârebesi, Preveze'den 21 yıl, 7 ay, 16 gün sonradır. Preveze'de ihtiyat filosu kumandanı olan Turgut, Cerbe'ye muhârebenin 3. günü vâsıl olmuştur. Sol kanat kumandanı olan Seydî-Ali Reîs, Cerbe'de ihtiyat filosuna kumanda etmişlerdi. Preveze'-de sağ kanada kumanda eden Sâlih Reîs (Paşa), Cerbe zaferinden 4 yıl önce Cezâyir beylerbeyisi olarak ölmüştü. Yukarıda anılan amirallerin çoğu, bu arada Cerbe'de sol kanada kumanda eden Uluç-Ali Reîs, Preveze'de de bulunmuşlardı. Türk donanmasının 24 parça mühimmat gemisinin başında, donanmanın iâşe ve cephanesinden mes'ul olan tersâne kedhudâsı Süheyl Bey bulunuyordu. Cerbe, Seydî-Ali Reîs'in katıldığı son deniz seferidir. Hindistan seferlerinden birinde donanmaya kumandanlık etmekle ve dünya ilim tarihi çapında coğrafya ve matematik eserleriyle, ayrıca şâirliğiyle meşhur olan Seydî-Ali Reîs, 3 yıl sonra, 1563'de, Istanbul'daki pek muhteşem konağında, şan ve şeref içinde ölmüştür. Kurdoğlu Muslihuddin Mustafa Reîs de, Cerbe'den bir müddet sonra, 75 yaşlarında ölmüştür. Oğlu Hızır Reîs, II. Selim zamanındaki Sumatra seferinde Türk donanmasına kumanda etmekle meşhurdur.

Türk Donanması, yukarıda anılan ve hepsi Barbaros Kardeşler'in yanında yetişmiş pek tecrübeli deniz kurtlarının idâresinde idi. Türkler'de düşmanı imhâ etmek fikri hâkim ve kesindi ki, bu fikir, bilindiği gibi, birçok orduları zafere ulaştıran muharrik kuvvettir. Düşmanda tam bir tereddüt ve kargaşalık hâkimdi. Düşman kumandanlarından mühim kısmı, kara askeri olan generallerdi. Amiraller içinde de, yukarıda adı geçen Türk amiral-

lerinin mazisine mâlik bir tek kişi yoktu. En şöhretlileri, Andrea Doria'nın kardeşinin torunu (yâni küçük yeğeni) olan Gian Andrea Doria idi (94 yaşında olan Andrea Doria, Ceneviz'de yeğeninin zafer haberini bekliyordu; bozgun haberini öğrenince ölüm döşeğine düşecektir). Haçlılar, bu sefer de tek elden idâre edilemiyen bir kalabalık teşkil ediyorlardı. Kuvvetleri, Türkler'inkinin iki misline yakındı (mamafih Preveze'deki kesin ve kat kat üstünlükleri yoktu). Fakat bu kuvvetler, yekvücut bir şekilde idâre edilemiyordu. Haçlılar'daki fikir ihtilâfı şuradan anlaşılır ki, Türk Donanması'nın Cerbe'nin 3 mil açığına demir attığını öğrenen başkumandan Sicilya Kral Nâibi Medinaceli Dukası, vuruşmayı kabûl etmeyip Sicilya'ya kaçmaya karar verdi ve armaya hareket emri tebliğ etti. Gian Andrea Doria ve Andrea Gonzaga, bu emrin bir rezâlet olduğunu ileri sürüp, armadayı yolundan zorlukla çevirdiler. II. Felipe, Türkler'e kesin bir darbe indirilmesi için bu armadayı yıllar süren gayretler sonunda gerçekleştirmişti.

Haçlı Armada, hayli tereddütten sonra, açık deniz muhârebe nizamı aldı. 14 mayıs 1560 sabahı, bütün cihan tarihinin en büyük deniz muhârebelerinden biri başlamak üzereydi.

Türkler'in Tarih Boyunca Preveze'den Sonra Kazandıkları En Büyük Açık Deniz Muhârebesi Olan Cerbe Zaferi (14 Mayıs 1560)

Piyâle Paşa ve muktedir amiralleri, Haçlı armadayı kolaylıkla, pek az zâyiat vererek birkaç saatte bozdular ve imhâ ettiler. Türk deniz taktiği, tamamen kusursuz ve hârikulâde oldu. Forsalar dışında 30.000 kişi olan düşman askerinin 20.000'i öldü, boğuldu veya esîr edildi. Geri kalanların, çoğu, yaralı olarak, ağır yaralı teknelerine can atabildiler. Büyükamiral Gian Andrea Doria'nın yaralı ve perîşân hâlde alelâde bir kayığa atlayıp hayâtını kurtarması, Sicilya Kral Nâibi Medinaceli Dukası'nın aynı vaziyette ve perîşân şekilde bir tekneye can atması, Haçlılar'ın dûçar olduğu felâketin derecesini açıklamaya kâfidir (Hammer, VI, 192). Esirler arasında Don Alvaro de Sandi, Sicilya kuvvetlerine kumanda eden Don Berenger de Requeses, bunun dâmâdı Don Juan de Cardona, Sicilya Kral Nâibi Medinaceli Dukası'nın oğlu Don Gaston gibi İspanya'nın en büyük kumandanları ve daha bir süre büyük asılzâde bulunuyordu (Hammer, VI, 195).

Armadadaki Papalık donanmasına kumanda eden Prens Flaminio Orsini, ric'at etmek isterken, baştardası, rüzgâr altındaki kürekleri budanmış ve seren direği kırılmış halde, Türk ge-

milerine rampa etti. Prens ve maiyyeti maktul düştü. 14 mayıs günü daha güneş batmadan, Türkler'in zaferi kesinleşmişti. Fakat, 15, 16, hattâ 17 mayıs günlerinde de Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa, düşmanı tâkıyb etti ve döküntülerin mühim kısmını batırdı veya zaptetti. Kaçamıyacaklarını anlıyan düşman gemileri ve askeri, İspanyollar'ın fevkalâde tahkîm etmiş oldukları Cerbe kalesine sığınmaya çalışıyorlardı. Piyâle Paşa, düşmanın kaleye sığınmasına da engel oldu; fakat bir kısım kuvvetler, Cerbe kalesine can atmayı başardılar.

Ceneviz, Sicilya ve Napoli amirallik gemileri, Türkler'in eline geçti. Papalık ve İspanya amirallik gemileri ise batırıldı. 21 harb, 26 nakliye gemisi Türkler'in eline geçtiyse de, bunların çoğu ağır yaralı olduğu için, Trablusgarb'de bırakıldı veya söküldü, yalnız 19 harb gemisi Istanbul'a götürüldü. Haçlılar'ın batan gemilerinin yekûnu ise, 70 kadardır. Gerisi, çoğu pek ağır yaralı olduğu halde İtalya ve İspanya'ya kaçmış, bir ikisi de Cerbe kalesine sığınmıştır. 5.000'den fazla Haçlı, Türkler'e esîr düşmüştür.

Turgut Paşa, muhârebenin henüz devam ettiği 16 mayıs günü, 12 kadırga ile Trablusgarb'ten Cerbe'ye gelmiş, Türk Donanması'nın sağ kanat kumandasını ele almıştır. 16 ve 17 mayısta yapılan çok muvaffakıyetli tâkıyb ve imhâ hareketleri, Turgut Paşa'nın eseridir.

Türk zâyiatı, Preveze'de olduğu gibi, hayrete değer derecede az olmuştur. Ancak birkaç küçük Türk gemisi batmış ve şehîdlerin sayısı 1.000'i bulmamıştır.

Hezîmet haberi Avrupa'da, bilhassa İtalya ve İspanya'da, büyük bir bozgun ve teessür havası yaratmıştır. Ceneviz (Genova) kilisesinde küçük yeğeninin muzafferiyeti için duadan baş kaldırmıyan pek ihtiyar Andrea Doria, haberi alınca, bir daha kalkmamak üzere, yatağa düşmüştür (ölümü : 25 kasım 1560). II. Felipe, çok büyük teessür göstermiştir.

Istanbul'da ve bütün Türk imparatorluğunda sevinç büyük olmuştur. Bu gibi şeylere kanıksamış olan Kaanûnî Sultan Süleyman bile, bilhassa, birinci sınıf bir amiral olduğunu ispat eden Piyâle Paşa'yı şahsan taltîf etmiştir. Padişahın 29 ramazan 967 (23 haziran 1560) tarihli hatt-ı hümâyûnu, Piyâle Paşa'yı şöyle öğmektedir :

«... İmdi senin cibiliyyetinde merkuuz olan kemâl-i secâ'at ve fart-ı kifâyet ve re'y-i rezîn ve fikr-i metîninde dahi umulan. bunun emsâli hasâil-i hamîde ve emsâl-i pesendîde idi. Bi-inâyetu'llaahi Ta'âlâ vücûde getirilmiş bunun gibi küllî hıdmetde ve yoldaşlıkda bulunmuşsun, yüzün ak olsun. Buyurdum ki... Devlet-i

Ebed-Peyvend'e müte'allık olan cumhûr-ı umûrda nasıl vech-i münâsib olduğu üzere mecîd-u merdâne olup dakıyka fevt etmiyesin ve â'dâdan dahi gaflet üzere olmayıp dâimâ ahvâl-ü etvârların ve fikr-i fâsid ve hayâl-i kaasıdların tamâm mâ'lûm edip dahi ana göre tedârüklerin görüp galfet ile el-iyâzu-bi'llaahi Ta'âlâ eğer Donanmay-ı Hümâyûn'uma, eğer asker-i İslâm-ı fevz-ittisâma zarar-u güzend erişdirmekten ziyâde hazer edip, muhtâc-ı arz olanı yazıp bildiresin!».

Kaanûnî, 5 rebî'u'l-evvel 967 (24 kasım 1560) tarihli hatt-ı hümâyûn'u ile Turgut Paşa'yı taltif etmeyi de unutmamıştır:

«... Dahi her vechile yarar olup hıdmet bâbında ve devlet-i hümâyûnuma müte'allık umûrda nece def'a sadâkat-u ıhlâs ile bezl-i makdûr ve sâ'y-i meşkûr zuhûra getirmiş kulumsun...».

Büyük Türk Hâkanı, Piyâle Paşa'ya hatt-ı hümâyûnunu, 3 kadırga ile Cerbe'ye göndermiş, Kapdân-ı deryâ'ya murassâ (mücevherli) bir kılıç ve hıl'at de yollamıştır. Bu hatt-ı hümâyûnda, İspanyollar'ın mutlak şekilde Cerbe'den sökülüp atılması emrediliyordu.

Cerbe Kalesinin İstirdâdı (30 Temmuz 1560)

Don Alvaro de Sandi'nin savunduğu Cerbe adasında hezimetten sonra kaleye sığınan Haçlılar'la berâber, 8.800 kişilik bir kuvvet birikmişti. Piyâle ve Turgut Paşalar, 14.000 kişi ile karadan ve donanma ile denizden, II. Felipe'nin son ferdin maktûl düşmeden Türkler'e bırakılmamasını emrettiği kaleyi, 63 gün muhâsara etmişler, çok ciddî vuruşmalardan sonra kale 30 temmuzda düşürülmüştür.

Don Alvaro, büyük kahramanlık gösterdi. Birçok huruc hareketi yaptı. Fakat bu huruclarda, İspanyollar'ın en değerli şövalyeleri harcandı. İlk iki huructa, 550'şer İspanyol öldü. 63 gün içinde Türkler, kaleye 12.000 gülle ve 40.000'den fazla ok attılar. Piyâle Paşa, kalenin eteklerinde yüzlerce hurma ağacını kestirerek uzun bir kule inşâ ettirdi ve içine 30 tüfekli asker koydurdu. İki taraf da susuzluktan fevkalâde sıkıntı çekiyordu. Uluç-Ali Reîs, İspanyollar'ın elinde bulunan çöldeki artezyen kuyularını ele geçirmek için, pek kanlı geçen taarruzlarda bulundu. Kuyulardan biri zabtedildi. Diğeri İspanyollar'da kaldı.

Öyle bir an geldi, kuyular, muhârebenin mihrak noktası oldu. Kuyuları elinde tutan taraf, zafere erişmiş olacaktı. Karaya çıkan Türk askeri, temmuz güneşinin dehşeti altında, çöl içinde, susuzluktan ıstırap çekmeye ve zâyiat vermeye başladı. Kuyulara

yapılan hücumlardan birinde Hamza Beyzâde, Haydar, Tekeli Mehmed, Mustafa, Hudâverdi, Mısrî, Alemdar Reîsler gibi değerli Türk kaptanları şehîd veya ağır şekilde mecrûh düştüler. Don Alvaro, çölde yeni kuyular bulmaya çalışıyordu. Susuzluktan cinnet getiren 2 İspanyol şövalyesi, Türkler'e ilticâ etti. İki tarafın siperleri, âdeta birbiri içine girmişti. Türkler'le İspanyollar siperden sipere karşılıklı konuşuyorlardı.

Piyâle Paşa, Cerbe zafer-nâmesini, Nasûh Ağa ile Istanbul'a göndermişti. Nasûh Ağa, yolda iki düşman gemisini zabtederek 14 haziranda Istanbul'a geldi. Padişah ve Dîvân-ı Hümâyûn'a, Kapdân-ı Deryâ'nın zafer-nâmesini verdi. 23 haziranda Kaanûnî'nin Piyâle Paşa'ya yazılmış hatt-ı hümâyûnunu aldı. Kendisine verilen 3 kadırga ile berâber ertesi gün Istanbul'dan ayrıldı. Piyâle Paşa, Nasûh Ağa'nın Cerbe sularına yaklaşmakta olduğunu öğrenince, ona, 20 kadırga yolladı. Nasûh Ağa, 24 kadırga ile Cerbe limanına geldi. İspanyollar, Istanbul'dan 24 kadırga imdat geldiğini sandılar ve büyük ümidsizliğe düştüler. Piyâle Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'a kurusıkı ateş açtırarak gelen filoyu selâmlatıyor, gûya Istanbul'dan gelen bu büyük yardım karşısında levendler, sevinç alâmetleri gösteriyorlardı.

Bundan sonra Piyâle Paşa, büyük fedakârlıklar pahasına, Cerbe kalesini çeviren su dolu hendekleri doldurttu ve kuruttu. İspanyollar, 2 ay içinde 7.800 zâyiat vermişlerdi. Don Alvaro'nun 1.000 askeri kalmıştı. İspanyol kumandanı, bu 1.000 kişiyle son bir huruc yapmak, Türk hatlarından sıyrılıp kaçmak istedi. Don Alvaro, Turgut Paşa'nın çadırına yaklaşacak derecede şecaat gösterdi, fakat püskürtüldü. Gemiye binip kaçmak isterken, Türkler tarafından esîr edildi. Bu sûretle Cerbe kalesindeki 8.800 İspanyol askerinden bir teki kurtulamadı.

Cerbe deniz muhârebesinden sonraki bu Cerbe kalesi muhâsarası ve zaptı, Türkler'le İspanyollar arasında Akdeniz hâkimiyeti uğrunda geçen en kanlı vuruşmalardan biridir. İki taraf da üstün bir kahramanlık göstermiş ve bütün imkânlarını kullanmıştır. Vuruşmanın haziran ve temmuz ayları içinde çölde geçmiş olması ve susuzluk, muhârebenin dehşetini son haddine çıkarmıştır.

Cerbe kalesinin eteklerindeki İspanyol gemileri de içindekilerle berâber zabtedildi. Don Alvaro, Türk forsalarına çok kötü muâmele yapmakla tanınmıştı. Vaktiyle forsalık yapmış olan Türk levendleri, amirali tanıdılar ve linç etmek istediler. Piyâle Paşa'nın Kapdân-ı deryâlık baştardasının kaptanı olan Durmuş Reîs,

kendisini amiralin vücûduna siper etmek sûretiyle, Don Alvaro'nun hayâtını kurtardı.

Cerbe muhârebesi, bir subaylar harbi oldu. Türkler 1.000 şehîd vermekle berâber, pek değerli kaptanlarını kaybettiler. Bunların arasında Câfer, Dîvâne Mehmed, Dümen-Hoca, Deve-Hoca, Abdi, Memi, Haydar, Husrev, Murad, Çavuş Mehmed Reîsler sayılabilir. Ağır yaralılar arasında Turgut Paşa'nın kızkardeşinin oğlu olan İlyas Reîs'le, Turgut'un kedhudâsı Mehmed Reîs de bulunuyordu.

Piyâle ve Turgut Paşalar, Cerbe kalesini gezdikten ve buraya bir garnizon tahsis ettikten sonra, hareket ettiler. Trablusgarb'e geldiler ve burada bir müddet dinlendiler. 7 ağustostan 10 ağustosa kadar 3 gün Trablusgarb'de geçirildi. Donanmay-ı Hümâyûn, Turgut Paşa'nın da iştirâkiyle 10 ağustosta hareket etti. Malta'ya geldi. Sicilya'nın güneydoğu ve doğu kıyılarını, İtalya'nın Kalabriya sâhillerini yaktı. Oradan kuzeydoğuya dümen kırdı. Yunan Denizi'ni geçti. Preveze üssüne vâsıl oldu. Kurban Bayramı, Preveze'de kutlandı, bayramın 2. günü hareket edildi. 27 eylûlde Istanbul'a girdi (Hammer, VI, 193).

Muzaffer Donanma'nın Istanbul'a Girişi (27 Eylûl 1560)

Türkiye Hâkanı, yanında vezirler ve elçiler olduğu hâlde kıyıdaki Alay Köşkü'ne gelmişti. Sahillere yüzbinlerce Istanbullu yığılmıştı. Donanmay-ı Hümâyûn'un önünde, seren direkleri kırılmış 19 muazzam düşman harb gemisi gidiyordu. Bu gemilerin güvertelerine, başları açık binlerce düşman esiri doldurulmuştu. İçlerinde Avrupa'nın en tanınmış prens, asılzâde, general ve amiralleri bulunuyordu. Büyük düşman bayrakları, kadırgaların arkasından denize serilmisti. Esîrler arasında II. Felipe'nin, Avrupa'nın en kudretli hükümdârının Charles-Quint'in halefinin göz bebeği amiralleri ve generalleri, Don Alvaro de Sandi, Don Sanchez de Levia, Don Beranger de Requesens, Don Juan de Cardona, Don Beranger'nin dâmâdı Don Giovanni de Cardona, Sicilya kral nâibi Medinaceli Dukası'nın oğlu Don Gaston bulunuyordu (bunlardan sonuncusu hastalıktan Istanbul'da ölmüş, diğerleri, fidye-i necat veya Türk esîrleri ile mübâdele sûretiyle bir müddet sonra serbest bırakılmışlardır). Bu arada Cenevizli Amiral Vikont Cicala'nın çocuk yaştaki oğlu, terbiye edilmek üzere Saray'a Enderûn Mektebi'ne alındı; müstakbel Sadrâzam ve Kapdân-ı Deryâ meşhur Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa, bu çocuktur.

Donanmay-ı Hümâyûn, bütün toplarını kuru sıkı ateşlemişti. Manzara tahayyülüne cesâret edilemiyecek bir haşmet arzediyordu. Bu sırada, Padişah'la berâber bulunan İmparator I. Ferdinand'ın (II. Felipe'nin amcası ve Charles-Quint'in kardeşi) büyükelçisi Baron de Busbecq'in hâtıralarında yazdığına göre, Kaanûnî Sultan Süleyman, vezirlere ve elçilere : «İşte insan bütün bunları görüp de gurura kapılmamalı, her şeyin Cenâb-ı Hakk'ın inâyetiyle olduğunu fikredip Allah'a şükürler etmelidir» demiştir. Almanya büyükelçisi *Türk Mektupları* denen hâtıralarında Kaanûnî'nin bu merâsim ve manzara karşısında en küçük sevinç eseri göstermediğini, hayretle kaydetmekten kendini alamamştıır.

Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu), padişaha, Kapdân-ı Deryâ'ya vezirlik (büyük-amirallik) rütbesinin verilmesini arzetmişse de, Kaanûnî, bu rütbeyi henüz genç olan Piyâle Paşa için erken bulmuştur (zâten o tarihte Osmanlı devletinde daha hiçbir amirale vezirlik = büyük-amirallik rütbesi verilmemişti, meselâ Barbaros beylerbeyi = oramiral rütbesiyle ölmüştür). Kaanûnî'nin : «Beylerbeyilik pâyesi olalı iki yıldır; bu def'a vezâret pâyesi verilir ise tez olmuş olup, rütbe-i vezâret tedennî bulur» diyerek Dîvân-ı Hümâyûn'un arzını geri çevirmesi dikkate şâyandır. Zîrâ Kaanûnî'nin, sonraki padişahlardan birçoğunun aksine Dîvân'ın ve bu kurulun, yâni hükûmetin başı olan sadrâzamın işlerine ve kanûnî salâhiyetlerine müdâhaleden kaçındığı mâlûmdur. Cerbe zaferi gibi, bütün dünya denizcilik tarihinin en mühim birkaç vuruşmasından biri olan bir muhârebeyi kazanan amirale, en yüksek rütbeyi, henüz erken bularak tevcih etmemesi de kayda değer. Zirâ inhitat devirlerinde bu rütbe, en liyakatsiz adamlara verilmiştir. Bununla berâber Kaanûnî, Kapdân-ı Deryâ'yı şahsan mükâfatlandırmak yoluna gitmiştir. Velîahd-Şehzâde Selim'in (II. Selim) 4 kızından 2.'si olan 14 yaşındaki Gevher-Hân Sultan'ı, Piyâle Paşa ile evlendirmiş, Piyâle Paşa «Dâmâd» olmuştur (bu Sultan'ın ablası İsmihan Sultan ile de Sokollu Mehmed Paşa evlenmiştir).

Cerbe zaferinde bulunmak, vaktiyle Preveze'de bulunmuş olmak gibi, Türk levendleri arasında büyük bir şeref sayıldı. Şu veya bu levend Preveze'de veya Cerbe'de bulunmuştur diye öğüldü. Her ikisinde de bulunan Türk levendleri, arkadaşları arasında, gıbta edilir mahlûklar derecesine yükseltildi.

Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Piyâle Paşa'nın Fas Seferi (1564 Yazı)

Piyâle Paşa, 1561, 1562 ve 1563 sefer mevsimlerinde gene Akdeniz'e açıldı. Mûtat harekât dışında mühim muhârebeler olmadığı için, bunların üzerinde durmuyoruz. Fakat 1564 Fas seferi mühimdir. Bu seferin maksadı, bir müddet önce Türkler'in İspanyollar'dan aldığı Penon de Velez'in II. Felipe tarafından geri alınmasına engel olmaktı. Bugün de İspanya'ya ait Penon de Velez adacığı, Fas'ın Akdeniz sahillerinde, yâni Rif'in kuzey kıyılarındadır. İspanya'nın Endülüs eyâleti sahillerinden 100 km. kadar uzak olan bu üssün, bu bakımdan Türkler için değeri vardı. Cebelitârık Boğazı'na olan yakınlığı ve Atlas Okyanusu'nun kapısında bulunması bakımından da mühimdi.

1563'te Istanbul'a gönderilen bir Fransız fevkalâde sefîri, tekrar Korsika'nın zabtedilip Fransa'ya verilmesi için Dîvân-ı Hümâyûn'a yalvarıp yakarmaya başladı. Buna karşılık Fransa, Korsika elinde bulunduğu müddetçe, Türkiye'ye yıllık bir vergi ödiyecekti. Almanya İmparatorluğu, Rusya İmparatorluğu, Lehistan Krallığı ve Venedik Cumhuriyeti gibi büyük devletlerden sonra Fransa da Türkiye'ye yıllık vergi öder bir hâle gelecekti. Ancak Dîvân'ın, Fransa'nın parasını almaya hiçbir arzusu yoktu. Bilakis 40 yıla yakın bir zamandan beri, Fransa'ya para yardımı yapıyor, bu devleti Almanya ve İspanya arasında yutulmaması için, her şekilde destekliyordu. Bundan önce iki kere Korsika'ya sefer yapılmış, birincisinde ada tamamen fethedilmiş, fakat Fransızlar, muhafazaya muktedir olamamışlardı. Korsika mes'elesinin sonradan Fransa'ya daimî şekilde deniz yardımı yapılmak mecbûriyetini ortaya çıkarmasından çekinen Dîvân, bu teklifi reddetti. Fakat İtalya'da zaptedilecek kalelerin Fransa'ya bırakılacağını, bunları İspanyollar'a karşı muhâfaza edip edememenin Fransızlar'a kalmış bir iş olduğunu, Fransa büyükelçisine bildirdi. Bu arada İspanya'dan sıyrılmasına yardım etmek gayesiyle, Toskana (Floransa) devletine de «kapitülâsyon» denen bir kısım ticâret imtiyazları verildi (Hammer, VI, 165).

Piyâle Paşa, Napoli civarında birçok kaleleri zabtetti ve Fransızlar'a teslim etti. Fakat Türkler gidince, İspanyollar gelip, Fransızlar'ı bu kalelerden çıkardılar (Hammer, VI, 493).

Cerbe hezimetinde mahvolan İspanyol donanmasının yeniden inşası için II. Felipe, 1560-65 arasında büyük bir gayret gösterdi. 50 kadırganın tezgâha konması için fevkalâde tahsisat verilmesi kabûl edildi. İspanya'nın İtalya eyâletleri ve İspanya tabiiyetin-

deki İtalyan devletleri ile Papalık da İspanya'nın emrine yeniden inşa ettirecekleri donanmalarını vereceklerdi. Bu sûretle 1562, en geç 1563'te Akdeniz'de Türkler'e karşı 100 harb gemisinden müteşekkil yeni bir donanmanın çıkarılacağı hesap ediliyordu. Papa, vâridatının dörtte birini, Cerbe'de mahvolan donanmasının yeniden inşasına tahsis etti. Barselona tersanelerine nihâî çalışma hızı verildi. Belçika ve Holanda'dan (ki İspanya'ya ait ülkelerdi) kereste getirildi. Cerbe'de Müslüman forsaların en mühim kısmı Türkler tarafından kurtarılmıştı. Bunları telâfi etmek için, bütün îdâm mahkûmları veya böyle oldukları iddia edilen zavallılar, gemilere forsa olarak çakıldı. 100 parçalık müttefik donanmaya bindirilmek üzere 10.000 kişilik bir deniz piyâde birliği hazırlandı.

Bu sıralarda Türk nüfuzu Fas imparatorluğunda, bilhassa bu geniş devletin kuzey bölgelerinde gittikçe artıyordu. Rif'in, yâni Kuzey Fas'ın mühim kısmı, Türkler'in elindeydi. Türkler, Rif'in yalnız Akdeniz kıyılarında değil, Rif ve Fas'ın Atlantik kıyılarında da üsleniyorlardı. En mühim üsleri, Tetvân idi. Tetvân, Tanca yarımadasının doğuya, Akdeniz'e bakan kıyısındadır. Cebelitârık Boğazı'na mesâfesi 45, İspanya kıyısına 70 km.'dir. Türkler, Rif'in Atlantik sâhilindeki Arâiş limanını da ellerinde tutuyorlardı. Arâiş, İspanya'nın Atlantik üzerindeki en mühim limanı olan Cadiz'e 130 km. mesâfededir. Daha güneyde, Fas'ın Atlantik kıyısı üzerinde Safî limanı da Türk korsanlarının mühim üslerindendi. Safî limanı, Portekiz'in elindeki Maderia adasının karşısında (700 km. doğusunda)dır. Türkler, Faslı korsanların da yardımı ile, bilhassa İspanya'nın Amerika sömürgelerinden Cadiz'e gelen zengin gemilere el koyuyorlar, İspanya iktisâdiyâtını geniş ölçüde tehdîd ediyorlardı. Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı olan Fas'taki Türk korsanlarının reîsi, Kara Mustafa Reîs'ti. Daha önce birçok namlı Türk denizcisi, hattâ Turgut Reîs, bu bölgede korsanlık yapmıştı.

II. Felipe, Penon de Velez'i, Kara Mustafa Reîs'ten geri almak, sonra burayı üs ittihâz ederek, Fas'tan Türkler'i uzaklaştırmak gayesiyle harekete geçti. Ancak bu harekete Donanmay-ı Hümâyûn'un müdâhale edeceğini kestirdi. En büyük Hıristiyan donanması olan İspanyol donanmasının bu işe kifâyet etmiyeceğini anladı. Portekiz, Papalık, Ceneviz, Toskana, Malta donanmaları da, Penon de Velez kayalığını almak maksadiyle, İspanyol donanması ile birleşti. Müttefikler, Penon de Velez'in karşısına düşen Malaga limanında toplanmaya başladı. Sefere Katalonya umumî vâlisi Don Garcia de Toledo kumanda edecekti. 25 temmuz 1564'te Gian Andrea Doria da Ceneviz gemileri ile Malaga'ya geldi. 15 ağustosta Malaga'dan hareket edildi. Cebelitârık Boğa-

zı'ndan çıkıldı, Atlas Okyanusu'nda, aynı adı taşıyan körfezin üzerinde Cadiz limanına (ki Afrika'dan uzaklığı 85 km.'dir) geldi. Burada Portekiz filosu ile Belçika'dan getirilen 25 muhâsara topu, armadaya katıldı. Malta filosu ise, Sardunya'nın güneyinde Cagliari Körfezi'nde Cezâyir filosuna mensûb 4 Türk harb gemisine rastlamış, birini zabtedip, üçünü kaçırmış, 12 ağustosta Malaga'ya gelmişti. 89 parça harb gemisi ve 20.000'den fazla askerden ibâret armada, 31 ağustos 1564'te Penon de Velez kayalığı açıklarına geldi. Kara Mustafa Reîs, bu sıralarda Penon de Velez'de değil, Tetvân'da idi (Rif'in merkezi olan liman). Başsız olan Türkler, esâsen bu muazzam armadaya karşı bir kayalıktan ibâret adacığı savunmak kabil olmadığı için, gemilerine binip, Afrika kıyısına çıktılar. Gian Andrea Doria, tamâmen ve başarılı sûrette boşaltılmış olan Penon de Velez'de, sâdece 4 kişi buldu (3 Türk ve 1 Zenci). Bu muazzam başarı üzerine II. Felipe, Don Garcia'ya Sicilya kral nâipliğini verdi. Sicilya'dan alınan Medinaceli Dukası, Toledo Sarayı'nda yüksek bir hizmete getirildi.

İşte bu vaziyet üzerine Piyâle Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn ile Penon de Velez'e geldi. Adacığı zabtetti. Fas kıyılarını dolaştı. Türk Donanması döner dönmez, İspanyollar tekrar adacığa geldiler. Zîrâ Piyâle Paşa, lüzum görmiyerek burada bir garnizon bırakmamıştı. Düşman armadasının da dağıldığını öğrenmişti. Dağılmasa da Türk Donanması ile açık deniz muhârebesi vermeye hiçbir niyetleri yoktu. Türkler, bu kayalığı almak için yeni bir teşebbüste bulunmadılar. Penon de Velez bugüne kadar İspanya'nın elinde kaldı.

Piyâle Paşa, 1564 sonbaharında Istanbul'a döndü ve 1564-65 kışında, Malta seferi için hazırlanması emrini aldı.

Turgut Paşa ise, 1560 sonbaharını Istanbul'da geçirdikten sonra Trablusgarb'e dönmüştü. Cerbe adasının muhâfazası, eskiden olduğu gibi, gene Turgut'a verilmişti. Tunus'un beşte dördü, Trablus eyâletine dâhil ve Turgut'un elindeydi. Bu arada Tunus'ta Kayrevân sancakbeyi Mehmed Bey, ahaliye zulmediyordu. Halktan şikâyetnâmeler gelmesi üzerine Turgut, sancakbeyini azletti. Mehmed Bey, bu azli dinlemeyince Paşa, bizzat Kayrevân'a geldi. Mehmed Bey'in başını kestirdi. Yerine Haydar Bey'i (sonradan Paşa) sancakbeyi yaptı. 1565 başında Turgut Paşa da, Trablus'ta, Malta seferinde Piyâle Paşa'ya katılması için, Dîvân'dan emir aldı.

Turgut Paşa'nın yerine Mehmed Paşa (Sâlih Paşa'nın oğlu değil, başkası!), Türkiye'nin 3. Libya ve Tunus umumî valisi olarak, Trablus beylerbeyisi tâyîn edildi. Turgut'un şehîd olduğu 17

haziran 1565'ten itibaren hesap edilmek üzere, 1568 ocağına kadar 2 yıl, 7 ay bu görevde kaldı. Bu tarihte Uluç-Ali Reîs'e «paşalık» (oramiral rütbesi) verilerek, Trablusgarb beylerbeyiliğine gönderildi. Malta'daki şehâdetinde üstâdı ve arkadaşı Turgut'un başında yaşlı gözlerle Fâtiha okuyan Uluç-Ali Paşa, Turgut'a muhteşem bir türbe yaptırdı. Uluç-Ali Paşa, 5 ay sonra (27 haziran 1568'de) Trablus eyâletinden alındı. Cezâyir beylerbeyiliğine getirildi. Rodos bahriye sancakbeyi Yahyâ Reîs (Bey), «Yahyâ Paşa» olarak beylerbeyi tâyin edildi ki, Türkiye'nin 5. Libya-Tunus umumî valisidir (yalnız Tunus şehri ile çevresi henüz Türkler'in elinde değildir). Yahyâ Paşa'nın valiliği, 28 mart 1571'e kadar 2 yıl, 9 ay, 1 gün sürdü ve yerine Deli Câfer Paşa getirildi. Câfer Paşa, Turgut'un yanında kaptan olarak yetişmiş, cesaret ve cüretinden dolayı «Deli» lâkabını almış, 1552'de Rodos bahriye sancakbeyi olarak, 1558'e kadar 6 yıl bu adayı idâre etmiş, değerli bir amiraldi. Bu tarihten itibâren, Kuzey Afrika'da geçecek olayları, II. Selim ve III. Murad devirleri içinde inceliyeceğiz.

E. MALTA SEFERİ (1565)

Malta Seferi'ne Kadar Türkiye-Malta Münasebetleri Üzerinde Kısa Bir Hatırlatma

Saint-Jean Şövalyeleri, 1523 yılının ilk haftasında Rodos ve Oniki Ada'dan ayrılmıştır. Charles-Quint kendilerine Malta adasını ve Trablusgarb'ı verdi. 25 ekim 1530'da Şövalyeler, o zaman 12.000 Maltız, İtalyan ve Arap'ın yaşadığı Malta ve Gozo adalarına yerleştiler. Zamanla Malta'nın nüfusu 90.000'i, Gozo adasınınki 7.000'i buldu. Saint-Jean Şövalyeleri, Malta'yı, Akdeniz'in üzerinde, Hıristiyanlık'ın gerçek bir kalesi hâline getirdiler. Ada eskisine nisbetle pek çok ehemmiyet kazandı. Papalık'tan ve İmparator'dan başka bütün Hıristiyan âleminden yardım alan Şövalyeler, Malta'nın zaten kayalık içinde olan arazisini, köstebek yuvaları gibi oyup tahkim ettiler. Limanlar vücuda getirdiler. Türkler, 1530-1565 arasında hemen her yıl Malta'yı vurup Gozo'yu işgal ettilerse de, Şövalyeler'i buradan oynatmak kabil olmadı. Bu, pek zor bir meseleydi, bir krallık fethetmekten daha yıpratıcı bir şeydi. Kaya blokları arasına sinen Şövalyeler'i imhâ

etmek çok güç bir keyfiyetti. Aylarca süren ve adada oynatılmadık tek kaya parçası bırakmıyan Alman bombardımanlarının bile II. Cihan Harbi'nde Malta'yı düşüremediği hatırlanırsa, XVI. asır tekniğinin bu husustaki aczi hakkında bir fikir edinilebilir. Üstelik Şövalyeler, Hıristiyanlık âleminin en şeci muharipleri idiler. Bir Saint-Jean Şövalyesi'ni öldürmek mümkin, fakat elinden silâhını almak imkânsızdı. Malta Şövalyeleri, 4 kuşaktan beri asîl olan Avrupalı gençler arasından itina ile seçilir ve sonra çok sıkı bir dinî ve askerî disipline sokulurdu. Şövalye olmıyan silâhşörler, yâni neferler bile çok sıkı yetiştirilirlerdi. Düşmandan yüz geri edenin cezası, en fecî şartlarla ölümdü. Şövalyeler'in gayesi, Türkler'le «kutsal savaş» yapmaktı. Faaliyetlerinin esasını, Türkler'e karşı korsanlık teşkil ediyordu. Bu sırada Malta devlet başkanı —ki «üstâd-ı azâm = grand-maître» denir— De La Valette Parisot adlı Provence'lı (Güney Fransa) bir Fransız'dı (hâlen 1964 eylûlünde istiklâline kavuşan Malta'nın başşehri «La Valetta» bu adamın adını taşımaktadır). La Valette, 1464'te doğdu, 1515'te, 51 yaşında Malta şövalyesi oldu. Barbaros, Turgut, Sâlih gibi en büyük Türk denizcilerine yenile yenile olgunlaştı. 1522'de Kaanûnî'nin Rodos muhasarasında ve 1530'da Malta'ya yerleşen Saint - Jean Şövalyeleri arasında bulundu. Bu arada Abdurrahman Reîs'e esir düştü. Yıllarca Türk kadırgalarında forsalık etti. Bildiği Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Latince, Yunanca'dan başka mükemmel Türkçe, biraz Arabça öğrendi. Sonradan La Valette de Abdurrahman Reîs'i esir etti ve forsaya attırdı (5 eylûl 1554). Uluç - Ali Reîs, Abdurrahman Reîs'i ve onunla berâber esir düşen 22 Türk levendini kurtarmak için La Valette'i takıyb ettiyse de, Malta'ya can atan şövalyeyi ele geçiremedi. Türkler'in elinde bulunan Tunus ile Malta'nın tam ortasındaki —bugün İtalya'ya ait— Lampedusa adası ile kuzeyindeki Linosa adasına taarruz eden La Valette, buraları Türkler'den alamadı.

Malta Şövalyeleri'nin Türkler'le olan münâsebetleri ve Türkler'in başlıca Malta akınları, yukarıdaki bahislerimizde anılmıştı Orada anılmıyan Kerpe deniz muharebesini (1557 haziranı) burada kısaca anlatacağız.

1557 baharında bir Malta filosu, birkaç Türk ticaret gemisini vurduktan sonra, Rodos ile Girit arasındaki Kerpe (Karpatos) adası açıklarına kadar sokulmuştu. O sırada Kerpe'nin bağlı olduğu Rodos bahriye sancakbeyliği, sonradan Trablusgarb beylerbeyi olan Deli Câfer Bey'de idi. Rodos ve Oniki Ada'ya ilk bahriye sancakbeyi olarak 1522 aralığında Kurd Reîs'in oğlu Musli-

huddin Reîs tâyîn edilmişti. 30 yıla yakın bu mevkı'de kalan Muslihuddin Reîs'in yerine, 1552'den önce Ali Portuk Bey getirilmişti (bu arada 1527'de Lutfî Reîs, sancakbeyi sıfatını taşımaksızın «Rodos kapdânı» idi). 1552'de de, Turgut'un kaptanlarından Deli Câfer Reîs, Rodos sancakbeyi oldu (1558'de yerine Muslihuddin Reîs'in kardeşi Ahmed Bey, 1571'de de onun yerine Kaya Bey getirilmiş, 1573'te Kaya Bey bu görevden ayrılmıştır).

Kerpe'ye sokulan Malta filosuna, Fransız prenslerinden ve Saint-Jean şövalyelerinden, Lorraine hânedânından Amiral François de Guise kumanda ediyordu. Yanında Mustafa ve Mehmed Reîs'ler olan Câfer Bey'in filosu, Malta kadırgalarını yakaladı ve şiddetli bir deniz muharebesi başladı. François de Lorraine, bir kurşunla kolundan ve bir okla dizinden yaralandı ve muharebenin idaresini terketmek mecbûriyetinde kaldı. Bu sıradaki telâştan faydalanan Malta kadırgalarındaki Türk ve Müslüman forsalar, zencirlerinden boşanıp Şövalyeler'e saldırdılar. Maltalılar, iki ateş arasında kaldılar. Ağır zayiat veren Şövalyeler, yaralı gemileriyle çekilip gittiler. Bu François de Lorraine, bir müddet sonra Fransa deniz kuvvetleri kumandanı olmuştur.

17 ağustos 1557'de La Valette, üstâd-ı azâm seçildi (üstâd-ı âzamlar, şövalyeler arasından, kendi reyleriyle, kaydı hayat şartıyla seçilirdi). La Valette, Türkler'in eninde sonunda Malta'ya çok ciddî bir sefer yapacaklarını biliyor, bilhassa Trablusgarb'in kaybından sonra, pek eski düşmanı Turgut Paşa'dan fevkalâde çekiniyordu. Onun için, Malta istihkâmlarını bir kat daha kuvvetlendirdi ve burasını, belki dünyanın en müstahkem kartal yuvası hâline getirdi (Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa, Malta kayalıklarını görünce: «Kartal yuvası!» demişti).

1561 baharında, Istanbul'dan henüz Trablusgarb'e dönmüş olan Turgut Paşa ile Malta Şövalyeleri arasında Stromboli deniz muharebesi olmuştur. Stromboli, püsküren volkanıyla meşhur, kayalık, küçük bir adadır. Lipari Adaları'nın kuzeydoğusunda, Sicilya'nın kuzeyinde, Kalabriya eyâletinin batı açıklarında, Tiren Denizi'nin güneydoğusundadır. İşte, Messina Boğazı'nı geçen Turgut Paşa'nın filosu ile bir Malta filosu, bu adanın açıklarında karşılaşmışlardır. Turgut'un 10 kadırgası vardı. Vuruşma çok şiddetli geçti. Malta-Sicilya filosuna kumanda eden Amiral Kimaraens maktûl düştü. 3 gemi, Türkler'in eline geçti. Diğerleri, yaralı halde Napoli'ye kaçtılar. Esirlerin arasında Sicilya'nın Catania piskoposu da vardı ki, sonradan Türkler'e 3.000 duka (9.000.000 TL.) fidye ödenerek kurtarılmıştır.

Saint-Jean Şövalyeleri'nin bütün Avrupa'da toprakları, malikâneleri, emlâki vardı. Fakat Prostestan olan eski Katolik ülkeler, bunlara el koydular. İngiltere'de I. Elizabeth iktidara gelip ablası Mary'nin mensup olduğu Katolik mezhebinden, babası VIII Henry'nin Anglikan mezhebine dönünce, Şövalyeler'in İngiltere'deki bütün mallarına el koydu. Protestan olan Alman devletçiklerinde de aynı hal vuku buldu. Bununla beraber, bütün Hıristiyan âleminden, bilhassa Almanya, İspanya ve Papalık'tan büyük yardım alan Şövalyeler, bu hâdiselerle sarsılmadılar.

Bir ara La Valette, her yıl ardı kesilmiyen Türk deniz akınlarından o kadar bunaldı ki, Malta'yı muhafaza etmenin belki mümkin olduğuna, fakat bunun için bu derece can ve mal kaybını göze almanın değmiyeceğine karar verdi. Bu kararına II. Felipe'yi de temâyül ettirdi. Şövalyeler, Malta'yı boşaltmaya karar verdiler. Türkler gelince, ıssız kayalıklarla karşı karşıya kalacaklardı. La Valette, Malta yerine Saint-Jean Şövalyeleri'ne Korsika adasının verilmesini istemişti. Korsika çok daha kuzeyde olduğu için, Türkler'in o derece yolu üzerinde değildi. Fakat Ceneviz Cumhuriyeti, bu adayı terketmek için o kadar ağır şartlar ileri sürdü ki, La Valette, bu işten vazgeçti. Malta'yı elindeki son imkânları kullanarak nihâî derecede tahkime başladı. Daha, büyük Malta seferinden (1565) yıllarca önce, Türkler'in adaya büyük bir sefer yapacakları, Avrupa'da ve Şövalyeler arasında, meçhul bir keyfiyyet değildi.

Malta Seferi Hazırlıkları (1565 Baharı)

Malta seferinin gerçek muharriki, Turgut Paşa olmuştur. Turgut, yıllardan beri, biribiri arkasından gönderdiği arîzalarla, Dîvân-ı Hümâyûn'u Malta'nın fethine zorluyor, Türk deniz yolları üstünde olan bu düşman yuvasının tahribinin şart olduğunu ileri sürüyordu. Nihâyet Kaanûnî de Malta seferine temâyül etti. Böylece 1564 sonunda Dîvân, bu meseleyi müzâkere için toplandı. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Piyâle Paşa, seferin lüzumuna ve hangi şartlar içinde gerçekleşebileceğine dair saatlerce konuştu. Bu sıralarda 7 gemiden müteşekkil bir Malta filosunun İskenderiye'den Istanbul'a gelen büyük bir Türk ticaret gemisini zaptettiği haberinin ulaşması, Sadrâzam Semiz Ali Paşa'yı, seferin lüzumuna inandırdı.

Sefere çıkacak Donanmay-ı Hümâyûn, 130 baştarda ve kadırga, 11 kalyon, 3 karamürsel, 50 nakliye gemisinden ibâret olacaktı. Nakliye gemilerine, erzaktan başka, 175 muhâsara topu, 20.000

kantar barut, 40.000 gülle, 10.000 kazma ve 10.000 kürek yüklenecekti. Forsalar dışında gemilerde 13.000 levend, ayrıca 16.000 kara askeri bulunacaktı. Kara askerinin 4.500'ü Yeniçeri, 3.500'ü Rumeli tımarlı sipahisi, 8.000'i de Anadolu tımarlı sipahisi olacaktı. Bu kara askerine Dîvân-ı Hümâyûn'da 1561 eylûlünden beri 5. vezir (mareşal) olan İsfendiyâroğlu Sultan-zâde Kara Mustafa Paşa kumanda edecekti.

Kara Mustafa Paşa, İsfendiyâroğlu Dâmâd Mirza-Mehmed Paşa'nın 3 oğlunun ortancası ve Kaanûnî'nin halasının oğludur. Kaanûnî ile akran olup, Malta seferi sırasında 70 yaşında bulunuyordu. Babası Mirza-Mehmed Paşa, II. Bâyezid'in dâmâdı idi; Merc-i Dâbık zaferinde bulunmuş, 1530'a doğru ölmüştür. Mehmed Paşa'nın kardeşi Musa Paşa da, 1544'te Gürcistan'da şehid olmuştur. Bu prensler, İsfendiyâroğulları'nın sonuncusu olan Cemâleddin Kızıl-Ahmed Paşa'nın oğullarıdır. Kızıl-Ahmed Paşa, Fâtih'in dayısının oğlu, muhtemelen aynı zamanda halasının oğlu olup, 1485'e doğru ölmüştür. Mirza-Mehmed Paşa'nın 3 oğlundan büyüğü olan Ahmed Paşa, Rumeli beylerbeyiliğinde bulunmuştu. Malta seferi sırasında hayatta idi. II. Selim'e, sonra III. Murad'a musâhib olmuş, 1588'de 95 yaşlarında ölmüştür. Kardeşi Vezir Musâhib Şemsî Ahmed Paşa'dır ki, 1580'de III. Murad'ın ser-musâhibi olarak 75 yaşlarında ölmüştür. Şemsî Paşa, 1551'de Şam, 1555'te Anadolu, 1560'da Rumeli beylerbeyi, 1567'de vezir olmuştur. Şairdir. Üsküdar'da hâlâ adını taşıyan semtte 1580'de Mimar Sinan'a cami ve medrese yaptırmıştır; orada gömülüdür. İşte Mustafa Paşa, Ahmed ve Şemsî Paşalar'ın arasındaki ortanca kardeştir. Sultan-zâde ve İsfendiyâroğlu olduğu için, 2 kere prenstir. 3 oğlu ile bir de kızı olmuşsa da, İsfendiyâroğulları, ondan değil, Şemsî Paşa'dan devam etmişlerdir. Şemsî Paşa'nın küçük oğlu Vezir Mehmed Emin Paşa, 1665'e doğru 90 yaşlarında, büyük, oğlu Mahmud Paşa ise, 1603 başlarında Nahcuvân beylerbeyisi iken şehîd olarak ölmüştür. Hânedan, Mahmud Paşa'nın oğlu Yahşı Paşa'dan devâm etmiştir.

Donanmay-ı Hümâyûn'a, Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Piyâle Paşa kumanda edecekti. Donanmada 7.000 forsa kürek çekiyordu (şu halde donanma, forsalarla berâber 36.000 kişiyi taşıyordu; Hammer, VI, 496). Ali Portuk Bey'in 10 ve Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey'in 2 kadırgası, donanmadan önce hareket edip, keşif hizmetini göreceklerdi. Seferin nereye olduğu herkesten gizli tutulacak, ancak Mora'nın güneybatısındaki Navarin üssünde Piyâle Paşa, mühürlü al keseyi açacak, padişahın hatt-ı hümâyûnunu okuyacaktı. Bununla berâber La Valette'in Istanbul'daki casusu

Venedikli Giovanni, donanmaya muhasara toplarının yüklendiğini Malta'ya bildirmiş ve Üstâd-ı âzam, seferin kendi üzerine yapılacağını kuvvetle tahmin etmişti.

La Valette'in elindeki kuvvetler, 10.650 kişiden ibârettir. Yalnız bu kuvvetin, kayalar içinde savunma muharebesi yapacağı unutulmamalıdır. Bunlardan 500'ü Saint-Jean şövalyesi, yâni Avrupa'nın her milletine mensûb asılzâdelerdi. 900 Malta silâhşörü, 150 atlı, 500 İspanyol, 500 Toskan (Floransalı), 300 Napoli, 6.000 Maltız (Maltalı yerli), 1.000 deniz askeri, ayrıca ağır işlerde kullanılan 800 esir işçi vardı. La Valette, muhasara sırasında iaşe işlerini güçleştirmemek için, adadaki bütün kadın, çocuk, ihtiyar ve işe yaramaz halkı gemiyle kuzeydeki Sicilya adasına yolladı. Savunulması imkânsız bütün meskenleri tahrîb etti, kuyulara, sarnıçlara, kaynaklara zehir attırdı. Ayrıca başta II. Felipe olmak üzere, Fransa dahil, bütün Avrupa'dan yardım istedi. II. Felipe, Sicilya ve Napoli umumî valilerine, Malta'ya çok geniş çapta bir yardıma hazırlanmaları için emir verdi. Bilindiği gibi Malta, Sicilya'nın güney kıyılarından ancak 85 km. mesafededir. Bu arada Malta adasının kuzeybatısındaki Gozo adasının savunulmasından vazgeçildi. Bu ada zâten 2 kere Turgut Paşa tarafından fethedilmişti. Malta, İtalya'dan her an yardım alacak coğrafî vazıyetteydi. Türk üslerine uzaklığı ise fazlaydı. Onun için muhasara, birkaç ay içinde bitirilmek îcâb ediyordu. Aksi takdirde Türk mühimmatı tükenir ve müşkiller baş gösterirdi.

Malta'ya 20.000 Türk Askerinin Çıkartılması (19-24 Mayıs)

Kaaanûnî'nin hatt-ı hümâyûnunda yazılı, Dîvân'ın ve Semiz Ali Paşa'nın sözlü emirlerinde, Mustafa ve Piyâle Paşalar, «zinhâr Turgutca Paşa'nın re'yine muhâlef» etmemeleri buyruğrunu almışlardı. Zira Turgut, yarım asırdan beri, adanın her kayasını ayrı ayrı incelemişti. Turgut Paşa, Trablusgarb'ten, Barbaros - zâde Hasan Paşa da Cezâyir'den gelecekler, Malta sularında Donanmay-ı Hümâyûn ile birleşeceklerdi. Donanmay-ı Hümâyûn, Barbaros'un türbesini top ateşiyle selâmlayıp, 1 nişan 1565'te İstanbul'dan ayrıldı. Navarin'de padişahın hatt-ı hümâyûnu okundu. 15 mayısta Navarin'den hareketle, 3,5 günde, 19 mayısta, Malta'ya geldi. Daha o gün güneş doğmadan karaya 3.000 kişi çıkarıldı. Müteâkıp 48 saat içinde adaya çıkan Türk askerinin sayısı 20.000'i buldu. Şövalyeler'le iki küçük müsademe oldu. 40 ölü, birçok yaralı veren Şövalyeler, kalelerine çekildiler. Türk zâyiatı olmadı.

Malta, 824-1127 arasında 303 yıl Müslüman Arab hâkimiyetinde kalmıştı. O tarihten sonra adadaki Arablar azınlığa düşmüşlerdi (şimdi de azınlıktırlar). Fakat Maltız diline binlerce Arabça kelime girmiştir. Turgut, 1540, 1541, 1544, 1546, 1547 ve 1551'de adaya 6 sefer yapmış, Gozo adasını tamamen işgal etmişti. Mustafa Paşa, Navarin'den acele hareket etmiş, Malta adasına asker dökmek için Turgut Paşa'yı beklememişti. Turgut'un plânlamadığı bir muhâsaranın âkıbetinden haklı olarak endişe eden Piyâle ile Serdâr Mustafa Paşa arasında şiddetli bir münakaşa geçti. Hayatında deniz cengi görmemiş olan, zâten sadece kara askerine kumanda etmekle tavzif edilmiş bulunan Serdâr, kale muhâsarasının korsanlık işi olmadığını söyliyerek, Turgut Paşa'nın korsanlıktan yetiştiğini îmâ etti. Piyâle Paşa küstü ve artık Serdâr'ın emirleri dışında şahsan hiçbir hareket ve mütalâada bulunmamaya karar verdi. Böylece, Türk kumandanları arasında ihtilâf, acıklı bir hal aldı. Mustafa Paşa, Turgut'tan önce davranıp «Malta Fâtihi» olmak emeliyle hareket etmişti. Sonradan hatâsını anladıysa da, bir kere ilk adım yanlış atılmış oldu. Hele asıl Malta kalesi yerine sahildeki Saint-Elme kalesinin muhasarasına başlanması, telâfisi imkânsız bir askerlik hatâsı teşkil etti.

Saint-Elme Kalesinin Muhâsarası (24 Mayıs - 23 Haziran)

24 mayısta Kapdân-ı Deryâ'nın küskün pasifliğine rağmen Mustafa Paşa, tam bir ay sürecek ve fetihle neticelenecek, fakat bu arada Turgut'un şehâdetine mal olacak olan Saint-Elme (Sant'Elmo) kalesinin muhâsarasına başladı. Asıl Malta kalesinden sonra adanın en müstahkem mevkii olan bu kale, Malta adasının kuzeydoğu kıyısında, Dragut (Turgut) Burnu yakınlarındadır. La Valette, bu kalenin muhâsaraya başlanmasından, Turgut'un henüz adaya gelmediğini tahmin etmiştir ki, Türk denizcisinin böyle hatalı bir askerî harekette bulunmıyacağını kestirmesi bakımından mühimdir. La Valette, bu kale önünde Türkler'in yıpranacaklarını ve kıymetli haftalar kaybedeceklerini tahmîn etmiş, bu tahmîn aynen gerçekleşmiştir. Derhal yeğeni Henri de La Valette'i 24 mayısta gece karanlığında yola çıkaran Üstâd-ı âzam, Palermo'daki Sicilya Kral Nâibi'ne durumu ve Türkler'in askerî konuşunu açıklamış, acele yardım geldiği takdirde, sefer mevsimi geçinceye kadar adanın dayanacağını tahmin ettiğini bildirmiştir.

Adadaki sular zehirlendiği için, Türkler'e su, Gozo adasından geliyordu. Gozo adası Türkler'in elinde olmakla berâber, adanın kalesinde Şövalyeler bulunuyordu. Mustafa Paşa, bu kaleyi düşür-

mek için uğraşmamış, ikinci bir hatâ yapmamıştır. Çünki asıl Malta kalesi düştükten sonra, ikinci derecedeki bütün kalelerin kendiliklerinden teslim olacakları muhakkaktı.

Muhâsaranın 3. günü, 27 mayısta İskenderiye bahriye sancakbeyi Uluç-Ali Reîs, 6 kadırga, mühimmat dolu 4 nakliye gemisi ve 900 askerle Malta'ya gelmiştir. Levendler, bu derece tecrübeli bir amiralin gelmesi karşısında sevinç izhar etmişlerdir. Uluç-Ali Bey, İzmir sancakbeyliğinden, yakın zamanda İskenderiye sancakbeyliğine nakledilmişti ki, Güneydoğu Akdeniz'deki Türk filosunun üssü idi.

Nihâyet 2 haziranda Turgut Paşa vâsıl oldu. Turgut Paşa, 23 harb gemisi ve 2.110 bahriye azabı (deniz piyâdesi) ile gelmişti (Hammer, VI, 200). Turgut'un muvasalatı Türk askerinin mâneviyatını yükseltti. Turgut, esas kale dururken ikinci derecede bir müstahkem mevkiin muhâsarasına başlandığı için Mustafa Paşa'yı azarladı. Fakat artık Saint-Elme muhâsarasının kaldırılmasını Turgut da doğru bulmadı. Çünki bu, düşmanın mânevî gücünü arttıracak bir şey olurdu.

Turgut'un bir müddet gecikmesinin sebebi, Tunus'a uğramasıydı. Tunus şehrindeki Hafsî Sultanı'nın Malta muhâsarasının en sıkışık bir ânında düşmanla işbirliği yapmasından ve Tunus'taki Türk topraklarına tecâvüzünden çekinen Türk amirali, Sultan'a 4 muhâsara topu ile değerli kumaşlar hediye etti. Türk dostluğundan ayrılmamasını, aksi takdirde âkıbetinin vahîm olacağını söyledi.

Muhâsara, bütün şiddetiyle devam ediyordu. Türkler asma köprüler yapıyorlar, gece düşman bunları tahrib ediyor, ertesi gün Türkler, köprülerini yeniden kuruyorlardı. Saint-Elme kalesini savunan Don Juan de La Cera, La Valette'e, bu kalenin muhâfazasına imkân olmadığını, eninde sonunda Türkler'in eline düşeceğini, vaktiyle boşaltılmasını bildirdi. Üstâd-ı âzam, haklı olarak bu teklifi reddetti ve kale kumandanına, son neferine kadar savunması emrini verdi. Çünki Türkler bu kale önünde ne kadar fazla oyalanabilirse, Sicilya'dan gelecek yardım kuvvetinin muvasalatı o kadar yaklaşmış olurdu.

3 haziranda bizzat Turgut Paşa'nın kumanda ettiği bir taarruz çok kanlı oldu. Kayalara tırmanarak kalenin burçlarına çıkan Türk levendleri, başlarına taş atılmak ve tüfek ateşi açılmak sûretiyle püskürtüldü. Şövalyeler'den 40 kişi öldüğü hâlde, Türkler'in zâyiatı, şehîd ve yaralı olarak 600'ü buldu. Bu husus, muhâsara muhârebesinin ne kadar yıpratıcı olduğunu gösterir. Nitekim 3. Türk taarruzunda da Türkler, 800 şehîd ve yaralı verdikleri hâlde, Şövalyeler'in ölü sayısı 70 idi. Kale, Malta'nın esas kalesin-

den takviye alabiliyordu. Fakat öyle bir an geldi ki, La Valette, Saint-Elme hisârına kimseyi gönderemedi. Bu, Saint-Jean askerî tarikatinin tarihinde bir fiyasko idi. Şimdiye kadar bir üstâd-ı âzamın emrine itaatsizlik, hele düşman karşısına gitmeyi reddetmek, görülüp işitilmiş hallerden değildi. Saint-Elme kalesine gitmenin intiharla eşit olduğu, eninde sonunda Türk kılıcından kurtuluş olmadığını bilmiyen yoktu. La Valette'in fikri, Türkler'i mümkin olabildiği kadar yıpratmak ve oyalamaktı. Bu kritik devrede askeri arasında daha fazla memnuniyetsizlik havası yaratmak istemiyen La Valette, zorla Saint-Elme kalesine asker yollamak yerine, gidecek gönüllüleri mükâfatlandırmak yolunu tuttu. 300 gönüllü seçilmesini, her birine 6 duka (18.000 TL.) verileceğini bildirdi. Fakat zorlukla ancak 150 gönüllü te'mîn edilebildi. Zîrâ bunlar, aldıkları paranın öbür dünyada hiçbir değeri olmadığını biliyorlardı. La Valette, zor kullanarak 150 kişi daha buldu. 300 askeri, Giritli Don Fonstan'ın kumandası altında Saint-Elme kalesine gönderdi. Bu imdat geldiği zaman, kalenin sûrları tamamen yıkılmıştı. Şövalyeler, kayaların arkasında, köstebek gibi mevzîlerini savunuyorlardı. Türkler de 4. hücûma hazırlanıyorlardı.

4. taarruzda Türkler, Turgut Paşa'nın umumî kumandasında, iki kol hâlinde hücûma geçtiler. Birinci kola 3.000 askerle Ali Portuk Bey, ikincisine de 4.000 askerle Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey (Paşa) kumanda ediyordu. Bu taarruzda 500 Türk şehîd veya mecruh oldu. Maltalılar ancak 50 ölü verdiler.

4 saat süren 5. taarruzda Türk şehîd ve yaralılarının sayısının 400'ü geçtiği görüldü. Maltalılar 55 ölü, 40 yaralı vermişlerdi. La Valette, kaleye yeniden 30 şövalye (subay) ile 80 asker gönderdi (mamafih bütün bu rakamlar, Malta Şövalyeleri'nin verdikleri sayılar olup, Türk kaynakları tarafından te'yid edilmemektedir; Türkler aleyhine mübalâğalı oldukları muhakkaktır).

Turgut Paşa'nın Ölümü (17 Haziran 1565)

17 haziranda güneşin doğmasıyla başlıyan 6. taarruzda Türkler, 5.000 kişiyle hücuma geçtiler. 3 saat süren bu taarruzda Türkler, kalenin birçok burçlarını zabtettiler ve Maltalılar, bu kere Türkler sûrların üzerine çıkmaya muvaffak oldukları için, pek ağır zâyiat verdiler. Ancak bu taarruzda, Turgut Paşa'nın başına bir şarapnel parçası isâbet etti. İhtiyar amiral, çok ağır suretle yaralandı ve bembeyaz sakalı, kana boyandı. Mustafa, Piyâle, yoldaşı Sâlih Paşa'nın oğlu Mehmed Bey (Paşa), pek sevdiği talebe-

si Uluç-Ali Bey (Paşa), bütün Türk amiralleri, Turgut Paşa'nın çadırına geldiler. Yıllarca omuz omuza deniz cengi yaptığı yoldaşlarına vedâ eden 80 yaşındaki adı efsânelere karışmış deniz kurdu, şeref meydanında, levendlerinin, kulağına pek sevimli gelen âvâzeleri arasında son nefesini verdi. Türk denizcilik târihinde bir devre kapanmış oldu. Yoldaşlarını, uğrunda can verecek derecede şahsına bağlıyan dehâsı ile en azılı düşmanlarının bile takdîr ve gıbtasını celbeden Turgut'un cenâzesinin, ancak uğrunda şehîd düştüğü Saint-Elme kalesinin fethi günü kaldırılmasına ve 5 kadırga ile fethettiği ve 4 asır için Türk imparatorluğuna kattığı Trablusgarb'e nakledilmesine karar verildi. Bilindiği gibi Turgut, 80 yaşında olduğu halde, Malta'da şehîd düştü. Cenâzesi Trablusgarb'e getirildi ve hâlen Libya Müslümanları'nın kutsal ziyâret yerlerinden olan şimdiki muhteşem türbesine gömüldü. Malta'da Turgut Paşa'nın şehîd düştüğü yere, hâlâ «Pointe Dragut = Turgut Burnu» denmektedir. Buraya Malta Şövalyeleri, sonradan bir âbide dikmişlerdir. Turgut, forsaları hakkında, çok lutufkâr davranırdı. Bizzat 3 yıla yakın forsalık etmişti. Turgut Paşa, yalnız Türkler'in değil, bütün dünya milletlerinin yetiştirdiği en büyük amirallerdendir. Büyük İngiliz tarihçisi Stanley Lane-Poole: «Turgut, amirallikte, Barbaros ayarında ve Doria'dan üstündü» hükmünü vermektedir.

Saint-Elme Kalesinin Düşmesi (23 Haziran 1565)

Turgut Paşa'nın şehâdetinden sonra Mustafa Paşa, 7. hücunun kumandasını eline aldı. 22 haziranda 4.000 Türk askeri «Turgut Köprüsü»nden kaleye çıktı. Başlarına binlerce kaya yağıyordu. Kalenin düşmekte olduğunu gören La Valette, içinde bulunduğu Sant'Angelo kalesinden top ateşi açtırarak Saint-Elme kalesini savunmak istedi. Bu çok tehlikeli bir hareketti. Zîrâ top ateşi, ancak Saint-Elme burçlarına değiyordu. Nitekim iyi nişan alınamadı. Türkler'le Maltalılar karmakarışıktılar. Daha ilk gülle 8 şövalyenin ölmesi neticesini verdi. Kalenin içine giren 50 Türk levendi şehîd oldu. Akşama kadar 2.000 Türk şehîd veya mecruh düştü. Maltalılar'ın zâyiatı 500 küsurdu. Akşam basınca Türkler geri çekilmekle berâber, artık kalenin düşmesi için bir tek darbe kâfi idi.

Nitekim ertesi sabah erkenden 8. ve nihâî Türk taarruzu başladı .Kalede hayatta ancak 130 Malta şövalyesi ile 1.170 nefer kalmıştı. Hepsi Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Tek kişi kurtul-

madı. 5 Şövalye kendilerini denize attıysa da, arkalarından denize atlıyan levendler, bu 5 şövalyeyi suyun içinde öldürdüler. Böylesine müsamahasız bir vuruşma idi (Hammer, VI, 201). 6.000 şehîd ve yaralıya mal olan Saint-Elme kalesine Türk bayrağı çekildi. Mustafa Paşa, La Valette'e elçi göndererek, adayı teslim ettiği takdirde, Rodos'ta olduğu gibi, silâhları ve malları ile berâber şövalyelerin Sicilya'ya gidebileceklerini söyledi. Askeri arasındaki tereddütlü havayı ortadan kaldırmak istiyen Üstâd-ı âzam, Türk elçisini Saint Michel kalesinin burçlarına astırdı. Buna Mustafa Paşa, elindeki bütün şövalyelerin başını vurdurmakla cevap verdi. La Valette, mukabele edememezlikte bulunamazdı. O da Malta kalesinde, gün görmez zindanlara atılmış 1.000 Müslüman esîri doğrattı, esirlerin vücutlarının her parçası, Saint Michel kalesinin bir taşına asıldı veya sûrlardan aşağıya Türkler'in önüne atıldı. Böylesine kanlı bir muhârebe idi. Mustafa Paşa, Saint-Elme (Sant'Elmo) kalesine 300 Yeniçeri'den müteşekkil bir garnizon bıraktı ve esas kale olan Saint Michel üzerine yürüdü. Türk toplarının sesleri, Sicilya'nın güney, hattâ doğu kıyılarından rahatça işitiliyor, bir aydır susmıyan bu toplar, şimdiye kadar böyle bir şey görmemiş olan Sicilyalılar'ı dehşet içinde bırakıyordu. Saint-Michel kalesine arada bir İspanya'dan, Sicilya'dan, Papalık'tan, Floransa'dan gelen yardımlar sızıyordu. Fakat büyük imdat kuvveti için, Sicilya'da cehennemî hazırlıklar yapılmaktaydı. Ancak Haçlılar'ı tereddüde sevkeden nokta, Donanmay-ı Hümâyûn'un eline düşmeden bu yardımı adaya çıkartabilmekti. 100 kadar kadırga bir araya getirilmişse de, bunun Türk Donanması ile vuruşmaya yetecek bir kuvvet teşkil etmediği muhakkaktı. Çünki Piyâle Paşa'nın, 180'i kadırga olmak üzere 236 gemisi vardı.

Saint-Michel Kalesi'nin Muhâsarası'na Başlanması
(1 Temmuz 1565)

1 temmuz sabahı erkenden La Valette'in bizzat savunduğu Saint-Michel kalesinin muhâsarasına başlandı. Türkler, düşmanın top, tüfek, kaya, ok yağmuru altında, kalenin iki tarafına hendekler ve siperler kazdılar. 92 Türk muhasara topu, kaleyi dövmeye başladı. Bu sıralarda II. Felipe, Malta'ya yardım olmak üzere 100 kadırga ile 30.000 asker göndermek çarelerini araştırıyordu. Sicilya umumî valisinin emrine 400.000 duka (1.200.000.000 TL.) verilmişti. İspanyollar bir gece adaya asker çıkarmak istedilerse de, bu hareketleri Türk gemileri tarafından görüldü. Asker

çıkaramadan döndüler. Bir Türk filosu, İspanyol filosunu, Sicilya'ya kadar kovaladı. Ancak üçüncü bir tecrübede İspanyollar, bir gece adaya 600 kişilik bir birlik çıkarmaya muvaffak oldular.

Saint-Michel kalesinin muhasarası, temmuzun ikinci haftasının sonunda şiddetlendirildi. Türkler, kalenin önündeki limana girişi engelliyen zencîri kesmek istediler. 4 Türk dalgıcı, bu gayeyle suya daldı. Dalgıçlar, zencîri yarı yarıya eğelemişlerken, yetişen Maltalılar, işin bitirilmesine engel oldular. Dalgıcın biri şehîd oldu, diğerleri kaçtı.

11 temmuz günü, muhasaranın uzamasından mütevellit vezıyeti düzeltmek için, Cezâyir beylerbeyisi Barbaros-zâde Hasan Paşa (ki aynı zamanda Turgut Paşa'nın dâmâdı ve kayınbirâderi idi), Cezâyir'den Malta'ya vâsıl oldu. 7 kadırga, 20 kalite (küçük harb gemisi), 2.500 asker getirmişti. Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlunun aralarında bulunması, Türk levendlerinin mâneviyatını yükseltti. Hasan Paşa, umumî taarruzların kumandasının kendisine verilmesini istedi. Mustafa Paşa razı oldu. Zira bu işin, levendler üzerinde şiddetle müessir bir amiralin işi olduğunu anlamıştı.

Saint-Michel'e birinci umumî taarruz, 15 temmuzda yapıldı. 3.000 askerle yapılan bu taarruzda Şövalyeler pek ağır zâyiâta uğradılar. Türk taarruzunu püskürtmeye memur edilmiş olan Saint-Jean kumandanı Don Francisco de Medina da 3 gün sonra ölmek üzere çok ağır şekilde yaralandı. Aralarında Sicilya umumî valisinin oğlu da bulunan 40 Saint-Jean Şövalyesi öldü. Türkler'in zayiatı da ağır oldu. 2 Türk levendi esir düştü. Kaleye getirilen bu levendler, parça parça edildi.

Temmuz ayı, kızgın bir güneşin altında, iki taraf için de pek ağır şartlarla geçti. Ağustos girerken, Türk siperleri, Saint-Michel sûrları ile yanyana gelecek sûrette ilerletilmişti. Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey'in 500 levendle yaptığı bir gece keşfinden sonra 2 ağustostan itibaren dehşetli lağım, yâni yeraltı muharebeleri başladı. Türkler, yeraltında yalçın kayalardan tüneller açarak ilerlemeye başladılar. Şövalyeler de Türk siperlerinin altına girmek için lağım açıyorlardı. Arada iki tarafın kazdıkları tüneller birleşiyor ve fecaati tasvir edilemiyecek yeraltı çarpışmaları oluyordu.

Mustafa Paşa, 7 ağustosta 2. umumî taarruza karar verdi. Bu taarruz 15.000 ve 7.200 kişiden müteşekkil iki Türk birliği tarafından iki koldan yapıldı. Böylece taarruza Türkler, 22.200 kişi sürmüş oluyorlardı. Birinci kola Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey

kumanda ediyor, yanında daha 3 sancakbeyi (biri Kurdoğlu Ahmed Bey) bulunuyordu. İkinci kolun kumandanı Ali Portuk Bey-' di ve yanında 4 sancakbeyi daha vardı. Korkunç bir müsademeden sonra Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, Castilla Burcu'nu zaptetti. Bir an için Malta'nın düştüğü sanıldı. La Valette'in soğukkanlılığı vaziyeti kurtardı. 8 saat durmadan devam eden bir çarpışma, Türk sancağını Castilla burcundan indiremedi. La Valette, elindeki son neferi muhârebe hattına sürmüştü. Bu sırada çıkan bir kargaşalık, muhtemelen düşmek üzere bulunan Malta'yı kurtardı. Şövalye Don Mesquita, Türkler'in şaşırtmak için kuleden 200 askerle çıkmış ve Türkler'in boş bıraktıkları çadırlarına girmişti. İleri hatta olan Piyâle Paşa'ya, Sicilya'dan gelen büyük bir kuvvetin öncüsü olmak üzere 200 askerin karaya çıkartıldığı ve Türk çadırlarına girdiği haberi verildi. Donanmasındaki askerlerin çoğunu karaya çıkarmış olan Piyâle Paşa, teknelerinin tehlikede olduğunu sandı ve levendlere, gemilerine dönmek emrini verdi. Şüphesiz Türk Donanması, Malta adasından daha değerli idi. Sonradan yayılan rivâyetin aslı olmadığı anlaşıldı. Fakat Maltalılar, Castilla burcunu geri aldılar ve Türkler'i Saint-Michel kalesinden püskürttüler. Bununla berâber Castilla Burcu, daha birkaç kere iki taraf arasında alınıp verildi.

Mustafa Paşa, Hasan Paşa ve Mehmed Bey, askerlerine yeniden nizam verdiler. Mustafa Paşa'nın hayatından endişesi yoktu. Esâsen çok cesur bir adamdı. Malta'yı alamadan Istanbul'a dönmektense, Turgut Paşa gibi şehîd olmayı tercih ederdi. İleri hatlarda bulunuyor ve eskerin mânevî gücünü ayakta tutmaya çalışıyordu. La Valette'te de aynı azim vardı. Saint-Michel kalesini teslim etmektense, ölmeye hazırdı. Yaşları yetmişi aşmış iki kumandan, bizzat kendi hayatlarıyla berâber, ordularının son neferinin hayatını da ortaya koymuş bulunuyorlardı. Türkler'in zayiatı mühim bir dereceyi bulmuştu, mânevî güçleri de eskisi gibi değildi. Fakat daha Türk ordusunda hiçbir panik alâmeti yoktu. Dünyanın birinci deniz kuvveti olan Donanmay-ı Hümâyûn, Malta açıklarında bulunuyordu. Maltalılar, Türkler'e nisbetle çok kötü vazıyetteydiler. Onların zâyiâtı da pek mühimdi. Yardım alamadıkları takdirde, ancak birkaç hafta dayanabilirlerdi. La Valette, son vazıyeti anlatmak için, Şövalye Orlando'yu gizlice Sicilya'ya göndermek istediyse de, Şövalye, sandalının içinde görüldü ve Türk gemicileri tarafından esir alındı. Fakat Sicilya'da, gece gündüz kesilmeyen top seslerinden, ahvâlin nereye doğru gittiği tahmin ediliyordu. Nitekim Saint-Michel istihkâmlarını koruyan askere kumanda eden Maltalı general Türk kurşunuyla mak-

tûl düştü. Onun yerine geçen de aynı âkıbete uğradı. Onun yerine getirilen bir mareşal de hayâtını kaybetti.

20 ağustosta, Saint-Michel'e 3. umumî hücum yapıldı. Türkler 230 şehîd ve 300 yaralı verdiler. Bir düşman güllesi, Serdâr Mustafa Paşa'nın kavuğunu başından alıp götürdü. Sadmenin şiddetinden ihtiyar başkumandan, birkaç saat baygın kaldı.

Ertesi 21 ağustos günü, taarruz tekrarlandı. Türkler 100 şehîd ve yaralı verdiler. 30 ağustosta bir hücum daha yapıldı. Kurdoğlu Ahmed Bey 3.000, Ali Portuk Bey 2.000 askerle iki koldan kaleye taarruz ettiler.

Eylûl girdiği zaman şartlar iki taraf için de büsbütün ağırlaşmıştı. Hemen her gün ufukta düşman gemileri görünüyor, bir Türk filosu bunların takıybine gönderilince Sicilya'ya doğru kaçıyorlardı. Ancak gece karanlığından ve Türk gemilerinin bulunmadığı bir yerde İspanyollar, adaya yardım çıkarmaya kararlı idiler. Kaç kere kıyıya epey yaklaşmışlarken, Türkler tarafından görülür görülmez firar etmişlerdi. Görülmedikleri veya geç görüldükleri bir anda, adaya kuvvet çıkartacaklardı. Deniz mevsimi de geçiyor, sonbahar fırtınaları yaklaşıyordu. Eylûl içinde işin bitirilmesi gerekiyordu.

Türk Donanması'nın gözünden kaçıp gece adaya asker çıkarabileceklerine kaani olan İspanyollar, artık Malta'ya yeni kuvvetler yığmak için ardı kesilmez tecrübelerde bulunacaklardı. Nitekim çok mühim bir takviye kuvvetinin Saint-Michel kalesine girdiğini öğrenen Serdâr Mustafa Paşa, muhâsarayı kaldırmak ve donanmaya binmek emrini verdi. Barbaros-zâde Hasan Paşa, bu emre itiraz etti. Turgut Paşa'nın intikamını almakta ısrar ediyordu. Mustafa Paşa, kendisine 6.000 asker vereceğini, bu kuvvetle son bir taarruzda bulunmasına müsaade edeceğini, ancak kaleyi düşüremezse, artık Malta'da oyalanmanın tehlikeli bir keyfiyet olacağını söyledi. Hasan Paşa, Saint-Michel'i düşüremedi ki, şüphesiz bu, kısa zamanda mümkin olabilecek bir şey değildi (Hammer, VI, 203).

Malta Muhâsarasının Kaldırılması (8 Eylûl) ve Türk Donanması'nın Malta'dan Hareketi (11 Eylûl 1565)

İspanyol çıkartması 2 saat kadar gecikseydi, görülecek ve İspanyol kuvvetleri, Türk Donanması tarafından imha edilecekti. Fakat Piyâle Paşa, adayı çepeçevre sarmak yerine, Donanma'yı toplu bir halde muhâfazayı tercih etmişti. Donanma efradının en büyük kısmı karaya çıkarılmış olduğu için, yarıdan fazla boş ge-

mileri, dağınık filocuklar hâlinde, adanın etrafına serpiştirmeyi doğru bulmamıştı. Zîrâ Sicilya'da bulunan İspanyol donanması, bu filocukları teker teker kolaylıkla imhâ edebilirdi.

Muhâsaranın kaldırılmasının en büyük sebebi, düşmanın geniş ölçüde yardım aldığı ve alacağı keyfiyeti olmakla berâber, tek sebep bu değildi. Türk mühimmatı ve erzakı, 3 aylık bir muhâsaraya göre hesab edilmişti. Bunlar, tükenmek üzereydi. Sonbaharda muhâsaraya ve deniz harekâtına devam etmek ise, imkânsız denecek derecede müşkildi. Şövalyeler'in son fertlerine kadar karşı koyacakları artık belli olmuştu. Türk ordusu 8.000 şehîd, yaralı, hasta ve esîr vermiş, zayıflamıştı. Nihâyet Turgut Paşa'nın şehâdeti, bu amiralin mûcize göstermesine alışmış olan Türk levendleri arasında büyük bir mâneviyat kırıklığı yaratmıştı.

Adaya çıkan İspanyol yardım kuvvetlerine Sicilya umumî valisi Don Garcia, bu kuvvetleri taşıyan donanmaya da Amiral Don Juan de Cardona kumanda etmişti. Ancak Don Garcia, askerini Malta'ya çıkarır çıkarmaz, ne olur ne olmaz düşüncesiyle Sicilya'ya dönmeyi doğru bulmuştu. Böyle çok mühim bir takviyenin erişmesi, Malta Şövalyeleri'nin son kertesinde olan mânevî durumlarını tamamen düzeltmiştir. Çıkarılan kuvvetin ne kadar olduğu hakkında kaynaklarda ihtilâf vardır. 20.000 küsur İspanyol, Alman, İtalyan askerinin çıkarıldığı bile rivâyet edilmişse de, bu miktar doğru olamaz. Zîra o takdirde düşman kuvvetlerinin Türk kuvvetlerine eşit olması îcâb eder ki, muhâsara eden ordunun, muhâsara altına alınanların hiç olmazsa birkaç misli olması, askerliğin basit kaidelerindendir. Üstelik bu kadar büyük bir kuvvetin bir gecenin birkaç saati içinde çıkartılmış olması da muhtemel değildir. Zâten çıkan kuvvet bu kadar muazzam olsaydı, Saint-Michel kalesine kapanmaz, Türkler'e karşı taarruza geçerdi. Fakat en az 9.500 kişinin çıkartılmış olması muhtemel görünmektedir.

Mustafa Paşa, 8 eylûlde muhâsarayı kaldırmış, fakat daha 3 gün adada kalmıştır. Adada hiçbir malzeme bırakılmamıştır. 11 eylûlde, Malta terkedilmiştir. Cezâyir filosu Hasan Paşa tarafından Cezâyir'e, Trablus (Turgut Paşa) filosu da Uluç-Ali Reîs tarafından Trablusgarb'e götürülmüştür. Donanmay-ı Hümâyûn ise bir haftada Navarin'e gelmiş (18 eylûl), Serdâr Mustafa Paşa birtakım gemilerle Istanbul'a dönmüştür. Kurdoğlu Ahmed ve Sâlih Paşa-zâde Mehmed Beyler, filoları ile Rodos ve Midilli'ye çekilmişler, Piyâle Paşa, 80 kadırga ile daha birkaç ay Akdeniz ve Ege Denizi'nde dolaşmıştır.

Malta seferi, 6 aydan fazla sürmüş olan, çetin bir seferdir. Bu müddetin 3 ay, 23 günü Malta adasında geçirilmiştir. Şövalyeler, pek ağır kayba uğramışlardır. Sayıları 500 olan Saint-Jean askerî tarikatinin hepsi asîl olan şövalyelerinden 260'ı, yarısından fazlası ölmüştür. Ayrıca 8.000'den fazla Maltalı, İspanyol ve İtalyan askeri can vermiştir. Ölenler arasında Sicilya kral nâibi Don Garcia de Toledo'nun oğlu ile La Valette'in yeğeni de vardı (Hammer, VI, 203). Piyâle Paşa bile 18 ağustosta bacağından yaralanmıştı.

Malta muhâsarası, Pîrî, Seydî-Ali, Murad Reîsler'in, Süleyman Paşa'nın Hind Okyanusu'nda, Murad Reîs'in Atlas Okyanusu'nda, İzlanda'ya, Kanarya Adaları'na, İngiltere'ye, Kanada'ya yapmış oldukları seferler gibi Akdeniz dışında geçmiş değildir. Fakat bunlardan daha müşkil bir seferdi. Muhâsara edilenler, Hıristiyanlık âleminin en şecî muhâripleri idiler. Sığındıkları kayalar içine oyulmuş müstahkem mevkiler ise, kartalların bile yuva yapmaya cesâret edemiyecekleri sarp, yalçın, ıssız yerlerdi. II. Cihan Harbi'nde Almanlar'ın havadan bombardıman ederek her taşı yerinden oynatmak sûretiyle bile Masta'yı düşüremedikleri hatırlanacak olursa, Türkler'in mâruz kaldıkları müşkilât ortaya çıkar. Ancak uzun aylar süren bir muhâsaradan sonra Malta düşürülebilirdi. Halbuki Türkler, bir daha adayı almaya teşebbüs etmediler. Rodos Akkerman ve Belgrad gibi pek müstahkem kaleler bile, Türk üslerine çok daha yakın olmalarına rağmen, ancak dördüncü muhâsaralarında düşürülebilmişlerdi.

Serdâr Mustafa Paşa, muhâsarayı zamanında kaldırmıştır. Sebatsızlık etmiş olmakla itham edilemez. Zîrâ Sicilya'da, ikinci bir çıkartma için, Don Garcia'nın emrinde 30.000 kişilik bir ordu bekliyordu. Eğer kesin deniz üstünlüğü Türkler'de olmasaydı, zâten bu Malta seferi Türkler için felâketle neticelenebilirdi. Fakat İspanyol Donanması, Türk Donanması'na yaklaşmayı hiçbir zaman göze alamamış, muhâsara kaldırılıp Istanbul'a gidilirken bile, Türkler'i tâkıyb etmeyi düşünmemiştir. Malta'ya, haklı olarak «Hıristiyanlık'ın Akdeniz'deki son kalesi» deniyordu.

Pek ihtiyar, Oruç'la, Barbaros'la, Turgut'la, Sâlih'le, hepsi hüsranla bitmiş nice deniz cenkleri yapan La Valette, hayâtının son deminde bahtiyar oldu ve Avrupa'da büyük şöhret kazandı. Andrea Doria gibi ümitsizlik içinde ölmedi. Türkler, Malta adasının topoğrafyasını değiştirecek derecede adayı yakıp yıkmışlar,

80.000 gülle atarak kayaları delik deşik etmişler, her tarafı kül yığını hâlinde bırakmışlardı. Yeniden kasabaları kuruldu. 3.000 işçi, «Medîne» şehri yakınlarında, bugün de adanın merkezi olan «La Valetta» şehrini inşaya başladı.

Sakız Adası'nın İlhakı (14 Nisan 1566)

Piyâle Paşa, birkaç ay denizde dolaştıktan sonra, 1565'in son günlerinde Istanbul'a geldi. 26 mart 1566'da Istanbul'dan ayrıldı. Çeşme'ye geldi. 70 kadırgası vardı. Maksat, Fâtih zamanından beri Türkiye'ye vergi verir tâbi bir Ceneviz dukalığı olan Sakız adasının iç muhtariyetine son verip, adayı Rodos ve Midilli gibi doğrudan doğruya ilhak etmekti. Sakızlılar, Saint-Jean Şövalyeleri'ne câsusluk yapmış, Türk Donanması'nın Malta üzerine hareket ettiğini bildirmek sûretiyle, metbûları olan devlete ihânet etmişlerdi. Bunu yapan, İtalyan asıllı hâkim tabaka idi. Rum olan halk İtalyanlar'dan nefret ediyordu. Katolik olan İtalyanlar, Ortodoks Rumlar'ın ibâdetlerine bile müdahale ediyorlardı.

14 nisan 1566'da, İstanbul'dan ayrıldıktan 19 gün sonra Piyâle Paşa, Çeşme ile karşı karşıya olan (15 km.) Sakız (Kastron) limanına girdi. Tabiî Cenevizliler için, mukavemet akıldan geçirilemezdi. Teslim oldular. 12 ileri geleni tevkif edip Kırım'da Kefe'ye süren Paşa, adayı Kapdân-ı Deryâlık idaresinde bir bahriye sancağı olarak, Rodos, Midilli, Ağrıboz adalarının statüsü ile, devlete kattı. Sakız gibi Türk toprakları içinde kalmış bir adanın dâhilî muhtariyetine Türkler'in, sadakatsizlik görmedikleri müddetçe, tam 111 yıl riâyet etmeleri, Osmanlı Türkleri'nin ne kadar şekilci olduklarına delildir. Sakız, ilhaktan önce Türkiye'ye yılda 14.000 duka öderdi. Bu vergi, adaya mahsus olan sakız ağacının yılda 20.000 duka tutan geliriyle bol bol karşılanıyordu. Sakız mahsulü inhisar altındaydı. Mahsulün yarısı Asya'ya dağılmak üzere Istanbul'a, diğer yarısı da, Avrupa'da istihlâk edilmek üzere Ceneviz'e (Genova) gönderilirdi (Fuad Carım, *Kaanûnî Devri'nde Istanbul*, 69-71).

Piyâle Paşa, Sakız'dan denize açıldı. 1 mayısta Kaanûnî Sultan Süleyman, bir daha geri dönmiyeceği sonuncu seferine başlarken (13. Sigetvar sefer-i hümâyûnu), Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Piyâle Paşa, Akdeniz'e çıkmıştı. Mayıs sonlarında Yunan Denizi'nden Otranto Boğazı'na geldi. İtalya'nın Türkler'in «Pulya» dedikleri Apuglia eyâleti kıyılarını (ki İspanya'ya aitti) yakıp yıktı.

Kapdân-ı Deryâ, bütün yazı ve sonbaharı Akdeniz'de geçirdi. 8 aralık 1566'da Istanbul'a döndü. II. Sultan Selim'i —ki kayınpederi idi— tahtta buldu. II. Selim 5 aralıkta Belgrad'dan Istanbul'a gelmişti. Piyâle Paşa, 1,5 yıl sonra, 1568'de 14 yıldır muhafaza ettiği kapdân-ı deryâlıktan alındı, yılda 400.000 akça (24.000.000 TL.) tahsisatla kubbe vezirliğine getirildi; böylece Osmanlı tarihinde vezir (büyük-amiral) rütbesini ihraz eden ilk denizci oldu (Selânikî, 77-8). Yerine, maalesef bir denizci değil, bir general tâyin edildi. Sokollu Mehmed Paşa, Müezzin-zâde Ali Paşa'yı, Türk deniz kuvvetlerinin başına getirdi. Bununla berâber Piyâle Paşa, II. Selim devrinde Kıbrıs seferinde gene Türk Donanması'na kumanda etti. Akdeniz'deki Türk siyâsetinin bundan sonraki safhasını, II. Selim devrinde ele alacağız.

VI

KAANÛNÎ VE HİND OKYANUSU: SELMÂN REİS, SÜLEYMAN PAŞA, PÎRÎ, MURAD VE SEYDÎ-ALİ REİSLER (1538-1557) - YEMEN VE HABEŞ BEYLERBEYİLİKLERİ

Portekizliler'in Hind Okyanusu'na Müdahalesinden Doğan Cihanşümûl İktisadî Değişiklik ve Türkler

XVI. asırda Türkler'in Hind Okyanusu'na inmesinin sebebi, Portekiz'in, XVI. asra kadar bir Müslüman denizi olan bu okyanusa müdâhelesidir. Arab gemicisi İbnü Mâcid'in Vasco de Gama'ya Ümit Burnu yolunu göstermesi ve XVI. asırdan başlıyarak Portekizliler'in bu yolu kullanmaları, dünyada o zamana kadar müesses bulunan iktisâdî sistemi mahvetmiştir. O zamâna kadar Hind Okyanusu ticâreti Arab, Hindli, İranlı, Türk, hâsılı Müslüman armatörlerinin inhisarında idi. Şimdi Portekiz, bu inhisarı ihlâl etmekle kalmıyor, bu denizdeki Müslüman ticâretinin imhâsı yollarını arıyordu. Bu, büsbütün imkânsız da değildi. Şu bakımdan ki, Hind Okyanusu'nda kıyısı bulunan Müslüman imparatorluklarının hiçbirinin, Portekiz Donanması ile açık denizde boy ölçüşecek deniz kuvveti yoktu. O halde bu vazife de Osmanlı Türkleri'ne yükleniyordu.

Burada Hind Okyanusu ticâretinin ne demek olduğunu da belirtmek lâzımdır ki, yanlış bir mânâ hâsıl olmasın. Bu ticâret, Çin ve Hindistan gibi kıt'a büyüklüğündeki ülkelerden mal alıp, bu mallara şiddetle muhtac olan Avrupa ülkelerine satmaktan ibâretti. Bu satıştan elde edilen kâr, muazzam oluyordu. Avrupa ülkeleri ve bu arada Türkiye, baharat, dokuma, eksotik bitkiler gibi ham maddelere, hattâ mamûl maddelere şiddetle muhtaçtılar. Türkiye imparatorluğu gerçi XVI. asırda kendi kendine yeter bir devlet hâline gelmişti (XIX. asırda Britanya İmparatorluğu, zamanımızda A.B.D. ve Sovyetler Birliği, İlkçağ'da Roma, Ortaçağ'da Moğol Devleti gibi). Hemen hiçbir madde yoktu ki, milyon-

larca kilometre kare genişliğinde ve her türlü coğrafî iklimde bulunan imparatorluğunda yetişmesin. Fakat bu vaziyette de Türkiye'nin şu bakımdan kaybı oluyordu ki, Çin, Hind ve başka Asya ülkelerinden gelen mallar, evvelce Türkiye'de birikir, buradan Avrupa ülkelerine dağıtılırdı. Böylece transit ticâretinden Türkiye, büyük menfaatler sağlardı. Portekiz müdahalesinden önce, Asya ticâretinden, evvelâ ticâret metalarını Hind ve Çin'den satın alan Müslüman armatörler, sonra bu malların limanlarına yığıldığı Türkiye, nihâyet Türk limanlarından bu malları alıp bütün Avrupa'ya tevzi eden Venedik ve Ceneviz kazanırlardı. Şimdi Portekizliler, bu üç kârı da kendilerinde birleştirmek yolundaydılar. Çin'den ve Hind'den kendileri satın alıyorlar, kendileri Ümit Burnu'ndan dolaşmak sûretiyle bu malları Lizbon limanına getirip bütün Avrupa'ya satıyorlardı. Bu mallar, yalnız ham maddelerden ibâret değildi, sanayi mamulâtı da mühim bir yekûn tutuyordu. Çünki Çin ve Hindistan, henüz büyük sanayi ülkeleri idiler.

Evvelce bütün bu maddeler, Süveyş Berzâhı vâsıtasiyle İskenderiye ve Istanbul limanlarına yığılırdı. Şimdi Süveyş Berzâhı ve Mısır transit ticâreti, mahvolmak üzereydi. Çünki ticaret yolu, Afrika'nın güneyindeki Ümit Burnu'na geçmişti. Gerçi bu yol, Mısır yolundan pek daha uzundu. Fakat ticâretin bir elde toplanmasının sağladığı büyük kâr, bu uzun yolun tercihinde tereddüd bırakmıyordu.

Türkiye, XVI. asırda şu sebepten de Hind Okyanusu'nda Portekizliler'le mücâdele mecburiyetinde kaldı ki, dünyanın en büyük devleti olması, hele hılâfeti hâiz en büyük Müslüman imparatorluk bulunması keyfiyeti, Portekizliler'in Hind sularında Müslümanlar'a yaptıkları zulümlere engel olmayı îcâb ettiriyordu. Portekizliler, bu zengin ticârete hâkim olabilmek için, Hind Okyanusu'nda bayrak dolaştıran Müslüman armatörleri insafsızca imha yoluna gidiyorlardı. Müslüman armatörler, gittikçe inisyatiflerini kaybediyorlar, bu okyanusta gemi dolaştırmaktan çekiniyorlardı. Çünki Portekizliler daima kudretli harb gemilerinden müteşekkil büyük filolar hâlinde geziyorlar ve rastlladıkları Müslüman gemisinde bütün tayfanın ağız ve burunlarını kesmek sûretiyle onları uzun bir işkenceye tâbî tutup öldürüyorlardı. İstedikleri, bütün Müslüman gemicilerin korkması ve Hind ticâretinden el çekmeleri idi.

XVI. asırda Türk iktisâdiyatı öyle parlak bir derecede idi ki, Mısır'dan ve Istanbul limanından geçen Güney Asya transit ticâretinin bıraktığı kârdan mahrum kalışı, hattâ hissedilmedi. Fakat daha asrın sonlarında Türk devleti, devre devre iktisâdî krizlere

mâruz kalmaya başladı. Bu bahis şimdi ele alacağımız mevzuun dışında kalmaktadır; ileride, II. Selim ve III. Murad devirleri içinde ve sonraki devirlerde incelenecektir.

Bu mevzuu inceliyen İngilizler'den Hindistan Müslüman tarihi mütehassısı M. Longworth Dames şöyle diyor *(The Portuguese and Turks in the Sixteen Century, JRAS,* 1921, 1 v.dd.) :

«Hind Okyanusu hâkimiyeti için Portekizliler'in İslâm devletleri ve bilhassa XVI. asırda cihanın en kudretli askerî devleti olan Osmanlı Türkleri ile yaptıkları mücâdele, mühim bir mevzudur... Hind servetinin bir akarsu gibi ardı kesilmeksizin Portekiz'e ve dolayısiyle bütün Avrupa'ya aktığı mâlûmdur. Portekiz, çağın en büyük askerî devleti Türkiye'ye karşı, tarihte emsâli olmıyan uzun ve çetin bir deniz harbine girişmeye mecbur olmuştur. Önceleri Portekizliler bu husûsu, Osmanlı Türkleri ile Hind Okyanusu'nda karşı karşıya geleceklerini akıllarından geçirmemişlerdir. Zâten 1517'den önce Türkiye, Hind Okyanusu kıyılarından henüz çok uzaktı. Fakat Yavuz Sultan Selim'in cihangir siyâseti, Türkler'e bu denizi de açtı. Portekizliler, kudretli rakıyblerine bu sahayı da bırakmak niyetinde değillerdi ve menfaatlerini koruyabilmek için, mükemmelen hazırlanmışlardı. Hindistan'daki Müslüman devletlerden korkmuyorlardı. Çoğu inhitat hâlinde bulunan bu devletlerin deniz gücleri yoktu... Yavuz Selim, Basra Körfezi ile Kızıldeniz'e hâkim olmayı aklına koymuştu, bunun için de Mısır'ın ve İran'ın fethi gerekiyordu. İran seddini yıktığı takdirde, Yavuz'un Hindistan'ı fethetmesine hiçbir kuvvet karşı koyamazdı. Zâten Osmanlı grubuna mensup olmıyan Türkler, Hindistan'ın mühim kısmını ellerinde tutmuşlardı ve tutmakta idiler. Bu kere bir Osmanlı hükümdarının Hindistan'ı ele geçirmesi, bu kıt'anın tarihinde istisnâî bir vaziyet husûle getirmezdi... Üstelik Hindistan'da Osmanlı Türkleri de eksik değildi. Birçok Müslüman hükümdar, Osmanlı Türkleri'nden olan subayların kumanda ettiği topçu birlikleri ve hassa alayları kullanıyordu. Zâten Hindistan'daki bütün topçu sınıfı, Osmanlı Türkleri'nden ibâretti... Yavuz, Mısır'ı 1517'de fethettikten sonra, Kızıldeniz'i eline geçirdi. Hindistan yolu, Osmanlı Türkleri'ne açılmıştı».

Hindistan'da hizmet eden Osmanlı Türkleri'nden meşhur bir sîmâ, Melik Ayaz'dır. Ayaz Bey, Gücerât Şahlığı'nın hizmetinde idi ve Portekizliler'e karşı Gücerât yarımadasının en güneyindeki Diu adasını tahkim etmişti. Nitekim Ayaz Bey, 1509'da Diu önlerinde Portekizliler'i bozdu (Bailey, *History of Gujarat,* Bombay, 1896, s. 322); Portekizliler 7.000 ölü; 7.000 den fazla esîr verdiler. Hüseyin Bey'in kumanda ettiği Osmanlı askerleri 400, Gücerâtlı

Müslüman askerler ise 600 şehîd verdiler. Bu olay, Osmanlılar'ın Gücerât'la olan ilgisinin ne kadar eski olduğunu gösterir.

Hüseyin Bey, 1511'de Gücerât'tan döndü. Memlûkler'in Cidde valisi oldu. Bütün bunlar, Osmanlılar'ın, Memlûk imparatorluğuna el koyarken, onların siyâsetlerine de vâris olduklarını gösterir. Bu Hüseyin Bey, sonradan Selmân Reîs ile geçinememiş ve onun tarafından öldürülmüştür. Bir rivâyete göre Selmân Reîs, Hüseyin Bey'i, Yavuz'dan aldığı emir üzerine katletmiştir. Yavuz, Hüseyin Bey'in yerine Selmân Reîs'i Cidde valisi yapmıştır.

Hind Okyanusu'nu tutmak için, Kızıldeniz'e ve Yemen'e hâkim olmak îcâb ediyordu. Memlûkler'in Yemen'deki hâkimiyeti, metbûluktan ibâretti. Sultan Kansu, Osmanlı amirallerinden olup hizmetinde bulunan Hüseyin Reîs'i kapdân-ı deryâ tâyin etmişti. Hüseyin Reîs, 1507'de Yemen'in başkenti San'â'yı zabtetti ve ülkeyi geçici olarak Memlûk hâkimiyetine aldı (R. Strothmann, *San'â, İA,* 182a-b).

II. Bâyezid, Süveyş'te Osmanlı teknisyenlerinin nezâretinde 30 harb gemisi yapılması ve Kızıldeniz'de ciddî bir Memlûk donanması kurulması için, meşhur Kemal Reîs'le, Mısır'a 300 top, 150 direk, 3.000 kürek, yelken, kereste vs. göndermiş, ayrıca 8 de harb gemisi hediye etmişti. Bu kuvvet, Portekizliler'e karşı Hind Okyanusu'ndaki Müslüman ticâretini himâye edecekti (Mas Latrie, *Relations et Commerce de l'Afrique Septentrionale du Moyen-âge,* Paris, 1886, 503-10). Gene II. Bâyezid, Barbaros Kardeşler'in meşhur kaptanlarından Ahmedoğlu Aydın Reîs'i de bir zaman Mısır hizmetine yollamıştı. Hâmid Reîs'le berâber bir yardım daha yapmıştı. Memlûkler, gönderilen malzemenin parasını ödemek istemişlerse de, II. Bâyezid kabûl etmemiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettiği anda, Kızıldeniz'deki Memlûk donanmasına, Osmanlı Türkleri'nden Selmân (bazı kitaplarda yazıldığı gibi Süleyman değil!) Reîs kumanda ediyordu. Mısır'ın fethi bahsinde gördüğümüz gibi, Barbaros Kardeşler gibi aslen Midilli'ye yerleşmiş bir Anadolulu olan Selmân Reîs, 30 parçadan ibâret olan bu küçük donanmayı, Yavuz'un emri üzerine Cidde'den Süveyş'e yolladı. Süveyş, Hind Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Umman Denizi ve Aden Körfezi'ndeki Türk donanmasının merkezi oldu. «Süveyş Kapdânı» ve «Hind Kapdânı» denen ve bahriye sancakbeyi (Tümamiral) rütbesinde olan amiral, Kapdân-ı Deryâ'dan müstakildi. Mâlî meselelerde Mısır beylerbeyisine, askerî mes'elelerde doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn'a karşı mes'uldü. Kapdân-ı Deryâ'ya yalnız Akdeniz, Karadeniz ve Atlas Okyanusu sahaları verilmişti. (Osmanlı bahriye teşkilâtı,

teşkilâta ait cildimizde izah edilecektir; keza Türkler'in Atlas Okyanusu'ndaki hareketlerini de bu kısımda hulâsa edeceğiz; Atlas Okyanusu'ndaki Türk deniz harekâtı hakkında Türk kaynaklarında bir şey yoktur, doğrudan doğruya çağdaş Avrupa kaynaklarında malûmat vardır; esâsen bu okyanustaki harekât, Akdeniz ve Hind Denizi harekâtının yanında ikinci derecede olduğu için, Kaanûnî devrini inceliyen kitabımızda, ayrı bir bahis açmaya lüzum görmedik).

XIX. asrın üçüncü çeyreğinde Süveyş Kanalı açılıp dünya ticâretinin şah damarlarından biri olan Asya-Avrupa ticâret yolu tekrar Akdeniz'e dönünceye kadar, Portekizliler'in Hind Okyanusu'na el koydukları XVI. asırdan itibâren, Akdeniz ülkeleri, önce yavaş, sonra hızlı bir inhitata sürüklenirler. XVIII. asırda bu inhitat, bâriz bir hâl alır. Osmanlı Türkleri'nin Asya ticâretini Mısır ve Anadolu yoluna çevirmek gayretleri, neticesiz kalır. Bununla berâber kara ticaret yolları gene Türkiye'nin elindedir ve imparatorluk, her zaman, kervanlarla yapılan Asya kara ticâretinin transit nîmetlerinden faydalanmıştır. Ancak bilhassa XVII. asırdan itibâret Asya-Avrupa deniz ticâretinin en büyük kısmı, Avrupalılar'ın eline geçer.

II. Selim zamanında Dîvân-ı Hümâyûn, vaktiyle mevcut olan Süveyş Kanalı'nı açmak ve bu deniz ticâretini Portekizliler'in elinden almak, tekrar eski yoluna çevirmek ister (II. Selim ve III. Murad devirlerinde, bu bahse avdet edeceğiz). Fakat Osmanlı gayretleri, netice itibariyle verimsiz kalır, projelerde sebat ve azim gösterilemez. Bunun iki sebebi vardır : Önce, imparatorluk o kadar zengin ve Avrupa'ya nazaran o derecede çeşitli gelir kaynaklarına sâhibtir ki, Asya deniz ticâretini, daha doğrusu bu ticâretin transitini elde tutmak, mutlak ve hayâtî bir ihtiyaç hâlinde belirmez. Belirdiği anda da, devlet, artık bunu gerçekleştirebilecek gücü yitirmiş duruma düşmüştür. İkinci sebep XVI. asrın son yıllarından itibaren, devlet düzeninin bozulmasıdır.

Süveyş şehri, Kızıldeniz'in kuzeyindeki iki körfezin batıdakinin (Süveyş Körfezi, doğudaki : Akabe Körfezi) kuzeybatı ucundadır. Akdeniz'e mesâfesi 100 km.'den ibârettir. Kahire'nin 75 km. doğu-güneydoğusundadır. Kızıldeniz'deki diğer mühim Türk üsleri, Hicaz kıyısında Cidde, Mısır Sudanı kıyısında Suâkin ve Eritre kıyısında Massava limanlarıdır. Ancak Kızıldeniz'in girişine hâkim olmak ve bu denizi bir iç deniz hâline getirebilmek için, Bâbu'l-Mendeb Boğazı'nı elde tutmak lâzımdır. Bunun için de, Kızıldeniz dışında, Aden Körfezi'nin kuzey kıyısındaki Aden limanını elde bulundurmak şarttır.

Selmân Reîs'in Umman Denizi Seferi (1525)

Yavuz, Selmân ve Hüseyin Reisler'in kumandasında olan filoyu, müstakbel emelleri için kâfi görmedi. Süveyş tersânesinde yeni gemiler tezgâha koydurdu. Kaanûnî devrinde, Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa, Mısır'a teftiş için geldiği zaman, o da Süveyş tersânelerinde yeni gemiler yapılmasını emretti. Bu sıralarda Portekizliler, Kızıldeniz'i ele geçirmek için birkaç teşebbüs yapmışlar, fakat muvaffak olamamışlardı. Ancak bu denizin güneyinde, Yemen kıyılarında bulunan Kamaran adaları, Portekizliler'in elindeydi. Selmân Reîs, Portekizliler'i bu adalardan, Kızıldeniz dışına attı. Hüseyin Reîs de Yemen'e çıktı ve bu ülkenin kıyılarını ele geçirdi. Bu sıralarda Yemen, Osmanlılar'a tâbî, fakat iç işlerinde tamâmen müstakildi. İbrahim Paşa, Mısır'a geldiği zaman, o sırada Yemen'de bulunan Selmân Reîs'in Kahire'ye gelmesini emretti. Türk amirali ile Kızıldeniz'in bir iç deniz hâline getirilmesi işlerini görüştü. Süveyş tersanelerinde yeniden 20 kadırga inşa edilebilmesi için gerekli tahsisat ve malzemeyi hazırladı. Hayreddin Hamza Bey'in kumandasında 4.000 askeri de Selmân Reîs'in emrine verdi. Selmân Reîs, esaslı sûretle takviye edilmiş donanması ile Yemen kıyılarını dolaştı, 1523'te Yemen'in batı kıyılarındaki Kamaran adasında bulunan Portekizliler'i kovdu. Hoca-Sefer Reîs'i bu adaya yerleştirdi. 1527'de Hayreddin Bey'le Yemen'in mühim kısmını eline geçirdi. Fakat 1529'da iki kumandan arasında anlaşmazlık çıktı. Hayreddin Bey, karşılıklı yaptıkları bir düello sonunda Selmân Reîs'i öldürdü. Fakat az sonra, Selmân Reîs'in kızkardeşinin oğlu Mustafa Bey bir düelloda Hayreddin Bey'i katletti. Selmân Reîs, Aden Körfezi'ne de çıktı (Peçevî, I, 84). Bu seferini 19 parça gemiyle yaptı. Bu gemilerde 241 parça top bulunuyordu. Selmân Reîs, Aden'i almak istedi, fakat muvaffak olamadı (*Tuhfetu'l-Kibâr,* 24-5)

Tam bu sıralarda Hindistan'da kuvvet muvazenesi temelinden değişmişti. 1525'te vaktiyle bütün Güney Hindistan'ı elinde tutan Behmenî imparatorluğu tamamen tarih sahnesinden çekildi. Daha XV. asrın sonlarından beri bu imparatorluğu aralarında paylaşmış olan 5 Müslüman devlet ortaya çıktı (Âdil-Şahlar, Kutb-Şahlar, Berîd-Şahlar, İmâd-Şahlar ve Nizâm-Şahlar). Bunlardan en mühimleri, ikisi de Türk olan ve Osmanoğulları ile Karakoyunlular'dan indiklerini iddia eden Âdil-Şahlar ile Kutb-Şahlar'dı.

Âdil-Şahlar, Behmenîler'den boşalan Güney Hindistan imparatorluk tahtına geçmişti. Aynı zamanda, Kuzey Hindistan'da, asıl «Hindistan» denen ülkede, daha da mühim bir değişiklik oldu. Timur'un 5. kuşaktan torunu olan, ana tarafından da Cengiz Han'dan inen Bâbur, Afgan Lûdîler'i Hindistan tahtından attı. Ganj vâdisini eline geçirdi. Bu çok mühim olay, Mohaç'ta Kaanûnî'nin Macaristan'ı kazanmasından birkaç ay önce cereyan etti.

Bu vaziyette Hindistan'ın doğu kıyılarının mühim kısmını elinde tutan Gücarat Müslüman İmparatorluğu, müşkil durumda kaldı. Bir taraftan Agra imparatorluk tahtına yerleşen Timurlular'ın, diğer taraftan Gücarat yarımadasının güneyindeki Diu adasına el atmış olan Portekizliler'in tehdidi altındaydı. Askerî mühim bir kuvvet teşkil etmiyen Gücarat Şahlığı, son derece zengin bir ülkeydi. 1530'un son günlerinde Bâbur'un yerine geçen oğlu Hümâyûn Şah, Gücarat imparatorluğuna çok ağır darbeler indirdi ve bu Müslüman devlet, en mühim eyâletlerini Timuroğulları'na kaptırdıktan sonra, Portekiz'in deniz gücü karşısında büsbütün âciz kaldı. Bâbur'un Hindistan tahtından kovduğu Lûdîler'den bir prens de Istanbul'a gelmiş, Kaanûnî'yi, Hindistan üzerine bir sefer yapmaya kışkırtıyordu. Ancak Türkiye, Hindistan'da Timuroğulları'na karşı bir harekete girişemezdi. Bu çok büyük gayretler istiyen bir mes'ele olduğu gibi, Hind kıt'asının psikolojik durumu da buna müsâit değildi. Ancak Portekizliler aleyhine Hindistan'a bir sefer açmak mümkindi ve bu, Hindistan'da sevinçle karşılanırdı. İşte Gücerât Sultanı Bahâdır Şah'ın Istanbul'dan imdad istemesi, bu zemini hazırladı.

Gücarat şahlığının merkezi olan Ahmedâbâd'a hayli yakın Diu adası, bu devlet tarafından, Timuroğulları'na karşı yardım mukabilinde Portekizliler'e bırakılmıştı. Portekizliler, adada muazzam bir kale yapmışlar ve son derecede tahkim etmişlerdi. İngiliz tarihçisi Longworth Dames, Kaanûnî'nin bu vesileden faydalanarak Hindistan'a yerleşmek fikrinde olduğundan şüphe edilemiyeceğini söylüyor. Osmanlı kaynakları ise, Türkiye'nin maksadının, daha fazla Portekizliler'i Hindistan kıyılarından atmak ve Hind Okyanusu'ndaki Müslüman ticâretini korumak olduğunu beyan ediyorlar. Şimdi bu bahsi biraz açmak ve tafsilâtlandırmak gerekmektedir :

Rıdvan Bey oğlu Mustafa Bey'in Gücarat Seferi (1530)

Selmân Reîs ölünce, Yemen'deki Türk idâresinin başına, gene sancak beyi pâyesiyle, kardeşi Behrâm Bey'in oğlu Mustafa Bey geçti. Amcası gibi değerli amiraldi. Ancak Türk levendleri ile arası açıldı. Kendisine sâdık levendler ve filosu ile Yemen açıklarında Kızıldeniz'de Kamaran adasına çekildi. Babası Behrâm Bey de Istanbul'a çağırılmış ve Yemen beylerbeyi vekilliğinden azledilmişti. Kamaran adasında bir kale de yaptırdı (Ocak 1528). Mustafa Bey, Yemen'den ayrılırken, Seydî-Ali Reîs'i sancak beyi vekîli olarak bıraktı ve amcası Selmân Reîs'in mânevî oğlu Ahmed Bey'i de onun muâvinliğine verdi. Aden'e geldi ve kaleyi muhâsaraya başladı. Fakat kaleyi alamadı ve 1530 şubatında muhâsarayı kaldırdı. Filosu ile Şihr limanına gelip şehri işgal etti. Şihr (Şehrât), Hadramût'un ortasındadır. Kamaran'dan Aden, aşağı yukarı 500 ve Aden'den Şihr'e ise 600 kilometredir. Mustafa Bey, yardımcısı Hoca Sefer Reîs ile berâber 28 ağustos 1530'da Şihr'den ayrıldı. Fakat geri döndü. Şihr emîrinin yanında 100 levend ve silâh bırakarak 4 aralık 1530'da Hindistan'a gitmek üzere buradan ayrıldı. Şihr'e 2.300 kilometredir. Bu sûretle Türk amiralinin düz rota ile gittiği farz edildiği takdirde, Yemen'den Hindistan'a kadar 3.400 kilometre yaptığı anlaşılır. eş-Şihr emîri Bedr'in yanında muâvini Hoca Sefer Reîs'i bırakmıştı. 3 şubat 1531'de Şihr'e bir Portekiz harb gemisi girdiyse de Sefer Reîs tarafından def' edildi. Sefer Reîs de 4 mart 1531'de Mustafa Bey'le birleşmek üzere Şihr'den ayrıldı.

Bu sıralarda Portekiz'in Hindistan'daki durumu şöyle idi : Hind Okyanusu'ndaki Portekiz donanması ve ticâretinin merkezi, Güneybatı Hindistan'da Koçin limanı idi. Ocak 1530'da merkez buradan, çok daha kuzeydeki Goa limanına taşındı. Nuno da Cunha, 1529 ekiminden beri Goa'da valî sıfatıyle bulunuyor ve Portekiz'in Hind siyâsetini idâre ediyordu. İlk hedefi, Kathiawar (Gücerât) yarımadasının güney sahiline yapışık gibi olan Diu adasını ele geçirmekti. Bu adacık, uzun zamandan beri, Osmanlı amirallerinin elinde idi. Gûya Gücerât şâhlığının hizmetinde olan bu amiraller, gerçekte bu sularda ve Hindistan'da, Osmanlı politikasının hizmetinde idiler. Gücerât, Timuroğulları'nın Kuzey Hindistan imparatorluğundan sonra, kıt'anın en güçlü Müslüman devleti idi. Bu imparatorlukta hânedân Türk değildi; vaktiyle ihtidâ etmiş Gücerâtlı bir Brahman ailesinden iniyordu.

Nuno da Cunha, 190 harb, 210 nakliye gemisine bindirilmiş 26.060 insanla (bunların 3.600'ü Portekizli, gerisi yerli idi) 6 ocak 1531'de Goa'dan ayrıldı. 7 şubatta Diu yakınlarına geldi. Bu sıra-

larda Mustafa Bey de filosu ile Diu limanına girdi; 600 Türk levend ve topçusu ile 1.300 Arab denizcisi vardı. Diu'daki Gücerât filosunun başındaki Melik Ayaz oğlu Melik Togan'a güveniyordu. O da kendisi gibi Gücerât hizmetinde bir Osmanlı amirali idi. Portekiz armadası, 12 libre gülle atan 40 ağır topla Diu limanını bombardımana başladı. Ancak Türk kara topları, Portekiz donanmasını iyice hırpaladıktan sonra, Türk filosu da denize açılıp ağır zâyiat verdirdi. 40 Portekiz gemisi battı ve 20'si ele geçirildi. 1.500 Portekizli ve onların hizmetindeki binlerce yerli öldü. Bu büyük zafer, Türk amirallerinin şöhretini çok arttırdı. Gücerât sultânı Bahâdır Şâh, Çampanir'de Türk amirallerini kabûl etti. Mustafa Bey'e «Rûmî (Anadolulu, Türkiyeli, Osmanlı demek) Nâsır Han» ve Hoca Sefer Reîs'e «Hudâvend Han» unvanlarını verdi. Bu sûretle bir Osmanlı tümamirali ile deniz albayı daha, Hindistan'da «han» oldular. Mustafa Bey'e, Sûrat valiliğini ve Kambey Körfezi amiralliğini verdi. Bu sularda kendilerinden evvel büyük nüfuz kazanmış bir Osmanlı amirali olan Melik Doğan'la işbirliği yapacaklarına, Hindistan'a yeni gelen Selmân Reîs'in yeğeni ve mânevî oğlu, onun aleyhinde entrikalara başlıyarak, en az Portekiz müstemleke imparatorluğu gibi, Hind Okyanusu'nda bir Osmanlı müstemleke imparatorluğunun teşekkülünü baltalamış oldular. Nitekim bu rekabette Bahâdır Şâh, Mustafa Bey'in tarafını tuttu ve o kadar hizmetlerde bulunmuş olan Doğan Bey öldürüldü.

Bu sırada Timuroğulları'ndan Muhammed Zamân Mîrzâ, İmparator Hümâyûn Şâh'a (Timuroğlu Bâbur Şâh'ın oğlu ve halefi) ısyân ederek Delhi'den kaçtı. Gücerât sultânı Bahâdır Şâh'a ilticâ etti. Hümâyûn, âsî prensin iâdesini isteyince, Bahâdır Şâh, hakaretle cevap verdi. Bu sûretle Hindistan'daki biri Türk, diğeri Türk denizcilerinin nüfûzunda iki Müslüman imparatorluk arasında harb patladı. Portekizliler'in gelişmesi, Timuroğulları'nın geçici şekilde gerilemesi, Gücerât'ın kuvvetten düşmesi ile neticelenecek bu meş'ûm harbi Hümâyûn Şâh, Gücerât üzerine yürüyerek açtı. Hümâyûn, Gvalyûr'a geldi (Delhi'nin 280 km. güney-doğusunda). Bahâdır, Racputlar'dan Çitor (Gvalyûr'un 370 km. güney-batısında) kalesini almakla meşguldü. Hümâyûn, Bahâdır'ın gazâsını bitirmesi için Gvalyûr'da eğlendi. Hindû Racputlar'ın en müstahkem kalelerinden biri olan Çitor düşünce Bahâdır Şâh, Hümâyûn'u beklemiye başladı. Topçu birliğine Mustafa Bey kumanda ediyordu. Sonunda Gücerât Sultânı, Hümâyûn Şâh'a esîr düşmemek için kaçtı ve ordusu dağıldı. Mustafa Bey, Hümâyûn Şâh'ın hizmetine girdi. Hümâyûn, münhezim düşmanını tâkıyb edip geçici olarak Gücerât'ın en büyük kısmını eline geçirdi. Bahâdır, Kambey Körfezi'-

nin en kuzeyindeki Kambey limanına can attı. Burada Türk amirallerinin yıllardan beri hazırladığı 100 gemilik bir donanması vardı. Portekizliler'i Hind sularından atmak için büyük emekle hazırlanmış olan bu donanmaya, Hümâyûn'un eline geçmemesi için, ateş verdirip yaktırdı. Orada da kendini emniyette görmedi. Gücerât'ın en güneyindeki Diu'ya geldi.

Portekizliler, bu durumdan faydalanmasını bildiler. Silâh gücüyle Hindistan'da bir şey elde edemiyeceklerini anlamışlardı. Bahâdır Şâh, ülkesinin geleceğinden ümîd kesmiş gibiydi. Kaanûnî Sultan Süleymân'a akıl almaz değerde mücevherler göndererek ondan yardım istediği gibi, hazînesini Osmanlı topraklarına, Mekke'ye kaçırdı. Portekizliler'den de yardım istedi. Ancak Portekizliler'in Timuroğulları ile başlarını belâya sokmıya zerre kadar niyetleri yoktu. Sâdece durumdan âzamî istifâde etmek istiyorlardı. Bahâdır Şâh'ın dâveti üzerine Nuno da Cunha, 30 gemi ile Diu'ya geldi. Gücerât Sultânı ile konuştu ve ondan 25 ekim 1535 tarihli bir anlaşma ile imtiyazlar aldı. Buna göre Diu adası kendilerine verilecek, Bombay'ın (o sırada böyle bir şehir yoktu) az kuzeyindeki Basseyn iskelesi de Portekizliler'e bırakılacak, buna karşılık Portekiz, Gücerât'ın dostuna dost ve düşmanına düşman olup ona elinden gelen bahrî ve berrî yardımı yapacaktı.

Aslında Portekiz, karşısında çok zayıf bir Gücerât istiyordu. Timuroğulları'nın baskısından kurtulur kurtulmaz Gücerât'ın aleyhine döneceğini ve kendilerini gene Batı Hindistan'da tutundukları bir kaç iskeleden atmıya çalışacağını biliyordu. Onun için Diu kalesini çok güclü hâle getirdi. 1536 martında tahkîmat bitirildi. Sâhilden dağa kadar Diu adası 17 ayak genişlik ve 20 ayak yüksekliğinde sûr ile kapatıldı. Manuel de Souza, 900 asker, 60 top, büyük ölçüde tüfek ve cephane ile kalede bırakıldı.

Bu sırada Şîr Hân (sonra Şâh) Sûrî, Kuzey Hindistan'da Hümâyûn Şâh'a baş kaldırdı. Bunun üzerine Hümâyûn, kardeşi Askerî Mîrzâ'yı bırakıp Gücerât'tan ayrıldı. Âsî Afganlar'la harb gittikçe şiddetlendiği için Timuroğulları, Gücerât ile gittikçe ilgilerini kestiler ve Bahâdır Şâh, devletinin topraklarını istirdâda başladı. Bahâdır Şâh'ın Kaanûnî Sultan Süleymân'dan yardım istediğini öğrenen ve Dîvân-ı Hümâyûn'un Mısır beylerbeyisi Vezir Süleyman Paşa'ya Hindistan seferi için emir verdiğini istihbâr eden Portekiz, büyük telâş içinde idi. Bahâdır Şâh'a diş biliyorlardı. Bahâdır Şâh, Çampanir'den Diu'ya gelerek, görüşmek üzere, müttefikı Nuna da Cunha'yı dâvet etti. 9 ocak 1537'de Portekiz umumî valisi, 300 gemi ile Goa'dan hareket etti. Basseyn'de vali

bulunan kayınbirâderi Antonio da Silveria'yı da alıp Diu'ya geldi (Goa-Basseyn 500, Basseyn-Diu 210, Koşin-Goa 680 kilometredir). Ancak Bahâdır Şâh'ın kendisini esîr edip kafes içinde Istanbul'a göndereceği hakkında doğru olmıyan bir habere inandığı için, Gücerât Sultânı ile görüşmekten kaçındı. Yerine Manuel de Souza'yı (Diu valisi) gönderdi. Souza, deniz üzerinde saltanat kayığında Şâh ile görüştü. Bahâdır Şâh'ın yanında Sefer Reîs de bulunuyordu (Mustafa Bey, Hümâyûn Şâh'ın hizmetinde kalmıştı). İki taraf, birbirlerinin esîr alınacağından şüphe ediyorlardı. Kayıklar arasında kargaşa oldu. Mümkinse Şâh'ı ele geçirmek emrini alan Souza, denize düşüp boğuldu. Bunun üzerine Portekiz gemileri, Şâh'ın kayığına top ateşi açtılar. Şâh, yüzüp karaya çıkmak için denize atladı, fakat boğuldu. Şâh'ın da, Souza'nın da cesedi bulunamadı. Sefer Reîs canını kurtardı ve Diu'nın Gücerât kesiminin başına geçti. Portekizliler'in Diu kalesi kumandanlığına da Antonio da Silveria getirildi.

Bahâdır Şâh'ın ölümü üzerinde, onun sarayında yaşıyan Timuroğlu Muhammed Zaman Mîrzâ, kendini Gücerât Şâhı ilân etti ki, Türk hânedanlarında çok görülen ve çok defa muvaffak da olan cür'etkârlıklardan biridir. Portekiz, yeni sultânı, meşrû Gücerât hükümdârı olarak tanıdı. Bahâdır Şâh'ın 700 sandık mücevher ve altından ibâret hazînesini ele geçiren Muhammed Zamân'ın sâdece 12.000 askeri vardı ama, on bir yıl önce Kuzey Hindistan imparatorluğunu ele geçiren akrabâsı Bâbur Şâh'ın ordusunun da o kadarcık olduğunu biliyordu.

Muhammed Zamân Şâh, Portekizliler'e yeni tâvizler verdi. Güçleninceye kadar onları karşısına almamıya mecburdu. Buna göre Portekizliler, Daman ve Mangalor iskelelerini ele geçiriyorlardı (Daman, Basseyn'in 100 km. kuzeyinde, Mangalor ise Goa'nın 300 km. güneyinde). Böylece Hindistan Müslüman devletlerinin birbirlerine düşmeleriyle Portekiz, Batı Hindistan kıyılarında bir seri iskele elde etmiş oldu. Gene de Muhammed Zamân Şâh'ın hükümranlığı geçici oldu. Gücerâtlılar onu kabûl etmediler. Eski hânedâna sâdık kalan orduya Diu yakınlarında Unah meydan muhârebesinde yenildi ve yeni mâcerâlar aramak üzere Sind'e kaçtı. Bahâdır Şâh'ın kızkardeşinin oğlu olan Hândeş hânedânından Mîrân Muhammed Şâh, tahta çıktı. Fakat bir kaç hafta sonra ölünce, Bahâdır Şâh'ın 11 yaşında Burhânpur'da oturan yeğeni Mahmûd Şâh, sultân oldu. 5 nisan 1538'de Ahmedâbâd'da tahta oturdu. Süleyman Paşa'nın meşhur Hindistan seferi bu III. Mahmud zamanında oldu (M. Y. Mughul, *TED,* IV, 247-62).

Mısır beylerbeyisi (müstakbel sadrâzam, Yavuz'un son hâsodabaşısı) Süleyman Paşa, Hind yolunun açılması için uzun müddetten beri Dîvân-ı Hümâyûn'a arîzalar gönderiyor ve bu işin kendisine verilmesini istiyordu (Peçevî, I, 219). 1529'da Selmân Reîs'in Hayreddin Bey tarafından öldürülmesinden beri, Yemen durumu karışmıştı. Selmân Reîs'in kızkardeşinin oğlu olan Rıdvan (yahut Behrâm) oğlu Mustafa Bey de Hayreddin Bey'i öldürmüş ve Yemen kıyılarına hâkim olmuştu. Diğer taraftan daha 1530'da Selmân Reîs'in kaptanlarından Hoca-Sefer Reîs'i de yanına alan Mustafa Bey, Gücarat'a gitmiş ve orada Gücarat devleti için bir topçu birliği kurmuştu. Mustafa Bey'e, Gücarat Şahı «Han» unvanını ve Diu limanı kumandanlığını verdi. Hoca-Sefer Reîs de Surât limanı kumandanı oldu. Mustafa Bey'den önceki Diu valisi gene Osmanlı Türkleri'nden olan meşhur Melik Ayaz'ın oğlu Melik Doğan idi ki, Portekizliler'e karşı kazandığı bir deniz zaferiyle ünlüdür. «Hudâvend Han» unvanını alan Hoca-Sefer Reîs ise, 1546'da Diu'da Portekizliler'le vuruşurken tüfek kurşunuyla şehîd oldu. Yerine oğlu Receb Bey, «Hudâvend Han» unvanıyla Surât valisi oldu ve 1560'da öldürülünceye kadar bu mevkide kaldı. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Gücarat Şahlığı'nın bütün kıyıları, Osmanlı Türkleri'nin elinde bulunuyordu.

Vezir Süleyman Paşa'nın Hindistan Seferi (1538 Yazı)

Dîvân-ı Hümâyûn, nihâyet Süleyman Paşa'yı Hindistan seferine memur etmeye karar verdi. Fakat bunun için Süveyş'teki Türk filosunu kâfi görmedi. Kızıldeniz'de çok güclü ve Portekiz donanmasından üstün bir donanmanın vücude getirilmesine karar verildi. Bu işin hazırlıklarına girişildi. Lâzım olan malzeme Sâlih Reîs'le (müstakbel Fas fâtihi ve Cezâyir beylerbeyisi) Mısır'a gönderildi. Sâlih Reîs'in getirdiği malzemeyle yeni gemiler inşâ edildiği gibi, eskileri de takviye edildi. 76 parça harb gemisinden müteşekkil bir donanma vücude getirildi ki, Portekiz donanmasından mutlak sûrette üstün bir deniz gücü teşkil ediyordu. Bu donanmaya 7.000'i Yeniçeri olmak üzere —forsalar dışında— 20.000 asker bindirildi.

Vezir Süleyman Paşa, 13 haziran 1538 sabahı, Süveyş limanından hareket etti. 6 gün önce, 7 haziranda da Barbaros, Istanbul'dan, gene muazzam bir donanma ile Akdeniz seferine hareket etmiştir. Kezâ Süleyman Paşa'nın hareketinden 25 gün sonra da Kaanûnî, Türk Ordusu ile, 8. sefer-i hümâyûnuna çıkmak üzere, Istanbul'u terketmiştir. (Celâl-zâde'nin *Tabakaatu'l-Memâlik*'te

Süleyman Paşa'nın seferi için verdiği kronoloji, diğer mehazlara uymamaktadır; meselâ Paşa'nın Süveyş'ten hareketini 30 muharrem = 28 haziran şeklinde gösteriyor).

Süleyman Paşa'nın seferi, Osmanlı Türkleri'nin Hindistan'a yaptıkları seferlerin en büyüğü ve en meşhurudur. Bu seferi incelemeden önce, Dîvân-ı Hümâyûn'a Hindistan seferi kararını verdiren olaylar ve zemin üzerinde birkaç söz söylemek lâzımdır :

Süleyman Paşa, XVI. asrın büyük Türk devlet adamlarından biridir. 1524-1534 ve 1536-1538 arasında 2 defada 12 yıl vezir (mareşal) rütbesiyle, Mısır beylerbeyiliği yapmıştır (1534-1536'da Vezir Husrev Paşa, beylerbeyi olmuştur). Mısır, Türkiye'nin en büyük eyâleti olup, protokolde de eyâletler arasında başta geliyordu. Süleyman Paşa, Mısır idaresinde yaptığı, XIX. asra kadar tatbik edilen büyük idârî ıslahat yanında, Kızıldeniz'e ve Umman Denizi'ne hâkim olmayı da bilmiştir (Hammer, V, 288, 1). Mısır'da sulama işlerine büyük ehemmiyet vermiş, kendi parasıyla —biri Bûlâk mahallesinde olmak üzere— Kahire'de, 2 de cami yaptırmıştır. Başka hayır eserleri de vardır. Mısır vakıflarında yaptığı ıslahat da dikkate şâyân bir ehemmiyettedir. Koyduğu nizamlara ve kanunlara, halefleri tarafından da dikkatle riâyet edilmiştir. Süleyman Paşa, Mısır'ın Osmanlı beylerbeyilerinin en değerlilerinden biri, belki birincisi olmak vasfını, hiçbir zaman kaybetmemiştir. Süleyman Paşa, bir Hindistan seferi için, uzun müddetten beri Dîvân-ı Hümâyûn nezdinde ısrar ediyordu. Nihâyet Kaanûnî, bu mes'eleyi görüşmek üzere, kendisini Kahire'den çağırdı. Almanya seferinde bulunan Padişah ve Sadrâzam İbrahim Paşa ile görüşen Süleyman Paşa, o yılın Mısır vergisini de bizzat götürdü (bu devirde Mısır'da harcanan kısmı dışında her yıl Istanbul'a gönderilen Mısır vergisi 2.880.000.000 TL. tutuyordu). Dîvân, Husrev Paşa'nın yerine, Mısır ve Hindistan işlerini çok iyi bilen Süleyman Paşa'yı tekrar Mısır'a tâyin ettiği zaman, Hindistan seferine kesin kararını vermiş bulunuyordu. Süleyman Paşa, sefer hakkında kat'î emir ve teferruatlı talimat aldı (Hammer, V, 299).

Istanbul'da Bâbur Şah'ın ve oğlu Hümâyûn Şah'ın harekâtı dikkatle tâkıyb olunuyor, Timuroğulları'nın, tarihten silindikleri sanılan bir anda, hiç beklenmedik bir tarzda Hindistan imparatorluğunu ele geçirmeleri karşısında hayret ve hayranlık duyuluyor, bu mühim hâdisenin, Türkiye'nin istikbâli bakımından değerlendirilmesi yapılıyordu. Bâbur'un büyüleyici dehâsı bir yana, Osmanlılar'ın Timuroğulları hakkından fazla dostça bir his besledikleri iddia edilemez. Ancak Kaanûnî, bu gibi hisleri siyâsî sahadan uzak tutan bir devlet adamı sıfatiyle, Timuroğulları'nın,

Umman Denizi'ndeki Türk menfaatlerine müdahale edip edemiyeceklerini düşünüyordu. Ancak Timuroğulları, denize doğru harekette bulunmadılar. Bilâkis Şiî İran'ı Afganistan'da baskı altında tutmak sûretiyle, Türk siyâsetine yardım ettiler. Bu sûretle Hind denizleri sahipsiz kaldı. Portekizliler cür'etlerini arttırdıkça arttırdılar. XVII. asırda Holandalılar ve İngilizler de bu okyanusa geldiler. Portekiz inhisarı ortadan kalktı. Fakat Avrupa milletlerinin inhisarı devam etti. Dîvân-ı Hümâyûn, Istanbul'a gelen Lûdî prensinin ve Gücarat devletinin Hümâyûn Şah aleyhine yaptığı tahriklere kulak asmadı. Fakat Hind Okyanusu'ndan Portekizliler'in inhisarını kaldırmaya çalışmanın umumî Türk siyâsetine dâhil olduğuna karar verdi. Gücarat sultanı Bahâdır Şah, Hümâyûn Şah ile Portekizliler arasında kalmıştı. Yalnız devlet olarak varlığını değil, şahsî servetini bile emniyette görmüyordu. Hânedân kavgaları da devlet bünyesinden eksik değildi. Bu durumda, servetinin büyük kısmını muhafaza edilmek üzere Mekke'ye yollamayı münâsib gördü. Bu servet, 300 kasa tutuyordu (Hammer, V, 300-2). Bu hazinede yalnız murassâ bir kemer vardı ki, baştanbaşa son derece iri taşlar kakılmıştı ve değeri bugünki râyiçle 21,6 milyar TL. gibi akıllara durgunluk veren bir meblâğa bâliğ olduğu iddia edilmiştir (Hammer, V, 301, 2). Ancak hânedânın 10. sultânı olan Bahâdır Şâh, 14 şubat 1537'de, 11 yıllık bir saltanattan sonra katledildi. 1538 şubatında, yâni bir yıl sonra, bu haberin kesin olduğu, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından tesbit edildi (Hammer, V, 301, 4).

Bahâdır Şah'ın katli hâdisesi, esâsen en değerli eyâletlerini Timuroğlu Hümâyûn Şâh'a kaptırmış olan Gücerât devletinde tam bir buhran doğurdu. Tahta birkaç ay için, başka bir hânedândan, Türk asıllı Fârûkıy hânedânından Mîrân Muhammed Şâh oturdu ki, ana tarafından Gücerât hânedânına mensup bulunuyordu. Fakat az sonra, Bahâdır Şâh'ın kardeşlerinden Latıyf Hân'ın oğlu III. Mahmud Şâh, tahta geçti. Mahmud Şâh'ın amcasının katli hâdisesiyle alâkası vardı. Onun için Dîvân-ı Hümâyûn, değeri bugünki râyiçle 72 milyar TL. tuttuğu rivâyet edilen Bahâdır Şâh'ın hazinesine el koymaya karar verdi. Hazine, kara yoluyla Mekke'den İskenderiye'ye getirildi. İskenderiye'de Sâlih Reîs'in filosu tarafından teslim alındı. Andrea Doria, Sâlih Reîs'in yolunu keserek namlı hazineyi ele geçirmek istedi. Fakat Barbaros Hayreddin Paşa tam zamanında yetişti. Sâlih Paşa'nın filosu ile birleşti. Hazine, Istanbul'a getirildi. Diğer taraftan, Bahâdır Şâh'ın katli öğrenildiği zaman, ihtiyar vezir Süleyman Paşa, çoktan hareket emrini almıştı. Halbuki yeni hükümdar, III. Mahmud,

Osmanlılar'a karşı son derece şüpheli fikirler besliyordu. Ancak bir kere ok yaydan fırlamıştı. Seferin maksadı zaten Bahâdır Şâh'ın şahsına yardım değil, Portekizliler'in Hindistan'a tasallutuna engel olmaktı. Süleyman Paşa, sefere çıktı. Paşa, Hindistan'a vardığı zaman, Bahâdır Şâh katledileli 1.5 yıl oluyordu.

Burada istitrat olarak kaydedelim ki, III. Mahmud da 16 yıllık bir saltanattan (1537-1553) sonra katledilmiş, yerine oğulları II. Ahmed (1553-1561) ve III. Muzaffer (1561-1572) Şâhlar geçmiştir. Bu sonuncusunun zamanında Timuroğlu Ekber Şâh, Gücerât imparatorluğunu ilhâk etmiş, 181 yıllık Gücerât devleti ortadan kalkmıştır. Bu sırada Türkiye tahtında, Kaanûnî'nin oğlu II. Sultan Selim bulunuyordu. Portekizliler ise, Hindistan kıt'asında hiçbir zaman fütuhatta bulunamadılar. Ancak sahilde, Diu, Goa gibi birkaç üste tutundular. Zaten Timuroğulları'ndan müsamaha da gördüler.

Aden'in Fethi (27 Temmuz 1538)

Vezir Süleyman Paşa, 1 ay, 14 günde yavaş yavaş Kızıldeniz kıyılarını teftiş ederek Aden'e geldi.

Aden'de 1451'den beri Memlûkler'e tâbî olarak Tâhirîler saltanat sürüyordu. Tâhirîler'in merkezi, Güneybatı Yemen'de Zebîd limanı idi. Selmân Reîs, 21 temmuz 1516'da Zebîd'i fethetmiş, fakat çok daha güneydoğuda olan Aden'i, o sırada üzerine büyük bir Portekiz donanması geldiğini öğrendiği için, alamamıştı (Selmân ve Hüseyin Reîsler, daha 1507 mayısında Aden'e gelmişlerdi, fakat o zaman Memlûk hizmetinde idiler). 1517 mayısında Tâhirîler'den 4. Güney Yemen meliki II. Âmir ile kardeşi Emir Abdülmelik katledildi. Bundan sonra bütün Yemen kıyıları, Türkler'in eline geçti. İçeride, yâni dağlık yüksek bölgede, Türkiye'ye tâbî olan veya öyle olduğunu söyliyen Arab devletçikleri vardı. Ancak Tâhirîler'in bir dalı, Aden'e çekildi ve daha 20 yıldan fazla, az çok Portekizliler'in himâyesinde burada tutundu. İşte Süleyman Paşa, Kızıldeniz'e ve Bâbu'l-Mendeb Boğazı'na güneyden girişi kontrol eden bu stratejik limana geldiği zaman, şehirde, Emîr III. Âmir vardı (galiba II. Âmir'in torunu).

İhtiyar Süleyman Paşa, Emîr Âmir'i amiral gemisine çağırdıktan sonra derhal tevkıyf ettirip geminin seren direğine astırmıştır. Bu sûretle Aden, hiç kan dökülmeden zaptedilmişse de, Paşa'nın bu hareketi Dîvân-ı Hümâyûn tarafından beğenilmemiştir. Süleyman Paşa, Behrâm Bey'i, Aden'in (Lahc ve çevresi dâhil) ilk Türk sancakbeyi tâyin ettikten sonra yoluna devam etmiş,

Aden'e muvasalatından 31 gün sonra, 27 ağustosta Hindistan'a varmış, Gücerât (Kathiavar) yarımadasının güney kıyılarına gelmiştir.

Diu Muhâsarası (27 Ağustos - 20 Eylûl 1538)

Süleyman Paşa'nın hedefi, Portekizliler'in Hindistan kıyılarındaki birkaç üslerinin en müstahkemi olan Diu adasıdır. 30 km² olan bu adacık, Gücerât kıyısına yapışmış denecek kadar yakındır (21° arzında, Aden 13° arzında yâni daha güneydedir). Bilindiği gibi Arabistan ile Hindistan arasındaki büyük denize Umman Denizi (bazen Arab Denizi), denilmektedir. İşte Türk Donanması, Diu'ya varmak için, bu denizi baştanbaşa geçmiştir. Aden Körfezi'nden çıkan Donanma, sırasiyle Hadramût, Ummân, Belûcistan kıyılarını çok uzaktan takıyb ederek Diu'ya gelmiştir. Diu adacığı ile Bombay adacığı (o zaman daha Bombay şehri yoktu) arasındaki mesâfe 250 km.'den ibârettir. Arada Kambay Körfezi bulunur. Gücerât devletinin taht şehri Ahmedâbâd (ki Gücerât şâhlarının 2.'si olan Ahmed Şâh tarafından kurulmuştur), bu körfezin kuzeyinde bulunur.

Süleyman Paşa, Diu'dan önce Gokala (Türkçe : Bender-i Türk = Türk Limanı) ve Kat kalelerini fethetti. 1.000 kadar zayiat veren Portekizliler, Diu'ya kapandılar. 1 eylûlde Diu'nun muhasarasına başlandı. Süleyman Paşa, adaya asker çıkarıp kaleyi çevirdiği gibi, donanması ile, denizden de muhasara altına aldı. Yaşı 75'e yaklaşan ihtiyar Vezir, Antonio da Sylveria'nın kumanda ettiği Portekizliler'in şiddetli savunmasıyla karşılaştı. Kahramanlıklarına rağmen Portekizliler, ağır zayiat verdiler. Kalede büyük gedikler açıldı. Fakat ancak 20 gün geçmişti ki, Süleyman Paşa, muhâsarayı kaldırdı. Bu olayın sebebi, askerî olmaktan fazla siyâsîdir.

Vezir Süleyman Paşa, Hindistan'ın yerli tarihçilerinden Ferişte'nin açıkça yazdığı gibi (II, 372), fütûhat gayesi gözetmiş ve Gücerât'ı, hiç olmazsa Kathiavar yarımadasını Türkiye'ye katacağını ihsas etmiştir. Yeryüzünün birinci devletinin temsilcisinin bu davranışı, Hindistan'daki devletleri dehşetli şekilde ürkütmüştür. Bir de Aden Emîri'ne yapmış olduğu muâmele, Mahmud Şâh'ı korkutmuş, bu yüzden bu hükümdar, Türk ordugâhına gelmekten çekindiği gibi, üstelik Türkler'den korkusundan, alttan alta Portekizliler'i desteklemiştir. Halbuki Türkler, Hindistan'da yerli Müslümanlar'dan büyük yardım ummuşlardı. Fakat Süleyman Paşa'nın siyâsî olmıyan davranışları ve bu davranışları, Por-

tekizliler'i kovmak gayesini çoktan aşmış olması, bu ümidi gerçekleştirmiştir. Netice itibâriyle Türkler, kendi yağlarıyla kavrulmak mecbûriyetinde kalmışlardır. Mahmud Şâh'ın, daha amcasının (*Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, 203, 208'de yazıldığı gibi babası değil) katli hâdisesinde Portekizliler'le işbirliği yapması, bu hükümdarın karakteri hakkında açık bir fikir edinmeye yeter. Türkler, iaşe itibariyle sıkıntıya düşmüşlerdir. Üstelik Mahmud Şâh, açıktan açığa Türkler'in tarafdarı görünüp Portekizliler'le anlaştığı için, bu vazıyet, Süleyman Paşa'nın durumunu ağırlaştırmıştır. Meselâ Şâh, Türkler'e gûya yardımcı olarak birkaç bin yerli asker göndermiş, fakat bunlar, hükümdarlarından aldıkları emre uyarak, Diu'ya yapılan taarruzlarda kargaşalık ve bozgun çıkartarak, Türkler'in vazıyetini kötüleştirmişlerdir. Hind subayları, Türk subayları ile kavgalar çıkarttıkları gibi, Mahmud Şâh, birçok Türk subayını, Türk ordusunda almayı akıllarından geçiremiyecekleri maaşlar vaadederek kendi hizmetine dâvet etmiştir. Nihâyet Mahmud Şâh, gûya Diu'ya gelmek istiyen bir Portekiz habercisinden elde ettiği sahte bir mektubu, sadakat gösterir gibi yaparak Süleyman Paşa'ya yollamıştır. Bu mektupta, Lizbon'dan hareket eden 300 parçalık muazzam bir Portekiz donanma ve ordusunun, Diu'ya erişmek üzere olduğu yazılıydı. Süleyman Paşa, bu sahte vesikaya kanmış görünmektedir. Muhasarayı mevsimsiz ve alelacele kaldırılması, bunu göstermektedir. Bu sûretle XVI. asrın en büyük idâre adamlarından biri olan ihtiyar vezirin, askerlik ve dış siyâsette aynı kabiliyette olmadığı anlaşılmaktadır. Zâten vali olarak hârikalar yaratan ve eyâletlerini ihyâ eden idâre adamlarının, hükûmetin en yüksek makamlarında, hiç bilmedikleri dış siyâsetle karşı karşıya geldikleri zaman, ekseriya çıkmaza saplandıkları, pek çok misalle isbat edilebilir bir keyfiyettir.

Türk nakliye gemilerinden dördü, fırtınaya uğrayıp karaya oturmuştu. Bunların içinde, binlerce atlıyı techîz edecek süvâri malzemesi ve korkunç toplar vardı. Mahmud Şâh'ın adamları bunları görüp, keyfiyeti hükümdarlarına anlattılar. Esasen Süleyman Paşa'nın askerinin 9.000'i kara askeri idi. Bâbur Şâh'ın Hindistan'ı henüz 12 yıl önce, içlerinde Osmanlı Türkleri'nin idâre ettiği bir topçu taburu da bulunan 13.500 kişiyle fethettiğini ve Lûdîler'in Ortaçağ metodlarıyla savaşan geri teçhîzatlı 100.000 askerini mahvettiğini Mahmud Şâh, dehşetle hatırlıyordu. Türkler'i Hind fütuhatından vazgeçirmek için, yiyecek sıkıntısı çeken Türk ordusuna yiyecek vermedi. Türkler arasında ilk şevksizliği, bu yiyecek kıtlığı yarattı.

Süleyman Paşa, gene de Hindistan Müslümanları'na Portekizliler'e karşı kendilerini savunabilmeleri için, ağır toplar bıraktı. Bu topları Sefer-Hoca'ya teslim etti. Bu zat, Osmanlı Türkleri'nden olup, Selmân Reîs'in yeğeni Mustafa Bey'le berâber gelip Gücerât devleti hizmetine girmişti.

Türk Donanması'nın Diu'dan dönüşte yaptığı işler de çok verimli oldu. Sırasiyle Umman ve Hadramût sahilleri dolaşıldı. Güney Arabistan kıyıları, Türk hâkimiyetine alındı. Hadramût limanlarından Şihr'i zapteden Süleyman Paşa, Aden'e geldi. Bu limanlarda uzun müddet kaldı ve Güney Arabistan'ı Türk idâresine bağlamak üzere ciddî gayret ve başarılar gösterdi. Bâbu'l - Mendeb Boğazı'nı geçerek Aden Körfezi'nde Kızıldeniz'e girdi. Moha («yemenî» mânâsına «mokasen» buradan gelmektedir) ve Zebîd limanlarına geldi. Habeşistan'ın fethine yol açmak üzere, Eritre, Somali ve Habeşistan'daki Müslümanlar'a, Hıristiyan (Ortodoks Yâkubî) Habeşler'e karşı kullanılmak üzere silâh yardımı yaptı, subaylar gönderdi. Gerçekten, Türkiye'ye tâbî olan bu Müslüman Habeşler, Hıristiyan Habeşler'i, ülkelerin pek içerlerine kadar sürdüler. Hattâ bir an için, Hıristiyan Habeş krallığının tarih sahnesinden çekildiği sanıldı. Bu bahsi, Özdemir Paşa'nın fetihlerinde anlatırken, daha aşağıda ele alacağız.

Zebîd, Selmân Reîs tarafından vaktiyle fethedilmiş, fakat sonra Türk idâresinden çıkarak Arablar'ın eline geçmişti. Yemen kıyılarının gerçek fâtihi Süleyman Paşa oldu. Yanında bulunan Gazze (Güney Filistan) sancakbeyi Mustafa Bey'i, paşalıkla «Yemen beylerbeyisi» tâyin etti. Bu Mustafa Paşa, Güneydoğu Anadolu'yu Safevîler'den fetheden Yavuz devrinin büyük kumandanlarından Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğludur. Bu ilk Yemen beylerbeyliği, ülkenin Kızıldeniz kıyıları ile Aden Körfezi'nin Arabistan kıyılarını içine alıyordu. Yemen'in dağlık bölgesindeki Arab kabîleleri, gûya Türkiye'ye tâbî, fakat aslında bağımsızdı (Hammer, V, 303-4).

Süleyman Paşa, Mustafa Paşa'ya bir kısım kuvvetini bıraktıktan sonra yoluna devam etti. Bu sûretle merkezi Zebîd olmak üzere yeni bir eyâlet kurulmuş oldu. 13 mart 1539'da Türk Donanması, Cidde'ye geldi. Süleyman Paşa, Mekke'ye kadar gitti, haccetti ve Hicaz idâresinde de büyük ıslahat yaptı (asıl büyük tarafının idâre adamı cephesi olduğu unutulmamalıdır).

Süleyman Paşa, Hicaz'dan Süveyş'e geldi. Donanmayı burada bıraktıktan sonra, Kahire'ye vâsıl oldu. Fakat burada fazla durmadı. Hindistan seferinin raporunu bizzat vermek üzere, Istanbul'a çağırıldı. Bu sûretle Süleyman Paşa'nın bu pek meşhur Hin-

distan seferi, Süveyş'ten ayrıldığı 13 haziran 1538 tarihinden tekrar bu limana döndüğü 1539 haziranına kadar tam bir yıl sürmüştür. Dîvân-ı Hümâyûn, Süleyman Paşa'dan pek uzun tafsilât aldı. Bazı vezirler, Paşa'nın birçok hareketini tenkıyd ettiler. Hattâ hakkında tahkikat açılmasını istediler (Peçevî, I, 225). Fakat netice itibarıyle Paşa'nın bu seferi başarılı ve çok faydalı olarak kabûl edildi. Paşa'nın Dîvân'a Hindistan seferi hakkında verdiği mufassal rapor, bugün elimizdedir (Topkapı Sarayı Arşivi, N. E. 9.663). Süleyman Paşa, bir daha Kahire'ye yollanmadı. Kubbe veziri olarak Istanbul'da kaldı ve az müddet sonra sadrâzam (30 nisan 1541-38 kasım 1544) oldu. 3 yıl, 7 ay bu makamda kaldı. Azledildikten sonra Malkara'daki çiftliğine çekildi. Fakat pek az sonra orada öldü. Yaşı 80, hattâ daha fazlaydı.

Süleyman Paşa'nın seferinden sonra Hindistan'daki Türk casus şebekesine daha fazla ehemmiyet verildi. Bu şebeke, hem Hindistan devletleri, hem de bu seferden sonra sinen Portekizliler'den aldıkları haberi Istanbul'a bildiriyorlardı. Hindistan'da Türk ticaret antrepoları vardı. Türk tâcirleri, bu ülkeyle pek faal şekilde ticaret yapıyorlardı.

Şehnâmeci Fethullah Ârif Çelebî, bu Hindistan seferini, *Sefer-Nâme-i Süleymân* adıyla 2.000 beyitlik bir mesnevî hâlinde nazma çekmişse de, bu eser maalesef bugün elimizde değildir (*Osmanlı Müellifleri, Şuarâ,* 117).

Özdemir Paşa'nın Sudan ve Habeşistan Fütûhâtı

Meşhur Özdemir Bey (sonra Paşa), Süleyman Paşa'nın bu Hindistan seferine sancakbeyi rütbesiyle katılmış ve ilk büyük stajını bu seferde yapmıştır. Bilindiği gibi Özdemir Paşa, bu asırda Osmanlı Türkleri'nin Habeşistan ve Güney Arabistan işlerinde en büyük mütehassısı sayılmıştır. Özdemir Bey, Süleyman Paşa ile Kahire'ye döndükten sonra, ihtiyar Vezir tarafından, keşif mahiyetinde bir Habeşistan seferiyle görevlendirildi. Özdemir Bey, Memlûk kumandanlarından birinin oğlu idi. Kahire'de doğmuştu. Arabca'yı, Mısır ve Kızıldeniz ahvalini daha çocukluğunda çok iyi biliyordu. Yavuz'un Mısır'ı fethinden sonra, bölükbaşı (yüzbaşı) rütbesiyle Osmanlı ordusuna girdi, fakat Mısır'daki birliklerde hizmet etti. Bu sıralarda pek genç olması icâb etmektedir. Süleyman Paşa, bu gencin parlak bir istidat olduğunu keşifte gecikmedi. Uzun Mısır beylerbeyiliği yıllarında, Özdemir Bey'i, askerî ve siyâsî vazîfelerle birçok defalar Kızıldeniz kıyılarına ve Nil üzerine gönderdi. Sonunda, Süleyman Paşa'nın başlıca müşâvirlerinden biri derecesine yükseldi. Sancakbeyi (tümgeneral) oldu.

Hindistan seferindeki davranışları ve fikirlerinin isâbetiyle büyük şöhret kazandı. Süleyman Paşa'nın, Özdemir Bey'in reyiyle Hadramût, Yemen ve Hicaz'da idârî ıslahat yaptığı anlaşılmaktadır. Süleyman Paşa, Istanbul'a gitmek ve bir daha dönmemek üzere Kahire'den ayrılırken, Özdemir Bey de, bir filo ile güneye doğru Nil'i inmeye başladı. Nubya'ya geldi. Suâkin'e vâsıl oldu.

Özdemir Bey'in bu seferi çok verimli oldu ve Dîvân-ı Hümâyûn'un dikkatini çekti. Dîvân, bundan böyle Sudan ve Habeşistan taraflarına seferlerine devam etmesini emretti. Mısır Beylerbeyisi'ne de Özdemir Bey'e icâb eden asker, gemi, silâh ve mühimmatın verilmesi yazıldı. Bundan sonraki yıllarda Özdemir Bey, bilhassa Habeşistan'da büyük işler başardı. Eritre'nin tamamını, Somali'nin mühim kısmını, asıl Habeşistan'ın bir kısmını devlete bağladı. Bu topraklar önce Mısır beylerbeyiliğine bağlandı. Fakat bir müddet sonra, yeni bir eyâlet, Habeş eyâleti ihdası lüzumu hâsıl oldu ve Özdemir Paşa, bu eyâletin ilk beylerbeyisi tâyin edildi. Habeşistan'da doğrudan doğruya imparatorluğa bağlanmıyan yerlerdeki Müslüman devletçikler, sıkı şekilde tâbiiyet altına alındı. Özdemir Paşa, bunların Hıristiyan Habeşler'i içerilere doğru sürmeleri için, devamlı silâh yardımı yaptı (*). Habeşistan'daki Müslüman devletlerin en mühimmi, Harar krallığı idi. Doğu ve Kuzey Habeşistan'ı —Türkler'in yardımıyla— elinde tutuyordu. İbrahim oğlu Ahmed Gran (1506-1543), Türkiye'nin sâdık tâbii olarak, Hıristiyanlar'ı güneybatıya sürdü. Yüzbinlerce Hıristiyan ve Putperest Habeş Müslüman oldu (**).

(*) Bugün Habeşistan'ın 29.000.000 olan nüfusunun % 41'i Sünnî/Şâfiî mezhebinden Müslüman, % 41'i Ortodoks/Yâkubî Hıristiyan, % 3'ü Katolik Hıristiyan, % 1'i Protestan Hıristiyan, % 14'ü Putperest'tir. Putperestler'in daha çok Müslüman olmaları, yakında Müslüman nisbetini arttıracaktır. Eritre eyâletinde Müslüman nisbeti % 65'e yükselmektedir. Verdiğimiz bu rakamlar, tahminlerden ibârettir. Bugüne kadar ülkede hiçbir nüfus sayımı yapılmış değildir.

(**) Bir tek Habeş ırkı yoktur. Ülkede başlıca 7 ırk yaşamaktadır (sayı çokluğuna göre sırasiyle) : asıl «Habeş» denen Tigriler, Amharalar, Gallalar (Boranlar ve Arusîler), Eritreliler, Güneydoğu Sudan grubundan Zenciler, Somalililer ve Danâkiller. Bunlardan Zenciler ve Tigriler dışında diğerlerinin hepsi, bol Sâmî kanla karışmış Hâmî ırklarıdır. Tigrîler, —Arablar ve Yahudiler gibi— Sâmî'dir. Her ırkta Hıristiyan, Müslüman ve Putperest vardır. Fakat umûmiyetle Tigrîler (hâkim ırk), Amharalar ve kısmen Gallalar Hıristiyan, Zenciler Putperest, Somalililer, Eritreliler, Danâkiller, kısmen Gallalar, Müslüman'dır. Umumî nüfusun tahminen %36'sı Tigrî, %26'sı Amhara, %15'i Galla, %8'i Eritreli, %7'si Zenci, %4'ü Somalili, %4'ü de Danâkil'dir. Hepsinin ayrı dilleri vardır. «Habeşçe» denen Tigrî dili ile Amharaca, resmî lisanlardır. Addis Ababa bir Tigrî, Asmara ise bir Eritre şehridir (ülkenin en büyük şehirleri).

Afla Meydan Muhârebesi (Ağustos 1542) Habeşistan'ı, Türk Hâkimiyetine Sokuyor

Hıristiyan Habeşler, yutulmak tehlikesi karşısında, Portekizliler'e başvurdular. Portekizliler, Habeşistan kralı II. Davit'e (1508-1540), büyük askerî yardımlar gönderdiler. Bu sûretle Habeşistan yaylası, Türk-Portekiz mücâdele ve rekabetinin kesifleştiği ülkelerden biri hâline geldi. Zebîd'deki Yemen beylerbeyisi Bıyıklı Mehmed Paşa-zâde Mustafa Paşa, Sultan Ahmed Gran'a külliyetli miktarda top ve silâh göndererek, Hıristiyan Habeşler ve Portekizliler'e karşı destekledi. Mustafa Paşa, 1539'un ilk günlerinden 1545'e kadar 6 yıldan fazla Yemen beylerbeyiliğinde kaldığına göre, bu işlerin, bu tarihler arasında cereyan etmiş bulunması lâzımdır. Bu yardımlar karşısında II. Davit o kadar müşkil bir vaziyete düştü ki, Lizbon'a Yâkubî Patriki'ni elçi olarak gönderdi, kendisine ciddî şekilde yardım edildiği takdirde, Ortodoks mezhebinden Katolik mezhebine geçeceğini bildirdi (C. Orhonlu, *Tarih Dergisi,* XII, 20). Bunun üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, Habeşistan'ın Portekiz nüfuz bölgesine kaymaması için, Istanbul'dan daha büyük ölçüde yardım yapılmasına karar verdi (o zamana kadar Yemen ve Mısır beylerbeyiliklerinden yardım yapılıyordu). Haziran 1541'de Lizbon'dan külliyetli harb malzemesi geldi. Hıristiyan Habeşler'in eline ilk defa olarak ateşli silâhlar geçti. Yeni kral Glâvdêvos (Claudius) (1540-1559), Ahmed Gran'dan bir kısım vilâyetlerini geri aldı. Türkler yeniden toplar, topçu subayları, öğretmen subaylar, 20 Türk süvari subayı, Arab gönüllü birlikleri göndermek sûretiyle, Ahmed Gran'ı desteklediler. 1542 başlarındaki meydan muhârebesinde Ahmed Gran yenildi. Bunun üzerine Yemen beylerbeyiliği, 10 top, 900 tüfekli Türk askeri göndererek, Müslüman Habeşler'i destekledi. Bu kuvvetlerle Sultan Ahmed Gran, 1542 ağustosunda, içlerinden Don Christopher'in kumandasında 450 Portekizli'nin de bulunduğu Hıristiyan Habeş ordusunu, büyük bir bozguna uğrattı. Bu arada Don Christopher de Gama, esir düştü. Bu Afla meydan muhârebesi, uzun yıllar için Habeşistan'ı Türk nüfuzuna, hattâ hâkimiyetine soktu. Çünki meydan muhârebesini kazanan asıl vurucu birlikler, Türk kıt'aları idi. Don Christopher'in kesilen başı, Zebîd'e, Mustafa Paşa'ya yolladı. Mustafa Paşa, bu zaferden sonra, Ahmed Gran'ın yanında sâdece 200 Türk bıraktı, diğerlerini Zebîd'e çağırdı Fakat bu zafer havası fazla sürmedi. 21 şubat 1543'te Hıristiyan Habeşler'in baskınına uğrıyan Ahmed Gran, şehîd düştü.

Abdurrahman Bey'in Aden Denizi Muhârebesinde Portekiz Donanması'nı Bozması ve Amiral Don Marco'yu Esîr Alması (Ekim 1544)

Hıristiyan Habeşler, Ahmed Gran'ın yerine geçen Emîr Abbâs'ın üzerine yürürken, Müslümanlar'ın Türkler tarafından desteklenmesine engel olmak istiyen Hind Okyanusu'ndaki Portekiz Donanması, Aden'e taarruz etti. Fakat Aden sancakbeyi Abdurrahman Bey tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Donanmanın amirali Don Marco ve maiyyeti, esîr düştü. Bunlar ve ele geçirilen ganimet, Istanbul'a yollandı.

Bundan sonra Özdemir Paşa'nın mühim Habeşistan fütûhâtı başlar ki, Hıristiyan Habeşler'in eline geçen ülkelerin bir kısmını geri almıştır. Bunu, ileride inceliyeceğiz. Özdemir Paşa'nın, III. Murâd devrinin büyük kumandanlarından Sadrâzam Kafkasya Fâtihi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın babası olduğu malûmdur.

Portekizliler, Aden bozgunundan sonra, Kızıldeniz'in kapısı olan Bâbu'l-Mendeb Boğazı'nı geçemiyeceklerini anlamışlardır. Süveyş'teki 45 kadırgadan müteşekkil Türk Donanması, devamlı sûretle Kızıldeniz'i, Aden Körfezi'ni, Umman Denizi'ni dolaşıyor ve Portekizliler'e göz açtırmıyordu.

I. Hindistan Seferi'nin Avrupa'daki Akisleri

Süleyman Paşa'nın Hindistan seferinin Avrupa'daki akislerini, Portekiz ve diğer Avrupa kaynaklarına dayanarak, Alman tarihçisi Melzig incelemiştir. Melzig'in eserinden, Türkiye-Portekiz mücâdelesine aydınlık getirecek bâzı malûmatı, buraya nakalediyoruz.

Akdeniz'in Türk gölü hâline gelmesi üzerine İspanya ve Portekiz, daha açık denizlere can atmaya mecbur olmuşlardır. Avrupa iktisâdiyatını kurtaran Amerikan gümüşü, İspanya'nın inhisarında idi. Amerika'dan Avrupa'ya gönderilen yıllık gümüş istihsâli, bazan bugünki râyiçle 14,4 milyar TL.'na yükseliyordu. Daha çok, mümkin olduğu kadar çok gümüş çıkartabilmek için İspanyollar, XVI. asırda milyonlarca Kızılderili'yi harcadılar. Kızılderililer ziraatta çalışamadıkları için, bu sahada kullanmak üzere de, Gine Körfezi kıyılarından yüzbinlerce Zencî'yi, esîr olarak Amerika'ya naklettiler. Amerika'da bir Zenci ırkı vücuda geldi.

Portekiz'in Hindistan ticâretinden sağladığı kâr, İspanya'nın gümüş mâdenlerinden elde ettiği servetten az değildi. Buna rağ-

men Avrupa'da iktisâdî krizler eksik olmadı. İspanyollar ve Portekizliler, rasyonel yatırımlar yapamıyorlar, ellerine geçeni harvurup harman savuruyorlardı. Meselâ İmparator Charles-Quint, 1551 yılında bugünki râyiçle 27 milyar TL. gibi muazzam bir borca girmişti. Bu vaziyette Portekiz'in Hindistan ticâretinden Türkler tarafından men'i, bir yıkım olurdu. Onun içindir ki, bu mesele, Türk menfaatlerinin çok ötesinde ve üstünde Avrupa'yı alâkadar ediyordu. Portekiz, İspanya, Almanya ve Papalık'ın Istanbul'daki Yahudiler tarafından idâre edilen câsusluk teşkilâtının başlıca işlerinden biri, ikinci Hind seferinin ne zaman yapılacağı mes'elesine inhisar ediyordu (Melzig, 56, 80-81). Portekiz, Türkiye'nin Hind sularında gemilerine 10 yıllık bir sulh bahşetmesine karşılık, Istanbul'a yılda 250 ton karabiber göndereceğini söyledi. Bu küçük rakam, Dîvân-ı Hümâyûn'da vezirleri güldürmekten başka bir ise yaramadı (Melzig, 61). Papa, Hind Okyanusu'nda Türkler'le savaşan Portekizliler'in günahlarının affedileceğini bildiren bir ferman yayınladı (Melzig, 56).

Portekiz, bütün ümitlerine rağmen, Hindistan kıt'asında bir sömürge imparatorluğu kuramadı. İnhitat hâlinde bulunan Gücarat imparatorluğu ile karşı karşıya kalsaydı, Hindistan'ın doğu kıyılarından bir kısmını ele geçirmesi, işten bile değildi. Fakat Bâbur'un torunu ve Hümâyûn'un oğlu Ekber Şâh, Gücarat'ı, pek kudretli Hindistan Türk imparatorluğuna bağlamak sûretiyle, Portekiz'in bütün emellerine sed çekti. Osmanlı Türkler'i de, Fas'ta, Habeşistan'da, Hind Okyanusu'nda, Portekiz'i bunalttıkça bunalttılar ve nihâyet —ileride ele alınacağı üzere— III. Murad devrinde, büyük Portekiz devletini haritadan silmeye dahi muvaffak oldular. Portekiz'in bütün tarihi boyunca büyük devlet olma vasfı, bir asır sürmediği gibi, istiklâlini bile koruyamadı. Türkler, Doğu Afrika'da, Mozambik'teki Portekiz sömürgelerine bile rahat vermediler. Bu kıyılardaki Şîrâzî Arab devletini denizden desteklemek sûretiyle, Portekiz'in Mozambik kıyıları dışında Doğu Afrika'da toprak elde etmesini önlediler. Bâbur'un torunu Ekber Şah, Gücarat'a girdiği zaman, Süleyman Paşa'nın vaktiyle orada Müslümanlar'a yardım olmak üzere bıraktığı çok büyük topları gördü ve bu kadar muazzam silâhlar karşısında, hayret izhar etti (Melzig, 65) (1572). Demek Osmanlı Türkleri'nde teknik üstünlük, diğer Türk kavimlerini bile hayrette bırakacak derecedeydi. Zâten bugün de Hindce'de «topçu» kelimesi aynen Türkçe'de olduğu gibi kullanılmaktadır. Portekiz, Hindistan kıyılarında 3 kasabayı ancak elde tutabildi (3.983 km^2) ve bu küçük üslerini, son yıllara, Hindistan tarafından ilhaklarına kadar, muhâfaza etti.

Üveys, Ferhâd ve Özdemir Paşalar'ın Yemen Beylerbeyilikleri (1545 - 1554)

Mustafa Paşa'dan sonra, amcası Üveys Paşa, Yemen beylerbeyisi oldu (1545). 12 şubat 1546'da, Yemen Zeydîleri'nin elinden Taaz kalesini fethetti ve Yemen topraklarını, ehemmiyetli şekilde genişletti. Taaz, Güney Yemen'de, sarp bir yerde, mühim bir kaleydi. Bu sûretle gûya Türk tâbiiyetinde bulunan Yemen'in dağlık kısmı da tedricen doğrudan doğruya Yemen beylerbeyiliğinin idâresine alınmaya başlandı.

23 ağustos 1547'de Özdemir Paşa, ülkenin en mühim şehri olan San'â'yı fethetti. Yemen'in tam ortasında, yüksek dağlar arasında bulunan San'â'daki Zeydî İmamı'nın kuvvetleri, Özdemir Paşa'ya ancak 6 gün karşı koyabildi. Bu sûretle ülkenin hemen hemen tamamı, Türk idâresine alındı. 8 yıldır Zebîd'de, kıyı bölgesinde bulunan eyâlet merkezi, San'â'ya alındı. Özdemir Paşa, Üveys Paşa'nın 2 yıl süren beylerbeyiliğinden sonra 1546 sonlarında veya 1547 başlarında Yemen beylerbeyisi olmuştu (ikisinin arasında Ferhâd Paşa'nın kısa beylerbeyiliği vardır). Aralık 1554'e kadar 8 yıl bu makamda kaldı ve büyük bir başarı gösterdi. Eritre de bu beylerbeyiliğe bağlı olduğu için, bütün Güney Kızıldeniz, Yemen eyâletinin içinde kalıyordu. Aden sancağı da, buraya dahildi. Aralık 1554'te Dîvân-ı Hümâyûn, Habeşistan'daki Türk arazisini genişletmek imkânlarını görüşmek üzere, Özdemir Paşa'yı Istanbul'a çağırdı. Kaanûnî'nin şahsî dostu mevkiine yükselen ve hükümdarın Arabistan ve Habeşistan işlerinde başlıca müşaviri olan Paşa, Habeşistan topraklarının Yemen'den ayrılmasını teklif etti. Dîvân, «Habeş Beylerbeyiliği»nin teşekkülüne karar verdi. Özdemir Paşa, bu sıfatla Mussava'ya geldi. 1562'deki ölümüne kadar bu mevkide kaldı. «Habeşistan Fâtihi» diye anılan, Yemen'in dağlık bölgesinin de fâtihi olan bu büyük kumandan, 62 yaşlarında idi. Habeşistan'da yaptığı işler, aşağıda ele alınacaktır. Özdemir Paşa'nın yerine Mustafa Paşa, Yemen beylerbeyisi oldu.

Pîrî Reîs'in Hind Sularına Seferi (1552)

Süleyman Paşa'nın seferinden 13 yıl geçmişti (1539-1552). Bu tarihten sonra Hind sularında vukubulan hâdiselerin en mühimmi, Muhyiddin Pîrî Reîs'in seferidir. Pîrî Reîs, meşhur Kemal Reîs'in yeğenidir. Karamanlı Hacı Ali Mehmed'in oğludur. Amcası Kemal Reîs'in yanında yetişmiştir. Akdeniz'de gezmediği kıyı, ada, kaya kalmamış, bütün bu yerlerin haritalarını yapmıştır. Amcası öldükten sonra Oruç Bey'in ve kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa'nın yanında çalışmıştır. 1552'de, 80 yaşına yaklaşıyordu. Bu tarihe kadar yaptığı başlıca işleri, kısaca kaydetmek yerinde olur.

Ailesi aslen Karamanlı (Lârende şehrinden) olmasına rağmen, o da amcası gibi Gelibolu'da doğmuştur. Çocuk yaşında deniz seferlerine başlamış, 1500'de kaptan (deniz albayı) olmuştur. Bu tarihte 25 yaşlarında olduğu kabûl edilebilir. 1501'de amcasının Navarin'i Venedikliler'den geri alması müjdesini bildirmek için Istanbul'a geldiği zaman, ilk defa olarak II. Bâyezid'in huzuruna çıkmıştır. II. Bâyezid, genç kaptana 3.000 akça (396.000 TL.) vermiş, maaşına da günde 5 akça (720 TL.) zam yaparak mükâfatlandırmıştır. Kemal Reîs, bilindiği gibi, 16 ocak 1511'de, Gelibolu açıklarında gemisi batarak boğulmuştur. O tarihe kadar amcasıyla bütün Akdeniz'i, İspanya ve Fas dâhil olmak üzere gezen Pîrî Reîs, birkaç yıl sonra, Oruç Reîs'in amirallerinden biri olmuştur. Oruç Reîs tarafından Istanbul'a gönderilmiş ve 1516 mayısında Yavuz Sultan Selim'in huzuruna kabûl olunmuştur. Mısır'ın fethinde, İskenderiye'deki Türk Donanması'nın amirallerinden biri sıfatıyla bulunmuştur. 1524'te Sadrâzam İbrahim Paşa, Mısır'ı teftişe giderken, Sadrâzam'ın bindiği gemiye, bizzat Pîrî Reîs süvârîlik etmiştir. Mısır'daki uzun teftîş ve seyâhati sırasında İbrahim Paşa, Pîrî Reîs'i başlıca müşavirlerinden biri olarak kullanmıştır. Artık 50 yaşlarına gelmiş olan amiralin zekâ ve bilgisine hayran kalan İbrahim Paşa, Istanbul'a dönünce, Kaanûnî'ye Pîrî Reîs'in iktidarından bahsetmiştir. 1547'de «Hind Kapdanı» denen Süveyş'teki Osmanlı Donanması amirali Solak Ferhâd Bey'in yerine getirilmiştir.

Bu tâyinin sebebi, Portekizliler'in Aden'i ele geçirmeleri idi. Pîrî Reîs, derhal Süveyş'teki donanma ile hareket etti. 26 şubat 1548'de Aden'i Portekizliler'den geri aldı. Bu başarısı üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, yıllık tahsisatını 100.000 akçaya (7.200.000 TL.) çıkarttı. Pîrî Reîs, asıl meşhur seferini ertesi yıl, 1552'de yaptı.

Portekizliler, Arabistan'ın Umman Denizi kıyılarında birkaç stratejik üs elde etmişlerdi. Aden'i fethettikten sonra Türkler, Portekizliler'i, bu Umman limanlarından da kovmaya karar verdiler. Bunların en mühimmi, Maskat limanı idi. Umman Körfezi'nin (Umman ile İran'ın Mekrân eyâleti arasındaki körfez) güney kıyısındaki bu şehir, aynı zamanda Umman Arab İmamlığı'nın en mühim limanı idi. Pîrî Reîs'in başlıca hedefi burası oldu. Süveyş'ten Cidde'ye uğradıktan sonra Kızıldeniz'i kuzeyden güneye baştanbaşa geçti. Bâbu'l-Mendeb Boğazı'ndan çıktı. Aden, Hadramût, sonra Umman kıyılarını uzaktan tâkıyb ederek Umman Denizi'ni de kuzeydoğuya doğru baştanbaşa geçti. Umman Körfezi'ne girdi. Maskat önlerine geldi.

Pîrî Reîs'in 24'ü kadırga (büyük harb gemisi) olmak üzere 31 parça gemisi vardı. Bu donanmaya, Mısır sancakbeylerinden Ali Bey'in kumandasında kara askeri de bindirilmişti. Umman Denizi kıyılarında donanmanın küçük gemilerinden («barça») biri, karaya vurup battı. Yolda Hadramût limanlarından Şihr'e uğrıyan Pîrî Reîs, Hadramut'taki Türk hâkimiyetini takviye etti. Umman kıyılarını da baştanbaşa ele geçirdi. Maskat'taki Portekiz garnizonu, Türkler'in deniz bombardımanına 18 gün dayandı. Garnizon, kumandanları General Zoao de Lisboa ile birlikte teslim oldu.

Maskat'ın fethinden ve Portekizliler'in Umman'dan atılmasından sonra «Hind Kapdanı» Pîrî Reîs, Umman Körfezi'ni kuzeybatıya doğru geçti. Hürmüz Boğazı'nı atladı, Basra Körfezi'ne («İran Körfezi», «Acem Körfezi» de denir) geldi. Hürmüz Boğazı'nın (Basra Körfezi ile Umman Körfezi'ni birleştirir) kuzeybatısında, İran'ın Lâristan kıyıları üzerindeki Kişm adasını zabtetti. Boğaz üzerinde Portekizliler'in Hürmüz kalesi vardı. Kaleyi muhâsaraya aldı.

Hürmüz kalesi, Türk bombardımanına dayandı. Pîrî Reîs, burada fazla oyalanmak istemedi. Muhâsarayı kaldırdı. Düşmanları, sonradan, Türk amiralinin, Portekizliler'den büyük rüşvet alarak muhâsarayı kaldırdığını ileri sürmüşlerdir. Böyle bir şey olsa dahi, 80'lik ve zâten son derece zengin olan amiralin, böyle bir serveti şahsı nâmına kabûl etmiş olamıyacağı muhakkaktır. Hürmüz'deki Portekizliler'den, devlet nâmına haraç almış olabilir (Peçevî, I, 350-2). Pîrî Reîs'in Hürmüz üzerinde fazla ısrar etmemesinin stratejik sebebleri de düşünülebilir. Hürmüz Boğazı, Bâbu'l-Mendeb Boğazı gibi Türkler'in elinde bir geçit hâline getirile-

mezdi. Hürmüz kalesini düşürmek, boğazda Türk hâkimiyetini te'mîn edemezdi. Çünki boğazın karşı tarafı, İran Safevî imparatorluğunun toprakları idi. İran'ın Mekrân, Lâristan, Fars ve Hûzistan (Arabistan) eyâletlerini ele geçirmeden, böyle bir şeye imkân yoktu. Nitekim Osmanlılar Karadeniz, Kızıldeniz, Ege Denizi, Doğu Akdeniz gibi birçok büyük denizleri tamamen kapalı Türk gölü hâline getirebilmişler, fakat aynı şeyi asla Basra Körfezi'nde yapamamışlardır. Körfezin bütün kuzeydoğu kıyıları, İran'ın elinde kalmıştır. Şunu demek istiyoruz ki, Hürmüz Boğazı'na hâkim olmakla Osmanlılar, Kızıldeniz'e yaptıkları gibi, Basra Körfezi'ni kapatamazlardı. Çünki bu denizin kıyılarını Türkiye ile İran, iki çok büyük imparatorluk, aralarında paylaşıyorlardı. Halbuki Kızıldeniz'de, Türkiye'den başka hiçbir devletin sâhili yoktu.

Pîrî Reîs, İran'ın, sonradan Bender-Abbas adını alan limanı önünden çekildi. Basra Körfezi'ni kuzeybatıya doğru geçmeye başladı. İran sahillerini değil, Arabistan sahillerini tâkıyb ediyordu. Bu sahillerdeki Arab şeyhlikleri, gûya Türkiye'nin tâbiiyeti altında idiler. Fakat Pîrî Reîs'in bu 1552 seferinden önce bu tâbiiyet, sözde kalıyordu, fiilî değildi.

Pîrî Reîs, Katar yarımadasını ve Bahreyn adalarını, Hasâ (Lahsâ) kıyılarını Türk hâkimiyetine soktu. Küveyt kıyılarını takiben Şattu'l-Arab'a girdi, Basra limanına geldi. Basra, bir Türk eyâletinin (beylerbeyiliğinin) merkezi idi. Bu eyâlet, Güney Irâk'ı, Küveyt, Lahsâ, Necd, Şammar ülkelerini içine alıyordu. Güney Irak, doğrudan doğruya Türk idâresinde idi; diğer ülkeler, Arab şeyhlikleri vasıtasiyle Basra'ya bağlı bulunuyordu (sonradan Lahsâ, ayrı bir eyâlet oldu).

Pîrî Reîs'in bu pek parlak ve meşakkatli seferi, Türk amiralinin bilgisini ve servetini kıskanan rakîblerini azdırdı. Beylerbeyi pâyesiyle Mısır'a, Basra'ya veya Arabistan'da kendi fethettiği toprakların başına getirileceğinden çekinilmiş olmalıdır. Rakîblerin istismar ettikleri konu, Portekiz Donanması'nın Türk Donanması'nın karşısına çıkmaya cesâret edememesine rağmen, ciddî hiçbir sebep olmaksızın küçük Hürmüz adasının fethinin gerçekleştirilmemesi, bilhassa Pîrî Reîs'in donanmayı Basra'da bırakıp Süveyş'e getirmemesidir. Bu ikinci husus üzerinde durmak lâzımdır. Türk denizcilerinde, umumiyetle bütün milletlerin denizcilerinde olduğu gibi gemi, âdetâ kutsal, canlı, sevilmekten ileri bir hisle bağlanılan bir varlıktır. Her Türk kaptanı, «yarın Istanbul'da Paşakapısı'nda (Kasımpaşa'daki Kapdân-ı Deryâlık makamında) bana emânet edilen teknenin hesabı sorulur!» endişesi için-

deydi. Onun için, Pîrî Reîs gibi, Osmanlı cihanşümul denizciliğinin pîri olan Kemal Reîs'in yanında yetişmiş pek tecrübeli ve ihtiyar bir amiralin, çok ciddî sebepler olmaksızın, donanmasını, şu veya bu vesileyle başka bir Türk limanında bırakıp, amirallik merkezi olan Süveyş'e dönemiyeceği âşikârdır.

Pîrî Reîs'in 27 parça gemisini Basra'da bırakıp 3 kadırga ile avdetinin sebepleri üzerinde çok tartışılmıştır (bu kadırgalardan biri de dönüşte Bahreyn adalarına vurup parçalanmış, 2 kadırga Süveyş'e dönmüştür). Pîrî Reîs, bu hareketini; askerî sebeplere dayandırarak savunmuştur. Portekiz Donanması —ki ciddiyetle nazarı itibara alınacak bir kuvvet teşkil ediyordu— Türk Donanması'nın yolunu gözlüyordu. Türk gemileri, ağızlarına kadar ganimet malı ile yüklü idiler. 1520'den önce Ramazan beyi olarak saltanat süren Basra beylerbeyisi Ramazanoğlu Kubâd Paşa (ki bu tarihlerde 76 yaşlarında idi), bu ganimetleri görünce, Pîrî Reîs'i dehşetli şekilde kıskanmıştır. Böylesine ganimetle dolu gemilerle büyük Portekiz Donanması ile savaşmayı Pîrî Reîs, birçok bakımlardan mahzurlu bulmuştur.

Kubâd Paşa, Türk amiralinin donanmayı Basra'da bıraktığı haberini Pîrî Reîs'in aleyhinde bir hava ile Dîvân-ı Hümâyûn'a rapor ederken, Süveyş'e döndükten sonra, Mısır Beylerbeyisi de, amiralin donanmayı Portekizliler'den korkusundan geri getirmediğini Istanbul'a yazmıştır. Hattâ donanmanın Portekizliler'e kaptırıldığı rivâyetleri Istanbul'a gelmiş ve imparatorluk taht şehrinde büyük dedikodular yapılmış, teessürler izhar edilmiştir. İki beylerbeyisinin aynı mânada, Pîrî Reîs aleyhinde rapor göndermeleri, Dîvân'ı şaşırtmıştır. Sadrâzam Rüstem Paşa'nın da, korsanlıktan (deniz akıncı sınıfından) yetişmiş, boyun eğmez Türk amirallerinden nefreti mâlûm olduğundan, Pîrî Reîs aleyhindeki havayı körüklediği, muhakkak sayılabilir. Bunun üzerine, Kaanûnî Asrı'nı lekeliyen birkaç hâdiseden birini teşkil eden bir ferman çıkartılarak, büyük denizcinin başının vurulmasına karar verilmiştir. Bilindiği gibi «Hind Kapdanı» denen ve Hind Okyanusu'na bağlı bütün denizlerden mes'ul olan amiral, ne Mısır Beylerbeyisi'ne, ne de Kapdân-ı Deryâ'ya bağlı değildi. Doğrudan doğruya Dîvân'dan emir alırdı. 80 yaşındaki büyük amiral, 1555'te (veya bir yıl önce) Kahire'de îdam edilmiş, çocuğu olmadığı için, pek muazzam bir meblâğ tutan serveti, Hazine'ye alınmıştır (Hammer, VI, 185). Bu vaziyetten birinci derecede Prens Kubâd Paşa, ikinci derecede de sultân-zâde olan Mısır beylerbeyisi Dukagin-zâde Mehmed Paşa mes'uldür. Kubâd Paşa, Basra'da Pîrî Reîs'e, fırtı-

nadan zarar gören kadırgaları için kürek gibi teçhizat bile te'mîn etmemek sûretiyle, hislerini zâten izhar etmişti. Diğer bir rivâyete göre Kubâd Paşa, Pîrî Reîs'in aldığı muazzam ganimetten hisse istemiş, amiralin, katılmadığı bir savaştan hisse alamıyacağını bildirmesi üzerine, Pîrî Reîs'e büsbütün düşman kesilmiştir. Dukagin-zâde ise, kendisi ana tarafından Osmanoğlu olduğu halde, Türk amiralinin şahsını gölgede bırakan servet ve nüfuzunu kıskanıyordu. Pîrî Reîs'in düşmanları, onun, îdam edilmiş bulunan Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın adamı olduğunu ileri sürecek kadar akıl sahasından dışarı çıkmışlardır.

Pîrî Reîs'in Hind Okyanusu'nda bulunan ve Hürmüz Boğazı'na kadar yaklaşan büyük Portekiz donanmasından ne dereceye kadar çekindiği mâlûm değildir. Bu donanmanın, Türk donanmasından güclü olduğu muhakkaktır, hattâ 70 kadırgadan ibâret bulunduğu ileri sürülmüştür. İhtimal ağzına kadar ganimetle dolu ve birçok techîzâtı fırtınadan yıpranmış, mühimmâtının büyük kısmını Maskat ve Hürmüz muhâsaralarında harcamış, Basra'da da yeniliyemememiş olan gemilerle bir açık deniz vuruşması vermeyi Pîrî Reîs, mahzurlu bulmuştur.

Maskat, 1506'dan beri Portekizliler'in elinde bulunuyordu. Fethinin ertesi yılı, 1553'te, Portekizliler gelip yeniden şehri ele geçirdiler. 1580'de Ali Bey, Maskat'ı tekrar fethetti. Fakat bir müddet sonra gene Portekizliler'e geçti. 23 ocak 1650'ye kadar da onlarda kaldı. Bu tarihte Arablar, Türkiye'ye tâbî Ummân İmamlığı, şehri Portekizliler'den aldı ve Portekiz, Arabistan'daki sonuncu üssünden mahrum oldu (Grohmann, *EI*, *Maskat*).

Pîrî Reîs'in İlim Cephesi

Pîrî Reîs'in ilmî şahsiyetini kısaca belirtmek için diyebiliriz ki, ilim tarihinin mühim şahsiyetlerinden biri olan Türk amirali, XVI. asır dünya müsbet ilim tarihinde en ön safta bir mevkıe sâhibtir. Eserleri, bütün ilim tarihinin sayılı eserleri arasındadır. Coğrafya ve kartografya bilgini olarak, asrına şeref vermiştir. Büyük eseri *Kitâb-ı Bahrîye*'sidir. Eserden ve tercemelerinden, *Bibliyografya*'mızda bahsedileceği için, burada tekrar edilmiyecektir. Bu çok hacimli eser (1935'te Atatürk'ün emriyle T.T.K. tarafından harikulâde başarılı bir taksimile baskısı yapılmıştır), Akdeniz kıyılarını ve adalarını bütün teferruatiyle gösteren bir atlastır. Yüzlerce deniz haritasından müteşekkil.olup son derece alâkaya değer izahatla bezenmiştir. Eserin uzun manzum mukaddi-

mesini Pîrî Reîs'in ağzından —zamanın âdetine göre— şâir denizcilerden Murâdî nazma çekmiştir (Barbaros'un anlattıklarını onun ağzından *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* adlı eserinde yazan da bu zattır, bk. H. G. Yurdaydın, *DTCFD,* X, 143 v.dd.; *Belleten,* 107, 453 v.dd.). Pîrî Reis, eserini 1521'de tamamlamış ve 1525'te düzelterek Kaanûnî'ye sunmuştur. Eserde Amerika kıt'asının keşfinden de bahsedilmekte ve dünyanın «küre şeklinde» olduğu kesin şekilde söylenmektedir .

Pîrî Reîs, Akdeniz'den başka Atlas Okyanusu ile de uğraşmış ve bu okyanusun bir atlasını yapmıştır. Bu atlastan elimizde yalnız 1513 ve 1528 tarihlerini taşıyan —bir kısmı yırtılmış— iki büyük harita vardır (gerek *Bahrîye*'nin, gerek bu haritaların, Pîrî Reîs'in elinden çıkmış olan aslı, Topkapı Sarayı'ndadır). 1513 tarihli haritasında, henüz 21 yıl önce keşfedilen Amerika kıt'asını ele almaktadır. 1528 tarihli haritanın, 15 yıl önce yapılmış olanının, bu müddet içindeki keşiflerin neticelerine göre düzeltilmiş şekli bulunması, Türk ilminin ve denizciliğinin XVI. asırdaki seviye, dikkat ve ilgisini göstermesi bakımından da mühimdir. Grönland'dan Florida'ya kadar olan sahiller, 8 renkle çizilmiştir. Dünyanın her tarafında büyük alâka gören ve bütün dillerde yayınlanan bu meşhur haritalardan ikincisi, gerçekten ilkinden daha doğrudur. Bu haritaların ilki bile, 1528'de Avrupa'da Glole Dore'nin çizdiği Amerika haritasından kesin şekilde daha mükemmeldir. *Amerika Haritası* da Atatürk'ün emriyle, T.T.K. tarafından aslındaki büyüklükte ve tabiî renkleriyle, fevkalâde bir şekilde bastırılmıştır (Pîrî Reîs'in ilim cephesinden, teşkilât ve medeniyet üzerindeki cildimizde de bahsedeceğiz).

Murâd Reîs'in Hind Kapdanlığı ve Seferi (Aralık 1552 - 6 Aralık 1553).— Türk ve Portekiz Donanmaları Arasında Hürmüz Muhârebesi

Pîrî Reîs'in azli üzerine Hind Kapdanlığı'na, yâni Süveyş'teki amiralliğe, Murad Reîs getirildi. Murad Reîs'in daha önceki hayatından, Türk deniz teşkilâtını ele alan faslımızda bahsedeceğiz. Murad Reîs, bir müddet önce Katıyf sancakbeyliğinden ayrılmış, yeni bir vazifeye tâyinini beklemek üzere, Basra'ya gelmişti. Dîvân, Murad Bey'e «Hind Kapdanlığı»nı Pîrî Reîs'ten teslim almak üzere derhal Süveyş'e hareket etmesini, Pîrî Reîs'in Basra'da bıraktığı donanmayı da berâber getirmesini bildirdi. Katıyf sancakbeyliği, bir müddet önce teşekkül etmişti. Basra eyâletine bağlı

idi. Basra Körfezi'nin Lahsâ kıyısında, Bahreyn adalarının az kuzeybatısında olan Katıyf, küçük bir limandı.

Basra'da Pîrî Reîs'in donanmasından 27 gemi vardı. Bunlardan biri yanmış, 26 tekne kalmıştı. Dîvân, Murad Reîs'e, 8 parça gemiyi, Basra Körfezi harekâtı için Basra'da bırakması emrini vermişti. İşte Türk amirali, geri kalan 18 parça ile Şattu'l-Arab'dan çıktı, Basra Körfezi'ne açıldı. Kıyıları dolaşarak yavaş seyrediyor ve Portekiz Donanması'na karşı çok müteyakkız davranıyordu. Basra Körfezi'ni baştanbaşa geçti. Hürmüz Boğazı'ndan Aden Körfezi'ne çıktı. Güneye doğru Umman kıyılarını tâkıybe başlamıştı ki, 25 gemiden müteşekkil Portekiz Donanması ile karşılaştı. Korkunç bir sıcak ve havada dehşetli bir sükûnet vardı, yaprak kımıldamıyordu.

Müthiş bir açık deniz muhârebesi oldu ve iki taraf da yenişemedi. Birkaç Portekiz gemisi battı. Türkler'den de Selmân ve Receb Reîsler'in kadırgaları battı, kendileri şehîd oldu. Yenişemiyeceklerini anlıyan hasımlardan Portekizliler, doğuya Hindistan'a, Türkler, batıya Umman kıyılarına doğru uzaklaştılar. Murad Reîs, yaralı gemileriyle Umman Denizi'ni, sonra Kızıldeniz'i geçmeyi muvâfık bulmadı. Gerisin geriye Basra'ya döndü.

Dîvân, bu hâdiseyi bir başarısızlık saydı ve Murad Reîs'i azletti. Murad Reîs'in amiralliği, 12 ay sürmüştü. 6 aralık 1553'te Seydî-Ali Reîs, Hind kapdanlığına tâyin edildi (Hammer, VI, 186)

Murad Reîs'le Portekizliler arasında geçen kanlı deniz vuruşması, Hürmüz Boğazı açıklarında cereyan etmiştir.

Murad Reîs, Hind kapdanlığından azlinden sonra Akdeniz'de vazife aldı. Pek çok görevlerde bulundu. XVI. asırla XVII. asırda yetişmiş «Murad Reis» isminde 4 meşhur Türk amirali vardır ve mehazlarımızın müphem ifadeleri karşısında, bunlar ekseriya birbirleriyle karıştırılmaktadır. Onun için, 1603'te Rodos'ta ölen amiralin, Hind kapdanı olan Murad Reîs olduğu hususu, bugün için ileri sürülemez. Diğer Murad Reîsler, Atlas Okyanusu'ndaki hareketleri, Kanarya Adaları, Kanada, Newfoundland, Norveç, Danimarka, İngiltere, İrlanda, İskoçya ve bilhassa İzlanda seferleriyle tanınmışlardır. Bu Atlantik seferleri, Türk deniz teşkilâtını ele alan bahsimizde gözden geçirilecektir. Türkler'in Atlas Okyanusu seferleri için müstakil bir fasıl açamıyorum. Çünki bu bahis son derece az incelenmiştir ve Türk kaynaklarında bir şey yoktur. Bilhassa XVI - XVII. asırlarda yazılmış İngilizce kitaplar

bu mevzuda bilgi vermektedirler. Fakat nüshaları çok nâdir olan bu kitabların ekserisi yalnız İngiltere kütüphânelerinde bulunmaktadır.

Seydî - Ali Reîs'in Hind Kapdanlığı'na Tâyini (6 Aralık 1553), Basra'dan Hareketi (2 Temmuz 1554) ve Portekiz Donanması ile Hürmüz (9 Ağustos) ve Maskat (25 Ağustos) Deniz Muhârebeleri

Seydî-Ali Reîs, 150 akça gündelik (ayda takrîben 324.000 TL.) ile Hind Kapdânı olduğu zaman Akdeniz'de büyük nam kazanmış bir amiraldi. Istanbul'da doğmuştur. Babası Tersâne kedhudâsı (bahriye müsteşarı) Hüseyin Reîs'ti; Sinoplu olan büyük babası da Fâtih zamanında aynı vazifede bulunmuştu. Genç yaşında Rodos'un fethine katıldı (1522). Barbaros Hayreddin Paşa'nın yanında büyük tecrübe gördü ve Kapdân-ı Deryâ'nın en itimat ettiği amirallerden biri oldu. Öyle ki, Barbaros, Preveze muhârebesinde, Seydî-Ali Reîs'e, Türk Donanması'nın sol kanadının kumandanlığını verdi. Preveze'den muzaffer çıktıktan sonra şöhreti büsbütün arttı. 1551'de Trablusgarb'in fethine Turgut Reîs'in yardımcısı olarak katıldı. Sonra tersane kedhudâsı (bahriye müsteşarı) oldu. Şâirliği, bilhassa bilginliği ile, Kaanûnî'nin de sevgisini kazandı. Kaanûnî, İran seferine çıkarken, onu da yanına aldı. Murad Reîs'in Hind Donanması'nı Basra'dan Süveyş'e getiremediği haber alındığı zaman Seydî-Ali Reîs, Kaanûnî ile berâber Haleb'de bulunuyordu. Kaanûnî, sık sık sohbet etmekten hoşlandığı amirali, Haleb'den Basra'ya gönderdi. Yaşı bu sıralarda her halde 60'a yaklaşmıştı.

Seydî-Ali Reîs, 7 aralık 1553'te Haleb'den ayrılmış, 58 gün sonra, Bağdad yoluyla 3 şubat 1554'te Basra'ya gelmiştir. Hazırlıklarını yapmış, 4 ay, 27 gün sonra 2 temmuzda Basra'dan hareket etmiştir. Bu sıralarda Basra beylerbeyisi Mustafa Paşa idi. Seydî-Ali Reîs'in 15 kadırgası vardı. Bu filo ile Hind Okyanusu'ndaki Portekiz Donanması'na çatmak çok tehlikeli olurdu. Zâten Seydî-Ali Reîs'in kuvvetinin mikdarını bilen Portekizliler, Basra Körfezi'nden çıkar çıkmaz, Türk filosunun yolunu kesmeye kararlı idiler. Seydî-Ali Reîs, kıyıları dolaşıp teftiş ederek ağır ağır yol alıyordu. Basra'dan güneydoğuya doğruldu. İran'ın Fars eyâleti sahillerinde Bender-Bûşîr'e geldi. Basra Körfezi'ni güneybatıya doğru geçti. Katıyf'e ulaştı. Oradan Bahreyn adalarının merkezi Manâma-Muharrek'e geldi. Sonra tekrar bu sefer batıdan do-

ğuya doğru Basra Körfezi'ni geçti. Kişm ve Hürmüz adaları kıyılarından geçti. Hürmüz Boğazı'ndan Aden Körfezi'ne çıkıyordu ki, Portekiz Donanması ile karşılaştı. Basra'dan ayrılalı 38 gün olmuştu. Tarih, 9 ağustostu. Portekizliler'in 25, Türkler'in 15 gemileri vardı. Vuruşmada bir Portekiz gemisinin batırılması üzerine Portekizliler, muhârebe sahasını terkettiler. Seydî-Ali Reîs, güneydoğuya doğru iniyordu. Aden Körfezi ile Umman Denizi'nin sularının karıştığı alana geldi. Maskat açıklarında idi ki, bir sabah 34 harp gemisinden müteşekkil, yâni Türkler'in iki mislinden fazla kuvvetteki Portekiz Donanması ile karşılaştı. Hürmüz vuruşmasının üzerinden 16 gün geçmişti. Tarih 25 ağustostu. Korkunç bir sıcak hüküm sürüyordu (Hammer, VI, 186).

Portekiz donanmasına, Kral nâibi Alfonso de Noronha'nın oğlu Don Fernando kumanda ediyordu. Dehşetli bir deniz vuruşması oldu. İki taraf da Umman kıyılarına pek yakın seyrediyordu. Borda bordaya kanlı bir muhârebe cereyan etti. Vuruşma 18 saat devam etti (Preveze ve Cerbe gibi muhârebelerin birkaç saaatte bittiği hatırlanmalıdır). 7 Türk ve 6 Portekiz kadırgası battı. İki tarafın forsalarında ve topçusunda, kürek çekecek ve top ateşliyecek tâkat kalmadı. İki hasım yenişemedi. Türkler de, Portekizliler de birbirlerini imha edemiyecekleri kanaatine vardılar. Filolar, birbirinden uzaklaştı. Seydî-Ali Reîs'in 11 kadırgası kalmıştı. Maskat'tan kuzeye doğru Aden Körfezi'ni geçti. İran'ın Mekrân kıyılarına geldi. Buradan güneybatıya indi. Umman kıyılarından ve Masîra adası yakınlarından geçti. Umman kıyılarını tamamlayıp Hadramût kıyılarına yaklaşıyordu ki, «tûfân-ı fîl» denen korkunç bir Hind Okyanusu tayfunu ile karşılaştı. Kadırgalar, dalgaların şiddetine dayanamıyor, kalafatları açılıyordu. Biraz da dalgaların esiri olan Türk filosu, kuzeydoğuya doğru gitti. Umman Denizi baştanbaşa geçildi. Sind kıyılarında Hindistan'a erişildi. Güneydoğuya inen Seydî-Ali Reîs, Gücarat yalılarına geldi. 3 kadırga karaya vurdu. Geriye kalan 8 kadırga da tamirleri müşkil bir hâle gelmiş, esâsen bütün ağırlıklar, gemilerin batmaması için denize atılmıştı.

Seydî-Ali Reîs'in Hindistan'a Varması (20 Ağustos 1554) ve Hindistan'da Geçirdiği Yıllar

Türk gemileri, Kambay Körfezi'nin güneydoğusuna, Surat şehrinin güneyindeki Demen (Damao) limanı açıklarına düşmüşlerdi (şimdiki Bombay'ın 160 km. kuzeyi). Tayfundan batan 3 ka-

dırganın mürettebatının ekserisi kurtarıldı. Bu sıralarda Gücerât sultanı III. Mahmud Şâh ölmüş, yerine büyük oğlu II. Ahmed Şâh (1553-1561) geçmişti. Agra'daki Timuroğulları, bu devleti ortadan kaldırmak fikrinden vazgeçmemişlerdi (1572'de ilhak edeceklerdir). Türk gemilerinin tâmiri, tâmir edilse bile bu gemilerle Umman Denizi'ni tekrar baştanbaşa geçip Süveyş'e erişmek mümkin değildi. Seydî-Ali Reîs, en ağır şekilde yaralı kadırgalarından 2'sini ve toplarını, Portekizliler'e karşı kullanmak şartıyla, II. Ahmed Şâh'ın Demen valisi Melik Esed'e bağışladı.

Portekizliler, namlı Türk amiralini ele geçirmek için Demen'e yaklaşıyorlardı ki, Portekiz Donanması ile sonu felâketle bitecek bir karşılaşma yapmak istemiyen Seydî-Ali Reîs, acele etti, 60 km. kuzeydeki büyük Surât (Seret) limanına geldi (30 ağustos 1554). Basra'dan ayrılalı hemen hemen 3 ay olmuştu. Seydî-Ali Reîs, 6 kadırgası ile Surat'a gelmişti. Bu kadırgalar iyi vazıyette olmadığı gibi, topları ve mürettebatı eksikti. Bir kısım topçusunu da, bıraktığı topları kullanabilmeleri için Melik Esed'in hizmetine vermişti. Türkler, biraz daha ağır davransalardı, Portekizliler'in eline geçeceklerdi. Zira Seydî-Ali Reîs, Surat'a sığınmıştı ki, liman açıklarında Portekiz Donanması göründü, fakat limana girmeye cesâret edemedi. Bunun üzerine Seydî-Ali Reîs, 6 kadırgasını ve bütün toplarını Surât valisi Osmanlı Türkleri'nden olan Hudâvend Hân'a bağışladı. Kuzeyde Ahmedâbâd taht şehrinden gelen haberci, II. Ahmed Şah'ın, bağışlarından dolayı teşekkürlerini ve Kaanûnî Sultan Süleymân'a, İslâm halîfesi olmak sıfatiyle ubûdiyetini (kulluğunu) bildiriyordu. Fakat Osmanlılar'dan, Timurlular'dan fazla ürken Ahmed Şâh, Türkler'e her hangi bir yardım yapmayı aklından geçirmiyordu. Zira Seydî-Ali Reîs'in pek az silâhı, mühimmat, erzak ve parası kalmıştı. Levendlerinin ehemmiyetli bir kısmını, tabiî gönüllü olanları, Surât'ta bıraktı. Yanında kalanlarla Hindistan'ı kuzeybatıya doğru geçmeye başladı. Türk amiralinin, sâdece 50 levendi kalmıştı.

Seydî-Ali Reîs ve maiyyeti, zor bir kara yolculuğundan sonra Cemme ırmağı üzerindeki muhteşem Delhi şehrine vardılar. Burası, Hindistan Türk imparatorluğunun, yâni yeryüzünün Türkiye ve İran'dan sonra gelen 3. büyük devletinin taht şehriydi. Tahtta, Bâbur Şâh'ın oğlu Timuroğlu Hümâyûn Şâh bulunuyordu. Babası gibi çok uyanık bir adam olan ve Osmanlı (Batı) Türkleri'nin Doğu Türkleri'ne bilhassa teknik sahadaki üstünlüklerini iyi bilen Hümâyûn, Seydî-Ali Reîs'i, hiç ümid etmediği iltifatlarla karşıladı. Gücerât Şahı'ndan kuru lâftan başka alâka görmiyen Türk

amirali şaşırdı. Çünki Timuroğulları'nın Osmanoğulları'nı sevmediklerini biliyordu. Üstelik Osmanlılar, Timuroğulları'nın düşmanı olan Gücerât Şâhları'na, büyük silâh yardımı yapmışlardı. Babası gibi şahsan çok nâzik, hattâ yumuşak tabiatli olan Hümâyûn Şâh, Türk amiralinin bilgisine, edebî zevkıne hayran oldu, vezirlikle yanında kalmasını teklif etti. Bu makamı aklından geçirmiyen Seydî-Ali Reîs, kabûl etti. Hümâyûn'un en mahrem müşavirlerinden ve dostlarından biri oldu. Fakat bu hayat ancak 14 ay sürdü. 26 ocak 1556 günü, kütüphânesinin üst raflarından bir kitap almak üzere tırmandığı merdivenden düşen Hümâyûn Şâh, 48 yaşında öldü. Hümâyûn'un babası Bâbur gibi Türkçe bir *Dîvân*'ı vardır. Seydî-Ali Reîs de, hem Osmanlı, hem Çağatay lehçelerinde şiir söylerdi. Hümâyûn Şâh, Türk amiraline iltifat olmak üzere : «Alî Şîr-i Sânî = II. Alî Şîr Nevâyî» derdi.

Seydî-Ali Reîs ile 50 levendine tekrar yolculuk görünmüştü. Çünki Delhi'de siyâsî vaziyet, kısa bir zaman için karışmıştı. Hümâyûn'un yerine geçen büyük oğlu Ekber Şâh, çocuktu. Sadrâzam Bayram Hân (ki Karakoyunlu Türkleri'nden ve Türkçe *Dîvân* sâhibi şâirdi), saltanat nâibi oldu. Hindû devletçikleri vaziyetten faydalanıp ayaklandılar. Bu ahval içinde Seydî-Ali Reîs, 1556 şubatında Delhi'yi terketti ve büyük seyahatine başladı. Bu seyahat, tam 15 ay sürecektir.

Seydî-Ali Reîs, Delhi'den (Dehli) batıya doğru yol aldı. Tar Çölü'nü kuzeyden geçti. İndüs (Sind) nehrine, Sind eyâletine ulaştı (şimdiki Pakistan toprakları). Kuzeydoğuya doğru nehri çıkmaya başladı. Pencâb eyâletine girdi. Güney Pencâb'ın merkezi olan Multân şehrine vâsıl oldu. Sind nehrini geçti. Kuzeybatıya yol alıyordu. Hindistan'ın en kuzeyine (şimdiki Pakistan) Peşâver'e geldi. Hayber Geçidi'ni geçti. Afganistan'a girdi. Bâbur'un gömülü olduğu Kâbil şehrine ulaştı. 5.140 metreye kadar yükselen Hindûküş Dağları'nı geçti. Kuzeye çıkıyordu. Amu-Deryâ nehrini de geçti. Bedahşâh üzerinden Zerefşân ırmağına ulaştı. Türkistan'da yol alıyordu. Semerkand'dan Buhârâ'ya geldi. Bu sefer Amu-Deryâ'yı batıya doğru tekrar atladı. Karakum Çölü'ne girdi. Harzem'in merkezi Hıyve şehrine ulaştı. Bütün bu Türkistan ülkeleri, Şeybânî Türk imparatorluğuna aitti. Hıyve'den güneye inmeye başladı. Karakum Çölü'nü kuzeyden güneye geçti. Etrek ırmağını kuzeyden güneye atlıyarak Türkmenistan'dan Horasan'a, İran Türk Safevî imparatorluğunun topraklarına dâhil oldu. İran'ı kuzeydoğudan güneybatı istikametine doğru baştanbaşa aştı. Osmanlı topraklarına girdi. Bağdad'a geldi. Kuzeybatıya doğru yoluna devam etti

Anadolu topraklarına ayak bastı. Gene kuzeybatı yönünü tâkıyb etti. Üsküdar'a, Istanbul'a geldi. Fakat Kaanûnî, Edirne'de idi. 1 mayıs 1557'de Istanbul'a, Galata'daki meşhur konağına kavuşmuş olan Seydî-Ali Reîs, bir hafta sonra Edirne'ye geldi ve derhal padişah tarafından kabûl edildi. Basra'ya gitmek üzere Kaanûnî'ye Haleb şehrinde vedâ ettiği tarihten tam 3 yıl, 5 ay geçmişti.

Seydî-Ali Reîs'in Son Yılları (1557 - 1563) ve Şahsiyeti

Denizciliğe olan merakı ve denizcilere teveccühü malûm olan Kaanûnî, Seydî-Ali Reîs'le Edirne'de birçok defalar görüştü. Bütün mâcerâsını dinledi. Kendisine birikmiş olan bütün maaşları ödendi. Türkistan Hâkanı ve Gücerât Şahı'ndan Hind racalarına kadar büyüklü küçüklü bir sürü hükümdârın Kaanûnî'ye yolladıkları nâmeleri takdîm etti. Bunların kimisi iktisâdî ve askerî yardım istiyor, kimisi dostluk ve kulluk arzediyordu. Gücerât ülkesinin Türkiye'ye katılamaması ve Hindistan'a el atılamaması, Kaanûnî kadar Seydî-Ali Reîs'in de canını sıkıyordu: Türk amirali, Gücerât'ın ilhakı sevdasından asla vazgeçmiyeceğini şöyle ifâde etmektedir:

Senin gitmez başından bû havâlar
Dimâğın cümle toprak dolmayınca
Bu sergerdanlığın pâyânı yokdur
Vücûdün ser-te-ser hâk olmayınca

Seydî-Ali Reîs de Pîrî Reîs gibi XVI. asır müsbet ilimler tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir. Hindistan seyahatini *Mir'âtu'l-Memâlik* (Ülkelerin Aynası) adlı kitabında anlatmıştır. Coğrafya, matematik, astronomi bilgini olarak Seydî-Ali Reîs, mühim eserler kaleme almıştır. Kaanûnî'ye ithaf edilen *Mir'ât*'tan başka *Muhît* adlı kitabı da çok şöhret kazanmıştır. Bu coğrafya eserlerinden ve tercemelerinden *Bibliyografya* kısmında bahsedileceği için, burada üzerlerinde durmuyoruz. XV. asır sonlarının büyük Türk astronomu Ali Kuşçu'nun Farsça yazdığı *Fethîye* (Fâtih'e ithaf edilmiştir) adlı meşhur hey'et (astronomi) kitabını da Türkçe'ye çevirmişti. *Mir'ât-ı Kâinât* adlı matematik kitabı da mühimdir.

Şâirliği, amiralliğinin ve ilim adamı cephesinin yanında tamâmen ikinci derecede kalırsa da, «Kâtibî» mahlasiyle yazdığı şiirlerle de şöhret kazanmıştır. «Muhibbî» mahlâsı ile yazan Kaa-

nûnî'nin şiirlerine tahmîs'leri vardı (edebî şahsiyeti için bk. A. N. Tarlan, *XVI. ve XVII. Asır Dîvân Şiiri*, III, 1948, 81-93). Şiir dilinne örnek olarak, 5 kıt'alı bir muhammes'inin ilk kıt'asını veriyorum :

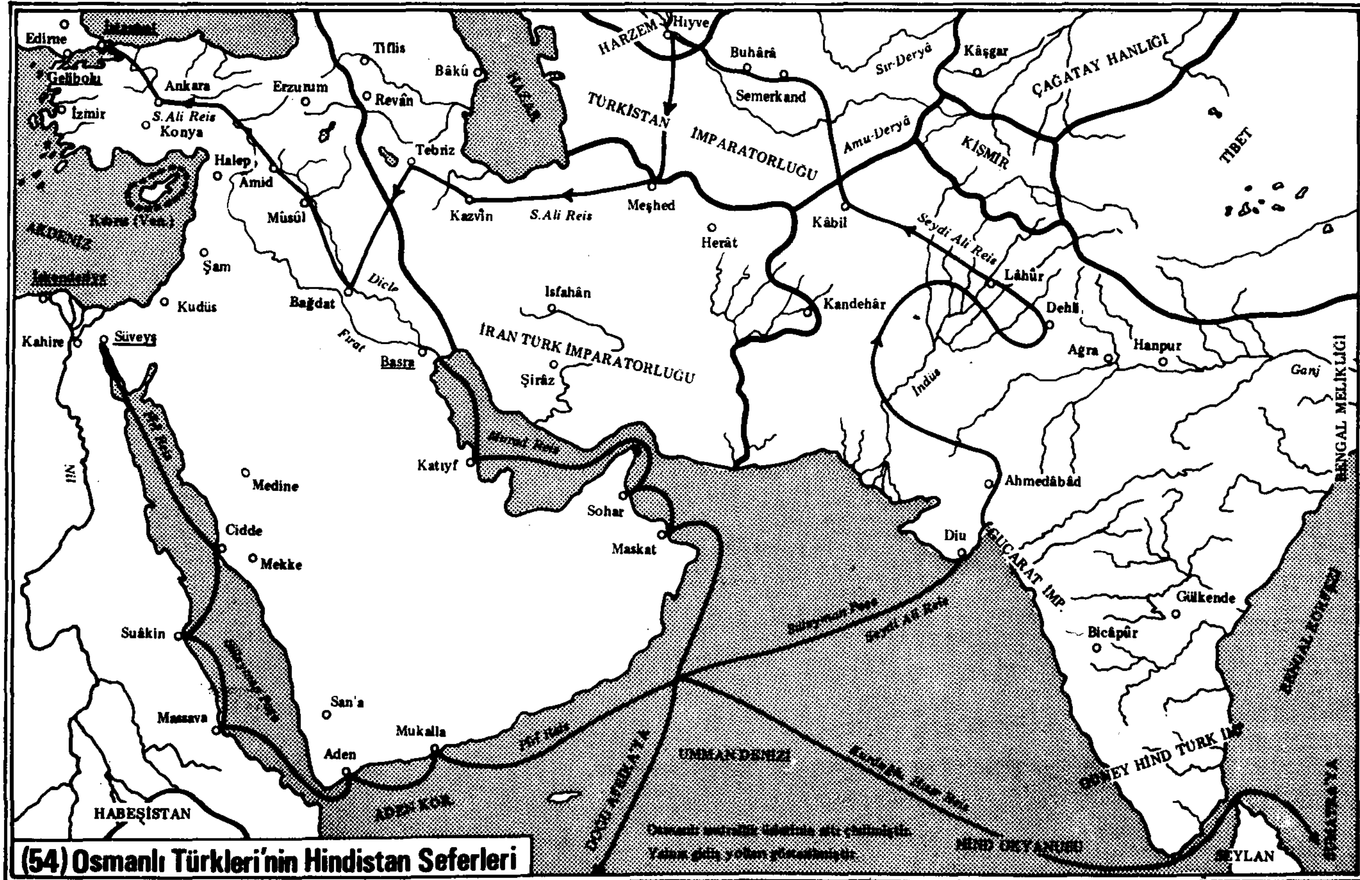
Rağbet eder mi â'şık olanlar bu hâneye
Sayd olma dâma ey gönül aldanma dâneye
Sehm-î kazâ bilirsin erîşir nişâneye
Çekmek belâ vü mihneti â'lemde yâ neye
Gördün zamâne uymadı, uy sen zamâneye

Görüldüğü gibi şiir dili sâdedir. Kaanûnî, esâsen zengin olan Seydî-Ali Reîs'e, Hindistan'dan döndükten sonra, yılda bugünki satınalma gücüne göre 114 milyon TL. tahsîsat bağlamıştır ki, devlet teşkilâtında bahriye sancakbeyi (tümamiral) rütbesinde olan bir asker için, fazladır. Padişahın, bu tahsisatı, amiralin ilim adamı cephesinden ve kendisine şunduğu mühim eserlerden dolayı bağladığı muhakkaktır (Hammer, VI, 187). Seydî-Ali Reîs'in Galata'daki büyük, sarayımsı konağı pek meşhurdu. Bütün amiraller, ilim ve edebiyat mensubları burada toplanıp sohbet ederlerdi. Yeni yetişen denizcilere, ilim ve san'at mensuplarına Seydî-Ali Reîs her türlü maddî ve mânevî yardımı yapardı.

Seydî-Ali Reîs, 1560 Cerbe deniz muhârebesinde de bulunmuştur. Bu sûretle, bütün Türk tarihinin en büyük iki deniz zaferinde, Preveze'de ve Cerbe'de, 22 yıl ara ile, amirallik etmiştir. Hindistan'dan döndükten 6, Cerbe'den 3 yıl sonra, 1563 ocağında, Galata'daki konağında huzur ve şeref içinde ölmüştür. Takriben 65 yaşlarında idi.

Seydî-Ali Reîs'ten Sonra Hind Okyanusu Meselesi

Seydî-Ali Reîs'in Hindistan'a gitmesi ve orada kalması üzerine, 1554 sonlarında, Hind kapdanlığı makamına Kurdoğlu Hızır Reîs tâyin edildi. Hızır Reîs, meşhur Türk denizci ailelerinden birine mensuptu. Süveyş'te yeni bir donanma inşa etti. 22 harb ve birkaç nakliye gemisinden müteşekkil bir donanma ile İndonezya'da Sumatra adasının kuzeyindeki Açe Müslüman devletini Portekizliler'e karşı savunmak üzere emir aldı. Fakat bu sıralarda Yemen'de karışıklıklar çıkması ve bu mes'elenin birinci plâna alınmak lüzumu üzerine, Açe'ye, daha küçük bir kuvvetle sadece stratejik malzeme gönderilmesi kararlaştırıldı. Hızır Reîs'in bu vazifeye tâyini üzerine, 1569'da Hind kapdânı olmak üzere Süveyş'e

(54) Osmanlı Türkleri'nin Hindistan Seferleri

Mahmud Reîs gönderildi. Bu sûretle Hızır Reîs'in Hind kapdanlığı 15 yıla yakın sürdü. Hızır Reîs'in meşhur Sumatra seferi, II. Selim devri olayları arasında ele alınacaktır.

Bu arada 1577'de Sinan Reîs'in Hind Okyanusu'nda Portekiz donanmasını yendiğini biliyoruz.

Seydî-Ali Reîs, kadırgalarını, toplarını, çok tecrübeli denizci olan levendlerini, Osmanlı Türkleri'nden Surat valisi Hudâvend Hân'a bırakmıştı. Bunlar, Gücerât'ta Osmanlı Türklüğü için geniş bir zemin hazırladılar. Fakat devletin pek büyük meşguliyetleri arasında bu zemin üzerinde işlenemedi ve Gücerât'a el atılamadı. 1572'de Timuroğulları gibi muazzam bir devletin Gücerât'ı alması üzerine, artık bu ülkenin Türkiye'ye katılması ümidleri söndü. Çünki Timuroğulları ile bir savaş göze alınamazdı.

Kaanûnî'den sonra, bilhassa III. Murad devrinde, imparatorluğun en geniş sınırlarına eriştiği XVI. asır sonlarında, Hind Okyanusu mes'elesi ve Portekizliler'le mücâdele, devletin ana siyâsetinde yer alıyordu. Fakat cephe değiştirilmişti. Artık Hindistan'a sefer düşünülmüyordu. Çünki Portekizliler'in Hindistan karasında fütûhat yapamıyacağı ve yerleşemiyeceği anlaşılmıştı. Timuroğulları, çok güclü bir varlık hâlinde, Hind kıt'asını birleştirmekle uğraşıyorlar, Ekber Şâh, büyük başarılar kazanıyordu. Güney Hindistan'da da Âdil-Şâhlar, Kutb-Şahlar gibi kudretli Türk devletleri vardı. Osmanlılar'ın Hindistan'a el atması bahis mevzuu değildi. Portekiz, Fas sahasında vuruldu ve siyâsî mevcudiyetine son verildi. Bunu III. Murad devrinde göreceğiz. Ancak Hind Okyanusu bahsini kesmemek için, Portekizliler'le, bu kere Hind Okyanusu'nun en batısında, Doğu Afrika kıyılarında yapılan mücâdele hakkında birkaç söz söylemek îcâb eder.

1580'den itibaren Yemen sancakbeylerinden Ali Bey'in faaliyetleri hakkında Portekiz kaynakları dikkate değer bilgi vermektedir. Ali Bey, filosu ile Maskat'a gelmiş ve Pîrî Reîs'in yaptığı gibi bu limanı Portekizliler'den almıştır. Fakat Portekizliler, bir müddet sonra Maskat'ı geri almışlardır. Ali Bey'in asıl büyük şöhreti 1584 Doğu Afrika seferiyledir.

Ali Bey'in Doğu Afrika Seferleri (1584, 1589). — Kenya, Tanganyika ve Mozambik'te Türk Hâkimiyeti. — Türkiye Sınırlarının Ekvator'un Güneyine Atlaması

Ali Bey, 1584 yılında Aden'den kalktı. Somali kıyılarını güneybatıya doğru baştanbaşa geçti. Kenya kıyılarında Malindi limanına gelip demir attı (Mombasa'nın 100 km. kuzeyinde). Bu

kıyılarda yerleşmiş olan Arablar, Arab-Zencî melezleri (Svâhilîler), Müslüman Zencîler, Türkler'i sevinçle karşıladı. Arablar'dan gönüllü olarak mühim yardım teminine muvaffak olan Ali Bey, bütün Kenya sahillerine hâkim oldu. Kuzeyde Lamu adası, güneyde Mombasa limanı ve bütün sâhil, Türkler'in eline geçti. Ali Bey, Aden'e döndükten sonra da Kenya'nın kıyı bölgesinde Türk hâkimiyeti devam etti. Burada kalan Türk levendlerinin yardımıyla Arablar, Portekizliler'le başarıyla mücâdele ettiler ve Türkiye tâbiiyetini sadakatle muhâfaza eylediler. Portekizliler, yalnız Malindi limanını elde etmeye muvaffak oldular.

1584 seferinin başarısı üzerine Yemen Beylerbeyisi ,teşebbüsünü daha da genişletmek üzere, 5 yıl sonra, 1589'da, Ali Bey'i tekrar Doğu Afrika'ya gönderdi. 4 kadırga ve birçok küçük harb ve nakliye gemisinden müteşekkil bir filo ile Ali Bey, tekrar Kenya'ya geldi. İngiliz tarihçisi Dames, bu sıralarda Dîvân-ı Hümâyûn, Hind Okyanusu'na daha büyük bir filo gönderebilseydi, bütün Doğu Afrika, Afrika'nın diğer kısımları gibi, asırlarca Türk sömürgesi olurdu diyor. Zira Fas'ta Ramazan Paşa'nın darbesi altında can çekişmekte olan bir Portekiz ve Doğu Afrika'da Türkler'i sevinçle karşılıyan bir halk vardı. Ancak Istanbul hükûmeti bu kısır ve uzak topraklara alâka duymuyordu. Portekizliler'le birçok muhârebeler yapan Ali Bey, Mombasa'ya geldi. Türk amiralinin başarılarından ürken Goa'daki Portekiz kral nâibi —ki Hind Okyanusu'ndaki en büyük Portekiz kumandanı idi— kardeşi Don Thomé de Souza Countinho'yu, bir filo ile Ali Bey'in üzerine gönderdi. 5 mart 1589'da Portekiz donanması, Mombasa'ya geldi (Ekvator'un güneyinde, 4° güney arzındayız). Baskına uğrayan Türk filosu yakıldı. Mombasa, Türkler'den alındı. Ali Bey esîr edildi ve Lizbon'a götürüldü. Türk levendleri, güneybatıya Tanganika içlerine kaçtılar. Fakat Güneydoğu Afrika'yı harâbeye çeviren Bantu ırkından Zimbaslar'ın eline düştüler. Yamyam olan Zimbaslar, Türk levendlerini kızartıp yediler. Bu sûretle Portekizliler'in Mozambik kıyılarından atılması mümkin olmadı. Ancak Tanganika ve Mozambik kıyılarının mühim kısmı Arab Şîrâzî devletinin elindeydi. Bu devlet, Yavuz, Kaanûnî, III. Murad devrinde, Türkiye'ye birçok kereler tâbiiyetini arzetmişti.

Özdemir Paşa'nın Habeş Beylerbeyiliği (1555 - 1560)

Hind Okyanusu bahsini tamamlamak için, Özdemir Paşa'nın 5 yıllık Habeş beylerbeyiliği devresine de bir göz atmak îcâb eder. Paşa'nın daha önce, bilhassa Yemen beylerbeyisi sıfatıyla yaptığı

işleri yukarıda anlatmıştık. Şahsî dostluğunu kazandığı Kaanûnî Sultan Süleyman'ı bir «Habeş beylerbeyiliği» ihdasına ikna ettikten sonra Özdemir Paşa, ilk Habeş beylerbeyisi sıfatıyla, 1555'te Massava'ya geldi. Çevreyi Yemen beylerbeyisi olmadan önce, Özdemir Paşa fethetmişti.

Paşa'nın emrinde 30.000 asker vardı. Bunun 1.000'ini, tüfekli Yeniçeri olarak Istanbul'dan getirmiş, 3.000 piyâdeyi de, Kahire'den almıştı. Mısır Türkleri'nden de 6.000 gönüllü topladı. Massava ve Zeyle sancaklarında bulunan Türk ve yerli askerleri de emrine aldı. Bu sûretle 30.000 kişilik bir kuvvet meydana gelmiş oldu. Özdemir Paşa'nın 5 yıl içinde yaptığı fetihler ve başardığı işler mühim oldu. Bir kısmına o zamana kadar hiçbir yabancının ayak basmadığı ülkelere girdi. Bundan dolayı, seferlerinin, coğrafya tarihi bakımından da önemi büyüktür. Fetihler, bir yönde değil, birkaç yönde oldu. Nil'in I. Şelâlesi ile VI. Şelâlesi arasındaki bütün topraklar gezildi ve nehrin iki kıyısında Türk hâkimiyeti kuruldu. Mısır Sudanı'nın (Doğu Sudan) ilhâk edilmiyen ülkeleri, Türk yüksek hâkimiyetini ve tâbiiyetini tanıdı. Münasip yerlere kaleler yapıldı. Garnizonlar kuruldu. Bu garnizonlarda subaylar ve assubaylar Türk, efrat, yerli idi. Eritre ve Kuzey Somali'de Türkler'in elinde bulunmıyan son yerler de fethedildi. Güney Somali (eski İtalyan Somalisi), Türk hâkimiyetini tanıdı. Eyâlet merkezi Eritre'nin Kızıldeniz üzerinde bir limanı olan Massava'da bulunmakla berâber, Özdemir Paşa, gene bu çevrede Bundîye şehrini merkez seçmiş, burada cami, beylerbeyi sarayı ve imparatorluk eyâlet merkezlerinde bulunması mûtat olan birçok yapı yaptırmıştı. Özdemir Paşa, tropikal bir hastalıktan burada öldü. Oğlu ve halefi Özdemiroğlu Osman Paşa, babasının nâşını Massava'ya nakletti ve orada yaptırdığı muhteşem türbeye gömdürdü. Bu sûretle Habeş toprakları, XVI. asrın en büyük Türk kumandanlarından birinin ebedî istirahat yeri oldu.

Habeş ülkelerini çok iyi tanıması bakımından, Özdemir Paşa'nın oğlu Osman Paşa, 1560'da Habeş beylerbeyisi tâyîn edildi. Bu sırada 34 yaşında idi. Osman Paşa, 22 ağustos 1567'de Istanbul'a çağırılıncaya kadar, 7 yıldan fazla Habeş beylerbeyiliği yaptı. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'ya muhalif olan partiye dâhil bulunduğu için, II. Selim devrinde (1566-1574) birçok müşkillerle karşılaştı. Fakat III. Murad devrinde, Kafkasya Fâtihi olarak parladı ve sadârete kadar yükseldi. Babasının askerî şöhretini gölgede bıraktı.

XVII. asırda Hudâverdi Paşa, Aydın Paşa, İbrahim Paşa, Mustafa Paşa, Fortacı Ahmed Paşa gibi Habeş beylerbeyileri (son 3'ü

IV. Mehmed devrinde —1648-1687— beylerbeyilik yapmışlardır), bu uzak eyâlette hayli faaliyet gösterdiler. Fakat XVII. asırda Türkiye, bu taraflara fazla önem vermiyordu (A. Baldecci, *İslâm Ans.*, V, 3b-4b).

Hiç olmazsa Kaanûnî devri boyunca asıl Habeşistan'da da Türk yüksek hâkimiyeti kuruldu. Özdemir Paşa'nın beylerbeyiliğinden önce Kuzey Somali'deki Zeyle sancakbeyliği, asıl Habeşistan, yâni iç taraflardaki yüksek yayla ve dağlık bölgelerin işlerini tedvire memurdu. Bu sancak, Yemen beylerbeyiliğinin, arada bir Mısır beylerbeyiliğinin, hattâ Istanbul'un yardımıyla, Habeşistan'daki Müslüman devletçikleri, Ortodoks/Yâkubî mezhebinden olan Hıristiyan Habeşistan krallığına karşı desteklemekle mükellefti. Harar'ı merkez yaparak Habeşistan'ın mühim kısmını eline geçiren Muhammed oğlu Ahmed Gran'ın faaliyetlerinden, yukarıda bahsedilmişti (Ahmed Gran, aslen Somali ırkından idi). 1559 martında Gran'ın halefi Nûreddin, Habeşistan «krallar kralı» Glâvdêvos'u (Claudius) (1540-1559) yenmiş ve öldürtmüştü. Bu başarı, Türk birliklerinin sâyesinde kazanıldı. Özdemir Paşa'nın Musavva sancakbeyi Azmaç İshak Bey, Melik Nûreddin'i devamlı şekilde desteklemiş, çok kere onunla berâber İç Habeşistan seferlerine katılmıştır (I. Guidi, *İslâm Ans.*, V, 7b-8a).

Kısaca diyebiliriz ki, Kaanûnî devrinde, Eritre, Kuzey Somali, Mısır Sudanı'nın kuzey ve Kızıldeniz üzerindeki doğu eyâletleri, doğrudan doğruya, Türkiye'ye katıldı. Güney Somali ve asıl Habeşistan ile Mısır Sudanı'nın güneyi ise, Türk yüksek hâkimiyetine girdi.

Habeş ülkelerinde Türk hâkimiyetinin gelişmesini etraflı olarak medeniyet kısmında, imparatorluk eyâletlerini incelerken ele alacağız. Burada bu kadarlık bir hulâsa ile iktifâ ediyoruz.

Yemen'de ise, Arab idâresinde pek az yer kaldı. Bu yerler de Türk yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı. Ülkenin gerisi, doğrudan doğruya Türkiye'nin idaresinde, Yemen beylerbeyiliğine bağlı idi. Yemen'de bilhassa Şiî/Zeydî İmamları, Türkler'e karşı sinsi bir muhalefette bulunuyorlar, çok kere açıktan açığa silâha sarılıyorlardı.

Özdemir Paşa'nın Yemen'den Istanbul'a çağırılmasına kadar olan Yemen olaylarını, yukarıda özetlemiştik. 1560'da Mustafa Paşa'nın yerine Karaşâhin Mustafa Paşa, beylerbeyi oldu. 1561'de o Mısır beylerbeyiliğine nakledilince, yerine Mahmud Paşa geti-

rildi. 1562'de o da Mısır beylerbeyisi oldu. Bundan sonra 10 yıl kadar Yemen tam bir karışıklık içinde kaldı ve Türk idâresi, kıyılardan içeriye giremedi. Bunun üzerine II. Selim zamanında, ülkenin yeniden fethini îcâb ettiren mühim seferler yapıldı ki, bunları, o devri anlatırken göreceğiz.

VII

KAANÛNÎ VE ŞAH TAHMASB - 6., 11. VE 12. SEFER-İ HÜMÂYÛNLAR (1533-1555)

Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın İran Seferi İçin Istanbul'dan Hareketi (21 Ekim 1533)

1514 Çaldıran darbesi, 1533'e kadar 19 yıl, dünyanın Türkiye'den sonra gelen 2. devleti olan İran Türk Safevî imparatorluğunu hareketsiz tuttu. Bu hareketsizlik, hiç olmazsa İran'ın batı, yâni Osmanlı cephesinde hemen hemen kesin oldu. Kuzeydoğuda İran, Türkistan, Doğu Türk Hakanlığı ile çekişmekte devam etti. Çaldıran, İran için korkunç bir darbe olmakla berâber, bu imparatorluk, Doğu Anadolu'nun şurası ve burasını, Irak'ı ve Kafkasya'yı elinde tutmakta devam ediyordu. Halbuki bu ülkeler, Osmanlılar'ın tabiî yayılma sahaları idi. 1533'te, Şah İsmail'in ölümünden 9 yıl geçmiş, Şah Tahmasb 19 yaşına erişmişti. Şah Tahmasb, Kaanûnî'nin Charles-Quint'den sonra gelen en büyük rakıybi oldu. Kaanûnî, Charles-Quint'den 5, Tahmasb'dan 19 yaş daha büyüktü. Denebilir ki, Türkler'i Orta Avrupa'da durduran kuvvet Charles-Quint değil, fakat Şah Tahmasb oldu. Dünyanın 2. güclü devleti, Türkiye'nin doğu sınırlarını baştanbaşa kaplıyan bir coğrafya konuşunda olmasaydı, veyâ bu devlet, Osmanlı siyâsetine tamamen aykırı bir siyâsetin şampiyonu bulunmasaydı, Avrupa kıt'ası, XVI. asır Osmanlı siyâsetinin oyuncağı derekesine düşerdi. İmdi bu tarihî gelişme nasıl vuku bulmuştur. Bu bahsimizin konusunu bu mevzu teşkil edecektir.

Osmanlılar, İran'ı Doğu Anadolu'dan tamamen süpürmeye kararlı oldukları gibi, denizlere erişmek siyâsetleri dolayısiyle, Basra Körfezi ile Hazar Denizi'ni de tutmak istiyorlardı. 1533'te Irak olayları, Osmanlılar'a bu fırsatı verdi. Irak'ın yalnız kuzeyi Osmanlılar'a aitti. Orta ve Güney Irak, Safevîler'in değerli ülkelerinden birini teşkil ediyordu. Bu bölgede yaşıyan Arablar'ın yarı yarıya Şiî olması, Safevîler'in alâkasını arttırıyordu. Kerbelâ ve

Necef gibi en mühim Şiî kutsal makamları da burada idi. Nihâyet Bağdad'ı elde tutmak, büyük bir prestij mes'elesiydi. Osmanlılar, Fırat ile Dicle'yi iç akarsular hâline getirmek, Mezopotamya (el-Cezîre) ülkesini elde tutmak, Basra Körfezi'ne erişmek istiyorlardı. İşte Bağdad umûmî valisi Zulfekar Hân'ın Osmanlılar'a sığınması, iki büyük imparatorluğun karşı karşıya gelmesi için vesile teşkil etti.

Şah ile arası açılan Bağdad (Irak) umûmî valisi Zulfekar Han Musullu, 1529 başlarında, idaresindeki eyâleti Türkiye'ye kattığını ilân etmiş, hutbeyi Kaanûnî adına okutmuş, Kaanûnî adına Bağdad darphânesinde sikke kestirmiş, şehrin anahtarlarını Istanbul'a yollamış ve Padişah'ın emirlerini ve acele askerî yardım beklediğini bildirmiştir. Vaziyetin vahametini gören Şah Tahmasb, 1529 yazında büyük bir ordu ile Bağdad'a gelmiş, âsî valinin başını kestirmiş, yerine Tekeli Mehmed Han'ı tâyin etmiştir. 29 temmuz 1529'da, Kaanûnî, Viyana yolundayken (4. sefer-i hümâyûn), bu haberi almıştır. Bu sûretle acele Osmanlı askeri gönderilmemesi, daha doğrusu Şah'ın daha çabuk davranması, Irak mes'elesini, geçici olarak İran lehine neticelendirmiştir.

2 yıl sonra, 1531'de, buna benzer bir olay daha cereyan etmiştir. İran'ın Âzerbaycan umûmî valisi Ulama Hân'ın da Şâh ile arası açılınca, Anadolu'ya gelip Türkiye'ye sığınmıştır. Bu Ulama Hân, aslen Tekeli (Antalyalı) olup, II. Bâyezid devrinde genç bir Osmanlı tımarlı sipahisi iken Şiî mezhebine ve Safevî hizmetine girmişti. Türkiye, Ulama'ya beylerbeyilik ve paşalık vermiştir.

Bu sıralarda Osmanlılar'a tâbî olarak Bitlis şehri ve yakın çevresinde hüküm süren Kürd Şeref-Hanlar hânedânından IV. Şeref Han da, Sünnî olmasına rağmen, Bitlis'in İran toprağı olduğunu ilân etmiş ve Şah'tan Osmanlılar'a karşı yardım istemiştir. Şeref Han, Osmanlılar'ın, birçok Anadolu hânedanlarına yaptıkları gibi, kendisini de atalarından kalma topraklarından mahrum edeceğini sanıyordu. Bunun üzerine Ulama Paşa, IV. Şeref Han'ın yerine «Bitlis Beylerbeyisi» tâyin edilmiş ve fiilen Şeref Han'ın elinde bulunan bu mühim Doğu Anadolu şehrini alması için, Diyâr-ı Bekr, Dulkadır (Maraş) ve Rûm (Amasya-Sıvas) beylerbeyileri de, Ulama Paşa'nın yanına verilmiştir. Bu kere de Şah acele davranmış ve Şeref Han'a büyük kuvvetler yollamıştır. Ulama Paşa, Bitlis'i Şeref-Hanlar'dan alamamıştır. 1532'de geçen bu olay, bir Osmanlı toprak parçasının başka bir devlete geçmesi demekti ki, böyle bir şey, Osmanlı siyâsetinin kabûl edemiyeceği bir keyfiyetti. İşte bunun üzerinedir ki, İran'a bir sefer açınak elzem

hâle gelmiştir. Almanya'ya baş eğdirilmiş olması, böyle bir seferi mümkin kılıyordu. Çünki İran gibi bir devletin üzerine bizzat hükümdarın gitmesi îcâb ediyordu. Fakat Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın bir kısım kuvvetlerle önden gitmesi uygun görülmüştür. İbrahim Paşa, 21 ekim 1533'te Istanbul'dan hareket etti. Kışı İran topraklarına yakın bir yerde geçirmesi, ertesi yıl sefer mevsiminde de Kaanûnî'nin hareketi kararlaştırıldı.

Kasım sonunda İbrahim Paşa, Konya'ya varmak üzereydi ki, Ulama Paşa'nın Bitlis'e girdiği ve IV. Şeref Han'ın başının kesildiği haberi geldi. İbrahim Paşa, Bitlis beylerbeyiliğini Ulama Paşa'dan almış ve yerine IV. Şeref'in oğlu III. Şemseddin'i getirmiştir. Çünki bu çevrede Şeref-Hanlar'ın nüfuzu büyüktü. III. Şemseddin, Osmanlılar'ın Bitlis valisi olarak, 1574'e kadar 41 yıl saltanat sürmüştür. Yerine geçen büyük oğlu V. Şeref Han, *Şeref-Nâme* adlı meşhur Kürd tarihinin müellifidir. Küçük oğlu Halef Bey ise, Malazgirt sancakbeyi idi.

Charles-Quint ortaya çıkmasa idi, Kaanûnî, Belgrad ve Rodos seferlerinden sonra İran üzerine dönecek, babasının ele aldığı Şark mes'elesini tamamlıyacak, böylece de muhtemelen Türk tarihinin akışı Türklük lehine değişecekti. 1525 yılında Kaanûnî, 1526 yılı için İran seferi tasarladı. Fakat bu seferi Orta Avrupa'ya yapmıya mecbûr kaldı. Şîî baskısıyla milyonlarca Sünnî İranlı, Şîî görünmeye mecbûr oluyor ve Osmanlı'dan yardım bekliyorlardı. 23 mayıs 1524'te ölen Şâh İsmail'in yerine geçen çocuk oğlu Şâh Tahmasb'ın taht şehri Tebrîz'den bile Kaanûnî'ye, harekete geçmesini isteyen Sünnî ileri gelenlerin mektupları geldi. Geylân'ın (Reşt) Sünnî hükümdârı da, Şâh'a tâbî olmaktan vazgeçmiş, Padişah'a tâbî olduğunu ilân etmiş, Osmanlı hâkimiyeti Hazar Denizi'nin güneyine erişmiştir. Doğuda Sünnî Özbekler de Safevîler'i, büyük baskı altına almışlar, Horasan'da onları tehdîd ediyor, Osmanlı ile işbirliği arıyorlardı. Bu tarihî fırsat, Charles-Quint yüzünden kaçtı. Safevî devleti, Bağdad (Irak) beylerbeyisi Zulfekâr Han Türkmen'in, eyâletinin Padişah'a ait olduğunu ilân etmesi (29 mayıs 1528) ve Bağdâd'ın anahtarlarını Istanbul'a göndermesi (*Ahsenü't-Tevârîh*, 208-9), çocuk Şâh'ı ve Safevî Türkmen beylerini daha da müşkil durumda bıraktı. 1 yıl, 12 gün, Irak, hukukan Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Kaanûnî'nin Viyana önlerinde olmasından faydalanan Şâh, 10 haziran 1529'da Bağdâd'ı tekrar eline geçirdi (*Münşe'âtü's-Selâtıyn*, I, 568). Bu sûretle Osmanlı devleti için, Basra Körfezi'ne inmenin jeopolitik zarûretinden başka, haysiyet ve hukuk bakımından da Irâk'ı Safevî-

ler'den almak şart oluyordu. Fakat Kaanûnî bu işi, ancak 22 haziran 1533 Istanbul Muâhedesi ile Charles-Quint'e baş eğdirdikten sonra, fakat derhâl ele alabildi.

21 eylûl 1532'de Bitlis sancak beyliğini asırlardan beri ellerinde tutan Şeref Hanlar'ın Safevîler'e tâbî olması ve Bitlis-Muş-Hınıs yöresinin 17 yıl sonra tekrar Safevîler'in eline geçmesi, Irâkayn seferini zâten çok âcil duruma getiriyordu. Bölgedeki Safevî hâkimiyeti 1 yıl, 6 günden ibâret kaldı ve 27 eylûl 1533'te Ulama Paşa, Safevî ordusunu Tatik meydan muhârebesinde dağıtıp Şeref Hân'ı öldürmesi üzerine, yöre tekrar Osmanlı'ya geçti. Bitlis sancağı, ölen han'ın oğlu III. Şemseddin Bey'e verildi.

Kaanûnî, 20 ağustosta Erzincan'a ve 5 eylûl 1534'te Erzurum'a geldi. Erzurum'da in cin top oynuyordu. Mâzînin muhteşem beldesinde 32 yıldan beri kimse yaşamıyordu. Issız şehir harâbesini Kaanûnî, teessürle seyretti. Derhal âbidelerinin tâmiri ve mahallin tekrar iskânı için emir verdi. Bugünki Erzurum, bu emrin eseridir. Yoksa bugün şehri, tarihî bir harâbe olarak seyredecektik. Şehir, 1435 yıllarında Karakoyunlu-Akkoyunlu savaşlarında büyük sarsıntı geçirmiş ve eski parlaklığını kaybetmişti. Fakat şehri kesin şekilde ıssız bırakan, Şâh İsmail'in 1502'deki tahrîbâtı oldu. Buradaki Akkoyunlu sancak beyi İskender Bey'le savaşarak şehri alan, onu öldüren, ahaliyi kılıçtan geçiren Şâh İsmail, çekilip gitti (Akkoyunlu imparatorluğunda Erzurum, Erzincan eyâletinin sancaklarından biriydi). Giderken, Bayburd, İspir ve Hınıs sancaklarında yaşıyan Şiî Türkmenler'i de berâberinde götürdü.

Kaanûnî de Irâkayn seferinden dönerken, Tebrîz'in açıkça Sünnî'liğini bütün Şiî baskısına rağmen devâm ettiren Türk halkını alıp berâberinde getirdi ve Erzurum'dan başka Trabzon ve Rize taraflarına iskân etti. Bugünki Erzurum halkının ekseriyeti, bu 1535'te şehre iskân edilen Tebrizliler'dir.

Irâkayn seferi Safevîler'i çok sarsmıştır. Safevîler'in Isfahân beylerbeyisi Dulkadıroğlu Mehmed Bey (ki sonradan Kaanûnî'nin ilk Erzurum beylerbeyisi Mehmed Paşa olacaktır), Horasan beylerbeyisi Tekeli (Antalyalı) Gazi Han, Âzerbaycan beylerbeyisi, Bağdad (Irak) beylerbeyisi gibi en büyük eyâlet valileri, padişaha itaat arz etmişler, hizmetine girmişlerdir.

Kaanûnî, Bağdad'da iken Katıyf (Lahsâ) ve Bahreyn emîrleri de —Basra emîri gibi— ve bu arada Hûzistân'ın en güney-batısındaki Muşâşâ emîri, Osmanlı devletine itaat etmişlerdir.

Gene bu seferde Kaanûnî 1535 ağustosunda Tahrân'ın 50 kilometre batısına kadar gelmiş, fakat Şâh'ı bulmaktan ümîd kesince Tebrîz'e dönmüştür *(Münşe'âtü's-Selâtıyn,* I, 595-6).

İbrahim Paşa, 27 aralıkta, Istanbul'dan ayrıldıktan 2 ay, 7 gün sonra Haleb'e gelmiş ve kışı geçirmek üzere burada kalmıştır. Bu kitabımızın IV. bahsinde anlatıldığı üzere Barbaros Hayreddin Paşa, kapdân-ı deryâlığa tâyin edilmek üzere, İbrahim Paşa bu şehirde iken Haleb'e gelmis ve Vezîr-i âzam'la görüşmüştür. İbrâhim Paşa ve yanındaki büyük kuvvetler, 4 ay Haleb'de kalmışlardır. Ordu, 14 mayıs 1534'te Âmid (Diyarbakır) şehrine gelmiştir. Burada da 1 ay kadar kalınmıştır.

6. Sefer-i Hümâyûn: Kanûnî'nin «Irâkayn Seferi» Denen 1. İran Seferine Hareketi (11 Haziran 1534)

Diğer taraftan Kaanûnî Sultan Süleyman, 11 haziran 1534'te, başka bir ordu ile, Istanbul'dan ayrılmıştır. Bu 6. sefer-i hümâyûn, İran üzerine yapılan 3 sefer-i hümâyûnun ilkidir; Irâk'ın Türkiye'ye katılmasını te'mîn ettiği için, en meşhurudur. Kaanûnî, Istanbul'da yerine nâib-i saltanat (kaaim-makaam-ı saltanat) olarak, büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Mustafa'yı bırakmıştır (Hammer, Türkçe trc., V, 149). Kaanûnî, 3 gün Üsküdar'da kaldı, 14 haziranda Üsküdar'dan hareket etti. Bu sıralarda Şâh Tahmasb, Horasan'da Doğu Türkleri ile savaşta idi. Şah'ın Âzerbaycan'a, Türkiye sınırına geleceği haberi üzerine İbrahim Paşa, Padişah'ın, emrindeki kuvvetlerle berâber bir an önce yetişmesi lüzumunu bildirdi.

Bu sıralarda Van Gölü'nün bütün kuzey kıyısı devlete katıldı. Batıdan doğuya doğru sırasıyla Ahlat, Âdilcevaz ve Erciş şehirleri, Türkiye'ye dâhil oldu. Gölün batı ve güney kıyıları zâten Osmanlılar'da idi. Van Gölü'nü bir iç göl hâline getirmek, doğu kıyılarını da elde etmek için, Van şehrini almak icab ediyordu. Çevrenin en mühim şehri ve kalesi burası idi. 23 haziran 1534'te İbrahim Paşa, Van'ı aldı. Burada, Güneydoğu Anadolu'yu içine alan bir eyâlet teşkil edildi. Suriye beylerbeyisi Husrev Paşa, bu makama tâyin edildi. Bundan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok yerler devlete katıldı. Erzurum'un kuzeydoğusundaki yerler, Pasinler'den Oltu'ya kadar Türkiye'ye geçti. Şimdiki Ağrı vilâyeti de, Bâyezid (Doğubayazıt) ile berâber alındı.

İbrahim Paşa, Doğu Anadolu'da fetihler yaparken, Kaanûnî de yaklaşıyordu. 1 temmuzda, Üsküdar'dan hareketten 17 gün sonra, Padişah, Kütahya'ya geldi. Bu sıralarda İbrahim Paşa, Doğu Anadolu'dan çıkmış, Güney Âzerbaycan'a girmişti.

Tebrîz'in Osmanlılar Tarafından 2. Fethi (13 Temmuz 1534)

İbrahim Paşa, 11 temmuzda Tebrîz yakınlarında Sâ'd-Âbâd'a geldi. Tebrîz'den gelen kalabalık bir hey'et, şehrin Osmanlılar'a açık olduğunu bildirdi. 13 temmuzda Osmanlı Ordusu, Tebrîz'e girdi. Yavuz'un Tebrîz'i ilk fethinden tam 19 yıl, 10 ay, 7 gün geçmişti. İbrahim Paşa, Ulama Paşa'yı merkezi Tebrîz olmak üzere Âzerbaycan beylerbeyiliğine tâyîn etti ve yanına yeter mıktarda Osmanlı memur ve askeri verdi.

İbrahim Paşa, Tebrîz'de iken, 21 ağustosta İshâkıyler'den ilk hükümdar olan ve «Muzaffer-Sultan» sanını taşıyan Emîr Dûbâc, İran tâbiiyetinden çıktığını ve Türkiye'ye tâbî olduğunu bildirdi. Geçici, fakat Safevîler'in gözünü korkutması bakımından mühim bir hâdise idi. İshâkıyler, merkezi Reşt olmak üzere, Hazar Denizi'nin güneybatısındaki Geylân eyâletinin bir kısmını ellerinde tutan bir prenslikti. Prenslik 1517'de Safevîler'e tâbî olmak üzere kurulmuştu. Bu sûretle Osmanlı hâkimiyeti, ilk defa olmak üzere Hazar Denizi'ne dayanıyordu. Az aşağıda zikredileceği gibi, Emîr Dûbâc, Kaanûnî, Ucan'da iken bizzat gelip inkıyadını arzedecektir. Bununla berâber Geylân prensliğinin Osmanlılar'a tâbiiyeti, bir yıl kadar devâm etmiş, 1535'te Şah Tahmasb, Emîr Dûbâc'ı öldürtmüştür (İshâkıyler, Safevîler'e tâbî olarak 1591'e kadar Geylân'ın bir kısmını ellerinde tutmakta devam etmişlerdir).

Osmanlılar'ın «Muzaffer Han» dedikleri Emîr Dûbâc'a, Osmanlı hâkimiyetinde Geylân emîrliği tevcih berâtı gönderilirken (Topkapı Sarayı Arşivi, 4.080/2, 21 ağustos 1534 tarihli arîza), Şirvan-Şahlar da Osmanlı tâbiiyetini kabûl ediyorlardı.

Şirvan-Şahlar, Hazar'ın batı kıyılarına hâkim Türk'leşmiş İranlı bir hânedandı. Şimdiki Kuzey Âzerbaycan (Şîrvân/Sovyet Âzerbaycanı) ve Dağıstan'ı ellerinde tutuyorlardı. Merkezleri, Hazar üzerinde Derbend limanı idi (bir ara Bâkû). Şirvan-Şahlar, Sünnî/Hanefî ve korkunç Safevî düşmanı idiler. Fakat Safevîler'e tâbî olmaya mecbur kalmışlardı. 1524'ten beri tahtta, hânedânının 16.'sı olan Şirvan-Şah II. Sultan-Halil bulunuyordu. Şirvan krallığının Osmanlılar'a tâbiiyeti de bir yıl kadar sürdü. Ancak

1548-1551 arasında bu devlet, tekrar Osmanlı imparatorluğuna katılacak, asrın sonlarında ise bu ülke, doğrudan doğruya Türkiye'ye ilhak edilecektir.

Kaanûnî, İbrahim Paşa ile birleşmek üzere Âzerbaycan'a yaklaştığı anda İran Türk imparatorluğunun iç durumu nasıldı? Mevzuumuzu kavrıyabilmek için, bu hususta birkaç söz söylemek îcâb eder. Şah Tahmasb, imparatorluğun taht şehrini Tebrîz'den Kazvîn'e götürmüştü. Çünki Tebrîz, Türkiye sınırına çok yakın bir şehir hâline gelmişti. Kazvîn ise, Tebrîz'in kuşuçuşu 360 km. güneydoğusunda idi, Osmanlılar tarafından işgàli zordu. Bununla berâber Tebrîz, henüz Safevî imparatorluğunun en büyük şehri durumunu muhafaza ediyordu. Tebrîz'de halkın büyük çoğunluğu, bugün de olduğu gibi, Şîî mezhebinden Türk'tür. Halbuki Kazvîn, koyu bir İranlı muhitidir. Şah'ın saray ve ordusu Türkler'den müteşekkil olmakla berâber, taht şehrinin Kazvîn'e taşınması, Safevî devletinde, İran kültürünün baskısını çok arttırmıştır. Ulama Paşa'nın Osmanlı hizmetine girmesi üzerine, merkezi Tebrîz olan Âzerbaycan eyâletinin başına, Şah'ın kayınbirâderi Mûsâ Sultan getirilmişti. Fakat bu zat, İbrahim Paşa'nın büyük kuvvetlerine karşı şehri savunmayı düşünemezdi. Safevîler, asıl darbeyi Irak'ta bekliyorlardı. Çünki savaşın sebebi, Bağdad mes'elesiydi. Bağdad'daki Safevî beylerbeyisi Şerefeddin Han-zâde Tekeli Mehmed Han Türkmen, eyâleti sıkı şekilde tutmaya çalışıyordu. Osmanlılar'ın Musul sancakbeyi Seyyid-Ahmed Bey, Bağdad ahvâline dair, Serdâr-ı Ekrem İbrahim Paşa'ya muntazam raporlar yolluyordu. Hüseyin Buşrâ adında Türk câsusu bir Arab da, Bağdad'da bulunuyor ve Osmanlılar'a muntazam bilgi veriyordu. Bütün bu olaylar cereyân ederken Şah Tahmasb, Doğu Horasan'ın merkezi olan Herât'ta (şimdi Afganistan'da kalıyor) idi.

Mûsâ Sultan, İbrahim Paşa'nın kuvvetleri tarafından yenilmiş ve içerilere çekilmişti. Tam bu sıralarda, Osmanlılar'a tâbi olduğunu ilân eden Geylân emîri Dûbâc, ânî bir akınla Sultâniye ve Kazvin şehirleri ile çevresini işgal etti. Safevî imparatorluk taht şehrinin, Osmanlılar'a tâbî bir şahıs tarafından işgali, Şah Tahmasb'a, doğudaki bütün işlerini yüzüstü bırakıp batıya gelmesi lüzumunu gösterdi. Safevîler, doğuda da Doğu Türk Hâkanlığı, Türkistan'ı ellerinde tutan Cuci Ulusu'ndan Şeybânîler ile savaşıyorlardı. İki taraftan iki büyük Sünnî Türk imparatorluğunun bu sıralarda Şîî Türk imparatorluğu olan Safevîler'i ortadan kaldıramayışları, işbirliği yapılamamış olmasındandır. Zîrâ Şah Tahmasb, doğu cephesini yüzüstü bırakıp batıya dönmek kararını verdiği zaman, gerçekten çok kritik bir vaziyetteydi.

Bir an için Kuzeybatı İran'ın Osmanlılar'ın eline düştüğü sanıldı. İbrahim Paşa, İran vilâyetlerine Osmanlı memurları tâyin etmekle meşguldü. Bu arada Ulama Paşa'nın kardeşi Velî Bey Nahcuvân (Aras'ın kuzeyinde), Velî-Cân Bey Merâga (Urmîye Gölü'nün güneydoğusunda), Şâh-Ali Bey Erbil (Kuzeydoğu Irak'ta), Üveys Bey Uhkân, Bahâeddin Bey Mihrânî, Zâhid Bey-zâde Seyyid-Mehmed Bey Çölemerik (Hakkâri), Nûr-Ali Bey Selmâs, Hamza Bey Sâ'd-Çukuru, Şeyhî Bey Gümrü (Ermenistan'da), Gazi Kıran Bey Urmîye (aynı adlı gölün batısında, şimdiki Rızâiyye), Kıran Bey'in oğlu Şâh-Mehmed Bey Yârâbâd, Sârimoğlu Kasım Bey Deryas, Ümmî Bey Diyâdin (Ağrı vilâyetinde), Hacı Bey Çaldıran sancakbeyi oldu. Bu tevcihler, fütûhât sahasının genişliğini göstermeye kâfidir. Safevîler'in durumu o kadar acıklı idi ki, Şah'ın Âzerbaycan cephesine başkumandan yaptığı Menteş Sultan bile, Osmanlı muzafferiyetini kesin sayıyor, Şah'tan gizlice İbrahim Paşa ile Osmanlılar lehine muhabere ve müzakereye girişiyordu.

İbrahim Paşa'nın yukarıdaki tevcihlerden bir müddet sonra yaptığı yeni tevcihler, Batı İran'ın Safevîler'den tamamen koparıldığı zannını veriyordu. Bu yeni tevcihlerin listesi şöyleydi: Irâk-ı Acem beylerbeyiliğine Akkoyunlu prenslerinden Murad Paşa, Hemedân sancakbeyliğine Timuroğulları'ndan Uluğ-Bey Mirza (b. Muhammed-Sultan Mirza b. Sultan-Veys Mirza b. Baykara Mirza b. Büyük Baykara Mirza b. Ömer-Şeyh Mirza b. Timur) (*), Kâşân sancaybeyliğine Akkoyunlu prenslerinden Murad Bey, Kum sancakbeyliğine Akkoyunlu prenslerinden Süleyman Bey-zâde Ferruhzâd Bey, bu çevredeki diğer sancaklara Dulkadıroğlu Prens Sungur Bey, Akkoyunlu prensleri olan Hâbil Bey-zâde Kaabil Bey ve Tur-Ali Bey-zâde Zeynel Bey. Haritada Kum ve Kâşân'ın mevkilerine bakılacak olursa, Orta İran'ın da Osmanlılar'ın eline geçtiği görülüyor. Bu şehirler, Tahrân'ın güneyindedir.

Bu sefer sırasında İbrahim Paşa, Rumeli beylerinden çoğunu yanına almıştı, yalnız Rumeli beylerbeyisi Yâkub Paşa, Sofya'da kalmıştı. Alacahisar sancakbeyi Kayıd Bey, Vulçetrin sancakbeyi İskender Paşa-zâde Ali Bey, İbrahim Paşa'nın yanındaki tanınmış Rumeli beylerinden idi. Hattâ Paşa, o sırada hiçbir resmî görevleri olmıyan Rumelili Türk asılzâdelerinden bâzılarını da müşavir olarak yanına almıştı. Bunların arasında eski sancakbeyi

(*) Sonradan babası, kardeşleri ve oğulları ile Hindistan'a gitmiş ve Hindistan Timuroğulları'nın hizmetine girmiştir.

ve müstakbel Budin beylerbeyisi Toygun Bey (Paşa), eski Köstendil sancakbeyi Dukagin-zâde Prens Mehmed Bey (müstakbel Mısır beylerbeyisi), eski Niğbolu sancakbeyi Zeynel Bey (Paşa) sayılabilir.

Bu seferde İbrahim Paşa'ya en çok yardım eden Ramazanoğlu Prens Uzun Süleyman Paşa olmuştur. Bu zat, o yıl Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğinden Anadolu beylerbeyiliğine (merkezi Kütahya) getirilmişti ve Orta ve Doğu Anadolu işlerinde büyük mütehassıs sayılıyordu. Bu Süleyman Paşa, Yâkub Paşa'nın ölümü üzerine Rumeli beylerbeyisi, az sonra Bağdad (Irak) beylerbeyisi olmuş, bir Ramazanoğlu, Bağdad tahtına oturmuştur. İbrahim Paşa, Bingöl yaylasında 3 hafta kalıp İran fütûhâtını plânladığı zaman, en çok bu Süleyman Paşa'nın sözünü dinlemiştir. Şam beylerbeyisi Husrev Paşa da Doğu Anadolu harekâtında birinci derecede hizmet etmiştir. Bu sûretle İbrahim Paşa, çok değerli askerî ve siyâsî müşavirler kullanmak meziyetini göstermiş, fakat gene de birkaç yanlış askerî harekât yapmıştır.

Tebrîz'de İran ülkelerine fermanlar gönderen İbrahim Paşa, «Serasker Sultan» unvanını kullanmıştır. «Sultan» ve «Han» gibi unvanlar, İran'da, alelâde umumî valilere veriliyordu, bu bakımdan İbrahim Paşa, «Paşa» sanının yeni fethedilen ülkelerde te'sirsiz kalacağını düşünmüş olmalıdır. Ancak «sultan» ve «han», Türkiye'de pek yüksek unvanlardı, bizzat padişah tarafından kullanılıyordu. Düşmanları, İbrahim Paşa'nın İran fetihleri dolayısiyle gururlandığını ve kasden «Sultan» sanını takındığını ileri sürüyorlardı. İleride bu tema üzerinde pek çok işleyeceklerdir. Hattâ Başdefterdar (maliye bakanı) İskender Çelebî, İbrahim Paşa'nın bir fermanını halka okuyan münadilere : «Serasker-Sultan demeyin, Serasker Hazretleri deyin!» şeklinde emir vermişti. Söylendiğine göre İbrahim Paşa, İskender Çelebî'nin bu müdahalesini hiç unutmamış ve intikam fırsatı aramaya başlamıştır.

İbrahim Paşa, Tebrîz'de iken bu hâdiseler geçerken, Kaanûnî, 20 temmuzda Konya'ya, 31 temmuzda Kayseri'ye gelmiştir. Konya'da Mevlânâ'nın sandukasının örtüsünü öpmüş ve şerefine yapılan Mevlevî Âyini'nde hazır bulunmuştur. Bu sıralarda 1 ağustosta da, Barbaros Hayreddin Paşa, Tunus'u fethetmek üzere, Donanmay-ı Hümâyûn ile Istanbul'dan ayrılmıştır. Kaanûnî ve ordusu, 8 ağustosta Sıvas ve 20 ağustosta Erzincan'a gelmiştir. Kaanûnî, Erzincan'da iken, Şirvan-Şâh II. Halîl'in elçileri gelip, hükümdarlarının Safevî tâbiiyetinden Osmanlı tâbiiyetine geçtiğini arzetmişlerdir. Barbaros, 22 ağustosta Tunus'u fethederken, Kaanûnî

de 5 eylûlde Erzurum'a varmıştı .Burada Kaanûnî, İbrahim Paşa'nın müjdelerini aldı. Vezîr-i âzam, Geylân'ın tâbiiyet arzettiğini, Murad Paşa'nın Irâk-ı Acem ve Ulama Paşa'nın Âzerbaycan beylerbeyiliklerine getirildiğini bildiriyordu.

Kaanûnî'nin Tebrîz'e Gelmesi (28 Eylûl 1534)

Bu sıralarda Erzurum, eski parlaklığını tamamen kaybetmiş, bir harâbe yığını hâline gelmişti. Kaanûnî, bu namlı şehrin derhal îmar ve ihya olunmasını emretti. Erzurum'dan güneydoğuya inilmiş, 16 eylûlde Erciş'e gelinmiş ve burada Van Gölü kıyısında 6 gün kalınmıştır. Nihâyet 28 eylûlde Kaanûnî, Tebrîz'e girmiştir. Istanbul'dan hareketinden tam 3 ay, 17 gün ve Tebrîz'in fethinden 2 ay, 18 gün geçmiş bulunuyordu. Bu sıralarda İbrahim Paşa, Ucan yaylasında idi. 29 eylûlde bu yaylada Kaanûnî ile İbrahim Paşa buluşmuşlardır. Şâh Tahmasb, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerine taarruza hazırlanırken, iki Osmanlı ordusunun birleştiğini anlayınca, zaferden hiçbir ümidi kalmamış ve taarruzdan vazgeçmiştir. 2 ekimde Kaanûnî, Geylân hükümdarı Muzaffer Hân'ı kabûl edip, elini öptürmüştür. Şirvan-Şâh II. Halil'in oğlu Mehmed Mirzâ (sonradan Paşa) da gelmiş ve Tebriz kumandanlığına tâyin edilmiştir (Irâkayn seferi hareketlerinde *Münşe'âtu's-Selâtıyn*'i esas alıyorum).

5 ekimde birleşen Ordu, Kaanûnî'nin başkumandanlığında Ucan Yaylası'ndan hareket etti. Bu sıralarda Kaanûnî ve akranı olan İbrâhim Paşa, 39 yaşlarında idiler. İbrâhim Paşa, Tebrîz'de kuvvetli bir kale yaptırmıştı. Kaanûnî'nin hedefi, Safevî ordusunu bulmak ve yok etmekti. Fakat Şâh Tahmasb, ordusunu tehlikeye atmak niyetinde değildi. Osmanlılar'la karşılaşıp meydan muhârebesi vermekten kaçınmaya kesin şekilde karar vermişti. Osmanlılar, Safevî ordusunun Sultâniye civarında olduğunu haber alarak, o tarafa doğru yürüdüler. Önden Rumeli tımarlı sipahisi ile İbrahim Paşa gidiyor, Karaman sipahileri, artçıyı teşkîl ediyordu. 13 ekimde, Tebrîz-Kazvîn yolu üzerinde bulunan Sultâniye'ye gelindi. Ertesi gün, Geylân Emîri'ne, Reşt'e dönmesi için emir verildi. İlhanlılar'ın taht şehirlerinden biri olan Sultâniye'de, Safevî ordusunun izine bile tesâdüf edilmedi. Burada bir müddet duruldu ve yeni fethedilen toprakların teşkilâtı bir kere daha müzâkere edildi. Çünki Osmanlı sınırı, 43° tûlünden birden 52° tûlüne uzayıvermişti.

Bu sırada alınan kararların en mühimmi, şüphesiz merkezi Erzurum olmak üzere bir Kuzeydoğu Anadolu eyâleti kurulması

ve bu eyâletin başına, bir Dulkadır prensinin getirilmesidir. Bu sûretle Erzurum, eski parlaklığında bir beylerbeyilik merkezi olmaya namzet hâle getiriliyordu. Fakat daha mühimmi, bu şekilde, Anadolu Türk birliğinin, Türkiye'nin, sağlam şekilde birliğinin tamamlanmış olmasıdır. Osmanlı Türkleri'nin cihânın hemen her bucağına el attıktan sonra ancak Anadolu birliğini yapabilmeleri, bu tarihî oluşumun, ne kadar büyük bir iş olduğunu gösterir. Türkiyenin ilk Erzurum beylerbeyiliğine, Dulkadıroğlu Mehmed Hân (Paşa) tâyin edildi. Mehmed Paşa, Yavuz'un dayı oğludur. Bu sıralarda 50 yaşını geçmişti (1569'da Rumeli'nde Niğbolu'da 90'ına yakın olarak ölmüştür). Önce sancakbeyi, sonra beylerbeyi (orgeneral) rütbesiyle Osmanlı hizmetinde bulunan ve Çaldıran'a da (1514) bu son rütbesiyle katılan Mehmed Paşa, Dulkadıroğulları hânedânının reîsi idi. Hânedân, kardeşi Mirzâ-Ali Paşa'dan (beylerbeyi olarak ölümü : 1536'ya doğru) yürümüştür. Mehmed Paşa, daha 1529'da bu çevreye beylerbeyi olarak gönderilmişti, Erzincan'da oturuyordu. 1534'ten itibaren Erzurum'a yerleşti.

Mehmed Paşa, kardeşiyle berâber, Çaldıran'dan sonra İran'a sığınmış ve uzun yıllar orada kalmıştı. Osmanlı devleti ile anlaşmazlığının sebebi, Dulkadır prensliğinin ilgası ve imparatorluğa ilhakı idi. Erzurum da Yavuz devrinde Türkiye'ye katılmıştı. Fakat çevreyi ellerinde tutan Türkmen beyleri, sonradan Safevîler'e katılmışlardı. Kaanûnî'nin bu Irâkayn seferinde, Yavuz devrinde Osmanlı devletine itaat eden Erzurum-Kars çevresi kesin şekilde imparatorluğa dâhil olmuştur. Yalnız şimdiki Kars vilâyetinin birçok kazaları, henüz Safevîler'in elindeydi. Gene bu devirde şimdiki Van, Hakkâri ve Ağrı vilâyetleri (46.075 km^2) Türkiye'ye katılmıştır. Erzurum ve Kars'taki himâye rejimi de ilhaka çevrilince, bugünki Türkiye'nin doğu sınırlarına erişilmiştir. Bu sûretle bugünki Türkiye Cumhuriyeti topraklarının tamamı, ancak Kaanûnî devrinde ve XVI. asrın ikinci çeyreğinde Osmanlı devletine dâhil olmuştur.

Erzurum imar edilinceye kadar Mehmed Paşa, bir müddet Bayburt'ta kalmış ve eyâleti bu şehirden idâre etmiştir. Kardeşi Ali Bey (sonra Paşa), önce Çemişkezek (Tunceli), sonra Kars sancakbeyliğine getirilmiştir. Dîvân, sonradan Kars'ı Erzurum'dan ayırmış ve müstakil bir beylerbeyiliğin merkezi yapmıştır. Gürcistan'da fethedilen topraklar da bu Kars eyâletine katılmıştır.

Orduy-ı Hümâyûn, Sultâniye-Hemedân yolunda iken İbrahim Paşa, padişah nezdinde ısrar edip Başdefterdar (maliye bakanı) İskender Çelebî'yi azlettirmiştir. (24 ekim). İskender Çelebî'-

nin, belirli hiçbir suçu yoktu. Ordu, 29 ekimde Hemedân'a gelmiştir. Hemedân, Irâk-ı Acem eyâletinin merkezi, mâmur bir Türk şehri idi. Irak Selçukluları'nın taht şehri olmakla meşhurdu. Hemedân'dan sonra güneybatıya doğru ilerlenmiş ve şimdi İran-Irak sınırı üzerinde bir Irak şehri olan Hânikıyn'e gelinmiştir. Bu şehirde Kürdler çoğunluk, Türkler ve Arablar'la İranlılar azınlıktır. 18 kasımda İran'ın Bağdad (Irak) beylerbeyisi Tekeli Mehmed Hân, büyük Osmanlı kuvvetlerine karşı şehri ve ülkeyi savunmanın kabil olmadığı fikriyle, Bağdad'ı boşaltmış ve bütün kuvvetlerini yanına alıp İran'a çekilmiştir. Türk Ordusu, Tebrîz-Bağdad yolunu 1 ay, 24 günde almıştır.

Bağdâd'ın Fethi (28 Kasım 1534)

Öncü olarak Ordu'nun önünde giden İbrahim Paşa, 28 kasımda, Bağdâd'a girmiştir. Osmanlılar, hiçbir mukavemetle karşılaşmamışlar, şehir, sükûnet içinde işgal edilmiştir. Bağdad, 1508'de Akkoyunlular'dan Safevîler'e geçen çok mühim ve meşhur bir şehirdi. Tebrîz'den sonra Bağdad'ın da Safevîler'den alınması, İran için çok büyük bir darbe teşkil etmiştir. Tebrîz, Safevî imparatorluğunun en büyük şehri idi. Ancak XVII. asır başlarında Isfahân, Tebrîz'i gölgede bırakacaktır. Üstelik Osmanlı işgalinde bulunan Âzerbaycan, Safevîler'in gerçek güc kaynağı olan ülke idi. Ordu efrâdı bilhassa bu eyaletteki Türkler'den te'mîn ediliyordu. Şimdi Bağdad'la berâber bu çevredeki Şîî Kutsal Makamları'nın da Osmanlılar'a geçmesi, Safevîler'i maddî bakımdan olduğu kadar, mânevî bakımdan da hırpalıyordu.

Bağdad'ın fethinin ertesi günü, kalenin anahtarları İzvornik (Bosna'da) sancakbeyi Câfer Bey tarafından Büyük Türk Hâkanı'na merâsimle takdîm edilmiştir. Kaanûnî, Câfer Bey'e 500 duka (1.500.000 TL.) müjde bahşişi vermiştir. Ertesi gün, 30 kasımda Kaanûnî ve Osmanlı Ordusu, büyük merâsimle Bağdad'a girmişlerdir. Fuzûlî :

Geldi burc-î evliyâyâ Pâdşâh-î nâm-dâr

tarih mısraını (941 = 1534) taşıyan 70 beyitlik meşhur kasîdesini, Kaanûnî'ye takdîm etmiş ve padişahın emriyle Bağdadlı büyük şâire günde 9 akça (648 TL.) maaş bağlanmıştır. Kaanûnî, İbrahim Paşa ve maiyyeti ile Abbâsîler'in ölümsüz başkentini ziyâret etimştir. Türkler'in ve Abbâsîler'le Osmanoğulları'nın, yâni Hılâfet Hânedânları'nın sâlik oldukları Hanefî mezhebinin kuru-

cusu ve en büyük İslâm hukukçusu Ebû-Hanîfe'nin türbesi, Bağdad'ın banliyölerinden Â'zamiyye'dedir (Ebû-Hanîfe'ye «İmâm-ı Â'zam = En Büyük İmam» denir). Kaanûnî, burada, Şiî hâkimiyetine son vermeyi kendisine nasib ettiğinden dolayı Tanrı'ya şükürler etmiş, İmâm-ı Â'zam'ın türbesinin, câmiinin ve bütün Â'zamîye'nin ihyâsını emretmiştir. Zira çeyrek asırlık Şiî idaresinde buraları, bir harâbe hâline gelmişti.

Kaanûnî, Bağdad'da İran işleriyle ve yeni fethedilen toprakların teşkilâtiyle uğraşmıştır. İbrahim Paşa'ya, seferde gösterdiği dikkat ve başarı dolayısiyle çok iltifat etmiş, murassâ (mücevherli) bir kılıç vermiş, yıllık tahsisatına 20.000 duka (60 milyon TL.) eklemiştir. Diğer devlet erkânı da rütbeleriyle mütenâsip terakkilere nâil olmuşlardır. Bütün bu işler, 1534-35 kışı zarfında olmuş, Türk Ordusu ve Hâkan, kışı Bağdad'ın ılık ikliminde geçirmişlerdir. Kaanûnî, 1 nisan 1535'e kadar 4 ay, 1 gün Bağdad'da kalmıştır. Bu müddet içinde bütün Irak fethedilmiş, hiçbir ciddî mukavemetle karşılaşılmamıştır. Güney Irak'ta Basra'daki Arab prensliğinin şimdilik Türkiye'ye tâbî olarak muhafazası, ilgası yoluna gidilmemesi kararlaştırılmıştır. Basra emîri Râşid, bizzat Bağdad'a gelip Kaanûnî'nin elini öpmüştür. Böylece Osmanlı hâkimiyeti, ilk defa olarak Basra Körfezi'ne dayanmış ve az zaman içinde körfezin bütün batı ve kuzeybatı kıyıları, hattâ kuzeyi, Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Bağdad seferinde Kaanûnî'ye İbrahim Paşa'dan başka Vezir Ayas Paşa (İbrahim Paşa'nın halefi), Vezir Kasım Paşa, Anadolu kazaskeri Kaadir Çelebî, Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî (meşhur tarihçi) refakat etmişlerdir.

Kaanûnî ve Türk Ordusu, Bağdad'da iken, Şah Tahmasb, imparatorluğunun güc kaynağı olan Âzerbaycan'ı istirdâda başlamıştır. 9 aralık 1534'te Tebrîz, Safevîler'in eline düşmüştür. İbrahim Paşa'nın yaptırdığı Şenb-i Gazan kalesi, Şâh Tahmasb'ın büyük kuvvetlerine fazla dayanamamıştır. Böylece Tebrîz'in Osmanlı Türkleri tarafından 2. işgâli, 4 ay, 27 günden ibâret kalmıştır. Âzerbaycan beylerbeyisi olarak Tebrîz'de bulunan Ulama Paşa, Van'a çekilmiştir. Ancak Safevîler, Van önlerine kadar gelmişler ve kaleyi muhâsaraya başlamışlardır.

Kaanûnî, 18-23 mart arasında Bağdad'ın güneyine doğru bir gezi yaptı. Kerbelâ ve Necef şehirlerini gördü. Bu şehirlerde bulunan ve Şîîler tarafından kutsal yerler olarak kabûl edilen, Sünnîler'ce de büyük hürmet gösterilen Hazret-i Hüseyn ve ba-

bası Hazret-i Alî'nin türbelerini (meşhedlerini) ziyâret etti (Hammer, V, 220).

Kaanûnî, Bağdad'da iken, Türkiye'nin dâhilî mes'eleleri arasında bundan sonraki VIII. fasılda ele alacağımız eski Başdefterdâr, İskender Çelebî'nin haksız yere îdâmı hâdisesi de cereyan etmiştir.

Şâh Tahmasb'ın Âzerbaycan'ı geri aldıktan başka, Van Gölü'nün doğusunda kalan toprakları da tehdîde başlaması üzerine, tekrar Âzerbaycan üzerine bir sefer yapılmasına karar verildi. Bu maksatla Kaanûnî Sultan Süleyman, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber, 1 nisan 1535'te Bağdad'dan ayrıldı. Bağdad'da, Irâk-ı Arab beylerbeyisi Uzun Süleyman Paşa bırakıldı. Paşa'ya 2.000 tüfekli asker, kâfi miktarda piyâde, topçu, süvari verildi. Eyâlette, sağlam bir şekilde Osmanlı teşkilât şebekesi kuruldu (Hammer, V, 225).

Kaanûnî'nin Bağdad'dan ayrıldığını öğrendiği anda Şâh Tahmasb, Van muhâsarasını kaldırdı ve askerini Tebrîz'e çekti. Osmanlılar gene Tebrîz'e gelseler, gene imparatorluğunun en büyük şehrini Osmanlılar'a bırakacaktı, hattâ bir ara Kazvîn'de bile Osmanlı istilâsı beklemiş ve başkentini tahliye etmişti (Hammer, V, 208). Fakat asla Osmanlı Ordusu ile meydan muhârebesine girişmiyecek, kuvvetlerini ezdirmiyecekti. Elbet Osmanlı Ordusu, Istanbul'a dönecekti. O zaman Şâh Tahmasb için, Kazvîn'den gelip Tebrîz'i geri almak işten bile değildi. İki tarafın kuvvetleri, siyâsî vaziyetleri ve coğrafya durumu incelenecek olursa, Şâh Tahmasb'ın, İran için en mükemmel yolu tercih etmiş olduğu anlaşılır.

Osmanlı Ordusu, bu defa güneyden kuzeye çıkmak sûretiyle, Bağdad-Tebriz yolunu 2 ay, 29 günde aldı. Âzerbaycan topraklarına girilmişti ki, Şâh Tahmasb'ın elçisi Ustaclı Han, Ordu-gâh-i Hümâyûn'a geldi. Şâh'ın sulh teklifi reddedildi. 24 haziranda Osmanlılar, Merâga'ya vardılar.

Tebrîz'in Osmanlılar Tarafından 3. İşgali (30 Haziran 1535)

30 haziranda Osmanlı Ordusu, 3. defa Tebriz'e girdi. Bu sûretle 6 ay, 22 gündür Safevîler'de bulunan İran imparatorluğunun tarihî taht şehri, tekrar Osmanlılar'a geçti. 3 temmuzda da Kaanûnî, merâsimle şehre girdi. Büyük Türk Hâkanı, 17 gün İran Şâhları'nın sarayında kaldı ve boşuna Safevî Ordusu'nu bekledi. Şâh Tahmasb'ın hangi tarafa çekildiği bile öğrenilemedi. Kaanûnî

ile İbrahim Paşa, Tebriz'de, 2. Vezir Ayas ve 3. Vezir Kasım Paşalar, Osmanlı Ordusu'nun bulunduğu Sâ'd-Âbâd'da (Tebriz'in bir banliyösü), ânî bir Safevî taarruzuna karşı Âzerbaycan beylerbeyisi Ulama Paşa da, öncü kuvvetleri ile Tebriz'de idi. Şâh'ın elçisi Ustaclı Han, Padişah, Tebriz'de iken yeni tekliflerle geldi. İbrahim Paşa ile görüştü. Fakat Şâh'a geri gönderildi. Kaanûnî, Şâh'ın asla Osmanlı üzerine gelmek niyetinde olmadığına kanaat getirdi. 20 temmuzda, Şâh'ı bulmak ümîdiyle Tebriz'den ayrıldı. Ertesi gün Şâh Tahmasb'ın kardeşi Sâm Mirzâ, ağabeyiyle arası açıldığı ve Osmanlı desteğiyle şâh olmak istediği için, Osmanlı ordugâhına geldi ve Kaanûnî'ye sığındı. Şehzâdeyi çok iyi karşılıyan Büyük Türk Hâkanı, bu hâdiseye pek sevindi. Şâh İsmail'in 5 oğlunun ortancası olan Sâm Mirzâ, 19 eylûl 1517'de Merâga'da doğduğuna göre, bu sıralarda ancak 18 yaşında idi (Şâh Tahmasb 21 yaşında bulunuyordu). 14 yıldan beri merkezi Herât olan Doğu Horasan eyâletinin başında iken, ağabeyine baş kaldırmıştı. Bilgindi. Türkçe ve Farsça şiirler yazıyordu.

Sâm Mirzâ'nın sığınması, Şâh Tahmasb'ı büsbütün müşkil mevkı'de bıraktı. 3 ağustosta Şâh'ın elçileri, tekrar Osmanlı ordugâhına geldiler. Şâh'ın son teklifleri, Doğu Anadolu'yu ve Irak'ı güneyindeki ülkelerle berâber Türkiye'ye bıraktığı merkezindeydi. Fakat Âzerbaycan'ı, Batı İran'da Osmanlı işgâlinde bulunan bütün eyâletlerle (Irâk-ı Acem = Hemedân, Hamse, Lûristan, Kirmân - Şâh, Ardelân = Kürdistan, Geylân, Kazvîn, Kâşân, kısmen Hûzistan = İran Arabistan'ı) berâber geri istiyordu. Aras'ın kuzeyinde Osmanlılar'ın işgal ettikleri mevkı'leri de taleb ediyordu. Aksi takdîrde sulhun imkânsız olduğunu bildiriyor, Osmanlılar'ı yıpratma savaşıyla korkutuyordu. Şâh'ın geri istediği topraklar, her ne kadar 400.000 km² gibi muazzam bir büyüklükteyse de, zaten Safevîler'i imhâ etmeksizin bu toprakları devamlı şekilde elde tutmak, Osmanlılar'ın bile iktidârının dışında bir keyfiyetti. Osmanlılar çekilir çekilmez buraların Safevîler tarafından geri alınacağı muhakkaktı. Kaanûnî, Şâh Tahmasb'ı bir meydan muharebesinde karşısında göremiyeceğine, doğuya doğru gittikçe yıpranacağına, Safevî hânedânını ve devleti yıkamıyacağına, fiilî tecrübelerle kanaat getirmişti. Şâh, bu seferde Osmanlılar tarafından fethedilen aşağı yukarı 500.000 km² büyüklüğündeki ülkeleri de Türkiye'ye bırakmaya razı oluyordu. Binâenaleyh, bu defa zaten çok uzamış olan bu seferi burada bitirmek lâzımdı. Istanbul'da yapılacak çok işler vardı.

Bu sıralarda Şâh, Isfahân'a çekilmişti. Osmanlılar şüphesiz Isfahân'a gelmeye muktedirdiler. Fakat o zaman I. Tahmasb, Meş-

hed'e, Herât'a, Kandehâr'a çekilecekti. Şâh'ın : «Bağdad sizde, Tebriz bizde!» teklifini kabûl etmek, en mâkul hareketti. Dünyanın 2. devletinden bu kadar geniş ölçüde ülkeler kazanmak bile, çok büyük bir başarı idi. Kaanûnî, 18 gün Şâh'ı aradı. Bulamıyacağını anlayınca 7 ağustosta geri döndü. 20 ağustosta Tebriz'e geldi. Tebriz'den çıktığı 31 gün olmuştu. Bir hafta daha bu büyük Türk şehrinde kalan Osmanlılar, 27 ağustosta şehri terkettiler. 23 eylûlde Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısı üzerindeki Ahlat'a varıldı. Şâh, Osmanlılar, Tebriz'den ayrılır ayrılmaz şehri geri almıştı. Osmanlılar, Âzerbaycan'da her konaktan geçtikten bir iki gün sonra Safevî Ordusu, o konağı ve çevresini istirdâd ediyordu. Bu sûretle bütün Âzerbaycan ve tabiatıyle onun güneyinde kalan Batı İran, Safevîler'e geçti. Hattâ Osmanlılar, Ahlat'a geldikleri zaman, büyük bir Safevî ordusu da Van'ı aldı. Kaanûnî, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Mehmed Paşa ile Ulamà Paşa'yı, şehri geri almak üzere gönderdi. Fakat Van civarında Safevî Ordusu'na çatan Osmanlılar, bozuldular ve geri döndüler. Van, şimdilik Safevîler'de kaldı.

Orduy-ı Hümâyûn, 20 ekimde Diyarbakır'a geldi. 22 gün burada kalındı. 11 kasımda hareket edildi. Gene güneydoğuya doğru ilerleniyordu. 5 günde Urfa'ya gelindi. Burada 2 gün kalındı. 18 kasımda gene yürüyüşe geçildi. 6 günde, 24 kasımda Haleb'e gelindi. Burada 8 gün kalındı. 2 aralıkta hareket edildi. Önce batıya doğru yürünüp, Antakya'ya (5 aralık), buradan kuzeye çıkılıp İskenderun'a (7 aralık) erişildi. Oradan İskenderun Körfezi önce kuzeye, sonra batıya doğru dolanıldı. 14 aralıkta Adana'ya erişildi. 2 gün kalındı. 16 aralıkta kuzeybatıya doğru Anadolu geçilmeye başlandı. Adana-Eskişehir yolu 15 günde alındı. Bir gün dinlenilip ertesi 30 aralık 1535 günü hareket edildi. 5 günde İzmit'e erişildi (4 ocak 1536). 2 gece kalındı. 6-8 ocakta 2 günde Istanbul'a gelindi.

8 ocak 1536 günü Bağdad Fâtihi sıfatiyle Kaanûnî Sultan Süleyman, Istanbul'a girdi. Istanbul'dan ayrıldığı tam 1 yıl, 6 ay, 27 gün olmuştu. İbrahim Paşa, daha önce sefere çıktığı için, Vezîr-i âzam'ın Istanbul'dan ayrıldığı tarihten ise tam 2 yıl, 2 ay, 18 gün geçmiş bulunuyordu. Başkent, 5 gün, 5 gece donatıldı ve büyük şenlikler yapıldı.

Bu meşhur sefere «Irâkayn = İki Irak Seferi» denir. Çünki hem merkezi Bağdad olan Irâk-ı Arab'a, hem de merkezi Hemedân olan Irâk-ı Acem'e gidilmişti. Irak'ı 4 asır için Türk Osmanlı idâresine sokan ve Doğu Anadolu'da çok değerli fetihlerle netice-

lenen bu seferde, bilhassa bölgeyi çok iyi tanıyan Dulkadıroğlu Mehmed Paşa, Safevîler'i çok rahatsız eden askerî harekâtıyla temâyüz etti (Hammer, V, 213). Bu sefer sırasında büyük bir şöhret ve hürmet kazanan diğer bir şahsiyet de Velîahd-Şehzâde Mustafa oldu. Babasına niyabeten bütün Anadolu'yu 2 yıl o kadar iyi idâre etti ki, nazarların şahsına çevrilmesine vesîle verdi. Vechen büyükbabası Yavuz'a şaşılacak derecede benzemesi, Şehzâde'nin etrafında büyük bir sevgi hâlesi meydana gelmesine yardım etti (Hammer, V, 211).

Safevîler, gerçi Doğu Anadolu'dan ve Irak'tan atılmak, en değerli eyâletleri çiğnenmek sûretiyle büyük darbe yediler. Fakat Şah Tahmasb'ın dehâsı, hânedânı ve İran devletinin dünyada Türkiye'den hemen sonra gelen gücünü korudu. Safevî Ordusu yakalanamadı ve ezilemedi. Şiî Oğuz Türkleri'nden müteşekkil olan bu ordu, korkulacak ve çekinilecek bir kuvvet teşkil ediyordu. Safevîler, yazışmalarda bazan Farsça kullanmakla berâber, resmî olarak henüz Türkçe'nin Âzerî lehçesini muhafaza ediyorlar, hattâ arada Osmanlı (Türkiye) lehçesini de kullanıyorlardı. Meselâ Türkiye, Almanya, Lehistan gibi devletlerle yaptıkları muhâberatta Osmanlı lehçesini kullanmak âdetindeydiler. Rusya, Türkistan (Doğu Türk Hâkanlığı) ve Kırım Hanlığı ile muhârebelerinde ise Çağatay lehçesini tercih ediyorlardı. Hindistan Timuroğulları ile hem Çağatayca, hem Osmanlıca muhâbere ederlerdi (Hindistan'da Türkçe'nin Çağatay lehçesi kullanılırdı). Zâten edebî dil olmak bakımından Âzerî lehçesi, Osmanlı ve Çağatay lehçelerinden sonra geliyordu.

İki Türk devletinin bu derece amansız şekilde birbirine düşmesi ilk bakışta garib, hattâ mânâsız gibi görünürse de, jeopolitik ve siyâsî zarûretler düşünülürse, bunun öyle olmadığı anlaşılır. XVI. asırda Anadolu ve İran Türkleri arasındaki kin, XIX. asırda A. B. D.'nde Kuzeyliler ve Güneyliler arasındaki kinden aşağı kalmıyordu. İran ile mücâdele, Osmanlı devletinde, millî bir ülkü hâline gelmişti. «Muhibbî» mahlâsını kullanan Kaanûnî Sultan Süleymân'ın şu mısrâları, bunu açıkça göstermektedir :

«Allah Allah» diyelim râyet-i şâhî çekelim
Yürüyüp her yanadan Şark'a sipâhî çekelim
Pây-mâl eyliyelim kişverenî sürh-serin (*)...

(*) «Sürh-ser = Kızılbaş».

Dünyanın birinci devleti, tabiatiyle dünyanın ikinci devletiyle, ön plânda uğraşacaktı. Hele bu ikinci devlet, yanı başında olursa. Bu ikinci devlet, Çaldıran'dan beri pek ümidsiz olsa da, Türkiye'yi Anadolu topraklarında tehditte devam ediyordu. Pîr-Ali adında bir Şîî şâiri, Anadolu halkının en câhilinin anlıyacağı şu akıcı dille, şöyle terennüm ediyordu :

Sanma ki Osmânlı yanına kalır
Tanrı'nın arslanı Şâh-Oğlu gelir
Darb ile tahtını elinden alır
Harâbende erkân sürülse gerek

Irâkayn seferi Büyük Türk Hâkanlığı tacına yeni pırlantalar ve elmaslar ilâve etti. Büyük pırlanta, cihan tarihinin en namlı taht şehirlerinden biri olan Bağdâd idi. Bağdâd beylerbeyliği, 1917'ye kadar imparatorluğun en değerli eyâletlerinden biri oldu. Az sonra ihdâs edilen Basra ve Musul beylerbeyilikleri de, devletin doğudaki eyâletleri arasına girdi. Doğu Anadolu'da yeniden 3 eyâlet, önce Erzurum, sonra Kars ve Van eyâletleri ihdâs edildi. Bu sûretle Anadolu'nun doğu sınırı, Kafkaslar'dan Basra Körfezi'ne kadar, İran'a kapatıldı.

Daha Kaanûnî, Bağdad'da iken Basra, Katıyf, Lahsâ, Küveyt, hattâ Güney Hûzistan'da, Basra Körfezi'nin kuzeyinde, Şattü'l-Arab'ın doğusunda bulunan Muşâşâ emîrliği, Türkiye'ye katıldı. Uzun Süleyman Paşa'dan sonra Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kardeşi Üveys (Veys) Paşa, Lala Câfer Paşa, Bağdad beylerbeyisi oldular. Her biri, ülkeyi imparatorluğa bağlamak için değerli hizmetler ifa etti. Üveys Paşa, Bağdad'dan sonra Haleb'e, sonra Yemen'e tâyin edildi. Câfer Paşa ise, Şam (Suriye) eyâletinden Bağdad'a gelmişti. Daha sonra Ayas Paşa (sadrâzam olanı değil!), Solak Ferhâd Paşa, bunun ölümünde oğlu Mehmed Paşa, Bağdad beylerbeyiliğinde bulundular. Bağdad ve Basra beylerbeyiliklerinin bu sıralardaki ve daha sonraki iç durumu üzerinde, daha aşağıda biraz bilgi verilecektir. Burada şunu ilâve etmeden geçmemelidir : Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini, Üveys Paşa'ya ithaf etmiş ve Paşa'nın adı, edebiyat tarihinde ölümsüzleştirilmiştir.

1 kasım 1535'te, Erzurum beylerbeyiliği teşkîl edildi.

Irâkayn Seferi'nden Sonra 2. İran Seferine Kadar Türkiye-İran Münasebetleri (1536-1548)

Irâkayn seferinden sonra Türkiye ile İran arasında tam bir sulh yapılmadı. İki taraf da, statu quo'yu muhafazaya gayret ediyordu. Osmanlılar, doğuda, doğrudan doğruya İran topraklarına değil de, bâzı İran'a, bâzı Türkiye'ye tâbî olmak suretiyle hayatlarını devam ettiren devletçiklere yöneldiler. Bu devrede Osmanlılar'ın bu bakımdan tabiî yayılma sahalarından biri, Gürcistan oldu. Gürcistan'da bir tek devlet değil, birkaç devletçik vardı. Ortodoks mezhebinden Hıristiyan olan bu prenslikler, arada Türkiye'ye yanaşmakla berâber, daha çok İran'a tâbî idiler.

1536 yazında henüz Bayburt'ta oturan Erzurum beylerbeyisi, Dulkadıroğlu Prens Mehmed Han (Paşa), Gürcistan fütûhâtına başladı. Mehmed Paşa (ki Yavuz'un dayısının oğlu idi), Gürcistan'da, Osmanlı sınırına en yakın olan Samısha (Samtskhé) Gürcü prensliğine girdi. Bu prensliğin merkezi Ahıska idi (şimdi Türkiye sınırına 15 km. mesafededir). Tahtta IV. Kvarkvare (Qwarqwaré) bulunuyordu. Mehmed Paşa, prensliği Türkiye'ye kattı (4 temmuz 1536). *Tabakaatu'l-Memâlik*'e göre Mehmed Paşa'nın fütûhâtı, 5 sancaktır. İran ile araları açılan diğer Gürcü prensleri de Osmanlılar'a tâbi oluyorlardı. Bunlardan birinin Müslüman bir bakanı, Defterdar Abdülallâm, Istanbul'a geldi ve İran'a karşı yardım rica etti (Hammer, V, 134).

Osmanlılar'ın diğer bir yayılma alanı da, İran'ın Kürtler'le meskûn Ortabatı bölgesi, Ardelân (Kürdistan), Kirmân-Şâh ve Lûristan eyâletleri idi. Daha güneyde, Basra Körfezi'ne kadar Hûzistan (İran Arabistanı) eyâleti yayılıyordu ki, bu sonuncu eyâlette mühim bir Arab azınlığı yaşıyordu. Burada da Osmanlı nüfuzu gittikçe gelişiyor ve genişliyordu. 1537 mayısında Gazi Han, Lûristan beylerbeyisi tâyin edildi (Hammer, V, 523, 8). Fakat bir müddet sonra bu Gazi Han, eski metbûu olan Safevîler'e yanaştı. Osmanlılar'a tâbi Kürdistan (Ardelân) sancakbeyini de peşinden sürükledi. Bunlar, devletin meslekten yetişmiş sancakbeyleri değil, mahallî Kürd derebeyleri idi, uhdelerine beylerbeyilik ve sancakbeyiliği tevcih olunmuştu. Istanbul'dan gönderilen 4.000 kişilik bir kuvvet, bu âsî valileri cezalandırdı (Hammer, V, 328). Bu sûretle Batı İran'da, Kürd ve Arab nüfûsu ile meskûn yerler daha çok Osmanlı hâkimiyet ve nüfuzunda idi. Fakat Türkler'le meskûn eyâletler, Âzerbaycan, Hâmse, Hemedân eyâletleri başta olmak üzere, Safevîler tarafından sımsıkı tutuluyordu. Zira İran Türk imparatorluğunun güc kaynağını buraları teşkil ediyordu.

Güney Irak'ta ve daha güneyde, Küveyt, Lahsâ, Necd taraflarında da Osmanlı hâkimiyeti, gün geçtikçe takviye edildi ve genişletildi. 24 temmuz 1538'de Basra da bir eyâlet şeklinde imparatorluğa başlandı. Basra, 7 aralık 1535'ten, 2 yıl, 7 ay, 18 günden beri, Türkiye'ye tâbi bir Arab prensliği idi. Kaanûnî, Bağdad'da iken, Emîr Makaamis oğlu Râşid, bizzat gelip itaatini arzetmişti. Gene bu Emîr Râşid, bu defa oğlu Mânî ile veziri Muhammed'i, Edirne'ye gönderdi. Bunlar, 22 temmuzda Dîvân-ı Hümâyûn'a, 24 temmuzda da Kaanûnî'nin huzûruna çıktılar. Basra'nın anahtarlarını takdim ettiler ve Emîr Râşid'in, ülkesini doğrudan doğruya imparatorluğa bağışladığını bildirdiler. Kaanûnî, memnun oldu. İlk Basra beylerbeyisi olarak gene Emîr Râşid'i tâyin etti. Fakat az aşağıda görüleceği gibi, bu zâtın ölümünden sonra, yerine oğlu değil, meslekten yetişmiş Osmanlı valileri, Basra beylerbeyiliğine gönderildiler. Basra eyâleti, yalnız Güney Irak'ı değil, Basra Körfezi'nin batısındaki ülkeleri, Küveyt'i, Lahsâ'yı Katıyf'i, tâbiiyet yoluyla Necd'i, Katar'ı, Bahreyn'i, Ummânu'l-Mutasâlih'i, Cebel Şammar'a kadar içine alıyordu.

Bu hâdiseden 8 yıl sonra, 1546'da Emîr Râşid öldü. Eyâlet, ilâveten, Bağdad beylerbeyisi Ayas Paşa'ya verildi. Ayas Paşa'dan sonra gelen Bağdad beylerbeyileri, Sofu Mehmed Paşa, Temerrüd Ali Paşa da, ilâveten Basra beylerbeyisi oldular. Fakat birkaç yıl sonra bu usûl değiştirildi. Bir beylerbeyi, 2 eyâleti birden lâyıkıyla idâre edemiyordu. Üstelik Basra eyâleti, daha fazla Basra Körfezi'ne hâkim bir deniz eyâleti idi. Kubâd Paşa, sonra Mustafa Paşa, müstakıllen Basra beylerbeyisi oldular. Hattâ Lâhsa da ayrı bir eyâlet yapıldı.

1548'de Ayas Paşa'nın yerine 3. Vezir Sofu (Sûfi) Mehmed Paşa, Bağdad beylerbeyisi oldu. Ertesi yıl yerine Temerrüd Ali Paşa, sonra Baltacı Mehmed Paşa, 1557'de Hızır Paşa, bu makama tâyin edildiler. Eyâlete bazan 3. vezirlikten gelme beylerbeyiler gönderilmesi, 1548'de Türkiye-İran savaşının yeniden başlaması dolayısiyledir. Gerçekten, bu defa Şah Tahmasb'ın Sâm Mirza'dan küçük olan diğer kardeşi Elkas (Elkass) Mirza'nın Türkiye'ye sığınması ve Kaanûnî'nin Elkas Mirza'yı ağabeyinin üzerine, Osmanlı kuvvetlerinin desteğiyle Isfahân'a yollaması ile, Osmanlı-Safevî münasebetlerinde yeni bir safha başlıyordu. Elkas Mirza, 1547'de Istanbul'a gelip Kaanûnî'ye sığındığı zaman, 27 yaşlarında bir prensti (Şah Tahmasb bu sırada 33, Kaanûnî 52 yaşında idi). Ağabeyleri gibi şâir olan Elkas Mirza, 2 kere Sünnî, 2 kere Şîî olmasıyla meşhurdur.

Elkas Mirza, Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) umumî valisi idi. Kafkaslar'ı geçerek karadan Kırım'a, Kefe'ye gelmiş, oradan gemiye binerek Istanbul'a vâsıl olmuştu (Hammer, VI, 7). Mirza'nın Istanbul'a geldiği 1547 yılının sonlarında Kaanûnî, Edirne'de idi. Kaanûnî'nin Edirne'den alayla, asker arasında Istanbul'a girişini Elkas Mirza da seyretmiştir. Peçevî, bu hâdiseyi çok canlı şekilde anlatmaktadır. Elkas Mirza, önünden alay geçerken, Osmanlı ihtişamı karşısında şaşırmış ve generallerden her biri merasim üniformaları içinde, mücevherlere boğulmuş şekilde geçerken: «Pâdşâh bu mudur?» diye ayağa kalkıp, eğilmek sûretiyle selâmlamıştır. Öyle ki, birkaç kere yanıldıktan sonra, artık asıl Kaanûnî geçtiği zaman, şaşkınlık ve tereddüdü sebebiyle yerinden kımıldayamamıştır.

İran üzerine 2. sefer-i hümâyûnun çok mühim bir sebebi, Şâh'ın, Kafkasya'daki Sünnî Türk ülkelerini istilâsıdır. Şâh İsmail ve oğlu Şâh Tahmasb, İran'dan başka Anadolu'ya da geniş ölçüde Şîî'liği yaymışlar, sonra Kafkasya'da aynı işi yapmışlardı. Bilhassa göçebe Türkmenler'i propagandalarına hedef alıyorlar, Anadolu'da şehir ve kasabaya erişemiyorlardı. İran ve Kafkasya'da ise Sünnîler'i katliâm edip en büyük baskılarla şehir halkını da geniş ölçüde Şîî yapmışlardı. Safevî hâkimiyetindeki milyonlarca Sünnî, mezheblerini gizliyerek yaşıyorlardı. Şîî propagandası Horasan'ı atlıyamamış, Türkistan'da te'sirsiz kalmış, Doğu Türkleri arasında fütûhat yapamamıştı. Buna karşılık Batı Türkleri'nden milyonlarca Oğuz (Türkmen), istiyerek veya zorla Şîî oldu. Irak'ta Arablar, hattâ koyu Sünnî/Şâfîi olan Kürdler arasında Şîî propagandası müessir oldu. Kafkasya'da —o zaman tamamen Türk yurdu olan ve «Revân» denilen— bugünki Ermenistan, onun güneyinde kalan Nahçıvan, Kuzey Âzerbaycân'ın Kür nehri güneyinde kalan ve «Arrân» denen yarısı, Şîîleşti, Sünnî Türkler azınlık hâline düştü. Kür nehri kuzeyinde kalan ve «Şîrvân» denen Kuzey Âzerbaycan'ın diğer yarısı ise, Şîî'liğe şiddetle karşı koydu ve Sünnî/Hanefî kaldı. Merkezi Şemâhı olan, Hazar'a geniş bir kıyısı (bu arada Bakû) bulunan bu Türk yurdunda, asırlardan beri Şîrvân-Şâhlar denen Türk kralları hüküm sürüyor, bölgedeki en kudretli Türk imparatorluğu hangisi ise ona tâbî oluyorlardı. Safevîler'le Şîrvân-Şâhlar, mezheb ayrılığı yüzünden birbirlerine çok düşmandılar. Şîrvan-Şâh vaktiyle, Şâh İsmâil'in babası Şeyh Haydar'ı öldürtmüştü. Onun için Şâh Tahmasb, dedesinin intikamını almak için yanıyordu. Ancak o sırada tahtta bulunan Şîrvân-Şâh Burhân-ı Alî, Şâh İsmail'in kızından doğma olduğu için, Şâh Tahmasb'ın halasının oğlu idi. Tabiî bu gibi akrabâlıkların bu dehşetli Sünnî-Şîî çatışmasında en küçük

değeri bulunmuyordu. Şîrvân'ın, Kuzey Âzerbaycan'ın kuzeyinde, Hazar boyunca uzanan ve Dağıstan denen ülke de koyu Sünnî/Şâfiî idi. Dağıstan beyleri ve bunlardan «şamhal» denen en büyükleri, öteden beri Kırım Hanı'na, dolayısıyle padişaha tâbî idi ve Şîî Safevîler'den çok ürküyordu. Zira Safevîler bir Sünnî ülkesine, şehrine, köyüne girince, Avrupa'da XVI. ve XVII. asırlardaki Katolik-Protestan savaşlarında iki taraf birbirine nasıl davranıyorsa, öyle davranıyorlardı. Direnmekte devâm eden bir Sünnî şehrin güzel kadın ve kızları Şâh'ın ordusunda bir müddet kaldıktan sonra, İran şehirlerindeki kârhânelere satılıyordu. Bu örnek, savaşın akıl almaz dehşeti hakkında bir fikir verir.

Şâh Tahmasb'ın, mezheb bakımından, yukarıda anılan ülkeleri hazmetmesinden sonra, güçsüz Sünnî Türk ülkelerine saldıracağı âşikâr idi. Şîrvân-Şâhlar'dan intikamı zâten bir âile şerefi mes'elesi sayıyordu. Osmanlı, Orta Avrupa işlerine çok dalmıştı. Şîrvân'da da taht kavgası vardı. Bu ülkeye girdi. Bu ülke, eskiden Akkoyunlular'a tâbî, Safevîler de Akkoyunlular'ın meşrû vârisi olduklarına göre, Şîrvân-Şâh'ı âsî de telâkkıy ediyordu. Fakat Akkoyunlular'ın Sünnî olduğunu unutuyordu. Şâh Tahmasb, yel götürmez ordu ile gelerek 27 eylûl 1538'de Şîrvân'ı teslîm aldı. Kardeşi Elkas Mîrzâ'yı ülkeye beylerbeyi tâyîn etti. Pek çok asırlık Şîrvân-Şahlar'ı ve Şîrvân devletini ortadan kaldırdı. Kür ırmağı ağzından başlıyan Hazar'ın batı kıyılarındaki Safevî hâkimiyeti bir anda, Derbend'in az güneyine kadar ilerlemiş oldu.

Elkas Mîrzâ, 1547 martında Derbend'e girdi. Bâzı Dağıstan beyleri, Safevîler'e itâat ettiler. Fakat en büyük Dağıstan beyi olan Kırım Şamhal, Safevîler'e yenildikten sonra, 40 kişilik maiyyetiyle Don nehri üzerindeki Osmanlı kalesi Azak'a cân attı. Gemiyle Azak'tan Kefe'ye, Kefe'den Istanbul'a gelip Cihan Hâkanı'na durumu anlattı. Şâh Tahmasb, Dağıstan'a kadar ilerledi. Derbend, Safevîler'de kaldı. Fakat ülkenin büyük kısmı Safevîler'e baş eğmedi. 10 ekim 1547'de Tebrîz'e dönen Şâh, Şemâhı'da Şîrvân beylerbeyisi olarak oğlu İsmail Mîrzâ'yı (II. İsmail) bıraktı. Zira kardeşi Elkas Mîrzâ, kendisine baş kaldırmıştı.

Eski Şîrvân-Şâh Burhân-ı Alî ise, Dağıstan'da yaşıyordu. Şîrvân'ı geri alamayınca Kırım'da Kefe'ye, oradan Istanbul'a geldi. Cihan Hâkanı'ndan, Dünya Müslümanları'nın halîfesi olması dolayısiyle, Sünnî Türkler'i, Şîî Türkler'in (Safevîler'in) elinden kurtarmasını diledi. Kaanûnî, Şîrvân-Şâh'a, Kefe ve Azak sancaklarından birlikler vererek Dağıstan'a yolladı. Fakat bunlar da Şîrvân'ı Safevîler'den alamadılar. Burhân-ı Alî, gene Istanbul'a geldi.

Elkas Mîrzâ ise, ağabeyi Şâh'ın korkusundan Dağıstan'a sığındı. Oradan Kırım'da Kerç'e ve Kefe'ye gelip Istanbul yolunu tuttu. Bu sırada Kaanûnî, daha kuvvetli birlikleri Istanbul'dan donanma ile Gürcistân'a sevk etti. Başlarında Burhân-ı Alî olan Osmanlı birlikleri, Gürcistân'ı aşarak Şîrvân'a girdiler. İsmail Mîrzâ tutunamadı. Şîrvân'ı Osmanlı'ya bırakarak Tebrîz'e kaçtı. Hazar kıyıları Osmanlı'nın eline geçti. Kür ırmağı, Osmanlı-Safevî sınırını teşkîl etti. Batıdan 300 kilometre Tebrîz'e yaklaşan Osmanlı sınırının, kuzeyden 200 kilometre Tebrîz'e yaklaşması üzerine Şâh, telâşa düştü. Osmanlılar, Şemâhı tahtına Şîrvân-Şâh Burhân-ı Alî'yi oturttular. Bu olay 1547 sonbahârında geçti ve Şîrvân'daki 9 yıllık Safevî hâkimiyeti sona erdi. 19 haziran 1547'de İkinci Istanbul Muâhedesi ile Charles-Quint'e kesin şekilde baş eğdiren Kaanûnî, ihmâl ettiği Doğu siyâsetine dönecek fırsatı buldu. Gerçekten, Irâkayn seferinden, aşağı yukarı 12 yıldan beri Doğu'ya sefer-i hümâyûn yapılamaması, Safevîler'e can vermiş, tâze hayat kazandırmıştı. Bu müddet içinde Şâh Tahmasb, ülkesini fevkalâde derleyip toplamış, güçlendirmişti. Özbekler'i Horasan'dan Türkistan'a atmış, Hindistan Timuroğulları'ndan Kandehâr'ı almıştı.

Şimdi Şâh'ın bütün dikkati, Osmanlı'yı yıpratmak, bıktırmak, tekrar Avrupa siyâsetinin içine atmaktı. Eskisi gibi Anadolu Türkmenler'i arasına pek çok halîfe (ajan) gönderdi. Bunlar Erdebil, Şâh, Şeyh, Alevî propagandasına giriştiler. Şâh'ın ajanları, mâsum Anadolu Türkmenleri'ne anlatıyorlardı ki, mânevî necat, Erdebil'dedir. Dünya Müslümanları'nın başı sıfatını Padişah, kaba güçle ve haksız olarak gasbetmiştir. Asıl baş, İmam ve Hazret-i Alî'nin meşrû halefi (!) olan Şah'tır. Osmanoğlu, gayrı meşrûdur. Osmanoğlu'na karşı ayaklanmak ve Erdebil dergâhına gönlünü rabt etmek, yegâne salâh ve Cennet yoludur. Safevî ajanlarının Tokat, Amasya, Çorum, Sıvas, Konya, Trabzon, Erzincan, Urfa, Diyarbakır Türkmen köyleri ve aşîretleri üzerindeki propagandası te'sirli, hattâ yıkıcı oldu. Sünnî hocalar ve Sünnî tarîkat şeyhleri, bu propagandayı önlemekte âciz kaldılar. Yeniden pek çok Türkmen'in Alevî olduğu görüldü. Bu Alevîlik gönüllerde kalsa, hiç bir zararı yoktu. Fakat Safevî ajanları, fiilî eyleme kışkırtıyorlardı. Aldatılan yoksul Türkmenler'in Cennet'e gitmek üzere «nezir» adıyle büyük paralar toplıyarak Erdebil'e gönderdiklerini Osmanlı hükûmeti tesbît etti. Rûm (Sıvas) eyâletinde propaganda Ordu'ya da sıçradı. 20 levend'in İran'a ajanlık yaptıkları tesbît edildi. Bunlar tevkif edilmek üzereyken İran'a sığınmak üzere kaçtılar. Yolda yakalanıp,

Erzurum Beylerbeyisi Tekeoğlu Mehmed Paşa tarafından astırıldı. Müteaddid tevkif ve nasîhatlere rağmen Türkmen köylerini dolaşıp devlete isyâna teşvik eden halk şâiri Pîr Sultân Abdal da Sıvas beylerbeyisi Hızır Paşa tarafından astırıldı. Anadolu, Avrupa'nın Katolik-Protestan savaşlarına benzer bir kardeş kavgasına girmek üzereydi ki, Kaanûnî'nin İran üzerine 2. sefer-i hümâyûnu bunu önledi. Kendi can derdine düşen Şâh, Anadolu'nun yakasını bıraktı.

Elkas Mîrzâ, Sünnî'liğe yakınlık gösterdi. Seyyid Azîzullah Şîrvânî adlı bir Sünnî'yi kendine vezîr edinmişti. Istanbul'da Kaanûnî tarafından, büyük hükümdarlara yapılan törenle kabûl edildi. İran üzerine sefere çıkarıldı. Erzurum beylerbeyisi Tekeli (Antalyalı) Ulama Paşa, kendisine lala olarak verilmişti. Kaanûnî'nin emri, Tebrîz'e gönderilip Elkas Mîrzâ'nın babası Şâh İsmâil'in tahtına oturtulması idi. Fakat Elkas Mîrzâ'da değil babasının ağabeyinin meziyetleri bile yoktu.

Kaanûnî, Semerkand'a elçi göndererek Türkistan hâkanı Cengizoğulları'ndan Abdüllatif Han'a (1540-1551) İran seferine çıkacağını bildirdi; Safevîler'i doğudan vurmasını istedi. Fakat bu sırada Doğu Türkleri, İran'la uğraşacak durumda değillerdi. Hindistan da aynı durumda bulunuyordu. Safevîler'i iki cepheden vurmak mümkin olamadı.

Kaanûnî, çok akıllı Doğu siyâsetine ve Anadolu politikasına devâm etti. Nasıl Erzurum şehrini geçen İran seferinde yeniden kurmuşsa, bu sefer de gene ıssız harâbe hâlindeki eski Kars şehrini kurmak istedi. Kars, 1386'da Timur tarafından tahrîbinden beri boştu. Pasinler sancağı beyi Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Bey (ki şâir Nef'î'nin büyük-babasıdır), bu işle görevlendirildi. Bir mıkdar sancağı askeri ve 5.000 küsur işçiyle Mîrzâ-Ali Bey, Kars'a gelip onarmaya başladı. Bu sûretle Osmanlı sınırı esaslı şekilde Kafkasya'ya yaklaştırılmak isteniyordu. Anadolu'nun muhâfazası için Kaanûnî, Diyâr-ı Bekr ve Erzurum eyâletlerini kâfî görmüyor, bu ikisinin ötesinde Van ve Kars eyâletlerini kurmak istiyordu. Bu ikinci İran seferinde bunu başarmakla, Anadolu'nun ebediyen Türkiye'de tek parça hâlinde kalmasını sağlamış oldu. Yoksa Anadolu'nun en doğu kısımları, diğer Türk yurdları gibi bugün, güney kesimi İran'da, kuzey kesimi Rusya'da olacaktı.

Elkas Mîrzâ, Tebrîz'de Şâh ilân edilirken Kaanûnî, 4. defa olarak bu ünlü Türk şehrine girdi ve 5 gün kaldı. Yol boyunca bütün otlaklar Safevîler tarafından yakılmış ve bütün kaynakla-

ra zehir atılmış, yol boyu bütün meskûn yerler boşaltılarak nüfus, İran içlerine veya Orduy-ı Hümâyûn yolu dışına çekilmişti.

25 ağustos 1548'de İsmâil Mîrzâ (Şâh II. İsmâil), Kars'ı ansızın bastı. Şehri onaran Osmanlılar'ı kaçırttı veya öldürdü ve onarılmış kısımları tahrîb etti. Bu sırada Padişah, Mirzâ-Ali Bey'e paşalık vererek onu ilk Kars beylerbeyisi yapmıştı. Aynı günlerde Van eyâletinin de kurularak ilk beylerbeyi olarak Çerkes Sarı İskender Bey'in (Paşa) tâyini hakkında hatt-ı hümâyûn çıktı (İskender Bey, mâliye müsteşârı idi). Bu sûretle Anadolu'nun bugünki doğu sınırları aşağı yukarı tesbît edilmiş oluyor, Erzurum ve Diyâr-ı Bekr eyâletlerinden alınan sancaklarla yeni fethedilen topraklar, bu iki yeni eyâleti meydana getiriyordu.

Bu sefer sırasında Elkas Mîrzâ, Kaanûnî'nin emri ve onun verdiği ordu ile İran'a daldı. Üzerine gelen kardeşi Behrâm Mîrzâ'nın ordusunu dağıttı. Orta İran'a girdi. Mehmed Bey Avşar'ın ordusunu da bozduktan sonra Kum şehrini (Tahrân'ın 115 km. güney-batısında) aldı ve yağmaladı. Sonra güney-doğuda Kâşân (Keşân)'a geldi. Isfahân kalesini muhâsara etti, fakat düşüremedi. Şîrâz'a kadar indi. Vezîri Azîzullah Şirvânî ile Kaanûnî'ye elde ettiği en değerli ganîmetleri takdîm etti (yazma ve minyatürlü kitaplar, halılar, mücevherler, murassâ silâhlar vs.). İran'ı alt üst eden Şâh İsmâil'in oğlu, artık ağabeyi Tahmasb'ı bertaraf edip tahta oturacağından şüphe etmiyordu. Bunu kolaylaştırmak için Sünnî'liği bırakıp Şiî'liğe döndü. Bu da kendisine yapılan bütün Osmanlı yardımının kesilmesine sebeb oldu. Osmanlı askerinden mahrûm olunca, Erdelân (Kürdistan)'da Merivân kalesine sığındı. Kardeşi Behrâm Mîrzâ, 20.000 kişilik ordusuyle üzerine geldi. Kürd beyi Surhâb Bey, Elkas Mîrzâ'yı teslîm etti. Elkas Mîrzâ, Kazvîn yakınlarında Kahkaha (Alamut) kalesine götürülüp orada burçlardan keskin kayaların üzerine atılarak öldürüldü. Şâh, kardeşini teslîm eden Kürd beyine hayat boyu yılda 10 milyon akça (720 milyon TL.) verilmesini emretti. Zira Elkas Mîrzâ hâdisesi, Şâh Tahmasb'ın pek uzun saltanatı boyunca geçirdiği en büyük tehlikeyi teşkîl ediyordu. Mîrzâ'nın değersiz bir şahsiyet olması, ağabeyini alt etmesini engelledi *(Â'lem-Ârây-ı 'Abbâsî,* 74-5).

1549 sonbahârında Van beylerbeyisi İskender Paşa, Revân (Erivan), Nahçıvan ve Hoy şehirlerini yaktı. Aynı zamanda İkinci Vezîr Ahmed Paşa, İran'a tâbî Gürcü Atabeyler'den 4 sancaklık fütûhât yaptı. En mühimmi, Atabeyler'in yeni taht şehri Tortum'u fethidir ki, Osmanlı topraklarının içine girmiş olan bu Gür-

cü kalesi, fevkalâde sarptı (13 eylûl 1549). Ahmed Paşa, bütün Tortum çayı vâdîsini, Oltu çayına kadar, Gürcüler'den temizledi. 39 Gürcü kalesi fethedildi.

Şîrvân'da Osmanlı hâkimiyeti, 2,5 yılını dolduramadı. Burhân-ı Alî'nin genç yaşında ölümünü fırsat bilen Safevîler, 1550 ocağında ülkeyi yeniden istîlâ ettiler.

Buna, Erzurum beylerbeyisi Sarı İskender Paşa cevap verdi. Safevîler'e tâbî Atabeyler'den Ardanuç, Şavşat ve Ardahan'ı ve Hanak'ı fethetti (Ardanuç'un fethi: 13 mayıs 1551). Erzurum eyâleti yeni bir sancak kazandı. Bu çevre yeniden Müslüman'laşıp Türk'leşti. Ardanuç'ta cami yaptıran İskender Paşa, Atabey II. Keyhusrev'in sunduğu emsalsiz bir mücevheri, Istanbul'a Kaanûnî'ye gönderdi. Bu, tek parça lâ'l'den (bir çeşit kızıl yâkut) yapılmış küçücük bir kâse idi ve yeryüzünde emsalsizdi. Sâsânî şehenşâhı Nûşirevân'dan, VI. asırdan kaldığı söyleniyordu. Kaanûnî bunu, Topkapı Sarayı'nın Hazîne, yâni müze dâiresine kaldırttı (Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*).

2. İran seferinde olduğu gibi, 3. İran seferinde de Sultan Süleyman, Doğu Türk Hâkanlığı'nı Safevîler üzerine harekete geçiremedi. Böyle bir şeyi çok istemelerine rağmen Doğu Türkleri'nin bu sefer sırasındaki durumu da buna müsait olmadı. Istanbul'dan Kırım'a, oradan Kuzey Kafkasya, Hazar kuzeyi, Kazakıstan yoluyle Dîvân, Buhârâ'ya 300 yeniçeri ve bir topçu birliği gönderdi. Bu sırada Abdüllatîf Han ölmüştü. Taht kavgası sırasında Cengizoğulları, bu Osmanlı kuvvetlerini, birbirlerine karşı kullandılar (*Münşe'âtü's-Selâtıyn,* II, 81-2).

Şîrvân-Şâhlar'dan Emîr Kasım Bey ise, başka bir Osmanlı kuvveti ile gene Kırım'a, oradan Kuzey Kafkasya'dan Şîrvân'a gönderildi. Kasım Bey, Safevî işgalindeki ülkesinde Safevîler'i kovmak için savaşa girişti. Fakat Safevî Şîrvân beylerbeyisi Ustaçalu Abdullah Han'ı hafif bir mağlûbiyete uğrattıktan sonra, ona yenildi. Bundan sonra dağlarda çete harbiyle Safevîler'e karşı mücadelesine girişti. Safevîler, Şîrvân'ı ve Hazar güneyindeki dağlık Geylân'ı Şiî yapamamış, bu bölgeler Sünnî kalmıştı. Fakat Şîrvân'da Sünnî olanlardan ayrıca bir mezheb vergisi alıyorlardı.

3. İran sefer-i hümâyûnunu Şâh Tahmasb ucuz atlatmak istiyordu. Kaanûnî de bu Şiî Türk devletini yıkamıyacağını, yahut Sünnî'leştiremiyeceğini anlamıştı. Geçen İran sefer-i hümâyûnlarında İran'da çok Sünnî vardı. Fakat bu müddet içinde Şâh, Sünnîler'i iyice sindirmişti. Artık İran'da açıkça Sünnî olduğunu

ileri sürebilenler yok gibiydi. Yalnız bâzı bölgeler hâriçti. Bunlar, bir Türk ülkesi olan Şîrvân (Kuzey Âzerbaycân'ın kuzey yarısı), bir İran ülkesi olan Geylân (Hazar Denizi'nin güney-batı sahilleri), Doğu İran'ın Kürd çoğunluğu ile meskûn eyâletleri (Ardelân = Kürdistan, Lûristan, Kirmân-Şâh eyâletleri) idi. Bu ülkeler Şîî'leştirilemedi. Kaanûnî, Nahçıvan'dan Bâyezîd'e (Doğubayazıt) geldiği zaman, Şâh'ın elçileri gelip sulh istediler. Şâh, fevkalâde mütevâzı bir mektup göndermişti, bu mektupta Kaanûnî'yi «Hazret-i Hılâfet-penâh» diye anarak, Yeryüzü'ndeki bütün Müslümanlar'ın en büyük lideri olduğunu resmen kabûl ediyordu. Kaanûnî, Şâh'ın 3 seferinde de ordusu ile karşısına çıkmadığını söyleyip çok tahkıyr edici bir mektup göndermişti. Şâh «Diyâr-ı Şark'a on def'a daha gelseniz, mukaabeleye gelmem imkânsızdır» diye cevap veriyordu.

6 yıl önceki 2. İran sefer-i hümâyûnunda Kaanûnî, Kars'ı îmar ve iskân etmek istemiş, fakat Safevîler gelip tahrîb etmişlerdi. Bu defa 1554'te tek canlının yaşamadığı Kars'ı yeniden şehir hâline getirmek istedi. Fakat Şâh, Ardahan ve Göle'ye kadar sokuldu. Oğlu İsmâil Mîrzâ da Kars'ı tekrar tahrîb etti.

Amasya Muâhedesi ile Osmanlı, Erdelân eyâletinde hayli Kürd kalesini Şâh'tan aldı. Esâsen Doğu İran Kürdleri, Sünnî oldukları için daha çok Padişah'ı tercîh ediyorlar, fakat Osmanlı'nın çok merkeziyetçi idâre sisteminden de ürküyorlar, Ortaçağ'da alıştıkları feodal hayatı devâm ettirmek istiyorlardı. Bu muâhede, Gürcistan'ı iki Türk imparatorluğu arasında bölüştürüyor, Kâkhet, Kartel, Mosuk illerini Safevî'ye, Açıkbaş (İmeret), Dadyan (Megrel), Güryel illerini de Osmanlı'ya bırakıyordu (bu illerde Gürcü Ortodoks prensler tâbî şekilde hüküm sürüyorlardı). Gürcistan'ın bütün sâhil kısmı ise, Fâtih zamanından beri olduğu gibi, doğrudan doğruya Osmanlı idaresinde idi. Şîrvân, bir Safevî eyâleti olmakta devâm ediyor, fakat dağlık kısmına fiilen, Osmanlı birlikleri ile Safevîler'e karşı çete harbi yapan Şîrvân-Şâhlar'dan Kasım Mîrzâ bulunuyordu. Dağıstan, hükümdârı Kırım Şamhal vâsıtasıyle Osmanlı'ya tâbî olmakta devâm ediyordu.

Irâkayn seferinin bitişinden 12 yıl geçmiş, Türkiye, Orta Avrupa'da mühim mes'elelerle başbaşa kalmış, bu arada İran, iyice toparlanmıştı. Şîî propagandası ve Doğu Anadolu'nun istirdadı siyâsetini tâkıyb eden İran üzerine yeni bir sefer açılması şart olmuştu. Elkas Mirza'nın sığınması, Türkiye'ye çok iyi bir siyâsî zemin te'mîn ediyordu. Kaanûnî, 1548 baharı gelir gelmez, erkenden sefere çıkmak kararını vermişti.

11. Sefer-i Hümâyûn: 2. İran Seferi (1548-49)

29 mart 1548 günü Büyük Türk Hâkanı, Istanbul'dan, Üsküdar'daki ordugâha geçti. İran üzerine 2. sefer-i hümâyûn başlamıştı. Sefere padişahın en küçük oğlu Şehzâde Cihangir de katılıyordu. Elkas Mirza, yanına verilen Osmanlı birlikleri ile önden gönderildi. İran'daki taraftarlarını, daha doğrusu ağabeyi Şah Tahmasb'dan memnun olmıyanları da etrafına toplıyan Mirza, Isfahân'a, İran'ın içerilerine kadar uzanacaktı. Diğer taraftan Istanbul'da bulunan Şirvan prensi Burhân-ı Ali Sultan da, Şirvan'ı (Kuzey Âzerbaycan ve Dağıstan) Safevîler'den almak üzere gönderildi. Bu prens, 16. Şirvan-Şah II. Sultan-Halil'in oğlu idi. 1538'de Safevîler, Şirvan devletini ilga edip, ülkeyi topraklarına katmışlardı. Bu tarihten itibâren Burhân-ı Ali Sultan, babasının tahtına geçebilmek için, Osmanlı desteğini aramakla uğraşmıştı. Osmanlılar, Burhân-ı Alî'yi 1548'de Şîrvân tahtına geçirecekler ve bu hükümdar, 1551'e kadar saltanat sürecektir. Yıllardan beri Istanbul'da yaşıyan, Burhân-ı Ali'nin anası, Şah İsmail'in kızı ve Şah Tahmasb'ın kızkardeşi idi. Böyle olmasına rağmen Şah Tahmasb, yeğenini tahtından mahrum etmişti. Şirvan-Şahlar, 1155'ten beri saltanat süren eski bir hânedândı (Hammer, VI, 11). Diğer taraftan, Doğu Anadolu ve Batı İran'ı çok iyi tanıyan eski Âzerbaycan beylerbeyisi Ulama Paşa da, Bosna beylerbeyiliğinden alınmış, Erzurum beylerbeyisi yapılmıştı (Hammer, VI, 10). Burhân-ı Ali'nin yanında kardeşi Mehmed Mirza (Paşa) da vardı ki, bu prensi Kaanûnî, bir ara Tebrîz beylerbeyisi yapmıştı.

10 nisanda Kaanûnî, Orduy-ı Hümâyûn ile Seyyidgazi'ye geldi (Eskişehir'in güneydoğusunda). Burada, Manisa'dan gelen Şehzâde Selim, babasının elini öptü. İmparatorluğun Avrupa eyâletleri için saltanat nâibi sıfatiyle, İran seferinin devamı boyunca «Taht Muhâfızı» unvanıyla Edirne'de oturması emrini aldı. Şehzâde Selim, bu sırada 24 yaşındaydı. 1543'te ölen ağabeyi Şehzâde Mehmed'in yerine Manisa sancakbeyi olmuştu. Velîahd-Şehzâde Mustafa, Amasya sancakbeyi idi. 19 nisanda Ordu, Akşehir'e vâsıl olduğu zaman, Konya'dan gelen Şehzâde Bâyezid de babasının elini öptü ve Kayseri'ye kadar Ordu ile yol aldıktan sonra Karaman Tahtı'na döndü. Bu sırada Şehzâde Bâyezid, 22 yaşında bulunuyordu. Kaanûnî, Sıvas'a geldiği zaman da, Amasya'dan gelen Velîahd-Şehzâde Mustafa'yı, büyük oğlunu, kendisini bekler buldu. O da birkaç gün Erzincan'a doğru babası ile gittikten sonra geri döndü. 10 temmuzda Ordu, Van Gölü'nün kuzey kıyısında Âdilcevaz'a geldi. Istanbul'dan hareket tarihinden 3 ay, 12 gün

geçmişti. Yeni Erzûrum beylerbeyisi Ulama Paşa ile Karaman beylerbeyisi Pîrî Paşa, öncü olarak Van'a sevkedildi. Burhân-ı Alî Sultan da, Kaanûnî'nin elini öpüp veda etti. Osmanlı tâbii olarak Şirvan tahtına oturmak üzere, Kuzey Âzerbaycan'a yollandı. Fransız büyükelçisi d'Aramont da sefer boyunca Kaanûnî'nin yanındaydı.

Elkas Mirza, Kaanûnî'den büyük bir ordu istemişti. Türkiye Hâkanı, prense, istediği büyüklükte bir kuvvet vermeyi mahzurlu buldu. Asıl kuvvetlerini İran'da Şah Tahmasb'dan memnun olmıyan büyük kitleden sağlamak üzere Mirza, bir miktar Osmanlı askeriyle, İran'a girdi. Şah İsmail'in küçük oğlunun Osmanlı kumandanı sıfatiyle hareket etmesi ve Sünnî mezhebine dönmesi, inanılmaz hâdiselerdendir.

Osmanlı Ordusu, 20 temmuzda Türkiye-İran sınırını geçti ve 21 temmuzda Âzerbaycan'ın Hoy şehrine girdi. Bu sıralarda Şah Tahmasb, Tebrîz'de idi. Fakat ordusunu ezdirmek niyetinde değildi. Osmanlılar'ın Hoy'a geldiğini öğrenir öğrenmez, Tebrîz'den Kazvîn'e hareket etti. Kaanûnî, bu İran seferinde de Safevî ordusunu boş yere arıyacaktır.

Osmanlılar'ın Tebrîz'i 4. İşgali (27 Temmuz 1548)

27 temmuzda Osmanlı Ordusu, Tebrîz'i, 4. defa işgal etti. Istanbul'dan çıkıldığı tarihten 3 ay, 29 gün geçmişti. Osmanlılar, İran imparatorluğunun en büyük şehrine, mukavemet görmeksizin girdiler ve halka çok iyi muamele yaptılar. Osmanlılar'ın Tebrîz'i, 3. tahliye tarihi olan 27 ağustos 1535 gününden tam 12 yıl, 11 ay, 1 gün geçmiş bulunuyordu.

Kaanûnî, Tebrîz'de ancak 5 gün kaldı. 1 ağustosta hareket etti. 15 ağustosta Van'a geldi. Van'daki kuvvetli Safevî garnizonu, 10 gün kaleyi savundu. 25 ağustosta Van, teslim oldu. Burası bir eyâlet merkezi yapıldı. İlk beylerbeyi olarak, Çerkes İskender Paşa tâyin edildi. Van kalesi, muhtemel bir Safevî taarruzuna karşı fevkalâde tahkim edildi. İskender Paşa'nın emrine, kudretli bir garnizon verildi. Bundan sonra Kaanûnî, gelecek yıl yeni sefer mevsiminde İran üzerine hareket etmek üzere, Haleb'de kışlamaya karar verdi.

29 eylûlde Ordu, Diyarbakır'a geldi. Osmanlılar, Van-Diyarbakır (o zamanki adıyle : Âmid, Kara-Âmid) yolunda iken, Van'ın düşmesinden müteessir olan Safevîler, Osmanlı topraklarına

büyük bir akın yapmışlardır. Öyle ki, Osmanlı Ordusu, Van Gölü'nün güneyinden ilerlerken, Safevî Ordusu da gölün kuzeyinden batıya doğru yol almıştır. Safevî kuvvetleri, Van Gölü'nün kuzeyindeki bütün meskûn yerleri, başlıca doğudan batıya Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat'ı yakmışlar, Muş'a gelmişler, burada da büyük tahribat ve zulüm yapmışlar, kuzeybatıya yönelmiş, Kemah'a kadar ilerlemişlerdir. Vezir Ahmed Paşa, Safevî Türkmen akıncılarını yakalamak için hızla kuzeye çıkmıştır. Ahmed Paşa'nın öncü kuvvetlerine kumanda eden Çerkes Osman Paşa, Kemah yakınlarında Safevî Ordusu'nu yakalamış ve daha Ahmed Paşa'nın (müstakbel sadrâzam) gelmesine lüzum kalmadan imha etmiştir. Bu başarısı üzerine Osman Paşa, Haleb beylerbeyisi yapılmıştır. Kemah'tan Harput'a gelen Vezir Ahmed Paşa, bu konakta bulunan Kaanûnî ile buluşmuştur. Düşmanın imhası üzerine Kaanûnî'nin bizzat kuzeye hareketine lüzum kalmamıştır.

Kanunî'nin Haleb'teki İkameti (25 Kasım 1548 - 6 Haziran 1549)

Kışlak olarak seçilen Haleb'e Osmanlı Ordusu, 25 kasımda varmıştır. Istanbul'dan hareketten 7 ay, 27 gün, Tebrîz'den hareketten 3 ay, 25 gün, Van kalesinin fethinden de 3 ay, 1 gün geçmiş bulunuyordu.

Kaanûnî, 6 haziran 1549'a kadar 6 ay, 11 gün Haleb'de kaldı. Bu müddet içinde mühim hâdiseler cereyan etti. Elkas Mirza'nın İran seferi, bunların en ehemmiyetlisidir. Mirza, Kirmân-Şâh-Hemedân-Kum-Kâşân-Isfahân-Şirâz istikametinde yürüdü ve geçtiği bütün eyaletleri altüst etti. Batı ve Orta İran'a yıkıcı bir akın yapan Elkas Mirza, Haleb'e, metbûu Kaanûnî'ye pek değerli hediyeler gönderdi (Hammer, VI, 13). Bu ganimet eşyası arasında minyatürlü ve tezhipli, değerlerine paha biçilemez yazma tarih, edebiyat ve din kitapları, murassâ (mücevherli) silâhlar, çok kıymetli kumaşlar, atlar vs. vardı. Ancak Elkas Mirza, Türkiye'ye dönerken, yolda, Ardelân (Kürdistan) eyâletinde iken, Şâh Tahmasb'ın üzerine gönderdiği ordu tarafından tevkif edildi. Bu orduya, Elkas Mirza'nın kardeşlerinden Sohrâb Mirza kumanda ediyordu. Elkas Mirza, gafletinin cezasını ağır ödedi. Elkas Mirza'nın öldüğü tarihî kale (Kahkaha/eski Alamut), Kazvîn'in kuzeydoğusundadır; Selçuklu çağında Hasan Sabbâh'ın ve İsmâîlîler'in sığınıp yerleştikleri meşhur kale, burasıdır.

Kaanûnî, Haleb'te iken, Karaman'da bulunan oğlu Şehzâde Bâyezid'i yanına çağırmış ve kışı onunla berâber geçirmiştir. Şeh-

zâde, muhteşem bir av partisinden sonra Haleb'den ayrılan Kaanûnî'den birkaç gün sonra, Karaman'a dönmüştür (Hammer, VI, 13-4). Bu arada Türkiye Hâkanı, oğlu ile berâber, 6 aralıkta Haleb'ten güneye doğru bir seyahat yapmış, Hamâ'ya gelmiştir.

Osmanlılar çekilir çekilmez Tebrîz'in Safevîler'ce geri alındığını söylemek bile fazladır. Bu sûretle Tebrîz'deki 4. Osmanlı işgali bu defa ancak 5 gün sürmüştür. Osmanlılar'a karşı en münasip taktiği kullanan Şâh Tahmasb, bütün Âzerbaycan'ı geri almıştır. Ancak Kaanûnî, Haleb'de iken, Haleb beylerbeyisi Çerkes Osman Paşa, Âzerbaycan'ın batısındaki Hoy şehrini zabtetmiştir. Hoy, bugünki Türkiye sınırına 50 km. mesâfededir. Hoy valisi Dünbüllü Hacı Han, öldürülmüştür. Şâh Tahmasb, Hacı Han'ı, Van'ı geri almakla vazifelendirmişti.

Gene Kaanûnî, Haleb'de iken, Ulama Paşa'nın yerine Erzurum beylerbeyiliğine getirilen Mehmed Paşa, Gürcistan'a bir sefer yaptı. Gürcüler'le yapılan mahallî vuruşmalar, yıllardan beri sürüp gidiyordu. 1544'te Erzurum beylerbeyisi İsfendiyâroğlu Mûsâ Paşa, Gürcüler'le savaşırken şehîd düşmüştü. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Hadım Ali Paşa, hemen Gürcüler'e taarruza geçmiş ve Mûsâ Paşa'nın kesilmiş kellesini düşmanın elinden zor kurtarmıştı. Bu Mûsâ Paşa, Malta seferinde Türk ordusuna serdâr olan Vezir Mustafa Paşa'nın amcası, İsfendiyâroğlu Kızıl-Ahmed Paşa'nın küçük oğludur. Mehmed Paşa, 6 ağustos 1548'de Erzurum'dan hareket etmişti. Kura nehrini tâkıyb ederek kuzeydoğuya çıktı. Bir hayli Gürcü kalesini fethetti ve beylerbeyiliğinin sınırlarını genişletti (henüz Kars beylerbeyiliği, Erzurum beylerbeyiliğinden ayrılmamıştı).

Kanûnî'nin Diyarbakır Civarında Konaklaması (25 Ağustos - 5 Kasım 1549)

Kaanûnî, Haleb'den Istanbul'a dönerken, 3. Vezir Kara Ahmed Paşa, Gürcistan seferindeydi. Kaanûnî, 1549 sefer mevsiminde yeniden İran'a yürümekten vazgeçmişti. Şâh Tahmasb'ın Osmanlılar'la meydan muhârebesine yanaşmamak hususunda müttefikı Charles-Quint kadar kararlı olduğu anlaşılmıştı. Haleb'den ayrıldıktan 5 gün sonra, 11 haziranda, Şehzâde Bâyezid, babasına vedâ edip Karaman'a gitti. 16 haziranda Orduy-ı Hümâyûn, Fırat'ı geçti. Kuzeydoğuya Diyarbakır'a doğru gidiliyordu. 3. Vezîr Ahmed Paşa'nın ihtiyacı veya Şâh Tahmasb'ın Doğu Anadolu'ya bir taarruz ihtimali karşısında Kaanûnî, bu taraflara gidecekti.

Fakat buna hâcet kalmadı. Bununla berâber Kaanûnî, Haleb-Diyarbakır arasında uzun müddet oyalandı. Bu sıralarda bir de rahatsızlık geçirdi. 25 ağustosta Diyarbakır'ın güneybatısındaki Karacadağ (1.919 metre) eteklerinde ordugâh kuruldu. İşte burada Vezir Ahmed Paşa, yanında Karaman, Rûm (Sıvas), Dulkadır (Maraş), Erzurum beylerbeyileri olduğu halde, 29 ağustosta kuzeydoğuya, Gürcistan'a doğru hareket etti. Ahmed Paşa, eylûlde Erzurum'a vardı ve bu ayın 10. günü Erzurum'dan hareket etti. 13 eylûlde kuzeydoğudaki Tortum'a geldi. 4 günlük bir muhâsaradan sonra, ayın 17'sinde bu kaleyi Gürcüler'den aldı. Daha sonra daima kuzeydoğuya doğru çıkan Ahmed Paşa, 40'dan fazla kale fethetmiş, bunların 15'ine garnizon koyduktan sonra, diğerlerini yıktırmıştır. Gürcistan'ın Ahıska prensliğinden yapılan bu fetihler, eylûl ve ekim ayları içinde olmuştur. Yeni fethedilen yerlerde Erzurum eyâletine bağlı 4 yeni sancak (vilâyet) kurulmuştur.

Ahmed Paşa, 24 ekimde, Diyarbakır civârında bulunan Kaanûnî Sultan Süleyman'a katılmıştır. Kaanûnî bir ara gene kışı Haleb'de geçirip ertesi yaz İran üzerine yürümeyi tasavvur etmiş, fakat uzun zamandan beri izinsiz kalan askerin mâneviyatını bozmamak için, bundan vazgeçilmiştir. 5 kasımda Orduy-ı Hümâyûn, 2 ay, 11 günden beri kaldığı Diyarbakır'dan hareket etmiştir. Güneybatıda Anteb'e gelindiği zaman, tımarlı sipahilere, yurtlarına gitmeleri için izin verilmiştir. Kaanûnî, 26 kasımda Adana'ya, 1 aralıkta Ulukışla'ya geldi. Burada Karaman'dan gelen ve 5 ay, 20 gün önce babasından ayrılmış bulunan Şehzâde Bâyezid, orduya katıldı. 5 aralıkta, Celâl-zâde'nin işâret ettiği gibi, karlı bir günde Konya'ya gelindi. Kaanûnî, 21 aralıkta Istanbul'a dönmüştür. Bu sûretle Diyarbakır-Istanbul yolu, 1 ay, 16 günde alınmıştır. Kaanûnî'nin bu 11. sefer-i hümâyûnu, 1 yıl, 8 ay, 23 gün sürmüştür. Bu seferde, Irâkayn seferinde olduğu gibi muazzam fütûhât yapılmamıştır. Kuzeydoğuda Gürcüler'e karşı ve Güneydoğuda Van beylerbeyiliği kurularak Safevîler'e karşı Doğu Anadolu'nun tamamen tutulması ile iktifa edilmiştir. Safevî devletinin bir meydan muhârebesini kabûl edip çökme tehlikesini göze alamıyacağı, Osmanlı kudretinin İran imparatorluğunu yıkmaya ve yutmaya gücünün yetmiyeceği anlaşılmıştır. Osmanlılar, esâsen Doğu Anadolu'nun son parçalarını henüz ele geçirmiş bulundukları için, İran fütûhâtı daha zaman isteyen bir mes'eleydi. Bu mes'ele ancak III. Murad devrinde olgunlaşacak ve yeniden ele alınacaktır. Bu sefer sırasında Osmanlılar, 31 şehri fethetmişler, 14 şehri tahrib etmişlerdir. Gene bu seferde, evvelce kaleleri olmıyan 14 şehirde kaleler yapılmıştır.

Doğu Anadolu'da Osmanlı - Safevî Vuruşmaları (Ağustos - Eylûl 1551)

1551 yazına kadar takriben 5 yıl, Safevîler her hangi bir harekette bulunmadılar. Bu yılın ağustosunda Doğu Anadolu'ya yapılan Safevî taarruzu ile, iki imparatorluk gene fiilî savaş durumuna geçti. Fakat 1551 yazındaki bu savaş mahallî kaldı.

1551'de Şâh Tahmasb, Osmanlılar'a karşı ciddî bir prestij harbine girmeye karar vermişti. Bu yıl, 4 asra yakın zamandan beri devam eden Şirvân-Şâhlar'ı tahtından mahrum etti ve Kuzey Âzerbaycan'la Dağıstan'ı doğrudan doğruya İran'a kattı. Osmanlılar'a tâbî olan son Şirvân-Şâh Burhân-Ali Sultan (ki Tahmasb'ın yeğeni idi), hânedânının sonuncusu oldu. Oğlu Ebû-Bekr Mirzâ, bu sıralarda 11 yaşlarında idi. Sonradan Osmanlılar'a sığınan, Kırım hanı I. Devlet Giray'a dâmâd olan Ebû-Bekr Mirzâ, 1589'da, III. Murad zamanında, Osmanlılar'ın Şirvân beylerbeyisi olacaktır.

1551 ağustosunda bizzat Şâh Tahmasb, Doğu Anadolu'ya geldi. Doğu Anadolu'yu savunmakla görevli Erzurum ve Van beylerbeyilerinin üzerine gidip kuvvetini yıpratmaktansa akın şeklinde bir intikâm hareketi yapmayı tercîh etti. Şâh, Van Gölü'nün kuzeyindeki Osmanlılar'a yeni geçen şehir ve kasabaları, korkunç şekilde tahrîp etti. Bu sıralarda Van beylerbeyiliğinden Erzurum beylerbeyiliğine getirilen İskender Paşa, Gürcüler'e karşı seferdeydi. Gürcüler'den Ardanuç kalesini (şimdi Artvin vilâyetinde) fethetmiş Erzurum'a dönüyordu ki, Şâh'ın Van Gölü'nün kuzeyinde olduğunu haber aldı. Tabiatiyle ne Van, ne Erzurum beylerbeyileri, birlikte de olsa Şâh'ın ordusuna karşı çıkamazlardı. Vazıyetin gelişmesini beklediler.

Şâh, Van Gölü'nün kuzey kıyılarını doğudan batıya doğru geçti. Bu kıyılarda sırasıyla başlıca Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat vardı ki, o zaman mamur şehirlerdi. Bu şehirleri savunmaya memur sancak ve alay beyleri, tamamen ümitsizce de olsa, Şâh'a karşı koydular. Erciş beyi İbrahim Bey, Safevî kuvvetlerini hayli hırpaladı. Âdilcevaz sancakbeyi Sinan Paşa-zâde Mustafa Bey de ciddî şekilde vuruştu. Şâh Tahmasb, İbrahim Bey'i yakalatıp öldürttü. Mustafa Bey kaçıp hayâtını kurtardı. Şâh, Ahlat'a geldi. Buradan İran'a dönmeye, fakat ordusunu Erzurum'u almak üzere kuzeybatıya göndermeye karar verdi. Bu orduya, Şâh'ın oğullarından İsmail Mirza başkumandanlık edecekti. İsmail Mirza, bu sıralarda 20 yaşını ancak geçmişti. Şâirliği, afyonkeşliği, babası

ve büyükbabasına rahmet okutan zulmü, Sünnî/Şâfiî mezhebine temayülü ile meşhurdur. Bilindiği gibi Şâh Tahmasb ölünce, yerine önce «II. İsmail» sanıyla bu prens geçmiştir. İsmail Mirza o kadar zâlimdi ki, babası I. Tahmasb, bir müddet sonra, 1556 kasımında onu da Kahkaha (Alamut) kalesine hapsettirmiştir. Mirza tahta geçinceye kadar 19,5 yıl burada hapis kalmıştır.

Eylûlde İsmâil Mîrzâ'nın kumandasındaki büyük Safevî ordusu, ki çok şecî Türkmen atlılarından müteşekkildi, Erzurum'u almak azmiyle bu kalenin önlerine geldi. Erzurum'un kaybı, Doğu Anadolu'nun Osmanlılar'ın elinden çıkması demekti. Beylerbeyi İskender Paşa, ataklığı ile meşhurdu. Pek nisbetsiz kuvvetlerle, kaleden çıkıp Safevîler'e taarruz etti. Tabiatiyle mühim bir bozguna uğradı. Bu bozgunda 4 sançakbeyi (tümgeneral) şehîd ve biri *(Tabakaatu'l-Memâlik*'e göre 2'si) de esîr oldu. Şehîd olanlar Trabzon, Malatya, Karahisâr-ı Şarkıy (Şebinkarahisar) ve Bozok (Yozgat) sancakbeyleri, Mustafa, Hayreddin, Mahmud ve Îsâ Beyler, esîr düşen ise, ağır yaralanan Biga sancakbeyi Mahmud Bey idi. Bu Mahmud Bey, sonradan, Şâh Tahmasb tarafından, eline Kaanûnî'den sulh istiyen bir mektup verilerek, serbest bırakılmıştır.

Bu zafer, Safevîler'e pahalıya mal oldu. Böyle bir taarruz beklemeyen ve Osmanlılar'ın mânevî gücü karşısında etkilenen İsmâil Mirza, Erzurum'un pek kanlı geçeceği anlaşılan muhâsarasını bıraktı ve İran'a çekildi.

Bundan sonra İskender Paşa, elindeki kuvvetleri boş yere harcadığı için, Istanbul'dan gelecek îdam fermanını beklemeye başladı. Ancak insanları takdîr ve tecziyede çok hassas ölçüleri olan Kaanûnî Sultan Süleyman, İskender Paşa'nın hatasını dikkat nazarına almadı, Erzurum'u, netice itibariyle Doğu Anadolu'yu, Safevî Ordusu gibi muazzam bir kuvvetin istilâsından kurtardığını düşündü. İskender Paşa'ya murassâ kılıç ve topuzla bir hatt-ı hümâyûn gönderdi. Türk Hâkanı, bu meşhur hatt-ı hümâyûnundan ezcümle şöyle diyordu :

«İskender, ber-hudâr olasın, iki cihânda yüzün ak olsun! Sen Şâh-Oğlu'nun asker ile küfvü değilsin. Anın askeri vefret ve kesret üzere iken, bu mertebe mukaabeleye ıkdâm-u kûşiş ve ihtimâm ancak olur. Lâ-cerem sana lâzım olan bezl-i makdûr idi. Hakkaa ki, sâ'yinde kusûr etmedin ve bahâdırlıkda taksîr etmedin. Nusret-ü hezîmet, meşiyyet-i Hudâ'ya müte'allıkdir. Hâtırın hôş tutasın!»

Ömer Seyfeddin, Türk hikâyeciliğinin şâheserlerinden olan bir hikâyesinde, bu konuyu işlemiştir.

12. Sefer-i Hümâyûn: Kaanûnî'nin "Nahcivan Seferi" Denen 3. İran Seferi'ne Hareketi (28 Ağustos 1553)

Şâh Tahmasb'ın Doğu Anadolu'ya neticesiz taarruzundan 2 yıl sonra Kaanûnî Sultan Süleyman, 3. ve sonuncu İran seferine çıkmak üzere, 28 ağustos 1533'te Üsküdar'daki ordugâha geçti. 2. İran seferinden döndüğü tarihten, 3 yıl, 8 ay, 8 günden beri Istanbul ve Edirne'de bulunuyordu. Bu tarihte 58 yaşında idi. Bu sefer, İran üzerine olduğu kadar, Velîahd-Şehzâde Mustafa mes'elesini halletmek gayesine de mâtuftu. Hattâ İran üzerine sefer, bu ikinci maksadı örtmek için düzenlenmiş gibi görünüyor. Şehzâde Mustafa mes'elesini, Türkiye'nin iç mes'elelerini inceliyen bundan sonraki VIII. bahsimizde ele alacağız. Onun için burada, yalnız İran seferine taalluk eden kısımlar gözden geçirilecektir. Bu İran sefer-i hümâyûnuna, Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın katlinden sonra velîahd olan 29 yaşındaki Şehzâde Selim de katılmış ve Osmanlı sağ kanadına, Anadolu tımarlı sipahisine kumanda etmiştir (Hammer, VI, 63). Padişahın, yanından ayırmamak âdetinde bulunduğu en küçük oğlu Şehzâde Cihangir de orduda idi. Şehzâde Bâyezid de Bursa Yenişehri'nde babası ile buluşmuştur. Manisa sancakbeyi olan müstakbel II. Selim, 21 eylûlde Bolvadin'de Orduy-ı Hümâyûn'a katılmıştır. Şehzâde Selim ile Şehzâde Bâyezid'in, seferin gerçek maksadının ağabeyleri Velîahd-Şehâde Mustafa'yı yok etmek olduğunu bildikleri, muhakkaktır. Sefer boyunca Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa, Istanbul'da kaymakam olarak bulunmuştur.

Kaanûnî'nin ancak yolda büyük oğlunu yok etmek kararına vardığını tahmin edebiliriz. Çünki Sultan Süleyman, önce bu sefere bizzat çıkmak istememiş, Sokollu Mehmed Paşa'yı Tokat'a göndererek İran üzerine memur etmiştir. 2. Vezir Kara Ahmed Paşa ise, Budin'de bulunuyor ve Charles-Quint'in her hangi bir hareketine karşı tedbirli davranıyordu. Kaanûnî, Sokollu'nun arkasından, daha büyük kuvvetlerle Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'yı, Şehzâde Mustafa'nın yok edilmesinde baş rol sahibi olan adamı, İran'a karşı göndermiştir. Ancak Rüstem Paşa, Aksaray'da orduyu durdurtmuş ve padişahın bizzat gelmesi lüzumunu bildiren bir mektubu Istanbul'a yollamıştır. İşte bunun üzerine Kaanûnî, ağustos sonu gibi geç bir zamanda sefere çıkmıştır. VIII. bahsimizde anlatılacağı gibi, Rüstem Pasa'nın asıl maksadı padişahı İran üzerine tahrık değil, bu hususta kararsızlık içinde bocalıyan Kaanûnî'yi sefer sırasında büyük oğlunun imhası fikrine temayül ettirmekti. Rüstem Paşa, kudretli yardımcılarıyla, bu piyesi, büyük rejisörlere has bir maharetle sahneye koymuştu. Rüstem Paşa,

padişahın bizzat sefere çıkmamasının bütün orduyu Velîahd'e temayül ettirdiğini, ihtiyar ve hasta padişahın artık başkumandanlık edemiyeceğinin söylendiğini yazmak sûretiyle, Kaanûnî'yi taht şehrinden oynatmıştır.

Kaanûnî, 8 eylûlde Bursa Yenişehri'ne geldi ve burada, Karaman'dan gelen oğlu Şehzâde Bâyezid tarafından karşılandı. Şehzâde, babası ile görüştükten sonra, «Taht Muhâfızı», Avrupa'da saltanat nâibi olmak üzere, Edirne'ye yollandı. 21 eylûlde Bolvadin konağında da Şehzâde Selim, Ordu'ya katıldı. 5 ekimde Kaanûnî, Konya Ereğlisi civarına geldi. Ertesi gün, burada, XVI. asır Türkiye dahilî tarihinin en mühim hâdiselerinden biri cereyan etti. Bir sonraki bahsimizde anlatılacağı üzere, babasının elini öpmek üzere gelen Velîahd-Şehzâde Mustafa boğduruldu ve Ordu'nun bu hareketi protesto etmesi üzerine Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa, iktidardan düştü. Yerine, 2. Vezîr Dâmâd Kara Ahmed Paşa, sadrâzam oldu.

Kaanûnî'nin Haleb'de Geçirdiği 2. Kış (8 Kasım 1553 - 9 Nisan 1554)

Kaanûnî, bu fâciadan sonra, 8 kasımda, 5 yıl önce yaptığı gibi, kışı geçirmek üzere, çok sevdiği Haleb'e geldi. Kaleden atılan top sesleriyle karşılandı. Istanbul'dan ayrıldığından beri 2 ay, 11 gün geçmişti. Yeni velîahd, Şehzâde Selim Maraş'ta, Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa da Tokat'ta kışlıyacaklardı. Bu sûretle İran üzerine gelecek baharda sefere çıkacak ordu, Haleb, Maraş ve Tokat kışlaklarına çekilmiş bulunuyordu.

Kaanûnî, Haleb'e geldikten 19 gün sonra, çok sevdiği ağabeyi Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine kriz geçirip hastalanan padişahın en küçük şehzâdesi Cihangir öldü. Haleb'de cenâze merâsimi yapıldıktan sonra tabut, Şehzâde'nin adına yapılacak camiye gömülmek üzere Istanbul'a gönderildi. Kaanûnî, bu hâdise üzerine büsbütün sarsıldı. Bu sûretle hayatta yalnız 2 oğlu, Velîahd-Şehzâde Selim'le Şehzâde Bâyezid kalıyordu. Teselli bulmak için, Maraş'tan Şehzâde Selim'i çağırdı ve kışı, onunla sohbet ederek ve ava çıkarak geçirdi. Bu arada, müşâvirlerinden Seydî-Ali Reîs'i de, Hind Kapdânı tâyin ederek Basra'ya yolladı. Bahar yaklaşırken, Tokat'taki Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa başta olmak üzere, Anadolu, Karaman, Dulkadır (Maraş), Rûm (Sıvas), Şam (Suriye), Ramazan (Adana) beylerbeyilerine, ordu-

ya katılmaları bildirildi. 9 nisan 1554'te Kaanûnî Sultan Süleyman, 5 ay, 1 günden beri kaldığı Haleb'den çıktı. Bu müddet içinde Hamâ'ya kadar kısa bir seyahat de yapmıştı.

Nahcivân Seferi (9 Nisan - 30 Ekim 1554)

Orduy-ı Hümâyûn, yavaş bir yürüyüşle Haleb'den çıktıktan 1 ay, 3 gün sonra Diyarbakır şehri civarına kondu. 15 mayısta harb dîvânı toplandı, İran üzerine yapılacak seferin esasları konuşuldu. 8 gün Diyarbakır'da kalan Ordu, 20 mayısta harekete geçti. 16 gün sonra kuzeybatıda Kelkit ırmağının az güneyindeki Suşehri'ne geldi. Burada büyük bir ordu alayı yapıldı, bütün birlikler, padişahın önünden geçti. Erzurum beylerbeyisi İskender Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğine getirildi. Eski Basra beylerbeyisi Ramazanoğlu Prens Kubâd Paşa, Erzurum'a gönderildi. Haleb beylerbeyisi Hızır Paşa, Şam beylerbeyisi Prens Tekeoğlu Mehmed Paşa, Anadolu beylerbeyisi Ahmed Paşa, Karaman beylerbeyisi Ali Paşa, Rûm beylerbeyisi diğer Ali Paşa, Kubâd Paşa'nın kısa beylerbeyiliğinden sonra Erzurum beylerbeyisi yapılan Ayas Paşa, hepsinin başında 2. Vezîr Semiz Ali Paşa (müstakbel sadrâzam), Ordu içinde yerlerini ve vazifelerini aldılar. Bu sefer, Kaanûnî'nin, büyük rakıybi Şâh Tahmasb Safevî'yi meydan muhârebesine ikna etmek için, son çabasını kullandığı seferdir. 5 temmuzda Kars civarına gelen Kaanûnî, Şâh'a gayet ağır mektuplar yazıp er meydanına dâvet etmiş, fakat bunlara kanmıyacak derecede tedbirli olan I. Tahmasb, infiale kapılıp ordusunu Osmanlılar'a ezdirmek hatâsına düşmemiştir (*).

18 temmuzda Ordu, Revân'a (Erivan) geldi. Burası, bir İran beylerbeyiliğinin merkezi idi. Şâh'ın da bu mühim şehirde (o zaman Türkler'le meskûndu) bir sarayı vardı. Burada birkaç gün kalan ve Şâh'ın sarayında oturan Kaanûnî, 24 temmuzda kuzeybatıda Arpaçay'a geldi (bugün Kars'ın kuzeydoğusunda bir kaza merkezi). Sonra gene güneydoğuya inmeye başladı. Aras kıyılarına vardı. 25 temmuzda bir Safevî keşif birliği Van beylerbeyisi Ferhâd Paşa tarafından bozuldu ve ertesi gün, Karabağ'a gelindi. Sefer, tamamen bir akın mahiyetini almıştı. Zâten orduya, mâruf akıncı beylerinden Turahanoğlu Ömer Bey-zâde Turahan Bey öncülük ediyordu. 28 temmuzda Osmanlılar, Nahcuvân'a geldi

---

(*) «Şah, meydan muhârebesini kabûl ettiği takdirde, her defâsında padişaha yenilir» (çağdaş bir İspanyol'dan naklen F. Carım, *Kaanûnî Devri'nde Istanbul,* 124).

(Kaanûnî'nin bu 12. sefer-i hümâyûnuna bu şehir adını vermiştir: «Nahcuvân Sefer-i Hümâyûnu»). Nahcuvân, Aras'ın kuzey kıyısında bir Türk şehridir (şimdi Sovyet Âzerbaycanı'nda kalıyor). Osmanlı akıncıları, Aras'ı güneye doğru atladılar ve Merâga'ya kadar Âzerbaycan'ın en büyük kısmına aktılar. Bu, bir cezalandırma, bir ihtar seferiydi. Zira muntazam Safevî ordusunun Osmanlılar'la hiçbir şartta meydan muhârebesi kabûl etmiyeceği iyiden iyiye anlaşılmıştı. Bu sıralarda Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa'ya gelen bir mektupta Safevîler, Çaldıran'ı unutmadıklarını, açıktan açığa itiraf ediyorlardı. Öyle ki, Kaanûnî'nin bu kere de güneye ineceğini sanan Şâh Tahmasb, Lûristan'a kadar çekilmişti. Osmanlılar, büyük fedakârlıklar pahasına kuşuçuşu 600 km.'den fazla olan Lûristan'a gelseler, Şâh'ın Kirmân'a çekileceğine şüphe yoktu. Nitekim bu haberi alan Kaanûnî, Nahcuvân'dan bir mikdar ileri gitmişken, fikrini değiştirdi ve 30 temmuzda tekrar bu şehre döndü. Bu arada Nahcuvân tahrib edilmişti. Bir Türk şehrinin, başka devlete mensub Türkler tarafından tahrîbi acıklı olduğu kadar mânâsız bulunmakla berâber, cihanşümul jeopolitik mücadelenin bir neticesiydi.

Osmanlılar'ın Âzerbaycan akınına mukabele olarak, Safevîler de Bağdad'a sokulmak istemişler, fakat 2 ağustosta Hamza Sultan kumandasındaki Safevî ordusu, İmâdiye sancakbeyi Hüseyin Bey'e bozulup geri çekilmiştir.

6 ağustosta Kaanûnî, Âzerbaycan'dan Anadolu'ya dönmüş, Bâyezid (Doğubayazıt) konağına gelmişti. Burada Safevîler'in sulh istiyen elçileri geldi. 17 ağustosta Osmanlı Ordusu, Pasinler'e vardı. Kaanûnî, İran seferini 1554 yılı için tamamlanmış saymakla berâber, Osmanlı-Safevî çarpışmaları devam ediyordu. Bağdad beylerbeyisi Osman Paşa, onun ölümü üzerine yerine gelen Baltacı Mehmed Paşa, Kerkük sancakbeyi Murad Bey (Akkoyunlu prensi), Safevîler'le mühim vuruşmalar yapıyorlardı. Eylûl başında Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa da kuzeydoğuya çıkmış, Gürcistan sınırında bulunuyordu. Sadrâzam'ın Gürcistan'a yürüdüğünü haber alan büyük bir Safevî ordusu, bu ülkeyi terketti. Bunun üzerine Ahmed Paşa, 3 eylûlde ayrılmış olduğu Kaanûnî ile, 21 eylûlde Erzurum yakınlarında birleşti. Esâsen Şâh'ın Erzurum'a gönderdiği elçilerle, 26 eylûlde mütareke imzalanmıştı. 1554-55 kışı boyunca iki taraf, vaziyetlerini muhafaza etmeyi ve silâha sarılmamayı kabûl ediyorlardı.

24 gün Erzurum'da kalan Kaanûnî, 28 eylûlde bu şehri terketti. 20 gün sonra Sıvas'a geldi. Bir gün kalıp 19 ekimde hareket

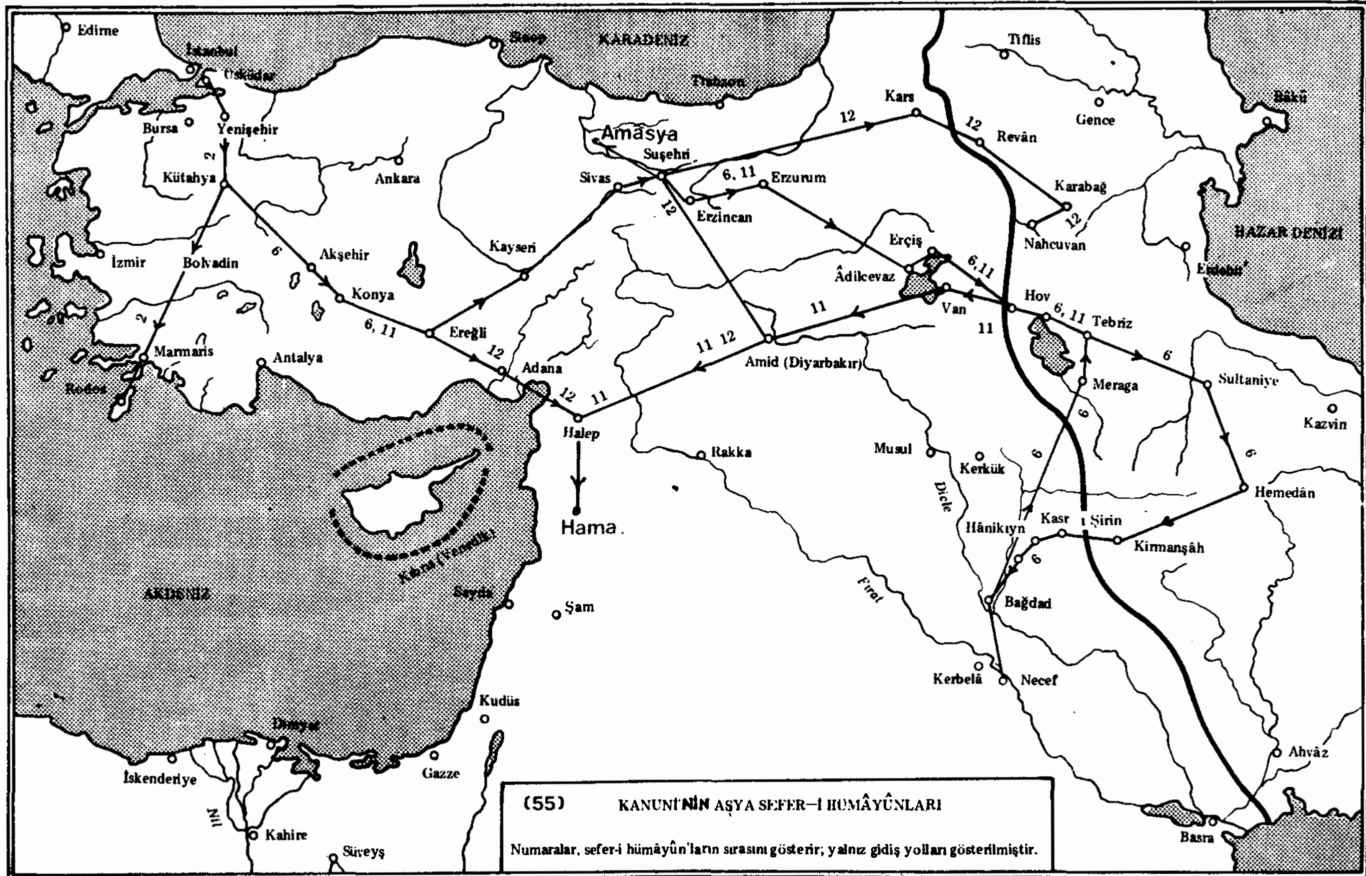
etti. 3 günde Tokat'a vâsıl oldu. Burada da bir gün kaldı. 23 ekimde yürüyüşe geçip 7 gün sonra ayın 30'unda Amasya'ya vardı. Velîahd-Şehzâde Selim, daha Erzurum'dan hareket edildiği gün babasından ayrılmıştı. Amasya'da, tımarlı sipahiler de terhis edildi (Hammer, VI, 69). Haleb'den hareket tarihinden 6 ay, 21 gün geçmişti.

Kaanûnî'nin Kışı Amasya'da Geçirmesi (30 Ekim 1554 - 21 Haziran 1555)

Kaanûnî'nin Amasya'da geçirdiği 7 ay, 22 gün zarfında, Türkiye'nin İran'la olduğu kadar, Avrupa'daki rakıybi Almanya ile diplomatik münasebetleri bakımından da mühim olaylar oldu. Amasya'da, Türkiye'nin doğu ve batısındaki her iki büyük devletle de sulh yapıldı. Kaanûnî'nin bu 2. kışı da Anadolu'da geçirmeye karar vermesi ve Istanbul'a dönmemesi, Celâl-zâde'nin bilhassa belirttiği üzere, Şâh Tahmasb'ı düşündürmüş ve ürkütmüştü. Osmanlılar da son iki İran seferinde kesin bir netice alamamışlardı. Bir tarafta ümitsizlik, diğer tarafta, Osmanlılar'da, bıkkınlık hüküm sürüyordu. Bu psikolojik durum, sulha götürmeye yarıyan bir ortam meydana getiriyordu.

Kaanûnî'nin Yeşilırmak kıyısında, büyükbabası II. Bâyezid'in ve onun büyükbabası II. Murad'ın pek sevdikleri Amasya'da kışlaması, İran kadar Almanya'yı da düşündürüyordu. Kaanûnî, kış sonunda Istanbul'a dönerse, bu, İran seferinden vazgeçildiği mânâsına gelecekti. Bu tutumun diğer bir mânâsı da artık batıya, Orta Avrupa'ya dönüleceği idi. Onun içindir ki Almanya, Kaanûnî daha Anadolu'da iken sulhu elde etmeye büyük ehemmiyet veriyordu (III. bahsimize bakınız). Fransa kralı II. Henri'nin elçisi Codignac, Amasya'da idi ve Almanya-İspanya'ya karşı Türk donanmasının yardımını te'mîn etmek için ateşli bir müzâkereye girişmişti. Henüz Almanya ile İspanya ayrılmamıştı. Fakat tahtı bırakmaya karar vermiş olan Charles-Quint, bu iki devleti ayırmaya hazırlanıyordu. Almanya, 1556'dan, Charles-Quint'in tahtı bırakacağı tarihten önce Türkiye ile sulh yapmaya mecburdu. Bu sûretle İspanya, Türkiye ile karşı karşıya kalacaktı. Ancak İspanya ile Almanya'nın durumunda, coğrafya konuşu bakımından, esaslı sûrette fark vardı. Alman toprakları, her an için Türk istilâsına açıktı. İspanya için, böyle bir tehlike bahis konusu değildi. Türk-İspanyol mücâdelesi, açık denizde ve kıyılarda, nihayet İtalya karasında, İspanya dışında cereyan ediyordu.

Şâh Tahmasb da müttefikı Charles-Quint gibi düşünüyordu.

(55) KANUNİ'NİN AŞYA SEFER–İ HÜMÂYÛNLARI

Numaralar, sefer-i hümâyûn'ların sırasını gösterir; yalnız gidiş yolları gösterilmiştir.

1555 sefer mevsiminden önce Türkiye ile sulh akdedilmiyecek olursa, pek muhtemeldir ki Kaanûnî, gene İran'ı çiğniyecek, büyük veya küçük ölçüde olsun Safevî imparatorluğundan kopardığı parçaları, kendi devletine katacaktı. İşte bu durumdadır ki Şâh Tahmasb, 10 mayıs 1555'te tam salâhiyetli murahhaslarını Amasya'ya yolladı. Şâh'ın başmurahhası Ferruh-zâde Kemâleddin Bey, Amasya'da, sulh için çok müsait bir hava esmekte olduğunu, memnuniyetle müşâhede etti. Çünkü sulh olmaz da 1555 sefer mevsiminde tekrar İran üzerine yürünmesi îcâb ederse, Kaanûnî'nin, Dîvân'ın, Ordu'nun, hâsılı Osmanlı tarafından bulunan herkesin canı sıkılacaktı. Bu İran seferleri uzuyor, netice alınamıyor, bu bakımdan Avrupa seferlerine benzemiyordu. İran imparatorluğunun topraklarının büyüklüğü, Avrupa kıt'asının yarısından fazlaydı; sefere çıkan ordular için binbir süpriz ve can sıkıcı zorluklarla doluydu. Bunun içindir ki Osmanlı-Safevî müzâkereleri uzamadı. 19 gün, bütün esaslar üzerinde mutâbakata varmaya yetti. Sırasiyle Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa, 2. Vezir Semiz Ali Paşa, 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa tarafından kabûl edilen Kemâleddin Bey, nihâyet Türkiye Hâkanı'nın da huzûruna çıktı ve elverişli muâmele gördü.

Türkiye ile İran İmparatorlukları Arasında Amasya Muahedesi (29 Mayıs 1555)

Almanya elçisi Baron Busbek'in de sulh teminine çalışmak için Amasya'da harâretli bir faaliyete koyulması, Kemâleddin Bey'i meseleleri en sür'atli şekilde birer hâl sûretine bağlamak hususunda iknâ etti. İran, Avrupa'daki kudretli müttefikı Almanya, Türkiye ile sulh hâline geldiği takdirde, büyük bir tehlikeye düşerdi. Zaten nasıl İran olmasaydı Osmanlılar'ın Almanya'yı istilâ edecekleri muhakkaksa, Almanya olmasaydı İran'ı ilhak edecekleri de açık bir hakikattir.

Nahcuvân Seferi, İran'ı hırpalamış ve imparatorlukta derin maddî ve mânevî tahrîbât yapmıştı. Bu sefer sırasında yalnız 50.000 genç kızın esir alınıp Türkiye'ye getirildiğini zikretmek, bu tahribatın derecesi hakkında bir fikir vermeye yeter. Yeni bir Osmanlı seferi, Safevî devletini çökertebilirdi. Kaanûnî de iki büyük imparatorluğun jeopolitik mücâdelesini şimdilik bir muvâzene siyâsetine bağlamak için can atıyor, fakat rakibine cesaret vermemek için, teşebbüsü Safevîler'den bekliyordu. Avrupa'da olduğu gibi Doğu Anadolu'da bir akıncı ocağı yoktu. Muntazam kuvvetlerle çete harbine benzer vuruşmalar yapmak, neticesiz

kalıyordu. Nihayet, Safevîler de Osmanlılar gibi Türk'tü ve Türkler'in şecâat husûsundaki bütün askerî meziyetlerine mâlik bulunuyorlardı. Safevîler, hiç bir sûrette ikinci bir Çaldıran tuzağına düşmemeye kararlı olduklarını, resmî bir mektubla Sadrâzam'a bildirmişlerdi. Onun için Kemâleddin Bey, Amasya'da sevinçle karşılanmıştı. Padişahın ve Dîvân'ın bir yıl daha Istanbul'dan uzak kalması, Türkiye'nin iç bünyesi bakımından da iyi bir şey değildi.

29 mayıs 1555 Amasya Sulhu, büyük tarihî değer taşıyordu. Safevîler'in İran Türk imparatorluğunda iktidara geldikleri yarım asırdan az fazla bir zamandan beri Osmanlılar'la olan münâsebetleri, kesin şekilde düşmanca idi. Dünyanın 1. ve 2. devletleri arasında, en küçük bir dostça yakınlaşma olmamıştı. 1514 Çaldıran seferinden sonra İran, 20 yıl kadar sinmiş, fakat düşmanlık, alttan alta devam etmişti. Hiçbir zaman Türkiye ile İran arasında bir sulh yapılmamıştı. Bu Amasya Muahedesi, ilk Osmanlı - Safevî sulhunu teşkil ediyordu. Bu sulh, şüphesiz Türkiye'nin pek çok lehineydi. Irak ve Doğu Anadolu gibi pek değerli ülkeleri kaybettiğini İran, kesin şekilde kabûl ediyordu. Gürcistan'daki Hıristiyan prenslikler de Türkiye ile İran arasında paylaşılıyordu. İmereti (Açıkbaş), Mingreli (Dadiyan), Guriel (Guria) prenslikleri bundan böyle Türkiye'ye, Kartli, Kaheti ve Meshıya prenslikleri ise eskisi gibi İran'a tâbî olacaktı. Merkezi Ahıska olan Samısha prensliği, Türkiye'ye geçiyordu (Acaristan, bugünkü Batum-Ahıska bölgesi). Bu sûretle Gürcistan'ın doğu yarısı İran'da, batı yarısı Türkiye'de, en büyük şehri Tiflis İran'da, 2. büyük şehri Kütayis, Türkiye'de kalıyordu.

İran sulhundan dehşete düşen Almanya elçisi Baron Busbek ise, Amasya Muahedesi'nden 4 gün sonra, 2 haziranda, ancak 6 aylık bir mütâreke elde edebildi.

7 ay, 22 günden beri büyük bir diplomatik faâliyet içinde olan Kaanûnî, 21 haziranda Amasya'dan ayrıldı. 1 ay, 10 gün sonra 31 temmuzda Istanbul'a döndü. Istanbul'dan ayrıldığı tam 1 yıl, 11 ay, 3 gün olmuştu. Daima Avrupa seferlerinden çok uzun süren 3 İran seferinde Kaanûnî cem'an 5 yıl, 2 ay, 23 gün geçirmişti. Bu seferlerin sonuncusu da en uzunu olmuştu. Büyük Türk Hâkanı 60, Şâh Tahmasb ise 41 yaşında idi.

Safevî Devleti'nin Türk Tarihindeki Durumu Üzerinde Bir Kaç Söz

Safevî hânedânı, bir tarîkatten çıktı. Sünnî bir tarîkat olan Safevî tarîkati şeyhlerinden Cüneyd, tarîkat merkezi olan Erde-

bil'i terk edip Anadolu'ya geldi. Hafif Şiî meyilleri olan genç bir Sünnî tarîkat şeyhi olarak kabûl ediliyordu. Bu da yadırganacak bir şey değildi. Zira bir çok tarîkatte Şiî sevgisi, Âl-i Abâ mahabbeti sebebiyle mevcûd olagelmişti. Bunlardan biri Bektâşî tarîkatidir ki asla Şiî olmamakla berâber temâyülleri mâlûmdur. Şeyh Cüneyd'i, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey himâye etti ve kızkardeşi ile evlendirdi. Böylece o sıralarda en büyük rakıybi olan Karakoyunlular'ın arada bir Şiîler'e sevgi ve temâyül gösteren tutumlarını dengelediğini sanıyordu. Bu sûretle Karakoyunlu boylarına da senpatik görünecekti. Ancak çok tehlikeli bir silâhla oynamış oldu. Şeyh Cüneyd, gittikçe aşırı bir Şiî olarak ortaya çıktı. Anadolu Türkmenleri'nden epey adamı çevresine topladığı gibi, Anadolu'nun her yerinde kendisini şeyh kabûl eden Türkmenler arasında da şöhreti büyüdü. Şeyh Cüneyd'de devlet başı olmak temâyülleri açığa çıktı. Böyle bir mâcerâ içinde 1460'ta öldürüldü. Uzun Hasan'ın yeğeni olan çocuk yaştaki oğlu Haydar, tarafdarlarınca şeyh tanındı. Uzun Hasan, ayılmamıştı. Bir tarîkat şeyhinin 30 yıl sonra hânedânını yıkacağını aklından geçirmeksizin, yeğeni olan genç şeyhe, Haydar Safevî'ye, kızı Halîme Alem-Şâh Beğim'i verdi. Şâh İsmâil, bu izdivaçtan doğdu. Sonradan, Sünnî'likte direnen bu anasını da öldürtmüştür.

Akkoyunlular'ın bitip tükenmek bilmez gafletleri, Safevîler'i ortaya çıkardı. Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu tahtı, şehzâdeler ve sultanlar arasında çok çekişildi. Çocuk İsmâil'in çevresinde ise, Anadolu'nun her yerinden (bilhassa Antalya, Muğla, Konya, Sıvas, Tokat, Amasya, Samsun, Adana, Maraş, Erzincan, Yozgat, Çorum, Samsun, Urfa) gelen Türkmenler toplandı. Önceleri sayısı 10.000'i geçmiyen bu dervîş ordusu ile İsmâil, parça parça Akkoyunlular'ı yendi. Sonra Osmanlı Anadolu'ya ajanlar sokarak Türkmenler arasında tarafdar toplamaya başladı ve II. Bâyezid devrindeki büyük Anadolu ısyanlarını çıkarttı. Bu tablo, II. Bâyezîd'i tahttan ferâgate zorladığı gibi, Safevî tehdîdinin ne olduğunu anlamak ve ona karşılık verebilmek bakımından, Yavuz Sultan Selîm'i, ağabeylerinin hayâtında, taht'a yükseltti.

Çaldıran'dan sonra Yavuz, ordusunu ıknâ edebilip İran'da kalabilseydi, veya Mısır seferinden sonra ansızın ölmeseydi, Şiî bir İran - Türk imparatorluğunu ortadan kaldırabilirdi. Bu mümkindi. Kaanûnî ise, Charles-Quint'in zuhûru dolayısıyle Batı'ya dönmeye mecbûr oldu. Doğu'ya dönmeye vakıt bulduğu zaman Şiîlik, artık İran'da iyice kök salmıştı.

Şâh İsmâil'den önce İran, büyük çoğunlukla Sünnî idi. Anadolu Türkmen aşîretleri de Sünnî idi. Şâh İsmâil, Anadolu Türk-

menleri'ne, oldukça müfrit bir Şiî mezhebini telkîn etti. Bu mezhebin başı olan Şâh'ı Tanrı sayan câhil Türkmenler vardı. Böyle olmasa bile, Şâh yolunda mal, can veyâ şerefini verebilenler, Cennet'e gideceklerinden hiç şüphe etmiyorlardı ve bu yolda yapmıyacakları fedâkârlık yoktu.

II. Bâyezid devrinde en büyük ihtilâli çıkartan Şâh-Kulu, Antalya'nın Kızılkaya köyünden Hasan Halîfe'nin oğlu idi. Babası da Safevî tarîkatindendi. Bu Osmanlı tab'ası, «Şâh-Kulu» adını takınarak, çevresine topladığı Türkmenler'le, 2 temmuz 1511 Çubukovası vuruşmasında ölmekle berâber, Vezîr-i âzam Ali Paşa da şehîd düştü. Bu ihtilâlin zorlukla bastırılmasından sonra 15.000 Türkmen, İran'a çekilip gitti; en büyük kısmı Antalya-Muğla çevresi Türkmenleri idi. Bunların içinde «Ulama» adındaki bir genç Osmanlı sipâhî subayı da vardı ki, Safevî muhibbi olduğu içiıı ordudan tard edilmişti. Şâh İsmâil'in beylerbeyi yaptığı bu Osmanlı subayı, Kaanûnî devrinde Osmanlı hizmetine dönen meşhur Ulama Paşa'dır (kardeşi Velî Bey de Osmanlı Nahcivân sancak beyi olacakdır).

Akkoyunlu beyleri ve emirlerindeki boylar, menfaatlerine göre, ya Safevî, ya Osmanlı hizmetine girdiler. Meselâ Yavuz'un ünlü kumandanlarından Bıyıklı Mehmed Paşa, bir Akkoyunlu idi.

Bu sûretle Safevî devletini, İran'daki Türkler değil, Anadolu'daki Türkler kurdu. Bir kaç yüz bin Türkmen, Anadolu'dan ebediyyen çıkıp İran'a yerleşti.

Safevî devletini kuran, Anadolu Türk nüfusu olduğuna göre, bu nüfusun İran'a kaçmasının sebebinin tek taraflı olamıyacağı âşikârdır. Yalnız Cüneyd-Haydar-İsmâil-Tahmasb faktörüne, yâhut Şâh İsmâil'in dehâsına bağlanamaz. Mes'elenin bir de Osmanlı tarafı olduğu muhakkaktır. Bunların başta geleni, Osmanlı merkeziyet sistemidir. İkincisi, Osmanlı devşirme sistemidir ki, bir bakıma Osmanlı merkeziyetçiliğinin bir parçasından ibârettir. Üçüncüsü de, Osmanlı devletinin, Âl-i Abâ mahabbetini kanalize edememesi, müfrit bir Şiî mezhebini önliyememesidir. Nihâyet Osmanlı, bu Safevî barajını yıkamamıştır. Şimdi bu sebepleri açmak îcâb eder:

Osmanlı devletinin en karakteristik bir tarafı, merkeziyetçiliğidir. Bu karakteri, Ortaçağ'a son veren âmillerden biridir. XV-XVI. asırlar gibi ulaştırma imkânlarının çok sınırlı olduğu bir çağda Osmanlı, her şeyin padişahın şahsında senbolleştirilmesini, Dîvân-ı Hümâyûn denen ve «Kubbealtı» tâbîr edilen mütevâzı'

saloncukta toplanan kurulda bitmesini istemiştir. Bu politikayı başarı ile tatbıyk edebildiği için de cihan devleti olabilmiştir. Ama bu durum, Ortaçağ'ın henüz hüküm sürdüğü ülkelerde pek çok şahsın, hânedânın, âilenin, toplumun, hattâ milletlerin menfaatlerine aykırı gelmiştir. Anadolu Beylikleri'nin Osmanlı birliğine karşı direnmelerinin târihçesini hatırlamak kâfîdir. O sıralarda Anadolu nüfusunun hepsi yerleşik, toprağa bağlı Türk değildi, göçebe Türkmen nüfûsu bir kaç milyona yaklaşıyordu. Anadolu'nun bâzı bölgelerinde hattâ bu nüfus, ekseriyette idi. Türkmenler, beylerine asırlardan beri candan bağlı, geleneklerine sâdık toplumlardı. Çok eski Türk gelenekleri içinde yaşamaya devâm ediyorlardı. Herhâlde Fâtih Sultan Mehmed'in merkezî, modern Yeniçağ devletini bu kitlelere anlatabilmek bile müşkildi. Zira asırlar sonra II. Mahmud ve Sultân Abdülazîz'i bile anlamamış, belki Atatürk'e direnmiş bu kapalı toplumlar, ***Fermân pâdişâhın, dağlar bizimdir*** diyebilmişlerdir. Bilhassa bu Türkmen boylarının beyleri, merkezî bir devlette alelâdeye çok yakın tab'a veyâ vatandaş derekesine düşüyorlardı. Bunu psikolojik olarak kabûl edemiyorlardı. Devletin bir nâhiye nâib'inin, bir kazâ kadı'sının, bir sancak beyinin hükmü ve emrinin dışında hiç bir şey tasavvur edilemiyeceği hakkındaki Osmanlı telakkıysi, bu beylerin anlayışına aykırı idi. Bey, artık vergi toplıyamıyordu. Asker toplıyamıyordu. Cezâ veremiyordu. Osmanlı hükûmeti sâdece «bey» yâhut ne ise an'anevî unvânını taşımasına, babadan kalma servetini muhâfaza etmesine müsâade ediyordu. Bu durum, yüz binlerce Türkmen'in, beylerinin peşinden İran'a kaçmasına sebep olmuştur. Tabiî bey, bu göç için kendi otoritesinin yok edilmesini değil, başka sebebler göstermiye mecburdu. Bu sebeblerin başında inanışlar geliyordu. Gerçek dînin, Şâh'ın dîni olduğu propagandası, sazıyle, sözüyle, nefesiyle, ilâhîsiyle, dedesiyle, babasıyle, halîfesiyle, her an, Türkmen'in sâf beynini yıkıyordu. Bu sûretle yüz binlerce Sünnî, belki şehirli gibi ve onun kadar ibâdet etmiyen ve bilmiyen, fakat Sünnî'liğe aykırı kesin bir inanç da taşımıyan Türkmen, kandırılıp Şâh'ın pençesine teslîm edilmiştir. İran'da Şâh da bu Türkmenler'e hiç şüphesiz en az Anadolu'daki şartları te'mîn ediyordu. Çok defa çok daha üstün şartlar veriyordu. Zîrâ Safevî devleti, bu kitleye dayanıyordu. Bu kitle İran devletinde hâkim ve hayâtî unsur mevkıine yükseliyordu. Osmanlı devletinde ise alelâde vatandaştı. Bu şartları kazanmak için de Şâh'a inanmak kâfî idi. Osmanlı hakkında «Osmanlı yiğit basar» sözü çok söyleniyordu. Yâni Osmanlı'nın yiğite yiğitlik yaptırmadığı söyleniyordu. Zîrâ Osmanlı, yiğitlik an'anesi içinde, yasa'ya aykırı eski

geleneklerini devâm ettiren beyin, ihtiyarın, gencin yakasına yapışıyor, bey, silâhla karşı koyunca da, devlet mefhûmu üzerinde bir şey olabileceğini tasavvur dahi edemiyen Osmanlı, beyi asıveriyor, vuruveriyor, çok merhametli davranmıya karar vermişse, imparatorluğun öbür ucuna sürüveriyordu.

XV. asrın 2. yarısında hükmetmiye başlıyan devşirme sistemi, tabloyu, Anadolu'nun bir çok kesimi için daha da karartıyordu. Merkeziyetçilik, çağ değiştirmekti. Bir mantığı vardı. Fakat devşirmeliğin mantığı, ancak merkeziyetçiliği te'mîn edebilen unsurlardan biri olmaktan ibâretti. Anadolu Türkü gerçi sipâhî, akıncı, levend, azab olabiliyordu ama, Kapıkulu Ocakları, devşirmelere tahsîs edilmişti ve gittikçe gelişiyor, yayılıyordu. Adâlet, eğitim, din, kültür, san'at gibi sâhalar münhasıran Türkler'e açıksa da, bu mesleklere girebilmek yüksek öğrenimi îcâb ettiriyordu. Anadolu Türkü'nün ise çok küçük bir kesimi mekteb'den (ilkokul) medrese'ye (orta ve yüksek öğrenim) intikal edebiliyordu; zîrâ fazlasına devletin ihtiyâcı yoktu. XVI. asırda hiç bir devletin ihtiyâcı yoktu. Enderûn'da devşirmeler gittikçe daha ağır basıyor, bunlar en yüksek askerî-mülkî makamlara, sadârete kadar geliyorlardı. Sonradan, artık İran'a Şâh için göç safhası kapandıktan, Şâh yutturmacası gerçeği Anadolu'ya anlatıldıktan sonra, Celâlî ihtilâlleri başladı ve aşağı yukarı aynı sebeplere dayandı.

Cüneyd-Haydar-İsmâil halkası, kendi maksatları paralelinde çok iyi eğitilmiş liderlerdir. Propaganda san'atının büyük öncüleridir. O çağın büyük eylemcileridir. Fikri ve inancı harekete dönüştüren büyük liderlerdir. Şüphesiz Hasan Sabbâh'ın sonunda mahvolmakla berâber dünyâya dehşet saçan İsmâilî teşkilâtının modern vârisleridir. Temsîl ettikleri Şîîlik de, İsmâilî Şîîliği'nden az daha mûtedil olmaktan ibârettir. Zîrâ çok müfrit Şîî'liğin vicdanlara ağır geldiğini, bir devlet kurma zemîni meydâna getiremediğini tedkıyk etmiş müdekkıklerdir.

Şeyh-Şâh, Anadolu'nun müsâit her bölgesine bir «halîfe» adlı ajan gönderiyordu. Halîfe, bölgesinde îcâb eden çengelleri atıp, müridlerini eğitiyor, şerbetliyor, sloganlarını ezberletiyor, manyetize ediyordu. Her halîfe, Erdebil Dergâhı'nda bu iş için eğitilmiş kimse idi. Hepsi Anadolu'dan Erdebil'e gidip bu eğitimi yapmış Türkmenler'di. Halîfe, kendine bağladığı müridlerden «nezir» adıyla Şâh için vergi de alıyordu. Ancak Yavuz, bu halîfelerden yakalıyabildiklerini astı, diğerleri kaçtılar. Yavuz'dan sonra Anadolu'da az halîfe barınabildi ve Safevî hareketinin Anadolu'dan nüfus koparma devresi sona erdi. Fakat bu müddet içinde zâten

fevkalâde güclü bir Safevî devleti de vücut bulmuştu. Gerçi bu devletin Anadolu'ya hâkim olamıyacağı anlaşılmıştı amâ, gene de Şâh, Kaanûnî devrinde, daha sonraları, en güçlü ve amansız düşmanı Osmanlı'nın iç bünyesini bozmak için, sokabildiği halîfeyi Anadolu'da çalıştırdı. Bunlar gene Anadolulu Türkmen Safevî ajanları idiler. En tanınmışlarından biri meşhûr şâir Pîr Sultân Abdal'dır ki, yıllar süren tâkıybât sonunda yakalanabilmiş, Sıvas beylerbeyisi Hızır Paşa tarafından astırılmıştır. En büyük halîfe' ye, bütün ajanların başına «halîfetü'l-hulefâ = halîfeler halîfesi» veyâ «hulefâ bey» deniyordu. İlk halîfetü'l-hulefâ, Hâdem Bey idi ki, Bağdad (Irak) beylerbeyisi olmuş, Çaldıran'da Yavuz'la vuruşurken ölmüştür. Şâh Tahmasb'ın son halîfetü'l-hulefâ'sı Hüseyn - Kulu Bey, Sıvaslı bir Türkmen idi. Emrinde 10.000 sofu (sûfî = Safevî dervîşi, ajan = halîfe adayı) vardı. II. İsmâil, şâh olunca, bu adamın gözlerine mil çektirdi. Zîrâ müfrit Şîî propagandadan Şâh bile ürkmüş, Sünnî'liğe, atalarının mezhebine dönmek istemişti. Fakat bu devirde artık Şîî mezhebi, devletin hayat kaynağı, belki vücud sebebi hâline gelmişti. Şâh İsmâil'in torunu, Şâh Tahmasb'ın oğlu olan Şâh II. İsmâil, öldürüldü.

Artık hiç bir Safevî Şâhı, Sünnî'liğe dönmiye cesâret edemedi. Ancak çok sonra, hânedan değişince, Nâdir Şâh Avşar, tarihin son Türk cihangîri, Sünnî'liğe dönmek istedi. Büyük kargaşa olacağını anlayınca vaz geçti. Bunda, halîfe olan Osmanlı padişahının da şeyhulislâmına kapılarak biraz sert davranmış olmasının te'sîri bulunabilir. Fakat Nâdir Şâh, Safevî anlayışında Şîî'likten ürkmüştü. Daha mûtedil bir Şîîlik getirdi. Buna «Câferî mezhebi» denmektedir ki, bugün de İran'ın resmî mezhebidir ve dünyâdaki Şîî Müslümanlar'ın en büyük çoğunluğu bu mezhebdendir.

Şâh İsmâil, fevkalâde kanlı, merhametsiz davranarak, sayısı bir kaç on binden ibâret Anadolu'dan getirilmiş Türkmen ordusu ile Sünnî İran'ı Şîî yaptı. İran'daki Sünnî Türk ve İranlılar' ın büyük kısmı Şîî oldu. Kürdler daha fazla direnebildiler (dağlık bölgelerde yaşıyorlardı) ve kısmen Sünnî'liklerini muhâfaza ettiler. Buna rağmen İran'da Sünnîlik, bugün de vardır, fakat bugün de sinmiştir. Türkler tarafından —Türk yararına sayılarak— hâkim kılınan Şîîlik silâhının nasıl İran millî silâhı hâline getirildiğine az aşağıda geleceğim.

Osmanlı'nın bu işe son verememesi, hukuk devleti olmasıyle, medenî seviyesiyle ilgilidir. Osmanlı'da bir adamı asmak, yok etmek, sürmek, habsetmek, belirli prosedür işiydi. Gerçi devlet'e

tevcîh edilmiş suçlara karşı Osmanlı rejimi amansızdı. Fakat bu meselede bile yaşın yanında kurunun yanmamasına dikkat edilirdi. İran Türkü, Türkmen idi. Böyle kayıtlara bağlı değildi. Bir kaç on bin ateşli Anadolu Türkmeni İran'a dalıp, Akkoyunlu anarşisinin yerine düzen getireceklerini ilân edip halkı yeni inanca dâvet ettiler. İran halkının dâvet edileni Türk ise, ırkdaşlarının bu yeni dîni kabûl etmemesine şaştılar, kızdılar. İran dili konuşan kitle ise, onlar zâten tab'a-i tâbia sıfatından başka bir davranışta bulunamazlardı. Bu mantık içinde şehirler, köyler, canlı insanlarla yakıldı. Kılıçlar devamlı işledi. Sünnîlik'te direnenlerin kadınları, kızları, Şîîler'e câriye verildi yâhut çalıştırılmak üzere büyük şehirlerdeki umumhânelere gönderildi. Şîî olmıyana en küçük devlet me'mûriyeti verilmedi. Ve herkes Şîî oldu. Olmıyanlar Sünnîlik'lerini, en korkunç bir sır hâlinde sakladılar.

Safevî Türkmen terörü, târîhin nâdir dehşet levhalarından biridir. Zulüm, Şâh'tan geliyordu. Şeyh-Şâhlar, çocuk yaşta posta ve tahta oturmuş, müridlerince tapınılmış kişilerdi. Hepsi Cüneyd, Haydar, İsmâil, Tahmasb, Abbas, çocuk yaşta posta ve tahta oturdular. Şâh İsmâil, 7.000 Anadolu Türkmeni ile Erzincan'dan hareket edip, Akkoyunlu taht şehri Tebrîz'i alarak İran imparatorluk tahtına oturduğu zaman, ancak 14 yaşında idi (1501). Fevkalâde derin bir kültürle yetişmişti. Türk dilinde şiir söyliyen şâirlerin en büyüklerinden ve Âzerî lehçesinde söyliyen 3 dâhî Türk şâirinden biri (diğerleri Nesîmî ve Fuzûlî) olduğu mâlûmdur.

Ama XI. asrın başlarından beri Türkler'in elinde bulunan İran, zengin Fars kültürünün de ülkesi idi. Safevî Türkmenleri az zamanda iki dilli (Türkçe ve Farsça) oldular. Hiç olmazsa elit tabaka için bu böyleydi. Ana tarafından Uzun Hasan'ın torunu, yânî Türkmen olan Şâh İsmâil'in oğlu ve torununun da anneleri Türk'tü. Annesi İranlı olan ilk şâh, Büyük Abbas'tır ki, Fars kültürünün ağırlık kazanması da onunla, Isfahân'da, XVII. asır başlarında başlar. Safevîler, her bakımdan fevkalâde bir kültür, san'at ve medeniyet devrini temsîl ederler. Türk ve İran kültürleri iç içedir. Fakat toplum, dâimâ Ortaçağ'da kalmış, çağ değiştirememiştir. Fakat çok müreffeh bir toplum olabilmiştir.

Safevîler, Osmanlı, Timurlu, bilhassa Akkoyunlu devlet teşkilâtını iktibâs etmişlerdir. Ordu tamâmen Türkmen'di. «Korucu» denen ve Şâh Tahmasb devri sonunda sayıları 4.500'e yükselen hassa askeri, fevkalâde bir vurucu kuvvetti. Her korucu'nun 5 ilâ 50 arasında hizmetkârı vardı. Ordu, atlı idi. Piyâde ve topçu, Osmanlı derecesinde değildi. Deniz kuvveti ise hiç yoktu.

Bu çok kudretli Türk devletinin ne Basra Körfezi'nde, ne Hazar'da donanma edinememesi, inhitat sebeplerinden biridir. Denize açılma ve kudretli donanma Osmanlı'yı ne derecede yükseltmişse, Safevî'nin bundan mahrûmiyeti de İran'ı o derece geride bırakmış, İran bugüne kadar ciddî bir deniz kuvveti edinememiştir. Çünki, atlı Türkmen, denizci değildir. Ancak Muğla'dan Çanakkale ve Istanbul'a kadar Batı Anadolu Türkmeni, bu topraklara yerleşerek denizci Türk olabilmiştir. Eğer zengin Safevîler, donanma sâhibi olsalardı, XVI. asırda Basra Körfezi'nde, Osmanlı ile aralarında korkunç bir deniz savaşları devresi açılacaktı. Asrın sonlarında da Hazar Denizi'nde aynı şey olacaktı. Osmanlı, Hazar'a ayak basar basmaz bu denizde yeni bir filo kurarken, Safevîler denize âit hiç bir şey düşünmediler.

Türk tarihinde Türk'e istemeden zarar veren Türkler'in başında Şâh İsmâil gelir. Uzun Hasan, gerçi Osmanlı ile çok çekişmiş, fakat boyun eğip çekilmiş, sonunda silinip gitmiştir. Timur ise, Toktamış ve Yıldırım'a vurduğu darbeler dolayısiyle çok tenkıyd edilmiştir. Ama ciddî mâzeretlerden mahrum değildir. Altınordu hâkanı Toktamış Han, Timur'un adam ettiği, Doğu Avrupa Türk imparatorluk tahtına çıkardığı bir adam olmasına rağmen, velînîmetine baş kaldırmış, afvedilmiş, gene ihânet etmiştir. Toktamış'ın ezilmesi ihtimal Ruslar'ın Doğu Avrupa'yı ellerine geçirmesini kolaylaştırmıştır ama, bunu o asırda ne Timur'un, ne kimsenin tahmîni mümkin değildi. Yıldırım ise, daha az mağrur, daha çok diplomat olup Timur fırtınasını Osmanlı'ya bulaştırmadan def edebilseydi, Türkiye'nin istikbâli bugün için bile şüphesiz çok değişirdi. Zîrâ Osmanlılar, ne yapmışlarsa 60 yıl evvel yapmış olacaklardı. Ama Çin'e gitmeyi fikr-i sâbit hâline getirmiş bir Timur'u Yıldırım, âdetâ kışkırtmıştır. Böylece Timur, istediğinden daha geç Çin'e gitmiş ve yolda ölmüştür. Arkasını, batıyı emniyette gösterecek bir Yıldırım olsaydı, Çin'i şüphesiz fethederek ölecekti. Bu sûretle Türk tarihinin kazancı çok büyük olacaktı. Zîrâ Çin'de ilk defa Müslüman Türk hâkimiyeti başlıyacak, din değiştirme işinde çok yumuşak bir millet olan Çinliler, bugünki gibi on milyonlarca değil, yüz milyonlarca Müslüman olacaklardı.

Bunların hiç birisi, Şâh İsmâil'in yaptığına benzemez. Şâh İsmâîl'in Türk milletinin mukadderâtına yaptığı kötülük, ancak Rus'un Türk'e yaptıkları ile mukayese edilebilir. Netîce bakımından o derecede vahîm olmuştur. Ortaya bir mezheb atarak, Türk milletinin inanç birliğini bozmuştur. Yüzlerce yıl devâm eden amansız Osmanlı-Safevî, daha açık bir ifâdeyle Sünnî-Şîî Türk savaşı, yalnız Batı'nın lehine, Rus'un lehine işlemiştir. Bu yüzden

Kafkas elleri, Türkistan, Rus hâkimiyetine düşmüş, Volga boyları kurtarılamamıştır. Zîrâ Türk birliğini parçalıyan, üstelik bunu imkânsız ve ümitsiz kılan Safevî barajıdır. Şîî Türk barajı. Bu baraj, Türkistan ve Hindistan'daki Türk imparatorluklarının da yolunu kesmiştir.

Eğer Şâh İsmâil, torunu sıfatıyle, Uzun Hasan'ın yoluna devâm etse, Akkoyunlu imparatorluğunu, Sünnî bir Türk devleti olarak idâme edebilseydi, Türk târîhinin akışı, Türk'lüğün pek çok lehine olarak değişecekti. Türk kültür birliği mahvolmıyacaktı.

Şâh İsmâil ve Safevîler'in Türk'e hiç mi târîhî faydası olmadı? Bu, verdiği zararın yanında bir hiçtir. Evet, dünyanın bir müddet için ikinci devleti olarak bir Türk kudreti ortaya çıkabilmiştir. Fakat bu dehşetli kudret, diğer Türkler aleyhine çalışmıştır. Safevî devri İran medeniyeti, Türk târîhinin ve medeniyetinin şüphesiz öğünülecek safhalarından biridir. İran'da Türkler şüphesiz hâkim kavim olarak asırlarca bahtiyar ve müreffeh yaşamışlardır.

Ama galibâ hepsi bu kadar... Zîrâ bunların hepsi, Türklük için, Şîî Türklüğü için, Şâh'ın elde edebildiklerinin hepsi, sonunda Farslar'ın eline geçmiştir. 1925'te İran'da son Türk hânedânı, Kaçarlar düşmüş, yerlerine gelen Pehlevîler, amansız bir Fars (İranlı) siyâsetle Türk'ü yıldırmışlardır. Türk'ü inkâr etmişlerdir.

Zâten İran'da Türk hâkim olduğu zaman bile, İranlı ve Osmanlı Türk, birbirine yabancı iki toplum hâlinde kalmıştır. Kaçarlar'dan İran'ın son Türk imparatoru genç Ahmed Şâh, Istanbul'a gelip VI. Sultan Mehmed Vahîdeddin'den küçük kızı Sabîha Sultân'ı istediği zaman, Padişah-Halîfe, kendisi gibi diğer bir devletin bu son Türk imparatorunu, kendi toplumuna yabancı saymış, reddetmiştir.

Şâh İsmâil'in yarattığı muzır mûcize, yalnız Rus'un ve İranlının lehine işliyen köhne bir mekanizma olarak, son asırlara intikal etmiştir.

VIII

TÜRKİYE'NİN DAHİLÎ MESELELERİ (1526-1556)

BU bahiste, 1526'dan 1556'ya kadar olan 30 yıl içinde, Türkiye'nin, siyâsî ve diplomatik tarihi alâkadar etmiyen başlıca iç mes'elelerini gözden geçireceğiz. 1520-1526 arasındaki iç mes'eleler I. bahiste, 1556-1566 yılları arasındakiler de bundan sonraki IX. bahiste incelenmiş oldukları için, bu VIII. bahsimize dâhil değildir.

Orta Anadolu'daki İsyanların İbrahim Paşa Tarafından Bastırılması (1527 Bahar ve Yazı)

1526 sonlarında, Orta Anadolu'nun birkaç yerinde ayaklanmalar görüldü. Bunları bastırmak ve isyan bölgelerinde ıslahat yapmak üzere, Vezîr-i âzam İbrahim Paşa, 30 nisan 1527'de Istanbul'dan Anadolu'ya geçti.

Bu isyanların çoğu, devlet memurlarının zulüm ve haksızlıklarından çıkmış, sonradan gayrimemnunlar ve şüpheli niyet besliyenler de, ilk nüvenin etrafına toplanmıştır. İlk mühim başkaldırma, Bozok (Yozgat)'taki Baba Zunnûn isyânıdır. Baba Zunnûn, sert idaresi ile tanınmış Bozok sancakbeyi Hersek-zâde Mustafa Bey'e karşı ayaklanmış, adamlarıyla sancakbeyinin konağını basmış, Mustafa Bey'i, kâtibi Mehmed Çelebi ve Bozok kadısı Muslihuddin Efendi ile berâber katlettirmiştir. Mustafa Bey, ana tarafından II. Bâyezid'in torunu, dolayısiyle Kaanûnî'nin hala oğlu idi. Bundan dolayı hâdise, Istanbul'da büyük akis yaptı. Bununla berâber Baba Zunnûn ve aşağıda anılacak olan diğer ayaklanmaların İran'ın teşvikıyle olduğu çok açık delilleriyle ortada idi. Tabiatiyle bu husus, Istanbul'da daha büyük endîşe yaratmıştır. Çünki Anadolu'daki büyük Kızılbaş ihtilâllerinin üzerinden henüz 20 yıl geçmiş bulunuyordu. *Tabakaatu'l-Memâlik,* Anadolu'da Safevîler'in adamı olan Şiîler'in Sünnîler'in kanlarını helâl ve kadınlara tecâvüzü câiz gördüklerini yazmaktadır. Kaanûnî, Mo-

haç seferinden (3. sefer-i hümâyûn) döner dönmez bu işi ele almaya karar vermiştir.

Ayaklanma, Kaanûnî ve İbrahim Paşa, Macaristan'da iken alevlenmiş ve kısmen bastırılmış bulunuyordu, fakat tamamiyle teskin edilememişti. Baba Zunnûn ve etrafında toplananlar, Karaman beylerbeyisi İskender Paşa-zâde Hurrem Paşa ile İçel sancakbeyi Bostancı Ali Bey'i ve Kayseri sancakbeyi Behrâm Bey'i, Kayseri yakınlarında bozmuş ve adı geçen kumandanları öldürmüşlerdi. Malatya sancakbeyi Yularkısdı Sinan Bey de, âsilere karşı daha talihli olamamıştır. Bunun üzerine Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Hüseyin Paşa ile Adana beylerbeyisi Ramazanoğlu Pîrî Bey, Baba Zunnûn üzerine yürümüş ve 26 eylûl 1526'da âsîleri zorlukla mağlûb etmişlerdir. Bu Höyüklü vuruşmasında Baba Zunnûn ölmüş, fakat Hüseyin Paşa da ağır yaralanmış ve Sıvas'a dönünce orada vefat etmiştir. Baba Zunnûn'un adamları, kargaşalık unsuru olarak, Orta Anadolu'nun şurasına burasına dağılmışlardır (Baba Zunnûn'un Dulkadıroğulları hânedânından bir prens olduğunu sanıyorum).

İbrahim Paşa'nın yanında 3.000 Yeniçeri ve 2.000 Sipahi vardı. Anadolu'dan da bâzı kuvvetleri yanına aldı. Bu sıralarda âsîler, Kalender adlı birini başbuğ seçerek Sıvas'ın kuzeyinde Karaçayır'da toplanmışlardı. Kalender, Hacı Bektaş Velî'nin torunlarındandı ve etrafına 30.000 kişi toplamıştı .Bunların çoğu, Bektaşîlik kisvesine bürünen Şiî idiler ve Osmanoğulları'na karşı gizliden gizliye Safevîler'i, genç Şâh Tahmasb'ı tutuyorlardı. Kendine «Şâh» diyen Kalender, İbrahim Paşa yetişmeden, 8 haziran 1527'de Karaçayır'da, üzerine gelen bir Osmanlı kuvvetini bozdu. Karaman beylerbeyisi Mahmud Paşa, Alâiye sancakbeyi Sinan Bey, Amasya sancakbeyi Koçu Bey, Birecik sancakbeyi Mustafa Bey ve 2 alay beyi (albay), şehîd düştüler. Bunların başında bulunan Anadolu beylerbeyisi Behrâm Paşa, kaçtı. İbrahim Paşa, Mahmûd Paşa'nın yerine, Koca İbrahim Paşa'nın oğlu Îsâ Bey'i, paşalıkla Karaman beylerbeyiliğine getirmişti.

Bu hezîmetten 14 gün sonra İbrahim Paşa, Kalender'in kuvvetlerini yakaladı ve 22 haziranda imha etti. Kalender de öldü. Vuruşma, Elbistan'ın (Maraş) kuzeyinde geçti. İbrahim Paşa, esîr alınan âsîleri îdam ettirmek istedi. Fakat İçel sancakbeyi olan sâbık Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa'nın oğlu Mehmed Bey buna engel oldu. Mehmed Bey'in düşüncelerini kabûl eden İbrahim Paşa, ele geçirilen âsîlere nasîhat edip, salıverdi. Bu sûretle daha fazla Türk kanının akıtılmasının önüne geçilmiş oldu.

İbrahim Paşa, 11 ağustósta Istanbul'a döndü. Bu sûretle Anadolu seferi, 3 ay, 11 gün sürmüştür. Kaanûnî, yıllık tahsisatını 1.200.000 akçadan 2.000.000 akçaya (144 milyon TL.) çıkartmak sûretiyle Ibrahim Paşa'yı mükâfatlandırdı.

Molla Kaabız'ın İdamı (3 Kasım 1527)

İbrahim Paşa, Istanbul'a geldiği zaman, şehirde Molla Kaabız adında ilmiye sınıfından aslen İranlı bir hocanın yıkıcı propagandasını öğrendi. Molla Kaabız'ın maksadı açıkça anlaşılmış değildir. Muhakkak olan taraf, bu maksadın, devletin yüksek menfaatlerine ve milletin mânevî bütünlüğüne zararlı olduğudur. Kaabız, *Kur'ân* ve *Hadîs*'i tahrif etmek sûretiyle, Hazret-i Îsâ'nın, Hazret-i Peygamber'den üstün olduğu fikrini ortaya atmış ve bu fikri her yerde propagandaya başlamıştır. Bilindiği gibi Hazret-i Îsâ, İslâm akıydesine göre, Hazret-i Peygamber'den önce gelen en büyük peygamberdir. Fakat son ve ekmel Tanrı elçisi olan Hazret-i Peygamber'e üstünlüğü, hiçbir şekilde bahis mevzuu değildir. Kaabız, bu fikrini aylarca propaganda etmiştir. İlmiye sınıfından gelen birçok şikâyetlere Dîvân-ı Hümâyûn, ortada elle tutulur bir suç olmadığı, mes'elenin bir fikir dâvâsı olmaktan ileri gitmediği gerekçesiyle salâhiyetsizlik beyan etmiştir. Bundan büsbütün cesâretlenen Kaabız, halkın fikrini karıştıracak şeyler söylemekte ileri gitmiştir. Bu sıralarda Türkiye'nin, Katolik Avrupa ve Şîî İran ile büyük çapta, cihanşümul bir mücâdeleye giriştiği unutulmamalıdır. Gene bu sıralarda Avrupa'da Katolik îtikadına aykırı her hangi bir hususun, değil propagandası yapılmak, zihinden geçirildiği iddiası ve ithamiyle, binlerce kişi ateşe atılıyordu. İran imparatorluğunda da Sünnîler'e karşı baskı, ateşe atmak gibi şeyler olmamakla berâber, çok ağırdı. Bu vaziyette Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu), 2 kasım 1527 günü, Molla'yı maksadını açıklamak üzere, dâvet etmiştir. Mes'ele o kadar dal budak sarmış durumdaydı ki, Kaanûnî Sultan Süleyman bile, pâdişahların Dîvân toplantılarına katılamamaları dolayısiyle, Dîvân salonunun üzerindeki kafesli pencereden celseyi dinlemiştir.

Molla, hiçbir suç işlemediğini, tamamen fikrî çerçeve içinde kaldığını ileri sürmek sûretiyle kendini savunmuştur. Dîvân (hükûmet) üyesi olan Rumeli kazaskeri Fenârî-zâde Muhyiddin ve Anadolu kazaskeri Kaadirî Çelebîler, Molla'yı dinledikten sonra: «katline hükmettik» demişler, ancak Molla'nın Hazret-i Îsâ'nın üstünlüğüne dair ileri sürdüğü fikirlere mukabele etmekten kaçındıkları için vezîrler ve Dîvân'a başkanlık eden İbrahim Paşa,

bu îdam hükmünü ekseriyetle reddetmişlerdir. Kaabız, çekilip evine gitmiştir. Kaanûnî, İbrahim Paşa'yı çağırmış ve: «Bir mülhid Dîvân'ımıza gelir, hezeyâna cür'et kılar ve mülzem olmaz, çıkar gider, buna bâis nedir?» demiştir. İbrahim Paşa şöyle cevap vermiştir: «Nece edelim? Kazarkerlerimiz mesâil-i şer'îye'ye â'lim değiller ki, mel'ûnu ilzâm ve iskât edeler!».

Bu durum, çok ilgiye değer. Çünki bugün bile Kaabız'ınkine benzer bir iddianın bir Müslüman ülkesini nasıl karıştırabileceği düşünülebilir. Ortada belli bir suç, bir cürüm, bir ayaklanma olmaksızın, devletin tâkıyb ettiği siyâsetin temellerini sarsacak derecede muzır bir iddianın bir fikir mes'elesi sayıldığı husûsu da, XVI. asır Türkiye'sinde, sonraki devirlerde düşünülemiyecek derecede bir fikir hürriyeti bulunduğunu, aydın şekilde ortaya koyar. Nitekim devlet adamlarını, hattâ padişahı ağır dille tenkid ve hicveden şâirlerin —Nef'î hâriç— hiçbir cezâya uğratılmadıklarını, çok ileri gidenlerin birkaç yıl Istanbul'dan sürüldüklerini hatırlamak da lâzımdır.

Ancak Kaabız'ın Dîvân huzûrundan bu şekilde salıverilmesi, son derece zararlı bir durum ortaya çıkarabilirdi. Bu adamın ortadan kaldırılması için de, o zamanın kanun ve geleneğine göre, fikrinin bâtıl ve zararlı olduğunu isbat etmekten başka çâre yoktu. Dîvân, bu iş için, devrin en büyük bilgini ve ilmiye sınıfının başı olan Kemal Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi'yi görevlendirdi. Kemal Paşa-zâde, yeni şeyhulislâm olmuştu (şeyhulislâmlar, devlet teşkilâtında sadrâzamdan sonra gelmekle berâber, Tanzimat'a kadar, Dîvân = Hükûmet üyesi sayılmazlardı).

Ertesi gün, 3 kasımda, Molla Kaabız tekrar Dîvân'a çağırıldı ve Kemal Paşa-zâde ile ilmî münakaşaya başladı. Istanbul kadısı Sâdeddin Çelebî de bu mes'ele için Dîvân'a çağırılmıştı. Kemal Paşa-zâde, Hazret-i Îsâ'nın üstünlüğü üzerinde Kaabız'ın ileri sürdüğü bütün iddiaları teker teker cevaplandırıp reddetti. Molla Kaabız, Şeyhulislâm'a cevap vermedi. Gene de Kemal Paşa-zâde, iddiasını terkettiği takdirde, Molla'nın afvı yoluna gidileceğini söyledi. Kaabız, iddiasından vazgeçmedi. Bunun üzerine Şeyhulislâm, katline hükmetti. Molla, îdam edildi. Cezasız bırakılsaydı, geniş ölçüde bir mes'ele çıkaracağı ve içtimâî huzûru bozacağı muhakkaktı. Orta Anadolu'daki isyan, henüz yatıştırılmıştı.

Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın İlâveten "Serasker" Olması (28 Mart 1529)

28 mart 1529'da İbrahim Paşa'ya ilâveten «seraskerlik» tevcih edildi. Padişahın kızkardeşi Hadice Sultan'la evlenerek «Dâ-

mâd» olan ve Osmanlı tarihinde emsâli bulunmıyan bir nüfuz kazanan Paşa'ya ilâveten böyle bir unvan verilmesi, dikkate değer ve Kaanûnî'nin eniştesine karşı teveccüh derecesini gösterir. Zîrâ devlet teşkilâtında o zamâna kadar böyle bir makam yoktu, Tanzimat'a kadar da olmıyacaktır. Ancak vezîr-i âzamlar «serdâr-ı ekrem», diğer vezirler «serdâr» unvanıyla, başkumandanlık ederlerdi. Fakat bu sıfatları, cephede bulundukları veya cepheye gitmek üzere Istanbul'dan ayrıldıkları zamana münhasırdı. Savaştan dönünce, başkumandanlık sıfatları kendiliğinden düşerdi. İbrahim Paşa'ya verilen «serasker» sıfatı ise, daimî bir başkumandanlık salâhiyeti idi. Bu salâhiyet, sefer ve hazarda yürürlükteydi. Halbuki daimî başkumandanlık, bütün Osmanlı tarihi boyunca, yalnız hükümdara ait bir sıfat olarak kalmıştır. Demek ki, İbrahim Paşa, bu hususta tek istisnayı teşkîl etmektedir. Zâten bütün Osmanlı tarihinde padişahla onun kadar samimileşen hiçbir sadrâzam bilmiyoruz.

Kaanûnî'nin, eniştesine seraskerlik tevcih eden berât-ı hümâyûnunda, başkumandanlık sıfatından ve salâhiyetinden başka birçok imtiyazlar göze çarpmaktadır (berât-ı hümâyûn'un sûreti *Tabakaatu'l-Memâlik*'te mevcut olduğu gibi, tercümesi Hammer, V, 112-3'de de vardır). Meselâ Paşa, beylerbeyi (orgeneral) rütbe ve makamını istediğine tevcih husûsunda salâhiyettar kılınmakta, yalnız vezir (mareşal) rütbesinin tevcîhi, padişaha bırakılmaktadır. Paşa, mehter takımı ile berâber 6 tuğ ve 7 sancak taşıyabilecektir (evvelce 4 sancak taşıyordu). 2.000.000 akça olan yıllık tahsisatı, 3.000.000 akçaya (216.000.000 TL.) çıkarılmaktadır. İbrahim Paşa, bu tahsisatın da masraflarına yetmediğini ileri sürüp, 4.000.000 akça istemişse de, bu meblâğ, Kaanûnî tarafından reddedilmiştir. Buna karşılık Kaanûnî, eniştesine, kendi hazinesinden, bir defaya mahsus olmak üzere 500.000 akça (36.000.000 TL.) ihsan etmiştir.

Seraskerlik tevcihinden tam 1 ay sonra, 27 nisan 1529'da, İbrahim Paşa'ya bir de «Rumeli beylerbeyiliği» verilmiştir. Bu sûretle Paşa, Türkiye'nin Avrupa topraklarının askerî umumî valiliğini de uhdesinde birleştirmiş oluyordu (o tarihte Balkanlar'da daha 2. bir beylerbeyilik yoktu, az sonra Budin = Macaristan ve Bosna beylerbeyilikleri, sonra başkaları kurulacaktır). İbrahim Paşa, 3. Mohaç sefer-i hümâyûnu sırasında da Rumeli beylerbeyiliğini ilâveten üzerine almış, fakat seferden dönüşte bu makam, Kasım Paşa'ya verilmişti. Bu kere Kasım Paşa, ölen 2. Vezir Mustafa Paşa'nın yerine getiriliyor ve Rumeli eyâleti açıkta kalıyor-

du. Rumeli beylerbeyiliği makamının tevcihinden 13 gün sonra İbrahim Paşa, Kaanûnî Sultan Süleyman ile berâber 4. Almanya sefer-i hümâyûnuna çıkmıştır.

Böylece İbrahim Paşa, ikbalinin zirvesine çıkmış ve hakkıyla «Makbûl» unvanını almıştır. Bütün korkusu, selefi Pîrî Mehmed Paşa'nın tekrar sadârete getirilmesiydi. Ancak Pîrî Paşa, 13 kasım 1532'de, Silivri'deki çiftliğinde zehirlenerek, çok muhtemelen İbrahim Paşa tarafından zehirletilerek ölmüştür. Bu tarihte Paşa, 9 yıl, 4 ay, 16 gün önce, yerini İbrahim Paşa'ya bırakmış bulunuyordu. Bu müddet içinde Pîrî Paşa'nın, Kaanûnî tarafından devlet işleri görüşülmek üzere sık sık Istanbul'a dâvet edilmesi, padişah tarafından hürmet görmesi, hattâ bazı seferlerde Istanbul'da kaymakam, yâni saltanat nâibi olarak bırakılması, İbrahim Paşa'yı çok kuşkulandırıyordu. Zîra Kaanûnî'nin gözde zevcesi Hurrem Haseki, İbrahim Paşa'yı düşürmek için, kesif bir faaliyete girişmişti. Pîrî Paşa, Silivri'de gömülüdür.

Bu müddet içinde Kaanûnî, oğullarının 3'ünü, Velîahd-Şehzâde Mustafa, Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Selim'i sünnet ettirmiştir. Osmanlı tarihinin meşhur düğünlerinden biri olan sünnet merâsimi, 17 temmuz 1530'da başlamıştır. Bu sırada Kaanûnî, Viyana muhâsarası ile meşhur olan 4. seferinden dönmüş bulunuyordu. Şehzâdelerden Mustafa 15, Mehmed 9, Selim (II. Selim) ise 6 yaşında idi. Sünnet düğününden sonra Kaanûnî, 19 ağustos 1530'da Bursa'ya hareket etti. 2 ay, 13 gün sonra Bursa'dan Istanbul'a döndü. Ertesi yaz da, 1531 yılı temmuz-ağustosunda Yalova ve İznik taraflarına gidip avlandı. Ertesi bahar, 1532 yılının 25 nisanında, Almanya üzerine 5. sefer-i hümâyûnuna çıktı. 1533'ün 21 ekiminde İbrahim Paşa, Irâkayn seferi için Istanbul'dan hareket etti ve bu yılın 27 aralığında, Barbaros Hayreddin Paşa, Cezâyir'den, kapdân-ı deryâ tâyin edilmek üzere, Istanbul'a geldi. Istanbul'dan Haleb'e gitti ve İbrahim Paşa ile görüşüp döndü.

19 mart 1534'te Kaanûnî'nin annesi, Yavuz'un zevcesi Hafsa Vâlide-Sultan öldü. Yavuz'un türbesi yanında bir türbeye gömüldü. Hafsa Vâlide-Sultan'ın ölümü, Harem-i Hümâyûn'da bütün nüfuzun, genç ve son derece muhteris Hurrem Haseki'ye geçmesi neticesini verdi ve zararlı oldu. İbrahim Paşa da kuvvetli bir destekten mahrum kaldı. Denebilir ki, bu vakitsiz ölüm, Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın 19,5 yıl sonraki felâketinin ilk işâreti olmuştur. Kırımlı Türk olan Hafsa Vâlide-Sultan, yüksek karakteriyle tanınmıştı. Hayatta kalsaydı, Hurrem Haseki-Sultan'ın ölçüsüz derecede nüfuz kazanması imkânsızlaşırdı.

Şeyhulislâm Kemal Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi'inin Ölümü (16 Nisan 1534)

Hafsa Vâlide-Sultan'dan 28 gün sonra, 16 nisan 1534'te, Şeyhulislâm Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi öldü. Kemal Paşa-zâde, Osmanlılar'ın en büyük şeyhulislâmlarından ve Türkler'in yetiştirdiği en büyük bilginlerden biridir. Gençliğinde, büyükbabası Vezir Kemal Paşa ve babası sancakbeylerinden Süleyman Bey gibi subay olmuş, sonradan medreseye girip yüksek öğrenimini tamamlamış, ilmiye sınıfına geçmiş, nihâyet Zenbilli Ali Efendi'nin ölümü üzerine şeyhulislâm olmuştur. Askerlikten ilmiyeye geçişine sebep olan olay, pek meşhurdur :

II. Sultan Bâyezid zamanında bir gün genç Ahmed Şemseddin, Edirne'de asker arkadaşları ile berâber bir mecliste imiş. Meclisteki bütün subaylar, pek namlı akıncı kumandanı Mihaloğlu'nun etrafında toplanmış, anlattıklarını hayranlıkla dinliyorlarmış, Mihaloğlu, genç bir Türk subayı için, erişilebilecek askerî şöhretin zirvesi sayılıyormuş. Bu sırada meclise birden sarıklı bir adam girmiş, eliyle kısa bir selâm verip, baş köşeye, Mihaloğlu'nun üzerinde bir yere geçip oturmuş. Devrin büyük bilginlerinden, felsefe ve mantık üzerindeki eserleriyle meşhur olan bu adam, Molla Lutfî imiş. Mihaloğlu dahil, bütün general ve subaylar Molla'nın elini öpüp, bu kere onun anlattığı ilmî bahisleri dinlemeye başlamışlar. Pek genç olan Ahmed Şemseddin şaşırmış. Düşünmüş ki, Mihaloğlu gibi askerî bir şöhret kazanmak için, bir subayın, yıllarca serhadde hayâtını bin kere tehlikeye atması ve büyük başarılar kazanması lâzım ki, bu mertebeye erişmek, son derece zor bir iş, çok gayret gösterirse, belki hayatının sonuna doğru bir Mihaloğlu olabilir. Fakat çok çalışırsa, Molla Lutfî gibi genç yaşta bilginlik derecesine çıkabilir. Zâten asıl istidadının ilimde olduğu anlaşılan Kemal Paşa-zâde, derhal meslek değiştirmiş. İşte XVI. asra şeref veren Kemal Paşa-zâde, böyle bir tesadüfün sevkıyle yetişmiştir.

Kemal Paşa-zâde, 300 kadar kitap ve risâlenin müellifidir. En meşhur ve mühim eseri ise, 10 ciltlik, büyük *Osmanlı Tarihi*'dir. Diğer eserleri, hukuk (fıkıh). Türk. Arab ve Fars dil ve edebiyatı. dinî ilimler üzerindedir. «Müftî's-Sakaleyn» diye meşhurdur. 3 dilde şiir yazmıştır. Türkçe *Dîvân*'ı ve 10.000 beyitlik *Yûsuf-u Zelîhâ* mesnevîsi vardır. Şâirliği, ilim adamlığı ve tarihçiliği derecesinde değildir. Yavuz hakkında yazdığı tercî'-i bend şeklindeki mersiye ve bilhassa şu beyitler, çok meşhurdur :

Şems-i asr îdi asrdâ şemsin
Zıllı memdûd olur, zamânı kasıyr
Tâc-ü taht île fahreder beyler
Fahrederdî anınla tâc-ü serîr (*)

Yavuz'un sandukasının üzerine, vasiyeti mûcibince, Kemal Paşa-zâde'nin atının ayağından sıçrıyan çamurla bulaşmış kafdanı örtülmüştür. Şeyhulislâm Kemal Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi, Edirnekapısı dışına gömülmüştür. Ölümünde 66 yaşında bulunuyordu. Meşîhat (şeyhulislâmlık) müddeti 8 yıldır.

Başdefterdar İskender Çelebî'nin İbrahim Paşa Tarafından Bağdad'da İdam Ettirilmesi (13 Mart 1535)

İbrahim Paşa, Başdefterdar (maliye bakanı) İskender Çelebî'yi, Irâkayn seferi sırasında, 24 ekim 1534'te azletmişti. Azlinden 4 ay, 20 gün sonra da Bağdad'da Atpazarı'nda astırmak sûretiyle îdam ettirdi. Değerli bir adam olan İskender Çelebî, son derece zengin olduğu için, Vezîr-i âzam'a karşı bağımsız davranıyor ve onun birçok hareketlerini tasvip etmiyordu (Irâkayn seferi bahsine bk.). Bu şahsî kin yüzünden İskender Çelebî'nin ve 15 gün sonra da kayınbirâderi Hüseyin Çelebî'nin îdam ettirilmesi, İbrahim Paşa'nın pek yaklaşan idbarının sebepleri arasındadır. İskender Çelebî'nin haksız yere ölümünden 1 yıl, 3 gün sonra da Kaanûnî, İbrahim Paşa'yı îdam ettirmiştir. İskender Çelebî'nin sadrâzamları gölgede bırakan haşmeti ve serveti çok meşhurdu. Kölelerinden 7 kişinin sonradan sadârete kadar yükseldiği, Sokollu Mehmed Paşa'nın da bunların arasında bulunduğu rivâyet edilir.

Vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa'nın İdamı (15 Mart 1536). — Hurrem Haseki-Sultân'ın Nüfuz Kazanması

Vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa'nın düşmesi, XVI. asır Türkiye'sinin dahilî mes'elelerinin en mühimlerinden biridir. Bu derece nüfuz kazanmış bir devlet adamının, kendisini hiç yoktan akıl almaz salâhiyet derecelerine kadar yükselten kayınbirâderi Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından henüz 41 yaşında oldu-

(*) Asrın güneşiydi. İkindi vakti güneşin gölgesi uzun, fakat müddeti kısa olur. Hükümdarlar, taç ve tahtlariyle öğünürler. Taç ve taht, onunla öğünürdü (Arabca'da «asr» kelimesi hem «yüzyıl», hem de «ikindi vakti» mânâlarına gelir).

ğu halde îdam ettirilmesi, uzun vâdeli bir mes'eledir. Bu olayın sebepleri çok çeşitlidir ve bu sebepler üzerinde çok tartışılmıştır. İbrahim Paşa, Kaanûnî'nin ana-baba bir kızkardeşi Hadice Sultan'la evli idi. Fakat nesli devam etmemiştir. Osmanlı tarihinin bu şüphesiz en gözde vezirine Kaanûnî «kardeşim» diye hitab ederdi. Bu fazla şımartılmış Vezir, Charles-Quint'e «sevgili dostum» diyor, Doğu Türk (Türkistan) Hâkanı Abdullah Hân tarafından «Sultan İbrahim», Charles-Quint tarafından «amca oğlum = kuzenim», Kral (sonra imparator) Ferdinand tarafından «birâder-i muhteremim = sayın kardeşim» diye anılıyordu. Protokolde Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası Ferdinand'a eşit olduğu, Almanya tarafından resmen kabûl edilmişti. İbrahim Paşa'nın, hayatını okumaktan pek hoşlandığı Sezar'ın öldürüldüğü 15 mart günü katledilmesindeki tesâdüfe, Hammer, işaret etmektedir (V, 234).

Tabakaatu'l-Memâlik, İbrahim Paşa'nın düşmesini, Irâkayn seferinde yaptığı askerî ve stratejik hatâlarla, İskender Çelebî'nin îdamı gibi zulümlere bağlamak, başka bir sebep bulunmadığını söylemek istiyorsa da, bu hüküm yanlıştır. Celâl-zâde'nin ileri sürdükleri, İbrahim Paşa'yı düşüren sebeplerden ancak bâzılarını teşkil eder. 12 yıl, 8 ay, 18 günden beri sadrâzamlık, 6 yıl, 11 ay, 18 gün de ilâveten seraskerlik eden ve açıkça îdamı cihetine gidilmesi bile münasip görülmiyen İbrahim Paşa'nın düşme sebepleri, daha derin ve daha girifttir.

Paşa, Kaanûnî tarafından, itiyat edinmiş oldukları üzere, gene bir gece, 14 martı 15 marta bağlıyan gece, Topkapı Sarayı'na dâvet edilmişti. Paşa, geceyi de sarayda geçirmek üzere, bir odaya çekildi. Geceyarısından sonra gizlice odaya giren Cellât Kara Ali, Paşa'yı kement atmak sûretiyle boğdu.

İbrahim Paşa, belki iyi bir asker ve kumandan değildi. Fakat orta çapta bir devlet adamı, çok parlak bir diplomattı. Zekî ve sür'at-i intikal sahibiydi. Şahsan sevimliydi. Kıskanç, hattâ kindardı. Kültürlü ve açık fikirli, fakat çok mağrurdu. Baş döndürücü yükselmesini tamamen hazmettiği söylenemez. Çünki kendisini Türkiye Hâkanı ile eşit görmeye gidecek derecede çılgınlık eseri göstermiştir. Halbuki meselâ Barbaros ve birçok emsâli gibi kendi kendini yetiştirmiş bir adam da değildi; Kaanûnî'nin —tâbir câize —yarattığı bir devlet adamı idi. Parlak diplomasisi inkâr edilemezse de, bu diplomasiyi yürütecek bütün vasıtalara sâhib olduğunu da derhâl hatırlamak lâzımdır. Zira bu çağda Osmanlı devleti, tarihte Türkler'in eriştikleri gücün zirvesinde bulunuyordu.

Irâkayn seferinde padişahı beklemeden geniş çapta harekâta girişmesi ve şuna buna lüzumsuz yere 80.000 duka (240 milyon TL.) ihsan ederek Hazine'yi zarara sokması, hele İskender Çelebî gibi bir şahsı kıskançlık saikasiyle öldürtmesi, İbrahim Paşa'nın sonu oldu. Fakat onun aleyhinde bulunanlar, zâten bu düşmeyi yıllardan beri yavaş, fakat dikkatli ve usanmaz bir şekilde hazırlıyorlardı. Paşa'ya muhâlefet eden partiye Hurrem Haseki başkanlık ediyor ve Paşa'nın bütün düşmanlarını maddeten ve mânen candan destekliyordu. Artık burada, Hurrem'in şahsı üzerinde biraz durmamız îcâb etmektedir.

Hurrem, Ukran ırkındandır (*). O zaman Lehistan krallığının bir vilâyeti olan Rutenya'da (**) doğmuştur. Bir rahibin kızıydı. Asıl adı Aleksandra Lisovska'dır. Dinyester üzerinde, Halicz ile Lwow (Lemberg) arasındaki doğum yeri olan Rohatyn kasabasında yaşarken, Kırım Türkleri tarafından esîr edilmiştir. Bu sırada 9 yaşında olduğu ve 1506'da doğduğu sanılmaktadır (şu halde zevci Kaanûnî'den takriben 11 yaş küçüktür). Sonradan Hurrem, Lehistan Kralı'na gönderdiği mektuplarda, Kral'a «kardeşim» diye hitab etmiş ve Türkiye ile Lehistan arasındaki —zâten siyâsî ve coğrafî şartlara uygun bulunan— dostluğu desteklemiştir. Bu sıralarda Türkiye, Lehistan'la dosttu, hattâ bu devleti, Charles-Quint dairesine kaymaması için tutuyordu. 1502'den tâ 1630'a kadar, artık Macaristan ve Romanya üzerindeki eski iddialardan vazgeçen Lehistan ile Türkiye arasında, barış hüküm sürmüştür. Hurrem, Kırım Hânı tarafından Saray-ı Hümâyûn'a hediye edilmiştir. Hangi tarihte hediye edildiğini bilmiyoruz. Ancak birkaç yıl Kırım Sarayı'nda tahsil ve terbiye görmüş olacaktır. Çünki Kaanûnî'ye takdîm edildiği 1520 yılında —ki Kaanûnî bir iki ay önce tahta çıkmıştı— henüz Topkapı Sarayı'ndaki tahsil ve terbiyesini tamamlamamıştı, «acemî», yâni henüz padişah zevceliği etmek için lâzım gelen kültürü edinmemiş sayılıyordu.

Hurrem'in bütün gayesi, Kaanûnî'den sonra «Cihan Saltanatı» denen Türkiye imparatorluğu tahtına oğullarından birini geçirmek olmuştur. İlk oğlunu doğurduğu 1521 yılından —ki takri-

---

(*) Ukranlar, Slav ırklarındandır. Ruslarla akraba, fakat Rus değildirler. Ukranca konuşurlar. Bugün Sovyetler Birliği'ni teşkil eden 15 cumhuriyetin Rusya Cumhuriyeti'nden sonra nüfusça en mühimmi Ukrayna'dır.

(**) Rutenya'da Ukranlar, Macarlar ve Slovaklar yaşarlar. Bu küçük ülke, önce Çekoslovakya'ya, bir ara Macaristan'a verilmiş, II. Cihan Harbi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'ne geçmiştir.

ben 15 yaşında idi— ölünceye kadar bu siyâseti tâkıyb etmiş ve ortada oğullarının tek rakîbi olarak bulunan meşru velîahd Şehzâde Mustafa'yı yok etmek için, akıl almaz siyâsî kombinezonlara ve kanlı entrikalara girişmiştir.

Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın annesi Gülbahar Haseki idi. Az yukarıda anılan Hafsa Vâlide-Sultan'ın zamansız ölümünden sonra Hurrem, Harem-i Hümâyûn'un gerçek hâkimi oldu. Rakîbesi Gülbahar'ı, oğlunun yanına Anadolu'ya gönderdi. Kaanûnî gibi bir şahsiyetin Hurrem'in te'sîri altında kalması ilk bakışta şaşılacak bir şey gibi görünürse de, Hurrem, bu te'sîri birden elde etmiş değildir. Bunun için yıllarca çalışmıştır. Sultan Süleyman'ın, Hurrem'den başka bir kadınla fazla ilgilenmediği bilinmektedir. Hurrem, fazla güzel değil, fakat son derece câzip ve zekî idi. Çok hesaplı hareket etmiş, muhiti iyice olgunlaştırmadan adım atmaktan çekinmiştir. Padişaha arka arkaya Mehmed, Selim (II. Selim), Bâyezid ve Cihangir olmak üzere 4 şehzâde ve bir de kız doğurması, nüfuzunu ister istemez arttırmıştır. Çünki Kaanûnî'nin bunlardan başka çocuğu olmamıştır (pek küçük yaşta ölen şehzâdeler hâriç ki, esâsen bunlar, şehzâdeliği zamanında dünyaya gelmişti). Kaanûnî, kızı Mihrimah Sultan'ı çok severdi. Tek kızıydı. Güzel olmaktan fazla zekî ve te'sirli bir şahsiyeti vardı. Bu bakımdan ve karakteri itibariyle annesine benzemiş ve Hurrem'in tâkıyb ettiği siyâsetin en yakın yardımcısı olmuştur.

İbrahim Paşa'ya ve bütün Türkiye'ye göre tahtın vârisi, Velîahd-Şehzâde Mustafa idi. Aksini düşünen yalnız Hurrem'di. Hurrem'in, İbrahim Paşa gibi çok derin bir nüfuz kazanmış, fevkalâde zeki bir şahsiyeti, kendi oğulları lehine elde etmesine imkân yoktu. Hurrem Haseki-Sultan'ın (*) Kaanûnî'yi İbrahim Paşa aleyhine ne şekilde kışkırttığının tafsilâtını bilmiyoruz, zâten bilmemize imkân da yoktur. Fakat bu husus, muhakkaktır. Öyle ki, İbrahim Paşa, Irâkayn seferinden Istanbul'a gelişinden 67 gün sonra hayatını kaybetmiştir.

İbrahim Paşa gibi bir şahsiyetin hiç beklenmiyen düşmesi,

(*) Padişah zevcelerine "Haseki", pek nüfuzlularına "Haseki Sultan", sonradan "Kadın-Efendi" denmiştir. Bunlar imparatoriçe değildir. Tek imparatoriçe, hayatta ise, padişahın anası olan hanımdır, "Vâlide-Sultan" denir. Padişah zevceleri ve analarına yalnız "Sultan" unvanı verilmez; "Hurrem Sultan, Kösem Sultan" gibi tâbirler, kısaltma şeklinde olmakla beraber, yanlıştır. Baba tarafından Osmanoğlu olan Türkiye imparatorluk prenseslerinin isimlerinden sonra "Sultan" kelimesi gelir. Bunlar, padişah veya şehzâde kızı, imparatorluk prensesidirler.

Türkiye gibi Avrupa ve Asya'da da büyük yankılar uyandırmıştır. İbrahim Paşa'nın Mehmed Bey adındaki oğlu pek genç öldüğü için, büyük serveti, Hazine'ye alınmıştır. Bu servet içinde, İmparator Charlemagne (800 - 814) ve Papa VII. Clemens'un (1378 - 1394) taçlarında bulunmuş çok büyük bir yakutla bir pırlanta da vardı.

İbrahim Paşa'nın İlk Halefleri: Ayas Mehmed Paşa (15 Mart 1536 - 13 Temmuz 1539), Dâmâd Lûtfî Paşa (13 Temmuz 1539 - 27 Nisan 1541) ve Hâdim Süleyman Paşa (27 Nisan 1541 - 28 Kasım 1544)

İbrahim Paşa'nın yerine, 2. Vezir Ayas Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Ayas Paşa, sırasiyle Yeniçeri Ağası, Anadolu beylerbeyisi, Rumeli beylerbeyisi, 3. ve 2. vezir olmuştur. Kadınlara düşkünlüğü ve 20 küsur çocuk bırakmasıyla meşhur olmakla berâber, iyi bir devlet adamı ve askerdi. Kaanûnî, ondan memnundu ve ölümüne kadar 3 yıl, 3 ay, 29 gün makamını muhâfaza etmiştir. Yerine, 2. Vezir Dâmâd Lutfî Paşa getirilmiştir. Lutfî Paşa da, İbrahim Paşa gibi, Kaanûnî'nin bir kızkardeşi (Şah Sultan) ile evli ve padişahın eniştesi idi. Ayas Paşa, ölümünde 60 yaşına yakındı. Lutfî Paşa, onun yerine getirildiği zaman, 56 yaşlarında bulunuyordu. O da Ayas Paşa gibi aslen Arnavut'tur. 2. Vezir Mustafa Paşa öldüğü zaman, Lutfî Paşa 3. vezirdi ve bu sıfatla Korfu sefer-i hümâyununa katılmıştı. 2. Vezir olduktan 1 yıl, 1 ay, 14 gün sonra sadârete getirilmiştir.

XVI. asrın muktedir devlet adamlarından olan Lutfî Paşa, bilhassa ilim cephesiyle mühimdir. Dinî ve tarihî ilimler üzerinde eserler yazmıştır. *Osmanlı Tarihi,* bilhassa devlet teşkilâtını son derece tenkidî bir görüşle inceliyen ve Batı dillerine de çevrilmiş olan *Âsaf-Nâme*'si meşhurdur (bu eserler için *Bibliyografya*'ya bakınız).

Kaanûnî'nin ilk sadrâzamı Pîrî Paşa emekliye ayrılmak, 2.'si İbrahim Paşa îdam edilmek, 3.'sü Ayas Paşa ölmek sûretiyle makamlarından ayrılmışlardı. Lutfî Paşa ise, azledilmiştir. Sadâret müddeti, 1 yıl, 9 ay, 15 gündür.

Lutfî Paşa, azledilmekle kalmamış, dâmâdlıktan çıkarılmış ve emekliye ayrılmıştır. Zevcesi Şah Sultan, Paşa'yı boşamıştır (*).

(*) İslâm hukukunda (fıkh), nikâh akdine bu hususta şerh konursa, zevce de zevci tatlik edebilir (boşayabilir). Osmanlı prensesleri olan sultanların hepsinin nikâh akdine bu kayıt konmak âdetti. Şah Sultan, bu hakkını kullanmıştır. Boşanmak için kadıya başvurmaya ihtiyaç yoktu, "boş ol!" demek kâfi idi.

Sultan ile Paşa arasındaki anlaşmazlık, şöyle bir olay üzerine patlak vermiştir : Lûtfî Paşa, zina yapan bir Türk kadınını, yeni Müslüman olanlarda çok defa görülen mânâsız bir taassubla, tenâsül uzvunu oydurmak gibi fecî bir işkenceyle öldürtmüştü. Böyle bir cezâ ne «fıkıh» denen Hanefî İslâm hukukunda, ne de «örfî-sultânî hukuk» denen Türk millî hukukunda yoktu, hattâ o zamana kadar işitilmemişti. Lutfî Paşa gibi fıkh üzerinde eser yazmış bilgin bir devlet adamının bu davranışı, Istanbul'da nefretle karşılanmıştır. Olayı öğrenen Şah Sultan, akşam Paşa, sarayına gelince : «Hangi vezîr zamânında bu yüzden (zina yüzünden) keşf-i avrat kılınmışdır ki senin asrında vâkı' ola» demiştir. Paşa, zevcesini yatıştıracağına, bundan sonra da zina yapanlara aynı cezayı tatbik edeceğini söyleyince Sultan : «Sen bir mu'annid ve zâlim-i bîedebsin!» deyince, gururu malûm olan Paşa dayanamayıp Yavuz Sultan Selim'in kızına el kaldırmıştır. Bunun üzerine harem ağalarını çağıran Şah Sultan, Paşa'yı döğdürttükten sonra, gece vakti saraydan dışarı attırmış, ertesi sabah da ağabeyi Sultan Süleyman'a gidip olayı anlatmıştır. Lutfî Paşa'nın tatbik ettiği ceza kadar, kutsal sayılan hânedân üyelerinden birine, kızkardeşine elkaldırmasını da hoş görmiyen Kaanûnî, eniştesini derhal azletmiştir.

Bundan sonra Lutfî Paşa, Dimetoka'daki mâlikânesine çekilmiş, 22 yıl burada kitap okuyup yazarak geçirmiş. 1563'te 80 yaşlarında ölmüştür. 1516'da sancak beyi (tümgeneral), 1533'te beylerbeyi (orgeneral), 1536'da vezir (mareşal), 1539'da sadrâzam (başbakan) olmuştur. Azlinde 58 yaşlarında idi.

Lutfî Paşa'nın yerine, Hindistan seferiyle ve Mısır beylerbeyiliğindeki büyük başarıları ile meşhur olan Hâdim Süleyman Paşa sadrâzam, Deli Husrev Paşa 2. Vezir, Dâmâd Rüstem Paşa da 3. Vezir olmuştur.

2. Veliaht Şehzâde Mehmed'in 22 Yaşında Ölmesi (6 Kasım 1543)

2. velîahd olan Şehzâde Mehmed, 5/6 kasım 1543 gecesi, sancakbeyi olarak bulunduğu Manisa'da öldü. Henüz 22 yaşında idi. Şehzâde Mehmed, Kaanûnî'nin Hurrem Haseki'den doğan 4 şehzâdesinin büyüğü idi. Güzel Türkçe şiirler bırakmıştır. Kaanûnî, bu haberi, 10. Estergon sefer-i hümâyûnundan dönerken, Istanbul'a yaklaştığı bir konakta aldı. 16 kasımda Istanbul'a varan Türk Hâkanı, oğlunun cenâze töreninde bulundu. Şehzâde Meh-

med'in Istanbul'da bundan böyle «Şehzâdebaşı» diye anılacak olan yerdeki türbesine büyük bir cami yapılması emrolundu. Kaanûnî, oğlunun ölümüne, Türkçe ve Farsça olmak üzere 2 tarih düşürmüştür. Türkçe olan tarih mısraı şudur :

Şeh-zâdeler güzîdesi Sultân Mehmed'im

Farsça tarih mısraı da şöyledir :

Merkad-î Sultan Mehemmed bâd Firdevs-î ebed (*)

1544 nisanında Mimar Sinan, ilk büyük eseri olan Şehzâde Camii'nin inşaatına başladı. Büyük mimar, bu tarihte 54 yaşında idi. Camie 15 milyon akça (bugünki satınalma gücü aşağı yukarı 1.080.000.000 TL.) harcanmıştır. Eserin etrafında türbe, medrese, imâret vs. gibi selâtin camilerinin mûtat olan ilâveleri de bulunmaktadır. Eser 4 yıl, 4 ay sonra 1548 ağustosunda tamamlanmış ve ibâdete açılmıştır. Şehzâde Camii'nin, 2 minâresi, her minârenin 2 şerefesi vardır. 8 köşeli Şehzâde-Mehmed Türbesi'nin çinileri, Türk çini san'atının şâheserlerindendir. Şehzâde'nin sandukası üzerinde, taht şeklinde değerli ağaçtan yapılmış bir süs vardır.

Dâmâd Rüstem Paşa'nın Sadrâzam Olması (28 Kasım 1544)

28 kasım 1544'te Kaanûnî, hem Vezîr-i âzam Süleyman Paşa'yı, hem de 2. Vezir Deli Husrev Paşa'yı azletti, dâmâdı Rüstem Paşa'yı —ki 3. vezirdi— sadârete getirdi. Süleyman Paşa, Yavuz'un son hasodabaşısı idi, Kaanûnî tahta çıkınca, bu makama Makbûl İbrahim Ağa'yı (Paşa) getirmiş, Süleyman Paşa, memuriyetle Saray-ı Hümâyûn'dan çıkarılmıştı. Bu olay üzerinden 24 yıl geçmişti. Süleyman Paşa, birkaç ay sonra, çekildiği mâlikânesinde öldü. Hindistan seferinin unutulamaz kahramanı, 80 yaşlarında, belki daha da yaşlı idi.

Sadrâzamla birinci yardımcısının azillerine sebep, bir Dîvân (hükûmet) toplantısında kavga etmeleridir. Böyle bir rezalet, o zamana kadar Osmanlı tarihinde görülmemişti. Husrev Paşa, sonradan sadrâzam olan Sokollu Mehmed Paşa'nın akrabası ve sonradan bu makama kadar yükselen Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın ağabeyidir. Rumeli ve Mısır beylerbeyiliklerinde gösterdiği başarılar üzerine 2. vezir olmuştur, ihtiyar Süleyman Paşa'dan sonra, sadârete namzet bulunuyordu. Husrev Paşa, yalnız azledil-

---

(*) Sultan Mehmed'in mezarı, ebedî Cennet olsun!

mekle kalmamış, o zamanlar azledilen bir memur devlet hizmetinden çıkarıldığı, başka bir göreve tâyin edilmediği için, emekliye ayrılmıştır. Bu muamele çok ağırına giden ve anlaşıldığına göre Dîvân'daki şiddetli kavgada Süleyman Paşa'dan fazla suçlu olan Husrev Paşa, açlık grevi yaparak intihar etmiştir. Bununla berâber, bu hâdisenin Rüstem Paşa'yı iktidar mevkiine itmek için düzenlenmiş veya büyütülmüş olması ihtimali de vardır. Her halde Hurrem Haseki ile kızı Mihrimah Sultan, Kaanûnî Sultan Süleyman'a az veya çok te'sîr etmişlerdir.

Rüstem Paşa, 1539'da Kaanûnî'nin tek kızı Mihrimah Sultan'la evlenmiş ve artık bu tarihten sonra kayınvalidesi Hurrem Haseki-Sultan'ın sâdık bir bendesi, bütün entrikalarının âleti, hattâ tertipleyicisi rolünü üzerine almıştır. Hurrem gibi, dâmâdı Rüstem de XVI. asır Türk tarihinin menfî simalarından biridir. Şâirlerden nefret etmesiyle tanınmıştı. Şâirler de ondan nefret ederler ve hakkında bol bol veriştirirlerdi. Bununla berâber ilimle alâkasız değildi. O da selefleri Ayas ve Lutfî Paşalar gibi bir *Osmanlı Târihi* yazmıştır. Türk denizcilerinden hoşlanmaması ve ürkmesi de meşhurdu. Devletin bünyesine şu ve bu vesileyle rüşveti sokan bu Rüstem Paşa'dır. Osmanlı tarihinin en zengin adamlarından biri idi. O çağda her zenginin gücüne göre hayır müesseseleri yaptırması ve tesisler kurması gelenekti. Paşa da bu muhit içinde bir hayli cami, medrese, mektep, köprü, kervansaray vs. yaptırmış, gene de ölümünde bıraktığı servet, asırlarca Osmanlı tarihçilerinin dillerinden düşmemiştir. İşte bu servetin «bir kısmı» :

5.000 yazma kitap, 8.000 *Kur'ân,* 130 murassâ (mücevherli) ciltli *Kur'ân,* 170 köle, 780.000 duka altın para (bugünki satınalma gücü takriben 2,1 milyar TL.), 10 milyon akça değerinde gümüş külçesi ve gümüş para (7,2 milyar TL.), 1.160 deve, 2.900 binek atı, 130 çift altın üzengi, 1.100 altın üsküf, 600 gümüş eğer, 500 murassâ (mücevherli) altın eğer, 5.000 hıl'at (çok değerli kumaş ve kürkten yapılmış kaftan), 80.000 parça tülbent, 2.000 zırh, 1.500 gümüş tulga (miğfer), 1.000 gümüş şeşper (topuz), 860 murassâ kılıç, imparatorluğun her köşesine dağılmış 1.000 kadar çiftlik ve 476 değirmen, 33 tane çok değerli ve iri taş (elmas).

Rüstem Paşa'nın iktidara gelmesi, her yıl biraz daha Velîahd-Şehzâde Mustafa'yı saltanattan uzaklaştırmış ve ondan sonra gelen Şehzâde Selim'i tahta yaklaştırmıştır. İkisinin arasındaki Şehzâde Mehmed, ölmüştü. Ancak Şehzâde Bâyezid de, tahtı ağabeyi Selim'e kaptırmamak için şimdiden faaliyete başlamıştı. Yalnız

en küçükleri Şehzâde Cihangir'in böyle bir emeli olmadığı anlaşılıyor. 4 temmuz 1546'da Şehzâde Selim'in bir oğlu, Şehzâde Murad, müstakbel III. Murad doğdu. Nûrbânû Hatun'dan (müstakbel Vâlide-Sultan) Manisa Sarayı'nda dünyaya gelen bu şehzâdenin doğduğu gün, Istanbul'da Barbaros Hayreddin Paşa ölmüştü. Barbaros, devletin iç işlerine karşı alâkasızdı. Fakat dış işlerde ve askerî mes'elelerde Kaanûnî üzerinde mutlak bir nüfuzu vardı. Onun ölümü üzerine Rüstem Paşa'nın nüfuzu büsbütün arttı. Barbaros'tan boşalan kapdân-ı deryâlık makamına, önce Sokollu Mehmed Paşa'yı, sonra kardeşi Sinan Paşa'yı getirmişti. Ömürlerinde Marmara'dan dışarı çıkmamış olan bu generaller, gayretten mahrum kimseler değillerdi, fakat denizcilikle ilgileri yoktu. Bu konu, evvelki bahislerde ele alınmıştır.

Süleymaniye Cami ve Külliyesi'nin İnşası (13 Haziran 1550 - 15 Ekim 1557)

13 haziran 1550'de, Süleymaniye Cami ve Külliyesi'nin temel atma merâsimi yapıldı. Kaanûnî, 5 ay, 23 gün önce, 11. seferinden (2. İran sefer-i hümâyûnu) Istanbul'a dönmüş bulunuyordu. Padişah, vezirler ve bütün ileri gelenler, törende bulundular. Temele ilk taşı Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi koydu. İnşaat 7 yıl, 4 ay, 2 gün sürdü. İnşaatın başlangıcında Mimar Sinan 60, bitiminde 67 yaşında idi (Kaanûnî'den 5 yaş büyüktür). İnşaata 996.300 duka (3 milyar TL.'ndan az eksik) harcandı. Câmiin büyük kapısını bizzat Mîmar Sinan açtı ve aynı gün padişah, vezirler ve halk, ilk namazı kıldılar. Camiin etrafında Süleymaniye Külliyesi (Üniversitesi), hastahaneler, imâretler ve daha birçok tamamlayıcı binalar bulunuyordu. Cami bittiği tarihte Kaanûnî, 62 yaşını aşmıştı.

Kaanûnî'nin Şeyhulislâmları

Kaanûnî tahta çıktığı zaman meşîhat (şeyhulislâmlık) makamında Zenbilli Ali Efendi bulunuyordu. Bu zat, II. Bâyezid zamanında bu makama tâyin edilmiş, Yavuz'un bütün saltanatı boyunca makamını muhafaza etmiş, 1526'da ölünceye kadar 23 yıl şeyhulislâm olmuştur. Yavuz'un son ve Kaanûnî'nin ilk sadrazâmı olan Pîrî Paşa'nın amcası bulunan Zenbilli Ali Efendi takriben 81 yaşında ölünce Kaanûnî, yukarıda anıldığı gibi, yerine Kemal Paşa-zâde'yi getirdi. Kemal Paşa-zâde de ölümüne kadar 8 yıl makamını muhafaza etti. 16 nisan 1534'te 66 yaşında öldü

Yerine Sâdullah Sâdî Efendi getirildi. Bu zat da 21 şubat 1539'da ölünceye kadar 4 yıl, 10 ay, 4 gün şeyhulislâmlık etti. Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi yerine getirildi. O da Sâdi Efendi gibi tanınmış bir ulemâ ailesinden geliyordu. Çivi-zâde, Mevlânâ aleyhinde yazı yazıp söz söylediği için, Mevlevî olan Kaanûnî, onu makamından uzaklaştırdı. Anadolu kazaskerliğinden şeyhulislâm olan Çivi-zâde, bir müddet sonra Rumeli kazaskeri oldu ve 18 eylûl 1547'de 71 yaşında öldü. II. Selim zamanında şeyhulislâm olan Konyalı Hâmid Efendi, bu Çivi-zâde'nin dâmâdıdır. Çivi-zâde'nin dâmâdıdır. Çivi-zâdeler, en meşhur Osmanlı ilmiye ailelerinden birini teşkil eder. Çivi-zâde'nin yerine eski Anadolu kazaskeri Abdülkadir Hamîdî Efendi şeyhulislâm oldu ve 1543 ocağına kadar 3 ay bu makamda kaldı. Çalışamıyacak derecede hastalandığı için istifa etti. Bursa'ya çekildi ve 5 yıl sonra, 1548 eylûlünde orada öldü. Yerine Fenârî-zâde Muhyiddin Efendi getirildi.

Muhyiddin Efendi, ilk şeyhulislâm olan meşhur Molla Şemseddin Fenârî'nin torunlarındandır. Babası Rumeli kazaskeri Fenârî-zâde Mehmed-Şâh Efendi'dir. Muhyiddin Efendi, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiş, sonra şeyhulislâm olmuş, 1545 ekiminde istifa etmiştir. Meşîhat müddeti 2 yıl, 10 aydır, 3 ay sonra, 7 ocak 1548'de ölmüştür. Büyük ilmiye ailelerinden Fenârî-zâdeler, ondan yürümüştür. Muhyiddin Efendi de, yukarıda anılan bütün selefleri gibi mühim eserler yazmıştır. Bu şeyhulislâmların ekserisi, aynı zamanda 3 dilde şâirdirler.

Muhyiddin Efendi'nin yerine Mehmed Ebussuud Efendi getirilmiştir. Nesli zamanımıza kadar gelen Ebussuud Efendi, Kaanûnî'nin son şeyhulislâmı olmuş, II. Selim'in son aylarında ölmüştür. Meşîhat müddeti 29 yıldan takriben 1 ay eksiktir. Şahsiyetinden, II. Selim devrinde bahsedilecektir. Ölümünde 84 yaşına yaklaşan Ebussuud Efendi, Kaanûnî devrinde, Hanefî hukuku ile Türk örfî-sultânî hukukunu bağdaştıran ve ortaya, zamanının ihtiyaçlarına en iyi şekilde tekabül eden kanunlar koyan büyük hukukçudur.

Şeyhulislâmlar, bu çağda azledilemezlerdi. Tâyin edildiler mi, hayatlarının sonuna kadar mevkilerini korurlardı. İstifa edebilirlerdi. Şimdiki anlayışımıza göre hem adalet, hem eğitim, hem evkaf bakanı ve diyânet işlerinin başı olan Şeyhulislâm kabineye dâhil değildi. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına katılmazdı. Kendisi, görevli bulunduğu konular için, ayrıca küçük bir dîvan toplardı. Fakat şeyhulislâmın iki yardımcısı olan Anadolu ve bundan kıdemli bulunan Rumeli kazaskerleri, Dîvân üyesi idiler. Kazasker-

ler, sonradan vezir (mareşal) rütbesi ile eşit sayılmışlardır. Tanzimat'tan sonra 2 Kazasker, hükûmetten çıkarılmış, buna karşılık şeyhulislâm, kabineye alınmış, ayrıca bir evkaf nâzırlığı ihdas edilmiştir. Şeyhulislâm, protokolde, daima sadrâzamdan sonra gelmiş, onu, 2. vezir olan zat tâkıyb etmiştir. Şeyhulislâmların diğer bir imtiyazları, ilmiye sınıfından en küçük ferde dahi tatbik edildiği gibi îdam ve hapisle cezâlandırılamamaları idi. Haklarında tatbik edilen en ağır cezâlar sürgün, mal müsâderesi ve azil olabilirdi. İlmiyeden îdâm edilenler, bütün Osmanlı tarihinde belirli birkaç kişiden ibârettir (bu arada 3 de şeyhulislâm).

Velîahd Şehzâde Sultan Mustafa Han'ın Öldürülmesi (6 Kasım 1553)

Rüstem Paşa, iktidarını devam ettirmek yolunu, Velîahd'i bertaraf etmekte görüyordu. Bu takdirde Hurrem Haseki-Sultan, zevcesi Mihrimah Sultan, açılacak velîahdlik makamına geçecek Şehzâde Selim, kendisine minnettar olacaklardı. Bütün meseleyi, Kaanûnî'yi bu işe kandırmak teşkil ediyordu. Bu da, çok inceden inceye yürütülen bir siyâsetle, yıllar boyu işlenen bir tema hâlinde, müsâit psikolojik ortama getirildi. Şimdi artık daha cesur adımlar atmak, Velîahd'in vatan hâini ve âsî olduğunu göstermek îcâb ediyordu. Ordu, tamamen Velîahd'i tutuyordu. Ancak öyle bir oldu bitti yaratmalıydı ki, Ordu, işe müdahale edemesin. Böyle bir olup bittiden, yâni iş işten geçtikten sonra Ordu'nun Kaanûnî Sultan Süleyman gibi bir hükümdara baş kaldırmaktan çekineceği muhakkaktı. Ancak mes'ele vukuundan önce duyulursa, Ordu, işe karışır ve Rüstem Paşa'yı düşürerek Velîahd'in hayâtını korurdu. Bizzat Velîahd'in de, aleyhindeki sûikasdden, ip boynuna geçirileceği âna kadar haber alamaması îcâb ediyordu, çünki Ordu'yu ayaklandırırdı. İşte bu mizansen, aynen tatbik edildi.

Rüstem Paşa, ve adamları, gûyâ Velîahd-Şehzâde ile Şâh Tahmasb arasındaki gizli muhaberâtı yakalayıp Kaanûnî'ye gönderdiler. Bu düzme vesîkalara göre Velîahd, Şâh'ın kızı ile evlenecek ve babasının tahtını elinden almak için Şâh'ın desteğini görecekti. Kaanûnî, bu mektuplar kendisine sunulduğu zaman önce inanmamış :

«Hâşâ ki, demiştir; Mustafâ Hân'ım bu küstâhlığa cür'et ede ve benim hayâtımda böyle bir vaz'-ı nâ-mâ'kuul irtikâb ede. Bâ'zı müfsidler, kendiler mâil olduğu şeh-zâdeye mülk münhasır olsun

deyü bühtân ederler. Zinhâr bu sözü bir dahi lisâna getirmeyin ve bu makuule mesâvîye vücûd vermeyin!»

Ancak bir kere zarlar ortaya atılmıştı. Rüstem Paşa ve partizanları iş bu hâle geldikten sonra Velîahd'i imha etmeye mecburdular, aksi takdirde kendileri yok olurlardı. Kaanûnî yukarıdaki ifadesinden anlaşılacağı üzere önce oğlunun isyân edeceğine inanmamıştır. Fakat Rüstem Paaş'nın ifsatlarının arkası gelmeyince hükümdar, önce şüpheye düşmüş, sonra kanmış ve kaani olmuştur. Çünki Kaanûnî'yi kandıracak zâhirî sebepler eksik değildi. Padişah, yukarıdaki tarihî sözleri, İsfendiyâroğlu meşhur Prens Şemsî Paşa'ya (o zaman daha Bey) söylemiştir (Malta seferine başkumandanlık eden Vezir Mustafa Paşa'nın kardeşi).

İşte Kaanûnî'yi 12. sefer-i hümâyûnuna çıkmaya sevkeden durum budur. Bu sefer, bütün dünyaya karşı İran üzerine yapılıyordu. Gerçekte ilk hedef, Velîahd-Şehzâde'nin yok edilmesiydi. Kaanûnî'yi, oğlunun bozuk niyetleri olduğuna kandıracak tarihî misaller, sayılamıyacak derecede çoktu. İşte en yakın birkaçı: Şâh Tahmasb'ın kardeşleri, Şâh İsmail'in öz oğulları, Sâm ve Elkas Mîrzâlar, saltanat dâvâsı ile ağabeylerine baş kaldırmışlar, İran'ın en büyük düşmanı olan Osmanlı'ya sığınmışlar, ondan yardım alıp kendi öz yurtlarını yakıp yıkmışlardı, hattâ bu prenslerden biri, Şîî mezhebinden dönüp Sünnî bile olmuştu. Bizzat Kaanûnî'nin babası Yavuz Sultan Selim, 60 yaşını henüz geçmiş olan babası II. Bâyezid'e karşı ayaklanmamış, babasının sefere çıkamıyacak derecede ihtiyar olduğunu ileri sürmemiş, ortada ağabeyleri olduğu halde bütün Türk Ordusu'nu kendi tarafına çekip tahta oturmamış mıydı? Şehzâde Mustafa, yüz hatları itibariyle babası Yavuz'a aynen benzemekle mâruftu ve Kaanûnî'nin canını sıktığı anlaşılan bu benzeyiş, hayatlarında bir kere Yavuz'u görmüş her Türk'ün Velîahd'in körü körüne taraftarı kesilmesine sebeb oluyordu. Anadolu'da halk, Velîahd'in 38 yaşına geldiğini, büyükbabası Yavuz gibi 40 yaşına gelince tahta çıkacağını, dünyayı fethedeceğini söylüyordu. Kaanûnî'nin saltanatı uzadıkça uzamış, 33 yıla ulaşmıştı. Bilindiği gibi halk, en mükemmel iktidarların bile uzaması karşısında, bıkkınlık gösterir. Velîahd-Şehzâde'nin, bu durumu körüklediği hakkında en küçük delile sâhib değiliz. Fakat tabiatiyle kendisini sevenlere karşı bir tutum da tâkıyb edemezdi. Babasının çadırına körce denilecek bir güvenle girivermesi, vicdanen ne derece müsterih olduğunu gösterir.

Kaanûnî, pek bağlı olduğu zevcesi Hurrem'in ve pek sevdiği tek kızı Mihrimah Sultan'ın, büyük oğlu aleyhindeki daimî tez-

virlerinden bunalmış haldeydi. Hattâ yıllarca bu tesire nasıl karşı koyduğuna şaşılır. Meselâ IV. Murad gibi müstebit karakterde bir adam olsaydı, derhal oğlunun izâlesi yoluna giderdi. Fakat o, ancak, oğlunun İran'ın desteğiyle baş kaldıracağına ve devletin bünyesini sarsacağına inandırıldıktan sonradır ki, Velîahd-Şehzâde'nin imhasına karar vermiştir. Bununla beraber, henüz Anadolu yolunda bile mütereddit kalmış, denebilir ki, büyük oğluna kıymak için ancak bir kaç konak mesâfede kesin kararını vermiştir.

Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın sancağı, 1541'de Manisa-Aydın'dan Amasya'ya nakledilmişti (Hammer, V, 328). Uzun yıllardan beri, Amasya'da bulunuyordu.

Rüstem Paşa, sahte vesikalarını öyle acemice hazırlamış değildir. Önce Velîahd'in mührünü elde edip bir örneğini kazdırmış ve bu mühürle mühürlenmiş mektupları Şâh Tahmasb'a yollamıştır. Bu sahte mektupta Şehzâde Mustafa, Şâh'tan babası aleyhine yardım istiyor ve işin son derece gizli tutulmasını ricâ ediyordu. Öyle ki, Şâh bile mektubun Osmanlı Velîahdi'nden geldiğine şüphe etmemiş ve onu destekliyen gizli bir mektup göndermiştir. Şâh'ın mektubu, Rüstem'in adamları tarafından, Şehzâde'nin eline geçmeden, yolda elde edilmiştir. Bu sûretle Kaanûnî'ye sunulan vesîkalar, Türkiye Hâkanı'nı, oğlunun vatan hâini olduğuna ikna etmiştir (bu mektup Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmaktadır: E. 5.103). Tayyib Gökbilgin, Şehzâde'nin hocası Sürûrî Mustafa Efendi'nin, Şah'a yazılan mektubun muharriri olduğunu, yâni Rüstem Paşa tarafından elde edildiği fikrini ortaya atmışsa da *(Tarih Dergisi,* VIII, 24-5), biz, Sürûrî Efendi'nin şahsiyeti malûm olduğu için, buna hiç ihtimal vermiyoruz.

Diğer taraftan Şehzâde Mustafa, üvey anasının ve kardeşlerinin aleyhindeki tezviratından tabiatiyle habersiz değildir. Fakat babasının kanuna, nizama ve devlet menfaatlerine olan bağlılığının derecesini bildiği, tek kelimeyle karakterinden emîn olduğu için, meşru saltanat hakkını kaybedeceğini düşünememiştir. Çünki devletin bütün kuvvetleri, Velîahd-Şehzâde Mustafa'dan başka bir şehzâdenin Kaanûnî'ye halef olacağını düşünemiyorlardı. Şehzâde Mustafa, Erzurum beylerbeyisi Vezir Ayas Paşa'ya (ki müstakbel sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın ağabeyidir) yazdığı bir mektupta, kardeşleri Selim ve Bâyezîd'in aleyhindeki tezvirlerini bildiğini, fakat bu gençlerin ehliyet ve istidat bakımından saltanat makamını dolduramıyacaklarını, yazmış, açıkça babasına lâyık halef olarak kendisinden başka kimseyi görmediğini bildirmişti (Ş. Turan, *Şehzâde Bâyezid Vak'ası,* 23-4). Bu Ayas Paşa, Şeh-

zâde Mustafa'dan sonra velîahd olan Şehzâde Selim'e karşı Şehzâde Bâyezid'i tuttuğu için, 1559'da öldürülmüştür. Muktedir bir devlet adamı idi.

Kaanûnî, 1553 yılının 28 ağustosunda Istanbul'dan hareket etti. 8 eylûlde Bursa Yenişehri'ne, 21 eylûlde Bolvadin'e geldi. Karaman sancakbeyi olan Şehzâde Bâyezid, Yenişehir'de babası ile buluştu. «Taht Muhâfızı» adıyla saltanat nâibi olarak Edirne'ye gitti. İran seferinin sonuna kadar (31 temmuz 1555) Avrupa'da babasına vekâlet etti. Önceki 2. İran seferinde bu göreve Şehzâde Selim getirilmişti. Bu sıralarda Şehzâde Mustafa 38, Selim 29, Bâyezid 27 yaşlarında idiler. Şehzâde Selim, Manisa'dan Bolvadin'e geldi ve babası ile buluştu. Sefer boyunca babasına refakat edecek ve ağabeyi Mustafa'nın yok edilmesinden sonra, velîahd olacaktı. 5 ekimde Kaanûnî, Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Konya Ereğlisi yakınlarında Aktepe (Aköyük) mevkiine geldi. Burada otağ-ı hümâyûn kuruldu. Padişahın Istanbul'dan ayrıldığı 1 ay, 8 gün olmuştu. Ertesi gün, büyük trajedinin son perdesi oynanacaktı.

Velîahd-Şehzâde Mustafa, Anadolu tımarlı sipahilerinden müteşekkil büyük bir ordu ile, babası ile buluşmak üzere Amasya'dan hareket etti. 6 ekim sabahı erkenden, Orduy-ı Hümâyûn'un konakladığı Aktepe'ye geldi. Otağını, babasınınkine yakın bir yere kurdurdu. 2. Vezir Dâmâd Kara Ahmed Paşa —ki Kaanûnî'nin kızkardeşlerinden biri ile evli olduğu için hükümdarın ve Velîahd'in eniştesi idi— olayların tâkıyb ettiği seyri kavramıştı. Rivâyete göre Velîahd'e Amasya'ya haber gönderip aleyhindeki suikasdi ihbar etmiştir. Fakat Şehzâde Mustafa, kulak asmadı.

Ordu, Şehzâde Mustafa safların önünden geçerken büyük tezahürat yaptı. Vezirler ve beylerbeyiler gelip, protokol sırasiyle Velîahd'in elini öptüler. 38 yaşındaki Şehzâde, tam 27 yıldan beri velîahd idi. Bütün imparatorluk, kendisine ikinci bir padişah, Kaanûnî'nin —ki 58,5 yaşında idi— yakın halefi gözüyle bakıyordu.

Şehzâde Mustafa, babasının elini öpmek üzere Otağ-ı Hümâyûn'a girince çadırı boş gördü. Birden karşısına çıkan 7 dilsiz cellât, silâhsız olan Şehzâde'yi kemend atmak sûretiyle boğdular. Babasının çadırına giderken Ordu'nun yaptığı çılgınca tezahürat, Şehzâde'nin hâlâ kulaklarında çınlıyordu (Hammer, VI, 56). Kaanûnî'nin 46 yıllık saltanatının en uğursuz günüydü. Büyük hükümdar, hayâtının en mühim hatâsını irtikâp etmişti.

Veliaht-Şehzâde'nın Yok Edilmesinden Doğan Büyük Kriz

Ordu, tabiatiyle, safları ortasında işlenen bu cinâyeti, birkaç dakika sonra haber aldı. Avrupalı seyyah ve elçilerin disiplin ve sessizliğini öğe öğe bitiremedikleri dünyanın birinci vurucu kuvveti, karmakarışık oldu. Her kafadan ayrı ses çıkıyor, Rüstem Paşa hakkında küfürler yükseliyor, arada bir terbiyeli şekilde padişahın aleyhinde bulunanlar da işitiliyordu. Asker, mâtem alâmeti olarak öğle yemeğini yemedi. Şehzâdenin yakınları tabiatiyle ümitsiz, fakat güclü şekilde harekete geçtiler. Rüstem'in hayâtı tehlikeye girdi. Bulunduğu yerde parçalanacağı muhakkakken, Rüstem ve Şehzâde Mustafa'nın ateşli taraftarı olarak bilinen 3. Vezir Haydar Paşalar'ın (Istanbul'daki Haydarpaşa limanı, bu zâtın adını taşımaktadır) azledildiğine, sadârete Ordu tarafından çok sevilen ve büyük bir asker olan 2. Vezir Dâmâd Kara Ahmed Paşa'nın tâyin olunduğuna dair padişah irâdesi, Ordu'ya tebliğ edildi. Bu sûretle Kaanûnî, dâmâdının hayâtını kurtarmış oluyordu (Peçevî, I, 303).

Asker, Rüstem Paşa'yı öldürmek için otağına gitmiş, fakat Paşa'yı bulamamıştır. Otağı yıkılmış ve tahrib edilmiştir. Rüstem, kıyafet değiştirerek Istanbul'a kaçmış ve kaynanası Hurrem'e sığınmıştır. Sonradan Rüstem, Venedik balyosu (büyük-elçisi) Domenico Trevisano'ya, Velîahd-Şehzâde'nin katlinin kendi eseri olduğunu söylemekten çekinmemiştir.

İş işten geçmiş, bir kere Velîahd kaybedilmişti. Tameşvar Fâtihi Ahmed Paşa, devletin yüksek menfaatlerinin intikam siyâsetinde olmadığını derhal kavradı, Ordu'yu yatıştırmak için bütün nüfuzunu kullandı. Fakat hâdiseyi tamamen kapatmaya muvaffak olamadı. Esâsen bu olaydan doğan memnuniyetsizlik, daha yıllarca sürecektir. Kaanûnî, Velîahd'in bütün maiyyetine ve adamlarına zengin zeâmetler ve tīmarlar, rütbelerine göre mühim görevler verdi. Bunlar, içleri kan ağlıyarak yeni görevlerine gitmek üzere Konya'dan ayrılmak emrini aldılar. Velîahd-Şehzâde'nin cenâze namazı, Ordugâh'ta, vezirler, kazaskerler ve bütün Ordu'nun iştirakiyle kılındı. Tabutun Bursa'ya gönderilmesine ve Murâdiye'de yapılacak türbesine gömülmesine karar verildi. Rüstem Paşa'nın 8 yıl, 11 ay, 8 gün süren uğursuz iktidarı, bir müddet için, son buldu. Ordunun daha fazla konaklaması münasip görülmiyerek, İran seferi için doğuya doğru yürüyüşe devam edilmesi kararlaştırıldı.

Şehzâde Mustafa'nın Mehmed adında çok küçük yaşta bir tek şehzâdesi vardı. Bu şehzâde de Bursa'da —bir rivayete göre Amasya'da— boğulmuştur. Sultan Mustafa taraftarlarının bu şehzâde etrafında toplanmalarından çekinilmiş olduğu muhakkaktır. Şehzâde Mustafa'nın bahtsız anası Kırımlı olan Gülbahar Hâtun, oğlunun ölümünden sonra daha uzun yıllar yaşamış, III. Murâd zamanında 80 yaşlarında Bursa'da ölmüştür.

Şehzâde Mustafa, her cephesiyle son derece değerli bir adamdı, Yavuz ve Kaanûnî gibi hükümdarlara lâyık bir halef olabilecek bir şahsiyetti. Güzel şiirler bırakmıştır. Bilgindi. Çok iyi bir asker olarak yetişmişti. Babasına saltanat nâipliği yaptığı zamanlar, parlak bir devlet adamı olarak da temâyüz etmişti.

Veliaht-Şehzâde Mustafa'nın Öldürülmesinin Akisleri

Cihânın en büyük imparatorluğuna tevârüs etmek üzereyken, Hurrem Haseki-Sultan'ın âleti olan Rüstem Paşa'nın tertibiyle katledilen Yavuz'un bu pek parlak, liyâkatli ve hayâtında büyükbabasına yetişebilen tek torunu, bütün cihanda, Avrupa'nın her köşesinde yıllarca süren dedikodular ve akisler uyandırdıktan sonra unutuldu. Fakat bu kanlı olay, Kaanûnî devri Türkiye tarihi için gerçek bir leke olarak kaldı (Hammer, VI, 57). Birkaç yıl önce de Charles-Quint, büyük oğlu ve velîahdi Don Carlos'u öldürtmüştü. Don Carlos'un da en büyük Hıristiyan devletine tevarüs etmesi beklenirken, yerine kardeşi II. Felipe geçti. Nasıl Schiller sonradan Don Carlos trajedisini yazmışsa, Sultan Mustafa için de edebî eserler kaleme alındı. Olaydan 8 yıl sonra, daha Kaanûnî'nin hayatında G. Bounin, *La Sultane* adlı trajedisinde, Şehzâde Mustafa olayını sahneye koydu ki bu sırada Türkiye'de, sahneye çıkarılan piyesin bütün şahısları hayatta bulunuyordu (C. D. Rouillard, *The Turk in French History,* 426). Sultan Mustafa trajedisi, Abdülhak Hâmid dâhil, pek çok san'atkâra mevzû oldu.

Şehzâde'nin ölümü, kendisini candan seven Anadolu halkını yaraladığı gibi, nimetleriyle perverde olan yüzlerce bilgin, şâir, san'atkâr ve şeyh de bu beklenmedik ölüme ağladı (Hammer, VI, 58). Kaanûnî'nin süt kardeşi olan Mehmed Çelebî, olaydan iki sene sonra, padişah İran seferinden Istanbul'a dönünce, Şehzâde Mustafa'ya kıydığı için yüzüne karşı ağır sözler söylemiş ve bu kavgadan sonra bu iki zâtın araları açılarak bir daha görüşmemişlerdir. Şehzâde'nin iftiraya kurban gittiği kanaati, bütün imparatorlukta, hattâ dünyada hâkim olmuştur. Nahcuvân seferin-

den önceki 2. İran sefer-i hümâyûnunda Kaanûnî ile Şehzâde karşılıklı görüşmüşler, dertleşmişlerdi. Bu mülâkatta Kaanûnî, oğlunun yüzüne karşı, hakkındaki ithamları sıralamış, fakat Şehzâde'nin cevapları karşısında kendisine hak vermişti. Bu kere Şehzâde, daha babasıyla görüşmeye imkân verilmeden öldürülmüştür. Sultan Mustafa, aleyhindeki havanın ağırlığını biliyordu, hattâ 2. Vezîr Ahmed ve 3. Vezir Haydar Paşalar, bir bahane uydurup Amasya'dan gelmemesi için kendisine haber göndermişlerdi. Fakat Şehzâde, bu yolu tutmaya tenezzül etmedi. O, gene babası ile yüzyüze gelip onu yatıştıracağını sanıyordu.

Şehzâde'nin ölümü üzerine yazılan mersiyelerden ikisi, derin tesirler uyandırmıştır. Bunlardan biri sancakbeyi (tümgeneral) rütbesinde bir asker olan büyük mesnevî şâiri Taşlıcalı Yahyâ Bey'in, diğeri de Sâmî'nindir. Her ikisi de Şehzâde'nin adamı idiler. Yahyâ Bey, 7 bend ve 42 beyit tutan ve klâsik Türk şiirinin mersiye vâdisindeki şâheserlerinden olan çok cesur yazılmış manzumesinde, Rüstem Paşa'ya şiddetle çatmaktadır. Esâsen «Mekr-i Rüstem = Rüstem'in hilesi» terkibi Şehzâde'nin katline tarih (960=1553) düşürülmüştür. Bu mersiye Ordu'da okunduğu zaman, binlerce asker ağlamıştır. Yahyâ Bey, bu eserinde, bütün Türk Ordusu'nun hislerine tercüman olarak, Rüstem Paşa'nın îdamını açıktan açığa istemiştir. Büyük tarihçi Âlî, Yahyâ Bey'e : «Gazab-ı pâdşâhîden havf etmedin mi ki, böyle nazma cür'et etdin?» diye sorunca (Peçevî, I, 304-5), Yahyâ Bey, gaayet mâkul ve cesur bir cevap vermiştir. Yahyâ Bey, Türk fikir hürriyetinin âbidelerinden olan bu eserinde padişahı da tenkîd etmekle berâber «nizâm-ı â'lem»i muhafaza etmek için, hükümdarın aleyhinde fazla ileri gitmemektedir. Bu mersiyeden bâzı beyitleri aşağıya alıyorum :

Meded meded bu cihânın yıkıldı bir yânı
Ecel celâlilerî aldı Mustafâ Hân'ı
Dolundu mihr-i cemâlî bozuldu erkânı
Vebâle koydular âl île Âl-i Osmân'ı

...

Yalancının kuru bühtânı buğz-ı pinhânı
Akıtdı yâşımızî yakdı nâr-ı hicrânı

...

Müzeyyen îdi bedenlerle ak hisâra dönüp
El öpmeğê yürüdû mihr-i bî-karâra dönüp

Hatâsı gayr-i mu'ayyen günâhı nâ-mâ'lûm
Zehî şehîd-i sa'îd-û zehî şeh-î mazlûm
...
Döküldü gözyaşı yıldızlarî çoğaldı figaan
Dem-î memâtı kıyâmet gününden oldu nişân
Gırîv-ü nâle vü zâr île doldu kevn-ü mekân
Akar su gîbi müdâm ağlamakda pîr-u cuvân
...
O cân-ı âdemiyân oldu hâk ilê yeksân
Dirî kalaa ne revâdır fesâd eden şeytân
Nesîm-i subh gibî yerde koyma âhımızı
Hakaaret eylediler nesl-i pâdşâhımızı
...
Bunun gibî işi kim gördü kim işitdi aceb
Ki oğlunâ kıya bir server-î Ömer-meşreb
Ferîd-i â'lem idî â'lim îdi a'lem idi
Muhammed ümmetinê mevti mevt-i â'lem idi
...
Nücûm gîbi cihan-dîde vû mükerrem idi
Vücûdü muhteşem-û şevketî mu'azzem idi
Tevâzu île selâmında hod müsellem idi
Aceb o bedr-i tamâmın ne â'detî kem idi
Hayıflar oldu anâ iftirâ ilê gitdi
Huzûr-ı Hakk'a du'â vû senâ ilê gitdi
...
Hayât-ı bâkıye êrişdi rûhu ey Yahyâ
Şefîkı rûh-ı Muhammed refîkı zât-i Hudâ
Enîsi gaaib erenler celîsi ehl-i safâ
Ziyâde êde yaşım gîbi rahmetin Mevlâ
...
İlâhi Cennet-i firdevs anâ durağ olsun
Nizâm-ı â'lem olan Pâdşâh sağ olsun

Şâir Sâmî'nin mersiyesi, Yahyâ Bey'inkini gölgede bırakmaktadır, çünki pek ağır olan hücumlar daha fazla bizzat Kaanûnî'nin şahsına tevcih edilmiştir. 35 beyit olan bu *mu'aşşer*'in 1., 2., 4., 5. ve 7. (sonuncu) bendlerini aşağıya alıyorum :

Ol mehin şevkıne eflâke atardım külehim
Şimdi gôrünmez olubdur hani ey çerh mehim
Şeb-i zulmetde yinê kaldı benim âh rehim
Hasretinden boyadî gökleri dûd-î siyehim

Bî-murâd olsam aceb mî yitirip câh-ü cehim
Bâğ-ı â'lemde bitip tâze solupdur giyehim
Çeşmimê nesne görünmez ol idî çün nigehim
Nerde yüz tûtam İlâhî göremem kıble-gehim
Ben kimê kul olayım bîlemezem n'oldu şehim
Mustafâ n'oldu hanî n'eyledin â Pâdşehim

İntikaamın alayım dêmiş iken Sürh-ser'in
Kasd edip cânına kıydın ne revâdır püserin
Bu değil îdi garaz kalsa cihandâ eserin
Tâc-u tahtın kime kaalır kime bû mülk-ü yerin
Buna kim oldu sebeb yok mu şehâ hiç haberin
Kara toprâğa ki düşdû yine şol verd-i terin
Bu firâk ôdunu dûyar nece yanmaz ciğerin
Bu eğer erlik isê ancak olaa bû hünerin
Pâdşehsin tutalım yok mu Hudâ'dan hazerin
Mustafâ n'oldu hanî n'eyledin â Pâdşehim
......
Sen Selîm oğlu olup asl ile Osmân olasın
Yedi ıklîme bugün â'lem ilê hân olasın
Hâtem-î emrin ilê halka Süleymân olasın
Her işî fehmedicî â'kıl-i irfân olasın
Nûh-veş bin yıl olursan dahi bir ân olasın
Dest-i hasretle çekip çâk-girîbân olasın
Gide bû tâc-u kabâ bir ten-i uryân olasın
Hay-hây-etdiğine sonra peşîmân-olasın
Acıyıp oğluna çok derd ile giryân olasın
Mustafâ n'oldu hanî n'eyledin â Pâdşehim

Ey Şeh-î kân-ı kerem sende adâlet bu mudur
Şeh-i â'lem olasın sende inâyet bu mudur
Pâdşehler ki ezel etdiği â'det bu mudur
Ehl-i tedbîr olanâ fehm-u kiyâset bu mudur
Sen «Muhibbî» olasın sende mahabbet bu mudur
Mustafâ gîbi ciğer-kûşene şefkat bu mudur
Âl ilê kıydın anâ hâni hakıykat bu mudur
Kavl-i düşmen sana kâr etdi meveddet bu mudur
Yok yerê kan edesin yâ'ni hılâfet bu mudur
Mustafâ n'oldu hanî n'eyledin â Pâdşehim
......
Gün gibî zâhir idî zerre günâhî yok idi
Eşiğinden dahi bir özge penâhî yok idi
Sana ol doğru idî eğri nigâhî yok idi

Hakk anâ şâhid idî gayri günâhî yok idi
Bende îdî sana ol bir dahi şâhî yok idi
Hak bilir gayri yerê varmağa râhî yok idi
«Ceng eder geldi» desen îki sipâhî yok idi
Hançer urdun da anın cismine âhî yok idi
Yok idî cürmü bu Sâmî der İlâhî yok idi
Mustafâ n'oldu hanî n'eyledin â Pâdşehim

Bir müddet sonra Rüstem Paşa tekrar vezîr-i âzam olmuş ve Yahyâ Bey'i «nizâm-ı â'lem içün» îdam ettirmek istemiştir. Kaanûnî : «Bu mukuulelere kulak tutma ve intikaam kasdin etme!» diyerek dâmâdını azarlamıştır. Bu sûretle Kaanûnî, iktidarla aynı fikirde olmıyanların fikir hürriyetini tasdik etmiştir. İnhitat asırlarında ise Türkiye'de, iktidarla tıpatıp aynı fikirde olmıyanlar, vatan hâini ilân edileceklerdir.

İran ve Venedik, Cihan İmparatorluğu'nun müstakbel sâhibinin beklenmiyen ölümüyle çalkalanmış, Şâh Tahmasb bile bu olay hakkında «nâ-mâ'kuul!» demiştir. Ordu da seferde şevksiz davranarak memnûniyetsizliğini göstermiştir.

Şehzâde Cihangir'in Haleb'de Ölümü (27 Kasım 1553)

Kaanûnî, kışı geçirmek için 8 kasımda Haleb'e gelmiştir (faciadan 1 ay, 3 gün sonra). Bu şehirde, ağabeyinin fecî ölümü üzerine hastalanmış olan genç, hassas ve şâir Şehzâde Cihangir ölmüştür. 22,5 yaşında ve Kaanûnî'nin en genç oğlu idi (Peçevî, I, 306). Şehzâde Mustafa'nın ne kadar sevildiğinin bu olaydan da belli olduğuna Hammer işâret etmiştir (VI, 60). Kaanûnî, bu hâdise üzerine büsbütün sarsılmıştır. Cenâze namazı Haleb'de kılınan Şehzâde, Istanbul'a nakledilmiş, ağabeyi Şehzâde Mehmed'in türbesine gömülmüştür. Bu vesileyle Anadolu'da fakirlere büyük sadaka dağıtılmıştır. Kaanûnî, Haleb'de mâlî ıslahat ve başka devlet işleriyle uğraşırken, Istanbul'a Mimar Sinan'a, yanından ayırmamak itiyadında bulunduğu küçük oğlunun rûhu için bir cami inşa edilmesi emrini yollamıştır (Hammer, VI, 61). Cami, yanındaki mektep, tekke vs. ile berâber 2,5-3 yılda tamamlanmış, 1560'ta ibâdete açılmıştır. O günden beri Istanbul'un bir semtine «Cihangir» denmektedir. Yeni velîahd Şehzâde Selim, babasının dâveti üzerine Maraş'tan Haleb'e gelmiş, kışı onunla geçirerek Kaanûnî'yi teselli etmeye çalışmıştır. Şehzâde Bâyezid ise, saltanat nâibi olarak Edirne'de bulunuyordu. Rüstem Paşa'nın zevcesi olan Mihrimah Sultan, Istanbul'da idi (sultanların Istanbul'-

dan çıkmaları âdet değildir). Şehzâde Selîm'in, Bâyezîd'in oğulları ve kızları vardı. Şehzâde Mehmed de Hümâ-Şâh Sultan adlı bir prenses bırakmıştı. Şehzâde Cihangir'in çocuğu olmamıştı. Bu sûretle 1553 yılının Kaanûnî için pek kasvetli olan kışı başlarken, Cihan Padişahı'nın hayatta yalnız 2 oğlu ile bir de kızı kalmış bulunuyordu.

Kaanûnî, Nahcuvân seferinden dönüşte, 1554-55 kışını geçirmek üzere Amasya'ya gelmiştir. 7 ay, 22 gün kaldığı bu şehir, Şehzâde Mustafa'nın sancağı idi ve Şehzâde'nin taraftarları ile dolup taşıyordu. Pâdişah, burada uzun müddet oturmak suretiyle, çevredeki memnuniyetsizliği yatıştırmaya gayret etmiştir. Şehir halkını bir yıllık vergiden afvetmesi, çevredeki memnuniyetsizliğin derecesini göstermesi bakımından ilgi çekicidir (Peçevî, I, 328).

Padişah, Amasya'dan Istanbul'a dönerken, Bolu konağında, Rumeli'nde bir «Düzmece Mustafa» zuhur ettiğini haber almıştır. Yüzü ölen Velîahd-Şehzâde'ye benziyen bir adam, Rumeli'nde saltanat dâvasiyle etrafına hayli adam toplamıştı. Niğbolu sancakbeyi Dulkadıroğlu Prens Mehmed Hân (Paşa), isyânı bastırmış (Peçevî, I, 342) ve 31 temmuz 1555'te âsînin kellesini kestirmiştir. Aynı gün, 1 ay, 10 gün önce Amasya'dan hareket etmiş bulunan Kaanûnî Sultan Süleyman, Istanbul'a gelmişti. Istanbul'dan ayrıldığı tam 1 yıl, 11 ay, 3 gün olmuştu. Bu müddet, Kaanûnî'nin başkentinden uzak kaldığı en uzun müddeti teşkil eder. Böylece bu uğursuz 12. sefer-i hümâyûn bitmiş oluyordu. Kaanûnî, artık 11 yıl sonra, ölümüyle neticelenecek olan sonuncu seferine çıkacaktır. Bilindiği gibi Rüstem Paşa'nın padişahı kışkırtma sebeplerinden biri de, hükümdarın sefere çıkamıyacak kadar ihtiyarladığı, orduya başkumandan olarak Şehzâde Mustafa'nın lâyık olduğu rivâyetlerinin asker arasında çalkalandığını bildirmesi olmuştu.

Rüstem Paşa'nın Tekrar İktidara Getirilmesi (29 Eylûl 1555)

Kaanûnî, Istanbul'a geldikten sonra, dâmâdını iktidara getirmek için ancak 2 ay bekliyebildi. 29 eylûl 1555'te büyük bir asker olan Tameşvar Fâtihi Dâmâd Kara Ahmed Paşa'yı îdâm ettirdi. Rüstem Paşa, ölümüne kadar muhâfaza edeceği sadâret makamına, ikinci defa olarak geçti.

Rüstem Paşa, Ahmed Paşa'nın sadâreti müddetince, Üsküdar'daki sarayında oturmuş, fakat entrikadan bir an bile geri durma-

mıştır. Ahmed Paşa'nın 2 yıldan bir hafta eksik sadâreti boyunca Hurrem ve kızı Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa'yı iktidara getirmesi için, Kaanûnî üzerinde devamlı baskı yapmışlardır. Rüstem de, azlinin haksız olduğunu ileri sürüp sızlanıyordu. Kaanûnî, Şehzâde Mustafa'ya babasının ordugâhına gelmemesi için haber gönderdiği için, Ahmed Paşa'ya kızgındı. Fakat umumî efkârın Rüstem Paşa üzerindeki nefretinin yatışmasını bekliyordu. Bu sûretle, Kaanûnî çağının büyük haksızlıklarından biri yapıldı ve Ahmed Paşa îdam edildi. Arnavut asıllı olan Ahmed Paşa, büyük bir asker, iyi bir devlet adamı, mert bir insandı. Deniz işlerinden de anlardı. Âdildi. Birçok hayır eserleri yaptırmıştı (Hammer, VI, 88, 3). Celâl-zâde, onu çok öğmektedir. Paşa'nın îdâmı, Türkiye içinde ve dışında kötü tesir uyandırmıştır. Bu vesileyle Şâh Tahmasb, Kaanûnî'yi ayıplamak fırsatını kaçırmamıştır.

Aynı 1555 yılında Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa, vezir olarak Dîvân'a girmiş, yerine Rumeli beylerbeyisi olarak Pertev Paşa getirilmiştir (Hammer, VI, 81).

Kahvenin Istanbul'a Girişi (1554)

1554'te kahve, ilk defa olarak Istanbul'a girmiş ve ertesi yıl, şehirde ilk kahvehâne açılmıştır. Kahve, bir müddetten beri Türkiye'nin Arab vilâyetlerinde içiliyordu. Bu nesneyi Istanbul'a sokanlar, Şamlı Şems ve Haleb'li Hakem adlı iki Arab'dır. Daha sonraları kahve, Istanbul'dan Avrupa'ya yayılmıştır. 1555'ten sonra Istanbul'da kahvehâneler çoğalmaya başlamıştır. Buraları İngiliz kulüplerine benzer birer toplantı yeri olmuştur. Bütün san'at ve fikir adamlarının kahvelere devâmı, kahve içerek ilim ve san'at sohbetleri yapmaları, yeni eserlerini ve fikirlerini münakaşa etmeleri, moda olmuştur. İlmiye sınıfı da kahvelere devam etmişse de, bu sınıfın ileri gelenleri arasında, kahvenin haram olup olmadığı uzun yıllar tartışılmıştır. Yalnız büyük devlet adamlarının kahvehânelere devamı yasaktı. Istanbul'da açılan ilk iki kahvehâne Tahtakale'dedir, sonradan bütün semtlerde açılmıştır.

IX

KAANÛNÎ'NİN SON YILLARI - 13. SEFER-İ HÜMÂYÛN (1556 - 1566)

Velîahd-Şehzâde Selîm ile Şehzâde Bâyezîd Arasında Taht Kavgasının Başlaması

ŞEHZÂDE Mustafa'nın ölümünden sonra, Cihan Devleti'nin yakında Kaanûnî'nin tabiî ölümüyle açılacağı sanılan tahtı için, sâdece 2 namzet kalmıştı : Yeni velîahd Şehzâde Selim ve 2 yaş küçük kardeşi Şehzâde Bâyezid. Bu ikincisi, tahtı ağabeyine bırakmak için en küçük bir fikir beslemiyordu. Her ikisi de Hurrem'den doğmuşlardı, ana-baba bir kardeştiler. İşte bu iki şehzâdenin birkaç yıl süren mücâdelesi, Kaanûnî'nin son yıllarında, Türkiye imparatorluğunun en mühim iç meselesini teşkil etti.

8 eylûl 1558'de Kaanûnî Sultan Süleyman, iki şehzâdenin sancaklarını değiştirdi. Şöyle ki : Velîahd-Şehzâde Selim, Manisa'da Saruhan Tahtı'ndan alındı, Konya'ya «Karaman Tahtı»na gönderildi, büyük oğlu 12 yaşındaki Şehzâde Murad'a (III. Murad) da Akşehir sancağı verildi. Bâyezid ise, Kütahya'da «Germiyan Tahtı»ndan kaldırıldı, Amasya'ya gönderildi. Amasya, 5 yıl önce katledilen Şehzâde Mustafa'nın sancağı idi ve tabîatiyle Istanbul'a, Konya'dan daha uzaktı. Bu değişiklik, Şehzâde Selim'i takviye etmek maksadiyle yapılmıştır. Çünki Kaanûnî, bir kere daha meşrû velîahdi saltanat hakkından uzaklaştırmak istemiyordu. Buna karşılık Hurrem, küçük oğlunu, Bâyezid'i tutuyordu. Bâyezid, Selim'den daha değerli bir şehzâde idi ve Şehzâde Mustafa öldürülmüş, Şehzâde Mehmed de daha önce ölmüş olduğuna göre, Kaanûnî'ye lâyık bir halefti. Ancak Selim, yaş bakımından, kanûnî bakımdan velîahd sayılıyordu ve onu bu hakkından mahrum etmek, gene bir sürü zorlukları göze almak demekti. Bu sancak değişikliğinin Hurrem Haseki-Sultan'ın ölümünden ancak 5 ay, 23 gün sonra yapılması dikkati çekmektedir. Çünki Bâyezid, en büyük desteği olan anasının ve onun sözünden asla çıkmıyan kızkardeşi Mihrimah Sultan'la eniştesi Rüstem Paşa'nın yardımından mahrum

kalmıştı. Hurrem'in öldüğü bu 1558 yılı, Hammer'in de işâret ettiği gibi (VI, 100) İngiltere kraliçesi Mary'nin ve onun kayınpederi olup 2 yıl önce tahttan çekilmiş bulunan Charles-Quint'in de ölüm tarihidir. Gene bu yıl, ablası Mary'nin yerine I. Elizabeth tahta çıkmış, İngiltere'de Katolik mezhebini yok ederek, babasının Anglikan mezhebine dönmüştür.

Kaanûnî, Şehzâde Bâyezid'in büyük oğlu çocuk yaştaki Şehzâde Orhan'a da Çorum sancağını vermişti. Velîahd-Şehzâde Selim, Kapıcıbaşı (mâbeynci) Mahmûd Ağa, Şehzâde Bâyezîd ise Kapıcıbaşı Semender Ağa vasıtalariyle babalarının yazılı emrini aldıkları anda, şüphesiz tamamen zıt tepki göstermişlerdir. Selim sevinmiş, Bâyezid, korkmuştur. Kütahya'dan Amasya'ya atılmak, kendisine Istanbul yolunu tamâmen kapamıştır. Az önceki annesinin ölümünden sonra bu, Bâyezid için büyük bir darbe teşkil etmiştir. Hurrem, ancak 52 yaşlarındaydı ve yaşasaydı, mes'eleye Şehzâde Bâyezid lehine müdahale edeceği, hemen hemen muhakkaktı. Kaanûnî bu sırada 63,5 yaşındadır ve sefere çıkmamakta, bu işi serdârlara vermektedir. Hurrem'in ölümünden sonra Rüstem Paşa, Bâyezid'i tek başına destekliyemezdi, desteklemek bile istemezdi. Çünki Şehzâde Mustafa'nın kaatili olarak biliniyordu. İkinci defa böyle bir işe karışması, kendisi için yıkım olabilirdi.

Mesele çıkmasına daha çok Bâyezid'in sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Bir defa taht üzerinde ağabeyi hayatta iken hakkı olmamasına rağmen, büyükbabası Yavuz'u taklid etmek istemiştir. Sonra, 7.000 kişilik bir kuvveti daimî şekilde emri altında tutuyor ve Velîahd-Şehzâde'yi tehdid ediyordu. Değil bir sancakbeyinin, hazar (sulh) hâlinde hiçbir beylerbeyinin bu kadar askeri bulunmak âdet değildi. Bâyezid-Cem olayı gibi, şimdi de Selim'le Bâyezid'in «Cihan Padişahlığı» için vuruşmaları, kaçınılmaz bir olay şeklinde görünüyordu. Kaanûnî bu durumu biliyordu ve iki kardeş arasında silâhlı bir çatışma olmaması için dikkat ediyordu. Bâyezid'in ânî bir baskınla Konya'ya gelip ağabeyini yok edeceği ve babasına emri vâki yapacağı sanılıyordu. Bunun aksi, yâni Selim'in Bâyezid üzerine yürümesi düşünülmüyordu. Çünki bir kere buna ihtiyâcı yoktu, meşrû velîahddi ve taht babasının ölümüyle açıldığı zaman, Istanbul'a yetişmek için, kardeşinden daha yakın bir mevkide bulunuyordu. Sonra, Bâyezid'deki teşebbüs kaabiliyeti ve enerji, Selim'de yoktu. Ancak Selim'in adamları ve taraftarları da, Bâyezid'inkiler derecesinde işi karıştırmakta ve kızıştırmakta idiler. Bu mevzuda kaynaklarımız bol ve çeşitlidir ve bir kısmının müellifleri, doğrudan doğruya olayların içinde bulunmuşlardır. Bunlar

umumiyetle, işi Lala Mustafa Paşa'nın kızıştırdığını ileri sürmektedirler.

Lala Kara Mustafa Bey, 2. Vezir, yâni sadârete namzet iken Sadrâzam Süleyman Paşa ile bir Dîvân (hükûmet) toplantısında çok şiddetli bir şekilde kavga eden ve bu yüzden azledilip teessüründen intihar eden Deli Husrev Paşa'nın kardeşidir (Osmanlı Türkçesi'nde «deli», «akıl almıyacak derecede cesur» mânâsındadır). Sokoloviç ailesinden, yâni Kaanûnî'nin son sadrâzamı olacak olan Sokollu Mehmed Paşa'nın akrabasındandır (galiba amca oğlu olmaktadırlar). Cesareti ve askerî kaabiliyeti derecesinde kurnaz ve son derece zekî ve sür'at-i intikal sahibi olan Lala Mustafa Bey (sonradan Paşa) bilindiği gibi sonradan Kıbrıs Fâtihi olarak tanınacak ve sadârete kadar yükselecektir. Ancak, kendisine bu yolu (sadâret yolunu) tıkamış olan diktatör-vezir Sokollu Mehmed Paşa'nın, yâni yakın akrabasının, en büyük muhalif ve düşmanlarından biridir. Bütün emeli, Kaanûnî ölünce, sadrâzam olmaktır. II. Selim, 8 yıllık saltanatı boyunca dâmâdı Sokollu Mehmed Paşa'dan başka birini iktidara getirmediği için, Lala Mustafa, diktatör-vezire cephe almaya mecbur olmuştur. Çünki Sokollu, kendi adamlarından başkasına nefes aldırmıyan karakterde bir devlet adamı idi.

İşte bu Lala Mustafa, Enderûn-i Hümâyûn'dan, yâni Saray Üniversitesi'nden yetişmiş, Kaanûnî tarafından beğenilmiş ve Küçük Emîr-i Âhûr (İmrahor) olarak Enderûn'dan çıkmıştır. Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa, genç Mustafa Bey'i çok beğeniyor ve himâye ediyordu. Rüstem Paşa ikinci defa iktidara gelince, selefi Ahmed Paşa'nın adamlarını mühim mevkilerden uzaklaştırırken, zekâsından ve şerrinden çok korktuğu Mustafa Bey'i de önce çâşnîgîrbaşı, hemen ardından Safed sancakbeyi yaptı. Bu sûretle Mustafa Bey, Filistin'e atılmış oldu. Ancak orada bile rahat durmadı. Bunun üzerine Rüstem, bu adamdan kurtulmak için, onu öyle nâzik bir mevkie getirdi ki, her hangi bir sürçme yapsın ve kellesini, hiç olmazsa devlet hizmetini kaybetsin. Bu nâzik mevki, o sırada daha Manisa'da olan Velîahd-Şehzâde Selim'in lalalığı idi. Ancak işler, Rüstem'in tahmin ettiği gibi olmadı. Manisa'ya yerleşen ve artık «Lala» diye anılan Mustafa Bey, dehşetli bir entrikaya başladı. Mustafa Bey, daha önce bir aralık Şehzâde Bâyezid'in maiyyetinde bulunmuştu. Rüstem öyle ümîd ediyordu ki, Selim, kardeşinin adamı sayacağı Mustafa Bey'i istihfaf etsin. Halbuki öyle olmadı, Lala, Velîahd-Şehzâde'yi elde etmeyi başardı. Şehzâde'yi ikna etti ki, aleyhinde pek çok entrika dönmektedir, taht üzerindeki meşru hakkını kaybetmek istemiyorsa, bir taraftan Bâyezid'den, diğer taraftan onu destekliyen Rüstem'den gelen bu entrikaları bertaraf etmeye mecburdur.

Lala Mustafa, Şehzâde Selim'e şöyle demiştir : «Vezîr-i â'zam Rüstem Paşa'nın ve ekser-i mukarribînin (padişah yakınlarının) ve ağavâtın (kapıkulu generallerinin), belki kibâr-ı vükelây-ı devletin (bakanların) meyilleri, Sultân Bâyezid Hân'adır. Sizin meşreb-i şerîfiniz (karakteriniz) ayş-u işrete (içip eğlenmeye) ve nüdemây-ı şîrîn-kârân ile ülfete (söz ve sohbete) mâil olmakla, fursat buldukca, Sa'âdetlû Pâdşâh'ı sizden tahvîl etmek (yüz çevirtmek) ve Sultân Bâyezîd'i velî'ahd etmek ihtimâli vardır. Buna vaktiyle tedbîr olunmazsa, irâdetu'llaah ile Sa'âdetlû Padşâh vefât edicek (edince), hâl mükedder olur. Kimseneden mu'âvenet ihtimâli olmayıcak (olmayınca), saltanat bu gaflet ile nece müyesser olur?»

Lala, bununla kalmamıştır. Eski efendisi Şehzâde Bâyezid'e gönderdiği ve çok muhtemelen Selim'e de haber verdiği mektuplarla, ona sadâkatini te'yîd etmiş, ağabeyi aleyhine kışkırtmak için türlü şeyler yazmıştır. Bâyezid'in tahta çıkması, Rüstem'in iktidârının devam etmesi, binâenaleyh Lala'nın ölümü demekti. Selim tahta çıkınca, öyle ümit ediyordu ki, kendisi sadrâzam yapılsın. Halbuki akrabâsı Sokollu Mehmed Paşa, bu makama sımsıkı yapışıp kalacaktır. Tabiî Lala Mustafa Bey, böyle bir şeyi düşünmüyordu.

Lala Mustafa'nın bu entrikaları karşısında Rüstem, şaşkına dönmüş ve pasif vazıyette kalmadığı takdirde, bu tehlikeli adamın, kendi kellesiyle bile oynıyacağından şüphe etmemiştir. Öyle ki, Veliaht-Şehzâde, bütün işleri lalasının idâresine bırakmıştır. İleride tahta çıktığı zaman II. Selim'in tutacağı yol, yâni işleri tamamen vezirine bırakmak hususundaki karakteri hatırlanacak olursa, Mustafa Bey'in elde ettiği nüfuzun derecesi anlaşılmış olur.

Şehzâde Bâyezid, Amasya'ya çok zorlukla yollanmıştır. Durumun iç savaşa doğru gittiğini gören Kaanûnî, 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa'yı Velîahd-Şehzâde Selim'e, 4. Vezir Pertev Paşa'yı da Şehzâde Bâyezid'e, kendi ağzından nasihat etmek üzere gönderdi. Fakat bunun bir tesiri olmadı. Hattâ Şehzâde Bâyezid, Pertev Paşa'yı horladı ve azarladı. Buna mukâbil Lala Mustafa gibi muktedir bir müşâvire sâhip olan Veliaht-Şehzâde, Sokollu'ya hürmet ve riâyet gösterdi. İki vezir Istanbul'a döndükleri zaman, hükümdâra, tabiî gördükleri muâmeleye göre rapor verdiler. Kaanûnî'de «Bâyezid'in nasihat kabûl etmediği» fikri yerleşmiş oldu (Peçevî, I, 385).

İki Şehzâde Arasındaki Kavganın Kızışması ve Silâhlı Şekle Dökülmesi

Şehzâde Bâyezid, işi çok sıkı tutmadığı takdirde partiyi kaybedeceğini çoktan anlamıştı. Kesin ve çetin bir durum aldı. Babasına yazdığı mektuplardan birinde şöyle diyordu : «Hemân bir garaz hîleniz vardır. Hem dersiz «garaz yok» deyü. Merd olan yalan söylemez. Hâşâ ki Sultânım'dan yalan gele. Eğer istediklerimden eksik verirsiniz, beni murâdım üzre tesellâ etmezsiniz, v'allaah bi'llaah rızânız üzre olmazam. Sonra günâh bende olmaz. Siz her nesneyi bilmezlikden gelirsiniz ammâ ki ilde söz çokdur».

Diğer bir mektubunda, babasına şöyle hitap etmekten çekinmiyordu : «Ben Sultân'ımın sözüne î'timâd eyledim, Engürü'den (Ankara) geldimdi. Bilmez idim ki böyle ahdinize yalan olacağınızı. Pâdşâh-i Â'lem'siniz. Siz böyle yalan söyleyince ya biz şimden geri hangi sözünüze inanalım». Bâyezid : «Ben ağabeyim Selim Hân'ın kulu muyum ki, bunca zamândan beri cehdede, «Bâyezîd'i Amasya'ya gönderin» deyü Sultân'ıma ibrâm ede!» diyor, «sonra günâh benden olmaz, hep siz sebeb olursuz» şeklinde tehditte bulunmayı da ihmâl etmiyordu. Kütahya olmazsa Ankara'yı istiyor, büyük oğluna da Kastamonu sancağının (İsfendiyâr Tahtı) verilmesini talep ediyordu. İlk fırsatta Amasya'yı, ağabeyi, Şehzâde Mustafa'nın sancakbeyi iken öldürüldüğü şehri bırakacağını tehditkâr bir şekilde ileri sürüyordu : «Burada (Amasya'da) durmakdan bana ölmek yeğdir... Varacak yeri bilirim... Zabtedecek has dahi bulurum». Kaanûnî, Amasya'nın meziyetlerinden bahsediyor, oğlunu atlatmaya çalışıyor, Bâyezid, şöyle cevap veriyordu : «Çünkim Amasya güzel yerdir, Selim Hân'a verseniz idi. Bana Karaman'ı ver, Selîm'e Amasya'yı ver, gör, Selim kabûl eder mi?... Sultân'ımdan yine Kütahya'yı isterim. Bana Kütahya'yı, Selîm'e gene Mağnîsâ'yı veresiz, hep fitne vü fesâd sâkin olsun!». Velîahdin kendisi değil, ağabeyi Selîm olduğunu tamamen unutmuş görünen Bâyezid, şöyle devam ediyordu : «İmdi benim Sultân'ım, ecdâdımız Amasya'da oturdular ise, ol zamânlar Amasya uc yerler idi, serhâdd idi. Âbâ vü ecdâdımızdan pâdşâh olanlar, kendi oğullarını istediler idi. Oğulların hakkına râzı, olur olmaz müfsid ve harâm-zâdelerin sözlerin istimâ' etmezler idi. Amasya'yı beylerbeyilik ile verip envâ-i ri'âyetleri var idi. Hele serhâdd idi. Pâdşâh oğulları deyü be-nâm idi ve oğullarının her sözleri makbûl idi». Açıkça diyor ki : «senden önce padişahlık yapmış olan dedelerin, senin gibi, piçlerin sözlerini

dinleyip oğullarının hakkını yemezlerdi». Kaanûnî'nin bu sözlere nasıl tahammül gösterdiği şaşılacak bir şeydir. Çünkü vaktiyle Velîahd-Şehzâde Mustafa, asla bu kadar ileri gitmemişti. Bâyezid, bununla kalmıyor, babasının 7 ay oturmuş olduğu Amasya'yı tanımadığını iddia ederek aynen şu hakaretâmiz cümleleri yazıyordu : «Sizi aldatmışlar imiş. Eğer sâir Müslümânlar'ın ahvâlinden dahi haberiniz böyle ise, memleketin hâli harâbdır, Allaah saklasın!». Oğlunun terbiyesizliklerinden bıkan Kaanûnî, onun haslarını (yıllık tahsîsâtını) 400.000 akça (24 milyon TL.'ndan fazla) arttırdı. Bâyezid'in oğullarından Şehzâde Osmân'a Canik (Samsun) sancağını ve bütün oğullarına yılda 100.000 akça (6 milyon TL.'ndan fazla) tahsîsât verdi ki, bu şehzâdelerin hepsi daha çocuktu (Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Şehzâde Bâyezid'in mektuplarından naklen Ş. Turan, *Şehzâde Bâyezid,* 69-72).

Böylece Şehzâde Bâyezid, büyükbabası Yavuz'u taklit ederek Istanbul üzerine yürümek niyetinde olduğunu, aşağı yukarı açıkça ifade ediyordu. Halbuki Yavuz'un edindiği taraftarlar ortada yoktu. Bâyezid'in pek az taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Vezir Sokollu Mehmed Paşa, akrabası Lala Mustafa Bey gibi, şiddetle Selim'i destekliyordu. Nitekim az sonra Veliaht-Şehzâde'nin büyük kızı İsmihan Sultan'la evlenip «dâmâd» olacaktır. Bu sıralarda Kaanûnî, Mustafa Bey'in yeğeni olan Husrev Paşa-zâde Kurd Bey'e Manisa sancağını verdi ki, Selim'i iyice desteklesin. Bununla berâber, Rüstem Paşa'dan şiddetle nefret eden Türk aristokratlarının ve Anadolu tımarlı sipâhilerinin, hissen Şehzâde Bâyezid'i tuttukları anlaşılmaktadır (Ş. Turan, 100).

Şehzâde Bâyezid'in babasının üzerine yürümesine lüzum yoktu. Ağabeyi Selim'i yok ettiği takdirde sancağına çekilebilir, müsterih olarak babasının ölümünü bekliyebilirdi. Çünkü Kaanûnî'nin başka oğlu kalmamıştı. Şehzâde'nin bütün hazırlıkları, ağabeyini imhâ edecek vasıtaları te'mîn etmek gayesine mâtuftu. Fakat Kaanûnî de, Veliaht-Şehzâde'yi durmadan takviye ediyordu.

Kaanûnî, Bâyezid'in askerî kaabiliyetini ve teşkilâtçılığını, Anadolu tımarlılarının sevgisini kazandığını biliyordu. Selim'in, maiyyetindeki birliklerle, kardeşinin ânî bir taarruzuna karşı koymasına imkân yoktu. Onun için Padişah, Anadolu vaillerine, Velîahd'i askerî şekilde desteklemelerini emretti. Anadolu beylerbeyisi Cenâbî Ahmed Paşa, Kütahya'dan, Afyon'a (o zamanki adıyla Karahisar) geldi. Dulkadır beylerbeyisi Lala Ali Paşa, Kayseri'ye gitmek üzere Maraş'tan ayrıldı. Karaman beylerbeyisi Solak Farhâd Paşa ile Ramazan (Adana) beylerbeyisi Prens Pîrî Paşa,

doğrudan doğruya Velîahd-Şehzâde'nin emrine verildi. Bu tedbirleri kâfi görmiyen Kaanûnî, Erzurum, Rûm (Sıvas), Van, Haleb ve Şam beylerbeyilerine de seferî hâle geçmelerini bildirdi. Rüstem Paşa, vazıyeti yakından gözlemek için Afyon'a gitmek emrini aldı. Rumeli beylerbeyisi İsfendiyâroğlu Prens Mustafa Paşa da (Malta seferine kumanda eden zat), İpsala'ya geldi. Her şey bir iç savaşa gidiyordu. Nitekim Şehzâde Bâyezid, daha fazla kuvvetlenmeden ağabeyini ezmek kararını vermiş, Amasya'dan Ankara yakınlarına gelmişti. Bunun üzerine 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa, yanında İsfendiyâroğlu Mustafa Paşa olduğu halde, 2.000 Yeniçeri vesair askerle acele Konya'ya doğru yol alıyordu (Ş. Turan, 101-3). Bir rivâyete göre Kaanûnî, Konya'ya Rüstem Paşa'yı göndermek istemiş, fakat o, Şehzâde Bâyezid tarafdârı olarak bilindiği için, bundan vazgeçmiş, Velîahd'i kardeşine karşı savunmak işini Sokollu'ya vermişti.

Bâyezid, 14 nisan 1559'da Amasya'dan çıkmış, Çorum yoluyla Ankara'ya gelmişti. Bu sıralarda yukarıda anılan beylerbeyiler, peyderbey Konya'ya gidiyorlardı. Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Ali Paşa da hareket etmişti. Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa, kardeşi Şebinkarahisar sancakbeyi Mahmud Bey'i, Sıvas'ı açık bırakmamak için, bu şehre göndermişti. Bâyezid, Ankara'da iken, babasının kendisini âsî ilân ettiğini öğrendi. Bunun üzerine hızla Konya'ya yürümeye başladı. Kendisine Konya yolunu kapatmak istiyen Selim'in Mustafa Bey'den önceki lalası Ali Paşa'nın kuvvetlerini rahatça dağıttı. Akşehir ve Ilgın yoluyla 29 mayıs 1559' da, Konya banliyölerine vâsıl oldu.

Velîahd-Şehzâde Selîm ile Kardeşi Şehzâde Bâyezîd Arasında Konya Meydan Muharebesi (30-31 Mayıs 1559)

Şehzâde Bâyezid'in kuvvetleri en çok 30.000 kişiydi. Selîm'inkiler çok daha fazla olduğu gibi, muktedir beylerbeyilerin emrinde bulunuyordu. Velîahd'in ordusuna, amca oğlu Sokollu'dan çok daha üstün asker olan Lala Mustafa Bey fiilen kumanda ediyordu. Velîahd'in sağ kanadında Anadolu beylerbeyisi Cenâbî Ahmed Paşa, sol kanadında Karaman beylerbeyisi Solak Ferhâd Paşa ve onun emri altında Maraş (Dulkadır) beylerbeyisi Lala Ali ve Adana beylerbeyisi Ramazanoğlu Prens Pîrî Paşalar vardı. Sokollu Mehmed Paşa, muharebe meydanına yetişememişti. Velîahd-Şehzâde, oğlu Şehzâde Murad'la berâber (Peçevî, II, 2) bizzat orta kanatta bulunuyordu. Müstakbel Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Bey, yanıbaşında yer almıştı.

Lala Mustafa derecesinde büyük bir asker olan Bâyezid, kuvvet muvazenesizliğine rağmen yenilmedi. 30 mayıs günü sabahtan öğleye kadar süren bu uğursuz kardeş kavgasında iki taraf da yenişemedi ve mevzilerine çekildi. Ertesi 31 mayıs sabahı Şehzâde Bâyezid, ağabeyinin sol kanadına taarruza geçti. İki yara almasına rağmen Ramazanoğlu Prens Pîrî Paşa mukavemet etti. Karaman beylerbeyisi Ferhâd Paşa da yaralandı. Derhal bu kanadın yardımına koşan Lala Mustafa, Şehzâde'nin kuvvetlerini püskürttü. Bunun üzerine sağ kanada taarruza geçen Şehzâde Bâyezid, burada da karşısında eski adamı Lala Mustafa'yı buldu ve yenildi *(Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 22-3). Selim'in tarafında bulunan Ankara sancakbeyi Yahyâ ve Tarsus sancakbeyi Ferruh Beyler şehîd olmak ve birkaç alaybeyi ile berâber Karaman, bilhassa Adana sipahileri zayiat vermekle berâber, zafer, Selim'in tarafında kaldı (Ş. Turan, 115). Bâyezid'in askerinin çoğu, Anadolu'nun şurasına burasına dağıldı; efendilerinin zaferinden ümîd kesmişlerdi. Yanında oğullarından Şehzâde Orhan olan Bâyezid, pek az askerle Amasya'ya can attı. Bâyezid'in yenilme sebeplerinden biri de, Selim gibi topçu kuvvetinin olmaması idi.

Bu sırada 5 haziranda Kaanûnî, bizzat oğlunun üzerine yürümek için Üsküdar'a geçti. Rüstem Paşa ile birleşti. Ancak Bâyezid'in Konya muhârebesi haberini alınca, bu yarım kalan 13. sefer-i hümâyûnundan vazgeçti. Bununla berâber Şehzâde Bâyezid, Amasya'da yeniden asker toplamaya başlamıştı. 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa, Üsküdar'a gelmiş ve durumu hükümdâra arzetmişti. Ancak bir müddet sonra, âsî Şehzâde'nin tekrar Konya'ya yürümeyi tecrübe etmiyeceği, İran'a doğru hareket ettiği haberi geldi. Bâyezid, Konya hezimetinden sonra babasından af dilemiş, fakat Kaanûnî, bu dileğe cevap bile vermemişti. Ağabeyinin Amasya'ya geleceğinden korkan Şehzâde Bâyezid de, İran'a gitmeye karar verdi .Gerçekten Selim, 13 haziranda Konya'dan Amasya'ya doğru harekete geçmişti. Kaanûnî, Selim'e, âsî kardeşini yakalaması hakkında kesin emir ve geniş salâhiyetler vermişti. Bu salâhiyetler, şimdiye kadar hiçbir şehzâdeye hattâ sadrâzama tanınmamıştı. Şöyle ki, Selim, münasip gördüğü zaman, değil beylerbeyilik, vezirlik (mareşallik) rütbesi de verebilecekti ki, bu sonuncu rütbenin tevcihi, doğrudan doğruya padişahın yetkileri arasında bulunuyordu.

Şehzâde Selim, 27 haziran 1559 tarihli bir emirle, Şehzâde Bâyezid'in ele geçirilmesine yardım edenlere büyük mükâfatlar vâdediyordu. Şöyle ki, bu şahıs sancakbeyi ise beylerbeyi, alay beyi

ise sancakbeyi, küçük rütbede subaysa alay beyi olacak, asker değilse, kendisi ve bütün çocuk ve torunları, vergiden afvedileceklerdi (Ş. Turan, 121). Velîahd-Şehzâde Selim'in, yanında 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa olduğu hâlde Amasya'ya yaklaştığını öğrenen Bâyezid, Amasya'yı terketmekte acele etti. Şeker Bayramı'nın ilk gününe raslıyan 7 temmuz 1559 günü, şehirden ayrıldı. Yanında 12.000 asker vardı. Oğullarından Orhan, Osman, Mahmud ve Abdullah adlı şehzâdeleri yanına almış, yeni doğan oğlu Şehzâde Murad ile 4 kızını, Mihrimah, Hadice, Ayşe ve Hanzâde Sultanlar'ı Amasya'da bırakmıştı. Zîrâ Osmanlı tarihinde sultanların (prenseslerin) hayatlarına dokunulduğu vâkî değildi. Şehzâde Bâyezid'in Mehmed ve Mustafa adlı şehzâdelerinin daha önce öldüğü anlaşılmaktadır.

Evvelce Velîahd-Şehzâde Mustafa'ya tarafdâr olmakla tanınmış olan Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa, bu şehre gelen arkadaşlarını, Diyâr-ı Bekr, Karaman ve Rûm (Sıvas) beylerbeyilerini, âsî Şehzâde'nin afvı için Padişah nezdinde topluca teşebbüste bulunmaya iknâ etmek istemişse de, buna muvaffak olamamıştır. Ayas Paşa, az sonra, bu teşebbüsü yüzünden hayâtını kaybedecek, Velîahd-Şehzâde Selim tarafından öldürtülecektir. Bu sırada Şehzâde Selim, Sıvas'a gelmişti. Sokollu, Velîahd'in ardından geliyordu. Şehzâde Bâyezid, son derece serî hareket etmiştir. Peşindeki kuvvetler kendisine yetişememişlerdir. Doğuya ilerliyen ve Kağızman'a gelen Bâyezid, oradan güneydoğuya inerek İran topraklarına girmiştir. Şehzâdeye en fazla yaklaşanlar, Selim'in önden gönderdiği Sıvas beylerbeyisi Ali Paşa, Ayntab sancakbeyi Husrev Bey ve Malatya sancakbeyi Mustafa Bey (Basra beylerbeyisi Mustafa Paşa) idi.

Şehzâde Bâyezid, gayetle tehlikeli ve ümidsiz bir durumdaydı. Emrindeki 12.000 askerle peşindeki hangi orduyu yenecekti? Kendisine en fazla yaklaşan Sıvas beylerbeyini yense ardından Erzurum'da toplanmış bulunan beylerbeyilerin kuvvetleri gelecek, onları yense Şehzâde Selim ve Sokollu yetişecek, onları da mağlûb etse, Üsküdar'da bekliyen Kaanûnî ve Rüstem Paşa üzerine yürüyecekti.

Nitekim Şehzâde, İran sınırı üzerinde Sâ'd-Çukuru mevkiinde, Sıvas beylerbeyisi Ali Paşa ile Mustafa ve Husrev Beyler'in kuvvetleri ile karşılaştı. Şehzâde, bunları bir saat içinde tam mânâsiyle bozdu (Peçevî, I, 394; Solak-zâde, 554). Bu mağlûbiyete rağmen Velîahd Selim, Malatya sancakbeyi Mustafa Bey'i Erzurum beylerbeyisi yaptı. Ayntab sancakbeyi Husrev Bey de Pasinler sancak-

beyi oldu. Şehzâde Bâyezid, babasının af fermânı gelir ümidiyle Sâ'd-Çukuru'nda beklemişti. Böyle bir şeyin olmıyacağını aklı kesince, artık kesin şekilde İran'a geçmeye karar verdi. İran'ın Revân beylerbeyisi Nizâmeddin Şâh-Kulu'na isteğini bildirdi. Ağustos ortalarında İran'a geçti (olaylar için daha çok Â'lî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı ile, gene onun *Nâdiru'l-Mehârib*'ini esas alıyoruz; bu tarihçi, bizzat olaylara karışmış ve bu ikinci eserinde konu olarak Şehzâde Bâyezid vak'asını almıştır). Şehzâde'nin 12.000 kişilik bir orduyla İran'a girmesi ve arkasından büyük Osmanlı kuvvetlerini sürüklemek ihtimâli, Şâh Tahmasb'ı uzun boylu düşündürmüştür. Fakat Şâh, gene de en iyi şeklin, âsî Şehzâde'yi kabûl etmek olduğuna karar vermiştir. Şâh, Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısındaki Esterâbâd'da idi. Revân beylerbeyisinden Şehzâde Bâyezid'in hareketlerine dair muntazam rapor alıyordu. Şehzâde'nin sınırı geçtiğini öğrenince, acele Kazvîn'e döndü.

Bu sûretle Türkiye'nin başına mühim bir gaile açılmış bulunuyordu. 2. Velîahd, bundan böyle, Türkiye'nin en büyük ve kudretli rakıybi ve düşmanı olan Şâh Tahmasb'ın elinde sayılabilirdi. Kaanûnî'nin, oğlunun af talebine cevap vermemesi üzerine, Şehzâde için, İran'a sığınmaktan başka çâre kalmamıştı. Şehzâde Bâyezid, şiirlerinde «Şâhî» mahlâsını kullanırdı. Babasına yolladığı 7 kıt'alık bir murabbâ şeklinde olan manzum afnâmesinin ilk kıt'asında şöyle diyordu :

Ey serâser â'lemê sultan Süleymân'ım baba
Tende cânım cânımın içinde cânânım baba
Bâyezîd'înê kıyar mîsın benim cânım baba
Bî-günâhım Hak bilir devletlü sultânım baba

Kaanûnî'nin «Muhibbî» mahlâsı ile gene 7 kıt'alık bir murabbâ şeklinde verdiği manzum cevabın ilk kıt'ası da şudur :

Ey demâdem mazhar-î tuğyân-u ısyânım oğul
Takmıyan boynûna hergiz tavk-ı fermânım oğul
Ben kıyar mıydım sanâ ey Bâyezid Hân'ım oğul
«Bî-günâhım» dême bârî tevbe kıl cânım oğul

Şâh Tahmasb, Şehzâde'nin ilticasına çok sevinmişti. Bunu, vaktiyle Kaanûnî'ye sığınıp kendisine müşkil anlar yaşatan kardeşleri Sâm ve Elkas Mirzalar'a karşı Tanrı'nın bir lûtfu şeklinde görüyordu. Esâsen Şehzâde'nin babasına karşı tutumunu yıllar-

dan beri dikkatle tâkıyb ediyordu. Şehzâde daha Amasya'da iken İran'ın sınır valilerine gönderdiği nâmede şöyle diyordu : «Oşmân-Oğulları'nın mâbeynlerinde (aralarında) birbirine buğz-u adâvetleri olub muhârebeleri var. Furşat mahallidir, hâzır olunuz!» (Topkapı Sarayı Arşivi, E. 6.558'den naklen Ş. Turan, 200).

Şehzâde, Şah'tan kesin cevap gelinceye kadar, Revân şehrinde bekledi. Şah'tan Kazvîn'e dâvet cevâbı gelince hareket etti. Nahcuvân'a kadar kendisini Revân beylerbeyisi Nizâmeddin Şâh-Kulu Hân teşyi etti. Aras'ın öte kıyısında Revân eyâleti bitip Âzerbaycan eyâleti başlıyordu. Burada Âzerbaycan beylerbeyisi Vezir Gıyâseddin Atâullah Hân, Şehzâde'yi karşıladı. Şehzâde, Tebriz'e geldi ve burada 5 gün kaldı. Şâh'ın Kazvîn'den gönderdiği Hasan Bey, Şehzâde'yi Tebrîz'de bekliyordu. Tebrîz-Kazvîn yolunda, Şehzâde'ye refakat etti.

Bu sıralarda Velîahd-Şehzâde Selim, kardeşini tâkıybde devam ediyordu. 1 ağustosta Sâ'd-Çukuru meydan muhârebesi olurken, Selim, Erzurum'a gelmişti. Âsî Şehzâde'nin İran sınırını geçtiğini haber alınca, Velîahd-Şehzâde, daha fazla ilerlemeyi doğru bulmadı. Bu, bir Türkiye-İran savaşına sebep olabilirdi. Kaanûnî, oğlunun İran'a sığınmak ihtimâlini düşünmüştü. Ya tâkıyb kuvvetleri tarafından yakalanacak, veya onların elinden kurtulup İran'a can atacaktı. Bu ikinci ihtimal gerçekleşti. Kaanûnî, oğlu daha İran'a sığınmadan, bu ihtimal üzerine hareket ederek Şâh'a bir mektub yollamıştı. Bu mektubunda nâzik olduğu kadar tehdid edici bir ifadeyle, vak'anın bir Türkiye-İran savaşına yol açması ihtimali üzerinde Şâh'ın dikkatini çekiyor, bunun, Şâh'ın tutumuna bağlı olduğunu söylüyordu. Oğluna, Velîahd Selim'e yolladığı nâmede ise, Vezir Sokollu Mehmed Paşa ile berâber Diyarbakır'a gitmesini, kışı orada geçirmesini, Erzurum'da toplanmış olan beylerbeyilerin gene bu şehirde kalmalarını ve hazır vaziyette beklemelerini emrediyordu. Gene bu emre göre, Diyâr-ı Bekr Beylerbeyisi Muş ovasında, Anadolu Beylerbeyisi Tercan'da, Dulkadır (Maraş) Beylerbeyisi ise Bitlis'te kışı geçireceklerdi. Bâyezid'in İran'daki hareketleri, ince teferruatına kadar, derhâl Istanbul'a bildirilecekti. Bunun üzerine Velîahd-Şehzâde Selim, 4 eylûl 1559'da Erzurum'dan ayrıldı. Kurban Bayramı'na rastlıyan 12 eylûlde (8 günde) Diyarbakır'a geldi. Bu şehre gelen Velîahd'in ilk işi, eski Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa'yı, kardeşinin taraftarı olduğu için, öldürtmek oldu. Selim, Diyarbakır'da da kalmadı. Sokollu Mehmed Paşa ile berâber kışı geçirmek üzere Haleb'e geldi. Şehzâde Bâyezid'in, Şâh'tan yardım alıp Irak'a taarruz edeceği sanılıyordu. Bunun için Bağdad Beylerbeyisi'nin emrine yeniden 500

asker gönderilmişti. Bütün bu tedbirler neticesinde, 1559-60 kışında, Basra Körfezi'nden Kafkasya'ya kadar doğu sınırı, âsî Şehzâde'nin ve Şâh'ın muhtemel bir taarruzuna karşı kapatıldı.

Bununla berâber Şehzâde'nin Kazvîn'e gideceği ve kışın bir hareket yapmasının muhtemel olmadığı anlaşıldı. Şâh, bu hususta Osmanlılar'a te'mînat vermiş, Şehzâde'yi sâdece siyâsî mültecî olarak kabûl ettiğini bildirmişti. Bunun üzerine Velîahd-Şehzâde, kasım 1559 başlarında Haleb'den ayrıldı ve 2 aralıkta, sancağı olan Konya'ya geldi. Sokollu, kışı Konya'da geçirdi. 1560 baharında Istanbul'a döndü. Bir Türkiye-İran savaşı tehlikesi uzaklaştığı için, sınırda toplanmış olan beylerbeyiler ve sancakbeyleri de, yerlerine döndüler.

Lala Mustafa Bey, Konya'da Velîahd-Şehzâde üzerindeki nüfuzunu muhafaza ediyordu. Şehzâde Selim'de, müstakbel tac ve tahtını kardeşine kaptırmamasının Mustafa Bey ve akrabası Sokollu Mehmed Paşa sâyesinde olduğu fikri iyiden iyiye yerleşti. Tahta geçtiği zaman da bunu unutmadı. Istanbul'daki Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa ise, Bâyezid taraftarı olarak tanındığı için, nüfuzunu az çok kaybetmiş vaziyetteydi. Hattâ mevkiini tehlikede görüyor, bilhassa Lala Mustafa Bey'in entrikalarından fevkalâde ürküyordu. Mustafa Bey'i, Konya'dan, Velîahd-Şehzâde'nin yanından uzaklaştırmak istedi. 14 eylûl 1560'da Lala Mustafa Bey'i, Budin beylerbeyiliğinin Pojega sancağına tâyin etti. Bu sûretle bu son derecede tehlikeli adam, imparatorluğun öbür ucuna atılacak ve Velîahd'den ayrılacaktı. Fakat Şehzâde Selim, bu tâyinin lalasının rütbe ve kıdemiyle mütenasib olmadığını ileri sürdü. Lala'dan behemehal kurtulmak istiyen Rüstem Paşa, Mustafa Bey'i beylerbeyiliğe yükseltti; ilk tâyininden 1 ay, 4 gün sonra, 18 ekim 1560'da Tımışvar beylerbeyiliğine tâyin etti. Lala, Pojega'ya olduğu gibi, Tımışvar'a da gitmek niyetinde değildi. Gene Velîahd'i kışkırtarak, 5 kasımda kendisini Kubâd Paşa'nın yerine Van beylerbeyisi tâyin ettirdi. Bu sûretle Lala Mustafa Paşa, Konya'dan ayrıldı. 1 yıl kadar Van'da kaldı. 1561 sonlarında Erzurum beylerbeyisi, sonra Haleb, sonra da Şam (Suriye-Lübnan-Filistin-Ürdün) beylerbeyisi oldu. Hayatının bundan sonrası, II. Selim devrinde görülecektir.

Tütünsüz Hüseyin Paşa, Lala Mustafa'nın yerine, Velîahd-Şehzâde'nin lalalığına tâyin edildi.

Şehzâde Bâyezîd'in Kazvîn'deki İkameti (24 Kasım 1559-23 Temmuz 1562)

Şehzâde Bâyezid, İran sınırını geçtikten 3,5 ay kadar sonra

24 kasım 1559'da İran'ın taht şehri olan Kavzîn'e geldi. Bu sûretle Şehzâde'nin bu şehirdeki 2 yıl, 8 ay, 29 günlük ikameti başlamış oldu. Cerbe deniz zaferinin kazanılması ve Rüstem Paşa'nın ölümü, bu ikamet müddeti içinde cereyan etmiştir.

Şâh, Şehzâde'yi Kazvîn dışında eşit derecede hükümdarlara yapılan merâsimle karşıladı. Şâh'ın kardeşleri vaktiyle Kaanûnî'den bu derece protokol dışı iltifat görmemişlerdi. «Bu bize El-kass'a nî'me'l-bedel Cenâb-ı Bârî'den bir atıyye-i azîmedir» diyen Şâh, çok seviniyordu. Şehzâde ile kucaklaşarak öpüştüler. Bâyezid 33, Şâh ise 45 yaşlarında idiler (Kaanûnî 64,5, Velîahd Selim ise 35 yaşlarında). Şehzâde, Kazvîn'de imparatorluk sarayının eşiğine ayak basınca, 30 büyük tepsi dolusu altın, inci, elmas, zümrüt ve zeberced saçıldı (Osmanlı Türkleri'nde debdebe alâmeti olarak bu gibi şeyler yoktur). Şâh Tahmasb, Bâyezid'e baştanbaşa mücevherlerle donatılmış 9 at ve baha biçilmez büyüklükte bir pırlantayla süslü bir sorguç hediye etti. Şehzâde'nin geçtiği yollar, çok değerli halılar, ipekliler ve kadifelerle döşenmişti. Şâh sonradan Bâyezid'e ve maiyyetinin ileri gelenlerine daha pek çok hediye (at, kılıç, hançer, hıl'at, altın vs.) verdi. Bu sûretle İran'ın servetinin Osmanlı'dan üstün olduğunu göstermek istiyordu. Tabiî an'anevî Doğu misâfirperverliğinin bütün mübâlâğalarının da bu karşılaşmada te'siri olduğu muhakkaktır. Bir Osmanoğlu'nun İran Sarayı'na gelmesi, Şâh için bir şeref teşkil ediyordu. Yoksa Şâh Tahmasb, Şehzâde'nin artık İstanbul tahtına oturmasının pek az muhtemel olduğunu biliyordu. Daha fazla şeref kazanmak için, kızlarından birini Bâyezid'in oğullarından Şehzâde Orhan'a vermeyi teklif etti.

Fakat bu hava fazla devam etmedi. Şehzâde'nin gelişinden hemen sonra bozulmaya yüz tuttu. Osmanlı ve Safevî atlıları harb oyunları yaparlarken, Osmanlılar, rakıyblerini kesin şekilde yendiler. Şâh, mahcub olduğu kadar ürktü. Çünki Şehzâde'nin yanında tam 12.000 Osmanlı atlısı vardı. Hattâ Şehzâde'nin maiyyetindeki Ferhâd Bey, bu askerle Şâh'ın sarayının basılmasını ve Bâyezid'in Safevî tahtına oturmasını teklif etti. Şehzâde Bâyezid, buna teşebbüse cesâret edemedi. Ferhâd Bey'e, bir daha bu teklifi ağzına alırsa kendisini öldürteceğini söyledi. Safevî ileri gelenleri de Osmanoğlu'ndan ürküyorlardı. Şâh tarafından elde edilen Şehzâde'nin maiyetinden Trabzonlu Mehmed Arab Bey, Bâyezid'in suikast niyetiyle İran'a geldiğini, esâsen babasına hayrı olmıyan bir şahsın kimseye hayrı olmıyacağını söyleyip duruyordu. Bu sıralarda Özbekler, yâni Doğu Türk (Türkistan) Hâkanlığı,

Horasan üzerinde İran'a karşı baskılarını arttırdıkları gibi, Hindistan Timuroğulları da kendilerini hayli toplamışlar, Afganistan üzerinden Safevîler'i tehdid ediyorlardı. Bu vaziyette Tahmasb, Kaanûnî'yi memnuniyetsizliğe sevkedecek ve Osmanlılar'la savaşa sebeb olabilecek bir hareketten kaçınmaya karar verdi (Hammer, VI, 135). Nitekim bütün bunlardan dolayı Şâh, Şehzâde'nin 9.000 askerini Kazvîn dışına çıkarttı. İaşe ve ibatalarını kolaylaştırmak bahanesiyle, oldukça uzak banliyölere sürdü. Şehzâde, 3.000 kişiyle Kazvîn'de kaldı.

Şehzâde Bâyezid'in vaktiyle yazdığı bir Farsça gazel, Safevî ilerigelenlerinden birinin eline geçti ve Şâh'a gösterildi. Şâh, bu gazele çok kızdı, hattâ Şehzâde'yi çağırtıp azarladı. Bâyezid'in Safevîler hakkında gerçek niyet ve hislerini gösteren bu şiirde (Solak-zâde, 566) «Şâhî» mahlâsını kullanan Kaanûnî'nin oğlu, ezcümle «Cihân Tâcı» babasından kendisine geçer, padişah olursa Şâh'ın kafasını bir kılıç darbesiyle gövdesinden ayıracağını, Safevî imparatorluğunu fethedeceğini, hattâ Türkistan'a, Semerkand ve Buhârâ'ya kadar gideceğini söylüyordu. Bâyezid'in karakteri bakımından mühim olan bu 5 beyitli Farsça gazelin ilk beyti şöyledir :

Eger Tâc-î Cihan-dârî müyesser mîşeved mârâ
Ki tîğ-î kahramânî ber-küşâyem rûy-i dünyâ-râ

Bu sıralarda Şâh ile Kaanûnî arasında, Şehzâde Bâyezid mes'elesi üzerinde müzakereler cereyan ediyordu. Şâh, Şehzâde'yi Türkiye'ye iâde etmek için, Bağdad (Orta Irak) eyâletini istiyordu. Kaanûnî, toprak terkedemiyeceğini, fakat istendiği kadar malî ve iktisadî menfaat te'minine hazır olduğunu söylüyordu. Bu müzakereler, Şâh için şüphesiz fazla şerefli bir hareket değildi. Çünki Şehzâde, siyâsî bir mülteci idi. Pazarlığa, Bâyezid'in 4 oğlu da dâhildi, çünki onlar da ileride Osmanoğulları'nın tahtına hak iddia edebilirdi. Bâyezid, bu gizli müzakereleri haber aldı. O andan itibâren de hayatının tehlikede olduğunu anladı. Maiyyetindeki 3.000 kişiyle Kazvîn'den cebren çıkmaya, Âzerbaycan'ı geçip Aras'ı atlıyarak Kafkasya'ya gitmeye karar verdi. Tabiî bunun için, kanlı bir vuruşma göze alındı. Şâh'ın bu siyâsî mülteciyi kendiliğinden bırakmıyacağı muhakkaktı. O, Şehzâde ve oğullarından ne şekilde âzamî fayda te'min edeceğini düşünmekle meşguldü. Ancak bu karar, Şehzâde'nin maiyyetinden olan ve Şâh tarafından elde edilmiş bulunan Trabzonlu Arab Mehmed, Nişancı Mustafa Çelebî (meşhur Celâl-zâde değil!), alay beylerinden Kara Uğurlu tara-

fından, Safevîler'e bildirildi. Gerçi bu hainlerin durumunu Osmanlılar derhal anladılar ve Şâh'ın câsuslarının başları kesildi. Fakat her an Şehzâde'den gelecek bir suikastten çekinen Şâh, Osmanoğlu'nu tevkif ettirmeye ve muhafaza altına almaya, askerini dağıtmaya karar verdi Vaziyeti öğrenen halk, Kazvîn'de Şehzâde'nin ikametine tahsis edilen sarayı taşladı. I. Tahmasb, Şehzâde'den bu vak'adan dolayı özür diledi ve ertesi gün bir ziyâfete çağırdı. Şâh'ın dâveti reddedilemezdi. Yolda Şehzâde, Safevîler tarafından tevkif edilmek istendi. Şehzâde, mukavemet etti. Bâyezid'i koruyan 1.000'den fazla Osmanlı askeri, Safevîler tarafından kılıçtan geçirildi (Hammer, VI, 136). Kazvîn civarına dağıtılmış olan 9.000 Osmanlı'nın 5.000 kadarı da ele geçirilip öldürüldü. Bâyezid'in 4 oğlu, babalarından ayrıldı ve her biri, ayrı yerlerde hapsedildi. Bu sûretle Bâyezid'in Kazvîn'deki misafirliği, ancak 2 ay, 18 gün sürdü. 12 şubat 1560 gününden itibaren aynı şehirde hapis hayâtı başladı. Şehzâde'nin hazinesi zabtedildi. Bundan sonra bile Şâh, Şehzâde'ye adamlar göndermekte, özürler dilemekte devâm etti. Ancak artık Bâyezid, tam mânâsiyle Safevîler'in esîri durumunda idi (Müneccimbaşı, III, 513-4). Bâyezid'in imhadan kurtulan birkaç bin askeri, Anadolu Türkmenleri'nden idiler. Bunlar, İran'da yaşıyan aynı kabîleden (Dulkadırlı, Karamanlı, Turgutlu vs.) Türkmenler'e sığındılar ve bundan böyle bu ülkede yerleşip kaldılar.

Şehzâde'nin kanlı tevkifinden tam 3 ay sonra, 14 mayıs 1560'da Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa, Cerbe deniz zaferini kazanıyordu. Gene bu arada, Velîahd-Şehzâde'nin mevkıi daha da kuvvetlendirildi. Şehzâde Selim'in büyük oğlu Şehzâde Murad (III. Murad), 18 mart 1561'de Manisa sancakbeyi olarak Akşehir sancağından ayrıldı, Saruhan Tahtı'na oturdu (Hammer, VI, 137). Henüz 15 yaşına yaklaşıyordu. Şehzâde Selim de Konya'dan alındı, Anadolu beylerbeyiliğinin merkezi olan Kütahya kendisine verildi. Germiyan Tahtı'na oturdu. Gene bu sıralardadır ki, İran'la savaş çıkaracak hareketlerde bulunmakla ithâm edilen Lala Mustafa Paşa, sınır üzerindeki eyâletinden, Van'dan alındı. Bir müddet sonra, Şehzâde Selim'in iltimasiyle Haleb beylerbeyisi oldu. Pasin sancakbeyi Husrev Bey, paşalıkla Van beylerbeyiliğine getirildi.

Rüstem Paşa'nın Ölümü (10 Temmuz 1561)

Rüstem Paşa, Şehzâde Bâyezid'den 1 yıl önce, 10 temmuz 1561'de Istanbul'da öldü. Kronolojik sırayı bozmamak için, önce bu olayı ele alacağız.

Rüstem Paşa, 1500 yıllarına doğru Bosnasarayı yakınlarında bir köyde doğdu. Hırvat asıllıdır. Babası Mustafa, Katolik iken ihtidâ etmişti. 1526 Mohaç sefer-i hümâyûnunda, Kaanûnî'nin silâhdârı olarak bulundu. Sonra mîrâhûr-i evvel ve Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi oldu. Anadolu beylerbeyiliğine, 3. vezirliğe, 1539'da padişah dâmâdlığına, 1541'de 2. vezirliğe yükseldi. 28 kasım 1544'te Süleyman Paşa'nın yerine vezîr-i âzam olduğu zaman, 44 yaşlarında olmalıdır; şu halde kayınpederi Kaanûnî'den 5 yıl kadar daha gençti. İlk sadâreti 6 ekim 1553'e kadar 8 yıl, 10 ay, 8 gün sürdü. Şehzâde Mustafa vak'ası üzerine, hayâtını kurtarabilmek için Kaanûnî tarafından azledildi. 2 yıldan bir hafta eksik bir müddet sonra, Dâmâd Kara Ahmed Paşa'nın haksız yere îdamından sonra tekrar iktidara geldi. Bu defaki iktidarında daha pasif ve dikkatli davrandı. Ölünceye kadar 5 yıl, 9 ay, 11 gün makamında kaldı. 2 sadâretinin toplamı 14 yıl, 7 ay, 19 gündür. Öldüğünde 61 yaşlarında veya az daha yaşlı idi. Bu sûretle halefinin halefi olan Sokollu'dan 4 ay, 4 gün, Dâmâd İbrahim Paşa'dan ise 1 yıl, 11 ay, 1 gün fazla iktidar mevkiinde kalmıştır. 14,5 yıldan fazla sadâret makamını muhafaza etmiştir ki, bu müddet, bütün Türkiye tarihinin en uzun iktidarlarından biridir.

Rüstem Paşa, Türkiye tarihinin sevilmemiş simalarındandır. Hemen bütün tarihçiler, sevimsizliği üzerinde birleşmektedirler. İktidar ve liyakatten mahrum değildi. Fakat birçok huyları, kötü te'sirler bırakmıştır. Böyle bir şahıs, ancak Kaanûnî gibi bir hükümdârın tek dâmâdı olması sâyesinde tutunabilmiştir. Bilindiği gibi Kaanûnî'nin tek kızı vardı; pek sevgili olan bu prenses de Rüstem Paşa ile evli idi. Rüstem'i bilhassa kayınvâlidesi Hurrem Haseki-Sultan tutmuş, yükseltmiş ve korumuş, o da, Haseki-Sultan'ın sâdık bir bendesi, mutî bir âleti olmuştur. Şehzâde Mustafa'ya karşı hazırladığı komplo ile tamâmen lekelenmiş ve çok menfî bir hareket yapmıştır. Fakat tek kusuru ve suçu bundan ibâret değildir. Kaanûnî'nin böyle bir şahsı tutmakta ısrar etmesi, bu hükümdarın pek şanlı geçen ve bütün Türk tarihinin altın devri olarak kabûl edilen çağının, menfî cephelerinden biridir.

Rüstem Paşa, şahsan ilimle meşgul olmak ve bir de *Osmanlı Tarihi* yazmakla berâber (Almanca'ya da çevrilmiştir), ilim adamlarına karşı cimri davranmış, şâirleri ise hiç tutmamış, bu zümreye olan nefret, hattâ düşmanlığını açığa vurmaktan da çekinmemiştir. Tabiî hakkında yazı yazan ilim ve san'at mensubları kendisini bol bol zemmetmişlerdir. Biz bu yazılar sâyesindedir ki Paşa'nın içyüzünü tanıyoruz. Bir tarihçi-devlet adamının bu inceliği

kestirememesi, yahut ölümünden sonra iyi bir isim bırakmaya ehemmiyet vermemesi, şaşılacak şeydir. Fakat tarih zâten şaşılacak şeylerle dolup taşmaktadır. Rüstem Paşa'nın kötü bir şöhreti olarak, düşmanı ilim, bilhassa san'at erbabının dile doladıkları husus, ömründe yüzünün gülmemesi, tebessüm etmemesidir. Eski devirde devlet adamlarında tam bir ciddiyetin arandığını biliyoruz. Fakat bu husus Paşa'nın bütün akranı arasında asık suratlı olarak şöhret yapmasına engel olamamıştır. Paşa'nın çok tenkid ve takbîh edilen bir suçu da, söylendiğine göre, Osmanlı tarihinde ilk rüşvet alan ve rüşvet kapısını açan devlet adamı olmasıdır. Fakat bu rüşvetler çok kapalı sûrette olmuş, inhitat asırlarındaki açık rüşvet tarzı daha yayılmamıştır. Paşa'dan, çağdaşı tarihçileri ve şâirleri nefret ettiren bir nokta da, cimriliğidir. Büyük devlet adamlarından bol ihsan almaya alışmış olan bu bilgin ve san'atkârlar, Paşa'nın pintiliğine şiddetle çatmışlardır.

Bu pintilik yüzünden Paşa, akıllara durgunluk verecek bir servet bırakmıştır. Bâzı tarihçiler, bu servetin, Osmanlı tarihinin —padişahlar dışında— en büyük şahsî serveti olduğunu ileri sürmektedirler (Hammer, VI, 143 v.d.). Bütün bu serveti, Kaanûnî'nin kızı olan zevcesi Mihrimah Sultan'la kızı Hanım-Sultan'a kalmıştır. Mihrimah Sultan'a babası da büyük gelirler vermişti. Hurrem ölünce, kızı, ondan da büyük miras yemişti. Şehzâde Bâyezid ölünce, onun mallarının mühim kısmı da Mihrimah Sultan'a geçti. Bu sâyede bu Sultan, Osmanlı tarihinin belki en zengin kadını oldu. Günlük gelirinin 2.000 duka (bugünki satınalma gücüyle 6.000.000 TL.) olduğu iddia edilmektedir ki, yılda bugünki parayla aşağı yukarı 2.190.000.000 TL. eder (Gerlach, *Türkisches Tag - Buch,* 499). Bu mikdar mübâlâğa eseri de olsa, Sultan'ın servetinin derecesini ortaya koymaktadır. Çünki bu geliri elde edebilmek için bugünki parayla hiç olmazsa 24 milyar TL. tutan bir servete mâlik olmak gerekiyordu. Zîrâ bu devirde faiz hadleri ve sermâye üzerinden kazanç, nisbeten düşüktü. Sultan'ın imparatorluğun her köşesinde yaptırdığı yüzlerce hayır eseri de zenginliğinin derecesini göstermektedir. Mihrimah Sultan, Istanbul fakirlerinin ve ihtiyaç sâhiplerinin, ilk sığındıkları şahıs olarak meşhurdu. Rüstem Paşa'nın 4 yıl kapdân-ı deryâlık yapan kardeşi Sinan Paşa'nın da çocukları öldüğü için, 3 milyon duka (7,5 milyar TL.'ndan fazla) tutan serveti önce Rüstem'e, sonra Mihrimah Sultan'a geçmiştir. Bu sûretle Kaanûnî'nin kızı, bütün tarihin en şanslı mîras yiyenlerinden biri olmuştur.

Rüstem Paşa, Şehzâde Câmii'ndeki türbesinde gömülüdür.

Rüstem Paşa'nın yerine 2. Vezir Semiz Ali Paşa vezîr-i âzam, 3. Vezir Sokollu Mehmed Paşa 2. vezir, 4. Vezir Pertev Paşa 3. vezir, 5. vezir Ferhâd Paşa da 4. vezir olmuşlar, Dîvân-ı Hümâyûn'da «silsile yürümüş»tür.

Yeni Vezîr-i âzam, muktedir bir devlet adamı idi. Selefinin aksine daima mütebessim olan çehresiyle meşhurdu. Diğer bir şöhreti de espri kudretidir. Nükteleri birçok letâif-nâmeye geçmiştir. Ali Paşa da, seleflerinden Hadım Süleyman Paşa gibi pek şişman bir adamdı. «Semiz» lâkabı, bundan gelir. Son derecede işlek bir zekâsı ve kavrama kabiliyeti vardı. Almanya büyükelçisi von Busbecq (Türkçe trc., 248) Paşa ile siyâsî müzakerelere girişmeden önce aç kalmaya dikkat ettiğini, ancak bu sâyede Vezîr-i âzam'ın dakik zekâsının siyâsî oyunlarından korunabildiğini yazmaktadır. Edirne'de «Alipaşa Çarşısı» onun adını taşımaktadır. Babaeski'de Mimar Sinan'ın eseri olan cami, Istanbul'da Zincirlikuyu'da medrese ve başka hayır eserleri yaptırmıştır.

Ali Paşa, iktidara geldiği sırada 50 yaşlarında veya az daha yaşlı olmalıdır. 1510'da veya birkaç sene sonra doğmuş olması lâzımdır. Enderûn-i Hümâyûn'dan yetişmiş, kapıcıbaşı (mâbeynci), emîr-i alem (padişahın sancakdârı), ertesi yıl 1546'da Yeniçeri Ağası, Rumeli beylerbeyisi, 1549'da vezir rütbesiyle Mısır beylerbeyisi olmuştur. İmparatorluğun bir numaralı eyâletini büyük bir dirâyetle idâre etmiş ve 1554 başlarında 3. vezirliğe yükseltilmiştir. Rüstem Paşa'nın ikinci defa iktidara gelmesi üzerine 2. vezir ve onun ölümüyle de vezîr-i âzam olmuştur.

Şehzâde Bâyezid'in ve 4 Oğlunun Kazvîn'de Katledilmeleri (23 Temmuz 1562)

Şehzâde Bâyezid ve 4 oğlu, Kazvîn'de, ayrı ayrı saraylarda, katledildikleri tarih olan 23 temmuz 1562'ye kadar 2 yıl, 5 ay, 9 gün mahpus kalmışlardır (misâfir olarak geçirdikleri aylar hâriç). Bu sıralarda İran ile Türkiye arasında, bu 5 şehzâde için, ateşli bir pazarlık cereyan etmiştir. Şâh, önce şehzâdelerin teslimi karşılığında Bağdad beylerbeyiliğini, yâni Orta Irak'ı koparmak istemiş, bunun imkânsızlığını anlayınca da Kars kalesi ile 1.200.000 duka (3.600.000.000 TL.) istemiştir. Kaanûnî, para teklifini derhal kabûl etmiş, Kars kalesi hakkında da vaitte bulunmuştur.

Bu teklif üzerinde anlaşılmıştır. Anlaşmaya göre Şâh, 5 şeh-

zâdeyi Erzurum'da Şehzâde Selim'e teslim edecekti. Şehzâde Selim, babasından sonradan alacağı tâlimata göre kardeşi ve yeğenlerinin âkıbetini tâyin edecekti. Ancak Kaanûnî'nin, âsî şehzâdeler hakkında îdam emrinden başka bir yol tutacağı, çok zayıf bir ihtimal olarak görünür. Kaanûnî bu iş için Van beylerbeyisi Husrev Paşa'yı, Selim de Çavuşbaşı Sinan Ağa ile Müteferrika Fîruz Bey'i Kazvîn'e göndermişlerdir (Kaanûnî'nin Şâh'a bu husustaki son mektubunun metni : *Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 30-4). Durum şöyleydi : Şâh, şehzâdeleri bizzat öldürtmek istemiyordu. Velîahd Selim ise, şehzâdeleri sağ olarak, Türkiye toprağına sokmak istemiyor, Bâyezid'in Anadolu'daki taraftarlarından ve babasının muhtemel bir şefkat eserinden korkuyordu. Bâyezid'in sağ kalması, bir bakıma Selim'in ve oğullarının ölümü demekti. Türkiye son derece merkezî bir imparatorluktu. Bir tek padişah hükmediyordu. İmparatorluğun anayasası olan *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ne göre, iç huzuru ihlâl edecek her şehzâde «nizâm-ı â'lem içün» katledilebilirdi. Hattâ yıllar önce, büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Mustafa hayatta iken Kaanûnî, en küçük oğlu Şehzâde Cihangir'e bir sohbet arasında : «Oğul, demişti; Sultan Mustafa padişah olacak ve hepinizin (bütün kardeşlerinin) hayâtı hıtâm bulacak!».

Durum böyleydi. Şâh, şehzâdeleri Kazvîn'de Şehzâde Selim'in adamlarına teslim ve katlettirince, Kaanûnî bu durumdan müteessir oldu. Şâh'ın, şehzâdeleri sağ olarak Erzurum'a göndermek husundaki va'dini tutmadığını ve böylece yapılan anlaşmanın bozulduğunu ileri sürdü. Esâsen terkedeceği bir hayli şüpheli olan Kars kalesini vermedi. 1.200.000 duka yerine de Şâh'a 400.000 duka (1,2 milyar TL.) gönderdi. Kaanûnî'nin anlaşmalara ve sözüne riayeti meşhur olduğu için, Velîahd-Şehzâde Selim'in, Kazvin'de babasına bir emrivâki yaptığı muhakkaktır. Kaanûnî artık Selim'i de cezalandıramazdı. Çünki hayatta ondan başka oğlu kalmamıştı.

Şehzâde Bâyezid ile 4 oğlu Şehzâde Orhan, Osman, Abdullah ve Mahmud, ayrı ayrı Velîahd-Şehzâde Selim'in adamlarına teslim edilmiş ve 5 şehzâde, derhal kementle boğulmuşlardır. Bâyezid'in Amasya'da bırakmış olduğu çok küçük oğlu da, sonradan burada katledilmiştir. Bu sırada Bâyezid 36 yaşında, büyük oğlu Şehzâde Orhan ise 16 yaşlarında idi. Şehzâde'nin Türkiye'de bulunan 4 kızına, «sultan» denen Osmanlı imparatorluk prenseslerinin tahta çıkmak hakkı olmadığı için, hiçbir şey yapılmamıştır. Bunlardan büyüğü, Dâmâd Muzaffer Paşa ile evli idi. Bâyezid, Amasya'yı bu Muzaffer Paşa'ya bırakıp İran'a gitmişti. Bâyezid'in kızları Mihrimah, Hadîce, Ayşe ve Hanzâde Sultanlar'dı.

Siyâsî mültecî olan Şehzâdeler'in katli, Türkiye'de olduğu kadar İran'da da iyi karşılanmadı. Kazvîn'de halk, Osmanlı elçilerini, gittikleri her yerde taşladı. Bizzat Şâh aleyhinde tezahüratta bulunmaktan da çekinmedi. Elçiler, 5 şehzâdenin tahnit edilmiş cenâzeleriyle Kazvîn'den ayrılmakta acele ettiler. İran'ın bilhassa Türk olan ahalisi, bu hâdiseyi ikinci bir Kerbelâ olarak kabûl ettiler ve gadre uğradıklarını söyledikleri Osmanoğulları için mâtem tuttular. Bu harekete sebeb olanları tel'în ettiler. Kaynaşma aylarca yatışmadı (Hammer, VI, 140). Bundan sonra Vezir Pertev Paşa, Kaanûnî tarafından Şâh'a gönderilen parayı teslim etti. Bu para, cihanın ikinci hükümdarı için mühim bir şey değildi. Bununla berâber Şâh Tahmasb, şahsı için gerçek bir leke teşkil eden bu meblâğı kabûl etmekten utanmadı (Hammer, VI, 141).

Anadolu'da Şehzâde Bâyezid taraftarlarını yatıştırmak da kolay olmadı. Bilhassa Amasya-Ankara çevresinde halk, Şehzâde'ye taraftardı. Devlet, bunlar hakkında önce şiddetli davrandı. Fakat sonradan bu siyâsetin bilhassa Anadolu tımarlı sipahileri üzerinde büyük infial yarattığı görüldü. Yatıştırma ve lûtuf siyâsetine dönüldü.

Kazvîn'e gelen Vezîr Pertev Paşa, Şâh'a, Kaanûnî'nin gönderdiği 400.000 altından başka, Velîahd-Şehzâde Selim nâmına da 100.000 altın verdi. Ayrıca murassâ (mücevherli) takımlarla donatılmış çok kıymetli 15 at, Şâh'ın 3 oğluna ve 2 kızına değerli hediyeler takdîm edildi. Şâh'ın asıl kazancı, saltanatının te'mîninde yardımcı olduğu müstakbel II. Selim'in dostluğu oldu. Gerçekten II. Selim, 8 yıllık saltanatı boyunca, Şâh Tahmasb'a karşı olan dostluğunu bozmadı. Şehzâde Bâyezid öldürüldüğü zaman Selim 38, Şâh 48, Kaanûnî ise 67 yaşlarında idiler.

Bâyezid ve 4 oğlu Sıvas'ta Melik-Acem Türbesi'ne gömüldüler. Bu sûretle o zamana kadar âdet olan şehzâdelerin Bursa'ya gömülmesi teamülü bozulmuş oldu (Peçevî, I, 409).

Tahtı Selim'e te'min için çok çalışanlardan biri olan Sokollu Mehmed Paşa'ya, Velîahd-Şehzâde'nin büyük kızı verildi. Velîahd-Şehzâde'nin Cerbe galibi Piyâle Paşa'ya verilen 2. kızı ile beraber muhteşem bir düğün yapıldı. Selim, pek sağlam şekilde Cihan Devleti'nin tahtına doğru adım atmış oldu.

Bu sûretle eskilerin «kazâ vü kader» dedikleri tesâdüfler silsilesi, Cihan Devleti'nin, Kaanûnî Sultan Süleyman'ın, Türkler'in tarih boyunca sâhib oldukları hükümdarların en büyüğünün değilse bile, şüphesiz en muhteşeminin tahtını, bu padişahın şehzâdeleri

içinde en az değerlisine nasib etti. Şüphesiz Şehzâde Selim, bilgin, şâir, olgun ve zekî bir adamdı. Fakat babasına lâyık bir halef değildi. Meziyetleri bakımından, değil ağabeyi Mustafa ile, diğer ağabeyi Mehmed ve kardeşi Bâyezid'le bile mukayese edilemezdi. Saltanatı boyunca, şimdiki Batı Avrupa'nın liberal kralları gibi bütün işleri «vezîrine ısmarlaması», dâmâdı Sokollu'ya bırakması, o zamânın teâmüllerine aykırı idi. Türkiye için de birçok bakımlardan zararlı olmuştur. II. Selim, belki inhitât asırlarında iyi bir padişah sayılabilirdi. Fakat XVI. asrın Türk haşmeti arasında fazlasıyla göze çarptı. Çünki halefi olan 10 Osmanlı hâkanı, kesiksiz şekilde dehâ sâhibi, çok büyük adamlardı. II. Selim'le, ilk defa olarak bu yüksek ve istisnâî vasıflardan mahrum bir şehzâde, Osmanoğulları'nın tahtına oturdu. Şehzâde Bâyezid vak'ası, Osmanlı tarihinin sonuncu şehzâde ısyânıdır.

Türkiye-Almanya Münasebetleri (1562-1565)

Almanya elçisi Baron von Busbecq, Kaanûnî Amasya'da iken Türkiye'den kısa bir mütareke istihsaline muvaffak olmuştu. İmparator I. Ferdinand'ın (Charles-Quint'in kardeşi ve halefi) emeli, bu mütarekeyi bir muahede hâline getirmekti. Bunun için Busbecq'e, 4 ayrı sulh projesi verilmişti. Alman murahhası bunların ilkini Dîvân'a kabûl ettiremezse, ikincisini, onu da kabûl ettiremezse üçüncüsünü ve dördüncüsünü ileri sürecekti. Busbecq, 29 nisan 1559 tarihli bu talimata göre hareket etti. Fakat Sadrâzam Ali Paşa'nın siyâsî kombinezonları arasında çok bocaladı. Nihâî sulhu, zorlukla elde edebildi (Hammer, VI, 115). Nihâyet 1 haziran 1562'de Türkiye ile Almanya imparatorlukları arasında sulh imzâlandı. 1547 sulhunun şartlarının çoğu yeniden kabûl edildi. I. Ferdinand, Erdel üzerindeki iddialarından vazgeçiyor, eski Macaristan krallığının elinde bulunan parçaları için Kaanûnî'yi metbû tanıyor ve bu parçalar için yılda 45.000 altın (135 milyon TL.) vergi ödemeye râzı oluyordu. Sulh, 8 yıl için akdediliyordu (fakat ancak 4 yıl sürebildi). Kaanûnî'nin Sigetvar seferinden sonra II. Selim zamânında akdedilen muâhede için de, bu sulhun hemen bütün şartları esas alınacaktır.

İmparator-Kral Ferdinand, Prag'da sulhu tasdıyk etti. Dîvân-ı Hümâyûn baştercümanı İbrahim Bey'in başkanlığındaki 28 kişilik bir Türk hey'eti de Almanya'ya bir dostluk ziyâreti yaptı. Frankfurt'ta İmparator tarafından merâsimle kabûl edildi (Takats, 294). İbrahim Bey, Frankfurt şehrinde 13 gün kaldı.

Ayrılmak üzereyken tekrar İmparator tarafından kabûl edildi (Hammer, VI, 150, 152). Bu sıralarda Ferdinand öldü. Yerine oğlu Maximilian, Almanya imparatoru, Bohemya kralı ve Avusturya büyük-dukası oldu. İbrahim Bey, 30 kasım 1562'de tekrar Almanya'ya gitti ve İmparator'un taç giyme töreninde bulundu (Hammer, VI, 156).

22 aralık 1562'de yeni imparator Maximilian'ın elçileri Istanbul'a geldi. İmparatorun 3 murahhası, 2 yıllık birikmiş vergilerini de beraber getiriyorlardı. Vezîr-i âzam Semiz Ali Paşa, Budin beylerbeyisi Arslan Paşa'ya verdiği emirde, vergiyi getirmedikleri takdirde, Alman elçilerinin sınırdan içeriye alınmamasını bildirmişti. Ancak 1565 başlarında iki imparatorluğun münasebetleri yeniden bozuldu. Erdel prensi Kral II. Janos, Almanlar'dan Szathmar şehrini, Almanlar da Tokay şehrini zabtetmişlerdi. Bu mes'eleden çıkan anlaşmazlık üzerine Kaanûnî, Sigetvar seferine karar vermiştir.

Gene 1565 yılı içinde meşhur Malta seferi yapılmıştır (V. bahsimizde bk.). Malta seferi devam ederken, Sadrâzam Ali Paşa ölmüştür. Ali Paşa'nın sadâreti sırasında 20 eylûl 1563'te Istanbul, tarihinin en büyük sel felâketlerinden birine mâruz kalmış, bilhassa banliyöler büyük zarar görmüştür. Yıkılan köprüler ve kemerlerle, bozulan yolların yapılması için, Mimar Sinan'ın emrine 500.000 altın (1,5 milyar TL.) verilmiştir.

Semiz Ali Paşa'nın Ölümü ve Sokollu'nun Sadâreti (28 Haziran 1565)

28 haziran 1565'te Sadrâzam Semiz Ali Paşa öldü. Sadâret müddeti 4 yıldan 11 gün eksiktir. Tabiî sıra tâkıyb edilerek, yerine 2. Vezir Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa getirildi. Sokollu, 1505 yılının sonlarında Bosna'da Sokol kasabasında doğmuştur. Sadrâzam olduğu sırada 60 yaşında idi. Boşnak asıllıdır. Edirne Sarayı'nda ve üniversite derecesindeki Enderûn-i Hümâyûn'da okumuş ve terbiye görmüş, birçok Enderûn hizmetinde bulunduktan sonra Barbaros'un ölümü üzerine 4 temmuz 1546'da 41 yaşında kapdân-ı deryâ olmuştur. Bu görevde 4 yıl kalmış ve «paşa» unvanıyla beylrebeyilik pâyesini kazanmıştır. Sonra da derece derece yükselmiş, Rumeli beylerbeyisi, vezir, nihâyet Rüstem Paşa'nın ölümü ve Ali Paşa'nın sadâreti üzerine 2. vezir olmuştur. Kaanûnî'nin son, II. Selim'in tek, III. Murad'ın ilk sadrâzamıdır. Vezirliği sırasında, Velîahd-Şehzâde Selim'in büyük kızı İsmihan Sultan ile evlenip

«dâmâd» olmuştur. Sokollu'nun sadâreti üzerine, 3. Vezir Pertev Paşa da 2. vezirliğe yükselmiştir.

Sokollu'nun şahsiyeti, ileride etraflı şekilde ele alınacaktır. Belki hiçbir Osmanlı veziri, Sokollu derecesinde şöhret kazanmamıştır. Ancak Sokollu bu şöhretini, yaptığı büyük işlere değil, diktatörlüğüne, bilhassa kendisinden 19 yaş küçük olan kayınpederi II. Selim'in 8 yıllık saltanatı boyunca, devleti mutlak şekilde idâre etmesine borçludur. Sokollu, Saray'da yükselince, bütün akrabasını Istanbul'a getirmiştir. Babası da ihtidâ etmiş ve Cemâleddin Sinan Bey olmuştur. Budin beylerbeyiliğindeki uzun ve liyakatli idâresiyle mârûf olan Vezir Mustafa Paşa, Sokollu'nun amca oğludur. Sadrâzam Lala Mustafa Paşa ile ağabeyi 2. Vezir Deli Husrev Paşa'nın da Sokollu'nun amca oğlu oldukları sanılmaktadır. Sokollu-zâdeler, günümüze kadar gelmişlerdir.

Türkiye'nin Türkistan, Kırım ve Rusya ile Münasebetleri

Kaanûnî'nin sonuncu sefer-i hümâyûnuna geçmeden önce, bu hükümdarın son yıllarında, Türkiye'nin Türkistan, Kırım ve Rusya ile münasebetlerine kısaca bir göz atacağız.

1554'te Kaanûnî, Türkistan Özbek Şeybânî imparatorluğuna, yâni Doğu Türk Hâkanlığı'na, Safevîler'e karşı yardım olmak üzere, 300 topçu mütehassıs ile birçok top göndermiştir (Hammer, VI, 103). 1559'da Doğu Türk Hâkanı Pîr-Muhammed Hân'ın elçisi Hacı Dervîş Muhammed Bedahşânî, Istanbul'a gelmiş ve Kaanûnî tarafından kabûl edilmiştir (Hammer, VI, 133).

Bu sıralarda Türkiye'ye bağlı Kırım Hanlığı, kudretinin zirvesinde bulunuyordu. 1549'da Sâhib Giray Hân, bir müddet önce elden çıkan Astırhan'ı tekrar fethetmiş, Kazan'a da Safâ Giray'ı hân tâyin etmiştir. Böylece bir an için Türkiye'nin sınırları Hazar Denizi'nin kuzeyine, Volga'nın Kama ve Vyatka kollarına (57° arzı, Moskova'dan daha kuzey) kadar uzanmıştır. Sâhib Giray Hân, Kaanûnî ve Charles-Quint'den sonra Avrupa'nın en büyük hükümdarı olmuştur. Bu yüzden gurura kapılmış, Dîvân-ı Hümâyûn'un emirlerine kulak asmamaya başlamıştır. Dîvân'ın başı olan Vezîr-i âzam'dan değil, doğrudan doğruya metbûu olan Padişah'tan emir telâkki edeceğini ileri sürmüştür ki, bu husus, Türk imparatorluk teşkilâtına aykırı idi. Bunun üzerine Dîvân, 1551'de I. Sâhib Giray'ı azletmiş, yerine amcalarından Yavuz'un Mısır seferinde Kahire'de şehîd düşen Mübârek Giray'ın tek oğlu I.

Devlet Giray Hân'ı getirmiştir. «Nijniy Novgorod Fâtihi» olarak tanınan ve devletinin kuzey sınırını Oka'ya kadar götüren Sâhib Giray'ın saltanatı 19 yıla yakın sürmüştür. Tek oğlu Kalgay (Velîahd) Emin Giray, tahta geçememiştir. Sâhib Giray, I. Mengli Giray'ın tahta geçen 4 oğlunun sonuncusu olmuştur. Bu 4 kardeş cem'an 36 yıl Kırım tahtını işgal etmişlerdir. Sâhib Giray Nijniy Novgorod (bugün 3. büyük Rus şehri olan Gorky) şehrini daha şehzâdeliğinde, 1524'te fethetmişti. Sâhib Giray, azlinden birkaç ay sonra 70 yaşında ölmüştür. Kırım Hanlığı'nın sınırları kuzeybatıda da Lehistan ve Litvanya'ya dayanıyordu (Hammer, VI, 82).

En büyük Kırım hanlarından olan I. Devlet Giray'ın 26 yıllık saltanatı bu şekilde başlamıştır. Devlet Giray, han olduğu zaman 34 yaşında idi. Moskova'yı fethettiği için «Taht Alan» diye meşhurdur (ileride II. Selim devrinde görülecektir). 23 yıl Kazan hanı olan, bu arada 1536'da ikinci kere Nijniy Novgorod'u alan Safâ Giray Han, Devlet Giray'ın amcalarından Fetih Giray'ın tek oğludur (1549'da 39 yaşında ölmüştür). Safâ Giray Han'ın büyük oğlu Yölük Giray, bir ara kalgay (Kırım velîahdi), küçük oğlu Ötemiş Giray da 1549-1551 arasında babasının yerine Kazan hanı olmuştur. Bu sûretle Kazan, dolayısiyle Türkiye imparatorluk camiası içine giriyordu. Bu sıralarda Ruslar, büyük devlet oluyor ve İtil-Ural Türkleri'nin ve Fin kavimlerinin zararına büyüyorlardı. Hattâ Çuvaş Türkleri, Rusya imparatorluğunun istilâsı karşısında Dîvân'a başvurarak, Türkiye'ye katıldıklarını bildirmişlerdi. O zaman Çuvaşlar daha Şaman dininden idiler. Bu Türkler, Kazan ile Nijniy Novgorod (Gorky) arasında yaşıyorlardı (şimdi Rusya Cumhuriyeti içinde muhtar Çuvaşistan cumhuriyetini teşkil ediyorlar) (P. W. Denisov, *Regligioznıye Verovaniya Çuvaş*, Çeboksar, 1959, 165'ten naklen Abdülkadir İnan).

Rusya'nın büyümesi bu devir Doğu Avrupa tarihinin en mühim mes'elesini teşkil etmiştir. Ruslar bu devirde Avrupa kavimleri dışında, barbar, az tanınmış, ancak Kırım Türkleri ile olan savaşları dolayısıyla bahsi geçen bir milletti. Rusya'nın büyük devlet olduğu 1557 yılında yaşamış bir İspanyol müellifi, Ruslar'ı ancak «Kırım Türkleri ile sınırdaş olan bir millet» şeklinde tavsif ediyor (*Kaanûnî Devri'nde Istanbul*, 65). Hauser, «Bu devirde Rusya, Avrupa için, Hindistan kadar meçhul ülkeydi» diyor (*Les Débuts de l'Âge Moderne*, 373) ve bu devirde Ruslar'ı şöyle tavsif ediyor (s. 374) : «Geceliğe benziyen uzun elbiseleri, kürkten yapılmış başlıkları, kocaman sakalları, pis kokuları ve iğrenç kirlilikle

ri, fakir tahta evleri, kadınlarını eve hapsetmeleri, sarhoşluk ve sefihlikleri, işkenceden zevk almaları, ticâretteki ahlâksızlıkları ile bu devir Ruslar'ı, Avrupalılar için, başka bir âlemde yaşıyan, aşağılık bir kavimdi». IV. İvan'ın Astırhan ve Kazan'ı alıp bu Türk hanlıklarını istilâ etmesiyle, Ruslar'ın Türkler'le meskûn ülkelere yayılmasının tarihi başlar. Kazan Hanlığı, 1445 tarihlerinde, Cengiz hânedânının Cuci Ulusu'ndan Uluğ Muhammed Hân tarafından kurulmuştu. Bu zat, Rus büyük-prensi Vassiliy'i esîr edecek derecede güç kazanmıştı (Râsonyi, *Dünya Tarihinde Türklük,* 221).

Denebilir ki, iptidaî Rus ırkının büyüklüğünü, asırlarca süren Türk hâkimiyeti devresinde Türkler'den iktibas edilen her türlü medenî müessese ve mefhumlar te'mîn etmiştir. Sayısız Türk veya Türk'leşmiş Moğol'un tanassur ederek Rus'laşması da bu hususta pek mühim bir rol oynamıştır. 1598-1605 arasında saltanat süren Çar Boris Gudunov'un bile Türk asıllı olduğu hatırlanacak olursa, bu husus daha iyi anlaşılır. Günümüze kadar gelen büyük Rus ailelerinin mühim kısmı bu şekilde Türk-Moğol asıllıdır. Büyük Macar türkoloğu Râsonyi, tanassur etmek sûretiyle Rus'laşan bu Türk asîl âilelerinin sayısının yüzlerce olduğunu, bunların Rus aristokrasisinin kremasını teşkil ettiklerini, hâlâ Rus ırkının antropolojik yapısından Türk-Moğol kanının ne derecede bulunduğunun anlaşılacağını söylüyor ve en tanınmış Türk-Moğol asıllı Rus asılzâde aileleri arasında şunları sayıyor : Artsıbaşev, Rimsky Korsakov (meşhur bestekâr bu ailedendir ve eserlerinde Türk halk mûsikisinden de faydalanmıştır), Boltin, Narışkın, Velyaminovzernev (meşhur tarihçi bu ailedendir), Hanikov (keza), Saburov, Bibikov, Çirikov, Kokoşin, Bulgakov, Kuragin, Yusupov, Uvarov, Derjavin, Apraksin, Rastopçin, Davidov, Tretyakov, Turgenyef (meşhur yazar bu ailedendir) vs. *(Rodoslovnaya Knyiga Knyazey... Rossiyskih,* Moskova, 1787, I, 414-23'ten naklen Râsonyi, 214).

Keza Rus istilâsının öncülüğünü yapan ve Türkler'le başka milletlere karşı kazanılan Rus askerî zaferlerinin gerçek başarıcısı durumunda olan Ukrayna Kazakları da, Altınordu (Doğu Avrupa) Türk Hâkanlığı dağıldıktan sonra bilhassa XVI. asrın başlarında tanassur edip Ukran'laşan Türk veya Türk'leşmiş Moğol-dur (*). Bu Kazaklar, Müslüman'lığı bırakıp Ortodoks olmakla

(*) Bu Ukrayna Kazakları'nı, hâlen Türkistan'da yaşıyan mühim bir Türk kitlesi olan Müslüman Türk Kazaklar'la karıştırmamalıdır.

berâber, Türkçe adlarını muhafaza etmişler ve atlı muhârip olarak değerlerini korumuşlardır. Râsonyi, Ukrayna'daki bu Kazak ailelerinin Türkçe'den gelen isimlerinden en tanınmışlarını kaydediyor ve bunların, XVII. asırda Türk ülkelerini Ruslar hesabına fetheden kimseler olduklarını da ekliyor (s. 215) : Baydinerko, Amekeyev, Peteyko, Kulbaşev, Alipka Ayduganov, Çemeyko Çübekov, Altigeyko Totişev, Kulsitko Baytisov, Adubayko İştubayev, İştubayko Mamayev, Baydulka İskeyev, Toktamışko Tatayev, Menkey Saltıkov, Sandubay Sandukov...

Bu sûretle Rus'laşan Türkler arasında, Cuci Ulusu'ndan yüzlerce Cengiz Hânedânı prensi de bulunmaktadır.

İşte yukarıda anılan Kazaklar, XVII. asırda Sibirya'nın mühim bir kısmını fethetmişler, 1632'de Yakutistan'a, Türkler'in yaşadığı en uzak ülkeye, 1683'te de Büyük Okyanus (Pasifik) üzerindeki Okhotsk Körfezi'ne erişmişlerdir. Zâten Urallar'la Pasifik arasında uzanan dünyanın en büyük ovasına verilen «Sibirya» adı da, XVII. asrın başlarına kadar bu ülkenin batısını kaplıyan Cengizliler'in Cuci Ulusu'ndan Türk Sibirya hanlığından gelmektedir (Râsonyi, 216-7).

Türk kavimlerini Rus'laştırma gayretini Râsonyi şöyle izah ediyor (s. 219) : «Slav Rus devletinin Türklük zararına vukubulan büyümesinin tarihteki ana hatlarını gösterdik. Bu şartlar altında büyümüş olan Rus devletinde, Türk'lüğün Rus'laşmasına mâtuf gayretler, çok erken başladı. Bilhassa Ortodoks Kilisesi, büyük bir tazyik yapıyordu. 1555'te Piskopos Guriy, sonra Büyük Petro devrindeki kanunlar, Hıristiyan dînini kabûl eden Tatarlar'ın mükellefiyetlerini ve askerlik mecburiyetlerini, vaftiz olmamışlara yüklemektedir. Ancak birkaç Ortodoks şahıs bulunan bir köyden, bütün Müslümanlar tardediliyordu. Böylece 1742'de yalnız Kazan mıntakasında mevcut 536 camiden 418'i yıkılmıştır. Ancak Müslüman'lığı terkeden Tatar mirzaları, çiftliklerinde kalabiliyorlardı. Emlâkinden mahrum kalan birçok Tatarlar, tüccar oluyorlardı. Fakat Ruslar, bu kaabiliyetli tâcirlerin de rekabetini kırmak istediler. 1762'de, bir sene zarfında, Kazan'da 24 Tatar ticârethânesi kapatıldı. Ancak Çar'ın Müslüman tab'asının sayısı çoğalınca vaziyet biraz iyileşti ve ancak 1888'de Müslüman dini resmen tanındı».

Bir Avrupalı tarihçiden aynen naklettiğimiz yukarıdaki satırlar okunduktan sonra, ilk Rus hâkimiyetine düşen ve «Tatar» denen Kazan Türkleri'nin 4 asırdan beri nasıl milliyetlerini koruduk-

ları hayrete değer. Bilindiği gibi bunlar, bugün bile Rusya Cumhuriyeti içinde muhtar Tataristan Cumhuriyetini teşkil etmektedirler (merkezi Kazan). Diğer taraftan Türkiye İmparatorluğu içinde yaşıyan Hıristiyanlar'a verilen ve zamanına göre değil, günümüz için bile şaşırtıcı olan imtiyazları hatırlamak da, yerinde olur.

Râsonyi, Kaanûnî'nin son zamanlarında Türkiye imparatorluğunun durumunu şöyle tavsif ediyor (s. 193) : «Doğudan Gürcistan ve Irak, güneyden Trablusgarb, Türk kuvvetini besledi. 1566'da Sigetvar muhâsarasında, en enerjik Türk sultanının ölümünden az evvel, imparatorluk, Habeşistan'dan Estergon'a, Fas'tan Hazar Denizi'ne kadar yayılmıştı. Donanma, Akdeniz'de, Karadeniz'de ve hattâ Hind Okyanusu'nda, Doğu Afrika'da Zengibâr'a ve Hindistan'da Diu'ya hâkimdi».

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın 13. ve Sonuncu Seferine Çıkması (1 Mayıs 1566)

1566 Türkiye-Almanya savaşı, Almanlar'ın, 4 yıl önce akdettikleri muâhede hükümlerine aykırı olarak Erdel (Transilvanya) prensliğine sokulmaları yüzünden çıktı. Avrupa'da ilk defa olarak, bütün Avrupa'nın hayret nazarları karşısında, 1550'de Erdel'de Katolik ve Protestan mezheblerinin tam bir serbestlikle hüküm süreceği ilân edilmişti. Birkaç yıl sonra, Erdel'deki Protestan sayısı Katolikler'i geçti. Fakat bu sefer de, iki Protestan mezhebi, Lutherciler ile Kalvenistler arasında kanlı bir mücâdele başladı. 1564'te Erdel'de Kalven mezhebi resmen kabûl edildi. Kolozsvar'da François David, ilk defa olarak Kalvenist piskoposu oldu (Ladislas Makkai, *Hist. de Transylvanie,* Paris, 1946, 164-5). Erdel'in büyük ailelerinden Bathori'ler, Katolik mezhebini kuvvetlendirmenin çârelerini arıyorlardı. Gerçekten 1579'da Cezvitler, Erdel'e girdi (Makkai, 167). Protestan mezhebinin, prenslikte yakında büyük bir tehdide mâruz kalacağının emâreleri görünmeye başladı (Makkai, 168). Böylece Avrupa'nın imrendiği dinî bir müsamahaya sahne olan Erdel'de, vicdan hürriyeti havası bozuluyordu. Halbuki tam bu sıralarda, Erdel'de ikinci bir Ortodoks piskoposluğu kurulmasına müsaade edilmiş, büyük bir müsamaha eseri gösterilmişti. Tabiatiyle Erdel'deki Ortodokslar, Romen ırkından gelen azınlıklardı. Macarlar içinde bu mezhebe mensup olanlar yoktu. Gene bu sıralarda Avrupa'da hükümdarın mezhebinin dışında bir mezhebe mensup olmak, her türlü hukuktan mahrumiyeti îcab ettiren bir şey sayılıyordu (Makkai, 169).

Almanya İmparatoru, Katolik olduğu için, Protestan mezhebinin bu derece yayıldığı Erdel'den nefret ediyordu. Habsburglar'ın büyük endişesi bu mezhebin Avusturya'ya da sıçraması idi. Almanlar'ın Tokay ve Serencs kalelerini, Erdel Prensi'nin Szathmar kalesini zaptına karşılık olarak almaları ve Türkler'in tehdidine rağmen iade etmemeleri, yeni Türk-Alman savaşının gerçek sebebi oldu.

Dîvân, Budin (Macaristan) beylerbeyisi Arslan Paşa'ya Erdel'i korumasını emretti. Bu sıralarda Türk elçisi Hidâyet Çavuş, Viyana'da Almanlar tarafından boş müzâkerelerle oyalanıyordu. Kaanûnî, bu seferinde Macaristan'ın Almanlar elinde bulunan çok mühim iki kalesini, Sigetvar ile Eğri'yi fethetmek, Tokay'ı geri almak, sonra Avusturya topraklarına girerek tahrîb etmek istiyordu. Ancak hükümdarın Sigetvar önlerinde ölmesi üzerine, Eğri'ye gidilmemiş (Hammer, VI, 214) ve Eğri'nin fethi, tam 30 yıl sonra Kaanûnî'nin torununun oğlu III. Mehmed'e nasîb olmuştur. Bilindiği gibi Eğri'yi, Kaanûnî'nin seferinden 14 yıl önce Sadrâzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa muhâsara etmişse de alamamıştı. Sigetvar da 1556'da, 10 yıl önce, Türkler tarafından kuşatılmış, fakat düşürülememişti. Sigetvar, Macaristan'da Türk topraklarının içine kama şeklinde sokulan çok müstahkem bir kaleydi, Eğri ise, Türk topraklarının kuzeyinde kalıyordu. Kaanûnî, bundan dolayı önce Sigetvar üzerine gitmeye karar vermiştir.

Kaanûnî, Nahcuvân seferinden döndüğü tarihten, 10 yıl, 9 aydan beri sefere çıkmamış ve bu sûretle ihtiyarladığını göstermiştir. Bilhassa oğullarının, sırasiyle Şehzâde Mehmed'in, Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın, Şehzâde Cihangîr'in, nihâyet Şehzâde Bâyezid'in, bu sonuncusundan önce sevgili zevcesi Hurrem Haseki'nin ölümleriyle iyice sarsılmıştı. 71 yaşında idi. Osmanoğulları'nda irsî olarak bulunan nikris hastalığından da yıllardan beri muzdaripti. Son 4 yıl içinde Sadrâzam Ali Paşa da, fevkalâde şişman olması yüzünden sefere çıkamamıştı. Yeni sadrâzam, Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, büyük bir kumandan değildi. Kaanûnî, uzun yıllar Rumeli beylerbeyiliği yapmış olmasına ve Macaristan'ı iyi tanımasına rağmen, başkumandanlığı, sadrâzamına emânet edemedi. Bu sûretle gamlı, yorgun ve hasta olan Kaanûnî, sefere çıkmaya karar verdi. Hekimler, hükümdarı sefere çıkmaktan menetmişler, fakat Kaanûnî : «Her şey takdîr-i İlâhî'dir» diyerek, bu tavsiyeye kulak asmamıştır. Padişah, bu seferde ilk defa olarak arabayla seyahat etmiştir. Yalnız şehirlerden, halkın önünden, at üzerinde geçmiştir. Araba sarsıntısından bile rahatsız olduğu için, esâsen çok munta-

zam olan Istanbul-Budin yolu, Pâdişah her konağa yaklaştıkça dikkatle tâmir ediliyor ve düzeltiliyordu.

Sultan Süleymân'ın son yıllarını, 1 eylûl 1555 tarihli bir mektubunda Almanya büyükelçisi Baron von Busbecq, şöyle tavsif ediyor *(Aynı Eser,* 87-8) : «Sultan Süleyman, omuzlarındaki uzun senelerin ağırlığını hissetmeye başlamıştır. Fakat tavır ve hareketlerindeki vakar ve umumî fizik manzarası, bu kadar geniş bir imparatorluğun hükümdarına yakışacak derecededir. Süleyman, daima pehrizkâr ve itidalperver bir adamdır. Türkler'in nazarında ayıp telâkki edilmiyeceği zamanlarda, gençliğinde bile böyle idi. Gençliğinde bile şarap içmezdi... Zevcesi Hurrem'i meşru bir mevkie çıkardıktan sonra, hiçbir müstefrişesi olmamıştır. Halbuki böyle hareket etmesine (başka kadınlarla alâkası olmasına), hiçbir kanun mâni değildir. Dinine gayet sâdıktır. Merasimlere hürmet eder...»

Kaanûnî'nin bu sefer-i hümâyûnun son yolculuğu olduğunu kestirdiği şundan anlaşılır ki, Istanbul'dan Ordu ile berâber getirilen bir taht, Belgrad'da bırakıldığı zaman padişah : «Belki Sultan Selîm Hân'ıma müyesser olur!» demiştir. (Selânikî, 64). Bu seferin son sefer olduğunu birçok devlet adamı da sezmişti. Padişahı uğurlıyanlar arasında bulunan Kaanûnî'nin en gözde şâiri büyük Bâkî şöyle diyordu :

Duâmız oldur ey Bâkıy hatâdan saklasın Bârî
Hudâvend-î Cihan Sultân-ı â'dil Şeh-Süleymân'ı

Uğurlıyanların başında Şeyhulislâm Ebussuud Efendi bulunuyordu (Hammer, VI, 217). 11 yıl önceki 12. seferinde henüz sakalı kırçıl olan hükümdârın bu seferde uzun sakalı, tamamen bembeyazdı.

2. Vezir Pertev Paşa, 27.000 kişilik bir kuvvetin başında, Orduy-ı Hümâyûn'un padişahla berâber yürüyen aslî kuvvetlerinin önünde Erdel'e gönderilmiştir. Pertev Paşa, Kaanûnî'den 41 gün önce, 21 mart 1566'da Istanbul'dan ayrılmıştı. Belgrad ve Tameşvar'a gelmiş ve bu şehirlerdeki beylerbeyilerle birleşip, Almanlar'ın elindeki Gyula kalesine yönelmiştir. Istanbul'da «taht muhâfızı» olarak İskender Paşa bırakılmıştı. Erdel prensi olan ve vaktiyle birkaç ay Macaristan krallığı yapmış olduğu için «kral» sanını taşımasına müsaade edilen II. Janos (Yanoş) ile Kırım hânı Devlet Giray, Orduy-ı Hümâyûn ile birleşmek emrini almışlardı. Kaanûnî'nin yanında Sokollu'dan başka 3. Vezir Ferhâd, 4. Vezir Ahmed ve

5. Vezir İsfendiyâroğlu Prens Mustafa Paşalar da bulunuyordu ki, bu sonuncusu, 5 ay kadar önce Malta seferinden Istanbul'a dönmüştü. Rumeli kazaskeri Hâmid Efendi ile Anadolu kazaskeri Abdullah Pervîz Efendi, Nişancı (devlet bakanı) Abdî-zâde Mahmud Çelebî, Başdefterdar (maliye bakanı) Murad-zâde Mehmed Çelebî, Yeniçeri Ağası Ali Ağa da, Orduy-ı Hümâyûn'da bulunuyorlardı (Hammer, VI, 216).

Tam 2 haftada Istanbul-Edirne yolu alındı ve Ordu, 15 mayısta devletin 2 numaralı başkentine geldi. Burada 3 gün kalındı, 18 mayısta hareket edildi. Edirne-Tatarpazarcığı yolu da tam 2 haftada alındı ve Ordu, 1 haziranda bu şehre vâsıl oldu. Burada Kaanûnî'ye, Manisa'dan, torunu Şehzâde Murad'dan bir haberci geldi. 20 yaşında bulunan ve Saruhan Tahtı'nda oturan Velîahd-Şehzâde Selim'in büyük şehzâdesi Murad, büyükbabası Kaanûnî'ye bir oğlu olduğunu müjdeliyor ve bir isim koymasını ricâ ediyordu. Bu sûretle Kaanûnî, torununun çocuğunu da görmüş oluyordu. Müstakbel Eğri Fâtihi III. Mehmed (1595-1603) 26 mayısta doğduğuna göre, haberci, Manisa-Tatarpazarcığı yolunu 6 günde almış demektir. Kaanûnî, II. Murad'la oğlu Fâtih'i düşündü: «Ecdâd-ı kirâmımızda, dedi; Murâd oğlu Mehmed olagelmişdir, nâm-ı şerîfi «Mehmed» olsun!».

3 haziranda Filibe'ye gelindi. Ertesi gün buradan hareket edildi. 15 günde, 19 haziranda Belgrad'a varıldı. 3 gün kalınıp 22 haziranda hareket edildi. Bir hafta sonra, 29 haziranda Orduy-ı Hümâyûn, Belgrad'ın karşı kıyısında Zemlin sahrasında idi. Erdel'den gelen II. Janos'u Kaanûnî, bugün burada kabûl etti.

Kaanûnî'nin II. Janos'u Kabûlü (29 Haziran 1566)

II. Janos, bu sırada 26 yaşında idi. Huzura kabûl edileceği gün de, Kurban Bayramı'nın 2. günü idi. Macar Kralı, hem metbûuna arz-ı ubûdiyet edecek, hem de bayramını kutlıyacaktı (Hammer, VI, 219; Makkai, 147). Kaanûnî, vaktiyle II. Janos birkaç günlük bir bebekken onu sevip okşamıştı. Şimdi II. Janos, çeyrek asır sonra, ikinci defa kudretli efendisini görecekti. Kral, Otağ-ı Hümâyûn'a girdikten sonra üç kere diz çöktü ve tahta yaklaşınca yeri öptü. «Hemân kadîmî kul oğlu kulum, dedi; fermân, Pâdşâhım Hazretleri'nindir». Bu sûretle babası Szapolya I. Janos'un. Kaanûnî'nin sâdık bir bendesi olduğunu hatırlatıyordu. Kaanûnî: «İyilik üstüne iyilik göresin!» şeklinde dua etti. Türkler'de padişah duası almak en büyük dünyevî saadet sayıldığı için, II. Janos büyük

iltifat görmüş oluyordu. Nitekim Türk Hâkanı, öptürmek üzere elini uzattı ve şehzâdelerine hitab ettiği tarzda: «Nasılsın sevgili oğlum?» şeklinde hatırını sordu, görülmemiş tarzda iltifat etti. Huzurundan çıkarken Kaanûnî, şahsan sevdiği genç krala üç kere elini öptürdü. Bu merâsim, Macar tarihçileri tarafından tasvir edildiği gibi, bizzat merâsimde bulunan büyük tarihçi Selânikî Mustafa Efendi tarafından da canlı şekilde kaleme alınmıştır. II. Janos, padişaha birtakım hediyeler sundu. Bunların başında 50.000 duka (125 milyon TL.) değerinde olduğu söylenen bir gök yâkut geliyordu. Ayrıca 4 murassâ (elmas kakmalı) altın vazo da vardı. Kaanûnî de ona mücevherli kılıçlar verdi (Hammer, VI, 220).

Sâbık Macaristan Kralı, Büyük Türk Hâkanı'nın binlerce inci ve elmas kakılmış altın tahtı önünde eğildiği zaman, Mohaç'tan beri tam 40 yıl geçmiş bulunuyordu. Kaanûnî, ilk seferi olan Belgrad seferinde de bu Zemlin sahrasına gelmişti. O sırada 26 yaşındaydı ve bu hâdiseden beri tam 45 yıl geçmişti. Gene 40 yıl önce Kaanûnî, II. Janos'un babasını, Macaristan kralı nasbetmişti. Nitekim II. Janos da, padişahın sâdık bir bendesinin oğlu olmakla öğünmüştü (Hammer, VI, 221). Kaanûnî, öyle bir nüfuz derecesine erişmişti ki, «Pek Katolik» İspanya kralı II. Felipe'nin elçisi, II. Janos'u, Katolik mezhebini bırakıp Protestan olduğu için tebrike kendini mecbur görmüştü (Hammer, VI, 223). Bugünün düşüncesiyle belki böyle bir tebrik, basit bir nezâket eseri sayılabilir. Fakat II. Felipe, Protestan mezhebini kan ve ateşle yok etmek istiyen şifâ kabûl etmez bir mutaassıptı ve esâsen en büyük Hıristiyan devleti olan İspanya'nın siyâsetinin mihrak noktası, bu husustu. II. Janos, bütün kudret ve itibârının, pâdişâhın sâdık bir bendesi olduğu merkezinde toplandığını biliyordu.

Kaanûnî, Eğri yerine Sigetvar üzerine gitmek hûsusundaki kesin kararını, bu Zemlin sahrasında verdi. Sigetvar kalesi kumandanı meşhur Nicolas Zriny'nin küçük bir Türk birliğini baskınla imha etmesi, Kaanûnî'nin Sigetvar'a teveccüh edilmesi husûsundaki kararını kesinleştirdi. Zriny, Tırhala sancakbeyi Mehmed Bey'le oğlunu ve muhafızlarını Şikloş civarında şehîd etmiş, Mehmed Bey'in götürdüğü 17.000 dukaya (42,5 milyon TL. kadar) el koymuştu. Kaanûnî, Sigetvar'ın fethinden sonra Eğri'ye yürümeye karar verdiğini de söylemiştir.

Drava üzerinde Ordu'nun geçeceği büyük köprü, Osiyek yakınlarında kurulmuş ve 19 temmuzda buradan geçilmiştir. Tuna'daki İnce Donanma da, Ordu'yu tâkıyb ediyordu. Bu donanmaya büyük Türk denizcilerinden, eski Rodos ve Karliili sancakbeyi

(tümamiral) Ali Portuk Bey kumanda ediyordu. Kaanûnî, dümenini Ali Portuk Bey'in kullandığı saltanat kayığı ile, Tuna'da dolaşmıştır.

Budin Beylerbeyisi Sultan-zâde Mehmed Paşa-zâde Sifâlî Arslan Paşa'nın İdam Edilmesi (3 Ağustos 1566)

Bu sırada Budin (Macaristan) beylerbeyiliğinde Arslan Paşa bulunuyordu ki, şiirlerinde «Şifâlî» mahlâsını kullanmıştır (Âşık Çelebî, *Meşâiru'ş-Şu'arâ,* Fâtih Millet Kütüphânesi'ndeki nüshasında bir minyatürü de vardır). Arslan Paşa, Sultan-zâde Mehmed Paşa'nın oğludur. Mehmed Paşa da Yahyâ Paşa'nın ortanca oğludur. Yahyâ Paşa, II. Bâyezid'in dâmâdı idi. Büyük oğlu, meşhur Balı Paşa'dır. Gerek Balı, gerek Mehmed Paşalar da, Arslan Paşa gibi Budin beylerbeyiliğinde bulunmuşlardı. İşte bu Arslan Paşa'nın 3 ağustos 1566'da îdam edilmesinin, çeşitli sebebleri vardır. Arslan Paşa, Kaanûnî'nin ikinci derecede yeğeni idi; şöyle ki : Paşa'nın babası Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin halasının oğlu bulunuyordu.

Arslan Paşa, padişahı beklemeksizin, 8.000 askerle kendiliğinden Palota kalesini muhâsara etmiştir. 18 haziran 1566'ya kadar 9 gün bu kaleyi kuşattığı hâlde, kâfî topu olmadığı için, alamamıştır. Kale kumandanı General Tbury'nin Kont Eck von Salın kumandasında mühim bir Alman birliğinin imdada gelmesi üzerine bir aralık karar verdiği teslimden kaçınması, netice itibariyle, Arslan Paşa'yı, başarısızlıkla sonuçlanan bir hareketin kahramânı mevkiinde bırakmıştır. Paşa'nın Palota önlerinden çekilmesinden cesâretlenen Salın Kontu ise, gece baskınıyla Tata ve Weszprem kalelerini ele geçirmiş ve burada bulunan Türkler'i öldürmüştür. Almanlar o derecede amansız davranmışlardır ki, bu kaledeki Macarlar'ı bile kılıçtan geçirmişler ve tarihî Weszprem kilisesini yakmışlardır. Bu kalelerin düşmesi de, Arslan Paşa'nın hatasından mütevellit sayılmıştır. Üstelik Arslan Paşa, Budin'den izinsiz ayrılarak, küçük bir maiyetle, ikinci derecede amcası olan padişahla görüşmek üzere, Ordugâh-i Hümâyûn'a gelmiştir.

Arslan Paşa'nın îdamında, bunlar derecesinde, Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa ile olan eski düşmanlığı da rol oynamıştır. Arslan Paşa, bir müddet önce, Kaanûnî'ye, Vezîr-i âzam'ı çok ağır şekilde suçlıyan şahsî bir mektup göndermişti. Arslan Paşa, yanında sadece 15 kişi olduğu hâlde ordugâha gelince, Sokollu, Paşa'nın eski ithamlarını tekrarlamasından korkmuş ve padi-

şahla görüştürmeden, îdam fermanını almıştı. Padişah, hasta ve bıkkın olduğu için, yeğeni ile görüşmeden fermânı imzâlamıştır. İhtimal, Arslan Paşa ile Vezîr-i âzam aleyhindeki havanın orduya bulaşmasından çekiniyordu. Çünki Arslan Paşa, Osmanlı tarihçilerinin ifâdesine göre «deli, mecnûn vü dîvâne» olarak tanınmıştı, hiçbir sözünü esirgemez bir serhad adamıydı. Sokollu'nun, Budin eyâletine Arslan Paşa'nın yerine amcasının oğlu Mustafa Paşa'yı vezirlik rütbesiyle tâyin etmesi de, davranışının sebeplerinden birini gösterir. Arslan Paşa'nın ortada ağır bir suç yokken îdam edilmesi, Kaanûnî çağının hatâlı hareketlerinden ve Sokollu'nun siyâsî cinâyetlerinden biridir.

Sigetvar Muhasarasının Başlaması (5 Ağustos 1566)

Orduy-ı Hümâyûn, 4 ağustosta Peç'e ve ertesi gün, Sigetvar'a gelmiş, pek kudretli olan kalenin muhâsarasına başlanmıştır. İstanbul'dan ayrılalı 3 ay, 5 gün olmuştu. Bu sıralarda Körös-Maros bölgesi Türkler tarafından fethedilmiştir (Makkai, 148). Sigetvar, Budin'e bağlı bir sancağın merkezi olan Peç şehrinin 30 km. güneybatısında ve Drava ırmağının 20 km. kadar kuzeydoğusundadır. Bu sıralarda Kırım hânı Devlet Giray, 15.000 kişilik bir ordu ile Slovakya'ya girmiş, arkasından II. Janos da bu ülkeye dalmıştı. Devlet Giray, Kosice (Almanca: Kaschau) çevresini (45° arzı) yağma etti ve 90.000 esîr aldı (Hammer, VI, 310).

Sigetvar, eski Hırvatistan banı (umûmî valisi) Macar asıllı Zrinyi tarafından müdafaa ediliyordu. Zrinyi, Kaanûnî gibi bir hükümdara karşı son nefesine kadar yaptığı savunmada büyük şöhret almış ve asırlarca unutulmamıştır. Hattâ XX. asrın başlarında 2 Avusturya-Macaristan kruvazörüne «Zrinyi» ve «Sigetvar» adları verilmiştir. Batı'da şanlı mağlûblara bile ne kadar değer verildiğini bu hâdise pek açık şekilde gösterir.

Sigetvar, 10 yıl önce Budin beylerbeyisi Ali Paşa tarafından 2 ay, 8 gün kuşatılmış, fakat düşürülememişti. O tarihten sonra kale, bir kat daha tahkîm edilmişti. Rumeli beylerbeyisi İsfendiyaroğlu Prens Şemsî Ahmed Paşa, daha 2 ağustosta 90.000 asker ve 300 topla Sigetvar önlerine gelmişti (Şemsî Paşa, gene seferde bulunan Vezir Mustafa Paşa'nın kardeşidir). 3 gün sonra, 5 ağustosta Kaanûnî gelmiş, muhâsara nizâmını at üzerinde teftîş etmiş ve ilk ateşi açtırmıştır. Anadolu beylerbeyisi Dâmâd Zâl Mahmud Paşa, eski Erzurum beylerbeyisi Dulkadıroğlu Prens Mehmed Paşa, muhâsara hatlarında yer almışlardır. Kaanûnî, Sokollu ile

berâber, muhâsarayı idâre edebilecek bir yerde bulunuyordu. Vezirler, daha ileri hatlarda idiler. Ali Portuk Bey de, Sigetvar'a gelmişti. 13 ağustosta Eski-Sigetvar, 19 ağustosta da Yeni-Sigetvar şehirleri işgal edilmiştir. Fakat bunlar, ehemmiyetsizdi. Çünki kale savunuyordu. 26 ve 29 ağustoslarda kaleye 1. ve 2. umumî hücumlar yapılmıştır.

29 ağustosta ihtiyar Padişah, maiyyetinin ağlıyarak yalvarmalarına rağmen, hasta hasta atına binip muhâsara saflarını teftiş etmek ihtiyatsızlığında bulunmuş ve çadırına dönünce, yatağa düşmüştür. Hastalığı şiddetlenmiş, fakat gene devamlı olarak yatmayıp muhâsara işleriyle meşgul olmuştur. 1 eylûlde, ansızın ağır bir kriz geçirmiştir.

1 eylûlde, Sigetvar'da bulunmıyan 2. Vezir Pertev Paşa da, 1 ay, 27 günlük bir kuşatmadan sonra Gyula kalesini fethetmiştir. Kaleyi düşüren son umumî hücûma, birkaç hafta önce îdam edilen Arslan Paşa'nın amca oğlu olan Varat sancakbeyi Mehmed Bey kumanda etmiştir. Kaleyi, Türkler'e karşı, Macar asıllı General Keretsenyi (Türk kaynaklarında : Karaçinoğlu) kahramanca savunmuştur. Pertev Paşa, Gyula'dan sonra Jenoe (Türkçe : Yanova) ve Pilagosvar (Türkçe : Vilagoş) kalelerini de fethetmiştir

2 eylûlde, Sigetvar'a 3. umumî hücum yapılmıştır. Bu taarruz, şiddetli bir yağmur altında geçmiş ve arazi batak hâline gelmiştir. 5 eylûlde dış kale düşmüş, iç kale mukavemette devam etmiştir. Fakat dış kale düştükten sonra iç kalenin mukavemeti, askerlik bakımından, hiçbir ümîd olmıyan bir hareket teşkîl ediyordu. Dış kalenin düşmesi, bir Yeniçeri bölükbaşısının (yüzbaşının) fedakârlığı sâyesinde mümkin olmuştur. Şehîd olacağını bildiği için abdest alıp vasiyetini yazan bu fedâî, merdivenle kaleye tırmanmış, mazgallardan birine kumbara sokmuş, kumbaranın fitilini ateşlediği anda tüfek kurşunlarıyla şehîd edilmiştir. Kumbara ateş almış ve büyük bir gedik açmıştır. Asker, bu gedikten girmek sûretiyle dış kaleyi düşürmüştür.

Zriny'nin maksadı, bütün askerleriyle berâber ölmek ve Türkler'e mümkin olduğu kadar fazla zâyiat verdirmek ve vakit kaybettirmekti. Dış kale düştükten sonra iç kalenin mukavemetinin başka mânâsı yoktu. Sokollu'nun sır kâtibi (husûsî sekreteri) Ahmed Feridun Bey (meşhur tarihçi), Latince, Almanca, Hırvatça, Macarca beyannameler yazdırmış ve bunları okla, iç kaledeki düşman askerinin içine attırmıştır. Bu beyannâmelerde, mukavemetin ölüm olduğu, kumandanları Zriny'nin kendilerini delice ölü-

me sürüklediği izah ediliyordu. Eylûlün 6. günü, iç kaleye Türkler çepeçevre ateş vermişlerdi. Fakat ölmeyi bekliyen Zriny, hâlâ mukavemet ediyordu.

Bununla berâber ölümü bekliyen yalnız Zriny değildi. Kaanûnî de aynı vaziyetteydi. Sokollu'ya yazdığı son hatt-ı hümâyûnda, ölümü hâlinde Ordu'nun başına o geçeceği için, ön saflarda bulunup, hayâtını tehlikeye atmamasını tavsiye ediyor ve şöyle diyordu (Atâyî, *Tekmiletu'ş-Şakaaık,* 336) : «Min-bâ'd sen kendin ol asl mâ'rekeye varmayıp, umûr-i dîn-u devlet ve nizâm-ı adl-u intizâm-ı saltanat bâbında kaaim-u dâim olasın. Ve nûr-i dîdem Selîm Hân'ımı ve asker-i İslâm'ı ve seni, Hudâ'ya ısmarladım!»

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın Vefâtı (7 Eylûl 1566 Cumartesi Sabahtan Evvel Saat 1.30)

«Cihan Padişahı», Türkler tarafından «Kaanûnî» ve «Gazi», Avrupalılar tarafından «Muhteşem» ve «Büyük» denen II. Sultan Süleyman Hân, 7 eylûl 1566 cumartesi günü henüz başlarken, daha güneş doğmadan saat 1.30'da öldü (6/7 eylûl geçesi). Bu sûretle I. Murad gibi doğrudan doğruya şehîd olmamakla berâber, harb meydanında ölen 2. padişahtır (Fâtih ve Yavuz gibi padişahlar da sefer hâlinde ölmüşlerdir, fakat düşman toprağında ve harb meydanında değillerdi). Kaanûnî'nin Istanbul'dan çıktığı günden 4 ay, 6 gün geçmişti. Ordunun padişahın cenâzesiyle beraber Istanbul'a döndüğü gün hesab edilirse, bu 13. sefer-i hümâyûn 7 ay, 5 gün sürmüş demektir.

Kaanûnî, 71 yaşını 4 ay, 10 gün geçiyordu. O zamâna kadar yalnız Orhan Gazi, ondan sonra da ancak II. Abdülhamîd, V. Mehmed ve II. Abdülmecid daha uzun bir ömre mâlik olmuşlardır. Saltanat müddeti bakımından ise Kaanûnî, bütün Osmanoğulları içinde en başta gelmektedir. Saltanatı milâdî hesapla, 46 yıldan ancak 15 gün eksiktir. Bu sûretle Trabzon'da doğan Kaanûnî, imparatorluğun öbür ucunda, Sigetvar'da ölmüştür. Babasının padişahlığı üzerine, başka erkek kardeşi olmadığı için rakîbsiz şekilde ve 17 yaşında velîahd, 25,5 yaşında da padişah olmuştur. Uzun saltanatının 10 yıl, 3 ay, 5 gününü seferde geçirmiş ve tam 13 sefer yapmıştı. Sigetvar iç kalesi, ölümünden 5 saat sonra düştüğü için, bu hâdiseyi görememiştir. Vefatında yatağının başında yalnız Sokollu Mehmed Paşa ile hükümdârı tedâvi eden Hekimbaşı Kaysûnî-zâde Bedreddin Mehmed Çelebî bulunuyorlardı.

Kaanûnî'nin ölümünden sonra, daha güneş doğmadan, Sokol-

lu, sır kâtibi Ahmed Feridun Bey'i vezirlerin çadırlarına gönderip kendilerini dâvet etti. Bu arada Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri de çağırıldı. Hükümdarın ölümünün askerden gizlenmesine, yeni pâdişâh Orduy-ı Hümâyûn'a erişinceye kadar Kaanûnî'nin sağ olarak gösterilmesine ittifakla karar verildi. 12 kişilik bir hey'et, padişahı dinî merâsimle teçhiz ve tekfin etti. Bu hey'ette Hekimbaşı Kaysûnî-zâde Bedreddin Mehmed Çelebî, Hunkâr başimamı Derviş Efendi ve Hasoda subayları bulunuyordu. Bunların içinde İmam Hasan Ağa da vardı ki, Kaanûnî'ye pek benzerdi. İşte bu zat, Sokollu'nun emriyle, padişahın elbisesini giydi. Makiyajla Kaanûnî'ye iyice benzetildikten sonra, saltanat arabasına oturtuldu. Padişahın bütün hareketlerini taklîd ediyordu. Arada Sokollu da onun yanına sokularak gûya bir şeyler arzediyordu. Bu sûretle padişahın öldüğü şayiaları önlendi ve Ordu'nun Macaristan'da bir taşkınlık eseri göstermesinin önü alınmış oldu.

Kaanûnî'nin iç organları, tahtının bulunduğu yerin arkasına gömüldü ve sonradan burada bir türbe yapıldı. Macarlar bu mevkıe hâlâ «Türbek» demektedirler. Türkler, Macaristan'dan çekildikten sonra, bu türbe Katolik kilisesine çevrilmiştir. Şimdi «Türk Kilisesi» denmekte ve gelen ziyâretçilere : «İşte Muhteşem Süleymân'ın kalbi burada gömülüdür» denmektedir.

Sokollu, Kaanûnî'nin öldüğü gecenin sabahı, 7 eylûl günü erkenden Kütahya'da Germiyan Tahtı'nda oturan Velîahd-Şehzâde Selim'e ulak gönderdi.

Gene bu 7 eylûl günü, Sigetvar'ın iç kalesi de fethedildi. Zriny'nin yanında yalnız 600 askeri kalmıştı. Bunlar kılıçtan geçirildi veya esir alındı. Zriny, Türk esirlerine korkunç işkenceler yaptığı için, Sokollu'nun emriyle, esir edilmesine rağmen îdam olundu. Bu sûretle Sigetvar kuşatması, 33 gün sürdü. Sokollu, hayli harâb olan kaleyi tâmîr ettirdi. Sigetvar, bir sancağa merkez yapıldı ve ilk sancakbeyi olarak, alay beylerinden İskender Bey tâyin olundu.

Sokollu'nun Sultan Selim'e gönderdiği ulak, padişah yaverlelerinden Hasan Çavuş'tu. Taşıdığı mektubun mealini bilmiyordu. Sigetvar'dan Kütahya'ya 11 günde geldi ve 19 eylûlde mektubu Sultan Selim'e verdi, Hasan Çavuş, Istanbul yoluyla Kütahya'ya gitmişti. Sigetvar-Istanbul yolunu tam bir haftada almıştır. Sultan Selim bu sırada Kütahya'da değil, Afyonkarahisar'ın güneybatısındaki Sincanlı'da idi. Mektubu burada aldı. Sultan Selim, bilmediğimiz bir sebepten Sincanlı'da, babasının ölümünü bildi-

ren sadâret tezkeresini aldıktan sonra, bir hafta kalmıştır. Ancak 27 eylûl günü Kütahya'ya gelmiş, o gün cuma olduğu için, şehirde hutbenin adına okunmasını emretmiştir. Bu sûretle Cihan İmparatorluğu'nda Kaanûnî'nin ölümü, ilk defa resmen Kütahya şehrinde ilân edilmiştir. II. Selim, Kütahya'ya geldiği günün akşamı, Istanbul'a doğru yola çıkmıştır. Kendisine refakat edenler arasında baş hocası Hâce-i Sultânî Atâullah Efendi, lâlası Tütünsüz Hüseyin Paşa da bulunuyordu. Kütahya-Istanbul yolunu 3 günde almış ve 30 eylûl günü Kadıköyü'nden Topkapı Sarayı'na geçmiştir. Aynı gün Istanbul'da cülûs merâsimi yapılmıştır. Bu merâsimi, II. Selim'in Belgrad'a gitmesini, Kaanûnî'nin cenazesi ve Ordu ile berâber Istanbul'a dönmesini, bundan sonraki *VII. Kitab*'ımızın ilk sayfalarında ele alacağız.

Sigetvar düşünce, 30 eylûlde Babocsa, Belevar, Szekesd, Berzentz, Zapanyi gibi çevredeki Almanlar'ın elinde bulunan Macar kaleleri de teslim olmuştur. Bunların en mühimmi, Babocsa'dır. Bu kaleler, 1532'de de fethedilmiş, fakat bir müddet sonra Almanlar'ın eline düşmüştü.

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın Şahsiyeti

Hayatını incelerken, Kaanûnî Sultan Süleyman'ın şahsiyetinin ana çizgileri ve karakteri de anlaşılmıştır. Ancak burada birkaç söz daha söyliyeceğiz.

Kaanûnî Sultan Süleyman, son seferine ölmek için, başka bir deyişle, öleceğini bile bile çıkmıştır. Bunun bütün emâre, hattâ delilleri ortadadır. Ataları gibi harb meydanında, ordusunun içinde, otağ-ı hümâyûnda ölmek istemiş, saray-ı hümâyûn hareminde ölmekten ürkmüştür. Son nefesine kadar devletinin selâmetini ve yüceliğini düşünmüştür.

Kaanûnî Sultan Süleyman, Türk-Osmanlı hükümdarları arasında, diplomasi ve devlet idaresinde gösterdiği dehâ bakımından Fâtih'ten, askerlik dehâsı bakımından gene Fâtih'ten ve babası Yavuz'dan sonra gelir. Askerlik bakımından Kaanûnî'yi 4. olarak Yıldırım, siyâsî ve idârî bakımdan 3. olarak Yavuz, 4. olarak II. Mahmud takıyb eder.

Kaanûnî'yi şahsen gören Malta şövalyelerinden Anthoine Geuffroy, onu şöyle tavsîf ediyor: «Uzun boylu, zayıf, esmer çehreli, geniş ve yüksek alınlı» *(Briefve, Description de la Court du Grand Turc)*.

«Zamanın hiçbir hükümdârı, Yavuz'un tek vârisi Kaanûnî Süleyman'dan daha iyi bir eğitim görmemiş ve büyük bir devleti idâre için onun gibi pratik şekilde yetişmemiştir» (S. N. Fisher, *The Middle East, A History,* New York, 1959, 222).

«Kaanûnî, devlet nüfuz ve haysiyetine halel verecek bir şeyde müsamaha etmediği gibi, bu gibi hallere meydan verilmemesini de tavsiye ederdi. Kendisi ile görüşenlerin kapalı mütalâalarından, maksatlarını sezer ve ona göre cevap verirdi» (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 408).

Mutaassıb bir Fransız olan, Hammer mütercimi Hellert şöyle diyor (Hammer, XIX, *Atlas,* 20b) : «Bütün Yeniçağ tarihi boyunca, ihtişam bakımından Süleyman'la mukayese edilebilecek bir tek hükümdar tanıyoruz ki, o da XIV. Louis'dir» (*). Tabiî XIV. Louis'nin ihtişamının, Kaanûnî'ninki ile uzaktan bile mukayese kabûl edemiyeceği, en basit faktörlerden anlaşılabilir bir keyfiyettir.

Büyük tarihçi Iorga, Kaanûnî'nin Charles-Quint'den daha büyük bir şahsiyet olduğunu, başında bulunduğu Türk imparatorluğunu, Avrupa'nın hiçbir devletinin aynı müddet içindeki tekâmülüyle mukayese dahi edilemiyecek derecede geliştirilip halefine teslim eylediğini yazıyor *(Voyageurs Français dans l'Orient,* 21).

Kaanûnî, edebiyat ve hukuk gibi sahalarda bilgindi. Arabça ve Farsça'dan başka Sırpça da biliyordu (Hammer, *GOR,* II, 176). Şâirliğinden yukarıda bahsedilmişti. Şu beyitleri pek meşhurdur :

Halk içindê mû'teber bir nesne yok devlet gibi
Olmayâ devlet cihandâ bir nefes sıhhat gibi
Saltanat dêdiklerî ancak cihan gavgaasıdır
Olmayâ baht-û sa'âdet dünyedê vahdet gibi

Bâkî, Kaanûnî'nin ölümüne şu tarihi düşürmüştür :

Adem ıklîminê azm eyledî çünkim Süleyman Hân
İlâhî kabrinê bir revzen aç Firdevs-i â'lâdan
İşitdim fevtin ol Sultân-ı â'lî-şânın ey Bâkıy
Dedim târîhın «azm etdî bakaayâ dâr-ı dünyâdan» *(974=1566)*

(*) "Nous ne connaissons dans l'histoire moderne qu'un prince auquel on puisse comparer Souleiman pour l'éclat: c'est Louis XIV"

Bâkî'nin, Kaanûnî için yazdığı terkîb-i bend şeklindeki *Mersîye-i Hazret-i Süleymân Hân,* Türk şiirinin büyük eserlerindendir. 8. bendin 4. beytinin ilk mısraında Bâkî :

Halk-ıy cihâna kırk sekiz gün duyurmadı

diyerek, Sokollu'yu, Kaanûnî'nin ölümünü 48 gün saklamaya muvaffak olduğu için, öğmektedir. Bâkî, sonradan Kaanûnî'nin tek ve pek sevgili kızı, Rüstem Paşa'nın zevcesi Mihrimah Sultan için de terkîb-i bend şeklinde *Mersîye-i Berây-i Vefât-ı Hazret-i Hala Sultân* adlı büyük manzumesini yazmıştır. Mihrimah Sultan öldüğü zaman tahtta Kaanûnî'nin torunu III. Murad bulunuyordu ve Mihrimah Sultan, III. Murâd'ın halası idi. Bu manzûmenin I. bendinin 8. beyti şöyledir :

Mihr-ü Mâh-î felek-î baht-u sa'âdet Sultân
Şem'-i eyvân-ı serâ-perde-i ısmet Sultân

Kaanûnî, Fâtih'in imparatorluğun anayasası olan *Kaanûn - Nâme*'sinin yerine, onu esas almakla berâber, yeni bir esas teşkilât kanunu koymuştur. Bu eser, Kaanûnî'yi, dünya tarihinin büyük hukukçuları arasına sokmaktadır (nitekim bu sıfatla Washington'da Kongre galerisine büstü konulmuştur). İmparatorluğun diğer kanunlarını ise bilhassa Ebussuud Efendi yapmıştır. *Kaanûn-Nâme-i Sultân Süleymân*'da, 1. bâbın 1. faslında, ceza hukuku bakımından imparatorluğun bütün tab'asının birbirine eşit olduğu, hepsinin aynı cürümden aynı cezâyı göreceği, şu şekilde anlatılmaktadır :

«Cinâyât mukaabelesinde olan cürm-ü siyâset bâbında vaz' olundu ki, sipâhî ve ra'îyet ve şerîf ve vazî' ve denî' ve refî' arasında müşterekdir. Şöyle ki : Her kim bu cerâimden birisi ile mücrim ola, mukaabelesinde tâ'yîn olunan ukuubetle muâkab olur».

Bu vesileyle, İ. H. Dânişmend şöyle demektedir (*Kronoloji,* II, 358) : «Her hâlde bu vaziyet XVIII. asrın sonlarındaki Fransız inkılâbından çıkan müsâvât esâsının Türkiye'ye ancak XIX. asırdaki Tanzîmât-ı Hayrîye'den itibaren girebilmiş olduğunu iddia edenlerin yüzlerini kızartmak lâzım gelecek bir vaziyettir. Şahsî hukuk itibariyle sınıf ve mevki farkı bakımından da, Osmanlı imparatorluğunun teşekkülünden beri tatbik edilmiş en eski esas mahiyetindedir».

Bu mevzuları, medeniyet ve teşkilâta ait ciltlerimizde inceliyeceğimiz için, daha fazla üzerinde durmuyoruz.

(56) 1566'da TÜRKİYE

Gösterilen şehirlerin hepsi Türkiye İmparatorluğunun eyalet merkezleridir. İrâ eyalet merkezlerinin altı çizilmiştir.

DANİMARKA
İSVEÇ KR.
KUZEYDENİZİ
İSKOÇYA KR.
NORVEÇ KR.
BALTIK DENİZİ
RUSYA İMP. (ÇARLIĞI)
KAZAK TÜRK HANLIĞI
KİŞMİR
HARZEM TÜRK HANLIĞI
ATLAS OKYANUSU
BRİTANYA (İNGİLTERE) KR.
HAZAR DENİZİ
TÜRKİSTAN İMPARATORLUĞU
(CENGİZLİ ŞEYBÂNİ HANLARI)
(DOĞU TÜRK HAKANLIĞI)
LEHİSTAN KR.
HOLLANDA-BELÇİKA (İSP.)
ALMANYA İMP.
Suçava
Bahçesaray
Kefe
İRAN TÜRK İMPARATORLUĞU (SAFEVÎ ŞAHLARI)
Budin
Erdel Belgradı
Trabzon
Targovişte
KARADENİZ
FRANSA KR.
Hemedân
Tımışvar
Sivas
Erzurum
Van
(İSP.)
VENEDİK CUMH.
Diyarbakır
Sofya
İstanbul
CENEVİZ CUMH.
Bosnasarayı
Kütahya
Konya
Halep
HİNDİSTAN TÜRK İMP. (TIMUROĞULLARI)
PORTEKİZ KR.
İSPANYA KR.
PAPALIK
SARDUNYA (İSP.)
İKİ SİCİLYA KR. (İSP.)
Şam
Basra
BASRA KÖR.
TUNUS ARAP KR.
Maskat
MALTA
AKDENİZ
Cezayir
Kahire
Trablusgarp
FAS ARAP İMPARATORLUĞU (SÂ'Dİ SULTANLARI)
KIZILDENİZ
Mekke
San'a
ADEN KÖR.
Massava
MÜSLÜMAN ZENCİ KIRALLIKLARI (FAS'A TÂBİ)

Kaanûnî devrindeki Türk haşmeti, Avrupalı tarihçileri şaşırtmıştır. d'Ohsson'dan (*Tableau Général,* VII, 443) en modern tarihçilere, meselâ büyük bir dünya tarihi yazmış olan Belçikalı Pirenne'e kadar eski ve yeni müellifler, Türkiye'nin bu devirde Almanya ve Rusya imparatorlukları ile Lehistan krallığı ve Venedik cumhuriyeti gibi 4 büyük Avrupa devletinden vergi alması ve Fransa krallığını himâyesi altına kabûl etmesi üzerinde bilhassa durmaktadırlar. Gerçekten Türkiye, Almanya ve Venedik'ten yıllık vergi alıyordu. Lehistan ve Rusya gibi daha az ehemmiyetli büyük devletler ise, bu yıllık vergiyi, Türkiye'ye değil, fakat onun tâbii olan Kırım Hânlığı'na veriyorlardı. 1571'de «Korkunç» denen Çar IV. İvan, Devlet Giray Han'la yaptığı muâhede mûcibince, 60.000 altın rublelik yıllık vergi vermekte devam etmeyi kabûl ediyordu (d'Ohsson, VII, 443). Bu sûretle Türk nüfuzunun erişmediği pek az devlet kalıyordu.

«XVI. asırda hiç bir mühim mes'ele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Sumatra'dan Toulon'a, Mombasa'dan Astırhân'a kadar Osmanlı kuvvetleri, dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Bu, Kaanûnî Süleymân'ın, gazâ fikrine dayandırdığı dünya politikası idi» (H. İnalcık, *Türk Dünyası Elkitabı,* 981).

Avrupa umumî efkârı, Türkiye'ye ait her şeye büyük ilgi gösteriyordu. Avrupa'da 1529 yılında mevzu bakımından tamamiyle Türkiye'yi ele alan 56 kitap basılmıştır ki, bunların 29'u Viyana muhasarası üzerindedir. Bu sûretle Türkiye'ye ait 1532'de 76, 1533'te 59, 1542'de 71 kitap basılmıştır. XVI. asırda kitap yayını, zamanımızdakiyle mukayese kabûl edecek bir seviyede bulunmadığı için, Türkiye'ye karşı gösterilen alâkanın derecesi, açıkça belli olmaktadır (Göllner, *Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, I : 1501-1550,* Bükreş, 1961).

Kaanûnî Sultan Süleyman'ı mevzû alan sayılması imkânsız sayıda piyes, roman vs. vardır. Bunlar, dünyanın her dilinde mevcuttur. Bir fikir vermek için, yalnız XVII. asırda ve yalnız İngiltere'de ve yalnız piyes şeklindeki eserleri zikrediyoruz (Bernâ Moran, 151-2, 2, 8-9, 61, 2-3, 5-6) : Thomas Kyd, *The Tragedie of Soliman* (1599), Fulke Greville, *The Tragedy of Mustapha* (1609), I. Fletcher ve Philip Marsinger, *The Knight of Malta* (1647), Sir William Davenant, *The Siege of Rhodes* (1656) (bu eser İngiltere'de sahneye konan ilk operadır, *Türk Ans.,* XII, 343b), Aynı Yazar, *The Siege of Rhodes : Second Part* (1663), Earl of Orrery (Roger Boyle), *The Tragedy of Mustafa, Son of Solyman the Magnificent* (1668), Elkanah Eettle, *Ibrahim the Illustrious Bassa* (1677).

Kaanûnî'nin Ölümünde Türkiye İmparatorluğu (1566)

Yavuz Sultan Selim'in ölümünde Türkiye imparatorluğunu teşkil eden topraklar, takriben 6.557.000 km² idi. Bunun 1.702.000 km²'si Avrupa'da, 1.905.000 km²'si Asya'da, 2.950.000 km²'si de Afrika'da idi. 46 yıl sonra, 1566'da, Kaanûnî Sultan Süleyman öldüğü anda imparatorluk, iki mislinden fazla bir genişlik arzediyordu. Büyüklüğü takriben 14.893.000 km²'yi buluyordu. Bunun 1.998.000 km²'si Avrupa'da, 4.169.000 km²'si Asya'da, 8.726.000 km²'si de Afrika'da idi.

Avrupa'da —bugünki siyâsî sınırlara göre— Eszak hâriç Macaristan, Erdel (Transilvanya, şimdi Romanya'da), Banat (şimdi Romanya, bir kısmı Yugoslavya'da), Belgrad ve Voyvodina (Yugoslavya'da), Hırvatistan (keza), Slovenya (keza), Ege'de Kiklad ve Sporat adaları, Mora'da Navplion limanı, Sicilya'nın güneyinde Pantelleria ve Lampedusa adaları, Kaanûnî devrinde fethedilip imparatorluğa katılmıştır.

Asya'da şu topraklar fethedilmiştir : Rodos ve Oniki Ada, Türkiye'nin şimdiki Van, Ağrı, Hakkâri vilâyetleri, Batı Gürcistan, Irak'ın Yavuz devrinde fethedilen parçalar dışında kalan kısmı (orta ve güney bölgeleri), Arabistan (Aden, Lahc, Katar, Ummâ-nu'l-Mütesâlih, Necd, Ummân, Hadramût, Küveyt, Bahreyn vs. ki, bunların çoğu himâye bölgeleri idi). Ayrıca evvelce himâye altında imparatorluğa dâhil olan Sakız adası ile Erzurum ve Kars çevresi, doğrudan doğruya ilhak edilmiştir.

Afrika'da şu kazançlar elde edilmiştir : Eritre, Cibûti, Kuzey ve Güney Somali, Habeşistan'ın bir parçası (himaye), Trablusgarb ve Fizân, Sahrâ, Güney Tunus, şimdiki Çad-Nijer ülkelerinin bir kısmı üzerine yayılan ve himâye rejiminde olan Bornu Müslüman Zencî krallığı. Ayrıca Yavuz devrinde himâye rejiminde olan Cezâyir, doğrudan doğruya ilhak olunmuştur.

Yukarıdaki hesaba, Kaanûnî'nin yarım asırlık saltanatı sırasında geçici olarak imparatorluğa katılmış, fakat 1566 yılında Türkiye'ye dâhil bulunmıyan ülkeler katılmamıştır. Bu ülkelerin büyüklüğü de 1.000.000 km²'yi geçmektedir. Şöyle ki : Kırım'a bağlı Kazan (200.000 km² kadar) ile Astırhan (100.000 km²) hanlıkları ile Çuvaşistan (20.000 km²), Kaanûnî'nin ölümünden 10 yıl kadar önce Rusya'nın eline geçmiştir. Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'daki Şirvan Türk krallığı (100.000 km²), Hazar güneyindeki Geylân İran prensliği (7.000 km²) bir ara Türkiye'ye tâbî olmuş, fakat sonunda Safevîler'de kalmıştır. Keza bilhassa Irâ-

kayn sefer-i hümâyûnunda fethedilen İran eyâletleri de muhafaza edilememiştir. 350.000 km² kadar tutan bu eyâletler şunlardır : Âzerbaycan, Lûristan, Hemedân, Hamse, Kirmânşâh, Ardelân (Kürdistan), Hûzistân (İran Arabistân)'ın güneyi, Isfahân, Yezd, Kazvîn, Rey (Tahran) eyâletlerinden de parçalar.— Gene bu devirde Fas'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgeleri (150.000 km²), Avusturya'nın birçok eyâleti, İtalya'nın Reggio, Sicilya'nın Messina gibi birçok limanları, bu arada Otranto, Korsika ve Gozo adaları, Balear Adaları'nın bir kısmı, Rutenya, Rusya'nın Nijniy Novgorod (Gorky) vs. bölgeleri, geçici olarak Türk işgalinde kalmış, fakat bunların hiçbiri, yukarıdaki hesaba dâhil edilmemiştir. Kezâ bir ara Kırım'a tâbî olan ve daimî şekilde yıllık vergi ödiyen Rusya da hâriç tutulmuştur.

Türkiye âzamî genişliğine bu devirde değil, Kaanûnî'nin torunu III. Murad devrinde (1574-1595) ulaşmış, Fas imparatorluğu ile Lehistan krallığının himayeye alınması ve Kafkasya fütûhâtı ile pek çok büyümüştür.

(57) 1566'da TÜRK DÜNYASI

Bu haritaya yalnız Türk devletleri alınmıştır.

X

XVI. ASRIN ORTALARINDA DÜNYANIN UMÛMÎ SİYÂSÎ TABLOSU (1566)

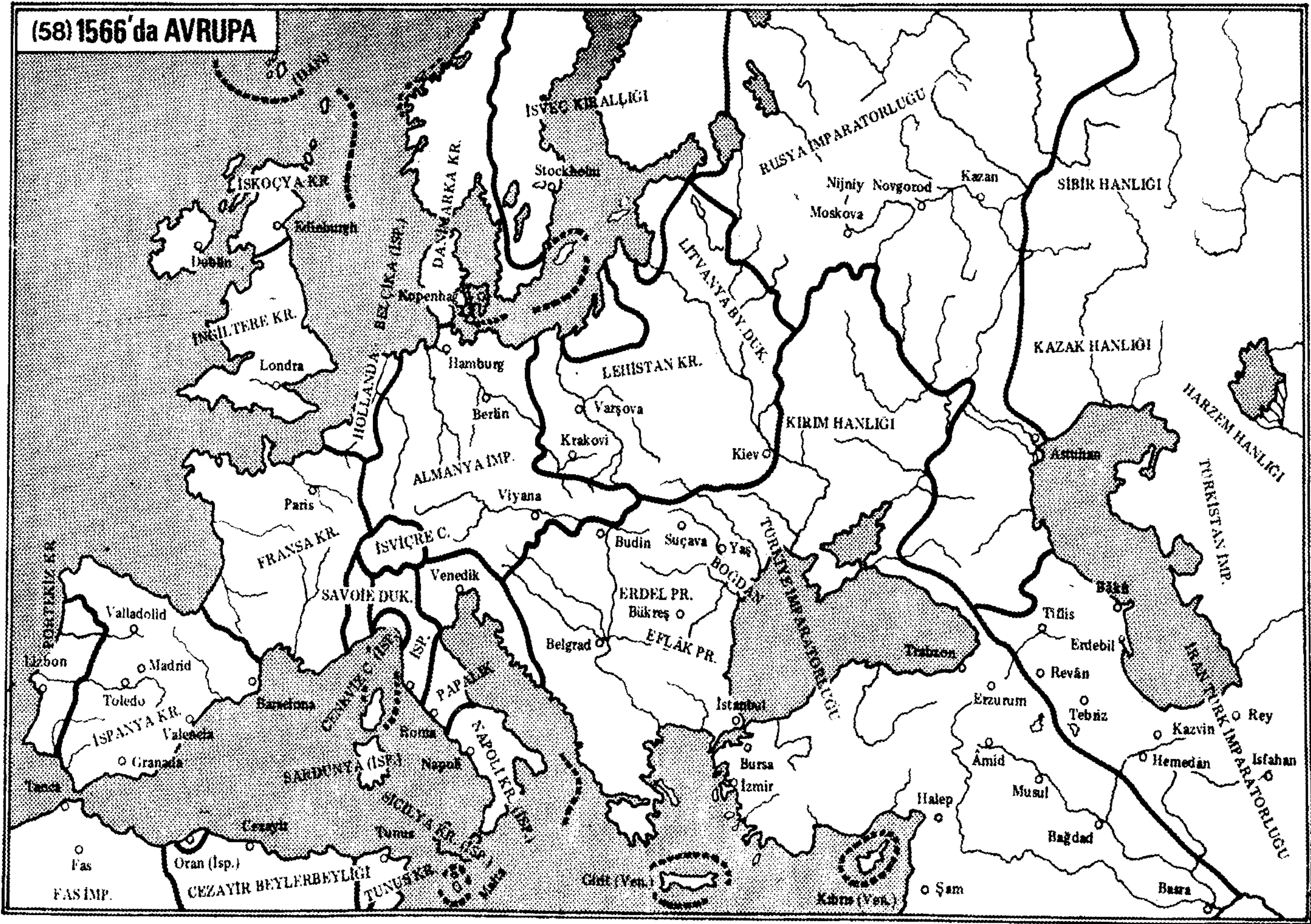
1. AVRUPA

KAANÛNÎ'nin öldüğü 1566 yılında dünya devletlerinin durumlarını kısaca gözden geçirmek sûretiyle, Türkiye'nin dünya üzerindeki pozisyonunu daha iyi anlamış olacağız.

Yalnız Avrupa kıt'asındaki toprakları bakımından, bu tarihte, nüfusça Avrupa'nın 1. devleti Türkiye (28 milyon kadar), 2.'si İspanya (19 milyon), 3.'sü Almanya (18 milyon), 4.'sü Fransa (15 milyon) idi, başka hiçbir Avrupa devletinin nüfusu 10 milyonu aşmıyordu. Türkiye'nin, İspanya'nın, Avrupa dışında da pek geniş toprakları vardı. İspanya ile Almanya, henüz 10 yıl önce (1556) Charles-Quint'in Almanya için kardeşi, İspanya için oğlu lehine tahttan feragat etmesiyle ayrılmışlardı. Ayrılmadan önce, 36 milyonluk o zaman için pek muazzam bir topluluk meydana getiren Almanya-İspanya, yalnız Avrupa kıt'asındaki nüfus bakımından, Türkiye'yi de geçiyordu.

Genişlik bakımından Avrupa'nın en büyük devleti Rusya idi. Sonra Türkiye, sonra İsveç, sonra İspanya, sonra Almanya, sonra Lehistan geliyordu. Bunlar dışında —Fransa dâhil— hiçbir Avrupa devletlerinin toprakları 500.000 km²'yi geçmiyordu. İsveç, henüz büyük devletlerden sayılmıyordu. Rusya da 10 yıl önce büyük devletler arasına girmişti. Avrupa büyük devletleri, güç ve ehemmiyet bakımından şöylece sıralanabilir:

Türkiye
İspanya
Almanya
Fransa
Venedik
Portekiz
İngiltere
Lehistan
Rusya

(58) 1566'da AVRUPA
İSVEÇ KIRALLIĞI
RUSYA İMPARATORLUĞU
SİBİR HANLIĞI
İSKOÇYA KR.
Edinburgh
Dublin
DANİMARKA KR.
Stockholm
Kopenhag
Nijniy Novgorod
Kazan
Moskova
LİTVANYA BY. DUK.
İNGİLTERE KR.
Londra
BELÇİKA (İSP.)
HOLLANDA
Hamburg
Berlin
LEHİSTAN KR.
Varşova
Krakovi
KAZAK HANLIĞI
HARZEM HANLIĞI
KIRIM HANLIĞI
Kiev
ALMANYA İMP.
Paris
Viyana
TÜRKİSTAN İMP.
FRANSA KR.
İSVİÇRE C.
Budin
Suçava
Yaş
BOĞDAN
TÜRKİYE İMPARATORLUĞU
PORTEKİZ KR.
Venedik
SAVOİE DUK.
ERDEL PR.
Bükreş
Valladolid
Tiflis
Erdebil
Belgrad
EFLÂK PR.
Lizbon
Madrid
İSP.
Trabzon
Revân
Toledo
Barselona
PAPALIK
Erzurum
Tebriz
İSPANYA KR.
Valencia
Roma
NAPOLİ KR.
Kazvin
Rey
Granada
SARDUNYA (İSP.)
Napoli
Âmid
Hemedân
Isfahan
İRAN TÜRK İMPARATORLUĞU
Bursa
İzmir
Musul
Halep
Fas
Oran (İsp.)
CEZAYİR BEYLERBEYLİĞİ
Bağdad
FAS İMP.
Şam
Basra
Kıbrıs (Ven.)

Bu listede dikkati çeken taraf, XV. asrın ortalarında Avrupa'nın Türkiye'den sonra 2. devleti olan Venedik'in düşmeye başlamasıdır. Bunun sebebi, XVI. asır ticâretinde Akdeniz'in inhisarını kaybetmesi ve bu ticâretin Okyanuslar'a yayılmasıdır. Portekiz, bu sebeple, 1499'dan beri büyük devletler arasına girmiştir. Lehistan ve Rusya'nın güçsüzlüklerinin sebebi, tamamen kara devleti olmalarıdır. Zâten Rusya bu asırda ve XVII. asırda bir «Avrupa devleti» mahiyetinde değildir. Tamamen bir Ortaçağ cemiyeti hâlinde ve her bakımdan Avrupa'dan geridir. Altınordu Hâkanlığı'nın maddî olduğu kadar mânevî mirasını da toparlamak sûretiyle güç ve mevki kazanmaya çalışmaktadır.

Nisbetsiz şekilde öteki Hıristiyan Avrupa devletlerinden güclü olan İspanya krallığı, İspanya'dan başka İtalya'nın en güzel eyâletlerini, Sicilya'yı, Napoli krallığını, Milano'yu (Lombardiya), Sardunya'yı elinde tutmaktadır. Avrupa'nın en sanayileşmiş ülkeleri olan Holanda ve Belçika da İspanya'nın elindedir. Bugün Fransa'ya ait olan Franche-Comté, Roussillon, Artois gibi yerler de İspanya'nındır. İspanya, Amerika kıt'asından sonra Asya'ya da el atmış, Filipin Adaları'nı elde etmiştir.

Almanya imparatorluğu, feodal bir devlettir. İmparatora doğrudan doğruya ait olan yerler, eski Bohemya krallığı (Bohemya ve Moravya ile Silezya), eski Macaristan krallığının Türkiye'ye geçmeyen bâzı parçaları (Slovakya vs.) ki bu parçalar için Almanya, Türkiye'ye tâbî idi , Avusturya arşidukalığından ibârettir. Devlet, Trieste limanı vâsıtasiyle Adriyatik'e, dolayısıyla Akdeniz'e de inmektedir. Bu topraklar dışında Almanya'da 500 kadar devlet ve devletçik vardır. Bâzılarının nüfûsu birkaç yüzden ibâret olan bu devletçiklerin hükümdarları, imparatora tâbidirler. Bu tâbiiyet bağları henüz oldukça kuvvetlidir. Bu hükümdarcıklardan bir kısmı Katolik'liği bırakıp Protestan'lığa geçmişler, fakat imparatorlarıyla olan bağlarını koparmamışlardır. Bu sûretle Almanya, Katoliklik'e dayanmakla berâber bir Katolik-Protestan devlet olmuştur. İspanya, Portekiz, Venedik, Lehistan, hattâ Fransa'daki koyu Katoliklik burada yoktur. İngiltere, Protestan/Anglikan, Rusya ise Ortodoks'tur.

İskoçya, henüz ayrı bir krallıktır, İngiltere ile birleşememiştir. İngiltere, Galler ve İrlanda, «Büyük-Britanya ile İrlanda» krallığını meydana getirmektedir. İngiltere, mahcub şekilde Kuzey Atlantik'e el atmaya başlamıştır. Danimarka-Norveç, tek krallıktır ve Güney İsveç, İzlanda gibi yerler de 1,5 milyon nüfuslu bu devlete aittir. İsveç krallığının nüfusu 2,5 milyondur ve Finlandiya,

Karelya ve bir kısım Baltık ülkelerini de içine almaktadır. Lehistan krallığı ile Litvanya büyük-dukalığından meydana gelen Lehistan'ın 6 milyondan fazla nüfusu vardır. Beyaz Rusya, bu krallığa aittir. Venedik Cumhuriyeti'nin nüfusu 4 milyona yakındır. Venedik, Dalmaçya, Doğu Lombardiya, Kıbrıs, Girit ve Korfu, bu kudretli devletin elindedir.

Diğer Avrupa devletleri arasında, Korsika ile Ligurya'yı elinde tutan Ceneviz Cumhuriyeti (800.000 nüfus), İsviçre Cumhuriyeti (1,2 milyon), Papalık (1,8 milyon), Malta (100.000), Ferrara Dukalığı (140.000), Savoie Dukalığı (1,5 milyon), Mantua Dukalığı (110.000), Parma Dukalığı (200.000), Luka Dukalığı (70.000), Toskana (Floransa) Büyük-Dukalığı (800.000) sayılabilir.

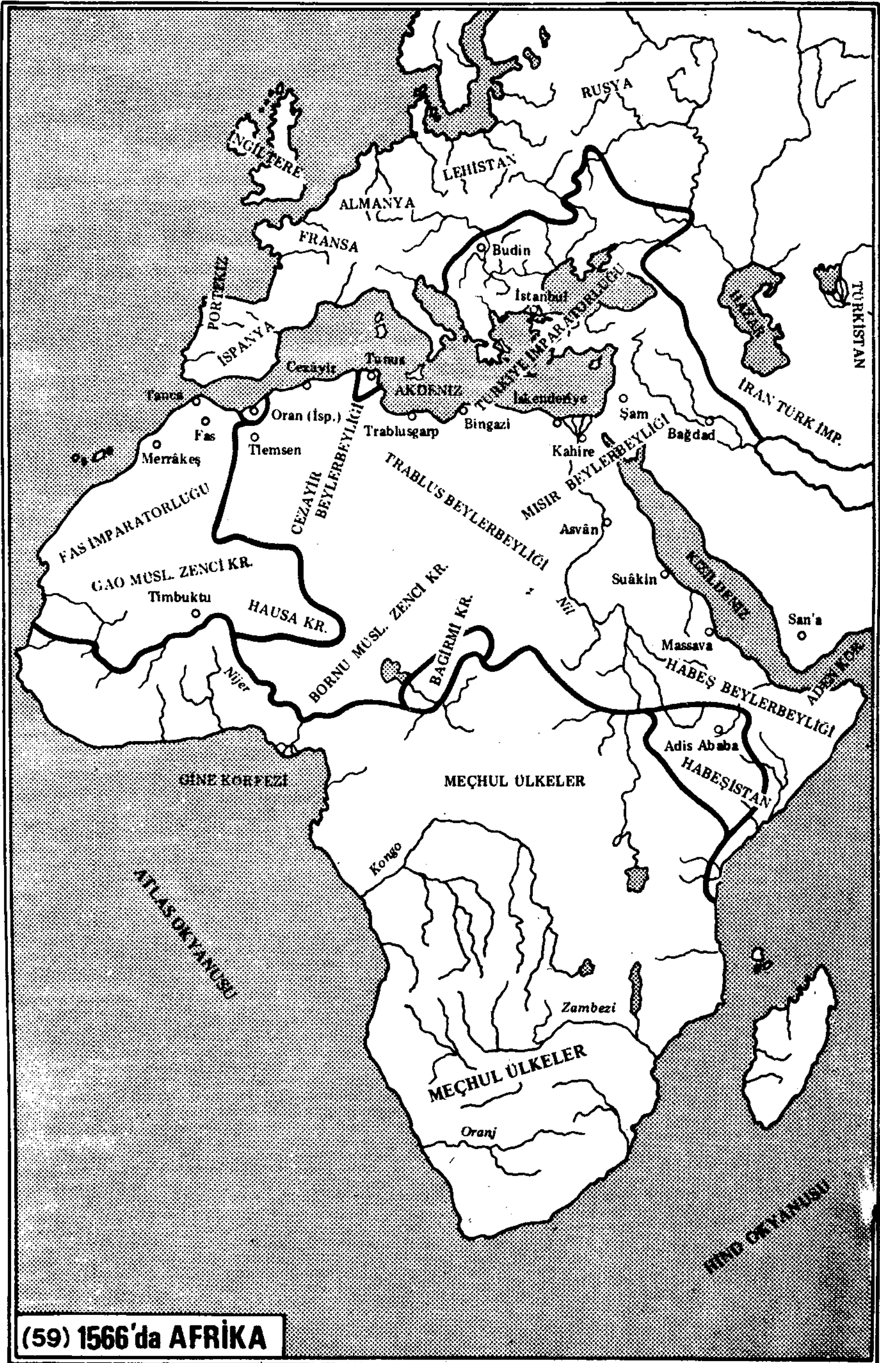
Bütün Hıristiyan Avrupa'da nüfusu 200.000'i geçen sâdece 5 şehir vardır : Londra, Paris, Napoli, Venedik ve Lizbon .

2. AFRİKA

Afrika kıt'asının en büyük kısmını Türkiye eline geçirmiştir. Bu kıt'ada aşağı yukarı 8,7 milyon km² tutan ülkeler, doğrudan doğruya veya tâbiiyet yoluyla Türkiye'ye aittir. Bu topraklarda takriben 17 milyon nüfus yaşamaktadır.

Türkiye'nin Afrika'da 4 beylerbeyiliği vardır : Yarım asır önce Türkiye'ye katılan Memlûk imparatorluğunun Afrika'daki topraklarını içine alan ve Türkiye'nin en mühim eyâletini teşkil eden Mısır Beylerbeyiliği (merkezi Kahire), Cezâyir Beylerbeyiliği (merkezi Cezâyir), Tunus'un en mühim kısmını da içine alan Trablusgarb Beylerbeyiliği (merkezi Trablusgarb) ve Habeş Beylerbeyiliği (merkezi Massava). Mısır Beylerbeyiliği bugünki Mısır'dan başka Doğu Sudan ve Bingazi'yi, Trablusgarb Beylerbeyiliği ise, bugünki Libya'dan (Bingazi hâriç) başka Tunus'un üçte ikisini ve güneye doğru Orta Afrika'da mühim bir araziyi içine alıyordu. Bu 4 beylerbeyiliğe bağlı, yahut doğrudan doğruya padişâhın metbûluğunu tanıyan Orta Afrika'nın Müslüman Zencî devletleri vardı. Bunların en mühimmi, Çad Gölü'nün güneybatısına doğru uzanan Bornu krallığı idi. Habeşistan'daki Müslüman devletçikler de Türkiye'ye tâbi idi.

Türkiye'den başka Afrika'da büyük devlet olarak yalnız Fas imparatorluğu vardı. Bu Arab, devleti, bugünki Fas'tan başka, geniş ölçüde güneye, Batı Afrika'ya yayılıyordu. Fas'ı metbû tanıyan birçok Müslüman Zenci devleti vardı. Bunların en ehemmi-

(59) 1566'da AFRİKA

yetlileri, Gao Müslüman Zenci Krallığı ile Hausa Krallığı idi. Çad Gölü'nün güneydoğusunda uzanan ve Putperest olan Bagirmi Krallığı, Habeşistan'daki Ortodoks/Yâkubî krallık gibi, bağımsızdı.

Portekizliler, Doğu ve Batı Afrika kıyılarında bazı üsleri ellerinde tutuyorlardı. İspanya'nın da birkaç ehemmiyetsiz toprağı vardı. Bütün Orta (Kongo havzası) ve Güney-Afrika, meçhul ülkeleri teşkil ediyordu. Bu ülkelerde yaşıyan Zenciler, henüz tarihî zamanlara girmemişlerdi, yazı kullanmıyorlar ve bilmiyorlardı. Onun için bunların tarihleri hakkındaki bilgilerimiz pek iptidâîdir ve ancak arkeolojik donelere dayanmaktadır.

3. ASYA

XVI. asırda Avrupa'nın hayli ehemmiyet kazanmasına ve umumî dünya tarihi içindeki payını büyütmesine, birçok kıt'aya el atmasına rağmen, Asya, en büyük, güclü, zengin ve ehemmiyetli kıt'a olmak durumunu muhafaza ediyordu. 1566'da Asya'daki büyük devletler, güc sırasına göre şunlardır :

Türkiye
İran
Hindistan
Çin
Türkistan
Güney Hindistan

Bunlardan ilk dördü, Avrupa'nın bütün devletlerinden daha zengin ve güclü devletlerdi. Türkistan ile Güney Hindistan'ın ehemmiyetleri nisbeten azdı. İran Türk İmparatorluğu (Safevîler), Türkiye'den sonra dünyanın 2. devleti vaziyetinde idiler. Türkiye ve İran, yükselme hızlarından hayli kaybetmekle berâber, henüz hafif de olsa, yükselmelerine devam ediyorlardı. Halbuki Hindistan Türk İmparatorluğu (Timuroğulları) tam bir yükselme çağındaydılar, yükselme hızları, diğer iki büyük Türk devletinden fazlaydı. Nitekim XVII. asrın ortalarında Timuroğulları, Safevîler'i 3. derecede bırakıp dünyanın 2. devleti hâline çıkacaklardır. Türkiye, Anadolu'nun ve Arabistan'ın tamamını henüz ele geçirmişti. Arabistan'ın bâzı bölgeleri, tâbiiyet yoluyla devlete bağlanmıştı. İran, Türkiye'ye kaptırdığı Gürcistan'ın Karadeniz kıyıları dışında bütün Kafkasya'yı elinde tutuyor, fakat Türkiye bu büyük ülkeyi komşusundan koparmaya azimli görünüyordu. İran, Türkiye tarafından Arabistan'dan tamâmen çıkarılmıştı. İran'ın batı eyâletleri, Osmanlı istilâsına açıktı.

(60) 1566'da ASYA

BÜYÜK OKYANUS
KORE KR.
JAPONYA İMP.
MANÇURYA KR.
Pekin
ÇİN İMPARATORLUĞU
TUNGUZLAR
YAKUT TÜRKLERİ
MOĞOL HANLIKLARI
ÇAGATAY HANLIĞI
TİBET
NEPAL KR.
BUDİST ÇİNHİNDİ KIRALLIKLARI
BENGAL MELİKLİĞİ
KEŞMİR
HİND TÜRK İMP.
Agra
Bicapur
SEYLAN
HİND OKYANUSU
SAMOYEDLER
SİBİR HANLIĞI
KAZAK HANLIĞI
HARZEM HANLIĞI
Buhara
TÜRKİSTAN İMP.
Kazvin
İRAN TÜRK İMP.
RUSYA İMP.
İSVEÇ KR.
DANİMARKA KR.
İSKOÇYA KR.
İNGİLTERE KR.
FRANSA KR.
İSPANYA KR.
ALMANYA İMP.
LEHİSTAN KR.
(Ven.)
TÜRKİYE İMPARATORLUĞU
MÜSL. CAVA PRENSLİKLERİ
AÇE MELİKLİĞİ

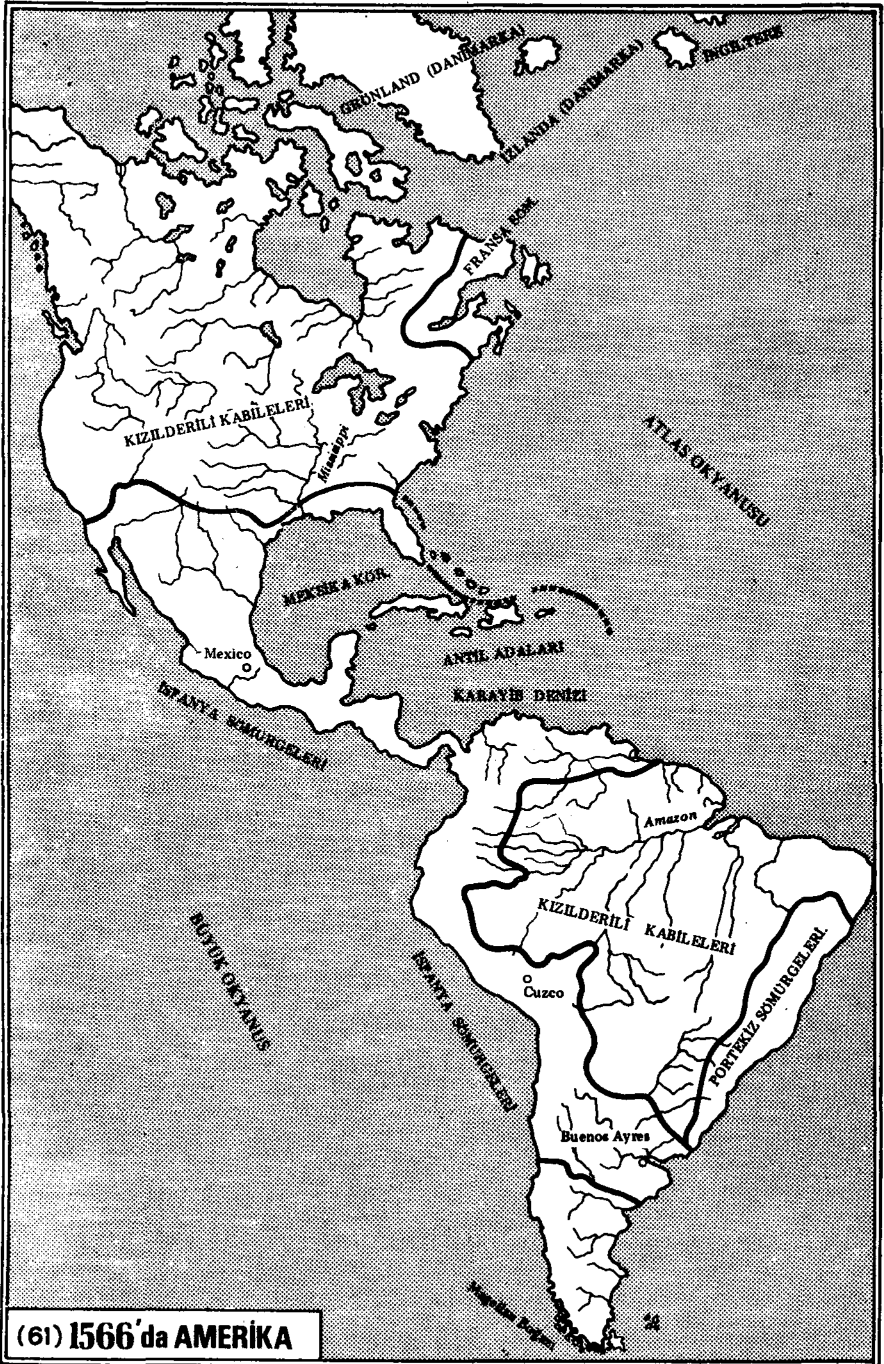
Afganistan'ın Farsça konuşan eyâletleri İran Safevîleri'ne, Afganca (Puştû) konuşan eyâletleri ise Hindistan Timuroğulları'na bağlı idi. Türkçe konuşan kuzey eyâletlerini Türkistan Şeybânîler'i ellerinde tutumakta devam ediyorlardı. Timuroğulları, Hindistan'daki diğer devletlerin zararına, bu kıt'ayı birleştirmek için, çok büyük bir faaliyete girişmişlerdi. Güney Hindistan'daki devletlerden imparatorluk derecesinde mühim olan, Âdil-Şâhlar idi. Bu hânedan, Osmanoğulları'ndan (II. Murad'dan) indikleri iddiasında idiler. Orta ve Güney Hindistan'daki diğer Türk, Müslüman ve Hindû devletlerinin ehemmiyetleri ancak mahallî idi. Bunlardan Gücerât Şâhlığı, Timuroğulları tarafından ortadan kaldırılmak üzere bulunuyordu.

Türkistan, duraklama devresindeydi. Orta Asya'daki bu tek büyük Türk devletinden başka diğer Türk devletleri, Harzem Hanlığı, Sibir Hanlığı, Kazan Hanlığı, Çağatay Hanlığı idi ve bunların hepsinin başında Cengiz Han'dan inen hânedânlar bulunuyordu. Moğolistan ve Doğu Sibirya'nın mühim kısmı, gene Cengiz Han'dan inen, fakat Türk'leşip Müslüman'laşamamış olan Budist Moğol hânlarının elindeydi. Doğu Avrupa'da gene Cengiz Hân'dan inen Kırım Hânları Türkiye'ye, Kasım Hânları ise Rusya'ya bağlı idi. Rusya, Urallar'a dayanmış, bu sıradağları atlayıp Asya kıt'asına, Sibirya'ya geçmek için hazırlanıyordu. XVI. asrın sonları, Doğu Türk âlemi için, inhitat devresini teşkil ediyordu.

Kuzey Asya'da Yakut Türkleri, Samoyedler, Tunguzlar ve onların yakın akrabası Mançular, göçebe hâlde yaşıyorlardı. Orta Asya'da Budist Tibet, Hindû Nepal, Müslüman Kişmir, henüz bağımsızdılar. Budist Kore krallığı da fiilen bağımsızdı. Japonya imparatorluğu, fazla nüfusuna ve orijinal medeniyetine rağmen tamâmen içine kapanmış olmak yüzünden, büyük devlet vaziyetinde değildi. Güneydoğu Asya'da Çinhindi'nde Budist krallıklar vardı. Daha güneydoğuda Müslüman Malezya ve İndonezya devletleri bulunuyordu. Bunların en ehemmiyetlisi, Türkiye'yi metbû tanıyan Kuzey Sumatra'daki Açe Melikliği idi. O zaman az bir nüfusa sâhib olan Cava adası, Müslüman devletçikler arasında paylaşılmıştı. Filipinler, İspanyol hâkimiyetinde bulunuyordu. Portekiz de Asya kıyılarında birçok üssü elinde tutuyordu. Henüz başka Avrupalılar, Asya'ya el atamamışlardı. Seylan, bağımsızdı.

4. AMERİKA

61 numaralı haritada görüleceği üzere İspanya, Kuzey ve Güney Amerika'nın en mühim kısmını elinde tutuyor, bu kıt'a-

(61) 1566'da AMERİKA

larda daha da genişlemek istidadını gösteriyordu. Portekiz, ancak Doğu Brezilya kıyılarına sâhibdi, o da içeriye, karaya doğru sokulmaya çalışıyordu. Fransa, Terre Neuve (İngilizce : Newfoundland) adasına ve bu adanın karşısındaki Kanada sahillerine sokulmuştu. Terre Neuve'ün bâzı sâhilleri de İngiltere'nin elindeydi. İngilizler, henüz kıt'a Amerikası'na uzanamamışlardı. Bütün Orta Amerika ve Antil Adaları, İspanya sömürgesiydi. İngiltere, Antiller'e sokulmak arzusundaydı, fakat kendinde henüz bu derece bir deniz gücü göremiyordu. Bununla berâber, 10 yıldan beri tahtta olan I. Elizabeth, İngiltere'yi, büyük bir denizci devlet yapma çabası içindeydi. Meksika'nın kuzeyinde uzanan Kuzey Amerika toprakları, henüz Beyazlar'ın müdahalesine mâruz kalmamıştı. Bu büyük ülkelerde, Kızılderili federasyon ve konfederasyonları bulunuyordu. Güney Amerika'da İspanyol ve Portekizliler'in erişemedikleri iç ülkelerde, bilhassa Amazon havzasında yaşıyan Kızılderililer, Kuzey'dekilerden daha ibtidâî idiler. Meksika, Peru ve Orta Amerikadaki mütekâmil Kızılderili medeniyeti, İspanyollar tarafından yok edilmiş, bu ırklar, büyük bir inhitat devresine girmişlerdi. Avrupa'lılar nazarında bütün Kızılderililer ve Zencîler, hayvan derekesinde ve esîr sayılıyordu. Avrupalılar, bu muameleyi sonraki asırlarda Sarı Irklar'a, Esmer Irklar'a, hattâ Hıristiyan olmayan Beyaz Irklar'a da teşmil edeceklerdir.

Amerika'ya yüzbinlerce İspanyol gelip yerleşmişti. Portekizliler, hattâ diğer Avrupalılar'dan da bu kıt'aya yerleşmek üzere gelenler vardı ve nisbetleri gittikçe çoğalıyordu. Amerika'da nüfusu 70.000'i geçen hiçbir şehir yoktu. 70.000 nüfusa da, henüz yalnız Meksiko şehri ulaşabiliyordu. İspanyollar, bu şehirde 1551'de bir üniversite kurmuşlardı. Güney Amerika'da Peru'nun Lima şehrinde de aynı yıl bir dinî üniversite açmışlardı. 1572'de Kolombiya'da Bogota'da da açacaklardı. 1535'te, daha güneyde Buenos Aires kasabasını kurmuşlardı. Bu devirde İspanya'nın Amerika'da 6,5, Portekiz'in 1,5 milyon tebaaya mâlik oldukları tahmîn edilmektedir. Florida yarımadası da İspanya'ya aitti. Bataklıklar hâlinde olan ve bugün 8 milyon nüfûsun (1910'da henüz 713.000) yaşadığı bu yarımadada o devirde ancak 10.000 Kızılderili ile birkaç yüz İspanyol vardı.

Okyanusya kıt'ası, tamamen meçhuldü. Beyazlar, buraya ayak basmamışlardı. Avustralya yerlileri, Taş Devri'nde yaşıyor ve yeryüzünün en ilkel topluluklarını teşkil ediyorlardı. Diğer Okyanusya adalarındaki yerliler daha yüksek medeniyet seviyesine erişmişler idiyse de, bunlar da yazı bilmedikleri için tarih çağına girememişlerdi.

5. KAANÛNÎ'NİN ÇAĞDAŞI OLAN BÜYÜK DEVLETLER HÜKÜMDARLARI (1520-1566)

Kaanûnî, dünya tarihinde başlı başına bir devreyi temsil eder. 46 yıllık saltanatı boyunca çağdaş olduğu büyük devletlerin hükümdarlarını, aşağıda gösteriyorum. Bu çağda dünyada Türkiye'den başka 6 Doğu (Asya-Afrika) ve 9 Avrupa devleti, «büyük devlet» vasfı göstermektedirler. Bunlardan doğu devletleri, umumiyetle batı devletlerinden çok daha güçlüdür. Önce doğu, sonra batı devletlerini ele alıyorum.. Bunlar, kendi aralarında, ehemmiyet derecesine göre sıraya konulmuşlardır. Meselâ doğuda en mühim devlet olan İran başta, Avrupa'daki en mühim devlet olan İspanya da baştadır.

Avrupa büyük devletlerinden Macaristan, 1526'da Türkiye'ye katılmış ve bu vasfını kaybetmiştir. Gene Avrupa devletlerinden Rusya da, ancak 1557'de, yâni Kazan ve Astırhan hanlıklarını ilhak ettikten sonra büyük devletler arasına girmiştir. Diğer devletlerin hepsi, Kaanûnî'nin uzun saltanatı boyunca, bu vasıflarını korumuşlardır.

1. TÜRKİYE İMPARATORLUGU : *Kaanûnî II. Sultan Süleyman Han (1520-1566=46)*, Yavuz I. Sultan Selim Hân'ın oğlu ve halefidir. Osmanoğulları'ndan 2. İslâm Halifesi ve İslâm Halifeleri'nin —Hz. Ebû-Bekr 1. olduğuna göre— 74.'südür.

2. İRAN İMPARATORLUĞU : Bir Türk devletidir. Hânedân da Türk'tür. Bu çağda arasız şekilde, Türkiye'den sonra dünyanın 2. devleti vaziyetindedir. Tahtta Safevîler'den 1. ve 2. hükümdarlar bulunmuşlardır, ilki ikincinin babasıdır :

   Şah İsmail I. Safevî (1502-1524=22)
   Şah Tahmasb I. Safevî (1524-1576=52)

3. HİNDİSTAN İMPARATORLUĞU : Bu devirde Hindistan'-

da 3 hânedan saltanat sürmüştür: Afgan'laşmış Türk olan Lûdîler, Türk Timuroğulları, Afgan'laşmış Türk olan Sûrîler, tekrar Timuroğulları. II. İbrahim, II. İskender'in oğludur. Bâbur, Ömer-Şeyh Mirzâ'nın oğlu, Hümâyûn Bâbur'un, Ekber de Hümâyûn'un oğludur. Şîr Şah, Hasan Sûr'un oğludur. İslâm Şâh, Şîr Şâh'ın oğludur. V. Muhammed ve III. İbrahim, İslâm Şâh ile —başka babalardan— amca oğullarıdır. III. İskender, bunların üçünün de amcasıdır. Bunlar Sûrîler'in sırayla 5 hükümdarlarının ve bu hânedânın tamamını teşkil ederler. II. İbrahim ise, Lûdîler'in 3. ve sonuncusudur:

İbrahim Şâh II. Lûdî (1516-1526=9)
Bâbur Şah (1526-1530=4)
Hümâyûn Şâh (1530-1540=10+1555-1556=1=11)
Şîr Şâh Ferîd Sûr (1540-1545=5)
İslâm Şah Sûr (1545-1553=8)
Muhammed Şah V. Âdil Sûr (1553)
İbrahim Şah III. Sûr (1553-1555=2)
İskender Şah III. Sûr (1555)
Tekrar Hümâyûn Şah
Ekber Şah (1556-1605=49)

4. ÇİN İMPARATORLUGU: Ming hânedânının 7., 8., 9. imparatorları tahttadır. İlk ikisi kardeş, sonuncusu, ikincisinin oğludur:

Wu-Tsung (1505-1521=16)
Şih-Tsung (1521-1566=45)
Tsung (1566-1573=7)

5. GÜNEY HİNDİSTAN İMPARATORLUĞU: 1525'te Behmenî hânedânı kesin şekilde son bulmuştur. Yerini 5 devlet almıştır. Bunların en mühimleri, Âdil-Şahlar, imparatorluk derecesinde ve büyük devlet mevkiindedirler. Behmenîler'den ilk üçü, kardeş olup hepsi Mahmud Şah'ın oğullarıdır. Sonuncusu, III. Ahmed'in oğludur. Bunlar, Behmenîler'in 15-18. hükümdarlarını teşkil ederler. Âdil-Şâh'ın oğlu, Yusuf Şah ise gûyâ II. Murad'ın oğlu ve Fâtih Sultan Mehmed'in küçük kardeşidir. Mallû ve İbrahim, İsmail Şah'ın, Ali ise İbrahim Şah'ın oğullarıdır:

III. Ahmed Behmen-Şâh (1518-1520=2)
II. Alâeddin Behmen-Şâh (1520-1522=2)
Velîyullah Behmen-Şah (1522-1525=3)
Kelîmullah Behmen-Şah (1525)

İsmail Âdil-Şah (1510-1534=24)
Mallû Âdil-Şah (1534-1535=1)
İbrahim Âdil-Şah (1535-1557=22)
Ali Âdil-Şah (1557-1579=22)

6. TÜRKİSTAN İMPARATORLUĞU : Cengiz hânedânının Cuci Ulusu'ndan Şeybânîler saltanat sürmekte ve Doğu Türk (Türkistan) hâkanlığı tahtında oturmaktadırlar. Hânedânın 2.'si olan Köçküncü, Şeybânî (Şaybak) Han'ın halefi ve amcasıdır. Ebû-Said, I. Abdullah ve Abdüllatif Hanlar, Köçküncü'nün oğullarıdır. Ubeydullah, Şaybak Han'ın yeğenidir. I. Pîr-Muhammed'le İskender, kardeştirler. Nevrûz Ahmed, bunların amcalarının amca oğludur :

Köçküncü Han (1510-1530=20)
Ebû-Said Han (1530-1533=3)
Ubeydullah Han (1533-1539=6)
I. Abdullah Han (1539-1540=1)
Abdüllatif Han (1540-1551=11)
Nevrûz Ahmed Han (1551-1556=5)
I. Pîr-Muhammed Han (1556-1561=5)
İskender Han (1561-1583=22)

7. FAS İMPARATORLUGU : Arab'laşmış Berberî Merînî hânedânının Vattâsî kolu saltanat sürmektedir. VI. Muhammed, Merînîler'in 33. ve sonuncusudur. Merînîler'in yerine Arab Sâdî Şerîfleri geçmiştir. Bunlar, Hz. Hasan yoluyla Hz. Peygamber'den indiklerini iddia etmektedirler. Sâdîler, 1509'dan beri Merrâkeş şehrinde, Fas şehrindeki Merînî-Vattâsîler'e karşı müddeî durumundadırlar. 1550'de tek başlarına imparatorluğa hâkim olmuşlardır. Vattâsîler'den 3 sultan, baba-oğuldur. Sâdîler'den I. Ahmed ile II. Muhammed kardeş, I. Abdullah ise, bu sonuncusunun oğludur. I. Muhammed, bunların aynı atadan inen, uzak akrabasıdır.

Mevlây Sultan Muhammed V. (1500-1530=30)
Mevlây Sultan Ahmed (1530-1550=20)
Mevlây Sultan Muhammed VI. (1550)
Mevlây Sultan Muhammed I. (1509-1524=15)
Mevlây Sultan Ahmed I. (1524-1539=15)
Mevlây Sultan Muhammed II. (1539-1557=18)
Mevlây Sultan Abdullah I. (1557-1574=17)

8. İSPANYA KRALLIGI : 1516'da «Charles-Quint» diye meşhur olan I. Carlos, İspanya kralı oldu. Bu sûretle Avrupa'nın en kudretli devleti, Alman Habsburg hânedânına geçti. Charles-Quint, aynı zamanda Almanya imparatoru, yâni yeryüzünde «imparator» titrini taşıyan tek Hıristiyan hükümdar idi. Charles-Quint, Arşidük Philipp'in (İspanyollar'a göre I. Felipe) oğludur. Arşidük Philipp, Kastilya prince consort'u ve Holanda-Belçika (Pays-Bas) hükümdarı idi. Mensub bulunduğu Habsburglar, Capet'lerden sonra, bütün tarihteki Hıristiyan hânedânların en büyüğüdür. Charles-Quint tahttan ferâgat edince, büyük oğlu II. Felipe'ye İspanya krallığını, kardeşi Ferdinand'a da Almanya imparatorluğunu bıraktı :
I. Carlos (1516-1556=40)
II. Felipe (1556-1598=42)

9. ALMANYA İMPARATORLUĞU : Charles-Quint, İspanya kralı olduktan 3 yıl sonra da Almanya imparatoru oldu. Yerine kardeşi Ferdinand, onun yerine de Ferdinand'ın oğlu II. Maximilian geçti. II. Maximilian, amcası Charles-Quint'in kızı Maria ile evli idi. Yâni Charles-Quint'in kızı da Almanya imparatoriçesi ve Bohemya kraliçesi olmuştur. Charles-Quint, imparator olarak «V. Karl» adını taşır :

V. Karl (1519-1556=37)
I. Ferdinand (1556-1564=8)
II. Maximilian (1564-1576=12)

10. VENEDİK CUMHURİYETİ : Burada «doç» denen Venedik cumhurbaşkanlarını göstermeye lüzum yoktur. Aynı aileden gelmemişlerdir.

11. MACARİSTAN KRALLIGI : II. Lajos («Layoş» okunur) yâni Louis, Macaristan kralı olarak «II. Ulaszlo», Lehistan kralı olarak «III. Vladislas», Bohemya kralı olarak da «VI. Ladislas» diye anılan zâtın oğludur. Babası ölünce, II. Lajos, Macaristan ve Bohemya kralı olmuştur. Lehistan tâcı, Lajos'un amcası olan I. Sigismund'a kalmıştır. Bu sûretle Lajos'un, Litvan asıllı olan Jagellon hânedânına mensub bulunduğu anlaşılır. Bilindiği gibi II. Lajos, Mohaç'ta ölmüş ve onunla berâber Macaristan devleti, 600 yıldan daha fazla bir zamandan beri aralıksız muhafaza ettiği büyük devlet vasfını kaybetmiş, ülke, Türkiye'ye ilhak edil-

miştir. II. Lajos, Charles-Quint'in kızkardeşi Maria ile evliydi. Bu sûretle Charles-Quint'in bir kızkardeşi de Macaristan ve Bohemya kraliçesi olmuştur. Bohemya, Almanya'ya geçmiştir :

II. Lajos (1516-1526 = 10)

12. FRANSA KRALLIGI : Bu sıralarda Fransa tahtında, Capet hânedânının Valois dalı vardır. Capet'ler, tarih boyunca Hristiyan hânedânlarının en büyüğü olarak meşhurdur. Bu hânedan yalnız Fransa'da değil, İspanya, Portekiz, Macaristan, Napoli vs. birçok ülkelerde saltanat sürmüştür. I. François, XII. Louis'ye (1498-1515) halef olmuştur. XII. Louis'nin babası Orléans dukası Dauphin (Fransa velîahdi) Prens Charles'la, I. François'nın büyükbabası Angoulême kontu Prens Jean, kardeştirler. I. François'nın babası, yâni Prens Jean'ın oğlu, Angoulême dukası Prens Charles'dır. Charles-Quint'in kızkardeşlerinden Eleanora, 2. izdivacında I. François ile evlenmiş, bu sûretle Charles - Quint'in bir kızkardeşi de Fransa kraliçesi olmuştur. I. François'yı oğlu II. Henri, onu da oğulları tâkıyb etmiştir. II. François, İskoçya kraliçesi Mary Stuart ile evli idi. I. François, Capet'lerden 26. Fransa kralıdır :

I. François (1515-1547 = 32)

II. Henri (1547-1559 = 12)

II. François (1559-1560 = 1)

IX. Charles (1560-1574 = 14)

13. PORTEKİZ KRALLIĞI : Portekiz tahtında da Capet hânedânının bir dalı, asırlardan beri saltanat sürmektedir. Bu devlet, I. Manuel zamanında, 1499'da büyük devletler arasına girmiştir. Portekiz donanması, Türkiye, İspanya ve Venedik'ten sonra dünyada 4. olmuştur. I. Manuel'in babası V. Alfonso'dur. Ağabeyi II. Joao (yâni Jean)'nun yerine geçmiştir. 14. Portekiz kralıdır. Yerine oğlu III. Joao geçmiş, onun yerine de torunu (Infant Joao'nun oğlu) I. Sebastian kral olmuştur. III. Joao, Charles-Quint'in kızkardeşi Catharina ile evli idi. Charles-Quint'in bir kızkardeşi de Portekiz kraliçesi olmuştur. I. Sebastian, Vâdîyu's-Seyl meydan muhârebesinde Türkler'e yenilmiş ve muhârebe meydanında ölmüştür. Az sonra İspanya kralı II. Felipe, kendini aynı zamanda Portekiz kralı ilân etmiş, uzun

zaman iki devlet birleşmiştir. Bu hâdiseleri, III. Murad devrinde inceliyeceğiz :
I. Manuel (1495-1521=26)
III. Joao (1521-1557=36)
I. Sebastiao (1557-1578=21)

14. İNGİLTERE KRALLIĞI : VII. Henry (1485-1509), Tudor hânedânından ilk İngiltere kralıdır. Yerine oğlu VIII. Henry geçmiştir. Bu kral, 6 kere evlenmek ve 1534'te Katolik-lik'ten ayrılıp Anglikan olmakla meşhurdur. Yerine sırasıyla oğlu çocuk VI. Edward, kızları Mary ve Elizabeth geçmişlerdir. Edward, yaşça ablalarından küçüktür. Mary, Katolik ve İspanya kralı II. Felipe ile evli idi. Bu 3 kardeşin üçünün de anneleri ayrıdır.
VIII. Henry (1509-1547=38)
VI. Edward (1547-1553=6)
I. Mary (1553-1558=5)
I. Elizabeth (1558-1603=45)

15. LEHİSTAN KRALLIĞI : I. Sigismund, IV. Kazimierz'in oğludur. Litvan asıllı Jegellon hânedânından 6. kraldır. Lehistan kralları, aynı zamanda Litvanya büyük-dukasıdırlar. Yerine oğlu II. Sigismund geçmiştir. Macaristan kralı II. Ulaszlo'nun oğludur :
I. Sigismund (1506-1548=42)
II. Sigismund-August (1548-1572=24)

16. RUSYA İMPARATORLUĞU : Rusya ancak 1557'de büyük devletler camiasına dâhil olmuştur. Fakat henüz dünyadaki büyük devletlerin en güçsüzüdür. III. Vassili (1505 - 1533), IV. İvan'ın (Jean) babası ve 47. Rus hükümdarıdır. «Grozny=Müthiş» diye anılan IV. İvan'ın anası Elena Glinsky, Türk asıllıdır. Bu hânedan Slav'laşmış Norman'dır. IV. İvan, 1547'de «büyük-prens» sanını bırakarak «çar=imparator» titrini almıştır :
IV. İvan (1533-1584=51)

NETİCE:

KAANÛNÎ'NİN ÖLÜMÜNDE TÜRKİYE (1566)

46 yıl, tamâmen rakîbsiz olarak Türkiye tahtında kalmak ve Yavuz gibi bir babadan kudretine son olmayan bir devlet tevârüs etmek şanslarına sâhib olan Kaanûnî Sultan Süleyman'ın tarih sahnesinden çekildiği 1566 yılında, Osmanlı Türk imparatorluğu tekâmülünü bitirmiş değildi. Daha çeyrek asır yükselmekte devam edecek, ondan sonra duraklama devresine girecektir. Ancak bu duraklama devresinin tohumlarını, henüz filizlenmemiş de olsa, Kaanûnî devrinde, Türkiye devletinin bütün tarih içinde her bakımdan akıl almaz bir büyüklüğe eriştiği çağda aramak ve bulmak mümkindir. «Kaanûnî Çağı» denen ve Türkler'in 2.200 yıllık tarihleri boyunca erişebildikleri en büyük saadet devrinde (*) irtikâb edilen bâzı hatâlı ve zararlı davranışları hatırlamak, bu iddiamızı te'yid edebilir.

Devlet idâresine ilk defâ olarak kadın nüfuzu, Hurrem Haseki-Sultan'la girmiş ve son derece zarar vermiştir. Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın îdâmı yalnız büyük bir hukukî haksızlık teşkîl etmez, devletin istikbâli için de pek uğursuz olmuştur. Şehzâde Mustafa taht yolundan uzaklaştırıldığı gibi, ona yakın değerde olan Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Bâyezid de ölmüşlerdir. Cihan Tahtı, Kaanûnî'nin oğullarının en az değerlisi olan II. Selim'e kalmıştır. II. Selim kötü bir hükümdar değildir. Belki zamanımıza göre hattâ ideal bir hükümdardır. Çünki devlet işlerine pek az karışmış, bütün işleri hükûmete ve hükûmetin başında bulunan Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'ya bırakmıştır. Birçok meziyetleri olmasına rağmen, kendisinden önce aralıksız 10 çok büyük hükümdara sâhib olan Osmanoğulları tahtı, onunla ilk defa olarak vasat bir şahsiyet görmüştür. Vasat bir şahsiyet ise, Cihan Devleti olan bir imparatorluk için, yetersiz bir şahsiyet demektir. O zamânın anlayışı da, devlet işlerinden el çeken ve «vezîrine ısmarlıyan» bir

---

(*) O devirde yaşıyan Latıyfî, Kaanûnî hakkında şöyle diyor: "Bir sultân-ı aziymü'ş-şândır ki, her hıttada hutbesi yürür ve bin bir kal'ada nevbeti vurulur" (*Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, 13). Bu ifadede en küçük bir mübalâğa olduğu iddia edilemez.

hükümdarın varlığına müsâit değildi. II. Selim'e kadar birbiri ardından gelen 10 büyük padişahın dehâlarıdır ki, Türkiye'nin Cihan Devleti hâlinde yükselmesine ve Türk milletinin tarihindeki en büyük zirveye erişmesine birinci derecede âmil olmuştur. II. Selim'le berâber artık bu çapta hükümdar görmek, arada bir rastlayan piyango kabîlinden bir mes'ele olmuştur. II. Osman, IV. Murad, III. Selim, II. Mahmud gibi çok büyük hükümdarların yanında I. Mustafa, Sultan İbrahim, III. Osman, IV. Mustafa gibi kaabiliyetsiz simalar eksik olmamıştır. Şüphesiz bu vaziyet Türkiye'nin inhitatının başlıca, hattâ birinci sebebi değildir, birçok sebepten biridir. Ancak Velîahd-Şehzâde Mustafa gibi, 40 yaşına yaklaşmış ve bütün davranışlarıyla tamamen müstesnâ bir şahsiyet olduğunu göstermiş ve bütün imparatorluğa da kabûl ettirmiş bir prensi taht ve taçtan mahrûm etmek, devlet ve Osmanoğulları için çok uğursuz olmuştur.

O zamâna kadar Türkler'de kadınlar, devlet işlerine karışmaz, hele devletin hayatî mes'elelerine müdahale edemezlerdi. Bu işler, Avrupa'da olurdu. Hurrem'in açtığı yolda bundan böyle Safîye ve Kösem Vâlide-Sultanlar gibi zararlı simalar eksik olmayacaktır.

Kaanûnî'nin, zevcesi ve kızının da etkisiyle dâmâdı Rüstem Paşa gibi halk tarafından sevilmeyen ve devlet adamlarının ekserisi tarafından tutulmayan bir şahsı ısrarla iktidarda bulundurması da çok zararlı bir davranıştır. Üstelik Rüstem Paşa büyük bir devlet adamı yahut kumandan da değildi. Meselâ İbrahim Paşa'nın kaabiliyeti onda yoktu. Kezâ Rüstem'i tekrar iktidara getirebilmek için Dâmâd Kara Ahmed Paşa gibi pek değerli bir sadrâzamı îdam ettirmek de büyük bir haksızlık teşkil etmiştir.

Aslında Pîrî Paşa'yı İbrahim Paşa'nın lehine iktidardan uzaklaştırmak da pek doğru bir hareket değildi. Pîrî Paşa iktidarda ölünceye kadar kalsa ve İbrahim Paşa, Dîvân-ı Hümâyûn'da onun yanında uzun yıllar çalıştıktan sonra vezîr-i âzam yapılsaydı, daha hayırlı olurdu. İbrahim Paşa'nın düşme sebebleri arasında, birden eriştiği ıkbâli hazmedememesinin de bulunduğunu hatırlamak lâzımdır.

Rüşvet almak ve mal toplamak hırsı, insanlıkla başlar ve gene insanlıkla bitecektir. Ancak bu nakıysaları, devletin bünyesine zarar verecek dereceye çıkaran Rüstem Paşa olmuştur. Gerçi sonraki asırlarda bâzı devlet adamları, bu bahislerde Rüstem Paşa'ya rahmet okutacak davranışlarda bulunacaklardır. Ancak yolu, Rüstem Paşa açmıştır.

Kaanûnî'nin deniz siyâseti, övülmeye değer. Dehâsını gösterdiği başlıca sahalardan biri budur. Barbaros'a verdiği mevki ve onu en yakın müşâviri derecesine yükseltmesi de unutulamaz. Ancak Barbaros'un ölümüyle Dâmâd Piyâle Paşa'nın Türk deniz kuvvetlerinin başına geçmesi arasındaki 8 yıl içinde kapdân-ı deryâlığın Sokollu Mehmed ve Sinan Paşalar gibi iki generale verilmesi doğru değildi. Bu senelerde Turgut ve Sâlih Paşalar, hattâ Barbaros-zâde Hasan Paşalar gibi pek büyük denizcilerin hayatta bulunduğu hatırlanırsa, bu hususta işlenmiş olan hatâ ağırlaşır. Kezâ Pîrî Reîs gibi Türk'lüğün yüz aklarından çok büyük bir bilgin denizcinin 80 yaşlarında ve belki de hiçbir mühim suça dayanılmayarak îdam edilmesi bu çağın acele verilmiş zararlı kararları arasındadır.

Bütün bu mütalâalardan sonra, Kaanûnî'nin hemen her sahada pek kaabiliyetli adamları bulup çıkarmasını, kullanmasını ve yükseltmesini bildiğini de hemen ilâve etmek lâzımdır. Padişahın bu husustaki görüş enginliği, onun yetiştirdiği devlet adamlarının, asrın sonuna kadar iktidarda kalmalarını ve imparatorluğu daha çeyrek asır iletletmelerini te'mîn etmiştir.

Kaanûnî'nin Charles-Quint tehlikesini kelimenin bütün mânâsiyle görmesi, Protestan mezhebini himâye ederek Katolik âleminin parçalanmasına ve Almanya ile İspanya'nın ayrılmasına sebeb olması, Türkiye'nin dış siyâset bakımından istikbâlini te'mîn etmiştir. Kezâ onun, Ebussuud gibi pek muktedir yardımcı ve müşâvirleriyle berâber giriştiği kanunlaştırma hareketi, Türkiye'yi daha uzun müddet iç huzur içinde yaşatmıştır. Bilhassa fıkh (İslâm Hanefî hukuku) ile «örfî-sultânî hukuk» denen Türk millî hukukunu, zamanın ihtiyaçlarını en iyi karşılıyacak şekilde bağdaştırması, muazzam imparatorluğun her ıklimi için, o ülkelerin vaziyetine en uygun kanunlar vaz'etmesi, Kaanûnî'yi «Kaanûnî» yapan çok büyük başarılarıdır.

Mohaç'ta gösterdiği örnek imha muhârebesi ve diğer askerî hareketleri, Kaanûnî'yi bütün tarihin en namlı serdarları arasına koyduğu gibi, devlet adamı ve diplomat olarak, belki askerliğinden de üstün bir şahsiyet göstermiştir. İlim, devlet adamlığı için lâzım, fakat tek başına ve liderlik, temyiz gibi başka kaabiliyetler olmaksızın yetersiz olmakla berâber, Kaanûnî'nin hukuk ve edebiyat gibi sahalarda büyük bir bilgin olduğunu da söylemek lâzımdır. Haleflerinin çoğu, II. Selim, III. Murad ve başkaları da bilgindiler, ancak büyük hükümdar olamamışlardır. Çünki Kaanûnî'nin şüphesiz doğuş eseri (par naissance) olan dehâsı bir yana,

onun çalışkanlık, enerji, metod, tâkıyb fikri, intikal sür'ati vasıflarına sâhib değillerdi. Orhan Gazi ve I. Murad, bilgin olmadıkları halde, dehâ sâhibi çok büyük hükümdarlardı.

Kaanûnî devrinde Türkiye öyle bir güc derecesine erişti ki, dünyanın geri kalan bütün devletlerinin güclerinin toplamı, Osmanlı imparatorluğununkinden aşağıda kalıyordu. Yukarıda sayılan hatâların, yarım asırlık oldukça uzun bir zaman zarfında ve Türk Cihan Devleti'nin sınırları gibi pek azametli bir mekân içinde işlendikleri hatırlanacak olursa, bu devir, «ideal çağ» olarak kabûl edilebilir. Çünki nice devlet adamı çıkmıştır ki, birkaç yıl içinde ve pek dar sınırlar çerçevesinde, mantığın kabûl edemiyeceği derecede akılsız davranmışlardır. Kaanûnî'nin mirasının azameti, bundan sonraki *VII. Kitab*'ımıza konu olan II. Selim ve III. Murad devirleri incelenirken, daha iyi anlaşılacaktır.

YEDİNCİ KİTAP

Zirve:

XVI. Asrın Sonu

(1566-1595)

I

II. SELÎM'İN İLK YILLARI (1566 - 1570)

İmparatorluğun İç Durumu

Devrin büyük şâiri Bâkî, II. Selim'in tahta geçmesini :

Bi-hamdi'llah şeref buldû yinê mülk-î Süleymânî
Cülûs etdî sa'âdet tahtı'nâ İskender-î Sânî

mısrâlarıyle selâmladı *(Bâkî Dîvânı, Kasîde-i Cülûsiyye,* Dvorak nş., 605). Ancak bu hükümdârın tahta yerleşmesi, oldukça patırtılı bir şekilde gerçekleşti.

Kaanûnî Sultan Süleyman'ın Macaristan'ın Sigetvar kalesi önündeki otağ-ı hümâyûnunda ölümünden 23 gün sonra, hayatta kalan tek oğlu II. Sultan Selim, Istanbul'da Osmanoğulları'nın «Cihan Tahtı»na oturdu. Büyük Türk Hâkanı oldu. II. Selim'in Istanbul'a geldiği bu 30 eylûl 1566 günü, Türk Ordusu, Macaristan'daydı ve Almanlar'ın elinden bâzı Macar kalelerini geri almak için giriştiği harekâta devâm ediyordu.

II. Selim, top atışlarının kulakları dolduran muhteşem uğultusu arasında Sarayburnu'na çıktı. Topkapı Sarayı'na indi, kızkardeşi Mihrimah Sultan tarafından karşılandı. Şeyhulislâm Ebussuud Efendi, Istanbul muhâfızı İskender Paşa başta olmak üzere Istanbul'da bulunan ve Ordu ile Macaristan'a gitmeyen devlet adamları, yeni hükümdara biat ettiler. Bu, 46 yıldan beri Türkiye'de yapılan ilk biattı. II. Selim, Türkiye tarihinin en zengin kadını olan kızkardeşinden 50.000 duka (125 milyon TL.) aldı, Hazine'yi açtırmaya lüzum görmeden ilk cülûs bahşişini verdi, fakirlere sadaka dağıtıldı. II. Selim, Istanbul'da 3 gün kaldı. Eyyûb - Sultan, Fâtih, II. Bâyezid ve Yavuz'un türbelerini ziyâret etti. Her türbede 30.000 akça (15 milyon TL.) sadaka verdi. 3 ekimde Istanbul'dan ayrıldı. Fransa ve Venedik büyükelçileri, sûrların dışında alelacele pâdişah tarafından kabûl edildiler ve saygılarını bildirdiler. II. Selim, Istanbul'dan hareketinden 2 hafta sonra, 17 ekimde Belgrad'a vardı. Bu sırada Sokollu Mehmed Paşa, Ordu'ya, fethedilen Sigetvar kalesini tâmir ettiriyor, yeni hükümdarın Belgrad'a girmesini bekliyordu. II. Selim'in Belgrad'a geldiği ha-

berini alınca, 21 ekimde, Orduy-ı Hümâyûn'a hareket emrini verdi. Kaanûnî Sultan Süleyman'ın ölümü, Ordu'ya henüz tebliğ edilmemişti. Sigetvar'dan hareket emri de gûya bizzat Kaanûnî tarafından verilmişti. Kaanûnî'ye çok benzeyen Hasodalı Hasan Ağa, makiyaj ve giyimle aynen merhum hükümdârın kılığına girmişti. Onun gibi tahtırevana oturmuş, vezirler etrafını almıştı. Ordu, 77 gün Sigetvar önünde kalmıştı, bunun son 44 günü, Kaanûnî'nin ölümünden sonrasına rastlıyordu.

Türk Ordusu, 24 ekim günü Mohaç'a geldi. Tarihî Mohaç sahrasında Ordu bir orman kenarından geçerken Kaanûnî Sultan Süleyman'ın ölümü resmen bildirildi. «Cihan Padişahı»nın ölümünden tam 48 gün geçmişti. II. Selim, Belgrad'daydı ve artık vezirler, Kaanûnî'nin ölümünü ilân etmekte bir mahzur görmemişlerdi. Bununla berâber, merhum padişahın arabasının içindeki hâfızlardan bir anda yükselen *Kur'ân* sesleri, muazzam orduyu karıştırdı. Cihanın disiplinine hayran olduğu Orduy-ı Hümâyûn'da saflar bozuldu, karıştı, yürüyüş durdu. Askerler külâhlarını havaya fırlatıyor, ağlayıp feryâd ediyorlardı. Kumandanların emirleri te'sîr etmedi. 46 yıldan beri (ki 48 hicrî sene eder) Kaanûnî'den başkasını hükümdar olarak görmeyen ve başka bir padişahı havsalası kabûl etmeyen Ordu, karmakarışık oldu. Gerçekten, Kaanûnî'den önceki Yavuz devrine yetişmiş askerler, artık parmakla gösterilecek derecede azalmıştı. Kargaşalık geceye kadar sürdü. Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, padişahın bir konak ötede, Belgrad'da olduğunu bildirdi ve sabaha karşı sükûn ve intizamı sağladı. Sabah namazı büyük bir sessizlik içinde kılındı. Ertesi 25 ekim günü Ordu, Mitroviça'ya, 26 ekimde de Belgrad'a vardı.

Sokollu, kendisinden genç olan kayınpederi II. Sultan Selim'e, Sirem sahrasındaki ordugâhta taht kurulup bir cülûs merâsimi yapılmasını tavsiye etti. II. Selim, Istanbul'da cülûs merâsimi yapıldığını, şimdiye kadar hiçbir padişahın iki defa tahta oturmadığını ileri sürdü, bu teklifi reddetti. Kaanûnî'nin otağı, Belgrad dışında Hunkâr Tepesi'ne kurulmuştu. II. Selim geldi ve bu otağ-ı hümâyûna geçti. Ancak padişah nâmına devleti şahsan idâre etmeye kararlı olan Sokollu, II. Selim'in, sözlerini dinlememesine müteessir olmuştu. Ordunun en büyük kısmını teşkil eden ve dirliklerine gitmek için salıverilmek üzere bulunan tımarlı sipahiler sâkindi. Ancak Yeniçeriler, kıpırdanmak niyetindeydiler. Cülûs bahşişi, yalnız Yeniçeriler'e ve diğer Kapıkulu Ocakları'na verilirdi. Tımarlı sipahiler, cülûs bahşişi almazdı. Muhteris vezirler, hükümdarları daima Kapıkulu Ocakları, bilhassa Yeniçeriler'le

tehdit edegeldikleri için, Sokollu'nun da, az sonra başlayacak olan patırdıda rolü olduğu düşünülebilir.

50 gün önce ölen Kaanûnî'nin cenâze namazı, resmen ve merasimle, 26 ekimde Belgrad'da kılındı. Namaza II. Selim de katıldı ve ağladı. Namazı Hâce-i Sultânî Atâullah Efendi :

— Er kişi nîyetine!

diyerek kıldırdı. Yüz binin çok üstünde bir asker ve halk kalabalığı, Cihan Padişahı'nın cenâze namazına katıldı. Belgrad şehri ve kalesi, 45 yıl önce Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından fethedilmişti.

Son yıllarda ordudaki Yeniçeri sayısı artmış, 12.300'e yükselmişti. Diğer Kapıkulu Ocakları'nda da 5.885 asker vardı. Bunlardan Yeniçeriler'e 2.000 akça (100.000 TL.), diğer Kapıkulu askerine 1.000 akça (50.000 TL.) «cülûs bahşişi» dağıtıldı. Ancak Yeniçeriler, 2.000'er akça daha istiyorlardı. Üstelik Belgrad'da fazla para bulunmadığı için, bâzı ortalar bahşiş alamamışlardı. Bu sûretle cülûs bahşişi mes'elesi Istanbul'a kaldı. Ordunun çok küçük bir kısmını teşkil etmekle berâber, Istanbul'da bulundukları için bütün kudret ve nüfuzu kendilerinde toplayan Yeniçeriler, büyük bir memnuniyetsizlik içinde Belgrad-Istanbul yolunu almaya başladılar. Kaanûnî'nin cenâzesi, ordunun önünden Istanbul'a sevkedilmişti. 400 asker cenâzeye muhâfızlık ediyor, başlarında 4. Vezir Ahmed Paşa ile eski Mısır beylerbeyisi Vezir Sofu Ali Paşa bulunuyordu. Orduy-ı Hümâyûn, 5 gün Belgrad'da kaldı ve 31 ekimde hareket etti. Başında II. Sultan Selim bulunuyordu. Ancak bütün nüfuz, dâmâdı Sokollu Mehmed Paşa'da idi. II. Selim, Sokollu'yu sadâret makamında bırakmıştı. Yeniçeriler de patırdı çıkarmak için Istanbul'a varmayı bekliyorlardı. Çünki yolda, tımarlı sipahiler ordudan ayrılacak, dirliklerine gidecek, ortada Türk Ordusu'nu temsîlen yalnız Kapıkulu Ocakları kalacaktı. Kapıkulu Ocakları'nın üçte ikisini de Yeniçeriler teşkil ediyordu.

Şeyhulislâm Ebussuud Efendi, Istanbul'daydı. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Şeyhulislâm'ın iki yardımcısı, Hâmid ve Pervîz Efendiler, Ordu ile berâberdiler ve usûlen pâdişâhın yanında at sürüyorlardı. Belgrad'dan hareket edildiğinin ertesi günü, 1 kasımda, Semendire konağında, II. Selim, her iki kazaskeri de azletti. Istanbul kadısı Kadı-zâde Ahmed Efendi Rumeli kazaskeri, Bursa kadısı Muallim-zâde de Anadolu kazaskeri oldu. Istanbul kadılığına eski Mısır kadısı Mevlânâ Hasan Efendi, Bursa kadılığına da Kütahya kadısı Abdullah Ağa-zâde Molla Çelebi-Efendi getirildi. «Silsile-i ulemâ yürümesi» denen bu değişiklikte, II. Se-

lim kadar, hocası Atâullah Efendi'nin de te'siri olmuştur. II. Selim'in azledilen kazasker efendilerle ihtilâfı, içki yasağının devâm edip etmemesi mes'elesiydi. Bir kaç yıl önce içki yasağı konmuş, fakat kaldırılmasının münâsib olacağını söyleyince kazaskerler kabûl etmemişler, bunun üzerine görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.

Kaanûnî'nin cenâzesi, ordudan bir hafta önce, 28 kasımda Istanbul'a varmıştır. Süleymaniye Camii'nde yeniden cenâze namazı kılınmış ve yüzbinlerce Istanbullu'nun en samimî teessürleriyle katıldıkları muhteşem bir dinî tören yapılmıştır. Şeyhulislâm Ebussuud Efendi ile Nakıybüleşrâf Taşkendli Muhterem Efendi, cenâze namazında imamlık etmişlerdir. Kaanûnî, Süleymaniye'deki türbesine gömülmüştür. Devrin büyük şâiri Bâkî'nin Kaanûnî'ye mersiye olarak yazdığı *Terkîb-i Bend,* bu andan itibâren bütün imparatorluğa yayılmış ve okunmuştur.

4 aralık 1566 günü Ordu, Halkalı'ya varmıştır. Ertesi gün Istanbul'a girilecekti. Bu gece Yeniçeriler, ertesi gün ne şekilde ayaklanacaklarını müzâkere etmişlerdir. Bu müzakere, büyük tarihçi Selânikli Mustafa Efendi tarafından öğrenilmiş ve Sokollu'nun sır kâtibi meşhur Feridun Bey'e bildirilmiştir. Ancak Sokollu'nun bu hâdiseyi padişaha bildirmediği ve tedbir almadığı anlaşılmaktadır.

5 aralık 1566 günü Ordu, pâdişah, vezîr-i âzam ve vezirlerle Istanbul'a varmıştır. Ordunun, başında Kaanûnî olduğu hâlde Istanbul'dan ayrıldığı tam 7 ay, 5 gün olmuştu. II. Selim'in Istanbul'dan hareketinden de 2 ay, 3 gün geçmişti. Padişah, sarayına gitmek isterken, Yeniçeriler tarafından yolu kesilmiştir. Bunun üzerine II. Selim :

— Cümle bahşiş ve terakkıyleri verilsin, makbûl-i hümâyûnumdur, demek sûretiyle patırdıyı yatıştırmış ve Topkapı Sarayı'na gidebilmiştir. Sokollu, yeni hükümdara isbat etmiştir ki, arz edeceği tedbirler kabûl olunmadığı takdirde, bu tedbir ve teklifler, şu veya bu sûretle gene gerçekleşir. Bu andan itibâren Sokollu'nun tam bir diktatörlük kurabilmek ve hükümdârı devlet işlerinden mümkin olabildiği derecede uzak tutmak için, Yeniçeriler'e, taraftarı olan vezir ve devlet adamlarına sıkı sıkıya yapıştığı görülecektir. Vezîr-i âzam'ın bu tutumu, az zamanda imparatorlukta büyük bir muhâlefetin doğmasına yol açacak, ulemâ, bâzı vezirler ve kumandanlar, Sokollu'nun karşı safında yer alacaklardır. Bu vaziyet, Sokollu'nun öldürülmesine kadar 13 yıl devam edecektir. İki tarafın pek amansız geçen ve devlete son derece zararlı olan mücadelesinin başlıca safhalarını, sırası geldikçe göreceğiz.

7 aralıkta, Kapıkulu Ocakları'na, istedikleri fazla bahşiş veril-

diği gibi, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak ulemâ sınıfına da cülûs bahşişi ödenmiştir.

Padişahın ve vezirlerin Istanbul'a gelmesiyle, Vezir İskender Paşa'nın, saltanat nâipliği demek olan Istanbul muhafızlığı görevi sona erdi. Hunkâr çavuşları (padişah yâverleri), II. Selîm'in cülûsunu bildirmek üzere İran'a, Venedik'e, Fransa'ya ve başka devletlere gönderildi. Istanbul'a gelen II. Selim'in yaptığı ilk işlerden biri, dâmâdı Piyâle Paşa'yı kapdân-ı deryâlıktan vezirliğe yükseltmek oldu. Müezzin-zâde Ali Paşa, kapdân-ı deryâ oldu. Sokollu, şüphesiz Piyâle Paşa gibi devrin en büyük ve muzaffer kumandanının kubbe-nişîn vezir olmasını hoş karşılamadı. Fakat mânî de olamadı (Hammer, VI, 305). Şeker Bayramı'nda Kırım Hân'nın 2 oğlu Istanbul'a geldi. Padişahın hem cülûsunu, hem bayramını tebrik ettiler (Hammer, VI, 307).

II. Selim, Istanbul'da 6 ay, 18 gün kaldı. 22 haziran 1567'de Edirne'ye gitmek üzere Istanbul'dan ayrıldı. 1567-68 kışını Edirne'de geçirdi. 16 şubat 1568'de Edirne'de Şah Tahmasb'ın fevkalâde büyükelçisi Şahkulu Hân'ı kabûl etti. Şah Tahmasb'ın elçisinin kabûlü, dünyanın birinci ve ikinci devletleri olan Türkiye ile İran'ın ihtişam yarışına çıktıkları bir gösteri oldu. Edirne'de bulunan Almanya, Fransa, Venedik, Lehistan büyükelçileri, Dubrovnik, Erdel, Boğdan ve Eflâk mümessilleri gibi Avrupalılar, bu gösteriyi hayretle seyrettiler. Şahkulu Han, bir Âzerî Türkü idi. İran'ın Revân beylerbeyisi bulunuyordu (Hammer, VI, 321). 1.000 kişilik bir maiyyeti vardı. Bunlardan 120'si İran'ın Türk asılzâdeleri olup, elbiselerinin düğmeleri elmastandı. Arkalarından 200 Türkmen atlısı geliyordu ve sırmalı cepkenler giymişlerdi. Bunları İran'ın Türkiye ile ticâret yapan büyük tâcirleri tâkıyb ediyordu. 1.700 hayvan, sefaret hey'etinin ağırlıklarını taşıyordu. II. Selim'e ve Osmanlı ilerigelenlerine getirilen hediyeler, 44 deve yükü tutuyordu. Kalabalık bir Safevî mehter takımı, hey'etin önünden yürüyordu.

Şahkulu Han'ın II. Selim'e sunduğu hediyelerin değeri, milyonlarca altın tutuyordu. Bunların başlıcaları şunlardı : Hazret-i Ali'nin elyazısı olduğu söylenen bir *Kur'ân,* tezhipli, minyatürlü ve cildi murassâ (elmaslı) Firdevsî'nin *Şeh-Nâme*'si, 20'şer dirhem ağırlığında iki inci ve armut büyüklüğünde bir lâl (Bedahşan yakutu), 8 Çin kâsesi, ipek halılar ve seccâdeler, 40 av şahini, atlar, silâhlar...

Rumeli beylerbeyisi İsfendiyâroğlu Prens Şemsî Paşa, Şahkulu Han'ı Edirne dışında karşılamıştı. Şahkulu, Osmanlı askerinin haşmetini görünce kıskanmış ve :

— Bu leşgerin ârâyiş-u nümâyişi hemân bir düğün halkına benzer, demiştir. Çok zekî olan Şemsî Paşa :

— Evet, diye cevap vermiştir. Çaldıran'dan Taclı Hânım'ı gelin getiren bu askerdir!

Şah Tahmasb'ın bu muhteşem sefâret hey'eti görevinde başarı göstermiş, II. Selim'in saltanatı müddetince Osmanlı-Safevî sulhu bozulmamıştır. Yeni padişahın Avrupa'ya mı, İran'a mı yürüyeceği bilinmediğinden, Kaanûnî'nin ölümünden sonra Şah, uzun müddet tereddüt içinde kalmıştı.

Şahkulu Han'ın kabûlünden ertesi günü de Türkiye ile Almanya arasında Edirne Muâhedesi imzalanmıştır. 17 şubat 1568 tarihli bu muâhede, 1 haziran 1562 Türk-Alman anlaşmasının esaslarını te'yîd ediyordu. Bu muâhedeyi elde edebilmek için, İmparator II. Maximilian'ın Verantius, Teuffenbach ve von Wysz adlı murahhasları, 7 aydan beri Dîvân-ı Hümâyûn ile müzakerede idiler. Bu müddet içinde tam 14 konferans aktedilmişti. Edirne Muahedesi'nin başlıca şartları şöyleydi : Almanya, eski Macaristan krallığının işgal altında bulundurduğu kuzey şeridi için padişahı metbû tanıyor ve tâbîlik alâmeti olarak yılda 40.000 duka (100 milyon TL.), 24 altın ve 4 gümüş vazo ve başka hediyeler takdîm etmeyi kabûl ediyordu. Muâhede 25 maddeydi ve Kaanûnî devrinde evvelce kabûl edilmiş bütün esaslar muhafaza ediliyordu (Hammer, VI, 314-6). Dîvân-ı Hümâyûn baştercümanı İbrahim Bey, muâhedenin İmparator tarafından tasdik edilecek sûretini almak üzere Viyana'ya gitti. İbrahim Bey, daha önce de Viyana'da bulunmuş ve II. Maximilian tarafından kabûl edilmişti (Hammer, VI, 319).

1568 sonlarında, Edirne'de Selimiye Camii'nin temelleri de atılmıştır. Bu yıllarda, 19 eylûl 1569'da Istanbul'da büyük bir yangın olmuş, birçok yerler yanmıştır. Istanbul yangınlarından, yangının söndürülmesinden ve âsâyişin muhâfazasından Yeniçeri Ağası sorumluydu. Bu sırada bu makamda Sokollu'nun dâmâdı olan Câfer Ağa bulunuyordu. Câfer Ağa, yangın sırasında hastaydı, yangına gelemedi. Bundan dolayı azledildi ve yerine Emîr-i Âhûr (İmrahor) Siyâvuş Ağa getirildi. Bu Istanbul yangını, Yahudi mahallelerinden, Haliç kıyılarından çıkmış ve tam bir hafta sürmüştür.

18 ekim 1569'da II. Sultan Selim, babasının Fransa'ya bahşettiği «kapitülâsyon» denen imtiyazları tasdik eden bir muâhedeyi Fransa'ya bahşetmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn ikinci tercümanı Mahmud Bey, Paris'e, Fransa kralı IX. Charles'a yollandı. II. Selim, Kral'ın kızkardeşi Prenses Marguerite'i, Erdel prensi (eski

Macaristan kralı) Sigismund için istiyordu. Dîvân-ı Hümâyûn, bu sâdık prensini, Lehistan kralı yapmak niyetindeydi. Mahmud Bey'den sonra, ertesi yıl, 27 eylûl 1569'da, bu defa Dîvân-ı Hümâyûn baştercümanı İbrahim Bey, Paris'te IX. Charles tarafından kabûl edildi (Hammer, VI, 334). Lehistan mes'elesini, ileride ele alacağız.

II. Selim, Eflâk voyvodası Mirçe'yi azletti. Yerine Haleb'de bulunan kardeşi Aleksandr tâyîn olundu. Mirçe, annesiyle berâber Konya'ya sürüldü ve az zaman sonra bu şehirde öldü (Hammer, VI, 329).

II. Selim, dâmâdı Sokollu'yu azletmeyi düşünmedi. Fakat zaman zaman, Sadrâzam'ın nüfuzunu dengede tutacak tedbirler alıyordu. Sokollu, bütün Osmanlı tarihinde, bir padişahın bütün saltanatı boyunca iktidarda kalan ikinci ve sonuncu sadrâzamdır (ilki, Yıldırım devrinde sadrâzam olan Çandarlı-zâde Ali Paşa). V. Murad'ın 3 aylık saltanatını hesaba katmasak da olur. Gene Sokollu, 3 batıdan padişah (Kaanûnî - II. Selim - III. Murad) zamanında iktidarda kalan tek Osmanlı sadrâzamıdır. Çandarlızâde Ali Paşa da 3 batından hükümdar (I. Murad - Yıldırım - Emîr Süleyman) zamanında iktidarda kalmışsa da, Osmanlı tarihçileri, Süleyman Çelebî'yi padişah saymamaktadır. Sokollu, bu imtiyazlı vaziyetini biliyordu ve bu hususta Tanrı'nın lûtfuna mazhar olduğunu açıkça söylemiştir. Gene Sokollu, Osmanoğulları'nın saltanatının Cenâb-ı Hak tarafından «ebedî» olarak takdîr kılındığını ileri sürmüştür (Hammer, VI, 323).

Buraya kadar, II. Selîm'in 8 yıllık saltanatının ilk yarısında imparatorluğun iç durumunu gözden geçirdik. Bu ilk 4 yıl içindeki başlıca üç dış mes'ele olan Yemen, Sumatra ve Astırhan seferlerini de şimdi inceleyeceğiz.

Yemen Meselesi (1567-1569)

II. Selim tahta geçtiği zaman, Rıdvan Paşa Yemen beylerbeyisi idi. 1565'te, Gazze sancak beyliğinden bu makama getirilmiş olan Rıdvan Paşa, Karaşâhin Mustafa Paşa'nın oğludur. Beylerbeyi, Güney Yemen'de Taaz (Ta'azz)'da oturuyordu. Zeydî İmamı'nın liderlik ettiği Yemen Arabları, ülkenin büyük kısmına hâkimdi ve Türk hâkimiyetini gittikçe kıyılara doğru itiyorlardı. Öyle ki, II. Selim tahta çıktığı zaman, ülkenin pek küçük bir kısmı beylerbeyinin idaresinde bulunuyordu. Rıdvan Paşa, değerli bir askerdi. Babası Karaşâhin Mustafa Paşa da Yemen beylerbeyiliğinde bulunmuş olduğu için, ülkeyi iyi tanıyordu. Beylerbeyi olur

olmaz, 1565 şubatında Dîvân-ı Hümâyûn'a bir rapor verdi ve ciddî tedbirler alınmadığı takdirde, ülkenin elden gitmek üzere bulunduğunu bildirdi. Rıdvan Paşa'dan önceki Yemen beylerbeyisi Mahmud Paşa, Istanbul'daydı. Dîvân-ı Hümâyûn, Mahmud Paşa'dan bir rapor istedi. Paşa, Yemen'in çok geniş olduğunu, arazinin dağlık olması ve yol bulunmaması sebebiyle tek elden idâre edilemiyeceğini, iki eyâlete ayrılmasının yerinde olacağını bildirdi. Dîvân, bu teklifi kabûl ve Yemen'i iki eyâlete taksîm etti. Bu da, ülkenin bütün bütün elden çıkmasına sebep oldu. Zira otorite parçalanmıştı. Mahmud Paşa'nın bu teklifini, çok kıskandığı halefi Rıdvan Paşa'yı düşürmek için yaptığı muhakkaktır. Bunun üzerine Rıdvan Paşa geri çağırıldı.

Ülke, şu şekilde iki eyâlete bölündü : «Tihâme» denen Kızıldeniz sâhilleri, merkezi Zebîd olmak üzere Yemen Beylerbeyiliği'ni, «Cebel» denen iç dağlık bölge de San'â Beylerbeyiliği'ni teşkil edecekti. Birincisine Hasan Paşa, ikincisine de Murad Paşa tâyîn olundu. Şimdi İmam Mutahhar'ın karşısındaki Türk kuvvetleri ikiye ayrılmıştı. Rıdvan Paşa'nın yerine geçen Hasan Paşa, İmam'a yenildi ve topraklarını bıraktı. Aden, Lahc ve Hadramût'a da hâkim olan Murad Paşa ise, Zebîd'de tutunamadı; güneyde Taazz'a çekildi. Fakat yolda Zeydîler tarafından öldürüldü. Bir Türk beylerbeyisinin âsîler tarafından öldürülmesi, çok mühim bir olaydı. 16 ağustos 1567'de Zeydîler, San'â'yı da Türkler'den aldılar. Şehirdeki küçük Türk garnizonu teslim oldu. 7 ekimde Taazz'ı alan İmam Mutahhar, daha da güneye indi. Bâbulmendeb Boğazı'nın kuzeyindeki Mohâ limanını da aldı, Aden'e dayandı. Hasan Paşa, Zebid'e geldi. Ancak çok zorlukla tutunuyordu. Dîvân'a, ülkenin elden çıktığını, Zebîd'i bile güçlükle tuttuğunu arzetti (Hammer, VI, 364-7).

Müşkil anlarda büyük adamlar iş başına getirilir. Dîvân, 16 aralık 1567'de Özdemiroğlu Osman Paşa'yı, San'â beylerbeyiliğine tâyin etti. Osman Paşa'nın, Habeşistan ve Yemen'deki faaliyet ve büyük başarıları, evvelce incelenmişti. Bu ülkeleri pek iyi ve pek yakından tanıyan büyük bir askerdi. Osman Paşa'nın babası Özdemir Paşa, San'â fâtihiydi. Bir müddet önce Habeş beylerbeyiliğinden alınmış olan Osman Paşa, Mısır'da oturuyordu. Koca Sinan Paşa, Mısır beylerbeyisi idi. Şam (Suriye) beylerbeyiliğinde ise Lala Kara Mustafa Paşa bulunuyordu. Dîvân, ana tarafından Abbâsîler'den olması dolayısıyla Arablar arasında nüfuzu bulunan Osman Paşa'dan başka, Lala Mustafa Paşa'yı da Yemen'e göndermeye karar verdi. Serdâr (başkumandan) sıfatıyla Yemen'e gidecek olan Mustafa Paşa, âsîleri temizleyip Şam'a dö-

necekti. Dîvân-ı Hümâyûn'un bu husustaki kararı 30 aralık 1567'de çıktı. Âsiler tarafından şehîd edilen Murad Paşa, Mustafa Paşa'nın akrabası idi. II. Selim'in lalası olan ve ona taht yolunu hazırlayanların başında gelen Mustafa Paşa, padişah tarafından tutuluyordu. Akrabası olmakla berâber, Sokollu Mehmed Paşa, bu hârikulâde zekî, şeytana külâhını ters giydiren kumandandan ürküyor ve Rüstem Paşa gibi, Mustafa Paşa'yı Istanbul'dan uzak tutmaya gayret ediyordu. Mustafa Paşa, Osman Paşa'nın âmiri idiyse de, ülkeyi çok iyi tanıması bakımından, gerçek sevk-u idâre, esâsen Mustafa Paşa'dan üstün bir asker olan Osman Paşa'da kalacaktı. Hasan Paşa da henüz ülkedeki iki beylerbeyilikten birini muhâfaza ediyor, Osman ve Mustafa Paşalar'ı bekliyordu. Vezirlikle (mareşal rütbesiyle) Yemen'e hareketi emrolunan Lala Mustafa Paşa, Hasan Paşa'nın da âmiriydi. Lala, uzun müddet Şam'da hazırlık gördü. Arzusu üzerine Osman Paşa, öncü olarak, Kahire'den Yemen'e hareket edecekti.

Kahire'de, imparatorluğun birinci eyâleti olan Mısır'ın başında, Mahmud Paşa'nın yerine beylerbeyi olan Koca Sinan Paşa bulunuyordu. Lala Mustafa Paşa'nın rakıybi, amansız düşmanı, kindar, câhil, inatçı, gaayetle kendini beğenmiş, entrikacı bir adamdı. Bu vaziyette Sokollu, akrabası olan Mustafa Paşa'yı değil, Sinan Paşa'yı tuttu. Biliyordu ki, Mustafa Paşa, Sinan Paşa'dan çok daha üstün bir askerdir. Yemen'i yeniden fethederse, askerî ünü büsbütün büyüyecek, Istanbul'a kubbe-nişîn olarak gelip Sokollu'nun karşısına dikilecekti. Sokollu, Sinan Paşa'yı Mustafa Paşa'nın karşısına koymalıydı ki, Lala Paşa, kendisiyle uğraşmaya vakit ve fırsat bulamasın. Gerçekten olaylar, aynen Sokollu'nun tahmin ettiği gibi gelişti. Kahire'deki Mısır beylerbeyisinin muhteşem sarayında aktedilen harb meclisi, Sinan Paşa'nın Lala'nın can düşmanı olduğunu ve onun Yemen'deki harekâtını kösteklemek için elinden geleni yapacağını ortaya koydu. Sinan Paşa, Sadrâzam'ın desteğinden emindi. Fakat Lala Paşa'yı da II. Selim tutuyordu. Üstelik Sokollu'nun bütün muhaliflerinden de yardım bekleyebilirdi. Hele ulemâ sınıfı, hemen hemen tamamıyla Sadrâzam'ın muhalifiydi. Kahire'deki harb dîvânı, Sinan Paşa'nın başkanlığında toplanmış, Süveyş Kapdanı Kurdoğlu Hızır Reîs, Mısır defterdârı Çivi-zâde Mahmud Efendi, Mısır müftüsü Şeyh Mehmed Efendi de katılmışlar, Yemen seferinin çeşitli yönlerini planlamışlardı. Serdâr Mustafa Paşa'ya Istanbul'dan asker verilmiyordu. Askerini, Mısır ve Suriye eyâletlerinden alacaktı. Hızır Reîs, İndonezya'ya hareket etmek üzereydi. Yemen seferi üzerine, İndonezya seferi geri bırakıldı. Süveyş Kapdânı, yâni Hind Okyanusu ve

ona bağlı denizlerdeki en büyük Türk amirali, Lala Mustafa Paşa'nın emrine verildi. Hızır Reîs, 15 harb gemisiyle Serdâr'a refakat edecekti. Mekke emîri Şerîf Ebû-Numeyy'e emir yazıldı, 1.000 deveyi Serdâr'a verilmek üzere hazırlaması bildirildi. Karaman beylerbeyisi Murad Paşa, Konya'dan Şam'a gönderildi. Lala Paşa'nın yokluğunda, Suriye eyâletini vekâleten idâre edecekti.

Kahire'deki harb dîvânında bulunan asrın büyük tarihçisi Âlî, Dîvân-ı Hümâyûn'un Yemen mes'elesi üzerine çıkardığı bütün fermanları teker teker okudu. O zaman kıyâmet koptu. Türk devlet idaresinin kargaşalığa doğru gittiğini gösteren bu fermanlardan on ikisi Mustafa Paşa'ya, on biri Sinan Paşa'ya, yedisi Osman Paşa'ya yazılmış ve Sokollu tarafından öyle bir şekil verilmişti ki, Paşalar arasında salâhiyet anlaşmazlığı çıksın ve birbirlerini yemek sûretiyle, hiçbiri büyük başarı kazanıp karşısına rakıyb olarak dikilmesin. Gerçekten fermanlarda, dikkat çekici tezatlar mevcuttu. Meselâ Mustafa Paşa'ya gönderilen fermanlardan biri, Paşa'nın Mısır askerinden 4.000 kişi almasına müsaade ediyor, Sinan Paşa'ya yazılan fermanda ise, Lala'ya 400 asker verilmesi emrolunuyordu. Bunun üzerine, fecî bir mücâdele başladı. Sokollu'ya dayanan Sinan Paşa, bizzat II. Selim'e bir nâme yazıp, akıl almaz iddialarda bulundu ve müstakbel Kıbrıs fâtihini, Lala Mustafa Paşa'yı, kendisini öldürtmek ve Memlûk sultanı Kansu Guurî'nin torunu olan zevcesinden doğmuş oğlu sancak beylerinden Mehmed Bey'i Mısır sultanı ilân etmek niyetinde bulunduğunu bildirdi. Her iki paşanın, karakteri göz önünde bulundurulursa, Sinan Paşa'nın yazdıklarının tamamen iftira olduğunda tereddüt edilemez. Tabiî Sinan biliyordu ki, padişah, mektubu Sokollu'ya gösterip fikrini soracak, Sadrâzam da işine geldiği gibi konuşacaktı. Ancak II. Selim, belki enerjik bir şahsiyet değildi, fakat budala olmaktan çok uzaktı. Paşalar arasındaki rekabetin bütün tafsilâtını biliyordu. Sinan Paşa'nın jurnaline kulak bile asmadı. Ancak Sokollu, serdârı azlettirmek için, padişah üzerindeki tazyikini gittikçe arttırıyordu.

Sinan Paşa, Arnavut devşirmesiydi ve henüz Arnavutluk'ta câri olan âdetlerden kendini kurtaramamıştı. Mustafa Paşa'yı kardeşi Ayas Paşa'nın kaatili olarak görüyor, ne pahasına olursa olsun, Lala Paşa'yı imha etmek istiyordu. Şöyle ki : Sinan Paşa'nın kardeşi Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa, Şehzâde Bâyezid'e taraftar olmakla itham edilip başı vurulmuştu. Şehzâde Bâyezid olayında da Lala Paşa en büyük rolü oynadığı için Sinan Paşa, Mustafa Paşa'dan intikam almak niyetindeydi. Sokollu, Serdâr'ın askerini ve parasını Istanbul'dan değil, Mısır'dan almasını emre-

derken, şüphesiz bütün geleceği tahmin etmişti. Olayların şâhidi olan büyük tarihçi Âlî, bunu açıkça yazmakta ve Sokollu'nun «Cenâb-ı Saltanat'ın (II. Selim'in) Mustafa Paşa hakkındaki hüsn-i zannının zâil olması»nı istediğini ileri sürmektedir. Nitekim aylar geçti, Lala Paşa bir türlü askerini düzüp tahsisatını alamadı. Sinan Paşa, elindeki karışık ifadeli fermanlara dayanıyor, bin bir güçlük çıkarıyordu. Dîvân, Haleb eyâletinin yıllık vergi fazlası olarak Istanbul'a göndereceği 100.000 altının (250 milyon TL.) sefer masrafı mahiyetinde Lala Mustafa Paşa'ya verilmesini emretmişti. Fakat ihtimal Sadrâzam'a yaranmak istiyen Haleb Beylerbeyisi, bu parayı bir türlü göndermedi. Bu para gelemeden Mustafa Paşa'nın hareket etmesi imkânsızdı. Üstelik emrine 15 harb gemisi verilmişti. Fakat şiddetle muhtaç olduğu nakliye gemileri verilmiyordu. Yaz geliyordu. Bu mevsimde Yemen'de askerî harekât yaman olacak ve Türk askeri, düşmandan fazla sıcaktan kırılacaktı. 5 ay kadar Şam'da ovalanıp Kahire'ye gelen Lala Paşa'nın Sinan Paşa ile münâkaşaları, devlet otoritesini incitecek mâhiyetteydi. Mustfa Paşa, Dîvân'dan aldığı fermanları gösterip şu kadar asker, bu kadar mühimmat isterim dedikçe, Sinan Paşa, onun karşısına, aksi mealde başka fermanlarla çıkıyordu. İki tarafın ileri sürdüğü rakamlar arasında hiçbir nisbet yoktu ki, uyuşma hâsıl olsun. Lala Paşa, Mısır Beylerbeyisi'nden 4.000 asker ve iki yıllık mühimmat istiyor, Sinan Paşa ise 500 asker ve 3 aylık mühimmat vereceğini söylüyordu. Sinan Paşa rakıybini Yemen'e gitmek istemeyip, Mısır'da eğlenmekle itham ediyor, Lala Paşa ise, rakıybini Dîvân'ın emirlerini çiğnemekle suçlandırıyordu. Dîvân-ı Hümâyûn, iki kumandanın bu mealdeki şikâyet-nâmeleri karşısında şaşırmıştı.

Dîvân'ın müdahalesi olmaksızın Sinan ve Mustafa Paşalar'ın anlaşmalarının, netice îtibâriyle Lala Paşa'nın Yemen'e hareketinin imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Ancak Dîvân'ın başındaki Sokollu, zâten mes'eleyi uzatmak ve rakıyblerini yıpratmak istiyordu. Yoksa Dîvân'ın bir tek fermanı ile yer yerinden oynar, on binlerce asker ve milyonlarca altın bir anda ortaya yığılabilirdi. Son derece zekî bir adam olan Osman Paşa ise, Mustafa Paşa'nın tarafını tutuyor, Mısır beylerbeyiliği Serdâr'a tevcih edilmedikçe, işin sürüncemede kalmaya mahkûm olduğunu telkin ediyordu. Kendisini Mısır'dan attırmak istiyen bu propaganda karşısında Sinan Paşa kızıyor, bocalıyor, fakat Mısır'da pek nüfuzlu olan Osman Paşa'ya bir şey yapamıyordu. Lala Mustafa Paşa gibi bir adam bile itidalini kaybediyor, alenen Sinan Paşa'ya, akrabası olan Sokollu'ya, hattâ Sokollu'yu babası II. Selim nezdinde bu de-

rece koruyan zevcesi İsmihan Sultan'a küfürler ediyordu. Bir Osmanoğlu'na küfür etmek, şüphesiz ciddî bir cürüm teşkil ediyor, Sinan Paşa'nın jurnallerini padişaha arz eden Sokollu, Lala Paşa'nın serdarlıktan azli için hükümdarı ikna etmeye başlıyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn, 28 nisan 1568'de Yemen'deki her iki eyâleti tekrar birleştirdi. Özdemiroğlu Osman Paşa, her ikisinin de başına getirildi. Hasan Paşa'dan beylerbeyilik alındı, fakat şimdilik Zebîd muhâfızı olarak Yemen'de kalması emrolundu. Lala Mustafa Paşa ise, 13 mayısta Kahire'ye gitmek üzere ancak Şamdan hareket edebilmişti. Büyük tarihçi Âlî de, dîvân kâtibi olarak Paşa'ya refakat ediyordu. Özdemiroğlu, Kahire'de Serdâr'ı bekliyordu. Fakat Sinan Paşa, Lala Paşa ile Özdemiroğlu'nun arasını açmayı, ilk hedef olarak tasarlıyordu. Özdemiroğlu'nun derhal Yemen'e hareket etmesi için, Sokollu vasıtasıyla, Dîvân'dan hüküm çıkarttı. Osman Paşa, Süveyş'te askerini gemiye bindirip, deniz yoluyla Yemen'e yollandı. 4.000 askeri ve 17 gemisi vardı. Şamda 4,5 ay geçiren Mustafa Paşa ise, 3 ay da Kahire'de oyalandı. Bu müddet içinde hemen bütün vaktini, Sinan Paşa ile mücadeleye harcadı.

Sokollu Mehmed Paşa, Lala Mustafa Paşa'nın Yemen'e gitmek istemediği için oyalandığı husûsunda Dîvân'ı ve II. Selîm'i nihâyet ikna etti. Lala Paşa, serdârlıktan alındı. Yerine Sinan Paşa, vezir pâyesiyle Yemen üzerine serdâr oldu. Sinan Paşa, Yavuz'un kızının kızı olan bir hanım-sultan'la evliydi. Yâni zevcesi, II. Selim'in hala kızıydı. Onun için hânedâna yakındı. Fakat II. Selim, Sokollu'nun baskısına dayanabildiği müddetçe daima Lala Paşa'yı tutmuştur. Lala Mustafa Paşa, Istanbul'a çağırıldı. Az sonra 6. vezir olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a girdi. Diğer kubbe vezirleri, yâni Dîvân'ın en yüksek üyeleri şunlardı : Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, 2. Vezir Dâmâd Pertev Paşa, 3. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa, 4. Vezir Dâmâd Ahmed Paşa, 5. Vezir Dâmâd Zâl Mahmud Paşa, 6. Vezir Dâmâd Lala Mustafa Paşa.

Bu sûretle Sokollu'nun ve Sinan Paşa'nın siyâsî ümidleri gerçekleşmiş olmuyordu. Gerçi Lala Mustafa Paşa'nın «Yemen Fâtihi» olarak anılmasının önüne geçilmişti. Bu pâyeyi Sinan Paşa almaya hazırlanıyordu. Halbuki Yemen'i, evvelce olduğu gibi bu defa da Özdemiroğlu fethedecekti. Fakat onun âmiri olan Serdâr Vezir Sinan Paşa, unvanı kapmaya çalışacaktı. Hepsi bu kadar! Yoksa Lala Paşa gibi bir adamın Dîvân-ı Hümâyûn'a girmesi, Sokollu için çok daha mühim bir tehlikeydi. Nitekim bu husus aşağıda Kıbrıs'ın fethi bahsinde daha iyi anlaşılacaktır. Sokollu'nun maksadı, yakın akrabası Mustafa Paşa'yı öldürtüp kurtulmaktı.

«İtâ'at-i emr etmiyen kulun siyâseti (îdamı) vâcibâtdandır» diyor, fakat II. Selim, Lala Paşa'nın Yemen'e gitmemesinin gerçek sebebini bildiği, onun harb meydanından kaçacak adam olmadığına emin bulunduğu için, dâmâdının söylediklerine kulak asmıyordu. Mustafa Paşa'nın Yemen serdârlığı nazariyede kalmış ve 7,5 ay sürmüştü. 15 ağustos 1568 tarihli Dîvân emri, serdârlığı Mustafa Paşa'dan almış ve vezaret rütbesiyle Sinan Paşa'ya vermişti. Mustafa Paşa'nın makamından uzaklaştırılması, basit bir azilden ibâret değildi. Çünki vezirlik rütbesi alınmış, tekrar beylerbeyiliğe indirilmişti Ancak Istanbul'a gelen Paşa, II. Selim'in teveccühü ve zekâsının kudreti sâyesinde tekrar vezirlik rütbesini alıp Dîvân'a girebilmişti. Sokollu, sonunda mağlûb olmakla berâber, uzun zaman işin arkasını bırakmadı. Bu defa, Lala Mustafa Paşa'nın Şam beylerbeyisi iken Suriye eyâletinde yaptığı sözde yolsuzlukları teftiş ettirmek istedi. Bursa sancakbeyi Abdurrahman Bey'in başkanlığında, Şam ve Mekke kadılarından müteşekkil bir teftiş hey'etini, bu hususta tahkikatla görevlendirdi. Sokollu, bu tahkikatın sözde selâmeti için Lala'yı Şam eyâletinden azletmişti. Lala Paşa, Mısır'da iken ona vekâlet eden Karaman beylerbeyisi Murad Paşa, asaleten Şam beylerbeyisi oldu. Teftiş ve tahkikat aylarca devam etti. Hey'et, Mustafa Paşa'yı birçok defalar sorguya çekti. Tahkikat dosyası tekemmül etti ve Dîvân-ı Hümâyûn'a sunuldu. Sokollu, Mustafa Paşa'yı bir de Dîvân huzûrunda sorguya çektirdi. Üstelik rakıybine eziyet etmek için, bu sorguyu mevkufen yaptırdı. Dîvân, Paşa'nın belirli hiçbir suçunu bulamıyor, fakat Sokollu'nun baskısıyla, bir türlü beraet kararı da veremiyordu. Nihâyet II. Selîm'in kesin müdâhalesi bu komediye son verdi (Tafsilât, Başbakanlık Arşivi'ndeki 7 numaralı *Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defteri* ile Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr'*ında mevcuttur).

Sokollu, Sinan Paşa'nın vaziyetini tahkim etmek için, onun serdârlık fermanını, bizzat Çavuşbaşı, yâni padişahın seryâveri ile Kahire'ye göndermişti. Çavuşbaşı'na 7 çavuş (padişah yâveri) refakat ediyordu. Sinan Paşa'nın serdârlık fermanı, Kahire'de merasimle bizzat Çavuşbaşı tarafından okundu. Bu hâdiseden bir hafta önce, Özdemiroğlu Osman Paşa, Yemen'e hareket etmişti. Sokollu-Sinan projesine, Osman Paşa'nın mahvı da dâhildi. Çünki baskıya boyun eğmeyen, müstakil ruhlu, dehâsına emin bir askerdi. Mustafa Paşa'nın yok edilmesi için II. Selim'in ikna olunması şarttı. Fakat henüz vezir olmayan Osman Paşa, bir punduna getirilip îdâm ettirilebilir, bir emr-i vâkı' yapılabilirdi. Lala Mustafa Paşa'yı tutmak cür'etinde bulunan sâbık Yemen ve Ha-

beşistan fâtihini yok etmek için Sinan Paşa fırsat kolluyor ve Sokollu tarafından teşvik ediliyordu. Bu sûretle az kalsın müstakbel sadrâzam ve Kafkasya fâtihi, hayâtını kaybedecekti. Fakat daha Sinan Paşa, zerre kadar anlamadığı yeni vazifesine hareket etmeden önce Osman Paşa, Yemen'de harekâta başlamış ve büyük başarılar kazanmıştı.

Osman Paşa emrine verilmiş olan Süveyş kapdanı Kurdoğlu Hayreddin Hızır Reîs'in 17 harb gemisiyle Süveyş'ten hareket etti. Mekke'nin limanı olan Cidde'ye geldi. Orada süvâri birliklerini indirdi ve karadan Yemen'e gönderdi. Kendisi, piyâdesiyle berâber, Kızıldeniz'i baştan başa geçti, Hudeyde limanında karaya çıktı. Hasan Paşa'nın muhafaza etmekte olduğu Zebîd, Hudeyde'nin güneydoğusunda idi. Osman Paşa, yaptığı ilk incelemede, Hasan Paşa'nın iktidarsız bir adam olduğunu, bir sürü yanlış harekette bulunduğunu anladı. Hasan Paşa'yı Kahire'ye gönderdi. Yemen beylerbeyisi olarak eyâletine ayak bastığı için, Hasan Paşa'nın vekâletine lüzum kalmamıştı. Hasan Paşa, Kahire'ye can attı ve Sinan Paşa'ya sığınarak, Özdemiroğlu aleyhinde türlü tezviratta bulundu.

Özdemiroğlu, güneye doğru indi ve Taazz'ı Zeydîler'den aldı. Bu mühim kale, ancak 10 ay Zeydîler'in elinde kalmış oluyordu. Sinan Paşa, serdâr sıfatıyla Yemen'e ayak bastığı zaman, Özdemiroğlu, bir avuç kuvvetle oldukça sıkıntılı zamanlar yaşamış, mühimmatı tükenmiş, sıcaktan çok telefat vermişti. Sinan Paşa, yanına Hasan Paşa'yı alarak 5 ocak 1569'da Kahire'den hareket etmiş, Hicaz, Asîr ve Yemen'i kuzeyden güneye baştan başa geçerek Güney Yemen'de Taazz'a gelmiştir. Oradan, Özdemiroğlu'nun çok az bir kuvvetle kuşattığı Yemen'in Kahire kalesine hareket etmiş, İmam Mutahhar'ı kaçırarak 3 mayıs 1569'da Kahire kalesini almıştır.

Sinan ve Osman Paşalar'ın araları daha ilk anda açıldı. Çünki, zâten birbirlerine diş biliyorlardı. Osman Paşa, Serdâr'ın davetlerini kabûl etmedi ve otağına gitmedi. Zîrâ bir sûikasdden korkuyordu. Serdârların, görevleri devamınca padişaha mahsus salâhiyetlerle mücehhez oldukları malûmdur. Sinan Paşa da, her hangi bir bahaneyle Osman Paşa'yı idam ettirebilirdi. Sonradan hesap vermesi de pek müşkil değildi, çünki Sokollu'ya güveniyordu. Bunun üzerine Sinan Paşa, itaatsizlik ettiği gerekçesiyle Özdemiroğlu'nu azletti ve yerine Hasan Paşa'yı Yemen beylerbeyisi tâyin eyledi. Osman Paşa, Serdâr'ın emrine itiraz etmedi, askerini Sinan Paşa'ya bırakıp kara yoluyla İstanbul'a gitti. Istanbul'da adalet isteyecekti. Fakat orada Özdemiroğlu'nu, Sokollu'nun pek

yaman olan intikam ve kini bekliyordu. Bu sûretle babası Özdemir Paşa'nın vazifesi dolayısıyla çocukluğu Arab ve Habeş topraklarında geçmiş, yerli dilleri, örf ve âdetleri bilen devrin en muktedir Türk kumandanı, Yemen'den ayrıldı. Sinan Paşa, Yemen'i Zeydîler'den temizlemekte devam etmek üzere daha bir müddet burada kaldı.

Sokollu, tahminleri hilâfına Mısır'da veya Yemen'de işi bitirilemeyen Özdemiroğlu'na büsbütün kızdı. Niçin hayattaydı ve yaşamakta devam ediyordu? 1569'un son aylarında şiddetli bir kışın hüküm sürdüğü Istanbul'a gelen Özdemiroğlu, Sadrâzam'ın emriyle, şehre sokulmadı. Zavallı Özdemiroğlu, maiyyetiyle berâber Edirnekapısı'nda sûrların önünde çadır kurup Dîvân-ı Hümâyûn'un cihanı yerinden oynatmaya muktedir emirlerini beklemeye başladı. Lala Mustafa Paşa, eski dostunu kurtardı. II. Selim'le görüşen Lala, Paşa'nın ve babasının devlete yaptıkları hizmetleri anlattı. Padişah, dâmâdı Sokollu'nun gene şahsî hisleriyle hareket ettiğini kavradı ve Özdemiroğlu'nun şehre girmesine izin verdi. Bunun üzerine Sokollu ileri gidemedi. Kahramanlıkları ve askerî başarıları dolayısıyla halkın çok sevdiği, üstelik padişahın tuttuğu Özdemiroğlu'nu, bu mes'eleyi münasip zamanda tekrar ele almak üzere, afvetti. Konuşma gücü malûm olan Lala Mustafa Paşa, II. Selim'e şöyle demişti :

— Pâdşâhım, kulunuz Osman Paşa, devlet-i şâhânenize Sudan, Habeşistan ve Yemen gibi memâliki ilhâk eyleyen Cennet-Mekân pederinizin sâdık kulu Özdemir Paşa'nın oğlu olup, babasının yoluna sülûk ederek Yemen'de nece muvaffakıyyet kazanmışdır. Elbet afv-ı şâhânenize lâyıkdır.

Bunun üzerine II. Selim, Özdemiroğlu'nun Basra beylerbeyiliğine tâyini için Sokollu'ya emir verdi. Bu sûretle genç ve muktedir kumandan Güney Irak'tan başka Küveyt, Lahsâ, Necd ve Basra Körfezi yalılarını da içine alan bu geniş Türk eyâletinin başına yollandı. II. Selim, Sokollu'nun Özdemiroğlu'na diş bilediğini tamamen anlamıştı. Sadrâzam'a söylediği : «Osman Paşa'yı azletmekten hazer edesin!» sözü, bunu gösterir.

15 mayıs 1569'da Türkler, Yemen'i kuzeyden güneye yeniden fethedip Umman Denizi'ne dayanmışlar ve Aden'i almışlardı. Kurdoğlu Hızır Reîs'in denizden, sancak beylerinden Memi Bey'in karadan muhâsarasına dayanamayan Aden teslim oldu. Burada da Zeydî hâkimiyeti son buldu. Bundan sonra, az aşağıda İndonezya seferi incelenecek olan Kurdoğlu Hızır Hayreddin Reîs, Hadramût kıyılarını dolaşarak Türk hâkimiyetini te'yid etti. Zeydîler, Türk amiralini öldürmeye teşebbüs ettiler. Fakat Hızır Reîs,

suikastçiden atik davrandı ve bir tek yumruğu, suikastçiyi öldürmeye kâfi geldi. Aden sancak beyliği, Hızır Hayreddin Reîs'in yeğeni olan Kurdoğlu Hüseyin Bey'e verildi.

Dağlık bölgede de âsî Arablar itaate alındı. Ülkenin iç kısmında Damar sancak beyi olan Abdi Bey, Zeydîler'i mağlûb etti. Ülke çok sarp olduğu için, çete muhârebesi yapılıyordu. Âsileri ele geçirip yok etmek çok zordu. Sıkışan âsiler, halk arasına karışıyorlar, ayırd edilemez hâle geliyorlardı.

26 temmuz 1569'da, ülkenin en büyük şehri olan San'â da Zeydîler'den geri alındı. 2 yıla yakın Zeydîler'de kalan San'â, Sinan Paşa kuvvetlerine mukavemet göstermeden teslim oldu.

Harekât daha küçük nisbette olmak üzere ertesi yıl da devam etti. Artık şurada burada mukavemet yuvaları kuran âsîlerin te'dîbi işi kalmıştı. 18 mayıs 1570'de Kevkebân kalesi de fethedildi. İmam Mutahhar itaatlerini arzetti. Yemen'in iç bölgesinden bir kısım İmam'a bırakıldı. Şu şartla ki, devletin alelâde tâbî bir prensi olacak, bu tâbiiyetin bütün icâblarını yerine getirecekti. Bütün sâhil dâhil olmak üzere ülkenin en büyük kısmı, Aden ve Hadramût'taki Arab şeyhlikleri, beylerbeyinden emir alacaklardı. Hasan Paşa'nın böyle kaynaşan bir eyalette umumî valilik yapacak iktidârı olmadığı anlaşıldı. Yerine Behrâm Paşa tâyin edildi. Behrâm Paşa'nın hem babası Kara Şâhin Paşa, hem de ağabeyi Rıdvan Paşa, Yemen beylerbeyisi olmuşlardı. Bu yüzden ülkeyi çok iyi tanıyordu. Behrâm Paşa, 21 mayıs 1570'te Zebîd'e geldi ve idareyi kudretli ellerine aldı. 1577'ye kadar 7 yıl, bu uzak eyâleti başarıyla idâre etti.

Serdâr Sinan Paşa, 1 mart 1571'de Yemen'in güneybatısında, Kızıldeniz üzerinde, Bâbu'l-Mendeb Boğazı yakınlarında Mohâ limanından askerini donanmaya bindirerek Yemen'i terk etti. Sinan Paşa'nın Yemen'de kaldığı müddet 1 sene, 10 aya yakındır. Kahire'den ayrılışından ise 2 sene, 2 aya yakın bir müddet geçmişti. Daha birkaç ay Arabistan'da oyalandı. Cidde'de karaya çıktı. Mekke'ye gidip haccetti. Mekke emîri Şerîf Ebû-Numeyy'in saygılarını kabûl etti. Hicaz'da birtakım idârî işlerle uğraştı. İmar işleri hakkında emirler verdi. Yanında, Kaanûnî zamanında Şehzâde Bâyezid taraftarı olduğu için îdam edilen kardeşi Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa'nın oğulları Mustafa ve İbrahim Beyler de bulunuyordu. Bunlar, sancak beyi idiler. Sinan Paşa, Yemen dönüşünde Mısır beylerbeyiliğinde bırakılmadı. Kubbe veziri olarak Istanbul'a çağırıldı. 7. ve sonuncu kubbe veziri olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a girdi. Amansız rakıybi Lala Mustafa Paşa, 6. vezir olarak Dîvân'da idi. Böylece Sokollu, çoğu muhâlifi olan kubbe vezirleri

(2. Vezir Pertev, 3. Vezir Dâmâd Piyâle, 6. Vezir Lala Mustafa Paşalar böyleydi) arasına, bir tarafdârını sokmuş oluyordu. Sinan Paşa, Yemen'de sabırlı davranmış ve hizmet etmişse de, Istanbul'a gelip devlet mekanizmasının en yüksek kısmına yerleşmesi, aşağılarda görüleceği üzere, son derece zararlı olmuştur.

Kurdoğlu Hayreddin Hızır Reis'in İndonezya Seferi ve Hind Okyanusu Meselesi (1568-69)

Uzun yıllardan beri «Hind Kapdanı», «Süveyş Kapdanı», «Mısır Kapdanı» denen amirallik makamında bulunan Kurdoğlu Hızır Hayreddin Reîs, Kaanûnî'nin 1522 Rodos muhâsarasında Türk donanma kumandanı olan meşhur denizcilerden Kurdoğlu Muslihuddin Reîs'in oğludur. XV-XVII. asırlar Türk denizcilik tarihinde ünlü olan ve birçok amiral yetiştiren Kurdoğulları'ndan Muslihuddin Reîs, Barbaros Hayreddin Paşa'nın pek eski bir arkadaşı idi. Oğluna da, üstadının ismini (Hızır Hayreddin) vermiştir. Hızır Hayreddin Reîs'in görevi, Hind Okyanusu ile ona bağlı denizlerde (Umman Denizi, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Aden Körfezi, Umman Körfezi) bulunan Türk donanmasına kumanda etmekti. Sancak beyliği (tümamirallik) derecesinde olan ve Kapdân-ı Deryâ'ya değil, doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûna (imparatorluk hükûmetine) bağlı bulunan bu amiralliğin merkezi Süveyş limanı idi. Aynı adı taşıyan körfezin üzerinde ve Kızıldeniz'in Akdeniz'e doğru uzanan kuzeybatı ucunda bulunan Süveyş'te bir Türk askerî tersânesi de vardı. Hind Kapdânı olan zat, mâlî bakımdan Mısır beylerbeyisine bağlı, fakat askerî bakımdan bağımsızdı.

Türkler'in XVI. asırda Hind denizlerinde rakıybleri, Portekizliler'di. Türkiye, Portekiz'le hem Hind denizlerinde, hem de Kuzeybatı Afrika'da mücadele hâlindeydi. Türkiye, bu mücadelede Hind denizlerinde berâbere kaldı, fakat Fas'ta kesin zaferi elde etti. Büyük devletler arasında bulunan Portekiz devletini yıkan bu zafer, aşağıda, III. Murad devrinde incelenecektir.

Evvelce «Kaanûnî ve Hind Okyanusu» bahsinde, Türk - Portekiz mücadelesinin jeopolitik ve ekonomik sebepleri anlatılmıştı. Burada, o bahsimizde söylenmeyenleri söyleyeceğiz ve o bahsi devam ettireceğiz. Bizi yeniden Hind suları konusuna döndüren sebep, Hızır Hayreddin Reîs'in 1569 İndonezya seferidir. Bu sefer, Kuzey Sumatra'ya yapılmıştır. Kuzey Sumatra'daki Müslüman Açe devletini Portekizliler'e karşı himâye etmek ve Portekiz'i Hind Okyanusu'nda batıda olduğu gibi doğuda da tek ba-

şına bırakmamak gayesiyle açılmış, önce büyük bir donanma gönderilmesi kararlaştırılmış, sonra Açe'ye teknik yardım yapılmakla iktifa edilmiştir.

Açe devleti 1514'ten 1903'e kadar 389 yıl devam etmiş, bu sonuncu tarihte, İndonezya'yı elinde tutan Holanda idaresi tarafından ilga edilmiştir. XIX. asırda Holandalılar'ı en çok uğraştıran Açeliler olmuştur. Bu müddet içinde Açe'de 3 hânedândan 35 hükümdar saltanat sürmüştür. Devletin ve 1699'a kadar 185 yıl süren ilk hânedânın kurucusu, Ali Mugaayet Şah'tır (1514-1528). Onun yerine oğulları Salâhuddin Şah (1528-1537) ve Alâuddin Riâyet Şâh Kahhâr (1537-1568) geçmiştir. Hepsi Kaanûnî ile çağdaş olan bu hükümdarlardan sonuncusunun müracaatı üzerine Sumatra seferi açılmıştır. Ancak Hızır Reîs, Sumatra'ya gittiği zaman tahtta, 4. hükümdar olan Hüseyin Şah (1568-1575) bulunuyordu.

Açe, dünyanın en büyük adalarından biri olan Sumatra adasının kuzeyini kaplar. Ekvator dairesi, Sumatra'nın ortasından geçmektedir. Sumatra, Endonezya adalarının en batıda olanıdır. Cava ve Malaya yarımadası ile karşı karşıyadır ve Malaka Boğazı ile bu yarımadadan ayrılır. Açe'de, Malay kültürü hâkimdir. Ülkenin iç kısımları dağlıktır ve dağlar 3.466 metreye kadar yükselir. En büyük şehir olan Medan, doğuda, Malaka Boğazı yakınlarındadır. Kurdoğlu, Açe'ye varmak için Kızıldeniz'i güneye doğru baştan başa katetmiş, Bâbu'l-Mendeb Boğazı'ndan Aden Körfezi'ne geçmiş, sonra doğuya ve güneydoğuya doğru yol alarak Umman Denizi'nden, Hind Okyanusu'ndan, Seylan'ın güneyinden Bengal Körfezi'ne girmiştir. Süveyş-Açe yolu, 9.000 km.'dir ki, aşağı yukarı Istanbul-New York mesâfesi eder.

Süleyman Paşa'nın Hindistan seferinden —ki Preveze zaferi ile aynı yıl içindedir— 30 sene geçmişti. Hindistan'dan mal getiren ilk Portekiz gemisinin Avrupa'ya varması ve Venedik'te dehşet uyandırması da 70 seneye yaklaşmıştı. Ümit Burnu yoluyla Hind ve Atlas Okyanusları arasında deniz seyrüseferinin başlaması, XVI. asrın mühim hâdiselerindendir. Bu yol, o zamana kadar, binlerce yıldan beri, dünya deniz ticâretinin belkemiğini teşkil eden Akdeniz'i ikinci dereceye düşürmüştür. Bütün Akdeniz ülkeleri ve bu ülkelere bağlı ard ülkeler büyük zarar görmüş, iktisadî ve medenî inhitata uğramıştır. Bu inhitat, Mısır'da olduğu gibi, Venedik ve Ceneviz'de de yavaş yavaş olmuştur. Tesirler zamanla duyulmuştur. Fakat XVI. asrın sonlarında Akdeniz ticâret yolunun yeniden açılması, Türkiye'de canlı bir arzu hâlinde belirmişti. Demek, daha II. Selim ve III. Murad devirlerinde (1566-1595)

Akdeniz ticâretinin Okyanus ticâretinden büyük zarar gördüğü anlaşılmıştı. Osmanlılar bu çağda, vaktiyle açılmış ve zamanla kumla tıkanmış olan Süveyş Kanalı'nı yeniden açtırmak istemişlerdir (Iorga, *Hist. du Commerce de l'Orient,* 74). Ancak Türk cemiyeti henüz o derece zengindi ve o kadar mühim ticâret yollarını elinde tutuyordu ki, bu projenin tatbikine geçilmemiştir. Projeyi iki asır sonra, XVIII. asır sonlarında III. Mustafa tekrar ele almış, mühendisler göndererek Süveyş berzahını ölçtürmüş, fakat onun ölümü ve devletin çok büyük gailelere düşmesi yüzünden, bu defa da Süveyş Kanalı açılamamıştır. Kanal ancak XIX. asrın sonlarına doğru açılmış, Akdeniz'e eski îtibârını iâde etmiş, Asya-Avrupa deniz yolunu çok kısaltmış, Ümit Burnu yolunu tamamen ikinci dereceye düşürmüştür.

Dünya ticâretinin Akdeniz'den Okyanuslar'a geçtiğini veya geçmek üzere bulunduğunu yalnız Türkiye değil, İspanya ve Fransa gibi devletler de yeter derecede farkedememişlerdir. Bu devletlerin İtalya ve Orta Avrupa pazarlarını ele geçirmek için XVI. asırda yaptıkları büyük savaşlar bunu gösterir. Halbuki bu pazarların cihanşümûl ehemmiyeti gittikçe azalmaktaydı (Knight, *Hist. Economique de l'Europe,* 175). 1580'de III. Murad'a sunulan *Târîh-ı Hind-i Garbî'*de, Padişahın ve Dîvân'ın dikkati Amerika'nın keşfine, açık denizlere, Okyanus ticâretine, Süveyş Kanalı'nın tekrar açılarak Akdeniz'in Atlas Okyanusu ile rekabet edecek bir duruma yükseltilmesine çekilmiştir (F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* 264-5). 1625'te Ömer Tâlib de, yazdığı eserde, aynı tavsiyelerde bulunmakta, Avrupalılar'ın Asya ticâretinden muazzam kazançlar elde ettikleri hususunda Dîvân'ın dikkatini çekmektedir (Z. V. Togan, *Türkistan,* 103). Halbuki bu Asya malları, XVI. asırdan önce Müslümanlar tarafından Avrupa'ya dağıtılırdı.

İlerideki asırlarda gelişen olaylara bakarak, bu çağdaki Türk devlet adamlarını, istikbali görmedikleri için şiddetle tenkıyd etmek doğru değildir. H. G. Wells aynen şöyle diyor *(Kısa Dünya Tarihi,* 203) : «Bu devirde Avrupa devletlerinin her birinin, Avrupa'ya hâkim olmaktan başka düşünceleri yoktu denilse yeridir. Ne Türkler, ne Fransızlar, ne İngilizler, ne de Almanlar, büyük Amerika kıt'asına karşı henüz her hangi siyâsî bir alâka göstermedikleri gibi, Asya'ya giden yeni deniz yollarının ehemmiyetini de kavramamışlardı».

Nitekim ileriki asırlardaki dünyanın çehresini değiştiren unsurların belirdiği ve Türkler'in tarih boyunca en kudretli oldukları bu XVI. asırda Osmanlılar, var güçleriyle Avrupa, Afrika, Arabistan ülkelerini açmak ve elde tutmak istemişler, millî güclerini

harcamışlar, fakat Adriyatik'le Kuzey Buz Denizi arasında büyük bir Türkiye kurmayı akıllarından geçirmemişlerdir. Eğer yapsalardı, Türkiye'nin istikbâli bambaşka olabilirdi. Fakat tekrar ediyoruz, bu fikirler, sonraki asırların tarihini bilmekten elde edilen düşüncelerdir. Bugün nasıl XXIV. asrın neler getireceğini bilemezsek, XVI. asır Osmanlı devlet adamları da, XX. asrın neler getireceğini kestiremezlerdi.

Mısır Memlûk sultanları, bilhassa Kansu Guurî, Portekiz tehlikesini sezmişlerdi. Fakat Mısır, mühim bir donanmaya sahib değildi. XVI. asır başlarken, Venedik ve Portekiz gibi en büyük denizci devletlerin bahriyesiyle başa çıkacak tek Müslüman devlet, Osmanlı imparatorluğu idi. Mısır, Fas, İran, Hindistan, Güney Hindistan, Türkistan gibi —çoğu aynı zamanda Türk olan— büyük Müslüman devletleri, kara imparatorlukları idiler. Sultan Kansu, Fâtih Sultan Mehmed'in, 30 yıllık bir gayret sonunda, daha önce ehemmiyetsiz olan Osmanlı bahriyesini, dünyanın birinci deniz kuvveti hâline getirmesinden mütenebbih olmuş, onu taklid etmek istemişti. Ancak Memlûkler, Osmanlılar'ın imkânlarından ve elverişli vaziyetlerinden mahrumdular. Bu imkânsızlığın en başında, bir avuç Türk'ün, milyonlarca Arab nüfusu içine alan bir imparatorluğu ellerinde tutması geliyordu. Sultan Kansu, Portekiz'in Hind yollarını kesmesinden sonra, Memlûkler'in şânıyla mütenâsib bir donanmaya sâhib olmak için çok çalıştı. Memlûkler, Türkiye ve İran'dan sonra dünyanın üçüncü mühim devletiydiler. Memlûkler'in elinde ne bir denizci kadrosu, ne de tecrübeli amiraller vardı. II. Sultan Bâyezid'den gerek personel, gerekse teknik taçhizat için yardım ricâ ettiler. Dîvân-ı Hümâyûn, dünyanın en büyük devleti olmanın îcâb ettirdiği bütün davranışları ihmâl etmediğinden, Mısır'a yardıma karar verdi. Memlûk deniz kuvvetlerinin başında, aslen Anadolulu bir Türk olan Hâmid Reîs vardı. Sultan Kansu, bu amiralini Istanbul'a gönderdi. II. Bâyezid devrinde, Memlûkler'le harb hâlinde olunmadığı zamanlar, çok büyük yardımlar yapıldı. 27 kasım 1512'de gene büyük ölçüde bir Osmanlı yardımı İskenderiye'ye geldi. Bu sıralarda Yavuz tahta geçmişti. Osmanlı yardım misyonunun başında, en değerli Osmanlı amirallerinden Selmân Reîs bulunuyordu. Selmân Reîs, birkaç bin Anadolulu mühendis, topçu, gemici ve başka teknik elemanla Mısır'a geldi. Süveyş tezgâhlarını, muazzam bir tersâne hâlinde genişletmeye başladı. En son sistem ve büyük tonajda Osmanlı kadırgaları örneklerine göre 19 kadırgayı tezgâha koydu ve az zamanda tamamlandı. Sultan Kansu, Selmân Reîs'i, Memlûk deniz kuvvetlerinin başına getirdi. Türk amirali, 21 ağustos 1515'te Sü-

veyş üssünden ayrıldı. Bütün Kızıldeniz sahillerini dolaştı. Mısır'a bağlılıkları gevşemiş olan yerleri merkeze bağladı. 21 temmuz 1516'da Yemen'e çıktı. Yemen'in merkezi Zebîd'i aldı. Bu sıralarda Yavuz, Mısır'ın fethini tamamlamış bulunuyordu ve Memlûk imparatorluğu, tarihe karışmıştı. Selmân Reîs, Yavuz'dan aldığı emir gereğince Kızıldeniz'deki donanmayı Osmanlı makamlarına teslim etti ve 1518 ocağında Istanbul'a geldi. Kaanûnî tahta çıkınca, Kızıldeniz'deki tecrübesini nazar-ı itibara alarak, amirali 1520 sonunda tekrar Süveyş'e gönderdi. Kızıldeniz'deki Osmanlı donanmasının başına geçen Selmân Reîs, ikinci Yemen seferini yaptı. Zebîd başkentini, bu defa Osmanlılar'ın hesabına tekrar fethetti. Süveyş'e dönen amiral, Hind denizlerinin vaziyeti ve Portekizliler'i ezmenin sağlayacağı iktisâdî menfaatleri anlatan meşhur lâyihasını yazdı, Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderdi. Şimdi aslı Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan *Selmân Reîs Lâyihası,* Vezîr-i âzam İbrahim Paşa tarafından, dikkatle incelendi. Kızıldeniz'deki Türk donanmasının takviyesine karar verildi. Bu iş için Istanbul'dan Hayreddin Reîs, mühim teçhizat ve tahsisatla Süveyş'e gönderildi. Selmân Reîs, maiyyetine Hayreddin Reîs'i de aldı, 1527'de, üçüncü ve en meşhur Yemen seferine çıktı. 1529'daki ölümüne kadar Kızıldeniz'i bir Türk gölü hâline getirmeye muvaffak oldu.

Selmân Reîs'in kardeşi Bayram Reîs'in oğlu olan Mustafa Reîs, amcasının hayatında, Yemen kıyılarını muhafazaya memur bahrî vali idi, Süveyş'ten emir alıyordu. Amcası ölüp de onun yerine getirilen Hayreddin Reîs'le arası açılınca, Gücerât sultanı Bahâdır Şah'ın dâvetini kabûl ederek Türkiye devlet hizmetinden istifa etti. Maiyyetinde, başta Sefer Reîs olmak üzere, birkaç yüksek rütbeli Türk deniz subayını da götüren Bayramoğlu Mustafa Reîs, Bahâdır Şâh tarafından Diu bahrî valisi tâyin edildi. Sefer Reîs de Surat bahrî valisi oldu. Mustafa Reîs'e, büyük bir tahsisat ve «Nâsır Han» unvanı verildi. Az sonra Vezir Süleyman Paşa'nın 76 parçalık büyük donanması, Mustafa Reîs'in vali bulunduğu Diu limanı önünde demirledi. Bu sırada Osmanlılar'ı çağıran Bahâdır Şah öldürülmüş, yerine geçen Mahmud Şah, Osmanlılar'dan korkusundan Portekizliler'le birleşmişti. Bunun üzerine Süleyman Paşa döndü ve dönüşte Yemen'deki Türk hâkimiyetini, Mohâ ve Zebîd'i tekrar alarak kuvvetlendirdi.

Yalnız Müslüman değil, Hindû hükümdarlar da Istanbul'dan yardım istiyorlardı. Meselâ Seylan ve Bengal'de iki raca, Istanbul'a nâme gönderip, kendilerine Portekizliler'e karşı kullanılmak üzere askerî ve teknik yardım yapıldığı takdirde, padişahı metbu

tanıyacaklarını ve Müslüman dinini kabûl edeceklerini. bildirdiler. Fakat Istanbul, böyle bir yardım yapmadı. Göndereceği silâhların Hindistan'ın Müslüman devletlerine karşı kullanılıp halife-padişahın İslâm dünyasındaki otoritesini zedeleyeceğinden çekindiği gibi, yardım isteyen devletler de, fazla ehemmiyeti hâiz olmayan prensliklerdi.

Kaanûnî, Doğu Türkleri'ne, Türkistan'daki Şeybânî hanlarına, Safevîler'e karşı personel ve teknik yardım yapmıştır. Kaanûnî'nin Hind sularındaki siyâseti, II. Selim zamanında da tâkıybe çalışılmıştır. II. Selim'in tahta geçer geçmez, ana tarafından Charles-Quint'in torunu ve II. Felipe'nin yeğeni olan Portekiz kralı I. Sebastiao'ya (1557-1578) gönderdiği nâme-i hümâyûn, ciddî tehdidlerle doludur. Portekiz, 1498'de İbnü Mâcid'in Vasco de Gama'ya Ümit Burnu yolunu göstermesinden sonra, Türkiye'nin ağır gümrük ve transit vergilerinden kurtulmuş, o zamâna kadar Orta Asya, İran, Mısır, Suriye, Anadolu yollarından gelip Avrupa'ya dağıtılan Asya mallarını doğrudan doğruya Avrupa'ya taşımak sûretiyle çok zenginleşmişti. Avrupalılar'ın bu Asya ticâretinden neler kazandıklarını anlamak için, bâzı misaller vermek îcab eder: Meselâ XVIII. asırda Holandalılar, Cava'dan 27 guldene aldıkları şekeri, Avrupa'da 125 guldene, yâni 5 misline satıyorlardı. Karabiber 2,5 guldene alınıp 20 guldene, yâni 8 misline satılıyordu. 1758'de Çin'den 83 guldene alınan çayın Avrupa'da satış fiatı 377 guldendi. Sigorta şirketleri, Avrupa ticâret gemilerini, bir devletin (meselâ Fransa'nın) limanlar arası seyrüseferi için %2,5'a, İspanya ve Türkiye limanları için %5'e, Amerika limanları için %9'a sigorta ediyorlardı (Préclin, *XVIII e Siècle*, II, 638, Paris, 1952).

Yavuz, Süveyş kanalını yeniden kazdırarak bu ticâret yolunu tekrar eski mecrasına çevirmek istemiş, fakat kısa saltanatında bu projeyi gerçekleştirecek zaman bulamamıştı. II. Selim ve III. Murad devrinde de Süveyş kanalının açılması Istanbul'da aktüel bir mevzu olmuş, fakat gerçekleştirilememiştir. Kılıç-Ali Paşa'nın bu husustaki projesine Sokollu, ehemmiyet vermemiştir. Zira bu ilk asırlarda, tâ XVIII. asrın ortalarına kadar Avrupa'nın zenginleşmesi ve Doğu'nun fakirleşmesi, gözle görülür bir dereceyi bulmamıştır. Çünki Müslümanlar, Uzak Doğu hâriç, Eski Dünya hâkimiyetini ellerinde tutuyorlardı. Fakat zamanla Batı kalkınmış, aradaki mesâfeyi kapatmış, XVIII. asrın üçüncü çeyreğinde, kesin şekilde Doğu'ya üstünlük kazanmıştır.

Portekizliler, 1498'de Hind Okyanusu'na ayak bastıkları zaman, bu okyanustaki bütün ticâret Müslümanlar'ın elindeydi.

Binbir Gece Masalları'nda zenginlikleri anlatıla anlatıla bitirilemeyen Basra limanı armatörleri, Hind Okyanusu ticâretinin Müslümanlar'a sağladığı kazancı gösterir. Portekizliler, onlardan sonra da Flemenkliler ve İngilizler, asırlarca Hind Okyanusu'nda işleyen tek İslâm gemisi bırakmamaya çalışmışlardır. İran ve Hindistan Türk imparatorlukları (Safevîler ve Timuroğulları) gibi dev devletlerin denize hiçbir ehemmiyet vermemeleri ve verememeleri, bütün yükü Batı Türkleri'nin, Osmanlılar'ın üzerine bırakmış, Müslüman tâcirleri, devletleri tarafından silâhla savunulmamıştır. Her Müslüman ticâret gemisi Hind Okyanusu'nda Hıristiyanlar tarafından zabtedildikçe bir Müslüman armatör veya tâcir iflâs etmiştir. Böylece Müslüman devletler, ehemmiyetinin derecesinin farkına varamadıkları, fakat zaman geçtikçe felâketlerini hazırlayacak olan denizlerde hâkimiyet fikrinden uzaklaşmışlardır. Osmanlılar, Akdeniz'de nasıl İspanya'yı, Venedik'i, Ceneviz'i mahva mahkûm etmişlerse, zamanla Hıristiyanlar da, daha büyük ve dünyayı çeviren denizlerde Müslümanlar'ı mahva sürüklemişlerdir. Tam bu sıralarda da Akdeniz'in bütün ehemmiyeti, açık denizlere geçiyordu.

XV. asrın zengin ülkeleri Anadolu idi, İtalya idi ve bunlara bağlı ülkelerdi. XVI. asırda Batı Avrupa kalkınmaya başladı. XVII. asırda kalkındı, XVIII.'de zaferi elde etti. Türkiye, İtalya ve onlara bağlı ülkeler fakirleşirken, Batı Avrupa'da zenginlik arttı. Anadolu, Suriye, Mısır limanlarından Avrupa'ya artık yalnız bu ülkelerin mahsulleri ihrâç edilmeye başlandı. Halbuki eskiden bütün Asya'nın malları Istanbul'da, Haleb'de, İskenderiye ve Kahire'de toplanıp Avrupa'ya gönderilirdi. Osmanlılar'ın Hind seferlerinin Avrupa'da uyandırdığı heyecan, bundan dolayıdır. XVI. asırda Akdeniz ticâreti, hemen hemen Türkiye'nin inhisarındaydı. Türkiye ile dost olmayan bir bayrağın, Akdeniz'de dolaşması, son derece tehlikeli ve vahîm bir şeydi. Türk deniz gücünün uyuştuğu XVII. asrın son yıllarında bile yalnız Venedik şehrinde 1.000 küsur Müslüman Türk tâciri, armatörü ve ticârî mümessili bulunuyordu. Hindistan limanlarında da Osmanlı tâcirleri ve antrepoları vardı. Osmanlılar, bu sebepten İslâm âleminin en geç çöken parçası oldular. Çünki Akdeniz, Karadeniz, Ege Denizi, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Umman Denizi'ndeki hâkimiyet ve üstünlüklerini, oldukça uzun bir zaman muhafaza edebildiler. Portekiz ve daha sonra İspanya da, Osmanlı imparatorluğu gibi çöktü. Çünki deniz hâkimiyetlerini devâm ettiremediler. Buna karşılık Holanda, İngiltere, Fransa, son derece parladı ve inkişâf etti.

Portekizliler, Ümit Burnu yolunu keşfettikleri zaman, Vene-

dik, Memlûkler, Hindistan'daki Gücerât ve Bîcâpur sultanlıkları aralarında ittifak etmişler ve Portekizliler'i Hind Okyanusu'ndan kovmak istemişlerdi. Hattâ 10 nisan 1507'de, yâni Ümit Burnu yolunun keşfinden 9 yıl sonra, Memlûk-Gücerât müttefik donanması, Portekiz donanmasını mağlûb etmiştir. Müttefik donanmaya, Osmanlı Türkleri'nden bir amiral, Gücerât sultanlığının deniz kuvvetlerinin başında bulunan Diu meliki Ayaz Bey kumanda ediyordu. Bu sıralarda Gücerât tahtında, «Büyük» diye anılan I. Mahmud (1458-1511) vardı *(İslâm Ans.*, VII, 154b v.d.). II. Sultan Bâyezid'in geniş ölçüdeki yardımıyla gerçekleştirilen ve hakikatte Osmanlılar'ın eseri olan bu Şaol zaferinde, 7.000 Portekizli ve Kral Nâibi'nin oğlu Don Lourenço de Almeda maktul düşmüşlerdir. Fakat sonra bu hususta başkaca bir ciddî tecrübe yapılmadı. Çünki Hindistan zenginlik içinde yüzüyordu ve teşebbüsleri, ancak gerçek ihtiyaçlar doğurur.

Portekizliler, 1510'da Hindistan'da Goa limanını ellerine geçirmişler, 1530'da da burasını Hind Okyanusu ticâretinin merkezi yapmışlar ve son derece tahkim etmişlerdi.

Bâzı tarihçiler, Istanbul'un fethini şu bakımdan Ortaçağ'ın sonu sayıyorlardı ki, Istanbul'u fethedip eski Roma imparatorluğunun kudretine erişen Osmanlılar, az zamanda Akdeniz'i Türk gölü hâline getirdiler ve Avrupa, bu sebeple istikbâlini Okyanuslar'da aramaya mecbur oldu, Amerika iskân edildi, dünyanın servet ve ticâret dengesi değişti. Binlerce yıllık düzen altüst oldu. R. Sédillot şöyle diyor *(Hist. du Monde,* 27. tab'ı, 9, 184) : «Türk istilâsı, Hindistan yolunu kesmiş oldu... Çin ve Hind'i, Avrupa nasıl kazanmalıydı? Uzak Doğu'nun baharatını ve nâdir dokumalarını nasıl elde etmeliydi? Akdeniz yolu artık kesilmişti, çıkmaz bir yoldu. Başka yollar aramaya başlamak îcab ediyordu. Afrika kıt'asını dolaşmak sûretiyle belki Hindistan'a erişmek mümkin olurdu. Şüphesiz yeni yolların keşfi, Akdeniz limanlarını inhitata mahkûm edecekti. Bu inhitatın sebebi, denizcileri yeni yollar keşfine doğru iten Türk istilâsı idi».

XV. asrın son yıllarında Pedro de Covilhao, Portekiz tarafından Kahire'ye gönderildi. Görevi, Kızıldeniz kıyılarını incelemekti. Bir Arab tâcir gemisiyle Hindistan'ın Kalikût limanına geldi ve dünya baharat ihracatının merkezi olan bu limandan, Doğu Afrika kıyılarına Arablar'ın ve Hind Okyanusu'nda ticâret yapan Müslüman tâcirlerin hâkim olduğunu gördü. Onun bu seyâhati üzerinde kral II. Joao'ya (1481-1495) verdiği rapor, Vasco de Gama'nın seyahatine vesile teşkil etti. II. Joao'nun yerine geçen amca oğlu I. Manuel (1495-1521), Portekiz şevketinin en yüksek de-

recesine vardığını gördü. 1498'de Malabar kıyılarını tanıyan Vasco de Gama, ertesi yıl Lizbon'a döndü ve Kral tarafından «Hind Denizleri Amirali» tâyin olundu. Bu sefer, Portekiz'e şimdiki râyiçle 480 milyon TL.'na mal olmuştur. Fakat baharatın Avrupa'da satışından devlete kalan kâr, 2,4 milyar TL.'nı buldu. Bu göz kamaştırıcı meblâğ Hind denizlerine en büyük ehemmiyetin verilmesine sebep oldu. 1494 Tordesillas Muahedesi ile Papa VI. Alessandro Borgia (1492-1503) Avrupa dışında kalan dünyayı, Portekiz ile İspanya arasında, iki nüfuz mıntakasına ayırmıştı. Asorlar'ın 370 mil batısında kalan çizginin doğu kısmı Portekiz'in, batı tarafı İspanya'nındı. Yâni Brezilya hâriç, yeni bir kıt'a olduğu henüz anlaşılamayan bütün Amerika, İspanya'ya bırakılmıştı. 1500'de Cabral, Brezilya'ya ayak bastı. Fakat Hindistan'ın doğu kıyılarına eriştiğini sandı. 1507'de yeni kıt'aya adını veren Amerigo Vespucci'nin seyahatlerinin neticesindedir ki, 15 yıl önce Columbus'un keşfettiği memleketlerin Doğu Hind Adaları (İndonezya) olmayıp, ayrı bir kıt'a olduğu anlaşıldı. 1513'te Balboa, ilk defa olarak Panama berzahını geçerek Pasifik'e ulaştı. Genç Charles-Quint'in himâyesiyle İspanyol Magellan, 1519-1522'de ilk defa olarak dünya turu yaptı. Ondan önce hiçbir insanoğlu böyle bir şeye muvaffak olamamıştı. 5 gemisinden ancak biri Sevilla'ya dönebilmekle ve kendisi Filipinler'de öldürülmekle berâber Magellan, yeni ufuklar açmış oldu (Pirenne II, 304-5).

Yavuz'un ve II. Selim'in Süveyş kanalını açmak istemeleri, fakat birinin vakitsiz ölümü, diğerinin Sokollu tarafından atlatılması yüzünden bunu gerçekleştirememeleri, Hind Okyanusu'nu ve Asya-Avrupa deniz ticâretini Müslümanlar'a nihâî olarak kaybettirdi. Gerçi Türkler, Portekiz devletini yıkınca, XVI. asrın sonlarında ve sonraki asırda Portekizliler de bu okyanustaki hâkimiyetlerini kaybettiler. Fakat yerlerini dünyanın en zengin devletleri olan Osmanlı, İran veya Hindistan Türk imparatorlukları değil, başka Hıristiyan milletler, önce Holandalılar, sonra İngilizler aldı. XV. asrın en parlak limanları olan Aden, Hürmüz, Maskat, Zengîbâr söndü. Akdeniz limanları, bilhassa Venedik, çok mutazarrır oldu. Yavuz ve Kaanûnî, İran'a yerleşmiş ve diğer üç Sünnî Türk imparatorluğunu birbirinden ayıran Şiî Safevîler'i ortadan kaldıramayınca, vaziyet Müslümanlar için daha da vahîmleşti. İlk zamanlarda Safevîler, Portekizliler'i, Sünnî Türk imparatorluklarına (Türkiye, Hindistan ve Türkistan) karşı desteklemekten bile çekinmiyorlardı. Akkoyunlular'ın düşmesi ve Safevîler'in iktidara gelmesiyle İran'ın Şiî Türkler'in eline geçmesi, Türk âleminin geleceği için gerçek bir yıkım oldu. Hemen aşağıda ele ala-

cağımız Volga kanalı mes'elesi, bu vaziyetin ne derecede mühim olduğunu Dîvân-ı Hümâyûn'un tamamen takdîr ettiğini gösterir (Pirenne, II, 306-10).

Akdeniz âleminin 2000 yıllık üstünlüğü Batı Avrupa'ya geçince zamanla Avrupa, asırlardan beri teknik, tefekkür ve iktisat cihetinden muhtaç olduğu Asya'yı gölgede bıraktı, hattâ XIX. asırda hemen tamâmen istilâ etti. Demir sanayii üzerine kurulmuş, maddeci ve realist karakterde olan yeni Batı medeniyeti, beşerî değerlerini kaybetmeye başladı. Hattâ kendi kendini imhâ etmek için XX. asırda iki büyük tecrübe de yaptı (Pirenne, II, 313-4). Avrupa'nın cihan hâkimiyeti iki asırdan fazla sürmedi. XX. asırda bu üstünlük, Amerika'ya geçti.

İran, Türkiye-Türkistan ticâret yolunu kapatmakla XVI-XVIII. asırlarda büyük bir refah seviyesine erişti. Kuzey Hindistan'da da Güney Hindistan aleyhine aynı gelişme görüldü. Fakat sonunda bu ülkeler de, XVIII. asırdan itibâren inhitata başladılar ve Batı çenberinin içine düştüler (Pirenne, II, 315).

Deniz yollarının Portekiz tarafından kesilmesinin kısmen Anadolu'ya ve bilhassa Istanbul'a faydalar sağladığı inkâr edilemez. Çünki kara ticâreti eskisinden çok büyük ölçüde canlandı. Anadolu, XIII. asrın ilk yarısında, Büyük Alâeddin Keykubâd zamanındaki zenginliğine erişti, çok büyük şehirler teşekkül etti. Venedik'in bütün parlaklığı Istanbul'a geçti. Istanbul, gerçek mânâsıyla dünyanın merkezi, en zengin ve en büyük şehri, en işlek limanı hâline yükseldi. Osmanlı devletinin sağladığı âsâyiş ve huzur bu zenginliği büsbütün arttırdı. XVI. asrın sonlarından itibâren eski âsâyiş ve devlet düzeni bozulunca Anadolu mutazarrır oldu. Fakat refahı, daha uzunca bir müddet devam etti. Osmanlılar'ın, Roma imparatorluğu zamanından beri görülmemiş azamette bir birlik vücûda getirmeleri, bu refahın başlıca sebebiydi. Atlas ve Hind Okyanusları ile Rusya ve Orta Afrika arasında uzanan Türkiye cihan devleti, ticâreti ve iktisadı himâye eden, derebeyliğe meydan vermeyen akıllı siyâsetiyle, uzun zaman bahtiyar oldu. Istanbullu Türk armatör ve tâcirleri, muazzam ülkelerde büyük faaliyet gösterdiler. Bunların binlercesine her zaman için Venedik ve Hindistan limanlarında rastlamak mümkindi (Pirenne, II, 316).

Portekizliler'in kazanmasının diğer bir âmili, Hindistan'ın en güneyine sığınmış olan Hindû devletlerinin, Müslüman tehdidi, bilhassa Timuroğulları'nın bütün Hindistan kıt'asını birlestirme-

ye mâtuf siyâsetleri yüzünden Portekizliler'i tabiî bir müttefik gibi karşılamaları olmuştur. Hattâ Güney Hindistan'daki Müslüman devletlerin çoğu da, Timuroğulları'nın tehdidi yüzünden aynı yola gittiler. Çünki Portekizliler netîce îtibâriyle hiçbir fütuhat peşinde değillerdi ve böyle bir şey yapmaya gücleri de yoktu. Deniz hâkimiyeti ve ticâret inhisarı peşinde olan Portekiz, zengin Hind devletlerine, doğrudan doğruya topraklarını ve istiklâllerini tehdîd eden Timuroğulları kadar tehlikeli görünmemiştir. Hindû Maratthalar, bu sebeble Bombay adasını Portekizliler'e verdikleri gibi, Vijayanagar da —ki en güclü Hindû devletiydi ve az sonra Müslümanlar tarafından yok edildi— Goa limanını tahkim etmeleri için, Portekizliler'e büyük yardımda bulundu. Hindû kadınlarıyla evlenen Portekizliler, Hind iklimine uymakta da gecikmediler. Hattâ bir mikdar Hindû'ya Katolik mezhebini kabûl ettirdiler (Pirenne, II, 322).

Türkiye ve İran, Avrupa devletlerinden sonsuz derecede üstün kaynaklara maliktiler ve Avrupalılar'ı her bakımdan kendilerinden geri görüyorlardı (Pirenne, II, 325). Fakat XVII. asırla berâber, cihan tarihinde ilk defa olarak deniz üstünlüğü, Atlas Okyanusu kıyılarına geçti. Bu yeni durum, Atlantik kıyılarına yerleşmiş olan Batı Avrupa devletlerini, yeni bir cihan siyâsetinin yaratıcıları durumuna getirdi. Batı'nın büyüklüğü, önceleri mahcubâne, sonra şiddetle kendini duyurmaya başladı (Pirenne, II, 336).

Portekiz, Asya'da, Afrika'da olduğu gibi Güney Amerika'da da gelişiyordu. Henüz Brezilya sahillerinden içerilere nüfuz edememişti. Fakat 1549'da kurulan Bahia şehrinde 1551'de ilk piskoposluk tesis edildi. Gene burada, 1567'de Cezvitler ilk kolejlerini açtılar (Pirenne, II, 351). Hindistan'da mühim bir netice elde edemiyen halkı Katolik'leştirme hareketi, Brezilya'da iyi neticeler verdi. Osmanlı ve Hindistan Türk imparatorluklarında Katolik rahipler, serbestçe hareket edebiliyorlar ve Türk hükûmetleri tarafından himâye görüyorlardı. Fakat tanassur hâdiseleri hiç olmuyordu. Hindistan'da Müslüman dinine karşı bile mukavemet gösteren Hindûluk da Katolikler'e karşı koydu. Ancak Goa civarında Katolik olan Hindûlar göründü. Zâten Goa'daki her üç Portekizli'nin ikisi rahipti. Bu, Portekiz'in, uzunca bir müddet, Hıdistiyanlaştırma gayretine verdiği ehemmiyeti gösterir. 1567'de Portekiz, Goa limanında bulunup da Katolik mezhebine girmeyen Hindûlar'ı kanun dışı ilân etti. Portekiz'deki Müslümanlar tazyik görünce nasıl Kuzey Afrika'ya can attılarsa, Goa'da da aynısı oldu. Hindûlar, Goa limanını kitle hâlinde terkettiler. Portekiz, Hin-

dû halkın sanayiinden mahrum kaldı ve Hindistan'da bir kara müstemlekeciliğinde muvaffak olamamasının başlıca sebebini, bu dinî baskı teşkil etti (Pirenne, II, 353).

Bununla berâber Portekiz, XVI. asır boyunca hiçbir zaman Venedik'in gücüne erişemedi. XV. asır ortalarında kudretinin şahikasına erişen Venedik, deniz kuvveti bakımından Türkiye tarafından dünya birinciliğinden düşürüldükten sonra, İspanya ve Portekiz tarafından da geçildi. Ancak eski gücünü korumak için büyük azim gösteren Venedik, Okyanuslar'a çıkmadıysa da, Akdeniz'de, Türkler'den sonraki en büyük deniz kuvvetini teşkil etti. Baharat Lizbon'da, Venedik'te olduğundan 5 defa daha düşük fiyatla satılıyordu. İspanya'nın gelişip zenginleşmesi de Akdeniz ülkelerinin aleyhine oldu. Amerika'dan gümüş yüküyle gelen ilk gemi, 1531'de Atlantik üzerinde Cadiz limanına vâsıl oldu. Bu sûretle Atlas Okyanusu ile Akdeniz ticâretleri arasında XVI. asırda büyük bir mücâdele oldu. XVII. asır girerken artık Atlantik deniz ticâreti, Akdeniz'inkini —tarihte ilk defa olarak— geçmiş bulunuyordu. Hemen kaydetmek lâzımdır ki, Atlantik'in Akdeniz'i geçeceğini XVI. asırda hiçbir Hıristiyan ve Müslüman devlet tahmin edememiştir. Okyanus deniz ticâretinin gelişmesi görülüyordu, fakat Akdeniz'i gölgede bırakabileceğine asla ihtimal verilmedi. Fakat bu demek değildir ki XVII. asırda Akdeniz artık ehemmiyetini kaybetmişti. Akdeniz, bugüne kadar hiçbir zaman canlılığını kaybetmedi. Fakat dünya denizlerinin merkezi olmaktan çıktı. Batı Avrupa'da Atlantik üzerinde XVI. asırda en çok İspanya'nın elinde bulunan Belçika'daki Anvers limanı parladı. Diğer Atlantik limanlarından Lizbon (Portekiz) ile Cadiz (İspanya), aktivite bakımından Anvers'i tâkıyb ediyorlardı (Pirenne, II, 361).

Fransa ile İngiltere de, denizci devletler olarak İspanya ve Portekiz'in yanında yer almak niyetinde olduklarını hissettiriyorlardı. Jacques Cartier, Kuzey Buz Denizi'nden Avrupa-Çin yolculuğu yapılabileceğini sanmış, Çin'e ve Hindistan'a gitmek isterken, Kanada'yı bulmuştu. Cavelier de la Salle 1535'ten başlayarak Mississippi üzerindeki ilk Fransız barakalarını kurdu. 1564'te İngiliz John Hawkins, İngiltere'nin, Amerika ve Atlantik ticâretini İspanya ile Portekiz'in inhisarında bırakmaya niyeti olmadığını gösterdi (Pirenne, II, 363). XVI. asırda Fransa ile İngiltere, İspanya'ya, hattâ kısmen Portekiz'e nazaran fakir devletlerdi. XVII. asırda Fransa, yalnız Portekiz'i değil, İspanya'yı da geçti. O Fransa ki, XVI. asırda en mühim vergisi ve gelir kaynağı olan «taille», ancak bugünki râyiçle 250 milyon TL. kadar tutuyordu (Pirenne, II, 364).

İspanyol haşmeti en büyük darbeyi Türkler'den yedi. Fakat 1566'da, Kaanûnî'nin ölüm yılında kopan Holanda ve Belçika ihtilâli de İspanya için yıkım oldu. Holanda ve Belçika, İspanya'nın en zengin ve gelişmiş eyâletleriydi. Fakat Inquisition'a tahammül edemeyen liberal ruhlu Flamanlar, ihtilâl bayrağını açtılar. Alba Dukası, Brüksel'de, birkaç ay içinde, 8.000 Flaman'ı işkenceyle ve yakmak sûretiyle öldürttü. İhtilâl şimdilik bastırıldı. Bunun arkasından gelen İnebahtı seferinin ağır masrafları, II. Felipe'yi Ceneviz bankalarına iyice borçlandırdı (Pirenne, II, 454). 1572 Holanda ihtilâli daha da şiddetli oldu ve İnebahtı zaferinin neş'esini sildi. Orange hânedânından Willem'in liderlik ettiği millî Flaman ihtilâli neticesinde, Holanda'da Protestan bir cumhuriyet ilân edildi. Protestanlık ve cumhuriyet! Bu iki mefhum da, İspanya'nın dehşetle iğrenerek nefret ettiği şeylerdi. II. Felipe, en zengin ülkesinin elden gitmek üzere olduğunu kavradı, zâlim Alba Dukası'nı geri çağırdı. Fakat Holanda, İspanya'nın kangren olmuş bir uzvu hâlinde kanamaya devam etti. Fransa'da da Katolik baskısı zulüm derecesini bulmuştu. 22 ağustos 1572'de Saint-Barthélemy yortusunun gecesinde Paris'te 3.000 Protestan katledildi. Türkiye tarafından Lehistan krallığına getirilmiş olan Prens Henri, ağabeyi IX. Charles'in çocuk bırakmadan ölümü üzerine 1574'te «III Henri» adıyla Fransa tahtına oturmak için Krakovi'den Paris'e koşarken, bulacağı Fransa, büyük babası I. François devrindeki Fransa'dan başka, dahilî savaşlarla perişan olmuş, huzursuz bir ülkeydi (Pirenne, II, 455).

Türkiye, belki Hind denizlerine hâkim olamadı. Fakat Portekiz'i de, bir asır süren bir hâkimiyetten sonra Hind Okyanusu'ndan mahrum etti. Türkler, Portekiz donanmasını Atlas Okyanusu'nda, Ümit Burnu-Lizbon yolunda, bilhassa Fas kıyılarında iyice hırpaladılar. Türk donanması bu sularda Portekizliler'e öylesine musallat oldu ki, Portekiz, Hind ticâretinden elde ettiği kârın en mühim kısmını, Türkler'le savaşabilmek için harcamaya başladı. Gerçekten Atlas Okyanusu'nda Lizbon-Ümit Burnu yolundaki Türk donanması ile mücâdele etmek, Portekiz'e yılda şimdiki râyiçle 900 milyon TL.na mal oluyordu. Nihâyet Fas'ta Portekiz ordusunu, donanmasını, kralını, kumandan ve devlet adamlarını yok eden Türkler, Portekiz'in İspanya tarafından ilhâkını hazırladılar. Devlet olarak bile hayâtını devam ettiremeyen Portekiz, Hind sularındaki zengin ticâreti Holandalılar'a ve bir müddet sonra İngilizler'e bıraktı (Pirenne, II, 539) (Bu bahis için bk. Danvers, *The Portuguese in India,* 2 c., Londra, 1894, 1924; Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India, 1497-1550,* Westmins-

ter, 1899; Godinho, *Historia Economica e Social da Expansao Portuguesa,* 2 c., Lizbon, 1947).

Portekiz'in İndonezya sularına da el atması üzerine Açe elçileri, daha Kaanûnî devrinde yardım istemek üzere Istanbul'a gelmişlerdi. Kaanûnî, Lutfî Bey'i elçi olarak Açe'ye yolladı ve onunla berâber bir mikdar topla 8 topçu gönderdi. Bu lûtufdan cesâretlenen ve Türkiye'ye tâbî olduğunu ilân eden Açe Sultanı, bu kere daha büyük bir yardım istiyordu. İstedikleri arasında yalnız topçu subayları değil, deniz subayları, mühendisler ve başka teknik personel de vardı. Açe Sultanı, Kaanûnî'den kendisini bir hükümdar gibi değil, bir beylerbeyi, bir sancakbeyi gibi görmesini, «pâdişahın kulları zümresinden» olduğunu söylüyordu. İkinci defa gelen Açe elçisi Hüseyin, Istanbul'a vâsıl olduğu zaman Kaanûnî, Sigetvar seferinde bulunuyordu. Açe'ye gönderilecek ikinci yardım işi, II. Selim devrine kaldı.

Açe'ye daha önce Kaanûnî devrinde de bir kaç defa küçük filolarla Türk yardımı yapılmıştı. Bu arada Hayreddin Mehmed Reîs'in kumandasında 600 levend, Açe hizmetine girmişti. Bu Türk amirali, Alâüddin Şâh'ın dâmâdı ve donanma kumandanı olmuştu. 1538 sıralarında Açe'ye gelen Hayreddin Reîs, Malaya'da yerli devletlere ve Portekizliler'e karşı birçok sefer yaptı. Alâüddin Şâh, Türk yardımı sâyesinde, Güneydoğu Asya'nın en güclü devletine sahib oldu. Bu devirde Açe, son derece gelişmiş ticâretiyle, zengin bir devletti. 1567 Malaka seferinde Sultan'ın emrinde gene 400 Türk levendi vardı (Mendez Pinto, *Les Voyages,* Portekizce'den trc. B. Figuier, Paris, 1628, çeşitli yerlerde, Açe'deki Türk faaliyeti hakkında bilgi vardır).

II. Selim'in yapacağı yardım, Yemen mes'elesi dolayısıyla birkaç yıl gecikmiştir. II. Selim, Sultân Alâüddîn'e yazdığı nâme-i hümâyûnda : «Fermân-ı şerîfim ne vechile sâdır olursa, mû'cibiyle amel eyliyesiz!» diyordu. Portekizliler'in Uzak Doğu'daki faaliyetlerinin derhal Istanbul'a bildirilmesi için de şu sûretle emir veriyordu : «Ol diyârın ahvâl-u mâcerâsın mufassal şerh ve atabe-i â'lem-penâhımız cânibine inbâ olunmaktan hâlî olunmıya!».

Sumatra seferi için 22 gemi tahsis edilmiştir. Kurd Reîs oğlu Muslihuddin Reîs oğlu Hızır Hayreddin Reîs, bu filo ile Kuzey Sumatra'ya, Açe'ye gitmiş, birçok teknik personel ve harb malzemesinden müteşekkil Türk yardımını, yeni Açe hükümdarına teslim etmiştir. Bu sûretle Osmanlı nüfuzu, Uzak Doğu'ya, Güneydoğu Asya'ya, İndonezya'ya dayanmıştır. Açeliler, gelen Türkler'i çok

candan karşılamışlar ve kendilerine en yüksek mevki ve pâyeleri vermişlerdir. Açeli kadınlarla evlenen bu Türk levendlerinin çoğu, bu ülkede yerleşip kalmıştır. İçlerinde prensliğe kadar yükselenler vardır. Açeliler, yardım olarak gönderilen Türk toplarını ve II. Selim'in gönderdiği Türk bayrağını zamanımıza kadar kutsal bir hâtıra olarak saklamışlardır. Bugün birçok Açeli, bu Türk levendlerinin torunları olduklarını söylemekte, fakat Türkçe'yi unutmuş bulunmaktadırlar (Açe seferinin *Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri*'ndeki arşiv vesikalarına dayanan tetkikı için bk. Bahriye Miralayı Safvet Bey, *Bir Osmanlı Filosu'nun Sumatra Seferi, TOEM*, no. 10, 11).

Astırhan Seferi (1569)

Astırhan (Ejderhân, Astrahân da denir) Hanlığı, bir Türk krallığı idi. Başında Kazan ve Kırım hanlıklarında olduğu gibi Cengizliler'in Cuci Ulusu'ndan inen hanlar vardı. 1556'da Rusya, Astırhan'ı aldı ve bu Türk devletini yıktı. Kazan ve Astırhan'ın IV. İvan tarafından Rusya'ya ilhâkı, Rusya'nın büyük devletler arasına girme tarihi olarak kabûl edilir. Son Astırhan hânı ile diğer prensler, arada sırada metbû tanıdıkları Türkiye'ye sığındılar ve Azak'ta (Rostov) oturmaya başladılar. Azak, Kefe beylerbeyiliğine bağlı bir sancak merkeziydi (A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* 160).

Astırhan seferi, bu devletin düşmesinden 13 yıl sonraya rastlar. Gerçek hedef, Astırhan'ın alınmasından fazla Don-Volga kanalının açılmasıydı. Bu kanal açılırsa, Astırhan ve Kuzey Kafkasya, hâliyle Osmanlılar'ın eline düşerdi. Bilindiği gibi, Karadeniz'le Hazar Denizi'ni birleştirmenin tek yolu, Don ve Volga nehirlerini birleştirmektir. Bu iki nehir, bir yerde karşılıklı dirsek yapmakta ve 50 km. yaklaşmaktadır. Bu 50 km.'lik yol bir kanal şeklinde birleştirildiği takdirde, Karadeniz'in kuzeyindeki Azak Denizi'nden Don nehrine giren gemiler, Volga'ya geçebilir ve Hazar Denizi'ne inebilir. Don nehrinin ağzında, bir Osmanlı sancak merkezi, donanma üssü ve kalesi olan Azak şehri vardır ki, şimdi Rostov şehrinin bir banliyösüdür. Volga'nın Hazar'a döküldüğü delta üzerinde de 13 yıldan beri Rus işgalinde yaşayan bir Türk şehri, Astırhan bulunuyordu. Kanal kazıldığı takdirde, Azak-Astırhan nehir yolu açılacaktı (950 km. kadar). Volga'nın Don'a yaklaştığı dirseğin dış kıyısında şimdi Ruslar'ın Stalingrad şehri vardır (eski adı Çaritsin, son yıllarda Stalin aforoz edilince bir daha isim değiştirip «Volgagrad=Volga Şehri» oldu). Burası, 1943 sonunda Mareşal von Paulus'un kumandasındaki Alman ordular grubu-

nun, kış ve Ruslar tarafından imha olunduğu tarihî yerdir. Bu kanalın kazılması kolay iş değildi. Fakat Türkiye gibi bir cihan devletinin kudreti dâhilindeydi. Kolay iş olmadığı ancak 1952'de Ruslar tarafından gerçekleştirilebilmiş olmasından anlaşılır. Fakat bir defa da bu kanal açılsaydı, Ruslar'ın Hazar ve Kafkasya'ya doğru yolları kesildiği gibi, İran tarafından bütün ilgisi kesilmiş olan Türkiye ile Türkistan yolu da açılırdı. Osmanlı siyâseti Türkistan'a teveccüh eder ve daha verimli olurdu. Üstelik Türkistan da inhitattan kurtulur ve iktisâden mahvolmazdı. Nitekim bu devir Osmanlı devlet adamları, bu kanal işinin iktisadî faydalarından da gafil değillerdi. II. Selim, Kırım Hanı'na yazdığı hatt-ı hümâyûnda şöyle demektedir :

«(Türkistan ve Tataristan) tüccârına yol açıp emnîyet içinde gelip gitmeleri temennî olunmuşdur. İmdi, Vilâyet-i Kazan ve Ejderhân evvelden Nogay elinde idi. Hâlen küffâr eline girmesi neden oldu? İçinde ve etrâfında kalan Tatar mîrzâlarından kimler vardı? Ve ne zamânda ve ne sebeble elden gitmişdir? Mufassal yazılıp, ol vilâyetin feth olunması takarrür etmişdir... Alâ-vechi't-tafsîl i'lâm eyliyesin ki vaktiyle tedârükü görülüp, feth-ü teshıyri müyesser ola!» *(Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri,* VII, 948).

Kanalın açılmasına, Astırhan'ın Türkiye'ye katılmasına, Türkistan (Doğu Türk) hâkanlığını ellerinde tutan Şeybânîler (Şıbanoğulları) kadar bunların kuzeyine yerleşmiş ve Aral Gölü bölgesini ellerinde tutan gene Cuci Ulusu'ndan Harzem Hanları da taraftardılar. Harzem Hânı, Dîvân-ı Hümâyûn'un dikkatini, son yıllarda Ruslar'ın iki Türk devletini (Astırhan ve Kazan) ortadan kaldırdıkları noktasına çekmek için, Istanbul'a elçi de göndermiştir. Harzem hânı I. Hacı-Muhammed (1558-1602), İran'ın da Türkistan ile Türkiye yollarını kestiğini, Türkistan hacılarına bile yol vermediğini II. Selim'e anlatıyor, Astırhan'ı fethetmesini ve Türkiye-Türkistan yolunu açmasını ricâ ediyordu.

Sokollu Mehmed Paşa, bu kadar mühim bir işe, Sıkk-ı Sânî Defterdârı (maliye müsteşarı) Çerkes Kasım Bey gibi asker olmayan ve esâsen devletin ikinci derecede memurlarından bulunan bir adamı tâyin etmiştir. Çerkes Kasım Bey'e Kefe beylerbeyiliği verilerek «Kasım Paşa» olmuştur. Fakat böyle az tanınmış ve askerlikten gelmemiş bir adamın, Kırım hânı Devlet Giray'a sözünü geçirmesi ve bu nâzik işte muvaffak olması ihtimali azdı. Sokollu'nun siyâsî hayâtı ve davranışları göz önüne alınacak olursa, devlette vezir rütbesinde o kadar muktedir kumandan varken, Astırhan seferine bunlardan birini göndermemiş olmasının, kar-

şısına muzaffer bir rakıybin çıkmasından çekindiği şeklinde tefsiri, gerçeklere uygun düşer. İş yalnız kanalın açılması değildi. Astırhan da fethedilecekti. Vezir rütbesinde bulunmayanlara serdârlık (başkumandanlık) verilmesi de âdet olmadığından, bütün bunlar, iddiamızı destekleyen delillerdir.

Garip bir davranışla bu çağ olaylarının bütün şerefini Sokollu'ya, bütün başarısızlıkları da devrin hükümdarına veya Sokollu'nun muhâliflerine isnat eden tarih görüşünün savunmasını yapmak, artık çok zordur. Sokollu'ya Süveyş kanalı projesi gibi, bu Don-Volga kanalı projesi de isnat edilmiştir. Süveyş kanalını açtırmayı daha Yavuz düşünmüş olduğu gibi, Don-Volga kanalını da Kaanûnî açtırmak istemiş, hattâ bu hususta, Sokollu'dan önceki sadrâzam Semiz Ali Paşa'ya emir vermişti. Fakat Almanya ile yeniden başlayan savaş, kanal projesinin ileriye bırakılmasını îcab ettirmişti. Bu proje üzerinde hazırlık yapması için Kırım Hânı, daha 1567'de emir almıştı.

Astırhan seferine memur donanma, 4 ağustos 1569'da Istanbul'dan hareket ederek, Azak Denizi'nin kuzeydoğu ucundaki Azak limanına, yâni Don nehrinin ağzına gelmiştir. Bu işin mayısta başlaması lâzımdı. Ağustosta başlamak demek, Rusya'da pek sert geçen sonbaharın bütün mevsim güçlüklerini göze almak demekti. Hangi hesapsızlıklar ve sebebler bu gecikmeyi yapmıştır, şimdilik bilmiyoruz. Donanma ile ağır muhâsara topları da gönderilmiştir. Kanal açıldıktan sonra Don ve Volga'nın güneyinde kalan topraklarda Ruslar'a ait olan Astırhan'ın da fethi îcâb ediyordu. Çünki kanalın güneyinde düşman toprağı bırakmak, kanalın selâmeti bakımından tehlikeli olurdu. Donanmayı Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, Azak'a geçirmiş, fakat kanal ve Astırhan muhâsarası işleriyle uğraşmamıştır. Bu işler, Kırım hânı Devlet Giray'la Kasım Paşa'ya aitti. Bununla berâber, ilk kuvvet olarak daha nisan ayında Mustafa Reîs'in kumandasındaki bir filo Azak'a gelmiş ve 3.000 Yeniçeri çıkartmıştı. Ali Paşa'nın Azak'a çıkardığı kuvvetler ise 20.000'den fazla tımarlı sipahi, 5.000 Yeniçeri, birkaç bin işçi ve teknik personelden ibâretti. Azak ve Kefe'de bulunan Osmanlı kuvvetleriyle Kırım Hânı'nın vereceği atlı ordu ve işçiler de, bunlara katılacaktı. Eylûlde kanal işinde 30.000 işçinin çalıştığı anlaşılmaktadır. Asker, bu işçileri Rus tecâvüzünden koruyacak, bir yandan da Astırhan'ı fethedecekti. Devlet Giray Hân, en az 30.000 atlı ile Astırhan önlerine gelmiştir. Bu vaziyete göre Astırhan seferinde kullanılan asker ve işçi sayısı, 100.000 kişiden az değildir.

12 eylûl 1569'da Osmanlı-Kırım kuvvetlerinden müteşekkil

Türk ordusu, Astırhan'a varmıştır. Bu, gerçekten geç bir tarihti. Muhâsara 20 eylûlde, yâni 8 gün sonra kaldırılmıştır. Bir muhâsaranın bir haftada kaldırılması görülmüş şeylerden değildir. Bunun gerçek sebeblerini kesin olarak bilmiyoruz. Dışarıdan gelecek bir Rus imdat kuvvetinden çekinilmiş olamaz. Zira Çar IV. İvan, Osmanlı-Kırım kuvvetlerine taarruza geçecek güçte değildi. Moskova-Astırhan yolu da kuşuçuşu 1.250 km.'dir. Havanın muhâlefete başlaması düşünülebilir. Fakat asıl sebep şüphesiz Devlet Giray'ın, Kasım Paşa gibi asker olmayan bir beylerbeyinin otoritesini tanımamış olmasıdır. Devlet Giray, serdârlığın kendisine verilmemesinden de alınmış görünüyor. Astırhan, Kazan gibi, zaman zaman Kırım prenslerinin hân oldukları bir yerdi. Burada yeni bir Osmanlı beylerbeyiliğinin kurulması, Kırım'ın iç bağımsızlığı hususunda Devlet Giray'ı ürkütmüştür. Bu sırada Kırım tek başına da kalsa Rusya'dan çok daha üstün bir devlet olduğu için, Devlet Giray'a göre Moskof tehlikesi, ikinci derecede kalıyordu. Nitekim Devlet Giray, bu seferden iki yıl sonra Rusya'nın başkenti Moskova'yı fethetmiş ve şehri yakmıştır. Kırım Hânı'nın Osmanlılar'dan ne derece ürktüğü, şu sözlerinden belli olmaktadır:

— Asâkir-i Osmâniyân berden ve bahrden (karadan ve denizden) Deşt-i Kıpçak ve Şîrvân (Ukrayna ve Kuzey Âzerbaycan) taraflarına varıp gelmiye başlayıcak (başlayınca) Tatar'a rağbet olmaz, belki Kırım dahi elimizde kalmaz!

Kanalı kazan işçiler, Volga Sırtları'ndan esen korkunç soğuklara dayanamamış ve büyük telefat vermişlerdir. Yemen mes'elesinin birinci derecede ehemmiyet arzetmesi üzerine kanal ve Astırhan seferi işi tekrar ele alınmamıştır. Fakat Ruslar'ın ancak 4 asır sonra gerçekleştirebildikleri bu kanal işini XVI. asırda Türkler'in fiilen ele almaları, bu çağ Türkiye'sinin kudreti hakkında bir fikir vermeye yeter. Bu işin tâkıyb edilememesi, Türkiye tarihi bakımından, başka her hangi bir mes'elenin başarısızlığından daha zararlı olmuştur. Bu sûretle Rusya ve İran, Türk âleminin ortasına girmişler ve Türkiye ile Türkistan'ın bütün ilgisi kesilmiştir.

II. Selim, bu projenin akamete uğramasından çok müteessir olmuş ve bütün mes'uliyetin dâmâdı Sokollu Mehmed Paşa'ya ait bulunduğunu şu sözleriyle açıkça anlatmıştır:

— Cümle masârif ve zâyi'ât görülüp senden tazmîn olunmalıdır.

Sokollu, işi bu kadarcık bir azarlanmayla geçiştirmiştir. Ve-

zîr-i âzam'ın devletin bütün kuvvetlerini elinde toplaması, makamını ve hayâtını kurtarmıştır. Kâtib Çelebî de bu mes'ele hakkında şu şekilde fikir beyan ediyor :

«Kıssadan hisse budur ki, küçük adamla büyük işe mübâşeret câiz değildir. Maslahatın münâsib ser-kârı gerek. Zikr olunan husûsa bir pâdşâh varıp zamâniyle mübâşeret etse, ancak uhdesinden gelebilir ve bu makuule işler, sâhib-himmet pâdşâh işidir, vüzerâ ve serdârlar kârı değildir» (*Tuhfetu'l-Kibâr,* 86).

Kendini ilk defa olarak «çar=imparator» ilân etmiş olan Rusya hükümdârı «Müthiş» diye anılan IV. İvan, bu Astırhan seferinden çok ürkmüştür. Yeni elde ettiği Astırhan ve Kazan'ı Osmanlılar'ın elinden almaya kalkışması, Rusya'yı tekrar ehemmiyetsiz bir devlet derekesine indirmek demekti. 1570 baharında, yani Astırhan seferinden birkaç ay sonra, Istanbul'a bir elçi göndermiş ve Türkiye ile dost olduğu hâlde üzerine sefer açıldığından şikâyet etmiş, ne karşılığı olursa olsun Türk dostluğunu muhâfaza azminde bulunduğunu belirtmiş ve bu dostluğun te'mini için ne yapması îcâb ettiğini sormuştur (Çar'ın mektubunun metni : *Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 555-6). II. Selim, Çar'a, bir tâbiine hitâb eder tarzda bir cevap göndermiş ve Türkistan yolunu kapatmaktan sakınmasını ihtâr etmiştir. Bundan sonra Türkiye, Kıbrıs seferinden doğan Avrupa savaşına daldığı için, Rusya mes'elesiyle Kırım uğraşmış ve Devlet Giray Hân, Moskova'ya girerek Ruslar'ı ağır şekilde mağlûb etmiştir. Kıbrıs fethinin tamamlanması üzerine Osmanlılar'ın tekrar üzerine yürüyeceklerinden ürken IV. İvan, gene Istanbul'a elçi göndermiş, Kıbrıs'ın fethini tebrik etmiş, padişahın bütün isteklerini yerine getirdiğini ve getireceğini söylemiş, hattâ Avrupa devletlerine karşı Türkiye ile ittifaka hazır olduğunu bildirmiştir. II. Selim, Çar'dan, Astırhan'ın Osmanlılar'a, Kazan'ın da Kırım'a verilmesini istemiştir. Bu istek, padişahın Kuzey siyâsetinin pek yerinde olan ana hatlarını göstermekteyse de, bunu destekleyecek hiçbir hareket yapılmamıştır. III. Murad devrinde Sokollu'nun Kafkasya seferine de muhâlif olduğu hatırlanacak olursa, devletin Kuzey'de aktif bir siyâset tâkıyb etmesini onun istemediği ortaya çıkar (Astırhan seferi ve Don-Volga Kanalı için bk. Ahmed Refik, *Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhân Seferi, TOEM.* no. 43; H. İnalcık, *Don-Volga Kanalı, Belseten,* no. 46).

II

VENEDİK VE İSPANYA İLE SAVAŞ: KIBRIS VE İNEBAHTI (1570 - 1574)

Kıbrıs Seferinin Sebep ve Hazırlıkları

OSMANLI Türkleri'nin Uzak Doğu'ya, Orta Afrika'ya, Kuzey Rusya'ya ve Orta Avrupa'ya dayandıkları bir devirde Kıbrıs ve Girit gibi Doğu Akdeniz adalarının Venedik'in elinde bırakılması, izahı pek de kolay bir mes'ele değildir. Tek izah şekli, Türkler'in çeşitli sahalarda fevkalâde meşgul olmaları ve bu fetihlere vakit ayıramamalarıdır. Çünki Girit, hele Kıbrıs fethi, imparatorluğun, hattâ ikincisi, Anadolu'nun bütünlüğü için şarttı. Kıbrıs, Anadolu'nun tabiî bir parçasını teşkil ettiği gibi, Anadolu-Mısır deniz yolunu da kesiyordu.

Bir Latin krallığı olan Kıbrıs, Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğuna tâbî idi. Memlûk sultanı Barsbay'ın II. Murad'a tahta çıkması münasebetiyle gönderdiği hediyelerle yüklü bir Mısır gemisinin Kıbrıs tarafından zabtedilmesi üzerine Memlûkler, bu küçük devleti tam mânâsıyla cezâlandırmaya karar vermişlerdi. 1424'te Memlûk donanması, Limasol (Leymosun) limanını işgal etti. Memlûk ordusu adaya çıktı. Kuzeydoğuya ilerledi. Magosa limanına geldi. Şehir tahrib edildi. Küçük Kıbrıs ordusu yenildi. Başta kral Janus ve İspanya'dan gelmiş Katalanlar'dan müteşekkil imdat kuvvetlerinin kumandanları olmak üzere, 3.600 kişi esir alınıp Kahire'ye götürüldü. Bunun üzerine Kıbrıs, yılda 4.000 duka (10 milyon TL.) tutan küçük bir vergi ödiyerek Memlûkler'e tâbî oldu. Ancak XV. asrın sonlarında Venedik, krallık hânedânının son bulduğunu ilân edip adayı sömürgeleri arasına kattı. Bu, mühim bir hâdiseydi. Çünki şimdiye kadar Kıbrıs, Avrupalılar'dan destek görmekle berâber küçük bir devletten ibâretti, Yakın Doğu'daki Haçlı devletlerinin sonuncusuydu. Venedik ise, büyük bir Avrupa devletiydi ve ta Kıbrıs'a, Anadolu ve Suriye kıyılarına kadar sokulması, İslâm âlemi için tehdîd edici bir mânâ taşıyordu. Bunu bilen Venedik, Doğu Akdeniz'e hâkim olan iki büyük Müslüman Türk imparatorluğu, Osmanlılar ve Memlûkler'le

iyi geçinmeye çalıştı. Kıbrıs krallığının Memlûkler'e ödediği küçük vergiyi tediyede devam edeceğini bildirdi. Fakat tabiatiyle artık Kıbrıs krallığının Kahire'ye tâbî olması durumu hukukan son buldu. Hattâ Yavuz 1517'de Mısır'ı fethedince Venedikliler kendiliklerinden, Kıbrıs için Memlûkler'e ödedikleri yıllık verginin, bundan böyle onların yerine geçen Osmanlılar'a verileceğini bildirdiler. 1570 yılına kadar da bu vaziyet devam etti.

Kıbrıs, krallığın son zamanlarında ve Venedik sömürgesi olduğu son üç çeyrek asırda iktisâdî bakımdan çöktü. Ehemmiyetine vurulan ilk büyük darbe, 1348 vebası oldu. Bu büyük salgında Kıbrıs, nüfusunun mühim kısmını kaybetti. Hattâ krallığın ileri gelenleri, gemiye binip, salgının sonuna kadar Avrupa'ya gittiler. Boş kalan adayı ellerine geçirmemeleri için de, Kıbrıs'taki bütün Türk esirlerini öldürdüler. Venedikliler, Rum ve Ortodoks olan halka, hayvan muâmelesi yapıyorlardı. Adanın nüfusu 147.000'e düşmüştü. Bunun 16.000'i Lefkoşe, 6.500'ü de Magosa'da yaşıyordu. Nüfusun 47.000'i, yâni üçte biri serf (toprağa bağlı esir köylü) idi.

Türkiye'nin Kıbrıs'a olan alâkaları bunlardan ibâret değildi. Kıbrıs, Emevîler ve ilk Abbâsîler devrinde asırlarca İslâm İmparatorluğu'nun bir eyâletini teşkil etmiş, sonra tekrar Bizans'a geçmiş, nihâyet 3. Haçlı Seferi'nde İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard tarafından fethedilip bir Fransız krallığı hâline getirilmişti. Şeyhulislâm Ebussuud Efendi, Kıbrıs seferinin meşruluğu hakkında verdiği meşhur fetvada, adanın vaktiyle İslâm toprağı olduğunu tebârüz ettirmeyi de unutmamıştır. Kıbrıs'ta üslenen Venedik donanması, zaman zaman Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye giden Türk ticâret gemilerine zarar veriyordu. Hacı taşıyan gemilerin tecavüze uğradığı da olmuştu. Son defa, bir Türk ticâret gemisi Kıbrıslı korsanlar tarafından zabtedilmişti. Venedik, Kıbrıslı korsanlarla başa çıkamadığı için itham edilmiş ve içinde Mısır defterdârının da bulunduğu bu Türk gemisinin zabtı, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından, Venedik'e savaş açılmasına sebep sayılmıştır. Seferin uzun vâdeli sebebleri ise, yukarıda anlatılmıştı.

Kıbrıs seferi, II. Selim'in şahsî teşebbüsünün neticesi sayılabilir. Sokollu'ya ve onun başkanlık ettiği hükûmete (Dîvân-ı Hümâyûn'a) kalsa, bu seferin açılması hemen hemen mümkin değildi. II. Selim'in daha velîahdliğinde Kıbrıs'ın fethini tasarladığı anlaşılmaktadır. Vaktiyle Kıbrıs korsanları gene bir Türk ticâret gemisini zabtetmişlerdi. Bu gemide Velîahd-Şehzâde Selim'in çok değerli Arab atları da vardı. Uzun müzâkerelerden sonra Venedik,

bu atları iâde etmişti. Bâzı Batı kaynakları, II. Sultan Selîm'in Crispo hânedânı yerine Kiklad adaları (Nakşa=Naksos) dukalığını verdiği Portekizli Yahudi Yasef Nassi'nin, padişahı bu sefere teşvik ettiğini yazmaktadırlar. Yılda 40.000 duka (100 milyon TL.) vergi ödeyerek Nakşa dukası olan, fakat adaları bir vekili vasıtasıyla idâre eden Yasef Nassi, 1554'te Istanbul'a gelmiş ve Saray'a çatmış bir mâcerâperestti. Gûyâ Türkiye'ye tâbî Kıbrıs kralı olmak istiyormuş ve İspanya ile Portekiz'den kaçan Yahudiler'i bu adada toplıyacakmış. Fakat II. Selîm'in Kıbrıs'ı bu adama vermeyi aklından bile geçirmemiş olduğu muhakkaktır ve olayların incelenmesinden anlaşılmaktadır. Sokollu'nun korkusu ise, Türk zaferiyle biteceği muhakkak olan bir savaşa, karşısına muzaffer rakıyblerin dikilmesiydi. Seferin idâresinin devrin en büyük askerleri olan Piyâle, Lala Mustafa, Özdemiroğlu Osman Paşalar'dan birisine verilmesi muhakkaktı. Bunların hepsi de Sokollu'nun dostu değil, muhalifleriydi. Özdemiroğlu henüz vezir pâyesini almadığından, kendisine serdârlık verilmesi ihtimali azdı. Ortada, mütemâdiyen pâdişâha akıl hocalığı yapan Lala Mustafa Paşa kalıyordu. Piyâle Paşa, denizci olduğu için, ona da serdârlık verilmesi ihtimali zayıftı. Sokollu'ya kalsa serdârlığı, değersiz bir asker olan Koca Sinan Paşa'ya verirdi. Fakat Kıbrıs, padişahtan gelen nâdir teşebbüslerden biriydi. Pâdişâhın tuttuğu bir kumandanın seçileceği tabiî idi.

Dîvân, padişahtan Kıbrıs'ın fethi emrini aldığı zaman, önce iş savaşsız halledilebilir mi? Buna teşebbüs etti. Dîvân-ı Hümâyûn ikinci tercümânı Mahmud Ağa ile padişah yâverlerinden Kubâd Çavuş, Venedik'e yollandı. Kıbrıs, Türkiye'ye terkedilirse, devletin Cumhuriyet'e çok hayırhah davranacağı söylendi. Cumhuriyet Senatosu, Türk elçilerinin teklifini reddetti. Dîvân, bu haberi alınca, Türk limanlarındaki Venedik gemilerine el koydu ve Istanbul'daki Venedik kolonisini tevkif edip Yedikule'ye yolladı. 13 eylûl gecesi bütün Venedikliler, şehirdeki muazzam bir patlama sesi ve göklere yükselen bir alev sütunu ile uyanmışlardı. Istanbul tersânesinden sonra Avrupa'nın en büyük tersânesi olan Venedik tersânesinin barut deposu, Türk gizli teşkilâtı tarafından ateşlenerek havaya uçurulmuştu. Şehirde panik büyük oldu ve zarar her türlü tahminin üzerindeydi. Çok büyük bir yangın çıktı ve hattâ yangın, limanda yatan gemilerin çoğuna da sirâyet etti. Venedik'in bu olaydan tek kazancı, Türkler'in kendisine karşı amansız bir savaş hazırladığı fikrini edinmesi oldu. Avrupa'daki müttefikleriyle acele müzakerelere girdi ve mühim yardımlar aldı. 204 parçalık bir Hıristiyan donanması, adayı korumak üzere,

Kıbrıs sularına gitti. Bununla berâber Venedik, gene de Türkiye ile arasındaki son köprüleri atmadı. Şehirde korkunç infilâkın olduğu gece, Türk elçisi Kubâd Çavuş, halkın galeyanından korunmak için, Doç'un sarayının arka kapısından gizlice çıkarılıp kaçırıldı. Türk elçisine gelecek zararın, aynıyla Istanbul'daki Venedik balyozuna tatbik edileceği muhakkaktı.

Venedik'teki sabotajın Piyâle Paşa tarafından plânlanıp tatbik ettirildiği tahmin edilebilir. Çünki bu iş, onun ihtisas sahasına giriyordu. Piyâle Paşa'nın, denizci olması sebebiyle, Venedik'in düşmanı olması tabiî idi. Lala Mustafa Paşa ile berâber, padişahı Kıbrıs seferi mes'elesinde candan desteklemiştir. İlmiye sınıfı, başta Ebussuud Efendi olmak üzere, Kıbrıs seferine tarafdar, başka bir tâbirle, Sokollu'nun bütün fikirlerine muhâlif idi. Sokollu, Kıbrıs seferini istemediğine göre, ilmiye sınıfının seferi desteklemesi tabiî bulunuyordu. Dîvân, Kıbrıs seferine 400 gemi ayırmıştı ki, şimdiye kadar bu derece büyük bir armadanın bir araya toplandığı vâki değildi (Memlûkler'in bir buçuk asır önce yaptıkları Kıbrıs seferinde 150 küçük harb gemisi kullandıkları hatırlanabilir). Dîvân-ı Hümâyûn müzakerelerinde Sokollu, azınlıkta kaldı. Tarafdârı olan vezirler bile, padişahın bu husustaki niyetinin kesinliğini bildiklerinden, ses çıkarmadılar. Son sözü Şeyhulislâm Ebussuud Efendi söyledi. Kendisine mahsus talâkatla gaayet iknâ edici bir konuşma yaptı. Bundan sonra Sokollu'ya söyleyecek bir şey kalmıyordu. Ancak bu işin âkıbetinden öylesine korkuyordu ki, Ebussuud Efendi'ye alenen teessüflerini beyan etmekten çekinmedi. 2. Vezir Pertev Paşa'nın, serdarlığın kendisine verilmiyeceğini bildiği halde, harb lehine rey vermesi, Almanya ve İran ile sulh hâlinde bulunulması, Yemen mes'elesinin de tamâmen halledilmiş olması, Sokollu'ya hiçbir koz bırakmıyordu.

Donanmay-ı Hümâyûn, Kıbrıs seferi için 15 mayıs 1570'te Istanbul'dan ayrılmışsa da, deniz kuvvetlerinin öncü filoları, daha mart ayında Murad Reîs'in kumandasında Kıbrıs sularına gitmişti. Piyâle Paşa ise, nisanda denize açılmıştı. 15 mayısta Istanbul'dan ayrılan büyük donanma, aynı zamanda Türk ordusunu taşıyan esas kısımdı. Donanmaya Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, orduya Serdâr 6. Vezir Lala Mustafa Paşa kumanda ediyordu.

Piyâle Paşa 3., Mustafa Paşa ise 6. vezir iken serdârlığın ikincisine verilmiş olması, Piyâle'nin denizci olmasından dolayıdır. Piyâle Paşa'nın kendisinden kıdemsiz bir kumandanın emrine girmeye râzı olması da, iki vezir arasındaki âhengi ve Sokollu'ya

karşı dayanışmalarını gösterir. Zîrâ Piyâle Paşa'nın ünü bu tarihte, Lala Mustafa Paşa'nın askerî şöhretiyle mukayese edilemeyecek derecede büyüktü. Dünya tarihinin en büyük deniz vuruşmalarından biri olan Cerbe muhârebesini kazanmıştı. Lala Mustafa Paşa ise, daha ne Kıbrıs'ı fethetmiş, ne Kafkasya'da fütûhâtta bulunmuştu. Piyâle Paşa, donanmanın yüksek sevk-u idâresiyle görevlendirilmişti. Bu işi tabiî olarak kapdân-ı deryânın yapması lâzımdı. Ancak Sokollu, Piyâle Paşa vezir olarak makamından ayrıldığı zaman, yerine Yeniçeri ağalığından gelmiş bir kara askerini tâyin etmişti. Halbuki ortada birkaç tane çok büyük denizci vardı. Sokollu'nun Rüstem Paşa gibi, denizcilerden çok ürktüğünü evvelce anlatmıştık. Müezzin-zâde Ali Paşa gibi cesur ve değerli bir generalin hiç anlamadığı deniz işlerinin başına getirilmesinin devlete açacağı gaile, bu bahsimizde görülecektir.

Kıbrıs seferine 2 vezir (büyük-amiral veya mareşal), biri kapdân-ı deryâ olmak üzere 10 beylerbeyi (3 oramiral ve 7 orgeneral), birçok sancakbeyi (tümamiral veya tümgeneral) katılmıştır. Kapdân-ı Deryâ, doğrudan doğruya Vezir Dâmâd Piyâle Paşa'nın emrine verilmiştir. Barbaros-zâde Hasan Paşa, Uluç-Ali Paşa gibi amiraller de Piyâle'nin emrindeydi. Hasan Paşa, 20 parçalık bir filo ile, Uluç-Ali ise 20 parçalık başka bir filo ile ayrı ayrı Kıbrıs sularına gelmişlerdir (Kıbrıs seferinin deniz harekâtı için : *Tuhfetu'l-Kibâr,* 86-91). Serdâr Vezir Lala Mustafa Paşa'nın emrindeki başlıca kumandanlar şunlardı (Hammer, VI, 398) : Anadolu (Kütahya) beylerbeyisi İskender Paşa, Karaman (Konya) beylerbeyisi Hasan Paşa, Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Behrâm Paşa, Haleb beylerbeyisi Derviş Paşa, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Mustafa Paşa ve Şehr-i Zor beylerbeyisi Mustafa Paşa. Sefere tahsis edilen ordu, Anadolu tımarlı sipahilerinden alınmıştı. Rumeli tımarlılarından birlikler getirilmemiştir. Sefere katılan kara askerinin sayısı 60.000'i bulmaktadır. Deniz askeriyle berâber bu sayı 100.000'i geçmiştir. Donanmadan 80 parça gemi, Anadolu limanlarından Kıbrıs'a erzak ve cephane taşımaya ayrılmış, bunlar, filolar hâlinde daimî şekilde Anadolu ile Kıbrıs arasında gidip gelmişlerdir. Bu nakliye filosuna, sancak beylerinden Dal Mehmed Bey kumanda ediyordu ki, sonradan paşa olmuştur; meşhur ediplerdendir; *Mesnevî*'yi Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu husus, bu çağ Türk kumandanlarının umumî kültür seviyesi hakkında bize bir fikir verebilir. Gene bu sefere katılanlardan biri de, asrın büyük mütefekkir tarihçisi Mustafa Âlî Çelebi'dir (sonradan paşa olmuştur) ki, Lala Mustafa Paşa'nın sır kâtibi (husûsî sekreteri) idi.

Lala Mustafa Paşa, 56 parça harb gemisiyle, Barbaros'un Beşiktaş'taki türbesi önünde yapılan askerî ve dînî merâsimden sonra, Istanbul'dan ayrıldı. 15 mayıs, kurban bayramı arifesiydi. II. Selim, sâbık lalasını Yedikule açıklarına kadar gemiyle teşyi etti. Lala Paşa 18 mayısta Gelibolu'ya, 22'de Bozcaada'ya, 23'te Midilli'ye, 25'te Sakız'a, 3 haziranda İstanköy'e geldi. Burada kendisini beklemekte olan Murad Reîs'in 25 parça harb gemisiyle birleşti. 5 haziranda da Rodos'ta Piyâle Paşa ile birleşti. Meis adasındaki üste gemiler son bir defa gözden geçirildi. 20 haziranda Antalya'ya varıldı. Fenike'ye de uğrandı. 1 temmuz günü Donanmay-ı Hümâyûn Kıbrıs'a vardı. Serdâr'ın Istanbul'dan ayrıldığı 47 gün olmuştu.

Venedik, Kıbrıs ve Girit'i kaybettiği takdirde büyük devletler arasından çıkacağını biliyordu. Rodos'un Türkler tarafından fethi, Barbaros'un Kiklad Adaları'nı Venedik'ten koparması ve Girit'i baştan başa tahrib etmesi, Venedik'i çok korkutmuştu. Kıbrıs'ı son derece tahkim etmişti. Büyük bahrî ve iktisâdî gücüne rağmen, Kıbrıs'ı Türkler'e karşı tek başına muhafaza edemeyeceğini anlamıştı. Ada üzerindeki Türk niyetlerini öğrenir öğrenmez bütün Avrupa'dan imdat istedi. Fransa ve Almanya, böyle bir şeye yanaşmadılar. Fransa, Türk dostluğundan ayrılamazdı. Doğu ticâretini kaybederdi. Almanya ise Türkler'le henüz sulh yapmıştı. Batı Akdeniz'de Türkiye ile daimî savaş hâlinde olan İspanya ile gene Türkler'le her zaman için harb vaziyetinde bulunan Papalık, ciddî yardımlarla Venedik'i desteklemeye başladılar. İspanya'nın ordu, donanma ve para bakımından Avrupa'nın mutlak şekilde en büyük devleti olması, yapacağı yardımın ehemmiyetini gösteriyordu. İspanya, Kıbrıs'ı savunması için Venedik'e yardım olmak üzere 60, Papalık 2, Malta 4, Ceneviz Cumhuriyeti 4, Savoie Dukalığı 7 kadırga vermişti. Venedik'in 90 kadırgası ve birçok küçük gemisi vardı. 1.300 top, 16.000 kara askeri, 36.000 denizci taşıyan 206 kadırgadan müteşekkil Müttefik Donanma Girit'te toplanmıştı. Fakat bu sırada Türkler, Kıbrıs'a çıkmış bulunuyorlardı. Donanma Kıbrıs'a doğru yol almaya başlamış, fakat 22 eylûlde Meis adacığının açıklarına vardığı zaman, 12 gün önce Kıbrıs'ın merkezi Lefkoşe'nin düştüğü haberini almıştır. Bunun üzerine Kıbrıs'ın kurtarılmasına imkân olmadığını gören ve Türk Donanması'ndan da ürken Haçlı Donanma, Kıbrıs'a gelmeden Sicilya'ya çekilmiştir. Bu donanmaya, Andrea Doria'nın küçük yeğeni Cenevizli Giovanni Andrea Doria kumanda ediyordu. Müttefiklerinden ayrılan Venedik donanması ise Girit'te üslenmiş, Türk donanmasının kesin üstünlüğü karşısında Kıbrıs'a sokulamamıştır.

Kıbrıs'ın merkezi, adanın kuzeye doğru ortasında bulunan

Lefkoşe şehriydi. Şehir 150 Venedik topu ile müdafaa ediliyordu (Hammer, VI, 402). Lefkoşe'deki Venedik garnizonu 10.000 askerden müteşekkildi. Türkler'in ilk hedefi burasıydı. Fakat adanın en müstahkem kalesi Lefkoşe değil, Magosa kalesiydi.

Kıbrıs'ın Fethi (1 Temmuz 1570 - 1 Ağustos 1571)

Donanmay-ı Hümâyûn, 1570 senesi temmuzunun birinci günü, Limasol limanına demir attı ve ertesi gün ordu, adaya çıkarıldı. Vaktiyle 9 asır önce Arablar, daha kuzeydoğuda, Suriye karşısında bulunan Larnaka (Tuzla) limanına asker çıkararak adayı Bizans'tan fethetmişlerdi. Piyâle Paşa, önce adanın en müstahkem kalesi olan Magosa'nın alınmasını teklif etti. Fakat Serdâr, önce merkez olan Lefkoşe'nin alınmasına taraftardı. Onun dediği gibi yapıldı.

Limasol limanı, adanın güney kıyısında, Mısır sahillerinden, Dumyât limanından 380 km. uzaklıktadır. Adanın kuzeydoğuya doğru uzanan Andiria Burnu'nun Suriye'nin Lâzıkıye limanına uzaklığı 100, Kormakiti Burnu'nun Anadolu'da Anamur Burnu'na mesâfesi ise 70 km.'dir (Üsküdar-İzmit mesâfesinden daha kısa). Limasol'a Türkler «Leymosun», Rumlar «Lemissos/Limisso» demektedirler. Kıbrıs umumî valisi Nicolo Dondolo, pek ünlü bir doçlar (Venedik cumhur başkanları) neslinden iniyordu ve Lefkoşe'deydi. Venedik ordusuna General Marco-Antonio Bragadino, topçusuna da General Luigi Martinengo kumanda ediyorlardı. En müstahkem kale olan Magosa'da General Astor Baglione bulunuyordu. Türk ordusu Kıbrıs'a çıkarıldığı gün, Limasol civarında Leftari kalesi savaşsız teslim oldu. İki gün sonra, 4 temmuzda, bir kısım Türk kuvvetleri de Limasol'un 60 km. kuzeydoğusundaki Larnaka (Türkçe : Tuzla) limanına çıkarıldı. 9 temmuzda Kyrinia (Türkçe : Girne veya Serinye) limanı fethedildi. Burası, tam Anadolu'nun, Taşeli Yaylası'nın karşısındadır. 22 temmuzda Lefkoşe'nin muhâsarasına başlandı. Rumca konuşan ve Ortodoks mezhebinden olan yerli halk, Türkler'i kurtarıcı olarak karşıladı. Zira Katolik olan ve İtalyanca konuşan Venedikliler, çağdaş bir İngiliz denizcisinin ifâdesine göre, yerli halka «köpekten farksız» muâmele ediyorlar, halktan istedikleri kadını ve çocuğu istedikleri kadar yanlarında bulunduruyorlar, Ortodoks kiliselerine atla girerek, ahalinin yaptığı âyinlerle alay ediyorlar, bir tazı veya zağara karşı bir Rum'u bahse tutuşturuyorlardı (O. Burian trc., *DTCFD*, IX-1, 38-9).

II. Selim'in daha şehzâdeliği devrinde Kıbrıs hakkındaki niyetlerini öğrenen Venedikliler, bu hükümdar Türkiye tahtına oturunca, adada büyük tedbirler almışlar, bu arada Lefkoşe sûrlarını baştan başa yenilemişlerdi. Bu sûrları yeniden inşa etmek için, 80 kilise ile manastırı yerle bir etmişlerdi ki, bunların arasında, Fransız aslından ve Katolik mezhebinden eski Kıbrıs krallarının mezarlarının bulunduğu manastır da vardı. Lefkoşe sûrlarında 11 kule ve 3 kapı bulunuyordu.

Lefkoşe muhâsarası 49 gün sürmüş ve Türkler üçüncü umumî hücumda, 9 eylûlde şehri fethetmişlerdir. Bu sıralarda Dulkadır beylerbeyisi Mustafa Paşa da bir kısım kuvvetlerle Magosa önlerine gelmiştir. Uluç-Ali Paşa, Kıbrıs sularına gelirken yolda Malta filosunu yenmiştir. Maltalılar'ın ele geçirilen sancakları Lefkoşe önlerinde teşhir edildiği için, Venedikliler'in mâneviyatı bozulmuştur. Lala Mustafa Paşa, 9 eylûl sabahı erkenden Lefkoşe'ye girmiştir. Kıbrıs umumî valisi Nicolo Dandolo maktul düşmüş ve kesik başı Magosa'ya gönderilmişse de, Magosa kumandanı Baglione, şehri teslim etmemiştir. Lefkoşe düşünce, Baf, Limasol, Larnaka kaleleri de fetholunmuştur. 18 eylûlde Magosa muhâsarası başladığı zaman, bu kale hâriç, adanın tamamı Türkler'in elinde bulunuyordu. Lefkoşe'nin Ayasofya kilisesinde, 15 eylûl günü ilk cuma namazı kılınmış ve II. Sultan Selim Hân adına hutbe okunmuştur. Bu kilise, câmie çevrilmiştir. Serdâr Vezir Lala Mustafa Paşa, eski Şehr-i Zor beylerbeyisi Muzaffer Paşa'yı «Kıbrıs beylerbeyisi» olarak 2.000 askerle Lefkoşe'de bıraktıktan sonra güneydoğuda Magosa (Famagusta) üzerine yürümüştür. Bu sûretle imparatorlukta yeni bir eyâlet daha kurulmuştur. İlk Kıbrıs beylerbeyisi, bu Muzaffer Paşa'dır.

Magosa. Kıbrıs'ın alınamaz diye iddia edilen en büyük kalesiydi. Kaleyi şehrin valisi Baglione ile başkumandan Bragadino ve topçu generali Martinengo savunacaklardı. Kalede 5 general, 7.000 asker ve 75 top vardı (Hammer, VI, 408). 6 ekimde Donanmay-ı Hümâyûn, Vezîr Dâmâd Piyâle ve Müezzin-zâde Ali Paşalar'la berâber Kıbrıs sularından ayrılmış, kışlamak üzere İstanbul vesair üslere dönmüştür. Kıbrıs önlerinde sadece 40 kadırga bırakılmıştır. Ancak 1570-71 kışı içinde Müezzin-zâde, 40 parça gemiyle bir ara Kıbrıs'a geldi ve Magosa muhasarasıyla meşgul olan Lala Mustafa Paşa'ya erzak ve mühimmat getirdi. 23 ocak 1571'de Magosa'daki Venedikliler de mühim bir yardım aldılar. 12 Venedik gemisi, 1.600 asker ve büyük ölçüde erzak ve cephane getirdi. Lala Mustafa Paşa, bu sıralarda Magosa önlerinden ayrıl-

mış, Kıbrıs'ın başka taraflarında 40 kadırga ile dolaşmakta olan Sakız bahriye sancak beyini, bu işten mes'ul sayarak îdâm ettirdi.

4 mayıs 1571'de Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan çıktı. Bu defa donanmada serdâr olarak 3. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa değil, 2. Vezir Pertev Paşa bulunmaktaydı. Bunun sebebini anlamak güçtür, fakat gene Sokollu'nun bir tertibi olması çok muhtemeldir. Çünki donanmada kapdân-ı deryânın üzerinde serdâr (başkumandan) nâmıyla bir de vezir bulundurulmasının sebebi, Kapdân-ı Deryâ Ali Paşa'nın bir kara askeri olmasıydı, yoksa evvelce «donanma serdârlığı» diye bir makam yoktu, bu unvan ilk defa olarak geçen yıl Piyâle Paşa'ya verilmişti. Bu yıl bu makama Pertev Paşa'nın getirilmiş olması ve Piyâle Paşa'nın Istanbul'da kalması, tamâmen mânâsızdı. Çünki Pertev Paşa da, Müezzin-zâde Ali Paşa gibi denizci değildi, kara askeriydi. Ancak Girit yakınlarında donanmaya katılan Cezâyir beylerbeyisi Uluç-Ali Paşa ile donanma muktedir bir amiral kazandı. Fakat Uluç-Ali'nin, âmirleri olan paşalara söz geçirebilmesi pek muhtemel değildi, nitekim öyle olmuştur.

Donanmay-ı Hümâyûn, Kıbrıs'a değil, İtalya'ya doğru gitmiştir. Maksat, bu taraflardan Magosa'yı kurtarmak için gelebilecek imdat kuvvetlerini önlemekti. 400 parça kadırga, küçük harb gemisi ve yardımcı gemiden müteşekkil olan Türk armadasının bu seferi başarılı oldu ve maksadı te'mîn etti. Donanma İtalya sularında iken Lala Paşa, Magosa'yı fethetmiş ve Kıbrıs fethini tamamlamıştı. Donanmanın harekâtını 4. Vezîr Ahmed Paşa ile Rumeli beylerbeyisi Hüseyin Paşa, Dalmaçya'dan orduyla desteklemişlerdir. Dalmaçya (Adriyatik'in doğu kıyıları) sahillerindeki birçok Venedik kalesi alınmış, Venedik büyük-amirali Veniero yenilmiştir. Gene bu seferde, Akdeniz'deki bütün Venedik müstemlekeleri, Girit, Çuha, İyonya adaları baştan başa yakılmış, sonra Venedik'in müttefikı İspanya'ya ait Sicilya'ya gelinerek bu adanın kıyıları tahrib edilmiştir. 50.000 esîr alınmıştır. Bu suretle Venedik'le olan savaş, pek amansız bir şekle dökülmüştür *(Beşâret-Nâme-i Feth-i Cezîre-i Kıbrıs, Belleten,* XXI, 238). Donanma hareketini bitirdikten sonra mûtat olduğu üzere Istanbul'a dönmemiş, kışlamak üzere İnebahtı (Lepanto) üssüne çekilmiştir.

Donanma, Akdeniz seferindeyken, Magosa muhâsarası, pek kanlı bir safhaya girmiştir. Mustafa Paşa, kalenin içini görebilecek yükseklikte 10 tane kule inşa ettirmiş ve Magosa'nın Venedik kalesini âdetâ ikinci bir Türk kalesiyle çenbere almıştır. Bu kalelere 4'ü ağır muhâsara topu olmak üzere, 74 top yerleştirilmiştir. Başkumandan Bragadino, kalede erzak sıkıntısı çekilmemesi için,

şehrin 8.000 kişilik Rum halkını dışarıya, Türkler'in önüne atmaktan çekinmemiştir. Fakat Rumlar'la değil, Venedik'le savaşan Türkler, bu zavallılara hiçbir şey yapmamışlar ve kale fethedildikten sonra evlerine iâde olunacaklarını vâdetmişler, sözlerinde de durmuşlardır. 20 haziranda 30 temmuz arasında tam 6 umumî taarruz (Osmanlı tarihlerinde : «yürüyüş») yapılmıştır. Kalenin düşmek üzere olduğunu anlayan Marco-Antonio Bragadino, teslim olmaya karar vermiş, bu teklif Serdâr Mustafa Paşa tarafından kabûl edilmiştir. Teslim şartnâmesi iki tarafın murahhasları arasında imzalanmıştır. Buna göre Venedikliler, taşıyabildikleri silâh ve malları ile, 15 kumandan da kendi atlarıyla Magosa'dan ayrılacak, gemiye binip Girit'e gideceklerdir. Buna karşılık Magosa'da esîr olarak bulunan 50 Türk, iâde edilecektir.

1 ağustos 1571'de kale Türkler'e teslim edilmiş ve Kıbrıs'ın 13 ay süren fethi tamamlanmıştır. 5 ağustosta Venedikliler, şehri terketmek için hazırlanmışlar, başta Bragadino olmak üzere generaller, Serdâr'a vedâ etmek için otağına gelmişlerdir. Lala Mustafa Paşa, generalleri askerî merâsimle karşılamıştır. Serdâr, 50 Türk esirinin serbest bırakılıp bırakılmadığını sormuş, bir de generallerden birinin, Venedikliler'i Girit'e götürecek Türk gemisinin dönüşüne kadar adada rehin kalacağını bildirmiştir. Bu çok tabiî bir istekti. Çünki Girit'te, Türkler'e karşı gayız hâlinde bulunan Venedikliler, Türk gemisine ve denizcilerine zarar verebilirlerdi. Esâsen, o çağda daima tatbik edilen bir usuldü. Kaleyi ve adayı kaybettiğine çok kızan ve Türkler'in verdikleri sözü tuttuklarına güvenen Bragadino, Serdâr'a :

— Bir Venedik beği değil, bir kelb (köpek) alakoyamazsın! şeklinde terbiyesizce cevap vermiştir.

Bu sırada 50 Türk esirinin serbest bırakıldığına dair hiç bir emârenin olmadığı Serdâr'a bildirilmiş, Mustafa Paşa, bu zavallıların nerede olduğunu sormuş, Bragadino bunun üzerine demiştir ki :

— Esirlerin cümlesi benim değildi. Her biri beğlerden ve askerlerden birinindi. Vire gecesi katletmişler.

— Ya sende olanları neyledin ?

— Anlar katledicek (katledince) ben dahi katletdim.

— Bu takdirde vireyi bozmuş oldun. Var şimdi âkıbetini gör!

Serdâr, mes'eleyi derhal tahkik ettirmiş, Türk esirlerinin ağır işkencelerle öldürüldüğü anlaşılmıştır. Bunun üzerine karşılık olarak 10 Venedik subayını idâm ettirmiş, başkumandan Braga-

dino'yu da teslim anlaşmasına ihânet ettiği için, Türk esirlerine tatbik olunan işkencenin aynıyla, kulakları ve burnu kesilip derisi yüzülerek öldürtmüştür. Girit'e hareket etmek üzere bulunan Türk gemisi de durdurulmuş, içindeki bütün Venedikliler esîr alınmıştır. Bunlardan dolayı o zamanın Hıristiyan tarihçileri Lala Mustafa Paşa'yı şiddetle itham etmişlerdir. Hâlâ bâzı Avrupalı tarihçiler bu ithama katılmaktadırlar. Bu, Avrupalılar'ın olayları nasıl tek cephesiyle gördüklerine bir misal teşkil eder.

Serdâr, daha bir buçuk ay adada kalarak yeni eyâleti teşkilâtlandırmıştır. Beylerbeyi Muzaffer Paşa ile «Yeşil Ada» nın idârî, mâlî, askerî mes'elelerini inceleyip hepsini neticelendirmiştir. Bu Muzaffer Paşa, Avlonya sancak beyi, Şehr-i Zor beylerbeyisi olmuş, Lefkoşe alınınca bu şehre yerleştirilmişti. Kıbrıs, tek başına bir eyâlet olamıyacak kadar küçük olduğu için, Anadolu'dan 4 sancak (vilâyet) alınarak, bu eyâlete katılmıştır. Bu 4 sancak batıdan doğuya doğru Akdeniz kıyılarını kaplıyan ve Yeşil Ada'nın karşısında bulunan Alâiye (Alanya), İçel (Silifke), Tarsus ve Sis (Kozan) sancakları idi. Kıbrıs topraklarında da 4 sancak teşkil edilmiştir : Lefkoşe, Magosa, Baf ve Girne sancakları. Ortodoks kilisesi başpiskoposluğu, Katolik tahakkümünden kurtarıldı, Istanbul'daki Patrikhâne'ye bağlandı. Venedikliler, hattâ onlardan önceki Fransızlar zamanında bu bağlılık, lâfta kalıyordu. 1572'den itibâren adaya büyük ölçüde Türk göçü başladı. 120.000 olan ada nüfûsu *(Ravzatü'l-Ebrâr,* 450), 360.000'e çıktı. Bilhassa Karaman (Konya) eyâletinden on binlerce Türk, adaya yerleşti. Bunlar bilhassa göçebe Yörükler'di. Türkler, yerli Rumlar'dan toprak almadılar, boş topraklara ve şehirlere yerleştiler. Rumlar'a, imparatorluğun diğer taraflarındaki Hıristiyanlar'a olduğu gibi, cemaat işlerinde tam bağımsızlık verildi. Kıbrıs Hıristiyanları'nın tek sığınağı, Ortodoks başpiskoposluğu oldu. Bu başpiskoposluk, bu tarihe gelinceye kadar, asla bu derece bir iktidâra sâhib olmamıştı (Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İkt. Fak. Mec.,* XV).

Kıbrıs'taki 760 Venedik topu ve başka harb malzemesi, Türkler'in eline geçmiştir. Bu sûretle Doğu Akdeniz'de Türk hâkimiyeti kesinleşmiş, Anadolu ile Suriye ve Mısır arasındaki deniz ticâret ve hac yolu, münakaşasız şekilde Türk inhisarına alınmıştır. Serdâr Lala Mustafa Paşa, 15 eylûl 1571'de adadan ayrılmıştır. Kıbrıs'ta kaldığı müddet 1 yıl, 1,5 aydır. Birkaç hafta sonra, Istanbul'da halkın coşkun tezâhürâtiyle karşılandı. Kıbrıs seferi 1,5 yıl kadar

sürmüştü (Hammer, VI, 417). Fakat bugünlerde Istanbul'a gelen İnebahtı bozgunu haberi, halkın sevincini üzüntüye çevirdi.

İnebahtı Bozgunu (7 Ekim 1571)

25 mayıs 1571'de Papa, İspanya Kralı ve Venedik Doçu, Türkler'e karşı bir anlaşma imzaladılar. Anlaşma, hem tedâfüî, hem de taarruzî idi. Maksat, Kıbrıs'ı Türkler'e kaptırmamaktı. 22 temmuzda muâhede resmen ilân edildi. Bu, Osmanlı devletinin kuruluşundan beri Türkiye'ye tevcih edilen 13. ittifaktı (Hammer, VI, 420-1). Bu ittifak zâten mevcut bir durumun yazılı hâle gelmesinden ibaretti. Çünki İspanya, Venedik, Papalık ve etraflarında toplanan Ceneviz gibi küçük devletler zâten Kıbrıs seferi başlar başlamaz Türkiye'ye karşı birleşmişler ve donanmalarını hazırlamışlardı. Fransa da bu ittifaka çağırıldı. Fakat girmeyi reddetti. Papa V. Pius, 6 yıldan beri, Türkler aleyhine bir Haçlı seferi tertip etmekle uğraşıyordu. Maksadı bütün Avrupa'yı ve Hıristiyan âlemini Osmanlı devletine karşı birleştirmekti. II. Felipe'ye yazdığı 8 mart 1570 tarihli mektubunda şöyle diyordu : «Hıristiyan âleminde Türkiye'ye karşı tek başına karşı koyabilecek hiçbir devlet yoktur. Binâenaleyh, Türk gurûrunu yere sermek için, bütün Hıristiyan devletlerin birleşmesi elzemdir.»

İttifak muâhedesi daha Roma'da ilân edilmeden önce, son derece gizli bir hazırlık safhasındayken, Venedik ve Roma'daki Türk haberalma teşkilâtı tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirilmişti. Dîvân, hiçbir sûrette gaafil avlandığını iddia edemezdi Esâsen daha 1570'te deniz harekâtı başlamış, Donanmay-ı Hümâyûn açık denizde Müttefik Donanma'yı aramış, fakat bulamamıştı.

Donanma serdârı 2. Vezir Pertev Paşa, Dîvân'dan, Haçlı Donanması'nı bulup yok etmek emrini almıştı. Kışın Istanbul'a gelen Cezâyir beylerbeyisi Uluç-Ali Paşa da, baharda denize açılmıştı (Peçevî, I, 495). Akdeniz'deki Türk donanması 400 kadar gemiden müteşekkil idiyse de, bunlar çeşitli yerlere dağılmıştı. Nitekim İnebahtı'nda gemi sayısı 184'den ibaretti. Donanma, Girit kıyılarını yaktıktan sonra Navarin'e gelmiş, 15 temmuzda buradan hareket ederek Korfu, Zanta ve Kefalonya adalarını yakmış, 7.000 esir almış, Dalmaçya kıyılarındaki Venedik limanlarını bombardıman etmiş, fakat Haçlı Donanma'yı yakalıyamamıştı. Türkler, 1571 yazı içinde Haçlı Donanma'yı yakalayıp yok etmek istiyorlardı. Sonbahar girerken, bir muhârebe ümidini kaybedip İnebahtı'na çekilmeleri, son derece kötü olmuştur. Zira Istanbul'a gelmeyip İnebahtı'n-

da kışlanması, zâten büyük bir deniz savaşı beklendiğini gösteriyordu. Böyle olduğu hâlde efradın mühim bir kısmına izin verilmesi ve donanmanın toplu tutulmaması, çok büyük bir hata idi.

Pertev Paşa. Girit'in Hanya ve Suda limanlarını bombardıman etmek, hattâ buralara asker çıkarmakla berâber, Venedik donanmasını yakalıyamadı. Venedik donanması, Türk donanmasına rastlarım da yok edilirim korkusuyla Sicilya'nın Messina limanına gitti ve İspanyol donanmasından ayrılmamaya karar verdi. Bu, gaayetle tehlikeli ve tedbirsiz bir işti. Çünki Venedik Körfezi'ni Türk donanmasına açık bırakıyordu. Fakat Pertev Paşa bu fırsattan faydalanamadı. Venedik'e gelip şehri bombardıman etmesine engel olacak hiçbir mânî yoktu. Fakat bunun için, deniz bilgisine güvenen bir amiral lâzımdı. Pertev Paşa da, Kapdân-ı Deryâ Ali Paşa da kara askeriydiler ve denizcilikle hiçbir alâkaları yoktu. Böyle bir fırsatın kaçırılması, Türk donanması için felâket oldu.

Venedik'te çoktan panik başlamıştı. Donanmalarının Sicilya'ya çekildiğini ve Adriyatik'in Türk hâkimiyetine geçtiğini öğrenen Venedik halkının binlercesi, Türk donanmasının muhtemel bir bombardımanı korkusundan, kuzeye çekilmişlerdi. Kara Hoca Reîs'in filosunun Venedik Körfezi'ne girmesi, heyecanı son haddine getirdi. Senato, Venedik ve çevresindeki bütün topların şehrin kıyılarına konulmasını emretti. Ancak beklenen Türk taarruzu olmadı. Bu fırsatın kaçırılmasının mes'uliyetinin yalnız Pertev ve Ali Paşalar'da olduğu söylenemez. Çünki bu paşalar Dîvân'dan, daha açık bir deyişle Sokollu'dan, Müttefik Donanma'yı bulup yok etmek emrini almışlardı. Venedik'e taarruz ettikleri takdirde Dîvân'ın talimatı dışına çıkmış olacaklardı. Nitekim Pertev Paşa, Venedik kadar tahkim edilmemiş olmasına rağmen, Korfu kalesini bombardıman ettiği zaman, hiçbir gemi zâyi etmemekle berâber, kalenin mukabil atışından zarar görmüştü.

Sebastiano Veniero kumandasındaki Venedik donanması, 23 temmuzda Messina'da demirledi. Uluç-Ali Paşa, düşman donanması Sicilya'ya gelirken tâkıyb etmiş, fakat ancak Venedik artçı filosunu yakalıyabilmişti. Vukua gelen muhârebede düşman filosu kesin şekilde yenildi ve Michele Barbarico, Pietro Panolazi, Leza ve Moce Nico'nun kumanda ettiği dört büyük Venedik kadırgası Türkler'in eline geçti. Hiçbir Türk gemisi zâyi olmadı. Papalık donanması ise, Amiral Colonna'nın kumandasında 20 temmuzda Napoli'den ayrılmış, Türkler'in Cezâyir donanmasına mensub gemilerine çatmamak için büyük bir dikkatle seyrederek 26 temmuzda, ancak 6 gün sonra Messina'ya gelebilmişti. 3 gün önce Venedik donanması

da aynı limana demir atmıştır. İspanya donanmasına gelince, II. Felipe'nin kardeşi ve Charles-Quint'in gayrimeşru oğlu Holanda umumî valisi Prens Don Juan'ın kumandasında, 20 temmuzda Barselona'dan ayrıldı, 26'da Genova'ya gelip Ceneviz donanması ile birleşti, Napoli'ye varıp demir attı.

Bu sıralarda Türk donanması Dalmaçya kıyılarında, Uluç-Ali Paşa Ragusa (Dubrovnik), Pertev ve Ali Paşalar ise Ülgün (Dulcigno) sularında idiler. Venedik'in tehdid altında bulunmasına rağmen Amiral Veniero'nun Messina'dan kıpırdamaması ve müttefiklerini beklemesi, askerlik kaidelerine uygun bir davranıştı. Müttefiklerini beklemeden başşehrini korumak için Adriyatik'e dalacak bir Venedik donanması, çok üstün Türk donanması tarafından muhakkak ki son gemisine kadar yok edilecekti. Pertev ve Ali Paşalar'ın ümitleri de bu merkezdeydi. Fakat bu ümit, gerçekleşmedi (Müttefik Donanma'nın toplanma ve harekâtı için bk. Amiral de la Gravière, *La Bataille de Lépante,* II, 8 v.dd.).

Müttefik Donanma harekâta başlarken, Avrupa'da siyâsî faaliyet son dereceyi bulmuştu. Mukaddes İttifak'a başka devletler de katılmışlardı. İttifakın ruhu olan ve bu tarihte 70 yaşında ve 6 yıldan beri papa bulunan V. Pius, Roma'da imzalanan Mukaddes İttifak'ı, bütün Hıristiyan devletlerine açık bırakmıştı. Önce İspanya, Venedik ve Papalık arasında imzalanan muâhedeye, arkasından Ceneviz Cumhuriyeti, Savoie Dukalığı, Malta Şövalyeleri, Toskana Büyük-Dukalığı, Mantua, Lucca, Ferrara dukalıkları, hattâ Monako prensliği girdi (Lavisse-Rambaud, *Hist. Générale,* V, 859). Kıbrıs'ı kaybeden, Girit'te abluka altında olan, Otranto Boğazı'ndan Adriyatik'e geçirilmeyen, Adriyatik'i bırakmaya mecbur kalan Venedik'in soluğu kesilmek üzereydi. Mukaddes İttifak, buna engel oldu. İttifakın gayesi, geniş emeller taşıyordu. Muahedeye göre Türkler, Mısır hâriç bütün Şimalî Afrika'dan, bütün Avrupa'dan ve Anadolu'dan çıkarılacaklar, Osmanlılar'a ancak Doğu Anadolu, Arabistan, Mısır ve Kırım ülkeleri bırakılacaktı. Savaş masraflarının yarısını İspanya, üçte birini Venedik, altıda birini Papalık ve geri kalanını da diğer devletler ödiyecekler, Türkler'den yapılacak fütûhât da, bu nisbetler dâhilinde bölüşülecekti.

Toplanabilen Haçlı donanması, 295 harb gemisi, 30.000 asker ve 16.000 forsadan ibâretti. Gemilerin 208'i kadırga, yâni saff-ı harb gemisiydi. Venedik, donanmasının tamamını, İspanya, Papalık, Malta, Savoie, Ceneviz, en büyük kısmını vermişti. Müttefik armadada 114 Venedik, 70 İspanyol, 12 Papalık, 6 Malta, 3 Cene-

viz, 3 Savoie kadırgası bulunuyordu. İspanyol gemileri daha büyüktü ve daha çok asker taşıyordu. Başkumandanlık, İspanyollar'da olacaktı. Bu makam için kral II. Felipe'nin kardeşi Don Juan seçilmişti. Bu prens, Charles-Quint'in gayrimeşrû oğlu idi. Kâtib Çelebî : «Beşinci Karlos İmparator'un zinâdan hâsıl veledi idi» diyor *(Tuhfetu'l-Kibâr,* 92). Venedik donanmasına, büyük-amiral Veniero, Papalık donanmasına Paliano ve Taliacozza dukası Prens Marco-Antonio Colonna kumanda ediyordu. Andrea Doria'nın küçük yeğeni olup 11,5 yıl önce Cerbe'de Piyâle Paşa'ya yenilen Cenevizli amiral Giovanni Andrea Doria, İspanyol donanmasının 54 parçadan müteşekkil öncüsüne kumanda ediyordu. Bu 54 parçanın da keşfe memur 8 parçalık bir filosu vardı ki, bunun başında Sicilya büyük-amirali Cordona bulunuyordu. Bundan sonra asıl donanma ve artçı olarak 30 parçanın başında Napoli büyük-amirali Sante-Croce markisi Don Alvaro de Bazzano geliyordu (Hammer, VI, 422-3). Armada'nın orta hattında Parma Dukası, Ceneviz büyük-amirali olan Urbano Dukası ve Kastilya Büyük-Amirali ile Biccari kontu Caroccioli bulunuyordu. Portekiz kralı I. Enrique'nin dâmâdı olan Parma velîahdi Alessandro Farnese, orta kanadın umumî kumandanı idi. Kastilya Büyük-Amirali, onun yardımcısıydı. Sağ kanada Malta büyük-amirali Giustiniani, sol kanada da Venedikli amiral Lomelini kumanda ediyordu. Başkumandan Don Juan, orta kanattaydı ve İspanyol ve İtalyan kadırgalarıyla sarılmıştı (Hammer, VI, 424-5). Müttefik Donanma, ancak 15 eylûlde Messina'dan hareket edip Yunan Denizi'ne geçti. Bu denizi baştan başa kat'eden Haçlı Armada, Kefalonya adası kıyılarına demir atmıştı ki, bu sırada Donanmay-ı Hümâyûn da 110 km. doğuda Avrupalılar'ın «Lepanto» dedikleri İnebahtı'nda bulunuyordu. Mora'nın Patras limanının karşısında ve Patras Körfezi ile Korint Körfezi arasında bulunan İnebahtı, 72 yıl önce II. Bâyezid tarafından Venedikliler'den fethedilmişti. Türk deniz üslerinden biriydi.

Türk Donanması'nda 1 vezir (mareşal, 2. Vezir Pertev Paşa), 4 bahriye beylerbeyisi (oramiral, Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, Cezâyir beylerbeyisi Uluç-Ali Paşa, Trablusgarb beylerbeyisi Câfer Paşa ve Pertev Paşa'ya müşavir olarak verilmiş olan eski Cezâyir beylerbeyisi Barbaros-zâde Hasan Paşa), 15 bahriye sancakbeyi (tümamiral) ve 200 kadar kapdan vardır. Bu sıralarda hayatının son aylarını yaşıyan Hasan Paşa 71, Uluç-Ali Paşa ise 64 yaşlarındadır. Devrin büyük denizcisi 3. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa, Istanbul'da ve 63 yaşlarındadır. Kıbrıs seferinin başında donanma serdârı olan Piyâle Paşa, Sokollu tarafından bu göre-

vinden alınmış, yerine 2. Vezir Pertev Paşa getirilmiştir. Sokollu, Piyâle Paşa'nın, 1560'ta Cerbe'de yaptığı gibi Haçlı Armada'yı bu defa da imha edip yerine geçeceğinden korkuyordu. Ancak Pertev Paşa gibi bir kara askerinin onun yerine getirilmesinde de kötü niyet aramak son derece yerinde olur. Sokollu, bilmediği deniz işlerinde her hangi bir başarısızlığa uğratıp bu rakıybini de gözden düşürmek istiyordu. Haçlı Donanma'nın imha edilememesi, böyle bir başarısızlık kabûl edilebilirdi. Ancak Türk donanmasının imha edileceğini Sokollu'nun da sanmadığını ileri sürmek doğru olur. Fakat Müezzin-zâde'ye, nerede ve her ne şart içinde düşman donanmasını bulursa, derhal vurmasını kesin şekilde emreden Sokollu, hiç tahmin edilemez ki, donanmada serdâr olarak bulunan Pertev Paşa'ya şan verecek bir vuruşmayı arzulasın. Deniz mevsimi sona yaklaşmışken donanmanın birçok filolarını Akdeniz'in çeşitli yerlerine dağıtmak usuldü. Fakat mâdem ki Haçlı Donanma'nın Türk sularına yaklaştığı biliniyordu ve bu armada vurulmak isteniyordu, bu dağılmanın önlenmesi lâzımdı. Bu hususta Pertev ve Ali Paşalar, en az Sokollu kadar sorumludur. Haçlı Donanma, Yunan Denizi'ne geçtiği zaman, Donanmay-ı Hümâyûn'un büyük kısmı İnebahtı'na çekilmişti. Fakat birçok filolara üslerine dönülmesi için izin verilmişti. Üstelik İnebahtı'ndaki donanmanın subay ve eratının bir kısmı da, izinli olarak ayrılmışlardı.

Sokollu, düşmana taarruz hakkındaki fermânı Müezzin-zâde'ye gönderirken, Kapdân-ı Deryâ'nın bir müddetten beri istediği harb malzemesini yollamamıştı. Emri çok geç alan ve Istanbul'dan malzeme ve yardımcı asker geleceğinden ümid kesen Müezzin-zâde, kendi imkânlarını kullanarak donanmasını savaşmaya hazır duruma getirmeye gayret etti. Bu hususta bilhassa eski Cezâyir beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın büyük yardımını gördü. Fas Fâtihi Sâlih Paşa'nın oğlu olan Mehmed Paşa, Cezâyir beylerbeyiliğinden alınmış, rütbesi de indirilerek Ağrıboz bahriye sancak beyliğine tâyin edilmişti. Sâlih Paşa'nın Avrupa'nın en güzel kadınlarından sayılan bir İtalyan asılzâdesinden doğan oğlu Mehmed Bey, Haçlı donanması büyük tereddütler içinde yaklaşırken, Müezzin-zâde'nin en büyük yardımcısı oldu.

Hıristiyan armadası, 4 ekimde Kefalonya adasının kuzeydoğu kıyısına, bu ada ile İthaka adası arasına girdiği gün, Magosa'nın Türkler'in eline düştüğü haberi geldi ve teessür uyandırdı. İspanya ve İtalya'nın en büyük prenslerini, hükümdarcıklarını ve asılzâdelerini taşıyan Armada, muharebeden sonra Türkler'in «Kanlı Burun» adını verecekleri Seropha Burnu önünde demirledi (La-

visse-Rambaud, V, 859-60). Venedik büyük-amirali Veniero ile Don Juan arasında anlaşmazlık vardı. Fakat Papalık büyük-amiral Colonna'nın, Türk Donanması'nın efradı ve bâzı filoları şuraya buraya dağılmış, mühimmâtı eksik, uzun zaman denizde seyretmekten mütevellit yorgun ve yenilenmemiş bir halde İnebahtı'nda bulunduğunu bildiren raporu Haçlı donanmada ferahlık yarattı, zafer ümidi doğurdu ve anlaşmazlıklar silindi. Karaca Ali Reîs'in kumandasındaki Türk keşif filosu da, çok cür'etkâr bir hareketle Armada'nın birkaç kilometre yakınına kadar sokuldu ve düşmanın umumî vaziyetini öğrendi. Binaenaleyh, her iki taraf da, hasım tarafın durumunu aşağı yukarı biliyorlardı. Ege Denizi'ndeki en büyük Türk amirali olan Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey'in gayretleriyle Türk Donanması, oldukça takviye edilmişti. Haçlı armada kesin şekilde üstün olmakla berâber, çok iyi bir kumanda zaferi Türkler'e kazandırabilirdi. Ancak böyle bir kumanda mevcut değildi. Barbaros'un oğlu Hasan Paşa ile Trablus beylerbeyisi Câfer Paşa, pasif vaziyetteydiler. Mehmed Bey, Hasan Paşa'nın Turgut'un kızından doğan oğlu Barbaros-zâde Mahmud Bey gibi amiraller, rütbe ve kıdem itibariyle atılgan olamazlardı. Türk donanmasının âkıbeti, Pertev, Ali ve Uluç-Ali Paşalar'ın elindeydi. Bunlardan mevki bakımından diğer iki paşadan sonra gelen Uluç-Ali Paşa denizciydi. Pertev ve Müezzin-zâde Ali Paşalar, hayatlarında deniz muhârebesi görmemişlerdi. Karşılıklı topçu ateşi ve gemilerin rampa ederek efradın vuruşması sûretiyle deniz muhârebesi olur sanıyorlardı. Filoların kumandan tarafından nasıl satranç taşları gibi oynatılacağı, top ateşinin nasıl düzenleneceği hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Preveze ve Cerbe'de Türk donanmasının çok üstün birleşik Avrupa donanmalarını mahvettiğini duymuşlardı. Ancak bu zaferlerin yalnız levendlerin kahramanlığı sebebiyle kazanıldığını sanıyorlardı. Yüksek deniz tâbiyesi ve kumanda hey'etinin rolü hakkında bir şey bilmiyorlardı.

Türk donanmasında forsalar, Hıristiyan esirlerden ibâretti. Hıristiyan armadasında ise Müslüman forsalar azınlıktaydı. Ekserisi Hıristiyan olan kürek mahkûmları veya ücretli kürekçiler forsalık yapıyorlardı. Bu, şu demekti ki, Türkler muhârebe sırasında forsalarına âzamî dikkat sarfetmeye ve kuvvet ayırmaya mecburdular (Lavisse-Rambaud, 861). Türk donanması en kuvvetli rivâyete göre 184 parçadan ibâretti. Hıristiyan kaynakları, 225 parça gösterirler. Haçlı armadada 295 gemi vardı. Türk sağ kanadına Uluç-Ali Paşa, sol kanadına da Şulukoğlu Mehmed Bey kumanda ediyordu (Hammer, VI, 425). Donanmanın İnebahtı'nda kışı ge-

çirmek üzere demirlediğini gören birçok subay ve erat, Kapdân-ı Deryâ'nın haberi olmaksızın izin alıp memleketlerine gitmişlerdi. Forsa eksiği de ehemmiyetli bir sayıdaydı. Bu hususta bütün Türk kaynakları müttefiktir (Peçevî, I, 496; *Tuhfetu'l-Kibâr,* 92; Müneccimbaşı, III, 528; Selânikî, 105).

Patras'ın (ki tam İnebahtı'nın karşısındadır) Rum Ortodoks piskoposu Jermanos, düşmana câsusluk ediyordu. Giovanni Andrea Doria'ya gönderdiği mektupta : «Donanmay-ı Hümâyûn gemilerinde asker yokdur, kadırgalar hâlîdir, gelesin!» diyordu. Piskoposun ihâneti öğrenilmiş ve Dîvân'ın emriyle Jermanos, yeğeni Dimitraki ve diğer hâinlerle berâber idâm edilmiştir (Safvet Bey, *TOEM,* II, 559).

Düşmanın görünmesi üzerine 2. Vezir Pertev Paşa, baştardasında 4'ü beylerbeyi ve 15'i sancakbeyi rütbesinde bulunan 19 amirali topladı. Müzâkerelere, sadrâzamdan doğrudan doğruya taarruz emri aldığını ve donanmadan mes'ul olduğunu ileri sürerek, Yeniçeri ağalığından kapdân-ı deryâ olan Müezzin-zâde Ali Paşa hâkim oldu. En çok Uluç-Ali Paşa konuştu ve münakaşa etti. Dedi ki :

— Donanmamız nâkısdır ve 6 aydır deryâda gezmekle gemiler bozgundur. Sâbıkaa Korfos'dan İnebahtı'ya dönüldükde «dönüşdür» deyü sipâh ve yeniçeri, icâzetli icâzetsiz (izinli, izinsiz) dağılmışlardır. (İnebahtı) boğaz hisârlarından küffâr donanması içeri giremez. Çıkılmak mahall-i hatardır *(Tuhfetu'l-Kibâr,* 93).

Sözü harb meclisine başkanlık eden Pertev Paşa alıp dedi ki :

— Cengcide ve kürekcide noksân ziyâdedir. Bâ-husûs yalı sancaklarının erbâb-ı tımarı bir bahâne ile icâzet alıp gitdiği mâ'lûm olmuşdur. Her vechile donanmamızda noksân mukarrerdir. İnebahtı limânında oturalım. Üzerimize kâfir gelirse ceng edelim... Bed-nâm olmakdan ihtirâz-ı tâm ederim! (Peçevî, I, 496).

Müezzin-zâde bu fikirlere şiddetle itiraz etti :

— Elbette gayret-i İslâm ve ırz-u nâmûs-i pâdşâh-i enâm bu değildir, dedi; her sefînede (gemide) beşer onar adam eksik olmakla ne lâzım gelir ?

Pertev Paşa, Kapdân-ı Deryâ'yı :

— Gemilerimiz ganâim ile memlû ve askerden hâlî (boş) olmakla kal'anın altından çıkmamız bir vechile münâsib değildir (Müneccimbaşı, III, 528-9) şeklinde ikaz etmek istediyse de faydasız kaldı.

Uluç-Ali Paşa, Kapdân-ı Deryâ'ya Serdâr'dan daha şiddetli itiraz etti. Fakat Müezzin-zâde, Sokollu'nun buyrultusunu çıkarıp amiralin önüne attı ve Dîvân'ın taarruz emrine riâyet etmediği takdirde başından korktuğunu söyledi. Amiraller, sâbık piyâde kumandanını taarruz fikrinden vaz geçiremeyeceklerini anlayınca, muhârebeyi kabûle râzı oldular. Hayrullah Efendi, Kapdân-ı Deryâ'nın Sokollu'ya dayandığını şöyle izah etmektedir (XII, 44) :

«Sadrâzam (Sokollu) Mehmed Paşa, Serdâr Pertev Paşa'nın kesr-i nüfûzuna vesîle arayıp durur iken, Kapdân-Paşa'yı kendi efkârına uydurup «elbette donanma cengi olmalıdır» diyerek evâmir-i müte'âkıbe (birbiri ardınca emirler) ile donanma kumandanları tehdîd olunur idi».

Bu şekilde Uluç-Ali Paşa'nın birçok filoların Kıbrıs sularında, Ege Denizi'nde, Cezâyir'de, şurada burada dağınık olduğu, bâzı gemilerde mürettebat eksiğinin yarıyı geçtiği, en değerli subayların izinli olarak gittikleri, düşmanın cebren İnebahtı boğazını geçemiyeceği, bu yıl muhârebe kabûl edilmeyerek gelecek yıl Armada'nın mahvının mümkin olacağı, bütün Türk denizcilerinin yiğit olduğu, ancak yalnız yiğitlikle böyle büyük bir muhârebenin kazanılamıyacağı, bütün amiral arkadaşlarının müttefikan bu fikirlere katıldıkları, bunları devletin ve padişahın donanmasının selâmeti nâmına söylediği, yoksa devlet ve padişaha olan can borcunu bugün veya ileride ödemenin kendisi ve arkadaşları için değeri olmadığı hakkındaki sözleri te'sirsiz kaldı. Müzakerenin ikinci safhasında, vuruşma kabûl edileceğine göre, nasıl bir tâbiye tâkıyb olunacağı görüşülmeye başlandı.

Muhârebede tâkıyb edilecek umûmî tâbiye, muhârebeyi kabûl edip etmemek mes'elesinden daha teknik bir mes'eleydi. Artık bu mevzuda generallerin müdahalesi, hattâ reyi olmamalı, iş amirallere bırakılmalıydı. Fakat öyle olmadı. Müezzin-zâde, gene sözünü kabûl ettirdi :

— Bana Âstâne'den (Istanbul'dan) gelen ahkâmda (emirlerde) ne kadar te'kîd-ü tehdîd olunmuşdur, ben mansıbımdan (makamımdan) değil, başımdan korkarım (Peçevî, 496-7) ve :

— Kâfir ne kelbdir (köpektir)? (Selânikî, 104) gibi mugalâta dolu sözler söyleyen Kapdân-ı Deryâ, tâbiye mes'elesinde de Uluç-Ali Paşa ile şiddetle çatıştı. 40 yıl Barbaros'un ve Turgut'un yanında hizmet etmiş olan Cezâyir Beylerbeyisi dedi ki :

— Çünki düşmen üzerine azîmeti mukarrer etdiniz (kararlaştırdınız), bâri deryâ tarafına gidelim *(Tuhfetu'l-Kibâr,* 93).

Deryâya çıkalım. Zîrâ kara görünür. Adalar arasında ceng müşkildir (Selânikî, 104).

Uluç-Ali Paşa, büyük deniz vuruşmalarının asla kıyıya yakın yerde yapılamayacağını, açık denizde yapılması îcâb etdiğini, eğer kendisinin teklif edeceği nizam kabûl edilirse, düşmana galebe ihtimâlinin kuvvetli olduğunu, fakat en küçük bir tâbiye hatâsı irtikâp olunursa, düşman üstün ve gemilerimizin efradı noksan olduğu için yenileceğimizi, hattâ mahvolacağımızı anlattı.

Deniz muhârebesini kara muhârebesi gibi sanan Müezzin-zâde'nin havsalası, açık denize açılmayı kabûl etmedi. İkide bir :

— Bana gelen evâmirde (emirlerde) «elbette küffârın donanması her kanda (nerde) ise üzerine varıp mukaabil olasız ve illâ muâtab (mes'ul) olursuz (olursunuz)» deyü fermân olunmuştur, diye aynı nakâratı tekrar ediyordu.

— Kenârı (kıyıyı) tutmak evlâdır! (*Tuhfe,* 93) re'yinde bulunduğu zaman, Uluç-Ali Paşa soğukkanlılığını kaybetti. Bütün harb dîvânına hitâben :

— Kanı (hani) Hayreddin Paşa ile ve Turgutça ile ceng görenler nîçün söylemezler? diye bağırdı (*Tuhfe,* 93).

Bundan sonra Paşa, her hangi bir geminin top isâbeti alır almaz, gemilerdeki tımarlı sipâhi ve yeniçeri gibi levend olmayan kara askerlerinin denize alışık olmadıklarından ve deniz üzerinde kalmaktan korktuklarından derhal karaya doğru can atacaklarını, hattâ levendleri zorlayıp gemileri karaya oturtacaklarını, Barbaros, Turgut, Sâlih, Piyâle Paşalar gibi çok büyük deniz meydan muhârebelerini pek üstün düşman kuvvetlerine karşı kazanmış amirallerin daima açık denizde vuruşmayı kabûl ettiklerini, kıyıya yaklaşmamaya âzamî dikkat ettiklerini anlattı. Sokollu'ya güvenen, Sokollu ile muhâtaplarını tehdid eden Müezzin-zâde, kıyıdan uzaklaşmayı tehlikeli buldu, yarın Dîvân'da muhârebenin hesabının Uluç-Ali'den değil, kendisinden sorulacağını ileri sürdü.

Yapılacak ilk manevra hakkında da Kapdân-ı Deryâ ile Cezâyir Beylerbeyisi arasında şiddetli bir münakaşa oldu. Uluç-Ali Paşa, bir sürpriz taarruzu yapmak, Müezzin-zâde ise, kahramanca, fakat muhârebe kaidelerine aykırı bir şekilde, pupa yelken pek üstün düşman armadasının üzerine gitmek istiyorlardı. Uluç-Ali Paşa dedi ki :

— Düşman gemileri pusudadır, donanmayı açıkdan orsa ederek geçirelim.

Bunun üzerine çok cesur ve iyi bir general olarak tanınmış olan Kapdân-ı Deryâ, şu meşhur cahilâne cevabı verdi :

— Ben Pâdşâh-i Cihân Hazretleri'nin Donanması'na «kaçdı» nâmın komazam!

Bu münakaşadan sonra Uluç-Ali Paşa, baştardayı terkedip, donanmanın kumanda edeceği sağ cenâhının başına geçmek üzere filosuna gitti.

Böylece İnebahtı açıklarında Donanmay-ı Hümâyûn, Haçlı Armada'nın öncüsüyle karşı karşıya geldi. Türk donanması bir müddet ilerledikten sonra, Haçlı Armada'nın pusuda olan büyük bir filosu, donanmanın arkasına düştü. Türkler, iki ateş arasında kalmış oldu ve daha ilk anda Uluç-Ali Paşa'nın «donanmayı açıktan orsa ederek geçirelim» teklifinin tatbik edilmemesinin muhtemel bir felâkete başlangıç olacağı görüldü. Uluç-Ali, sağ cenaha tamâmen hâkimdi. Pertev Paşa ile Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, sol cenahtaydı. Kapdân-ı Deryâ, orta kanatta bulunuyordu.

Cihan tarihinin sayılı deniz muhârebelerinden biri, Kapdân-ı Deryâ'nın orta kanada ateş emri vermesiyle başladı. Don Juan, bu ateşe şiddetle mukabele etti. Yüzlerce harb gemisinin karşılıklı bir müddet muhâfaza ettikleri müthiş sessizlik, böylece cehennemî top ateşleriyle yırtıldı. Öğleden sonra saat 4.30'da Şulukoğlu Mehmed Bey'in, Türk sol kanat filosuyla düşmanın Venedik donanmasının teşkil ettiği sol kanadını çevirmek için taarruza geçtiği görüldü. Venedik donanması bozuldu ve Amiral Barbarigo maktul düştü (Hammer, VI, 426). Sağ kanatta da vaziyet Türkler'in lehindeydi ve bu kanada kumanda eden Uluç-Ali Paşa, inisyatifi kesin şekilde elinde bulunduruyordu. Bozgun, Türk orta kanadında başladı ve sol kanada geçti. Don Juan, insan sayısının ve arkebüz ateşinin mutlak üstünlüğüne mâlik olarak, İspanyol donanmasını, Kapdân-ı Deryâ'ya doğru sürdü. Kapdân-ı Deryâ, büyük bir ihtiyatsızlıkla, Don Juan'ın baştardasına yaklaşmaya çalışıyordu. Saat 5'te muhârebe Türkler'in lehine gelişirken, 5.30'a doğru aleyhte bir durum hâsıl oldu. Kapdân-ı Deryâ'nın kör bir kahramanlıkla kalabalık İspanyol kadırgalarının içine girdiğini gören ve âkıbeti sezen İskenderiye bahriye sancak beyi Şulukoğlu Mehmed Bey, İspanyol kadırgalarını Kapdân-ı Deryâ baştardasının etrafından dağıtmak için müthiş bir taarruza geçti. Fakat arkebüz ateşi isâbet ederek şehîd düştü. Hemen bu sıralarda Müezzin-zâde Ali Paşa da, bir arkebüz misketini alnına yiyerek şehîd oldu. Oğlu da aynı âkıbete uğradı. Diğer oğlu, İspanyollar'a

esîr düştü. Türk orta kanadının Kapdân-ı Deryâ'nın şehâdetinden doğan kargaşalığından faydalanan ve hasmına toplanma fırsatı vermeyen Don Juan, müthiş bir taarruza geçti. Türk orta kanadını çeviren ve küçük filolar, hattâ tek başına kalmış kadırgalar hâlinde parçalayan İspanyollar, Türk gemilerine çıktılar. Kanlı bir vuruşma başladı. Ağır isâbet alan Türk kadırgalarındaki kara askeri (yeniçeriler ve tımarlı sipahisi), batacakları korkusuyla denize atlamaya ve çok yakın olan karaya doğru yüzmeye başladı. Fakat pek azı kurtulabildi. Çoğu İspanyol ateşiyle şehîd olup sulara gömüldü. Türk kadırgalarında kalan ve sayıları zâten çok eksik olan levendler, üstün düşmanla ümitsizce vuruşmaya başladılar. Top ve tüfek ateşinden sonra kılıç kılıca yapılan vuruşma da İspanyollar'ın üstünlüğüyle bitti. Diğer taraftan Venedikliler de kendilerini toplamışlar, Türk sol kanadına karşı yıkıcı bir taarruza geçmişlerdi. Sağ kanatta Uluç-Ali Paşa, üstün düşman gemilerini karşısında tutuyor ve en küçük bir bozgun eseri göstermiyordu.

Kapdân-ı Deryâ baştardasında Türk sancağı yerine Haçlı bayrağının dalgalandığını gören Pertev Paşa, vaziyeti düzeltmek için orta kanada doğru ilerlediyse de, daha yarı yolda bindiği büyük kadırga top ateşiyle batmaya başladı. Canını kurtarmak için denize atlayan Dîvân-ı Hümâyûn'un 2. veziri, Türk levendleri tarafından müşkilâtla kurtarıldı. Aynı şeyi yapmak ve orta kanadı imhadan kurtarmak isteyen Valona bahriye sancak beyi Karagöz Reis'le Midilli bahriye sancak beyi Barbaros-zâde Mahmud da, 6 kadırga ile yaptıkları ümitsiz taarruzdan netice alamadılar. Her tarafta düşmanın gemi ve efrat üstünlüğü kendini belli ediyordu. Türk donanmasında umumî kumanda denen bir şey bahis konusu değildi. Daha muhârebenin başlangıcında bile böyle bir şey yoktu. Sağ kanat, Uluç-Ali'nin kudretli ellerindeydi ve henüz bir tek gemi kaybetmemiş, hattâ bir tek ciddî isâbet almamıştı. Fakat diğer kanatlarda, kumanda birliğe denen şey yoktu. Amiraller, birkaç kadırgadan müteşekkil küçük filolarıyla bir şeyler yapmaya uğraşıyorlardı. Daha büyük ölçüde bir kumanda yoktu. Halbuki Haçlı donanmada, umumî bir kumanda olmasa bile, büyük İspanyol ve Venedik donanmaları, tek kumanda altında bulunuyorlardı.

Cihan tarihinde deniz üzerinde cereyan etmiş en kanlı sahneler geçerken, her iki taraf da bir ölüm, kalım mücâdelesine girişmişti. Birkaç Türk kadırgası, Don Juan'ın baştardasına iyice yaklaşmış ve iyi isâbetler kaydetmeye başlamıştı. Vaziyetin vehâme-

tini gören Santa-Croce Markisi, hızla orta kanada yetişti ve bu imdat, artık bütün dengeyi bozdu. Orta kanattaki Türk kadırgaları teker teker batırılmaya ve zabtedilmeye başlandı. Venedik donanması da Amiral Loredano ve Amiral Malipieri'nin gayretleriyle kendini hızla toparladı ve üstün duruma geçti. Türk sol kanadını dehşetli şekilde hırpalamaya başladı. Loredano ve Malipieri, Venedik donanmasının bozulmak ve büyük-amiral baştardasının Türkler'in eline geçmek üzere olduğunu görünce, büyük bir kahramanlık gösterdiler. Kendi bindikleri büyük kadırgaların barut depolarına ateş verdiler. Kendileriyle berâber kadırgaları da havaya uçtuğu zaman, etraflarındaki Türk gemileri de ateş yağmuru altında kalmış, yanmaya başlamıştı. Efrat, kadırgalardan denize atılırken, boş kalan Türk kadırgaları, düşman topçusu tarafından kolaylıkla batırılıyordu. Karagöz Reîs şehîd oldu ve kadırgası zabtedildi. Vuruşma yer yer, akıl almaz bir kanlılıkta geçiyordu. Meselâ Pertev Paşa'nın bindiği büyük kadırga, bütün efradı şehîd edildikten sonra düşmanın eline geçmişti. Paşa'nın esîr veya şehid düşmemesi de büyük bir talih eseri oldu. Her yerde, Türk gemilerinin subay, efrat ve mühimmat eksikliği kendini gösterdi ve büyük fâcianın başlıca sebebini teşkil etti.

Düşman orta ve sol kanadının Türk orta ve sol kanadını imha etmesi kolay olmadı. Çok büyük zâyiat verildi. Öyle ki, Haçlı sağ kanadına hiçbir yardım yapılamadı. Bundan faydalanan ve sağ kanatla baş başa kalan Türk sağ kanadı (Uluç-Ali Paşa), düşmanın bu cenahını imha etti ve bu cenahtaki Malta büyük-amiralini öldürüp baştardasını ve Malta büyük sancağını zabtetti. Uluç-Ali'nin 40 kadırgası vardı, hiçbiri kaybedilmedi. Bu sûretle Türkler'in iki, düşmanın da bir kanadı hemen tamâmen imha edilmiş oldu (Hammer, VI, 428).

Rüzgâr da Türkler'in aleyhine esiyor, Türk gemilerini karaya doğru itiyordu. Barbaros-zâde Mahmud Bey'in gemisi tarafından kurtarılan Pertev Paşa, karaya çıkarıldı. Bu sıralarda muhârebenin bittiğini ve diğer kanatlarda boş kalan İspanyollar'ın ve Venedikliler'in üzerine geleceğini anlayan Uluç-Ali ve Barbaros-zâde Hasan Paşalar, 42 kadırga ile çekildiler ve Mora'nın güneyinde Modon üssüne doğru yol aldılar. Düşmanın Türk sağ kanadını tâkıybe teşebbüs bile etmemesi, verdiği zâyiatın derecesini gösterir.

Bâzı kaynaklara göre M. Ö. 22 ağustos 31'de Antonius'la müstakbel Augustus arasında geçen Actium deniz muhârebesinden, yâni 1.602 yıldan beri cihan tarihinin en büyük deniz vuruşması, bu İnebahtı (Lepanto) muhârebesidir (Langer, *World History*,

423b). Aslında Preveze, şüphesiz İnebahtı'ndan daha büyük bir muhârebedir. Preveze'deki Türk donanması İnebahtı'ndakinden küçükse de, Hıristiyan donanması, İnebahtı'ndakinin iki misli fazlasıydı. Dikkati çeken cihet, Actium, Preveze ve İnebahtı deniz muhârebelerinin, birbirine çok yakın mevkilerde geçmesidir. Actium ile Preveze, hemen hemen aynı mevkide cereyan etmiştir. İnebahtı'nın Preveze ve Actium'dan uzaklığı ise kuşuçuşu (düz hatla) 105 ve deniz yoluyla 150 km. kadardır.

Muhârebenin bilânçosu, iki taraf için de korkunçtu. Türkler 142 gemilerini batmak, karaya vurmak ve zabtedilmek sûretiyle kaybetmişlerdi. Bunların 60'ı düşmanın eline geçmişti. Bu gemilerdeki 117 büyük ve 256 küçük Türk topu, Müttefikler arasında paylaşıldı. Donanmay-ı Hümâyûn'daki 30.000'e yakın Hıristiyan forsa, Müttefikler tarafından âzad edildi. Şehîd olan binlerce Türk'ten başka, 3.460 Türk de esîr düştü. Şehîdler arasında Kapdân-ı Deryâ'dan başka 10 sancak beyi de bulunuyordu. Bir ara Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey (Paşa) de esir düşmüş, fakat birkaç saat sonra Barbaros-zâde Hasan Paşa tarafından kurtarılmıştır. Vezir Pertev Paşa'yı da, Hasan Paşa'nın oğlu Barbaros-zâde Mahmud Bey denizden kurtarmıştır (*Tuhfetü'l-Kibâr*, 94). Türk esir ve şehîdlerinin toplamının 20.000'i bulduğu rivâyet edilmektedir.

Hıristiyan zâyiatı 8.000 ölü ve 20.000 yaralıdır (Hammer, VI, 429). Venedik zâyiatı İspanyollar'ınkinden ağır olup, yalnız amiral ve kaptan olarak 30 ölü vermişlerdi. Yara almayan Hıristiyan muhâribi yok gibiydi ve bunların ekserisi de ağır yaralıydı (Lavisse-Rambaud, V, 861-2). Bunların içinde, İspanyol donanmasında bulunan *Don Quichotte*'un ölümsüz yazarı Cervantes de vardı ki, bu muhârebede sol kolunu kaybetmiştir (Cervantes, Türkler'e esir olarak yıllarca Cezâyir'de de bulunmuştur). Santa Croce Markisi iki kurşun yarası aldığı gibi, bizzat başkumandan Don Juan da yaralanmıştır. Malta büyük-amirali Giustiniani ve 60 Malta şövalyesi, ölüler arasındaydı. En ağır zâyiatı Maltalılar vermişler ve gemileri ile efradın çoğunu kaybetmişlerdir.

İsâbet almamış hiçbir Hıristiyan gemisi yoktu. Muharebeden sonra amiraller bir ziyâfet toplantısı yapmak istedikleri zaman, bu iş için yalnız bir tek kadırganın, Sfenks'in iyi durumda olduğu tesbit edildi. Haçlı armadada yiyecek de tükenmişti. Türk gemilerinden ele geçen erzak olmasaydı, pek zor durumda kalacaklardı.

3 Türk sancak beyi, Câfer Bey, Ali Bey ve Kapdân-ı Deryâ'nın bu rütbeyi taşıyan bir oğlu, esir düşmüştür. Türkler de hayli esir

almışlardır. Bunların arasında Floransa'nın III. Murad nezdindeki müstakbel elçisi Bongiani Gianfigliazzi sayılabilir. Pertev Paşa'nın 3 tuğu, Müezzin-zâde'nin altın sırma işlemeli kırmızı ipek sancağı, Hıristiyanlar'ın eline geçmiştir (bu sancağı Papa, 1965 yılında, bir dostluk eseri olarak Türkiye'ye iade etmiştir).

Bu felâket Türk tarihinde «Sıngın Donanma Harbi» diye meşhurdur *(Tuhfetu'l-Kibâr,* 91). «Sıngın», Türkçe'de «kırılmış, yenilmiş, mağlûb» demektir.

Büyük Hıristiyan zâyiatı, bu zaferin Avrupa'da pek mutantan bir şekilde kutlanmasına mâni teşkil etmemiştir. Zira Türk donanması üzerinde böyle bir zafer ümid olunmuyordu. Yüzyıllardan beri Türkler'i yenilmez bir millet olarak tanıyan Avrupa'da, Türkler'in de yenileceği fikri hâsıl olmuş, Avrupa'nın Türkiye'ye karşı duyduğu kompleks, bir dereceye kadar ortadan kalkmıştır. İnebahtı'nın Avrupa için en mühim mânâsı budur. Roma ve Venedik'teki merâsimler çok büyük olmuştur. Papa V. Pius, *İncil'*in bir cümlesine dayanarak Don Juan'ı Hazret-i Yahyâ'ya benzetmek ve dîni kurtardığını îlân etmek derecesinde işi ileri götürmüştür (Latince Johannes, Almanca Johan, İspanyolca Juan, Fransızca Jean, İngilizce John, Arabca'daki Yahyâ'ya karşılıktır). Papalık büyük-amirali Prens Marco-Antonio Colonna, Roma'da büyük merâsimle karşılandı ve zaferini ölümsüzleştirmek için, adına bir gümüş sütun dikildi. Papa, amiraline 150 milyon TL. değerinde para bağışladı. Muhârebe günü (7 ekim), Papa tarafından her yıl kutlanmak üzere dînî bayram ilân edildi. Bu gün, Venedik'te de bundan böyle millî bayram yapıldı. Tanrı'ya şükretmek için Padova'da bir kilise inşasına başlandı. İskoçya gibi uzak ülkelerde bile «Yenilmez Türkler'e karşı kazanılan bu Hıristiyan zaferi» kutlandı. Venedik'te namlı ressamlara büyük tablolar yaptırıldı. Bir müddet önce Türkler tarafından ateşe verilen Venedik tersânesine heykeller dikildi. Akademi'de tunç heykeller yaptırıldı. Kiliseler inşâ olundu.

İnebahtı'ndan Sonra Türkiye-Venedik Münâsebetleri (7 Ekim 1571 - 7 Mart 1573)

II. Sultan Selim, İnebahtı muhârebesinin geçtiği gün, kışı geçirmek için Edirne'ye hareket etmişti. Edirne'ye vardığı gün kara haberi aldı. Hayâtında bozgun haberi duymayan hükümdar, teessüründen söz söyleyemedi ve üç gün üç gece uyku uyuyamadı. Yeni donanmanın inşasına nezâret etmek üzere, derhal Istanbul'a hareket etti. Kışı Edirne'de geçirmekten vazgeçti (Peçevî, I, 498)

Uluç-Ali Paşa, yanında Barbaros-zâde Hasan Paşa olduğu hâlde, İnebahtı'nda Türk sağ kanadını teşkil eden 42 gemiyle Mora'nın güneyinden dolaşarak Ege Denizi'ne geldi. Bu denizdeki Türk filolarından 45 kadırgayı da berâberine aldı. Bozgundan 2 ay, 13 gün sonra, 19 aralık 1571'de 87 kadırga ile Istanbul'a girdi. II. Selim, Paşa'yı derhal kapdân-ı deryâ yaptı ve «Uluç» adını da «Kılıç»a çevirdi. Bu sûretle Kılıç Ali Paşa'nın uzun ve şanlı kapdân-ı deryâlık devresi başlamış oldu. Hasan Paşa, Istanbul'a geldikten birkaç hafta sonra öldü. 2. Vezir Pertev Paşa, emekliye ayrıldı. Dâmâd Piyâle Paşa, 2. Vezir oldu. Pertev Paşa, Kaanûnî'nin büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Mustafa'nın dul zevcesiyle evlenmişti. 1574'te, II. Selim'in son aylarında öldü. Eyyûb'deki türbesine gömüldü. Sarayı Vefâ Meydanı'nda olan Pertev Paşa, Istanbul'da cami ve han, İzmit'te cami, imâret, hamam, mektep, çeşme, kervansaraydan müteşekkil bir külliye yaptırmıştır. Külliyenin mimârı Sinan'dır. İyi bir kumandan olan Pertev Paşa, hiç anlamadığı deniz işlerine itilmiş ve bu husus, siyâsî hayâtının mahvolması ve askerî şerefinin lekelenmesiyle son bulmuştur.

Hammer'in Fransızca mütercimi Hellert diyor ki : «İnebahtı, Türkler'in yenilmez olmadığını isbat etmiştir» (*Atlas,* 21a). Hammer ise şu mütalâalarda bulunuyor (VI, 430-3) : «Tarihçi, bu muhârebenin hiçbir lehte netice vermemesine bakınca, derin bir yeis içinde kalır. Bütün müellifler, bu noktada müttefiktirler. Hıristiyanlar için o kadar şerefli olan bu zafer, Müttefikler'in anlaşmazlığı ve ihmâli yüzünden, Hıristiyanlar'a önemli sayılabilecek hiçbir menfaat te'mîn etmemiştir. Hattâ bu bozgun, Osmanlılar'ın ne derecede müreffeh ve kudretli olduklarını göstermiştir. Şu cihetten ki, bu büyük bozgun, imparatorlukta en küçük bir sarsıntı yapamamış ve derhal telâfî edilmiştir. Birkaç ay içinde Türkler, İnebahtı'nda kaybettikleri sayıda gemiyi inşa, ikmal ve teçhiz edip Akdeniz'e salmışlardır... Venedikliler tersânelerini heykellerle süslerken, Türkler, İnebahtı mağlûbiyetinden sonra tezgâhları müthiş bir faaliyete geçirmişlerdir. Hattâ padişah, 8 kadırga fazla inşa edilebilmesi için, has bahçesine ait araziyi tersâneye bağışlamıştır. İnebahtı'nı tâkıyb eden bir tek kış içinde Türkler, 158 harb gemisi inşa edip donatmışlardır ki, İnebahtı'nda kaybettikleri gemi sayısından fazladır. Bu sûretle Türk donanması, Müttefikler'in deniz kuvvetlerinin toplamını, gemi sayısı bakımından da geçmiştir».

Donanmanın yeniden inşası, Türkiye'de millî bir siyâset olmuş, bütün halk bunu şiddetle arzu etmiş, milletin bu işe verdiği

ehemmiyet, edebiyatta bile akisler yapmıştır. Bu hâdiseyi, çağdaş tarihte Amerikan Pasifik donanmasının Pearl Harbour'da imha edilmesinden sonra Birleşik Devletler'in birkaç ay içinde, günde bir gemi tezgâhlamak sûretiyle donanmasını yeniden inşa etmesine ve deniz gücünü dünyadaki diğer bütün devletlerin deniz güclerinin toplamından üstün bir hâle getirmesine benzetebiliriz.

Kılıç-Ali Paşa, 245 harb gemisiyle 13 haziran 1572'de İstanbul'dan ayrılmıştır. Mora'nın güneyine gelen Kapdân-ı Deryâ, Don Juan'ın başkumandanlığı altında bulunan Müttefik Donanma'nın hayli yakınına sokulmuşsa da, temas olmamıştır. Müttefik Donanma, Mora'nın güneyindeki Modon'u zabtetmek gayesiyle bu sulara geldiği hâlde, Türk Donanması'nı görünce derhal çekilmiş, Don Juan, iki yıl üst üste harb talihinin kendisine gülmiyeceğini kestirerek, şöhretini mahvetmek istememiştir. Donanmay-ı Hümâyûn'un bir kış içinde ikmali, Avrupa'yı dehşete düşürmüş ve Venedik'i sulha zorlamıştır. Gerçekten Mukaddes İttifak'ın ruhu olan Papa V. Pius'un 1 mayıs 1572'de ölümü üzerine, Don Juan'ın Venedikliler'le arası açılmış ve onları tek başına bırakıp İspanya'ya çekilmiştir. Bu sûretle İran Şâhı, hattâ Türkiye himâyesindeki Yemen Zeydî İmâmı ile mektuplaşıp onları da ittifaka almak isteyen Papa V. Pius, o derece gayret gösterdiği ittifakın dağıldığına şâhid olmadan ölmüştür. İspanyollar'ın çekilmesinden sonra Venedik donanması, bir kazaya uğramamak için, Venedik Körfezi'ne sığınmıştır. Halbuki Venedik câsusları, o yaz Türkler'in Müttefik Armada ile boy ölçüşebilecek bir donanmayı Akdeniz'e çıkaramıyacaklarını bildirmişlerdi. 28 ağustos 1572'de II. Selim, Fransa kralı IX. Charles'a gönderdiği nâme-i hümâyûnda Türk Donanması'nın Toulon'a sevkedileceğini bildiriyordu. Türk Donanması'nın mûcizeye benzer bir şekilde ihyâ edilmesinde en büyük şeref payı, tersâne-i hümâyûn ser-mimârı Mustafa Ağa'nındır. Tabiî imparatorluğun akıl almaz iktisâdî ve mâlî gücü, Mustafa Ağa'nın emrine verilmiş bulunuyordu. Padişah, Sadrâzam, 2. Vezir Piyâle Paşa, Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi, nihâyet Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, her zaman donanma inşaat ve donatımını teftişe tâbî tutarak hummalı çalışmanın bir an bile gevşememesini te'mîn etmişlerdir.

Bu sûretle ilk hedefin Kıbrıs'ı Türkler'den geri almak olmasına rağmen, 28.000 ölü ve yaralı veren Haçlı Armada, İnebahtı'ndan sonra Kıbrıs sularına gitmeye bile teşebbüs etmemiştir. Ertesi yıl Kılıç-Ali Paşa'nın üç kırmızı fenerden ibâret kapdân-ı deryâ forsunu Akdeniz'de gören Müttefikler, bundan sonra da böyle

bir şeye teşebbüs etmemişlerdir. Fakat Türkler'in «yenilmez» olduğu efsânesi, İnebahtı'nda yalanlanmıştır.

7 mart 1573'te Türkiye-Venedik sulhu imzalanmıştır. Bu sûretle Sokollu'nun Venedik'in Istanbul'daki balyozu (büyükelçisi) Barbaro'ya söylediği şu sözler gerçekleşmiştir (Hammer, VI, 443, 531) :

— Biz sizden Kıbrıs krallığını alarak bir kolunuzu kestik. Siz donanmamızı yenmekle bizim sakalımızı traş ettiniz. Kesilen kol yerine gelmez. Fakat tıraş edilen sakal, daha gür biter!

Dîvân-ı Hümâyûn'un Venedik murahhasları Antonio Barbaro ve Aloisio Mocenigo ile müzâkere ettiği sulh, 7 madde hâlinde tesbit edilmiştir. İmza tarihi, İnebahtı bozgunundan 1 yıl, 5 ay, 1 gün sonradır. Muahedenin başlıca şartları şunlardır :

Venedik Cumhuriyeti, Türkiye'ye, harb tazminatı olmak üzere 300.000 duka altını (750 milyon TL.) verecek, bu meblâğ üç yılda ve üç taksitte ödenecektir. Venedik idâresinde bulunan Zanta adası için Türkiye'ye ödenen yıllık 500 duka vergi 1.500 dukaya (3.750.000 TL.) çıkarılacaktır. Dalmaçya'daki Sopoto kalesi Türkiye'ye geri verilecektir. Kıbrıs, Türkiye'ye bırakılmakta ve Kıbrıs için Venedik'in ödediği yıllık vergi, bundan böyle kaldırılmaktadır. Voltaire, bu muâhedenin hükümlerine bakarak, *Essai sur les Moeurs*'de şöyle diyor : «İnebahtı muhârebesinin Türkler tarafından kazanıldığı sanılırdı» (*). Grenard da (s. 87) «İnebahtı'ndan az sonra Osmanlılar hâkimiyetlerini Fas'a bile yaydılar» demek sûretiyle, bu bozgunun Türkiye'nin kaderi üzerinde hiçbir menfî netice hâsıl etmediğini söylüyor. Venedik o derece müşkil bir vaziyetteydi ki, sulhu tasdik etmek için çok acele etti. Balyoz Barbaro'nun oğlu Francesco muâhede metnini Venedik'e götürdü. Senato derhal tasdîk etti. Musaddak metni, fevkalâde elçi Andrea Barbaro tarafından Dîvân'a takdim olundu. Venedik, Türk Donanması'nın Girit'e, hattâ Venedik Körfezi'ne bir çıkartma yapmasından çok korkuyordu. Sulhtan sonra Barbaro, Istanbul büyükelçiliğinden alındı ve yerine Antonio Tiepolo gönderildi.

Donanmay-ı Hümâyûn'un Akdeniz Seferi (1573 Yazı)

3 haziran 1573'te Donanmay-ı Hümâyûn, Barbaros'un türbesi önünde muhteşem bir merâsim yaptıktan sonra Istanbul'dan ayrıldı. Sefer, Türkiye'nin harb hâlinde olduğu İspanya, Papalık, Malta gibi devletlere, bilhassa birincisine karşıydı. İspanya'ya âit

(*) Il semblait que les Turcs eussent gagné la bataille de Lépante.

Güney İtalya kıyıları yakıldı. Avlonya'ya gelen Donanmay-ı Hümâyûn, İtalya'nın Pulya kıyılarına geldi. Messina Boğazı'na doğru yol aldı. İtalya ve Sicilya kıyılarında dolaştı. Birçok esîr ve ganimet alındı. Kasımda Istanbul'a döndü. 220 kadırgadan müteşekkil olan donanmaya bu sefer, 2. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa ile Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa kumanda etmiştir. Bu sefer, Tunus'un fethine bir hazırlık gibidir. Ertesi yıl İspanya'ya asıl darbe, Tunus'ta indirilecektir.

II. Selim devrinin son mühim dış hâdisesi olan Tunus'un fethini incelemeden önce, Türkiye'nin bu yıllardaki birkaç mes'elesini zikredeceğiz.

Boğdan Meselesi (1574)

Boğdan (Moldavya) voyvodası (prensi) Ioan cel Cumplit, Dîvân-ı Hümâyûn'un yıllık Boğdan vergisini 80.000 altından 120.000 altına (300 milyon TL.) çıkarması üzerine, isyan etti. Lehistan'dan yardım görüyordu. Bu sûretle âsi Voyvoda, etrafına 45.000 kişi topladı. 80 topu vardı. Tuna'nın batı kıyısındaki İbrâil, Dniestr'in güney kıyısındaki Bender ve Dniestr boyundaki Akkermân gibi mühim Türk kalelerini, sürpriz taarruzuyla düşürdü. Üzerine gönderilen ve küçük Türk birlikleriyle desteklenmiş üç Eflâk (Ulahya) kuvvetini yendi. Bunun üzerine Istanbul'dan 3. Vezir Ahmed Paşa, Kırım'dan Âdil Giray Han, âsî Voyvoda'nın üzerine yürüdü. Tuna'nın güneyinde geçen ve üç gün süren muhârebe sonunda, âsî kuvvetler 9 haziran 1574'te yok edildi. Âsî Voyvoda'nın başı kesildi. Yardımcı Leh kuvvetleri de imhâ edildi. Petru Şiopul, voyvoda tâyin edildi. Boğdan'ın vergisi arttırıldı.

Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi'nin Ölümü (23 Ağustos 1574)

Türkiye tarihinin en büyük hukukçularından olan Ebussuud Efendi, şeyhulislâmların belki en meşhurudur. II. Selim'den 3 ay, 23 gün önce ölmüştür. 83 yaşını 7 ay, 24 gün geçiyordu. Nesli zamanımıza kadar gelmiştir. 3 dilde şiirleri vardır. Arabca'yı şiir dili olarak en iyi kullanılan Türk şairlerindendir. Kaanûnî'nin ölümü için yazdığı Arabca mersiye meşhurdur. Fakat hukukî eserleri, şiirlerini gölgede bırakır. XVI. asrın büyük devlet adamlarındandır. Türk cihan imparatorluğunun yeniden teşkilâtlandırılması husûsunda Kaanûnî'nin en büyük yardımcısı olmuştur. Henüz şeyhulislâmlar azledilemez oldukları için, II. Selim devrinde

de makamında kalmıştır. Yerine Rumeli kazaskeri Konyalı Hâmid Efendi getirilmiştir. Ebussuud Efendi, Eyyûb'da gömülüdür.

Ayasofya İnşaatı (1573) ve Selimiye'nin Tamamlanması (1574)

Mimar Sinan, bu devirde Ayasofya'yı yeniden inşa edercesine tâmir etmiştir. Âbideyi hâlen ayakta tutan, bu tâmirdir. Ayasofya, imparatorluktaki camiler arasında protokol bakımından birinci geliyordu. Fâtih ve oğlu II. Bâyezid, birer minâre yaptırmışlardı. Mimar Sinan, 2 minâre daha inşa etmiş ve bina, bugünki şeklini almıştır. II. Selim, muhteşem türbesini, Mimar Sinan'a Ayasofya avlusunda inşa ettirmiştir. Türbe, III. Murad tarafından tamamlattırılmıştır. İçerisi, Türk çiniciliğinin hârika örnekleriyle kaplıdır. Burada II. Selim, zevcesi ve III. Murad'ın anası Nûrbânû Vâlide-Sultan, II. Selim'in büyük kızları İsmihân ve Gevherhân Sultanlar (ki Sokollu ve Piyâle ile evliydiler) ve başka hânedân âzâsı yatmaktadır.

Selimiye de, II. Selim'in ölümü sırasında tamamlanmış ve III. Murad'ın ilk aylarında da (1575) bazı eksikler ikmal edilmiştir. Sinan'ın en büyük şâheseri olan Edirne Selimiyesi'nde üçer şerefeli dört minâre vardır. İki minârenin merdivenleri o şekilde yapılmıştır ki, ilk merdiven yalnız ilk şerefeye, ikinci merdiven ilk ve orta şerefeye, üçüncü merdivense her üç şerefeye çıkar. Aynı zamanda bu merdivenlerden çıkanlar, birbirlerini görmezler, fakat ayak seslerini duyarlar. Muhteşem kubbesinin etrafında 40 pencere vardır. 23 basamaklı mermer minberi, harikulâde çinilerle süslüdür. 1568 sonlarında başlanan Selimiye inşaatı, 6 yıl sürmüştür (Süleymaniye'den bir yıl eksik). Selimiye, bâzı mimârî tarihçileri tarafından, dünyanın en güzel camii sayılmaktadır.

Türkiye-Almanya Sulh Muahedesinin Yenilenmesi (4 Aralık 1574)

Türkiye ile Almanya arasında Sigetvar seferinden sonra 17 şubat 1568'de 8 yıl için aktedilen muâhede, 4 aralık 1574'te, II. Selim'in ölümünden 11 gün önce, 8 yıl daha uzatılmıştır. Istanbul'da yapılan uzun müzâkerelerde Almanya'yı Rym d'Estenbek'le David Ungnad temsîl etmiştir. Eski muâhedenin aynıdır. Yalnız Türkler lehine birkaç küçük ilâve vardır. 4 aralıkta muâhedenin Türkçe sûretini Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Mahmud Ağa, Istanbul'dan Viyana'ya götürmek üzere hareket etmiştir.

Türk-Fransız Münasebetleri

Sokollu, Fransa'yı desteklemek husûsunda Kaanûnî'nin siyâsetini, II. Selim devrinde de devam ettirdi. 18 ekim 1569'da bu devlete verilen ahidnâme, Fransa'ya yeniden birtakım ticârî imtiyazlar bahşediyor ve üstelik bu imtiyazların II. Selîm'in hayâtı ile kayıtlı olmayacağı da belirtiliyordu (Testa, *Traités de la Porte*, I, 91-3). Dîvân, Lehistan tahtına bir Fransız prensinin, müstakbel Fransa kralı III. Henri'nin geçmesini de desteklemiş ve sağlamıştı. II. Selîm, Henri'ye gönderdiği fermanda : «Sizi ol diyâra (Lehistan'a) kral nasb-u tâyîn eyledik» diyordu (Başvekâlet Arşivi, *Mühimme Defteri*, XXII, 119). Lehistan'ın Türkiye'nin himâyesine girmesini, bundan sonraki III. Murad devrinde ele alacağız.

Erdel ve Dalmaçya Meseleleri

Yukarıda anılan Türk-Alman muâhedesinin yenilenmesi, Almanya imparatorluğuna geniş nefes aldırdı. 1571'de Karniol'e yapılan büyük akın (Hammer, V, 448), Viyana'yı korkutmuştu. Almanya'nın Macaristan ve Erdel (Transilvanya) üzerindeki emelleri de gene bir ölü devreye girdi. 13-14 mart 1571 gecesi, eski Macaristan kralı Zapolya, Türkiye'nin sâdık Erdel prensi öldü. İmparator Maximilian'ın yeğenlerinden bir arşidüşes (Habsburg hânedânından Alman imparatorluk prensesi)'le evlenmeye hazırlanıyordu. Vâris bırakmamıştı. II. Selim'in yâverlerinden Ahmed Çavuş, Erdel'e geldi ve büyük Macar asîllerinden Bathory'yi prenslik tahtına oturttu (Hammer, VI, 450).

Türkiye ile Venedik arasında imzalanan Istanbul muâhedesi mûcibince tesbit edilecek Dalmaçya'daki Türk-Venedik hududu da, anlaşmazlıklara konu oldu. Bosna beylerbeyisi Ferhâd Paşa bir tarafta, fevkalâde başmurahhas Aloisio Grimani ile balyoz (büyükelçi) Soronzo diğer tarafta, bu mes'ele üzerinde uzunboylu çekiştiler. Sonunda Zara, Sebenico, Splato kasabaları ile civarındaki 70 köy, Türkler'in iddiası kabûl edilerek, Türkiye'ye bırakıldı. Böylece Dalmaçya'nın tamamında Türk hâkimiyeti kurulmuş oldu (Hammer, VI, 445). Zara limanının Kuzey Adriyatik'te Ancona ve Rimini ile karşı karşıya ve Venedik'ten deniz yoluyla sâdece 270 km. olduğu hatırlanmalıdır.

Taht-Alan Devlet Giray Han'ın Moskova'yı Fethi (24 Mayıs 1571) ve Türk-Rus Münasebetleri

Kırım hânı Devlet Giray 1571 baharında 120.000 atlı ile Rusya'yı çiğnedi. Kırım ordusunda bir kısım Osmanlı birlikleri ve bu

arada bir topçu taburu da vardı. 80.000 zayiat veren Ruslar, taht şehirleri Moskova'yı muhâfaza edemediler. Moskova'ya giren Türkler, şehri yaktı. Şehrin ahalisi esîr edildi veya kaçtı. Bu Moskova fethi üzerine Devlet Giray'a «Taht-Algan/Taht-Alan» sanı verilmiştir. 150.000 esîr alan Hân, Kırım'a döndü. Böylece, büyük devletler arasına girdiği henüz 15 yıl olmayan geniş, fakat az nüfuslu Rusya ağır bir darbe yedi. «Müthiş» diye anılan Çar IV. İvan, Hân'ı Istanbul'a şikâyet ettiyse de, bu sefer Dîvân'ın izniyle yapıldığı için kulak asılmadı. Moskova'ya girilmiş olması, Istanbul'da büyük sevinç yarattı. II. Selim, Devlet Giray'a hıl'at, murassâ kılıç gönderdi ve bir nâme-i hümâyûn ile tebrik etti. IV. İvan'ın elçileri Istanbul'a gelip merhamet dilediler. Fakat Kazan ve Astırhan gibi Türk yurtlarını işgal etmekte oldukları için Dîvân'da azar işittiler. Müşkil anlar yaşıyan Çar, bu sefer Kırım'ın taht şehrine, Bağçesarayı'na elçiler gönderdi. Zâten Çar'ın akıl almaz zulümlerinden kaçan bir sürü büyük Rus devlet adamı, siyâsî mültecî olarak Kırım'da bulunuyorlardı. 1572'de Devlet Giray, Rusya üzerine ikinci bir sefer daha yaptı. Oka nehrini atladıysa da bu sefer, Moskova'ya kadar çıkamadı. Nihâyet 60.000 altın ruble yıllık vergi vermek şartıyla Rusya, Kırım'dan sulh elde edebildi (d'Ohsson, VII, 443; Lavisse-Rambaud, V, 749; Hammer, VI, 446).

Bu seferde I. Devlet Giray Han, Çar Müthiş İvan'ın 30.000 süvari ve 6.000 tüfekli piyâde bırakarak savuştuğu Moskova'ya girdi. Rus ordusunu imhâ etti. Çar'ın Kremlin (bu ad Türkçe asıllıdır) Sarayı'na girerek hazînesini yağma etti ve sarayı yaktı *(Mühimme,* XVI, 26). Bir yıl evvel de aynı Kırım Hanı, IV. İvan'ın 2 kayın birâderini bir muhârebede öldürtmüştü. 9 haziran 1574'te Devlet Giray Hân'ın oğullarından Âdil Giray, Avrupa'da büyük bir Haçlı ordusunu yok etti.

İspanya ve Batı Avrupa'da Durum

Kuzey Afrika işlerini ele almadan önce, bu devirde İspanya ve Batı Avrupa'nın durumuna bir göz atmakta fayda vardır.

İspanya'da Akdeniz ticâreti denen şey kalmamıştı. Türkler, Batı Akdeniz'de kuş uçurtmuyorlardı. İspanya kıyıları Türk korkusundan âdeta boşalmış, halk, kilometrelerce içerilere çekilmişti. Yarımadadaki Müslümanlar, Türkler'in en tabiî müttefik ve câsusları idiler. İspanyol baskısı altında yok olmak üzere bulunan Endülüs Müslümanları, Türkler'le daimî temas hâlindeydi (Lavisse-Rambaud, *Hist. Générale,* V, 81). İnebahtı'ndan önceki yıllarda, İspanyollar'ın Müslüman tab'alarına zulmü, son derece-

leri bulmuştu. Daha 1526'da, o zamana kadar Müslümanlar'ın çoğunlukta oldukları Valencia eyâletinde Müslüman dîninden olanların oturması yasaklandı. Bu zavallıların hepsi, daha güneydeki Endülüs eyâletine çekildiler. Tabiî giderlerken hiçbir şeylerini götürmelerine müsaade edilmiyor, mallarını da satamıyorlardı. Ancak Endülüs'teki kan ve ateş, Türk Kuzey Afrikası'na geçemeyen Müslümanlar'ı gittikçe azaltıyordu. Önce İbnü Ümeyye, sonra Abdullah İbni Abbû, nihâyet Muhammed Mansûr, Endülüs'teki millî ihtilâlin liderleri oldular. Önce Mondéjar Markisi'nin, sonra II. Felipe'nin kardeşi -müstakbel İnebahtı galibi- Don Juan'ın kumandasındaki Ispanyol orduları, Endülüs Arabları ile kanlı muhârebeler yaptılar. Sierra Nevada yamaçlarına ve zirvelerine çekilen Arablar, İspanyollar'a büyük zâyiat verdirdiler. 1569'da Don Juan, Muhammed Mansûr'un kumandasındaki Endülüs ihtilâl kuvvetlerini yüz kızartıcı işkencelerle yok etti. Bu sıralarda Türkiye'nin milyonlarca ve milyonlarca Hıristiyan tab'ası, büyük bir huzur, refah ve emniyet içinde yaşıyordu. 1520'den önce Balkanlar'ın Hıristiyanlar'dan temizlenmesi ve bu Hıristiyanlar'ın Avrupa'ya gönderilmesi ve Tuna'ya kadar olan toprakların tamâmen Türk yurdu hâline getirilmesi hakkında Yavuz'un yaptığı teklifi Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi «Re'âyâ, bize emânetu'llaah'dır» (=Hıristiyan tab'a, bize Tanrı emânetidir) gerekçesiyle kesin şekilde reddetmişti.

Batı Avrupa'da zulüm gören yalnız Müslümanlar değildi. İspanya, Fransa, Belçika, Holanda gibi ülkelerde, Katolik mezhebinden olmayan Hıristiyanlar da pek büyük bir tethişe tâbî tutuluyorlardı. «Contre-réforme» denen Katolik akımı, hâd şeklini almıştı. İspanya, bu akımın en büyük temsilcisiydi. Fakat Fransa'da da Protestanlar'ın durumu kötüydü. II. Felipe, İspanya'da bir tek Protestan bırakmadı. Hepsi diri diri yakıldı. Gene bu kral, İspanya'nın olan Holanda'da 3 ay içinde 1.800 Protestan'ı, erkeklerini diri diri yaktırmak, kadınlarını diri diri gömdürmek sûretiyle yok etti. Harleem de bu zulme baş kaldırınca, şehre giren İspanyollar, 1573'te, şehrin 15.000 kişiyi bulan ahâlîsini tamâmen boğazladılar. Ancak birkaç yüz kişi kaçabildi. 1595'te II. Felipe'nin ordusu Dullans kasabasının 4.000 Protestan ahalisini de aynı şekilde, kadın, erkek, çocuk, yaşlı tefrikı yapmaksızın boğazladı. Fransa'da ise IX. Charles, 8-10 bin Protestan'ı boğazlattı. Fransa Kralı'nın : «Öldürün, ama hepsini yok edin ki, bunu yüzüme vuracak tek Protestan kalmasın!» şeklindeki iğrenç emri meşhurdur. Bu katliamdan, Protestan prensler, generaller ve amiraller bile istisna edilmedi. Montpellier'nin Protestanlar tarafından zab-

tedilmesi üzerine, bu şehirde Katolik mezhebi menedildi, 200 Katolik öldürüldü. Katolik kiliseleri yağma edildi. 1560'dan beri Fransa'da mülkî idâre çökmüştü. Umumî valiler kendi hesaplarına vergi topluyorlar ve Paris'i tanımıyorlardı (Lavisse-Rambaud, V, 125-6). Dieppe, Le Havre, Rouen, Caen, Le Mans, Blois, Poitiers, Tours, Bourges, Lyon gibi şehirlerde Protestanlar ekseriyetteydi ve onlar da Katolikler'e göz açtırmıyorlardı. D'Andelot adlı Protestan kumandanı Orléans'ı da zabtedince, burası Protestanlar'ın en kuvvetli kalesi oldu. Orléans, Paris'le rekabete başladı. Protestanlar'ın 8.000 kişilik iyi bir ordusu vardı. Paris'te Kral'ın emrinde yalnız 7.000 kişilik bir ordu ile birkaç bin ücretli yabancı asker (İsviçreli, Alman, Flaman vs.) olduğu düşünülürse, Protestanlar'ın ciddî bir kuvvet teşkil ettikleri anlaşılır. Diğer Fransız kuvvetleri umumî valilerin emri altında olup, Kral'ın bunlardan faydalanması ciddî bir problemdi. Esâsen Kral, ücretli birliklerinin aylıklarını ödeyebilmek için, kiliselerdeki gümüş eşyayı satılığa çıkarmıştı; zira eyâletlerden para gelmiyordu (Lavisse-Rambaud, V, 130).

Contre-réforme hareketinde birlik olmakla berâber, Fransa'nın İspanya ile arası daima açıktı. Bundan dolayıdır ki Fransa, Türkiye'nin, siyâsî şartların doğurduğu tabiî bir müttefikı idi. Coligny'nin dâmâdı olan Téligny, fevkalâde sefaretle Istanbul'a gelip, İspanya'ya karşı Türk deniz yardımı istedi *(Aynı Eser,* V, 140).

İspanya'nın en mühim mes'elelerinden biri, pek zengin Holanda ve Belçika eyâletlerini itaat altında tutmaktı. Bu hususta Alba dukası Alvarez de Toledo, mühim rol oynadı. Charles-Quint zamanında Türkler'e ve Fransızlar'a karşı dövüşmüş olan bu eski asker, Mühlberg'de Protestanlar'ı doğramıştı. İtalya'yı, II. Felipe nâmına demir ellerle tutmuştu. Holanda ve Belçika'daki ihtilâli bastırmaya gönderildiği zaman 60 yaşındaydı. Lombardiya'da (Kuzey İtalya) kuvvetlerini topladı. Alpler'i geçti ve 1567 ağustosunda Lüksemburg'a vâsıl oldu. Brüksel'e kadar tantanalı bir yolculuk yaptı. Burada saltanat nâibesi olan II. Felipe'nin kızkardeşi ve Charles-Quint'in kızı Arşidüşes Marguerite, Duka'nın gelişini hoş karşılamadı ve otoritesini zedeleyeceğinden korktu. Fakat Alba Dukası, kralından büyük salâhiyetler almıştı. «Kargaşalıklar Meclisi» diye tarihe geçen bir meclis topladı ki, bu meclise Holandalılar ve Belçikalılar tarafından «Kan Mahkemesi» adı verilmiştir. Bu mecliste Duka'dan başka yalnız iki İspanyol'un rey hakkı vardı ki bunlar Vargas ile Del Rio idi. Diğer üyeler, bu arada birkaç Katolik Flaman, sâdece istişârî mâhiyette meclise katı-

lıyorlardı. 17 Holanda-Belçika eyâletinde yeniden kan ve ateş devri başladı. Darağaçları ve odun kümelerinden sokaklar geçilmez oldu. Şehir dışındaki ormanlar bile, insan asmak ve insan yakmak için kullanılmak mecburiyeti duyuldu. En mâruf Flaman asılzâdeleri işkence ve idamdan kurtulamadı. 8 haziran 1568'de Duka, «Pek Katolik» kralı II. Felipe'ye, ısyanın bastırıldığını ve din yolundan sapıtmışların yok edildiğini bildirdi. Ancak bu, geçici bir başarı oldu (Lavisse-Rambaud, V, 187-8).

İspanya ve Portekiz, zenginleşmekte devam etti. 1493'den 1520'ye kadar Avrupa'nın yıllık gümüş ve altın istihsali, sırasıyla 47 ve 5,8 tondan ibâretti. 1520-1544 arasındaki yıllık gümüş istihsali ortalaması ise ancak 90 tona yükselebildi. Halbuki Peru, Pizarro tarafından işgal edildikten sonra, yalnız Potosi madenlerinden yılda 300 ton gümüş çıkarılmaya başlandı. Her yıl yüzbinlerce yerlinin kırılması pahasına, Amerika'dan İspanya'ya büyük servetler aktı *(Aynı Eser,* V, 310).

Cezâyir Beylerbeyiliği (27 Haziran 1568 - 27 Mart 1574)

Kaanûnî bahsinde, Cezâyir beylerbeyiliği olaylarını, 27 haziran 1568'de, Sâlih Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın yerine Uluç-Ali Paşa'nın beylerbeyi tâyîn edilmesinde bırakmıştık. Burada, Ramazan Paşa'nın Cezâyir beylerbeyiliğine tâyinine kadar olan 5 yıl, 9 aylık olayları gözden geçireceğiz.

Uluç-Ali Paşa, Trablusgarb beylerbeyiliğinden Cezâyir beylerbeyiliğine getirilince, bu mühim eyâletin İspanya'ya karşı mücâdelesine devam etti. 10 yıl kadar önce Uluç-Ali, Cezâyir'in Fas sınırı üzerindeki Tlemsen vilâyetinde sancak beyi idi. Hayâtının en büyük kısmı Cezâyir'de geçmişti ve ülkeyi çok iyi tanıyordu O da, Vahrân'da (Oran) tutunan İspanyollar'a karşı savaşa devam etti. 14.000 Türk, 60.000 yerli, 1.400 deve yükü barutla, Vahrân'a yürüdü. Ancak Vahrân önlerinde oyalanmadı. Fas'a girdi. Doğudan batıya doğru Fas ülkesini geçti ve Fas şehri sûrlarına kadar geldi. Bu sırada Endülüs'teki Arab ihtilâlciler, Türkler'le işbirliği yapıyorlardı. 40 kadırgadan müteşekkil bir Türk donanması, Endülüs'ün Almeria (el-Merîye) limanı açıklarında olup, ihtilâlcileri destekliyor ve büyük ölçüde silâh gönderiyordu. Uluç-Ali Paşa, Endülüs'e geniş ölçüde bir çıkartma düşünüyordu. Fakat İspanyollar'ın teşebbüsü haber almaları ve Endülüs kıyılarına büyük kuvvetler yığmaları üzerine bu mümkin olamadı. Ancak 6 gemi dolusu top, tüfek, barut vs. ile birkaç yüz Türk askeri Endülüs'e çıkartıldı ve

bunlar, ihtilâlcilerle birleştirildiler. 1569 eylûlünde daha büyük bir Türk çıkartması yapıldı. Birkaç yüz seçme Türk askeriyle 4.000 tüfek ve başka harb malzemesi İspanya'ya çıkartıldı. 1570'te daha küçük ölçüde bir çıkartma daha yapıldı. Endülüs'teki büyük ihtilâli bizzat Uluç-Ali Paşa, Cezâyir'den idâre ediyordu. Kara Ali Reîs, Prens Piombino'nun kumandasındaki İspanyol donanmasını bozunca, İspanyollar'ın durumu kritik bir safhaya geldi. Bunun üzerine II. Felipe, kardeşi Don Juan'ı çok büyük kuvvetlerle Endülüs'e gönderdi. Uzun ve kanlı savaşlardan sonra Don Juan, Endülüs ihtilâlini geçici olarak bastırdı.

Güney Tunus'ta bir Türk sancağı olan Kayrevân'daki ayaklanma da Uluç-Ali Paşa tarafından bastırıldı. Paşa, 1569 eylûlünde Memi Reîs'i Cezâyir'de vekil bırakarak Tunus'a yürüdü. 5.000 Türk, 6.000 yerli askeri vardı. Bu kuvvetle, Hafsîler'in 30.000 kişilik ordusunu karşıladı. Kuzey Tunus'ta tutunan Hafsîler, Tunuslular'ın nefretine rağmen İspanya'nın himâyesinde yaşamakta devâm ediyorlardı. Birçok Tunus hey'eti, Cezâyir'e geliyor, Paşa'dan İspanyol-Hafsî zulmünden kendilerini kurtarmasını istiyordu. Hattâ böyle bir Tunus hey'eti, Kaanûnî zamanında, 1563'te, Istanbul'a gelip Dîvân'a bile baş vurmuştu. Uluç-Ali Paşa, Beca meydan muhârebesinde bizzat Hafsî Sultanı'nın kumanda ettiği 30.000 kişilik orduyu dağıttı. Esâsen vuruşma çok sürmedi. Hükümdarlarından nefret eden Tunus askerinin çoğu, Türk ordusuna katıldı. Mağlûb hükümdâra Tunus şehri bile kapılarını açmadığı için Sultan, Halku'l-Vâd'deki İspanyol garnizonuna sığındı. 1569 aralığında Uluç-Ali Paşa, Tunus şehrine girdi. Ramazan Bey'i, 3.000 askerle Tunus'ta sancak beyi olarak bıraktı (müstakbel Cezâyir ve Tunus beylerbeyisi Ramazan Paşa). Ancak Kuzey Tunus'u tamâmen ele geçirmek için, Halku'l-Vâd'i İspanyollar'dan almak lâzımdı. Uluç-Ali Paşa, Istanbul'dan yardım ve izin istedi. Dâima savaştan kaçınan Sokollu, Paşa'yı savsakladı. Hafsî Sultanı da, İspanyol ordusuyla gelip Tunus şehrini Türkler'den geri almakta gecikmedi. Ancak Tunus ülkesinin güney ve orta kesimleri, tamâmen Türk idâresinde bulunmakta devam etti.

Uluç-Ali Paşa, İnebahtı bozgunundan sonra kapdân-ı deryâ olunca, Barbaros-zâde Hasan Paşa, Cezâyir beylerbeyiliğine getirildi. Ancak birkaç hafta sonra ölen Hasan Paşa, Istanbul'dan bile hareket edemedi ve uzun yıllar idâre ettiği Cezâyir'i bir daha göremedi. 15 mart 1572'de Kocaeli bahriye sancak beyi Ahmed Bey, Cezâyir beylerbeyiliğine tâyin olundu. Uluç-Ali Paşa'dan sonra, Ahmed Paşa gelinceye kadar Memi Reîs, beylerbeyi vekilliğinde bulundu (*Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defteri*, X, 179).

Uluç-Ali Paşa gibi, pek muktedir bir amiralin kapdân-ı deryâ olması, Avrupa'da telâş uyandırdı. II. Felipe, Papa V. Pius'un teşvikıyle, Kılıç-Ali Paşa'ya, İspanya hizmetine girerse, Avrupa'da istediği ülkeyi kendisine vereceğini bildirdi. Bu teklif, Paşa'yı kızdırmaktan başka bir işe yaramadı. Vaktiyle aynı mahiyette, fakat daha parlak teklifler, II. Felipe'nin babası Charles-Quint tarafından Kılıç-Ali'nin yanında yetiştiği Barbaros'a ve evlâtlığı I. Hasan Paşa'ya yapılmıştı.

Ahmed Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın yanında yetişmişti. Bir Türk'le İskenderiyeli bir kadının oğluydu. Rodos ve Kocaeli bahriye sancak beyliklerinde bulunmuş, Sokollu'nun da iltifatını kazanmıştı. Hattâ Sokollu, kendisine bir câriye hediye etmişti. Cezâyir'e gelince, Cezâyir işlerinden fazla Fas ve Tunus işleriyle uğraşmaya başladı. Fas işlerini III. Murad devrinde topluca gözden geçireceğimiz için, burada ele almıyoruz. Tunus'taki Türk sancakları Trablusgarb, yalnız Tunus şehri sancağı Cezâyir beylerbeyiliğine bağlıydı. Henüz Tunus'ta bir beylerbeyilik kurulmamıştı. Tunus şehri sancak beyi olarak Kuzey Tunus'u idâre eden Ramazan Bey, Ahmed Paşa'dan emir alıyordu. Yukarıda anıldığı gibi Ramazan Bey, İspanyollar'la Hafsîler'in müşterek baskısına dayanamadı. Güney Tunus'ta Keyrevân'a geldi. Zîrâ Don Juan, 138 harb gemisi ve 27.000 askerle Tunus'a gelmişti. Bu sıralarda, 27 mart 1574'te Ahmed Paşa, Cezâyir'den Istanbul'a çağırıldı. Beylerbeyilik müddeti 2 yıl, 13 gündür.

Ahmed Paşa'nın yerine, Ramazan Bey, Cezâyir beylerbeyisi oldu. Kılıç-Ali Paşa'nın yanında yetişmiş, gaayetle değerli bir amiral olan Ramazan Paşa'nın, Portekiz devletini siyâsî haritadan silen faaliyet ve zaferlerini, III. Murad devrinde inceleyeceğiz. Ahmed Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın Tunus fethinde bulundu. Sonra Kıbrıs beylerbeyisi oldu.

Hafsî'ler, Tunus'ta asırlardan beri devam eden saltanatlarının son günlerini yaşadıklarını biliyorlardı. İspanyollar'ın kanadı altından ayrılmaya rıza göstermemekle berâber, Hafsî sultanları, arada bir Istanbul'a zengin hediyeler gönderiyorlar, Cezâyir ve Trablusgarb beylerbeyilerinin kendilerine tecâvüz etmelerini önlemek istiyorlardı. Don Juan, Tunus'a Gabrio Serbellino'nun emrinde 8.100 asker bırakmıştı. Bunlardan 4.000 İtalyan, Pagano Doria'nın, 4.000 İspanyol da Salazar'ın kumandası altındaydı. Dîvân-ı Hümâyûn, Tunus şehrinden İspanyollar'ın çıkarılmasının ve ülkenin tamamının bir elde birleştirilmesinin lüzumunu anladı. Onun için 17 mayıs 1573'te Haydar Paşa'yı Tunus beylerbeyiliği-

ne getirdi. Bu sûretle Kuzey Afrika'da yeni bir beylerbeyilik kuruluyor ve Tunus'taki Türk sancakları, Trablusgarb beylerbeyiliğinden alınarak, bu yeni eyâlete katılıyordu. Bu sûretle yeni eyâlet, Trablusgarb eyâletinden daha önemli bir durum kazanmış oluyordu. Haydar Paşa, Tunus şehri İspanyollar'ın elinde olduğu için, Kayrevân şehrinde oturuyordu. Dinî bir üniversitenin bulunduğu bu ünlü Arab şehrinde, Tunus şehrinin fethi için hazırlıklar yapmaya ve Donanmay-ı Hümâyûn'u beklemeye başladı. Dîvân, Barbaros ve Kılıç-Ali tarafından iki defa fethedildiği hâlde birinde bizzat Charles-Quint, diğerinde oğlu Don Juan tarafından geri alınan büyük Tunus şehrini kesin şekilde fethetmeye karar vermişti. Don Juan, muazzam bir armada ve büyük kuvvetlerle Tunus şehri üzerine geldiği zaman Ramazan Bey, şehri savunup Charles-Quint'in yaptırdığı akıl almaz katliâmı tekrarlatmamak için, tek askerini kaybetmeden çekilmiş, fakat 33 topunu bırakmaya mecbur olmuştu (Hammer, VI, 436).

Hafsîler, 346 yıldan, 1228'den beri Tunus'ta hüküm sürüyorlardı. Sünnî/Mâlikî mezhebinden Arab'laşmış bir Berberî hânedânı idiler. Son Hafsî sultanlarının soysuzluğu meşhurdur. Mevlây Ahmed, Kılıç-Ali Paşa'nın Tunus şehrini de fethetmesi üzerine tahtından mahrum olmuştu. Kardeşlerinden Mevlây Hamîd, tahta geçmek için Don Juan'a çok yaltaklanmış, fakat İspanyol prensi tarafından ailesiyle berâber Napoli'de ikamete mecbur edilmişti. İspanyollar, Hamîd'in kardeşlerinden Mevlây Muhammed'i tahta çıkardılar ki, 24. ve sonuncu Hafsî sultânı sayılır. Tunus ve Benzert (Bizerte) şehirlerine inhisar eden bu saltanat, İspanyol kumandanı Santa-Croce Markisi'nin gölgesinde yaşıyordu. Mevlây Muhammed'in de resmî unvanı «Tunus'un İspanyol kral nâibi ve İspanya kraliyet prensi (infant)» idi. İspanyollar'ın, Mevlây Muhammed'i, Habsburg hânedânına mensûb İspanya kraliyet prenslerine eşit tutmaları bile büyük lûtuftu. Çünki Hafsîler, hiç bir kudreti hâiz değillerdi. Tunus şehrinde Türkler'in gelmesini beklemeyen tek Müslüman yoktu (Hammer, VI, 437).

Donanmay-ı Hümâyûn'un Tunus Seferi (15 Mayıs - 30 Kasım 1574)

Donanmay-ı Hümâyûn, 15 mayıs 1575'te, Tunus şehrini İspanyollar'dan almak üzere, Istanbul'dan ayrıldı. Bu sûretle Venedik'ten sonra İspanya'dan da İnebahtı'nın öcü alınmış olacaktı. Barbaros'un Beşiktaş'taki türbesi açıklarında mûtat büyük askerî ve dinî merâsim yapıldı. Donanma, 298 harb gemisinden müte-

şekkildi. 40.000 asker yüklenmişti (7.000'i Yeniçeri). Donanmaya Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali, kara askerine Serdâr Vezir Koca Sinan Paşalar kumanda ediyordu. 48.000 forsa, bu muazzam armadanın küreklerini çektiğine göre, Donanmay-ı Hümâyûn'da 88.000 kişinin bulunduğu anlaşılır.

Kılıç-Ali Paşa, Mora güneyinde Navarin'e, oradan Messina'ya geldi. Sicilya kıyılarını bombardıman ettikten sonra 22 temmuzda Tunus'a vardı. Bu sûretle Istanbul-Tunus yolu 2 ay, 8 günde alınmış oluyordu. Eski Cezâyir ve müstakbel Kıbrıs beylerbeyisi Ahmed Paşa, Trablusgarb beylerbeyisi Mustafa Paşa, ilk Tunus beylerbeyisi Haydar Paşa, Cezâyir beylerbeyisi Ramazan Paşa, yâni Kapdân-ı Deryâ'dan başka daha 4 bahriye beylerbeyisi (oramiral) Donanma'da bulunuyorlardı. Tunus şehrini almak ve korumak için, Arablar'ın «Halku'l-Vâd», Avrupalılar'ın «Goletta» (Fransızca : La Goulette) dedikleri kaleyi düşürmek îcâb ediyordu. Tunus şehrinin karşısında ve deniz üzerinde bulunan bu kale vaktiyle Osmanlılar'ın eline düşmüştü. Şimdi İspanyollar'daydı ve son derece tahkîm edilmişti. İspanyollar, bu kalenin düşürülemez olduğunu iddia edip öğünüyorlardı. Ancak 33 günlük şiddetli bir savunmadan sonra kale, 24 ağustosta fethedildi. Kaleyi savunan 7.000 İspanyol-İtalyan askerinden 5.000'i öldü, gerisi esîr düştü. Ölenler içinde Pagano Doria, esirler içinde başkumandan Don Pietro ile kukla kral nâibi Mevlây Muhammed Hafsî de vardı. Bu sonuncusu Istanbul'a gönderildi ve orada öldü. Hafsî hânedânının, asırlarca önce pek şerefli başlayan saltanatı, haysiyetsiz bir şekilde sona erdi, 225 top ve 33 sancak, Türkler'in eline geçti. Topların 190'ı Istanbul'a sevkedildi. Gerisi Tunus şehrini savunmak için oraya gönderildi. Uluç-Ali Paşa, otuz yerine lâğım koydurarak bu meşhur kaleyi havaya uçurdu. Lâğımların fitillerine ateş verildiği zaman, Donanma, kıyıdan açılmıştı. Bu sûretle Barbaros'un Penon d'Alger kalesini uçurması gibi, Tunus şehrini savunan bu kale de yok edildi. Bundan böyle İspanyollar'ın açık Tunus şehrine gelip tutunmaları imkânsız hâle geldi. Nitekim böyle bir şeye teşebbüs dahi etmediler.

Gabrio Zerbelloni kumandasındaki 1.100 İspanyol askeri, Tunus şehrinin kenarındaki küçük Bastion (Arabca : el-Bastiyûn) kalesine çekilmişti. 6 günlük bir muhâsaradan sonra burası da 13 eylûlde fethedildi ve Kuzey Afrika'nın en büyük beldelerinden (100 küsur bin nüfus) olan Tunus şehri, bu defa kesin olarak ve 307 yıl için Türkler'in eline geçti. Tunus'un fethi haberi Istanbul'a 34 günde, 17 ekim günü erişmiştir. Donanmay-ı Hümâyûn,

30 kasımda Istanbul'a dönmüş ve sefer, 6 ay, 16 gün sürmüştür. Ancak 15 günlük ömrü kalan II. Selim, Kılıç-Ali Paşa'yı kabûl etmiş, birçok iyi sözler söylemiş, 3.000 duka (7,5 milyon TL.) değerinde murassâ (mücevherli) bir kılıç ve başka hediyeler vermiştir.

Tunus ve Halku'l-Vâd'in fethi kanlı olmuş, 8.100 İspanyol, onlara ve Hafsîler'e taraftar binlerce yerli ve 10.000'e yakın Türk'le Türkler'e taraftar yerli gönüllü ölmüş, iki taraf ölülerinin toplamı 30.000'i aşmıştır. Bundan böyle Haydar Paşa, o zamana kadar oturduğu Keyrevân şehrinden Tunus şehrine gelerek, Hafsîler'in sarayına yerleşmiştir. Kılıç-Ali Paşa, Haydar Paşa'ya, 4.000 asker daha bırakmıştır. Tunus'ta da, Cezâyir'de olduğu gibi Anadolu Türkleri'nden müteşekkil (yâni devşirme olmayan) bir Yeniçeri ocağı kurulmuştur. Fakat asıl vurucu kuvveti, Cezâyir'de olduğu gibi, levendler teşkil etmiştir. Bu eyâlette de, Cezâyir'dekine benzer, fakat az daha küçük ölçüde eyâlet teşkilâtı yapılmıştır. Haydar Paşa, 3 mart 1576'ya kadar Tunus beylerbeyiliğinde kalmış, bu tarihte yerine ikinci beylerbeyi olarak Receb Paşa getirilmiştir. Ancak Receb Paşa, aynı yılın ağustosuna kadar takriben 6 ay bu makamda kalmış, Haydar Paşa yeniden beylerbeyi olmuştur. Haydar Paşa'nın ikinci beylerbeyiliğinden itibâren Tunus olaylarını, bundan sonraki III. bahsimizde göreceğiz (Tunus'un fethi için bk. *Tuhfetu'l-Kibâr*, 97-8; Peçevî, I, 501-3; Solak-zâde, 594; Müneccimbaşı, III, 531; Selânikî; *Künhü'l-Ahbâr*).

II. Selim'in Ölümü (15 Aralık 1574) ve Şahsiyeti

Topkapı Sarayı'ndaki hamamında yıkanırken ayağı kayıp düşen ve fena halde sarsılan II. Selim, her halde beyin kanamasından, birkaç gün sonra, 15 aralık 1574'te ölmüştür. 50 yaşını 6 ay ve 18 gün geçiyordu. Saltanatı 8 yıl, 3 ay, 8 gündür (Kaanûnî'nin ölüm gününden itibâren). Büyükbabası Yavuz Sultan Selim'le aynı yaşta ölmüştür. Saltanatı da o kadar olmuştur. Filhakika 50 yaşında ölen Yavuz'un da saltanat müddeti 8 yıl, 4 ay, 28 gün, yani torununkinden ancak 50 gün fazladır. Benzerlik burada biter. İlk 10 Osmanlı hükümdarı deha sâhibi çok büyük adamlar oldukları halde, atalarının kâbına erişemeyen ilk hükümdar, II. Selim'dir.

II. Selim, Istanbul'da ölen ilk Osmanlı hükümdarıdır. Fâtih, Yavuz ve Kaanûnî hep Istanbul dışında ordugâhlarında, çok sevdikleri askerleri arasında ölmüşlerdir. II. Bâyezid ise, Dimetoka'ya giderken Edirne yakınlarında ölmüştü. II. Selim'den itibâren

bütün Osmanlı hükümdarları —sonuncusu hâriç— Istanbul'da ölmüş veya öldürülmüşlerdir (yalnız III. Süleyman'la kardeşi II. Ahmed, Edirne'de öldüler). İkinci Selîm aynı zamanda Istanbul'da doğan ilk pâdişahtır. Istanbul'da doğan ikinci Osmanlı hükümdârı ise, ancak 1618'de tahta çıkan II. Osman'dır. İlk 15 Osmanlı hükümdârı II. Selîm hâriç, Istanbul dışındaki şehirlerde doğmuşlardır.

II. Selim, uzuna yakın orta boylu, açık alınlı, elâ gözlü ve sarışındı. Bâzı kaynaklarda «Sarı Sultan Selim» diye geçmesi bundandır. «Avcılık ve yay çekmekte fevkalâde mahareti olup rivâyete göre zamanında ondan daha kuvvetli yay çeken yoktu» (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III-I, 40). Babasının devrinde birçok sefere ve savaşlara katılmakla berâber daha çok bir saray adamı olarak tanınmıştır. Dîvân sâhibi değerli bir şâirdir. «Selîm» ve «Selîmî» mahlaslariyle yazdığı şiirleri güzeldir.

Biz bülbül-i muhrık-dem-i şekvây-ı firâkız
Âteş kesilir geçse sabâ gülşenimizden

beyti, bütün Türk şiirinin en güzel beyitlerinden biri sayılmaktadır. Yahyâ Kemal bu beyti «tazmîn» etmiş, yâni üzerine 4 beyit ekleyerek yeni bir gazel hâline getirmiştir ki, şiiri ne derece beğendiğini gösterir. Yahyâ Kemal'in *Tazmîn*'inin ilk beyti şudur (*Eski Şiirin Rüzgârıyle*, N. S. Banarlı nş., 61-2) :

Kan akdığı günden-beri can-u tenimizden
Yâkuut fer almış denilir mâ'denimizden

Gene Yahyâ Kemal, *Selîm-i Sânî'ye Gazel, Sene 982* (1574) adlı bir gazel yazarak, II. Selim'i tahlil etmiş ve yukarıda anılan beytini, şairâne bir mübalâğayla Selimiye Camii ile eş tutmuştur (aşağıdaki gazelin son beytinin ilk mısraında) (*Aynı Eser,* 93-4) :

Kıbrıs şerâbı akdı zamânında sû-be-sû
Yahyâ gazel-serâ idi Bâkıy kasîde-gû
Eyyâm-ı devletinde el üstünde gezdi câm
Bir kerre dizden inmedi sîrâb eden sebû
Ismarlayıp vezîrine tanzîm-i â'lemi
Bir saltanat-serây-ı huzûz etdi ârzû
Kurbân-ı tâc-ü tahtı birâderleriyle âh
Mes'ûd olurdu gelmese rûyâda rû-be-rû
Bir beyti bir de cami'-i mâ'mûru var Kemâl
Yağsın türâb-ı kabrine gufrân-ı müşk-bû

Padişahken hiçbir sefere bizzat başkumandanlık etmeyen ilk

Osmanoğlu, II. Selim'dir. Sokollu bir seferin başında ne padişahı görmek istemiş, ne de kendi sefere çıkmıştır. Her hâlde vaktiyle başarısız Erdel seferini hatırlamış ve siyâsî pozisyonunu sarsmaktan dikkatle kaçınmıştır. Bununla berâber II. Selim devrindeki seferler umûmiyetle büyük deniz seferleridir ve deniz seferlerine ne padişahın, ne sadrâzamın kumanda etmesi âdet değildi. II. Selim, Sokollu'yu hükûmet işlerinde tamâmen bağımsız bırakmakla berâber, karar verdiği birkaç mes'elede müdahale etmiş ve Kıbrıs mes'elesinde olduğu gibi, sözünü geçirmiştir. Babasının Ebussuûd Efendi'ye gösterdiği büyük hürmeti o da göstermiş, ulemâ sınıfını çok tutmuş ve ilk defa olarak cülûs bahşışını ilmiye sınıfına teşmil etmiştir. İnebahtı bozgununda hiçbir mes'uliyeti yoktur. Bütün mes'uliyet Sokollu'da ve donanmanın başındakilerdedir. Bozgundan sonra donanmanın bir kış içinde inşâsı ve donatılması husûsunda gösterdiği gayret zikre değer. Sokollu'nun levendlikten yetişmiş, yâni saray terbiyesi görmemiş amirallerden nefret etmesine rağmen Kılıç-Ali Paşa'yı şahsen kapdân-ı deryâ yapması ve Türk denizciliğine son bir parlak devre yaşatması da unutulmaz hizmetlerindendir. 60 küsur yaşındaki Uluç-Ali'nin adını «Kılıç-Ali»'ye çevirecek derecede ince bir alâka gösteren de II. Selim'dir. Dâmâdı Piyâle Paşa'yı çok tutmuş, 2. vezirliğe kadar yükseltmiş, fakat diğer dâmâdı Sokollu'nun yerine getirecek teşebbüste bulunmamıştır. II. Selim, nâzik, kabalıktan ve şiddetten nefret eden, ince duygulu, mütevâzı, içkiyi seven, fazla çalışmaktan hoşlanmayan bir adamdı.

Velîahd-Şehzâde Murad, vali olarak bulunduğu Manisa'dan gelinceye kadar II. Selim'in ölümü saklanmıştır. Velîahd'in annesi Nûr-Bânû Vâlide-Sultan, Manisa'da değil, Istanbul'da, zevcinin yanında bulunuyordu. III. Murad, Sokollu'nun gönderdiği padişah yâverlerinden Hasan Çavuş'tan aldığı mektupla babasının ölümünü öğrenmiş ve Hasan Çavuş'u, Istanbul'da tahta oturduktan sonra çavuşbaşı (padişah seryâveri) yapmıştır. Aynı Hasan Çavuş, Kaanûnî'nin ölümü hakkında gene Sokollu'nun yazdığı nâmeyi de, 8 yıl önce Sigetvar'dan Kütahya'ya gelerek II. Selim'e bildiren subaydır. Çok itimad edilen bir adam olduğu anlaşılıyor. Manisa'dan küçük bir maiyyetle hareket eden III. Murad, Mudanya'ya gelmiş, bu iskelede meşhur tarihçi Feridun Bey'in (Dâmâd Ahmed Feridun Paşa) bir gemisine rastlıyarak, ona binmiş, aynı günün (21 aralık) akşamı, babasının ölümünden tam bir hafta sonra Topkapı Sarayı'nda karaya çıkmıştır. Kılıç-Ali Paşa, padişahı almak üzere Mudanya'ya bir kadırga göndermişse de, III.

Murad az önce hareket ettiği için, buna binememiştir. Bu Manisa-Istanbul yolculuğunda III. Murad'ın yanında bulunan en mâruf şahsiyet, müstakbel Kanije kahramanı Tiryâki Hasan Paşa'dır ki, bu seyahati sonradan büyük tarihçi Peçevî'ye bizzat anlatmıştır.

III. Murad'ı Topkapı Sarayı kıyılarında Sokollu Mehmed Paşa karşılamıştır. Yeni hükümdar, eniştesini makamında bırakmış ve 21-22 aralık gecesi, hayatta bulunan 5 kardeşini, devletin anayasası olan *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'nin meşhur maddesi mûcibince, «nizâm-ı â'lem içün» katlettirmiştir. Bu şehzâdelerin isimleri Süleyman, Mustafa, Cihangir, Abdullah ve Osman'dır. Bunlardan büyük olan Şehzâde Mehmed, 1572'de ölmüştü. III. Murad'ın kızkardeşleri ise, Sokollu'nun zevcesi olan İsmihân Sultan, Piyâle Paşa'nın zevcesi Gevher-Hân (Gevher-Mülûk) Sultan, Fatma ve Şah Sultanlar'dır. Şu hâlde II. Selim'in 7 oğlu ile 4 kızı olmuştur. III. Murad, en büyükleridir ve babasının öldüğü gün 28 yaşını 5 ay, 12 gün geçiyordu. İsmihân Sultan, III. Murad'dan birkaç ay küçüktür.

II. Selim'in tek sadrâzamı, büyük dâmâdı Sokollu Mehmed Paşa'dır. Sokollu, II. Selim'den 19 yaş büyüktür. II. Selim'in şeyhulislâmları ise Mehmed Ebussuud Efendi ile Hâmid Efendi'dir. Ebussuud Efendi, Kaanûnî ve II. Selim devirlerinde 29 yıldan bir ay eksik meşihat makamında bulunmuştur. Hâmid Efendi'nin 3 yıl, 1 ay, 24 günlük meşihatinin ilk 3 ay, 23 günü II. Selim devrine rastlamaktadır. II. Selim devrinde kapdân-ı deryâlık edenler sırasıyla Dâmâd Piyâle Paşa (Kaanûnî devrindeki kaptanlığı ile berâber 14 yıl), Müezzin-zâde Ali Paşa (3 yıl) ve Kılıç-Ali Paşa'dır (III. Murad devrinde ölünceye kadar 15 yıl bu makamda kalmıştır). II. Selim devrinde Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî, Kara Nişancı Boyalı Mehmed Paşa ve Ahmed Feridun Paşa, nişancılık etmişlerdir. Mihr-i Mâh Sultan'ın (Kaanûnî'nin tek kızı ve II. Selim'in kızkardeşi) kızıyla evli olan Feridun Paşa, en meşhur Türk müelliflerinden biridir. Celâl-zâde (mezar taşında «Celâloğlu» yazılıdır) de öyledir. II. Selim devrinde başdefterdarlık (maliye nazırlığı) yapanlarsa, Murad Çelebî, Ebu'l-Fazl Mehmed Çelebî, Baba Nakkaş-zâde Derviş Çelebî ve Lâ'lî-zâde Mehmed Çelebî'dir. Ebu'l-Fazl Mehmed Çelebî, meşhur tarihçi İdrîs Bitlisî'nin oğludur. Babasının *Heşt Behişt* adlı meşhur Farsça Osmanlı tarihine bir *Zeyl* yazmıştır. İstifa etmiş, hacca giderken 1574 sonunda

Şam'da ölmüştür. Yerine getirilen Derviş Çelebî(*), Yavuz'un Tebrîz'den getirdiği san'atkârlardan meşhur Baba Nakkaş'ın oğludur. Daha önce 1561-62 arasında, Kaanûnî devrinde de başdefterdar olmuştu. Çatalca yakınlarındaki büyük Baba Nakkaş köyü, Yavuz tarafından bu Derviş Çelebî'nin babasına ihsan edilmişti. Nakkaş-zâdeler, günümüze kadar gelmişlerdir.

(*) Elinizdeki *Büyük Türkiye Tarihi*'nin müellifinin anneanne tarafından 15. kuşaktan atasıdır.

III

TÜRKİYE VE KUZEY AFRİKA - FAS İMPARATORLUĞU'NUN TÜRKİYE'YE TÂBÎ OLMASI - VÂDİ'S-SEYL ZAFERİ VE PORTEKİZ DEVLETİNİN SONU - İSPANYA İLE MÜCÂDELE (15'76-1595)

III. Murad'ın Tahta Oturması (22 Aralık 1574)

22 aralık 1574 günü sabahı, cülûs ve biat merâsimi yapıldı. Önce Sokollu, yeni padişahın, kayınbirâderinin eteğini öptü. O zamana kadar biat merasimlerinde padişahın eli öpülürdü. Sokollu'nun dalkavukluğu sebebiyle, bundan sonra etek ve taht eşiği veya taht örtüsünün saçakları öpülmeye başlanmış ve 1924'e kadar bu usul devam etmiştir. Sokollu, 9 yıldan beri muhafaza ettiği makamında bırakılıp bırakılmayacağından endişeliydi. Fakat III. Murad, şimdilik eniştesine dokunmak fikrinde değildi. Diğer eniştesi 2. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa'nın, 3. Vezir Ahmed Paşa'nın, gene eniştesi olan 4. Vezir Dâmâd Zâl Mahmud Paşa'nın, 5. Vezir Lala Mustafa Paşa'nın, 6. Vezir Koca Sinan Paşa'nın biatlarını kabûl etti. Şeyhulislâm Hâmid Efendi, Kazaskerler, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa biat edenler arasındaydılar.

Aynı gün öğleden sonra II. Selim'in cenâze merâsimi yapıldı. Şeyhulislâm, cenâze namazını kıldırdı. 25 aralıkta cülûs bahşişi dağıtıldı. 13.599 mevcutlu Yeniçeri ocağına ve diğer Kapıkulu ocaklarına 1.100.000 duka (2.750.000.000 TL.) dağıtıldı. III. Murad, ayın 27'sinde de Sokollu'ya 50.000 duka (125 milyon TL.), murassâ bir kılıç, diğer 5 vezire 4.000'er duka (10 milyon TL.) verdi. Diğer ileri gelenlere de ihsanlar dağıttı. 5 ocak 1575'te kılıç alayı, yâni Osmanlı hükümdarlarına mahsus taç giyme töreni yapıldı. III. Murad, Istanbul'da yatan bütün atalarının, babası II. Selim'in (Ayasofya'da), onun babası Kaanûnî'nin (Süleymaniye), onun babası Yavuz'un (Sultanselim), onun babası II. Bâyezid'in (Bayazıt), onun babası Fâtih'in (Fâtih) türbelerini ziyâret etti. De-

nizden Eyyûb-Sultan'a giden padişah, at üzerinde Topkapı Sarayı'na döndü.

22 ocak 1575'te Feridun Bey, Şeker Bayramı münasebetiyle, yeni hükümdara *Münşe'âtu's-Selâtıyn* adındaki büyük eserini takdim etti. Büyük tarihçi bu muhteşem eserinde 1.800 hükümdar mektubunu toplamıştı. Bunlar, III. Murad'a kadar gelen Osmanlı hükümdarlarının yazdıkları karakteristik siyâsî mektuplar ve yabancı hükümdarlar tarafından bunlara verilen cevaplardır. Çoğu Türkçe olan nâmelerin içinde Arabca, Farsça olanlar da çoktur. Eserin adı, ebced hesabıyla telif yılını (982 hicrî) göstermektedir. Feridun Bey, Başdefterdâr Çivi-zâde Abdullah Çelebî tarafından yetiştirilmişti. 1553'ten 1570'e kadar 17 yıl Sokollu'nun sır kâtibi (hususî sekreteri), 12 haziran 1570'te reîsu'l-küttâb (hariciye genel sekreteri), 27 aralık 1573'te de nişancı (devlet nâzırı) olmuştu. Henüz Kaanûnî'nin kızının kızı olan Ayşe Hanım-Sultan'la evlenmemişti. Asıl adı Ahmed Feridun Paşa olmakla berâber, «Feridun Bey» diye meşhur olmuştur. Eseri, Osmanlı tarihinin mühim kaynaklarındandır. İki defa basılmıştır.

Fas İmparatorluğu'nun Türkiye'nin Himayesine Girmesi (9 Mart 1576)

XVI. asır sonlarının en mühim hâdiselerinden biri de, 1499'dan beri dünyanın büyük devletlerinden biri olan Portekiz'in siyâsî mevcudiyetinin son bulması ve İspanya tarafından ilhak edilmesidir. Bu netice, Türkler sâyesinde mümkin olmuştur. Bu sûretle Hind Okyanusu'nda Portekizliler'i yok edemeyen Türkler, Kuzeybatı Afrika'da, Mağribu'l-Aksâ'da, Fas'ta Portekiz devletine son vermişler ve Fas Arab imparatorluğunu Türk himâyesine almışlardır.

23 ekim 1557'de, 18 yıldan beri Fas sultanı olan Ebû-Abdullah Muhammedi'l-Mehdî'ş-Şeyh, 69 yaşında öldü. Cezâyir beylerbeyisi Sâlih Paşa, bunun zamanında 1553'te. Fas şehrine girerek imparatorlukta Türk himâye rejimini kurmuş, fakat birkaç yıl sonra Fas, bu himâyeyi reddetmiştir. Ancak bilhassa Cezâyir'deki Türkler'in nüfuzu, ülkeden hiçbir zaman eksik olmamıştır.

II. Muhammed 1557'de öldüğü zaman, 10 oğlunun 8'i hayattaydı. Ölen oğullarından Abdullah'ı 1550'de bizzat kendisi, Abdülkadir'i de aynı yıl Barbaros-zâde Hasan Paşa katletmişlerdi. Yerine, oğullarının büyüğü olan ve bu sırada 30 yaşında bulunan Ebû-Muhammed Abdillaahi'l-Gaalib-Bi'llaah, «I. Abdullah» un-

vanıyla geçti. Türkler'le iyi geçindi. II. Selim'e elçiler ve hediyeler gönderdi. 16 yıllık bir saltanattan sonra 21 ocak 1574'te öldü. Yerine küçük oğlu III. Muhammed sultan oldu. Ancak III. Muhammed'in amcaları, bilhassa Abdülmelik ile Ahmed, yeğenlerini bertaraf edip tahta oturmak istiyorlardı. Bunlardan büyüğü olan Abdülmelik, Istanbul'a geldi. Dîvân-ı Hümâyûn'a çıktı. III. Murad tarafından kabûl edildi. Türkiye'ye tâbî olmak şartıyla, Fas tahtını istedi. Dîvân'da Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa tarafından desteklendi. Kılıç-Ali Paşa, evvelce Cezâyir'de iken Abdülmelik'i şahsan tanımış ve sevmiş olmaktan başka, Fas'ın Türk himâyesine alınmasına da şiddetle taraftardı. Hattâ Cezâyir beylerbeyisi iken büyük bir Fas seferi de yapmıştı. Dîvân, Abdülmelik'in desteklenmesine karar verdi ve bu husûsun te'mini için Cezâyir beylerbeyisi Ramazan Paşa'ya ferman yazıldı. Ramazan Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın yetiştirmiş olduğu çok değerli bir amiraldi.

Abdülmelik, öteden beri Türk dostu olarak tanınmıştı ve Türkiye'nin himâyesine girmek sûretiyle, İspanyol ve Portekizliler'in Fas'a müdahalesine son vermek istiyordu. Daha 1557'de, Kaanûnî zamanında, babasının ölümü üzerine, kardeşleri Ahmed ve Abdülmü'min'le berâber, siyâsî mültecî olarak Türkler'e sığınmış, uzun zaman Cezâyir'de misâfir edilmişti. Istanbul'a gelince, hiç yabancılık duymamış, hattâ Istanbul'daki Faslı tâcirlerden el-Hâcc Morâto'nun kızıyla evlenmişti.

Ramazan Paşa, Dîvân'ın emrini ve Kılıç-Ali Paşa'nın husûsî tâlimatını alınca, Fas sultanı III. Muhammed'e, yâni Abdülmelik'-in yeğenine bir mektup gönderdi. Memleketten büyük bir parçanın amcası Abdülmelik'e bırakılmasını istedi. Fas devletinin yapısı bakımından bu istek, müfrit bir şey değildi. Hâlâ Ortaçağ hayâtı yaşayan Fas'ta devletin hânedân üyeleri arasında bölünmesi tabiî bir şeydi. Bu prensler, Fas veya Merrâkeş şehrinde oturan sultanı metbû tanırlar, fakat başlarında bulundukları eyâleti bağımsız şekilde idâre ederlerdi. Ancak İspanya ve Portekiz ile olan mücâdelesinden baş kaldırıp Fas'a karşı ciddî bir teşebbüse geçeceğini ummadığı Ramazan Paşa'ya karşı III. Muhammed, red cevâbı verdi. Bunun üzerine Paşa, yanında Abdülmelik olduğu hâlde, Fas üzerine yürümeye ve arzûsunu silâh kuvvetiyle kabûl ettirmeye mecbûr oldu.

Dîvân, Fas'ı himâyeye almaya kesin şekilde karar vermişti. Bu karar, Kılıç-Ali Paşa'nın ağır basması sâyesinde alındı. Çünki Sokollu, umumiyetle böyle büyük teşebbüslere muhalifti. Istanbul-Fas yolu kuşuçuşu 3.000 km. idi. Cezâyir Beylerbeyisi işi

başaramazsa, teşebbüsü Istanbul'dan desteklemek şarttı. Türkler, Fas'ı almayı o kadar istiyorlardı ki, Abdülmelik ve onunla işbirliği yapan kardesi Abdülmü'min'e 1.000'er duka (2.500.000 TL.) aylık bağlamışlardı (bugünki râyiçle yılda 60 milyon TL. eder).

Ramazan Paşa, 7.000 levend, 700 sipahi, 1.000 kuloğlu (Arab anadan doğma Türk), 6.000 yerli gönüllü atlı, cem'an 14.700 kişiyle Fas'a girdi. Faslı prensler, berâberindeydi. Yolda Abdülmelik taraftarlarından da iltihaklar oldu, Türk ordusu 20.000 kişiye yükseldi. Ramazan Paşa, Fas şehrini geçtiği halde III. Muhammed'in ordusuna raslamadı. Ancak Miknâse civarında Sultan'ın 60.000 kişilik ordusu görüldü (Cezâyir-Miknâse yolu kuşuçuşu 950 km.'dir). Bu ordudaki Endülüslüler, Türkler'i görünce derhal onların tarafına geçtiler. Bunun üzerine Ramazan Paşa, Fas ordusunu çok kolaylıkla bozdu. III. Muhammed kaçtı. Türkler, tekrar taht şehri Fas'a girdiler. Abdülmelik, sultân ilân edildi (9 mart 1576). Bu sırada (1576 yazı) Kılıç-Ali Paşa da Akdeniz seferine çıkmış, İtalya'nın Kalabriya eyâletinde Cortone'ye asker çıkartıp İspanya'yı korkutmuştu (Hammer, VII, 54). III. Muhammed'in saltanatı ancak 2 yıl, 1 ay, 19 gün sürmüştü. Fakat tahtı amcasına bırakmak arzusunda değildi. Türkler'le başa çıkabilmek için, İspanya ve Portekiz'e baş vurdu. Bu sıralarda Sultan Abdülmelik 49 ve III. Muhammed ise 29 yaşlarında idiler. III. Muhammed, güneyde Merrâkeş'e, koyu Berberî muhitine çekildi (Merrâkeş, Fas şehrinin 440 km. güneybatısında, Yüksek Atlaslar'ın kuzey yamaçlarındadır).

Sultan Abdülmelik, zâten Türk dostu idi. Fakat yeğeninin, başına İspanya ve Portekiz gibi iki büyük devleti musallat edeceğini bildiğinden, bu dostluğa büsbütün yapıştı. III. Murad'a elçiler göndererek padişahın sâdık bir bendesi ve tâbii olduğunu bildirdi. Yolladığı hediyelerin ve verginin değeri 200.000 duka (500 milyon TL.) idi. Çok akıllı bir adam olan Mevlây Abdülmelik, vaktiyle Mısır hâriç bütün Kuzey Afrika'ya, Batı Afrika'ya, İspanya ve Portekiz'e hâkim olan Fas imparatorluğunun inhitat devresinde olduğunu kavramıştı. Fas'ta büyük ıslahata girişti ve bu hususta Osmanlı teşkilâtını örnek aldı. O derece ileri gitti ki, Osmanlı padişahı gibi giyiniyor, aynı şekilde kavuk taşıyor, onun gibi merâsimle cuma selâmlığına çıkıyordu. Fas sarayı için, daha küçük ölçüde olmak üzere, Topkapı Sarayı'nın teşkilâtı örnek alındı. Orduda da ıslahata girişti. Cezâyir'den Türk subayları getirtti (1905 yıllarında da Fas'ın Istanbul'dan Türk subayları getirtip ordusunu ıslaha çalıştığı hatırlanmalıdır). Birkaç yüz Türk

ve Kuloğlu, Sultan'ın hizmetine girdi. Yaptığı yardımlardan dolayı Mevlây Abdülmelik, Ramazan Paşa'ya da Cezâyir hazinesi için 500.000 ons altın (bugünki değeri takriben 12 milyar TL.) gönderdi ki, Cezâyir'den çok büyük malzeme aldığını gösterir. III. Murad'ın yolladığı hıl'ati giydi ve kılıcı kuşandı. Osmanlı camiasına dahil hükümdarlardan biri vaziyetine girdi.

Sultan Abdülmelik, yeğeni III. Muhammed'in üzerine yürüdü. Büyük Merrâkeş şehrini onun elinden aldı. Mevlây Muhammed, bu şehri geri almak istediyse de muvaffak olamadı. Bunun üzerine Portekiz kralı Don Sebastiao'ya müracaat ederek yardım istedi. Kral, böyle bir teklife zâten can atıyor ve Fas'ın kuzeyini almak için 3 yıldan beri büyük askerî ve bahrî hazırlıklar yapıyordu. Ancak Dîvân, Fas'ı imtiyazlı bir eyâleti durumunda görüyor ve bu ülkedeki hâkimiyetini bırakmamak husûsunda kararlı bulunuyordu. O kadar ki, Ramazan Paşa, Sultan'ı Merrâkeş hareketinde desteklemediği için Cezâyir beylerbeyiliğinden alındı. Yerine Selânik bahriye sancak beyi Hasan Bey, Cezâyir beylerbeyisi tâyin edildi. Bu sûretle Ramazan Paşa'nın Cezâyir beylerbeyiliği 27 mart 1574'ten 31 mayıs 1577'ye kadar 3 yıl, 2 ay, 5 gün sürdü. Paşa'nın azlinin bir sebebi de, Figig vâhasını fethedip buradan 14.000 duka (35 milyon TL.) vergi aldığı halde, bu parayı Cezâyir beylerbeyilik hazinesine koyup Istanbul'a göndermemesidir *(Mühimme Defteri,* XXX, 179). Bu Figig vâhası, Fas'ta, Cezâyir sınırında, Tlemsen'in 300 km. güneyinde, Sahrâ Atlasları yamaçlarında ve Büyük Sahrâ'nın eteklerindedir.

Yeni beylerbeyi Hasan Paşa, 30 yaşlarında cesur, fakat çok sert bir amiraldi. Turgut Paşa'nın yanında levend olarak çalışmış, sonra Kılıç-Ali Paşa'nın maiyyetinde bulunmuştu. Meşhur İspanyol müellifi Cervantes, Memi Reîs tarafından esîr edilip bu Hasan Paşa'ya hediye edilmişti. *Don Quichotte*'un dâhî müellifi Hasan Paşa için : «Sarışın, parlak gözlü, kendini beğenmiş, zâlim bir adamdı» diyor. Hasan Paşa'yı sırasıyla kaptan, kapdân-ı deryâ kâhyası ve Selânik bahriye sancak beyi yapan Kılıç-Ali Paşa'dır. Onun için ona da «Uluç-Hasan» denmektedir. Kılıç-Ali Paşa'nın ölümünden 9 ay, 24 gün sonra 14 nisan 1588'de kapdân-ı deryâ olan, 3 yıl, 2 ay, 28 gün bu makamda kalıp 12 temmuz 1591'de, III. Murad'ın son yıllarında ölen Uluç-Hasan Paşa, bu zattır. Hasan Paşa, Kılıç-Ali Paşa gibi kapdân-ı deryâ olarak ölmüş, fakat üstadı gibi uzun ömürlü olamamıştır. Ölümünde takriben 44 yaşındaydı. Yaşasaydı büyük denizcilerden biri olabilecek kaabiliyetteydi.

Vâdi's-Seyl Zaferi (4 Ağustos 1578)

Uluç-Hasan Paşa, selefinin azlinden 27 gün sonra 27 haziran **1577'de Cezâyir'e** geldi. 1578'de Balear Adaları seferine çıktı. Bu İspanyol adalarını vurup, büyük ölçüde esîr ve ganimet aldı. Uluç-Hasan Paşa, Balear seferindeyken, XVI. asır tarihinin en mühim vak'alarından biri, Vâdi's-Seyl meydan muhârebesi cereyân etti. Şöyle ki :

III. Muhammed tarafından Fas'a çağırılan Portekiz kralı Sebastiao, 3 yıldan beri Fas seferine hazırlanmakla ve Mevlây Muhammed'in kuvvetleri tarafından destekleneceğini bilmekle berâber, gene de İspanya kralı, en kudretli Hıristiyan hükümdârı II. Felipe'den yardım istedi. Çünki Sultan Abdülmelik'in, Türkler tarafından tutulduğunu biliyordu. II. Felipe, genç Portekiz kralına, kızlarından birisiyle evlenmek şartıyla yardım edeceğini bildirdi. Kadınlardan nefret etmesine rağmen Sebastiao, izdivaç teklifini kabûl etti. Bu sûretle İspanya'nın 50 kadırga ve 5.600 kara askeriyle Portekiz'in Fas seferini desteklemesi kararlaştırıldı. Sefer masraflarının üçte birini de II. Felipe verecekti. Fas'ın Atlantik ve Akdeniz kıyıları Portekiz'e katılacak, tamamen bir kara devleti hâline getirilen Fas sultanlığı da, Portekiz himâyesine alınacak, Türk himâye rejimi ilga edilecekti. Gerçekleştirilmek istenen hedef buydu.

Kral, 4 haziran 1578'de Portekiz'den ayrıldı ve Fas'a çıktı. III. Muhammed tarafından karşılandı. Kral, Tanca'nın güneybatısında, Atlantik üzerindeki Arzila limanında Fas'a çıkmıştı. Az güneyindeki el-Arâiş (Larache) limanını almak istiyordu. Fakat Ramazan Paşa'nın kumanda ettiği Türk-Fas ordusunun üzerine geldiğini öğrenince, az güneydoğudaki Vâdi's-Seyl ovasına indi. Bu ovadaki el-Kasrü'l-Kebîr (İspanyolca : Alcazarquivir) şehri yakınlarında iki büyük ordu birbirini gördü. Türkiye ile Portekiz, 60 yıldan beri devam eden büyük mücâdelelerinin kesin neticesini, burada alacaklardı.

Cezâyir beylerbeyiliğinden azledildikten sonra bir yıl açıkta kalan Ramazan Paşa, 1578 başlarında Tunus beylerbeyiliğine getirilmişti. Uluç-Hasan Paşa'dan daha tecrübeli olduğu ve Fas işlerini çok iyi bildiği, Sultân Abdülmelik'in de şahsî dostu olduğu için, Portekiz ordusunu karşılamak görevi Dîvân-ı Hümâyûn tarafından Ramazan Paşa'ya verildi. Portekiz-İspanyol kuvvetlerinin Fas'a çıkacağını daha hazırlık safhasındayken öğrenen ve Mevlây Abdülmelik tarafından çağırılan Ramazan Paşa, Tunus'-

tan sür'atle Kuzey Fas'a gelmişti. III. Muhammed'e taraftar Fas birlikleriyle kuvvetlenen Portekiz-İspanyol ordusu, 80.000 asker ve 360 toptan ibâretti. Bu orduda Papalık, İtalyan, Alman, hattâ Fransız birlikleri bile vardı. Büyük Portekiz-İspanyol armadası da, Fas'ın Atlantik kıyıları açıklarında bulunuyordu. Ramazan Paşa, Cezâyir ve Tunus'tan mümkin olabildiği kadar Türk askeri toplamakla ve Mevlây Abdülmelik tarafından da desteklenmekle berâber, kuvvetleri, düşmanınkinden çok daha azdı. 30.000 Türk ve 30.000 Arab, cem'an 60.000 kişiden müteşekkil olduğu sanılmakla berâber, bilhassa Türk askerinin sayısının şişirilmiş olduğu tahmin edilebilir. Bu vuruşmaya «Üç Kral Muhârebesi» denmesinin sebebi, düşman ordusunda Portekiz Kralı ile eski Fas sultanı III. Muhammed'in, Türk ordusunda da Sultan Abdülmelik'in bulunmasıdır. Türk ordusunda, müstakbel Fas sultanı II. Ahmed (Abdülmelik'in kardeşi ve III. Muhammed'in amcası) de verdı.

Ramazan Paşa'nın askerî dehâsı derhal kendisini gösterdi ve Portekiz ordusu birkaç saat içinde yok edildi. 20.000 ölü, 40.000 esîr veren düşmanın ancak 20.000'i, dağınık bir halde muhârebe meydanından kaçtı (Hammer, VII, 55). Sahile can atıp, bekleyen Portekiz donanmasına bindiler. Ölüler arasında Portekiz Kralı ile Portekiz'in en büyük asılzâdeleri ve devlet adamları vardı. Ülkeye Hıristiyanlar'ı çağıran ve onlarla işbirliği eden III. Muhammed'i Ramazan Paşa, muhârebe meydanında derhal öldürttü. Sultan Abdülmelik'e gelince, hasta olduğu hâlde, Fas birliklerinin başında bulunmak için muhârebeye katılmıştı. Fakat son derece ümitsizdi. Küçük Türk ordusunun muazzam Portekiz ve müttefikleri ordusunu yenemeyeceğini, atalarının ülkesinin Hıristiyan boyunduruğuna gireceğini sanıyordu. Sultan Abdülmelik'e göre en iyi netice, Portekizliler'e yenilmemek olabilirdi. Ramazan Paşa'nın kesin netice aldığını ve Kral'ın bile muhârebe meydanında kaldığını görünce o derecede sevindi ve heyecanlandı ki, oracıkta öldü. Türk zaferi bununla da kalmadı. Atlantik kıyısında Portekiz donanması, muzaffer krallarını beklerken 20.000 döküntü ile karşılaşınca, bütün mânevî gücünü yitirmişti. Ramazan Paşa, bu fırsatı kaçırmadı. Sinan Reîs'in kumandasındaki Türk donanmasına derhal taarruz emrini verdi. Sinan Reîs, düşman donanmasını bozdu. Birçok Portekiz kadırgası batırıldı ve binlerce kişi öldü. 500'ü denizden toplanıp esir alınarak Türk gemilerine çıkarıldı. Türkler hiçbir gemi kaybetmediler. Vâdi's-Seyl'de ele geçen muhteşem Portekiz hazinesinden ve 360 toptan başka, bu deniz zaferinde de pek çok ganimet alındı.

Türkiye Himayesindeki Fas İmparatorluğu ve Cezâyir Beylerbeyiliği

Ramazan Paşa, Sultan Abdülmelik'in sevinç ve heyecandan öldüğünü duyar duymaz, daha muhârebe meydanında, Vâdi's-Seyl ovasında, kardeşi Mevlây Ahmed'i «Ebû-Abbâs Ahmedi'l-Mansûri'z-Zehebî» unvânıyle Fas sultânı îlân etti. II. Ahmed, bu sırada 29 yaşındaydı. Ölen ağabeyi Sultan Abdülmelik'le aralarında büyük yaş farkı bulunuyordu. II. Ahmed, Sâdî Şerîfleri (Şurafây Sâ'dîya) hânedânından 7. Fas imparatorudur. 5 eylûl 1603'e kadar 25 yıl, 1 ay, 2 gün parlak bir saltanat sürmüş ve Türkiye ile olan tâbiiyet bağlarını koparmaya teşebbüs etmemiştir. Hazret-i Ali ile Hazret-i Fâtıma'nın (Hazret-i Hasan yoluyla) 25. kuşaktan torunu olduğunu iddia eden II. Ahmed, daha 8 yaşında bir çocukken, 1557 sonunda ağabeyleri Mevlây Abdülmelik ve Mevlây Abdülmü'min'le berâber siyâsî mültecî olarak Tlemsen sancakbeyine sığınmış, oradan Cezâyir beylerbeyisinin yanına gitmiş, yıllarca Türkler'in misâfiri olarak onlarla kaynaşmıştı. Ölen Mevlây Abdülmelik'in iki oğlundan Mevlây İsmâil, babası Istanbul'dayken bu şehirde doğmuş ve Istanbul'da yaşıyarak Türk'leşmiştir. Bu prens, Fas'ın sadakatini te'mînat altına alan bir çeşit rehineydi.

Sultan Ahmedu'l-Mansûr, ağabeyi Abdülmelik'in yolunda giderek Fas'ı Türk askerî ve mülkî sistemini örnek alarak teşkilâtlandırmakta devam etmiştir. Türkiye'de olduğu gibi Fas'ı da beylerbeyiliklere ayırmış, her beylerbeyiliğin başına bir «paşa» getirmiştir. Bu Türk örneği mülkî sistem 1957'ye kadar devam etmiş ve ülke «paşalık» denen 7 eyâlete ayrılmıştır. Bugün hâlâ Fas'ta hükümdarın tevcih ettiği «paşa» ve «bey» unvanları, bu devirden kalan Türk hâtıralarıdır. Sultân Ahmed, Cezâyir'den ve Istanbul'dan yüzlerce subay, mimar, san'atkâr getirterek çok yüksek maaşlarla kullanmıştır. Bir Türk tâbii ve dostu olan II. Ahmed, Türkiye hangi siyâseti tâkıyb ediyorsa o siyâseti tâkıyb etmiş, İspanya'ya karşı İngiltere ile Holanda'yı tutmuş, İspanya'ya karşı ölüm kalım mücâdelesinde olan I. Elizabeth'e —Dîvân'ın tâlimatıyla— büyük yardımlarda bulunmuştur. Devrinde Fas, refâhını arttırmış ve gerçek bir büyük devlet olarak Avrupa siyâsetine katılmıştır. Portekiz prenslerinden Don Christophe'u elinde tutarak, kendini Portekiz kralı ilân etmiş olan II. Felipe'yi tehdit etmiştir. III. Murad, vergi ve hediyelerini yollamakta kusur etmeyen II. Ahmed'e, sık sık memnûniyetini bildiren nâme-i hümâyûnlar göndermiştir. Türkler, Fas'ta artık bir Ispanyol veya Portekiz müda-

halesi olmaması için her türlü tedbiri ihmal etmemişlerdir. Meselâ İspanyollar'la muhâberesi öğrenilen Fas vezîri (başbakanı) İbnü Rıdvân, Cezâyir beylerbeyisi Uluç-Hasan Paşa tarafından öldürtülmüştür. III. Murad, Fas imparatorluğunun II. Ahmed'de ve ondan sonra oğullarında kalacağını sık sık te'yid etmiş ve II. Ahmed de ancak bu destek sâyesinde bu işin mümkin olabileceğini kavramıştır. III. Murad, 13 ağustos 1582 tarihli nâme-i hümâyûnunda, Sultan Ahmed'e şöyle hitab etmiştir :

«Vilâyet-i Mezbûre (Fas) eyâlet tarîkıyle (beylerbeyilik gibi) nesle bâ'de-neslin (babadan oğula) ilâ-inkırâzi'z-zamân tâ'yîn olunup, ve sâir memâlik-i mahrûsamız (imparatorluğumuzun başka ülkeleri) muzâfâtından mâ'dûd olup...» *(Mühimme Defteri,* XLVIII, 31).

Kılıç-Ali Paşa'nın 1581 Akdeniz seferinden İspanya kadar Fas da telâşlanmıştır. Paşa, ertesi yıl 51 kadırga ile Cezâyir'e gelince bu telâş artmıştır. III. Murad'ın Cezâyir beylerbeyisine gönderdiği 8 mart 1581 tarihli fermanda Fas Sultanı hakkında şöyle emir veriliyordu : « (Sultan) Ahmed dahi ol diyâr (Fas) minberlerinde hutbe-i şerîfe ve sikke-i latıyfeyi nâm-ı hümâyûnuma (benim adıma) okutup... hiyâneti müş'ir bir hâli sâdır olmazsa, ibkaa oluna (tahtında bırakılsın)!» *(Mühimme,* XLII, 83).

Vesikaların incelenmesinden Kılıç-Ali Paşa'nın Fas'ın doğrudan doğruya —Cezâyir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Habeşistan gibi— bir eyâlet şeklinde Türkiye'ye katılmasını ve hânedânın ilga edilmesini istediği anlaşılıyor. Ancak Dîvân, Kapdân-ı Deryâ'nın bu siyâsetini çok tehlikeli ve Atlantik kıyılarında Türkiye'nin başına büyük bir gaile açacak mâhiyette gördüğü için, tasvîb etmemiştir. Gerçekte bu sırada Türkiye, İran ile büyük ve uzun bir savaşa girişmiş bulunuyordu, Kafkasya'da ve Batı İran'da muazzam fütuhatta bulunmuş, bu ülkeleri hazmetmeye uğraşıyordu. Hazar kıyılarında büyük bir çaba içinde olan imparatorluğun, Atlas Okyanusu kıyılarında aynı zamanda ikinci bir mücâdeleye girmesi doğru değildi. Çok cür'etkâr olan Kılıç-Ali Paşa, birkaç defa Fas işlerinde emrivâkiler yapıp bu ülkeyi bir beylerbeyilik hâline getirmek istemişse de, Dîvân'ın kesin şekilde müdahalesi ve emirleri karşısında vaz geçmeye mecbur olmuştur. Dîvân, böyle bir teşebbüs karşısında, şimdiye kadar Türkiye'ye sadakatten ayrılmamış olan Fas Sultanı'nın, Türkler'in en büyük düşmanı olan ve Kuzey Afrika'dan kovulmanın hıncı içinde bulunan İspanya ile işbirliği yapacağını, yeniden Kuzey Afrika'ya büyük İspanyol kuv-

vetleri çekeceğini düşünüyordu. Dîvân, batıda İspanya ile başbaşa kalmamak için bu devletin düşmanları olan İngiltere ile Fransa'yı desteklemekle uğraşırken başına bir de Fas gailesi açamazdı. Fas'ın vaziyeti Cezâyir ve Tunus gibi değildi. Burası, çok eski geleneklere mâlik bir Müslüman imparatorluğu idi; Fas, dünyanın büyük devletleri arasında sayılıyordu (1727'ye kadar büyük devletler arasında kalmıştır). Hânedân da, yerleşmiş, saygı gören büyük bir hânedândı. Üstelik tahtta bulunan II. Ahmed, muktedir bir hükümdardı. Dîvân, Fransa'ya yeniden «kapitülâsyon» denen imtiyazlar veriyor, 1577'de Cezâyir'de bir Fransız konsolosluğu açılmasına müsaade ediyor, bu devletin İspanya ile Almanya, Türkiye'nin Avrupa'daki en büyük düşmanları tarafından ezilmemesine çalışıyordu. Zîrâ IV. Henri'nin tahta geçmesine takaddüm eden bu devrede, Fransa büyük bir iç kargaşalık ve zayıflık içindeydi.

Aralık 1582'de Uluç-Hasan Paşa, Dîvân tarafından Istanbul'a çağırıldı. Bu ilk Cezâyir beylerbeyiliği 5 yıl, 7 aydır. Yerine Câfer Paşa gönderildi. Bu zat, kasım 1583'e kadar 11 ay bu eyâletin başında kaldı. Bu tarihte, 6,5 yıl önce Cezâyir'den alınıp Tunus'a tâyîn edilmiş olan Vâdi's-Seyl gaalibi büyük amiral Ramazan Paşa, tekrar Cezâyir beylerbeyisi oldu. Câfer Paşa, Trablusşam (Lübnan) beylerbeyiliğine gönderildi. Ancak Ramazan Paşa'nın ikinci beylerbeyiliği birkaç ay sürdü. Yerine tekrar Uluç-Hasan Paşa gönderildi. Büyük amiral Ramazan Paşa, 1589'da Cezâyir'de bir kavga sırasında vurularak öldü.

Uluç-Hasan Paşa, ikinci beylerbeyiliğinde de mühim faaliyet gösterdi. Sicilya, Sardunya, Korsika, İtalya, İspanya kıyılarından eksik olmuyordu. En yakın amiralleri Memi ve Murad Reîsler'di. Uluç-Hasan Paşa 22 kadırga ile Genova (Ceneviz)'ya kadar İtalya kıyılarını ve adalarını tararken, aynı anda Murad Reîs 10 kadırga ile İspanya sularında idi. Bilhassa Alicante limanını yaktı. Giovanni Andrea Doria, Uluç-Hasan Paşa'nın önünden kaçtı ve Genova limanına sığındı. Cenevizli meşhur amirali savaşmaya mecbur edemeyeceğini anlayan Uluç-Hasan Paşa, Marsilya açıklarından geçerek İspanya'nın Katalonya kıyılarına geldi. Barselona civarını tahrib etti. İspanyollar'ın elindeki 2.000 Türk esirini kurtardı. Hasan Paşa, aslında Fas'a ait olup vaktiyle Ramazan Paşa'nın Cezâyir'e bağladığı Figig yüzünden, Sultan Ahmedu'l-Mansûr ile bozuştu. Sultan, Figig'e girip buradaki Türk memurlarını Cezâyir'e göndermiş ve III. Murad'ın burasını kendisine

verdiğini söylemişti. Dîvân, 26 ocak 1584 tarihli emriyle, Hasan Paşa'ya, Figig'i Fas'a bırakmasını emretti. Kılıç-Ali Paşa'nın ölümünden sonra —müstakbel sadrâzam— Dâmâd İbrahim Paşa, 9 ay, 24 gün kapdân-ı deryâ oldu. Fakat 14 nisan 1588'de bu makama Uluç-Hasan Paşa getirildi. Böylece Hasan Paşa'nın ikinci Cezâyir beylerbeyiliği 4 yıl sürdü. Her iki beylerbeyiliğinin toplamı 9 yıl, 7 ay kadardır. Uluç-Hasan Paşa, iyi bir kapdân-ı deryâ olarak, bu makamda iken Istanbul'da genç yaşında ölmüştür.

Uluç-Hasan Paşa, kapdân-ı deryâ olarak Cezâyir'den Istanbul'a gelirken, İtalya kıyılarını taramış, bilhassa 20 eylûl 1588 gecesi bir baskınla Sicilya'nın doğu kıyısı üzerinde Augusta limanını tahrib etmişti. Istanbul'a gelince, III. Murad'a 300.000 duka (750 milyon TL.) değerinde hediyeler, 30 esir delikanlı ve 40'tan fazla güzel câriye takdim etmiştir.

Bu devirde Cezâyir donanmasına ait filoların Atlas Okyanusu'ndaki faaliyetleri, ileride toplu şekilde ele alınacaktır.

Uluç-Hasan Paşa'nın yerine Trablusgarb beylerbeyisi Mehmed Paşa, Cezâyir'e gönderildi. Fakat ancak birkaç ay bu makamda kaldı. Yerine İstanköylü Ahmed Paşa getirildi. O da 1589'da Trablusgarb beylerbeyiliğine nakledildi. Cezâyir'de bir yıl kadar bulundu. Bu müddet içinde Napoli, Papalık, Sicilya, Korsika ve İspanya kıyılarına büyük bir sefer yaptı.

1588'de Fas Sultanı, Istanbul'a yıllık vergisini yollamadı. Bunun üzerine Dîvân-ı Hümâyûn'da, Fas imparatorluğu Osmanlı camiasından ve tâbiiyetinden ayrılıyor korkusuyla endişe başladı. Fakat durumu sezen Ahmedu'l-Mansûr, 6 mayıs 1589'da elçilik hey'etini hareket ettirdi. Fas Sultanı'nın vergi ve hediyelerini taşıyan bu hey'et, 25 kasım 1589'da Trablusgarb'e, 11 haziran 1590'da da Istanbul'a gelip III. Murad tarafından kabûl edildi. 29 kasım 1590'da Istanbul'dan hareket etti. Burada şunu ilâve edelim ki, Fas Sultanı, Lehistan Kralı gibi, doğrudan doğruya padişahın tâbii idi. Lehistan Kralı gibi, Fas Sultanı da ancak belirli mes'elelerde padişahtan emir alırdı (yıllık vergi, hükümdarlık tasdikı, dış siyâsette mühim mes'eleler vs.). Diğer tâbî devletler, meselâ Kırım, doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn'un, Osmanlı hükûmetinin ve sadrâzamın emrindeydi. Fas ve Lehistan (Polonya)'ın, kendi başlarında büyük devletler arasında bulunduğunu ve her ikisinin de Türk tâbii olarak hayâtının yarım asırdan fazla sürmediğini belirtmek lâzımdır.

1589'da Hızır Paşa, Cezâyir beylerbeyisi oldu. Aynı yıl Tunus'-

tan Cezâyir'e gelen Ramazan Paşa, bir iç kargaşalıkta vurularak öldü. Türkiye'ye Fas'ı kazandıran, Portekiz gibi en büyük Türk hasmı devletlerden birini ortadan kaldıran Türk tarihinin müstesna şahsiyetlerinden biri daha, Cezâyir topraklarına gömüldü. 4 yıl sonra 1593'te Hızır Paşa, Cezâyir'den alındı. Şâban Paşa, beylerbeyi oldu. Hızır Paşa, Istanbul'a geldi. Bu ilk beylerbeyiliğinde, İspanya'ya karşı İngiltere'yi destekledi. Fas Sultanı da padişahtan aynı emri almıştı. III. Murad, 29 haziran 1591 tarihinde Mevlây Ahmedu'l-Mansûr'a yazdığı nâme-i hümâyûnun sonunda şöyle diyordu : «Âstâne-i sa'âdetime olan kemâl-i ubûdîyetiniz muktezâsınca, mahbûs olan İngiltere tüccâr ve adamlarını, emvâl ve esbâblarını, kendilerine teslîm edip ıtlâk eyliyesiz!»

Şâban Paşa, 2 yıl beylerbeyilikte kaldı. 1595 başlarında Istanbul'a çağırıldı. Yakın akrabası olan bahriye sancak beylerinden Mustafa Bey, yeni beylerbeyi gelinceye kadar 4 ay beylerbeyi vekili oldu. Hızır Paşa, tekrar beylerbeyi olarak Cezâyir'e gönderildi. 1597 başlarına kadar bu defa 2 yıl Cezâyir'i idare etti. Eski beylerbeyi vekili Mustafa Bey, yeni beylerbeyi gelinceye kadar 4 ay beylerbeyi vekili oldu. Hızır Paşa, tekrar beylerbeyi olarak Cezâyir'e geldi. 1597 başlarına kadar bu defa 2 yıl Cezâyir'i idâre etti. Eski beylerbeyi vekili Mustafa Bey, Cezâyir beylerbeyisi oldu. Mustafa Paşa, 1599 sonlarına kadar 3 yıla yakın bu makamda kaldı, Istanbul'a çağırıldı. Yerine Deli Hasan Paşa gönderildi. Mustafa Paşa, Cezâyir'i iyi idâre edemediği için Istanbul'da hapse atıldı. Ertesi yıl, 1600 sonlarında, Deli Hasan Paşa da Cezâyir'den alındı. Süleyman Paşa gönderildi. 1604'e kadar 3 yıldan fazla makamında kaldı. Bunun zamanında Cağaloğlu Sinan Paşa, kapdân-ı deryâ olarak 70 kadırga ve 10.000 kara askerliyle 1601 eylûlünde Cezâyir'e geldi. İtalya kıyılarını bombardıman edip Istanbul'a döndü. İspanya donanmasını aradıysa da bulamadı. 1604'te Hızır Paşa, üçüncü defa Cezâyir'e gönderildi, fakat 18 mayıs 1605'te öldü. Seydî-Abdurrahman Camii'nin mezarlığına gömüldü. 3 defada 7 yıl Cezâyir'i idâre etmiştir. Bu sıralarda Türkiye tahtında, III. Murad'ın torunu I. Ahmed bulunuyordu. Köse Mehmed Paşa (18 mayıs 1605-1605 sonları), Vezir Mustafa Paşa (1605 sonları - 1608), Rıdvan Paşa (1608-1610), tekrar Vezir Mustafa Paşa (1610-1613) beylerbeyi oldu. Cezâyir beylerbeyilerinin içinde ilk defa vezir (büyük-amiral) pâyesi verilen, iki defada 6 yıl beylerbeyi olan Mustafa Paşa'dır. Barbaros'a bile bu rütbe verilmemişti. 1617'de de birkaç ay için 3. defa Cezâyir beylerbeyisi olmuştur. Bu devirde Hızır Paşa'nın dâmâdı Mehmed Bey, Murad Reîs gibi amiraller, mühim deniz seferleri yaptılar.

Cezâyir beylerbeyiliğinin bundan sonraki durumunu, I. Ahmed devrinde inceliyeceğiz.

Tunus Beylerbeyiliği ve Orta Afrika'da Fetihler

Tunus beylerbeyiliğine gelince, III. Murad devri başlarında bu eyâlette geçen en mühim olay, Orta Afrika'ya doğru yapılan fütûhâttır. Tunus eyâleti kurulunca, Fizân sancağı da Trablus eyâletinden alınıp bu yeni beylerbeyiliğe verilmişti. Bu devirde Fizân sancak beyi olan Mahmud Bey, son derece müteşebbis bir adamdı. Sancağın merkezi olan Murzuk kasabası, Büyük Sahrâ-nın ortasında (26 derece arz) bir vâhadan ibâretti. Mahmud Bey, Trablusgarb'in (Akdeniz'in) 750 km. güneyinde olan bu Murzuk'-tan daha 1.200 km. güneye indi. 500 askerle yapılan bu mühim keşif seferi sonunda Türkler, Çad Gölü'nün kuzey kıyılarına eriştiler. Güney Sahrâ'nın güneyinin büyük bir kısmı, şimdiki Nijer ve Çad devletleri topraklarının büyükçe birer parçası Fizân sancağına bağlandığı gibi, —aşağıda görüleceği üzere— daha güneydeki mühim Bornu Müslüman devleti de Türkiye'ye tâbî oldu. Bu sûretle Orta Afrika'daki Türk hâkimiyeti, 10. arz dairesine kadar güneye inmiş oldu. Daha batıdaki Batı Afrika toprakları, Atlantik ile Nijer nehri arasındaki Batı Afrika'da bulunan Müslüman Zenci devletlerse, Fas imparatorluğuna tâbî idiler ve dolayısıyla Türkiye'ye tâbî bulunuyorlardı.

Mahmud Bey o derece müteşebbis bir askerdi ki, Bornu hükümdarı Melik İdris, 15.000 atlı ve 15.000 yaya askeri olmasına rağmen, bağımsızlığına son verileceğinden çekindi. Istanbul'a elçi gönderip kulluğunu arzetti ve Mahmud Bey'den şikâyette bulundu. Dîvân, Tunus ve Trablus beylerbeyileri ile Fizân sancak beyine, bu devletin bağımsızlığına dokunulmaması, tâbiiyetiyle yetinilmesi için emirler yazdı (*Mühimme,* XXX, 188, 213-5).

1578'de Tunus beylerbeyisi Haydar Paşa, Trablusgarb beylerbeyiliğine gönderildi. Ramazan Paşa, Tunus beylerbeyisi oldu. 1579 temmuzuna kadar bir yıl bu makamda kaldı. 29 kasım 1579'-da Tlemsen sancak beyliğine gönderildi. Bir beylerbeyinin sancak beyliğine gönderilmesi nâdir ve cezâ mâhiyetinde bir şeydir. Ancak Paşa'nın, Cezâyir'in Fas sınırı üzerinde bulunan bu çok mühim sancağa, siyâsî bir görevle gönderildiği anlaşılmaktadır. Ramazan Paşa, Fas işlerini çok iyi bildiği için, bu tâyinin Fas sultanlığı ile ilgili olduğu muhakkaktır. Onun yerine Câfer Paşa, Tunus beylerbeyiliğine getirildi. 1581'e kadar 2 yıl bu makamda kaldı.

Trablusgarb beylerbeyisi Haydar Paşa ile berâber azledilip, Istanbul'a çağırıldı. Haydar Paşa, Istanbul'da kısa müddet kaldı. Karadeniz kuzeyindeki Kefe beylerbeyiliğine tâyin edildi. Fakat yalnız Kuzey Afrika bölgesini bildiğini, Kuzey Karadeniz ülkeleri hakkında hiçbir fikri olmadığını arzetti. Dîvân, bu mütalâayı kabûl edip Paşa'yı tekrar Trablusgarb'e gönderdi. Câfer Paşa ise, Istanbul'a harekete hazırlanırken, Dîvân'dan gelen bir emirle Cezâyir beylerbeyisi olduğunu öğrendi. Mustafa Paşa, Tunus beylerbeyisi oldu. 1585'e kadar 4 yıl Tunus'ta kaldı. Yerine Hasan Paşa gönderildi. Paşa, Cezâyir ve Trablus filolarını da yanına alarak birkaç deniz seferi yaptı. Kılıç-Ali Paşa'nın yıktırdığı Halku'l-Vâd kalesinin lüzumu olduğunu ileri sürerek, kalenin yeniden inşa edilmesi için izin istedi. Dîvân, bu izni verdi. Dîvân, 10 ocak 1588'-de Paşa'ya gönderdiği bir emirde, Cezâyir, Tunus, Trablus donanmalarını toplayıp İspanya'ya karşı sefere çıkmasını, fakat İngiltere, Fransa ve Venedik gemilerine zarar vermemeye dikkat etmesini bildiriyordu (*Mühimme,* LXII, 170). 13 eylûl 1588'de, Safaskus sancağı, Dîvân'ın emriyle Trablus eyâletinden alınıp Tunus eyâletine verildi (*Mühimme,* LXIV, 116). Safaskus, Tunus'ta, Gabes Körfezi üzerinde bir limandır.

Hasan Paşa, 10 ocak 1588'de Kuzey Afrika donanması serdârlığına getirildiği için, beylerbeyilikten alındı. Beylerbeyiliği 3 yıldan azdır. Yerine Mehmed Paşa (10 ocak 1588-1591), sonra Câfer Paşa (1591-1592) ve Hüseyin Paşa (1592-1595) getirildi. Hüseyin Paşa, III. Murad'ın son Tunus beylerbeyisidir. Bundan sonrası, I. Ahmed devrinde görülecektir.

Trablusgarb Beylerbeyiliği

Kuzey Afrika eyâletlerinden nisbeten en az ehemmiyetlisi olan Trablusgarb eyâletinin başında bu devirde şu beylerbeyiler bulunmuştur: Yahyâ Paşa (27 haziran 1568-28 mart 1571), Câfer Paşa (28 mart 1571-1572), Mustafa Paşa (1572-1574), Haydar Paşa (1574-5 temmuz 1577), Hasan Paşa (5 temmuz 1577-1578), tekrar Haydar Paşa (1578-1584), Üveys Paşa-zâde Sakızlı Mehmed Paşa (1584-1585), Vâdi's-Seyl kahramânı Ramazan Paşa (1585-1589), tekrar Sakızlı Mehmed Paşa (1589), İstanköylü Ahmed Paşa (1589-kasım 1590), 3. defa Sakızlı Mehmed Paşa (kasım 1590-1595), Memi (Mehmed) Paşa (1595-1603 sonraları).

Mustafa Paşa, beylerbeyi olarak ölmüş ve Trablusgarb'de gömülmüştür. Onun ölümü üzerine Tunus beylerbeyisi Haydar Paşa,

aynı zamanda Trablus beylerbeyisi tâyin edildi ve 3 yıl (1574-5 temmuz 1577) iki eyâleti aynı beylerbeyi idâre etti. Haydar Paşa, Tunus şehrinde oturuyordu. Denizcilikten gelmeyen halefi Hasan Paşa, bir yıl kadar mevkiinde kalabildi. Haydar Paşa, bu defa yalnız Trablus beylerbeyisi olarak eyâletin başına getirildi. 1577'de Fizân sancağının merkezi Murzuk'ta Şeyh Nâsır İbnu'l-Muntasır ayaklandıysa da, müstakbel Trablus beylerbeyisi Memi Bey, sancak beyi olarak Murzuk'a geldi ve isyânı bastırdı. 3 defa beylerbeyiliğe gelen Mehmed Paşa, bir ara Cezâyir beylerbeyisi de olmuştur. Kezâ İstanköylü Ahmed Paşa da Cezâyir beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Bu zat, bir isyânı bastırırken şehîd olmuş ve o da Trablus'ta gömülmüştür. Şimdi Tunus'un olan Cerbe adası da bir sancak olarak Trablus'a bağlıydı. Cerbe sancak beylerinden Mehmed Bey'in faaliyetleri hakkında bilgimiz vardır. Ele aldığımız son beylerbeyi Memi Paşa, Cezâyir'de büyük faaliyet göstermiş amirallerdendir. «Memi», «Mehmed» kelimesinin halk Türkçe'sinde aldığı şekillerden biridir.

Fas ve Türkler

Mevlây II. Ahmedu'l-Mansûr'un çeyrek asırlık saltanatı devrinde tamâmen dış siyâseti ve İspanya ile İngiltere'yi ilgilendiren noktalara, az aşağıda temas edeceğiz. Bu hükümdar, 5 eylûl 1603'te 54 yaşında Merrâkeş'te ölmüştür. 3,5 ay sonra da Istanbul'da III. Mehmed ölmüş ve yerine oğlu I. Ahmed padişah olmuştur. II. Ahmed, Türk tâbii olmakla berâber, gaayet akıllı ve dengeli bir siyâset tâkıyb etmiş, vergisini vermiş, padişahı metbû tanımış, dış siyâsette Türk siyâsetinden ayrılmamış ve bu hususta III. Murad'ın ve III. Mehmed'in emirlerini yerine getirmiş, fakat Fas imparatorluğunun iç işlerine Türkler'i karıştırmamıştır. Bâzı Cezâyir beylerbeyileri Fas'ı tehdit edince, Istanbul'a başvurmuş, padişaha sadakatten ayrılmadığını bildirmiş, karşılığında iç işlerine karışılmamasını istemiştir. II. Ahmed'in yerine sırasıyla şu 3 oğlu geçmiştir : IV. Muhammed (5 eylûl 1603-21 ağustos 1609), Zeydânu'n-Nâsır (1603-1627) ve II. Abdullah (1603-1609). İlki ve sonuncusu aynı anadandır (el-Hayzurân). Sonuncusu, ağabeyi IV. Muhammed'in yüksek hâkimiyeti altında ortak sultan olarak saltanat sürmüştür. IV. Muhammed de, II. Abdullah da öldürülmüşler ve her ikisi de Türk tâbiiyetinden ayrılmışlardır. Hattâ IV. Muhammed, görülmemiş bir olay olarak, İspanya'ya geçip II. Felipe'nin oğlu ve halefi III. Felipe'yi ziyâret etmiştir. Buna mukabil Zeydânu'n-Nâsır, babası gibi Türkiye'ye tâbî olmuştur. Şu hâlde

II. Ahmed'in öldüğü 5 eylûl 1603 tarihinde Fas imparatorluğu, Türkiye'ye tâbî olmaktan çıkmış, fakat 21 ağustos 1609'da, yâni 6 yıl sonra, tekrar Türkiye'ye tâbî olmuştur. Ancak Zeydânu'n-Nâsır'la aynı zamanda Fas'ın başka bölgelerinde saltanat süren yeğenleri (IV. Muhammed'in oğulları) III. Abdullah (1609-1623) ve II. Abdülmelik (1623-1627), Türk tâbiiyetinde bulunmuyorlardı. Yâni 1603-1627 arasındaki 14 yılda Fas'ın eskisi gibi tamamı değil, ancak bir kısmı Türkiye'ye tâbî olmuştur. Bu yıllarda, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad, Türk hâkanlığı tahtında bulunuyorlardı. Zeydânu'n-Nâsır'ın oğlu V. Muhammed (1627-1654), bütün Fas'ı tekrar bir elde toplamış ve 1638'de Türkiye'ye tâbî olmuştur. Bu sûretle 1638'den 1654'e kadar 16 yıl Fas'ın bir kısmı son defa Türkiye'ye tâbî olmuştur. Bu sırada IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed, Türkiye tahtında idiler.

Ortak sultanlardan II. Abdullah (1603-1609) da bir ara Türkiye'ye tâbî olmuş, hattâ Cezâyir'e sığınıp Türkler'den yardım almıştır. 1638-1640 arasında Fas'ın tamamı, fakat 1640'tan sonra ancak Sâdî Sultanları'nın elinde bulunan kısmı Türkiye'ye tâbî idi. Şöyle ki, 1640'ta yeni bir hânedân, Filâlî Şerîfleri (Şurafây Filâlîya yâhut Alavîya, yâhut Hasanîya) türemiş ve Fas'ın bir kısmını Sâdîler'den koparmıştır. 1658'de Sâdîler tamamen düşmüş ve Filâlîler, Fas'a kesin şekilde hâkim olmuşlardır.

Bugünki Fas hânedânını teşkil eden Filâlîler de, Hazret-i Hasan soyundan şerîf oldukları iddiasındadırlar. İlk Filâlî sultanı I. Muhammed'in (1640-1664, tek başına : 1660), 9. batından atası Şerîf Muhammed, aynı zamanda Sâdîler'in atasıdır. Yâni gerçekte her iki hânedan da, aynı ailenin iki dalından ibârettir. Bu Şerîf Muhammed'in torunu Şerîf Hasanu'd-Dâhıl İbni'l-Kaasım, 1363'te amca oğlu Zeydân ile berâber Arabistan'dan gelip Fas'a yerleşmiştir. Şerîfler'in Fas'a yerleşmesi bu sûretle olmuştur. 1658 tarihlerinden sonra Fas'ın Türkiye'ye tâbî olması bahis konusu değildir. İki Müslüman imparatorluğunun ilgisi de gevşemiştir. I. Muhammed'in halefleri, kardeşleri Mevlây Reşîd (1664-1672) ve Mevlây İsmail'dir (8 nisan 1672-20 mart 1727). Bu sonuncu sultan, 55 yıldan 18 gün eksik saltanat sürmüş, 81 yıl yaşamış, Fas'ın en büyük hükümdarlarından olmuş (nitekim «el-Kebîr = Büyük» diye anılır) ve onun ölümüyle Fas, büyük devletler arasından ebediyen silinmiştir. Mevlây İsmâil, bugünki Fas kralı II. Hasan'ın 9. kuşaktan atasıdır. *Türkiye Tarihi*'nde bu bahsimizden sonra bir Fas bahsi olmayacaktır. Onun için konuyu XVII. asra kadar getirdik.

Orta Afrika'da Türkler

Vâdi's-Seyl zaferi ile Türk hâkimiyeti Afrika kıt'asında şâhikasına erişti. Kıt'anın o zaman malûm bulunan bütün ülkeleri, şu veya bu sûretle Türk hâkimiyet veya nüfuzuna geçti. Bunlardan biri de Bornu (Bornû) Müslüman Zencî krallığıdır. Bu devlet, 1550'den itibaren Turgut Paşa tarafından bir müddet için Türk tâbiiyetine alınmıştı. Fakat asıl 1577'de Türkiye'ye tâbî oldu ve bu tâbiiyet, devamlı olmamakla berâber, XIX. asra kadar sürdü (devlet XX. asırda ortadan kalkmıştır).

Bornu devleti, Çad Gölü havzasını içine alıyordu. Bugün bu topraklar üzerinde, Nijerya, Nijer, Çad ve Kamerun devletlerinin bir kısım arazisi bulunmaktadır. Devletin merkezi Kagaa (Kuka), Çad Gölü'nün güneybatı kıyısında olup bugün Nijerya'nın Bornu eyâletinin merkezidir (13. arz dairesinde). 1000 yıllarında kurulan Müslüman Zencî Bornu devleti, Arab kültürü tesirindeydi. Yüksek tabaka Arabca biliyordu. Sünnî/Mâlikî mezhebindendi. 1194'te Seyfî hânedânı düşmüştü. 1846'ya kadar 652 yıl ülkede Bulâla hânedânı hâkim olmuştur. Trablusgarb beylerbeyisi Turgut Paşa'ya 1550'de itaat arzeden Melik Muhammed, 1577'de Istanbul'a elçi gönderip kesin şekilde Türkiye'ye tâbi olan da bunun yeğeni Melik III. İdrîs Amsâmi Alaôma'dır. Bunun üzerine Türkler, yardım olarak, Bornu'ya tarihte ilk defa ateşli silâhlar göndermişlerdir (Ki-Zerbo, *Le Monde Contemporain,* Paris, 1962, 629). Bu şekilde Türk nüfuzu, hemen hemen Gine'ye dayanmıştır. Bornu, Fizân sancak beyi tarafından kontrol ediliyordu. Trablusgarb beylerbeyiliğine bağlı ehemmiyetsiz bir Türk sancak beyinin Bornu gibi geniş bir ülkeyi kontrol etmesi, ilk bakışta şaşırtıcıdır. Fakat modern zamanlarda sömürgeci Batı devletleri de sömürgelerini ekseriyâ çok küçük kuvvetlerle kontrole muvaffak olmuşlardır.

Portekiz Devletinin Sonu

1499'da büyük devletler arasına giren Portekiz, Vâdi's-Seyl bozgunundan sonra, 1578'de büyük devletler arasından ebediyen çıkmıştır. Esâsen istiklâlini ancak 2 yıl daha muhafaza etmiş ve 15 aralık 1640'a kadar İspanya'ya ilhak edilmiş, 60 yıl, İspanya kralı olan zat, aynı zamanda Portekiz kralı olmuştur. 1640'ta tekrar bağımsız olmuşsa da, eski ehemmiyetini bulamamıştır.

Portekiz'de saltanat süren hânedan, Fransa hânedânının bir dalıydı. Capet- Burgonya-Portekiz hânedânı denen bu hânedân-

dan Portekiz kontu Henri, Fransa kralı II. Robert'in (996-1031) torunudur. 1093'te Portekiz kontu olmuş, oğlu I. Affonso-Henriques, 1139'da kral sanını almıştır. İşte 16. Portekiz kralı olan I. Sebastian (Portekizce: Dom Sebastiao), bu ilk Portekiz Kralı'nın 13. kuşaktan torunudur. 1557'de 3 yaşında kral olmuştur. Vâdi's-Seyl'de öldüğü zaman daha evlenmemişti ve ancak 24 yaşındaydı. Türkler'i Kuzey Afrika'dan söküp atacağına inanan hayalperest bir gençti. Maamafih bu hayallere II. Felipe de katılmıştır. I. Sebastian'ın yerine amcası I. Henriques kral oldu, fakat 2 yıl sonra 1580'de 68 yaşında öldü. Kardinallikten krallığa geçen I. Henriques, din adamı olduğu için evlenmemişti, onun da çocuğu yoktu. Bunun üzerine II. Felipe, kendini Portekiz kralı ilân etti. Portekiz, Brezilya gibi zengin sömürgeleriyle berâber, 60 yıl için İspanya'ya katıldı. Portekiz ordusu Vâdi's-Seyl'de mahvolmuş bulunduğu için Portekizliler, İspanyollar'a karşı ciddî bir mukavemet gösteremediler. II. Felipe, I. Sebastiao'nun eniştesi idi. Sebastian'ın tek halası olan Maria, II. Felipe'nin zevcesi ve İspanya kraliçesi olmuştu. Üstelik Sebastiao'nun annesi de Charles-Quint'in kızlarından ve II. Felipe'nin kızkardeşlerinden biriydi. Yâni ölen Portekiz kralı, ana tarafından II. Felipe'nin yeğeni oluyordu. Muhteris İspanya Kralı, Portekiz üzerindeki sözde verâset hakkını, bu akrabalığa dayandırıyordu.

Tam 60 yıl Portekizliler, İspanyollar'ı başlarından atmak için büyük bir millî mücâdeleye giriştiler. Bu hususta Türkiye ile İngiltere tarafından şiddetle desteklendiler. Şimdi Türkiye'nin siyâsî pozisyonu Portekiz'in siyâsî varlığı ortadan kalktıktan sonra, bu büyük devleti ilhak ederek büsbütün güc kazanan İspanya'yı hırpalamak, bunun için de Portekiz milliyetçilerini korumayı icâb ettiriyordu. Ortada Portekiz taht müddeîsi olarak Infant Dom Antonio bulunuyordu (İspanya ve Portekiz kraliyet prenslerine «Infant», prenseslerine «Infante» denir). Ancak Dom Antonio, hânedânın gayrimeşru bir prensiydi. I. Henrique'nin (son Portekiz kralı) ağabeylerinden Beja dukası Dom Luiz'in (1506-1545) tek ve gayrimeşru oğluydu. 1580'de, Portekiz'in İspanya ile birleştiği tarihte 49 yaşındaydı. 1594'te ölümüne kadar 14 yıl, Portekiz tahtı için, II. Felipe ile mücâdele etti.

İspanya ve Türkler

1579'da II. Felipe, sulh istemek için Don Giovanni Mariglia-no'yu Istanbul'a gönderdi. Daha önce 15 mart 1577'de gelen Don Martin di Cugnaletta, bir şey elde edememişti. Bu son elçi, Istan-

bul'da 2 yıl kaldığı halde, ancak 1580 martında bir yıllık bir mütareke istihsal etti ve bu mütareke sonradan uzatıldı. İspanya'yı Türkiye'den sulh istemeye zorlayan çeşitli sebebler vardı.

XVI. asırda İspanya'nın en mühim iç mes'elesi, Müslüman veya zorla Hıristiyan yapılmış olup gerçekte İslâm imanı taşıyan Arab azınlığı mes'elesiydi. İspanya'nın sâbık efendisi olan bu Arablar, bâzı bölgelerde ekseriyet teşkil ediyorlardı. II. Felipe, yalnız bu işle meşgul olmak üzere bir «junte = cunta» teşkil etti. Bu cuntanın başına, gaayetle kendini beğenmiş, dar görüşlü ve zalim bir adam olan Espinoza getirildi. Espinoza'nın ilk kararlarından biri, Müslüman kadınların bundan böyle yüzleri açık gezmeleri hakkındaydı. Halbuki Güney İspanya'da Katolik kadınların da yüzlerini örttükleri bilinen bir şeydi. Bundan sonra Arabca'nın her türlü kullanılışını menetti. En ücra köylere kadar Arabca konuşulup konuşulmadığını kontrol ettirdi. Endülüslüler'in büyük kısmı Arabca'dan başka dil bilmedikleri için, İspanyolca öğrenmedikleri bahânesiyle kılıçtan geçirildi. II. Felipe'nin 1566 kasımında tasdik ettiği bu Arabca yasağı, tamâmen gayrikaabil-i tatbik bir şeydi ve Arablar'ı öldürmek için bir bahâne olmaktan ileri bir değeri yoktu. Nitekim bu maksat gerçekleşti. Arablar'ın isyan ettikleri gerekçesiyle İspanyollar katliâmlara başladılar. Kral iradesinin neşrinden itibâren Arablar, kuvvetli birlikler hâlinde teşkilâtlandılar ve İspanyollar'la kanlı bir mücâdeleye giriştiler. İspanyollar her tarafta üstün durumda değillerdi. Arablar üstün oldukları bölgelerde İspanyol köylerini yerle bir ediyor, Katolik papazları İspanyollar'ın kendilerine tatbik ettikleri işkencelerle öldürüyorlardı. Bir Katolik rahibi bu şekilde öldürülürken : «Ey Tanrı'nın anası Hazret-i Meryem!» diye feryâd edince, öldüren Arab'ın : «Ey köpek! Tanrı'nın anası yoktur!» diye cevap vermesi, tarihe geçmiştir (Lavisse-Rambaud, V, 59-60). Mondejar Markisi'nin kumanda ettiği İspanyol ordusu, 2 yıl uğraştığı hâlde, Endülüs ihtilâlini bastıramadı. İspanyol kumandanlarından General Deza, Gırnâta'da (Granada) bir gün içinde Arab eşrafından 150 kişiyi boğazlatmıştı. Fakat bu rakamı küçümseyen İspanyollar, «Arablar'a karşı çok yumuşak hareket ettiği için» generali azlettiler. İhtilâlin söndürüldüğü sanılan bir anda Arablar, İbnü Bû'yu Endülüs kralı ilân ettiler ve ihtilâl, eskisinden daha şiddetli bir şekilde devâm etti. Bunun üzerine İspanyol ordusuna, İtalya'dan büyük takviye birlikleri gönderildi. Hattâ Alba Dukası, Belçika'dan 3.000 kişilik bir Flaman birliğini Endülüs'e sevketti (Lavisse-Rambaud, V, 60-1). Tamamen bir Arab şehri olan ve her bakımdan bütün Hıristiyan şehirlerinden daha ileri ve medenî bir manzara

arz eden Gırnâta, Arablar'dan boşaltıldı ve küçük bir İspanyol kasabası hâline getirildi. Şehrin sâkinleri esîr olarak satıldı. Fakat on binlercesi yolda sefaletten can verdi. O zamana kadar, Katolik olan bir Müslüman'ın malları elinden alınıyor, fakat canını kurtarabiliyordu. Fakat II. Felipe'nin emriyle Katolik olanların da öldürülmelerine başlandı. Ancak çok eskiden Katolik olan ve iyi İspanyolca öğrenmiş bulunan Arablar bu kaidenin dışında bırakıldı (bugün Güney İspanya ahâlisinin mühim bir kısmı Arab menşelidir). Gırnâta'dan sonra Mürsîye (Murcia) de Arablar'dan boşaltıldı. Mâmur, zengin, müreffeh sanayi bölgeleri olan bu mıntakalar, fakir, geri ve boş birer memleket hâline geldi. Katolik olan bâzı Arablar, Orta, hattâ Kuzey İspanya'ya iskân edildi. Şimdi sıra, büyük bir Arab kitlesinin bulunduğu Belensîye (Valencia) eyâletine gelmişti. Burada da aynı şeyler yapıldı. Bu sûretle İspanya'yı ileriki asırlarda sefâlete ve geriliğe mahkûm eden bir durum yaratıldı. Tarihçiler bunun mes'uliyetini II. Felipe'ye yüklemektedirler. Gerçi insanlık kaidelerine aykırı olmakla berâber İspanya, millî birliğini yaptı. Fakat İspanyollar'dan çok ileri bir medenî seviyede bulunan Arablar'ın devlete sağladıkları sanayi, ziraat ve san'at yok edildi. İspanya, ancak sömürgeleriyle beslenebilen, kendi başına fakir bir ülke hâline geldi. Aynı şeyi Türkler de yapabilir ve Tuna güneyinde millî bir Türk birliği yaratabilirlerdi. Üstelik buralarda yaşıyan Hıristiyanlar, Türkler'den çok daha geriydiler. Fakat bu, Türkler'in bin yıllık siyâsetlerine ve medenî karakterlerine uygun düşmezdi.

Aslında Arablar'ın İspanya'da yok edilmesi mes'uliyeti yalnız II. Felipe'ye ait değildi. İspanyol asılzâdeleri ve Katolik ruhbânı bu büyük mes'uliyeti Kral'la paylaşırlar. Yenilmez Armada mahvolduğu zaman Valencia Piskoposu'nun Kral'ın yüzüne karşı, bu hâdisenin, Arablar'a karşı yumuşak davranıldığı için Tanrı tarafından verilen bir cezâ olduğunu söylemeye cesâret edebilmesi, bunu gösterir. Arablar'a ne şekilde yumuşak davranıldığı ise, yukarıda anlatılmıştır. Aynı Piskopos, Arablar'a daha başka nasıl davranılması gerektiğini soran kudretli kralına, süt emen çocukların bile imhasını tavsiye eden ve insanı insanlığından utandıracak bir ruh hâleti içinde, *İncil*'in şu âyetini okumuştur : «Kral, Saul'ün günahına düştü; Tanrı, ona bir peygamber gönderdi ve Amâlika kavmini imha etmesini buyurdu. Bu kavim, erkek, kadın, çocuk, süt emen bebek istisna edilmeksizin yok edilecekti. Saul, her şeyi yok etmekte ihmal gösterdi. Bunun üzerine, Tanrı'nın gazabına uğradı» (Lavisse-Rambaud, V, 61-2).

Don Antonio'nun Portekiz milliyetçileri tarafından kral ilân edildiğini haber alan II. Felipe, kumandanlarının en kanlısı olan Alba Dukası'nı Portekiz'e soktu. 25 ağustos 1580'de Lizbon'a giren Duka, bütün memleketi itâat altına aldı. En küçük kasabalar bile İspanyol askeri tarafından işgal edildi. Portekiz krallık tâcını da başına geçiren II. Felipe, yeğeni Arşidük Albert'i, Portekiz kral nâibi olarak Lizbon'a yolladı (Lavisse-Rambaud, V, 67-8, 70).

Kuzey Afrika'yı tamâmen Türkler'e bırakmak icâb ettiğini İspanya, 65 yıllık pek kanlı bir mücâdeleden sonra anlamıştı. Endülüs ihtilâlini boğmuş, Portekiz'i ilhak etmişti. Belçika-Holanda eyâletlerinde başı hâlâ dertteydi. Fakat İngiltere'yi yok eder, bu denizci devleti eskisi gibi Katolik yapabilirse, Holanda-Belçika'daki Protestan ihtilâli de kendiliğinden sönmüş olurdu. Aşağıda Türk-İngiliz münâsebetlerinin başlamasını, gelişmesini ve İspanya'ya karşı yaptığı savaşta İngiltere'nin Türkiye tarafından nasıl desteklendiğini ele alacağız. Fakat daha önce, İspanya hakkında biraz daha söz söylememiz icâb etmektedir.

II. Felipe, Portekiz tâcını taçları arasına kattığı 1580'de Belçika-Holanda'da müthiş bir darbe yedi. Tekrar ayaklanan Flamanlar, İspanya Kralı'nı hükümdarları olarak tanımadıklarını resmen ilân ve Fransa Kralı'nın kardeşi Alençon dukası François'ya Holanda tâcını teklif ettiler. Fransa'nın asırlardan beri tâkıyb ettiği ve bundan böyle de edeceği Belçika'yı ilhak siyâseti, bir an için gerçekleşir gibi oldu (Pirenne, II, 457). Fakat Alençon Dukası öldü ve Flaman ihtilâlinin lideri Willem d'Orange da 1584'te katledildi. Fransa kralı III. Henri'nin kızkardeşiyle evli, fakat Protestan olan Navar kralı, «IV. Henri» sanıyla Fransa tahtına vâris oldu (IX. Louis'nin 10. kuşaktan torunudur). Çünki III. Henri'nin oğlu veya kardeşi, yahut meşru yeğeni yoktu. Guise hânedânı, fırsattan faydalanarak Fransa tahtına hak iddia etti. Fransa'da böylesine karışık bir devre başlarken, İngiltere'de İspanyol düşmanlığı, millî bir siyâset hâline gelmişti. Katolik olan İskoçya kraliçesi Mary Stuart, I. Elizabeth'in esiriydi. 1588'de Elizabeth, esîrini îdâm ettirince, sâbık eniştesi II. Felipe'nin buna cevâbı, İngiltere'ye savaş açmak oldu. 1585'te Prens Alessandro Farnese, Holanda-Belçika ihtilâlini akıllıca bir siyâsetle bastırmış olduğu için İspanya, şimdilik bu gaileden de kurtulmuştu. Şimdi II. Felipe'nin karşısında baş eğdirilecek düşmanlar olarak İngiltere ile Fransa kalıyordu. Papa V. Sixtus (1585-1590), Navar kralı Henri'nin —Katolik olması şartıyla— Fransa tahtına oturmasını kabûl etmişti. Ancak III. Henri'nin bir kızkardeşiyle evli bulunan, yâni Navar

Kralı'nın bacanağı olan II. Felipe, bunu kabûl etmedi. Portekiz gibi Fransa'yı da aynı yoldan, evlenme yolundan yutmak istedi. Fakat Fransa, İspanya'nın dahi hazmedemeyeceği derecede büyük bir lokmaydı. İspanya, Fransa'yı, II. Felipe taraftarları ile müstakbel IV. Henri taraftarları arasında büyük bir iç savaşa sürüklerken, İngiltere'ye teveccüh etti. İngiltere'yi yutabilirse, Fransa kendiliğinden baş eğecek ve İspanya, Türkler'e karşı kayıplarını Avrupa'da bol bol telâfi etmiş olacaktı (Almanya'da da İspanya ile aynı Habsburg hânedânının bulunduğunu hatırlamalıdır).

İspanya-İngiltere Harbi ve Türkiye

Dîvân-ı Hümâyûn, bütün bu vaziyeti tâkıyb ediyordu. İngiltere'yi önce el altından, sonra açıkça desteklemeye karar verdi. Almanya ile İspanya'yı birbirinden ayırmak için çok büyük güc harcıyan Türkler'in, Fransa ve İngiltere'yi İspanya'ya kaptırmak hiçbir şekilde siyâsetlerine uygun değildi. Dîvân, 11 eylûl 1581'de, Venedik ve Fransa'dan sonra üçüncü Avrupa devleti olarak İngiltere'ye, İngiliz bayrağı altında Türkiye limanlarında serbest ticâret yapmak hakkını tanıdı. Bu ticâret, Kraliçe Elizabeth'in müsaadesi ve irâdesiyle, «The Levant Company» veya «Turkey Company» adını taşıyan İngiliz şirketinin inhisarına verildi (bu şirketin imtiyazları, 19 mayıs 1825 tarihli kral irâdesiyle ilga edilmiştir) (Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetleri,* 43-4).

Böyle bir imtiyazın elde edilmesi, I. Elizabeth için çok büyük bir başarı teşkil ediyor, bunun İspanya ile ölüm kalım mücâdelesine girişilen bir devre rastlaması, başarının ehemmiyetini daha da arttırıyordu. III. Henri nezdine fevkalâde elçilikle Paris'e giden Ali ve Hasan Ağalar, oradaki İngiltere büyükelçisi Cobham ile de müzâkereye giriştiler. Hattâ Cobham, III. Henri ile olan münasebetlerinde, dünyanın en büyük devletinin elçilerinin nüfuzundan faydalandı. III. Henri, Türkiye'nin sâbık Lehistan kralı olduğu için, Türk gücünün derecesini yakından biliyordu. Başına Sir Edward Osborne'un getirildiği Levant Company, büyük bir faaliyete geçti. Almanya ve Venedik ile sulh yapan, fakat II. Felipe'nin bütün ısrarlarına rağmen İspanya ile sulha yanaşmayan Dîvân, bu faaliyeti teşvik ediyor ve İngiltere'nin İspanya'ya karşı koyacak bir deniz gücüne sâhib olmasına çalışıyordu. Dîvân, İspanya ile sulhu kabûl edemezdi. Çünki Türkler tarafından serbest bırakılan bir İspanya, Almanya'nın da yardımıyla Ingiltere ile Fransa'yı yutar, sonra gene Almanya ile berâber Türkiye'ye dönerdi. Türkiye, İran ile büyük ve uzun bir savaşa girmişti. Onun için İspanya

ile doğrudan doğruya harbe girişmek istemiyor, fakat İngiltere ile Fransa'yı İspanya'ya karşı akla gelebilecek her şekilde destekliyordu (A. N. Kurat, 47, 124, 125). Türkiye'nin İran'la sulh yapmak üzere bulunduğu rivâyetleri Madrid'e gelince, büyük endişeler yaratıyordu (*Aynı Eser*, 127).

Hind Okyanusu'ndaki Türk donanması, Dîvân'dan, İspanya'nın Hindistan'a gidip gelen gemilerinin vurulması için emir almıştı. Yemen beylerbeyisi Hasan Paşa, 1586 yazında, mühim harb malzemesi yüklü 4 büyük İspanyol kadırgasını zabtederek Istanbul'a yollamıştır. İspanyol gemileri üzerinde bu yıllarda Hind Okyanusu'nda bunun gibi birçok başarılar kazanılmıştır. Hasan Paşa'nın başarısı Londra'da büyük sevinç uyandırmıştır. Madrid'de de telâş büyük olmuş, II. Felipe, 1587 başlarında Giovanni Stephano'yu Istanbul'a yollayarak sulh istemiştir (A. N. Kurat, 128). İngiltere ve Fransa büyükelçileri, böyle bir barışı önlemek için, bütün güçleriyle Dîvân'a te'sîr etmeye çalışmışlardır. Londra ve Paris'te kanaat o idi ki, II. Felipe, Türkiye ile sulh akteder etmez İngiltere'yi istilâ edecek, sonra Fransa'ya dönecekti. II. Felipe'nin İngiltere'yi basit bir eyâlet şeklinde ilhak edeceği bile söyleniyordu (Kurat, 133). Türkiye'nin en küçük bir jesti bile Madrid'de endîşe, Paris ile Londra'da sevinç yaratıyordu. Dîvân'ın İspanya ile sulh yapmayı aklından geçirmediğini bildiren İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi Harborne'un bu haberi, Elizabeth ile başbakanı Walsingham'ı sevince garketti. Başbakanın Harborne'a verdiği cevap uzun bir talimatnâme hâlinde olup, İngiltere'nin Türk yardımına atfettiği ehemmiyeti aydın olarak göstermektedir (Kurat, 135). Burada şunu ilâve etmek lâzımdır ki, Türkiye, daha iki asır İspanya ile mütâreke hâlinde yaşamış, ancak XVIII. asrın sonlarında kesin Türk-İspanyol sulhu aktedilmiştir.

İngiltere'nin Istanbul'a yolladığı ilk daimî büyükelçi olan William Harborne, 29 mart 1583'te Türk başkentine gelmişti. Bu zat, 1579'da da geçici elçilikle Istanbul'a geldiği için Türkler'i tanıyordu. Büyükelçi, Hoca Sâdeddin Efendi gibi çok nüfuzlu bir devlet adamından himâye görüyordu. Kraliçe, padişaha ve vezirlere ağır hediyeler yollamıştı. III. Murad'a yolladıkları arasında 5.000 duka (12,5 milyon TL.) değerinde mücevherli bir saat, bilhassa dikkati çekiyordu (Hammer, VII, 192). Elizabeth, III. Murad'a gönderdiği mektupta, «Putperestler» dediği Katolikler'e karşı Türk yardımı istiyor ve Protestanlar'da da Müslümanlık'ta olduğu gibi tasvirlere ibadetin yasak olduğunu îma ediyordu (Hammer, VII, 141, 252). III. Murad, 1580'de I. Elizabeth'e yazdığı nâ-

me-i hümâyûnda, şöyle diyordu : «Siz dahi südde-i sa'âdetime itâ'at-u inkıyâdda sâbit-kadem olup, ol cêniblerde vâkıf-u muttalî' olduğunuz ahbârı, ale't-tevâlî arz-u î'lâm etmekden hâlî olmıyasız!». Diplomaside bu lisanın, tâbî hükümdarlara karşı kullanıldığı mâlûmdur.

I. Elizabeth, yalnız III. Murad'a değil, Sinan ve Siyâvuş Paşalar gibi sadrâzamlara da mektuplar gönderip yardım istiyordu. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, padişah zevcesi Safîye Haseki-Sultan, Kraliçe'nin mektuplaştığı Türk ileri gelenleri arasındaydı. 1587'de Kraliçe, Dîvân'dan «İspanyol Armadası'na karşı hiç olmazsa 60-70 Türk kadırgası gönderilmesini» ricâ ediyordu (Hammer, VII, 265). Fransa da aynı ümidi besliyor, 200 parçalık Donanınay-ı Hümâyûn'un Toulon limanına dâvet edildiğini söyleyerek İspanya'nın gözünü korkutuyordu. Fransa, en büyük kısmı İspanya'nın olan İtalya'nın, kuzeyi Fransa'ya, güneyi Türkiye'ye olmak üzere paylaşılması için teklifler yapıyordu. Fransız projesine göre ancak Orta İtalya'daki Papalık devletine dokunulmayacaktı. Ancak Dîvân, bütün bunlara kulak asmıyor ve Fransa'nın, daha iç savaşına son veremeyecek derecede tâkatsiz olduğunu biliyordu. Bununla berâber, Yenilmez Armada'nın İngiltere'yi istilâya teşebbüs edeceği günlerde İspanya, sıkı bir Türk baskısı altında bulunuyordu ki, bu kadarı bile İngiltere için büyük bir nîmetti. Türkler, İngiliz ticâretini koruyor, buna karşılık Akdenizdeki İspanyol ticâretini vuruyor, hattâ yasak ediyor, Fransa'dan yarım asır sonra İngiltere'nin de Istanbul'da daimî bir büyükelçilik kurmasına izin veriyorlardı. Dîvân, Hind Okyanusu'nda da İspanya'ya büyük zarar veriyordu. Bir Türk gölü olan Kızıldeniz'e girmeye cesâret eden 4 Portekiz galeri, Sinan Paşa tarafından 1586'da zabtedilmişti (Hammer, VII, 202). Dîvân, Haleb, Sakız, Patras, İzmir, İskenderiye, Cezâyir gibi şehirlerde de İngiliz konsoloslukları açılmasına müsaade etti. 16 nisan 1584'te Sir William Horborne, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'yı baştardasında ziyâret etti. Kraliçesinin Paşa'ya yazdığı mektubu ve gönderdiği hediyeleri verdi. Bir hükümdarın hükümdar olmayan bir ecnebiye mektup ve hediye göndermesi âdet değildi. Bu husus, Türk gücünün ne derecelere eriştiğini gösteren bir delildir. Nitekim Büyükelçi, Kapdân-ı Deryâ'nın elini öpmüş ve sonradan yazdığı seyahât-nâmesinde içi ve dışı altın yaldızla badana edilmiş ve en değerli halılar ve kumaşlarla döşenmiş olan kapdân-ı deryâ baştardasını hayranlıkla anlatmıştır.

Portekiz tahtının müddeîsi Don Antonio, II. Felipe'nin elça-

bukluğuyla Lizbon tahtına oturmasını hiçbir zaman kabûl etmedi. Zâten Portekiz halkı olsun, asılzâdeler olsun, Don Antonio'yu tutuyor ve İspanyollar'dan nefret ediyorlardı. Don Antonio, yardım aramak için Fransa ve İngiltere'ye gitti. Fakat daha fazla Türkiye'ye ve onun tâbii olan Fas'a güveniyordu. Portekiz krallığının taht müddeîsi, daha 1580'de, yâni İspanya'nın Portekiz'e el koyduğu yıl, Türkiye'den resmen yardım istedi. Daha sonra Don Alvaro Mendas'ı Istanbul'a gönderdi ve Dîvân'ı İspanya'ya karşı kışkırtmaya başladı. 1588 baharında Istanbul'da, İspanya'nın İngiltere'yi istilâ etmek üzere olduğu biliniyordu. Fakat bütün dünya gibi Türkiye de, İngiltere'nin İspanyollar tarafından istilâ ve işgal edilebileceğine inanmıştı. Çünki İngiltere'nin, İspanya ile mukayese edilebilecek hiçbir kudreti yoktu (A. N. Kurat, 137-9).

Don Antonio, şu şartla Türk askerî yardımı istiyordu ki, Lizbon tahtına oturunca, bütün borçlarını ödiyecekti. Bütün Avrupa başkentlerinde olduğu gibi Istanbul'da da Portekiz'in daha uzun müddet İspanyol boyunduruğunda kalmayacağına, Portekiz gibi büyük bir devletin İspanya için bile iri bir lokma teşkil ettiğine inanılıyordu. Gerek bu hususta, gerek İngiltere'nin istilâsı hususunda yanılmakta, Avrupa umumî efkârı birleşiyordu. Don Antonio, Portekiz hazinesinden mühim kısmını İspanyollar gelmeden Lizbon'dan kaçırmıştı. Kendine taraftar te'mîn etmek için, bu serveti dağıtıyordu. İngiltere, Türkiye, Fas, hattâ Fransa, Don Antonio'yu Portekiz tahtının meşrû vârisi olarak tanıyorlar, II. Felipe'yi gasıp olarak görüyorlardı. Dîvân-ı Hümâyûn, Don Antonio'nun oğlunun rehine olarak Istanbul'a gönderilmesini istedi ki, Portekiz'e istiklâl savaşında ciddî şekilde yardımı düşündüğünü gösterir. Türkiye'nin müttefikı İngiltere bile, Dîvân'ın bu talebinden ürktü ve Don Antonio'ya, böyle bir şeyi kabûl etmemesini gizlice öğütledi. İngiltere, Portekiz'in Türkiye'ye tâbî basit bir devlet hâline düşeceğinden korkmuştu. İngiltere'nin menfaati için İspanya'ya kafa tutacak kudrette kuvvetli bir Portekiz'in mevcudiyeti şarttı. Bunun üzerine Don Antonio, Dîvân'dan, oğlunun istenmesinden vaz geçilmesini ricâ etti. Fakat borç şeklinde askerî ve bahrî yardım talebinden vaz geçmedi. Istanbul'daki İngiltere büyükelçisi Harborne, Portekiz taleblerini destekliyordu. Bu diplomat, 9 kasım 1587'de bizzat III. Sultan Murad'a sunduğu bir dilekçede şöyle diyordu : «Don Antonio, Zât-ı Şâhâneleri'nin yardımıyla devletini geri almaya muvaffak olduğu takdirde, yalnız donanmanız için yapacağınız masrafları ödemekle kalmayacak, tasavvur edilemiyecek derecede minnetdâr olacaktır. Bu takdirde mağrur İspanya'nın kudreti sarsılacağı gibi, Zât-ı Şâhâneleri, İran

harbinden elde edilenden fazla şeref ve kudret kazanacaklardır» (A. N. Kurat, 139-41, 195).

Portekiz'in İspanya tarafından ilhakı, Istanbul'da ciddî bir endişe husule getirmişti (Kurat, 30). Şimdi İngiltere'nin istilâsının da gün mes'elesi olması, bu endişeyi arttırıyordu. Yeni İngiltere büyükelçisi olup pek iyi Türkçe bilen Barton, 1591'de III. Murad'a sunduğu bir arzıhalde şöyle diyordu : «Kraliçem, ordusunun hem paraca, hem insanca olan kaybına bakmaksızın, Zât-ı Şâhâneleri tarafından vuku bulan küçücük bir işâretle, 7 yıldan beri İspanya Kralı'na karşı savaşmaktadır... Kraliçem, Zât-ı Şâhâneleri'nin yardım vâdine dayanarak İspanya Kralı ile mevcut sulh hâline son vermişti» (Kurat, 201).

Bu sırada Dîvân-ı Hümâyûn'da pek muktedir siyâset adamları yoktu. İspanya'ya karşı tâkıyb edilecek siyâsetin teferruatı üzerinde anlaşmazlık vardı. İngiltere'nin İspanyollar tarafından istilâ edileceğine ve I. Elizabeth'in tahtından atılacağına muhakkak nazariyle bakıldığı için Dîvân, bu beklenen hâdiseden sonra İspanya'ya nasıl, nereden ve ne şekilde şiddetli bir darbe indirmek icâb edecektir, bunu düşünüyordu. Birçok devlet adamı, bilhassa Hoca Sâdeddin Efendi, dakika kaybedilmeksizin İspanya'ya geniş çapta savaş açılması fikrindeydiler (Kurat, 142). Ancak bu fikir, gerçekleştirilemedi. Yalnız İngiltere'ye yapılan yardım arttırıldı. III. Murad, Fas Sultanı'na nâme yazarak İngiliz menfaatlerini korumakta âzamî dikkat göstermesini buyurdu. Büyük Türk Hâkanı şöyle diyordu : «Âstâne-i sa'âdetimize olan kemâl-i ubûdîyetin (kulluğun) muktezâsınca bi'l-fi'il anda (Fas'ta) mahbûs olan İngiltere tüccâr-u âdemlerin ve emvâl-u esbâbın kendilerine (İngilizler'e) teslîm eyleyip ıtlâk eyliyesiz ki, varıp emîn-u sâlim vilâyetlerine (İngiltere'ye) gidip eyyâm-ı sa'âdet-encâmımda âsûde-hâl ve müreffehu'l-bâl olalar!». Bu sıralarda Don Antonio, Fas'a sığınmıştı. 29 haziran 1591'de III. Murad, Portekiz tahtının vârisinin derhal Istanbul'a yollanmasını Fas Sultanı'na emretti. Ancak Don Antonio, Portekiz'e çok uzak olan Istanbul'a gitmek istemedi. Türkiye de talebinde ısrar etmedi. Don Antonio, az sonra hüsran içinde öldü. Ancak 1640'ta, gene aynı hânedânın bir dalı, Portekiz'i İspanya'dan kurtaracak, fakat Portekiz bir daha hiçbir zaman büyük devletler arasına giremeyecektir. Bu milletlerarası mücâdelede İspanya Arabları da, İspanya aleyhine çok çalışmışlar ve büyük sabotajlar yapmışlardır. Türkler, fırsat buldukça bu zavallılara malzeme yardımı yapıyor, silâh gönderiyorlardı.

"Yenilmez Armada"nın Yenilmesi (Ağustos 1587)

İspanya, Portekiz ve Endülüs limanlarında Santa-Cruz Markisi'nin başkumandanlığında büyük bir armada hazırlamıştı ki, Türkiye'ninkinden sonra cihanın ikinci büyük deniz kuvvetiydi. Hedef İngiltere idi. Bunu bilen İngilizler, 29 nisan 1587'de son hazırlıklarını yapan Armada'yı bir korsan hareketiyle bastırıp bir miktar hırpaladılar. Az sonra Santa-Cruz Markisi öldü ve yerine Medina-Sidonia tâyin olundu. Lizbon'dan hareket eden ve «Yenilmez» diye isimlendirilen Armada, bir müddet Galisya (Kuzey İspanya) kıyılarında durduktan sonra, 22 temmuzda Atlas Okyanusu'na açıldı. 130 harb gemisi, 2.640 top, 16.000 denizci, 19.000 kara askerinden müteşekkildi. İyi teçhiz edilmişti. Şimdiye kadar Türkiye hâriç, hiçbir devlet bu kadar büyük ve mükemmel bir donanmayı tek başına ortaya koyamamıştı. Venedik bile bu işi yapamamıştı. İngiltere sahilleri, İspanyol çıkarmasına karşı tamâmen açıktı. Ciddî hiçbir savunma teşkilâtı yoktu. Küçük İngiliz ordusu ise, Leicester'in iktidarsız ellerinde bulunuyordu. İngiliz donanması, Fransız donanmasından bile geri olup, 30 harb ve 150 nakliye gemisinden müteşekkildi. Ehemmiyet itibariyle Türkiye, İspanya, Venedik donanmalarıyla mukayese dahi edilemezdi. Barut ve yiyecek dâhil, İngiliz gemilerinin donatımı kötüydü. Fakat ilk büyük İngiliz denizcileri, Drake, Hawkins, Forbisher, Raleigh, kendilerini göstermeye başlamışlardı. İngiliz donanması Plymouth limanında yatıyordu ve Yenilmez Armada tarafından imha edilmesi çok basit bir mes'ele teşkil ediyordu. Bu donanmayı nasıl olsa çantada keklik sayan Medina-Sidonia, Plymouth limanına uğramaya bile tenezzül etmeksizin, Manş Denizi'ni geçmeye başladı. Fakat küçük İngiliz korsan gemileri, Yenilmez Armada'nın peşine takılmıştı. Bu küçük gemiler, birer yüzer kale hâlinde olan İspanyol gemilerinden daha yollu idiler ve hızlı manevralar yapıp kaçabiliyorlar, bilhassa karanlıktan ve sisten çok iyi faydalanıyorlardı. Bu sûretle İngiliz korsan gemileri, başarılı akınlarla, Yenilmez Armada'yı hayli hırpaladı. Medina-Sidonia, bir an nefes almak için 6 ağustosta, o zaman İspanya'nın olan Calais limanına geldi. Fakat o gece Amiral Drake, küçük ateş gemilerini karanlıkta Armada'nın arasına sokup ateşlemek sûretiyle birçok İspanyol gemisini yaktı ve 7 ağustos sabahı Yenilmez Armada'da perişan ve şaşkın bir hal müşâhede edildi. Denize açılan Armada, bu defa müthiş bir fırtınayla karşılaştı. İngilizler, limanlarına sığındılar. İspanyollar, Kuzey Denizi'ne çıktılar, fakat açık denizde kaldılar. Bu sefer Medina-Sidonia, bir büyük hatâ daha irtikâp

etti, İngiliz korsan gemileri tarafından rahatsız edilmemek için, Manş Denizi'nden geri dönmek yerine, Kuzey Denizi'ni dolaşarak Britanya turu yapmaya, yâni Büyük Britanya adasının kuzeyinden ve sonra batısından geçmeye karar verdi. Vahşî deniz ve müthiş fırtına, Armada'yı, İngiliz korsan gemilerinin verecekleri muhtemel zararla mukayese edilemeyecek derecede hırpaladı. Denize alışık olmayan İspanyol piyâdesi, perişan oldu. Armada, 59. arz derecesine kadar kuzeye çıktı. Orkney ve sonra Hebrid takım adaları ile İskoçya'nın batı kıyılarında birçok İspanyol gemisi karaya vurdu, kayalara çarpıp parçalandı. İrlanda kıyılarında da aynı fâcia devam etti. Katolik olmalarına ve İngilizler'le amansızca savaşmalarına rağmen vahşî İrlandalılar, karaya dökülen İspanyollar'ı öldürdüler. Bir tek İrlandalı'nın, 80 İspanyol'u kılıçla öldürdüğü meşhurdur ki, İspanyol askerinin tamâmen perişan ve hasta olduğunu gösterir. Bu şekilde 50 harb gemisi kaybedildi ve 8.000 İspanyol öldü. Armada, İspanya kıyılarını bile İngiliz korsanlarından koruyamaz hâle geldi. Türkler'in İspanya'nın Akdeniz kıyılarını nasıl vurduklarını bilen İngilizler, aynı metotla İspanya'nın Atlantik kıyılarını vurdular. Amiral Norris, Kuzeybatı İspanya'da, Galisya'da La Coruna limanını bastı. Az sonra Amiral Drake, Lizbon limanını zorladı ve Portekizliler'i İspanyollar'a karşı ayaklandırmak istedi. İspanya'nın Atlantik kıyılarında hiçbir savunma tertibatı yoktu. Akdeniz kıyılarını Türkler'e karşı tahkim eden İspanyollar, Atlantik'te böyle bir şeyi düşünmemişlerdi. Cadiz gibi bir limanda bile ciddî müdafaa teşkilâtı yoktu. Esâsen Fransa iç savaşına büyük birlikler gönderen İspanyol kara ordusunda da mühim boşluklar hâsıl olmuştu. Drake, birçok defalar Cadiz'e sokulabilmiştir. Yenilmez Armada'yı hırpalamış olan Lord Howard, Cadiz civarına 10.000 İngiliz ve 5.000 Holandalı asker bile çıkarmış, fakat bu kuvvet, kanlı sokak muhârebelerinden sonra, İspanyollar tarafından imhâ edilmiştir. Fakat İspanya'nın en zengin ticâret şehri, İngilizler tarafından yağmalanmıştır. Bu, Türkiye'nin İzmir limanına bir çıkartma yapılıp şehrin yakılıp yıkılması derecesinde vahîm bir hâdiseydi. Cadiz'deki Amerika sömürgelerinden gelen mallar İngiltere'ye götürüldüğü gibi, bir müddet şehrin bütün ahalisi tahliye olunmuştur. Bu andan itibaren İngiltere, Atlantik hâkimiyetini İspanya ile çekişmeye başlamıştır (Lavisse-Rambaud, V, 84).

II. Felipe, İngiltere gibi Fransa'yı da ele geçiremedi. Fransızlar, İspanya Kralı'nı da, kızını da, onun tarafından seçilmiş başka bir kralı da istemiyorlardı. Charles-Quint'in tasallutundan kurtu-

labilmiş bir Fransa, onun oğluna yem olamazdı. Sonsuz asker ve para ziyaından sonra II. Felipe, 1598 Vervins sulhu ile Fransa üzerindeki bütün iddialarından vaz geçmeye mecbur oldu (Lavisse-Rambaud, V, 89).

İspanya'da akıp giden bütün servete rağmen malî durum da kötüydü. 5.000 dukaya (12,5 milyon TL.) en alelâde bir köylü bile asalet unvanı satın alabiliyordu. Daha 1559'da devletin 20 milyon duka (60 milyar TL.) borcu vardı. Bunun 7 milyon dukası Anvers ve Sevilla banker ve tâcirlerinden borç alınmıştı. 1562'de Kraliçe'nin yıllık tahsisatı 60.000 dukadan 80.000 dukaya (240 milyon TL.) çıkarılmış, velîahdinki 32.000'den 50.000'e yükseltilmişti. Hânedan tahsîsâtının yekûnu 415.000 duka (1.237.500.000 TL.) idi. Devletin yıllık geliri 5 milyon duka (15 milyar TL.) idi. 1563-1582 arasında inşa edilen Escurial Sarayı'na 6 milyon duka yâni devletin yıllık gelirinden fazla harcanmıştı. En büyük Hıristiyan devleti olmanın debdebesi, İspanya'ya pahalıya mal oluyordu (Lavisse-Rambaud, V, 99-100). Yeni gelir kaynakları bulmak için, türlü çârelere baş vuruldu. Hattâ asırlarca önce olduğu gibi asılzâdelerin, bakırı altına çevirmek için binlerce duka harcadıkları görüldü. Halbuki Amerika madenleri sâyesinde II. Felipe, Hıristiyan hükümdarların, mukayese kabûl etmeyecek şekilde en zenginiydi. Fakat bu servet, akıp gidiyordu. İspanya, Fransa'da kendine taraftar Katolik partisini ayakta tutmak için, gizli polisi için, yabancı ülkelerdeki haberalma teşkilâtı için, büyük meblâğlar ayırmıştı. Vergiler, zamanından önce tahsil ediliyordu. 20 kasım 1596 tarihli irâde ile Kral, borçlu olduğu banker ve tacirlerin faiz haklarını ortadan kaldırdı. Bu hal, İspanya'nın bütün Avrupa'da itibarını bozdu. İspanya, İtalya ve Almanya'daki birçok ticârî müessese, bu kral irâdesi yüzünden iflâs etti. Fakat az sonra gene kasaları boşalan Kral, bu defa fâhiş faizler teklif ederek borç aramaya başladı. Ceneviz başta olmak üzere, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden 8 milyon duka istikraz etti. Bunun faizlerini karşılıyabilmek için, vergileri daha da ağırlaştırdı. Zâten Arab-lar'ın imhası yüzünden İspanya'nın nüfusu 2 milyon azalmış, birçok topraklar boş kalmış, sanayi müesseseleri kapanmıştı. Böylece vergi kaynakları, eskisine nisbetle çok azalmıştı. Akdeniz'de Türkler'in, Atlas Okyanusu'nda İngilizler'in faaliyetleri neticesinde İspanyol deniz ticâreti de, büyük zararlara uğruyordu. Yün üzerine konan vergi, koyun sürülerinin azalmasına, netice itibariyle vergi miktarının daha da düşmesine sebep oldu. Kapasitesini aşan angajmanlar yüzünden İspanya, XVI. asrın son yıllarında, perişan bir vaziyete düştü. «İspanya, sefâlet vâdisinde gurur

çeşmesi» vaziyetindeydi. 12 eylûl 1598'de II. Felipe, gözlerini haça dikmiş can verirken, İspanya da can vermenin ürpertileri içindeydi. Fakat henüz, en büyük Hıristiyan devleti olmak vasfını kaybetmemişti. Zira temelleri ve kaynakları o derecede boldu (Lavisse-Rambaud, V, 103-4).

Avrupa'nın mukadderatının, İngiltere'nin istilâsı arifesinde bulunduğu tehlike zâil olduktan sonra, İngiltere gibi Fransa da rahat bir nefes aldı. Beklenmeyen bir fırtına ve İngiliz denizcilerinin fedakârlıkları Yenilmez Armada'yı mahvederken, İngiltere gibi Fransa'nın istikbali de sağlanmış oluyordu. Ancak Fransa'da iç savaş başlamıştı. III. Henri, Henri de Guise'i îdam ettirmiş, Bourbon Kardinali, Paris'te kral ilân olunmuş, Kral, kayınbirâderi ve velîahd Navar kralı Henri'yi, imdâda çağırmaya mecbur kalmıştı. 1589'da III. Henri de öldürülünce Navar Kralı, «IV. Henri» sanıyla kral oldu. Fakat krallığını âdetâ fethetmek mecburiyetinde kaldı. Çünki bütün Fransa, isyan içindeydi. II. Felipe bundan faydalanarak kızı Infante Isabel'i Fransa kraliçesi ilân etmek istedi. Bu prenses, anası tarafından II. Henri'nin torunu ve III. Henri'nin yeğeniydi. Fakat baba tarafından Capet hânedânından değildi. Üstelik Fransa'da bir kadının hükümdar olması mümkin değildi. İngiltere, İskoçya, İspanya, İsveç, Rusya, Holanda, Portekiz gibi devletlerde kadın hükümdar olması câiz, fakat Almanya ile Fransa'da câiz değildi. IV. Henri, II. Felipe'nin desteklediği 40.000 Parisli'nin açlıktan ölmesi pahasına Paris'i ele geçirdi. Fakat o kadar zayıftı ki, 1591'de, İspanya'nın Paris'te bir garnizon bulundurmasına müsaade etmek mecburiyetinde kaldı. II. Felipe, 1595'e kadar Fransa ile İngiltere'yi ele geçirmekten ümidini kesmedi. Fakat IV. Henri, Protestan mezhebinden çıkıp Katolik olunca, Katolik Fransa'da îtibârı arttı, İspanya'nın ümidleri son buldu (Pirenne, II, 458-60).

İspanya, XVI. asrın son çeyreğinde (1575-1600) tarih boyunca erişebildiği en yüksek noktaya vardı ve gene aynı çeyrek asır içinde bu noktadan inmeye başladı. Türkiye için de aynı durum varittir. Türkler de aynı çeyrek asırda tarihlerinin en yüksek noktasına vardılar ve bu noktadan inmeye başladılar. Bu bakımdan iki büyük milletin tarihi arasında bir paralellik vardır. Türk tarihinin en yüksek noktası olarak 1592 yılını kabûl edebiliriz. Bu yıl, Osmanlı imparatorluğu, âzamî sınırlarına erişmiş, fakat aynı yıl Lehistan, Türk himâyesinden ayrılmıştır. Kaanûnî'nin ölümünden beri tam 26 yıl geçmiş bulunuyordu. İspanya için böyle bir yıl aranırsa, şüphesiz 1588'i ele almak icab eder. Bu yılın ağus-

tos ayına kadar İngiltere'nin bir İspanyol eyâleti olması, Fransa'nın İspanya'ya baş eğmesi bütün dünya ve bizzat İspanya tarafından beklenirken, 8 yıl önce Portekiz ve sömürgelerini de ilhak etmiş bulunan İspanya, ağustosta, yalnız donanmasını değil, İngiltere'yi, Fransa'yı ve prestijini de kaybetmiştir.

İspanya, 1596'da Filipin Adaları'nı alarak, Asya'da da sömürgeciliğe başlamıştır. 1571'de Inquisition teşkilâtını Amerika sömürgelerine de teşmil etmiştir. En büyük Amerika şehri olan Mexico'nun umumî meydanında, insan yakan odun kütükleri hiçbir zaman eksik olmamıştır. 1580'den sonra, II. Felipe aynı zamanda Portekiz kralı olduğu için, Hind Okyanusu da dolayısıyla İspanya'nın eline geçmiştir. Bu yıllarda Amerika madenlerinden İspanya'nın geliri yılda şimdiki râyiçle 3.750.000.000 TL.'na, Sevilla limanının gümrük geliri 5 milyar TL.'na yükselmiştir. Fakat Arablar'ın elinde bulunan sanayi mahvolduğu için, İspanya, her yıl daha fazla ithalâtını arttırmış ve az zamanda dış ticâret dengesi bozulmuştur. Servete boğulmuş yüksek asılzâdeler de, memleket iktisadiyâtını ve kültürünü kalkındıracak bir şey yapmıyorlardı. Bunlar harb ve saray adamı idiler. Halbuki Türkiye'de sancak beylerine kadar her devlet adamı, ülkeye bir çeşme, bir köprü, bir mektep kazandırmadan ölmenin günah olacağına inanmıştı. Zâten Türkiye'nin gerilemesi ve çökmesi, İspanya'dan daha ağır ve daha geç oldu. İtalyan eyâletlerinde İspanyol baskısı, zulüm derecesindeydi. Alelâde bir İspanyol eyâleti derekesine indirilen eski Napoli krallığı vergi olarak Madrid'e yılda 5.400.000.000 TL. (1558) gönderirken, bu meblâğ 1620'de 7,5 milyar TL.'nı buldu. Napoli İspanya kral nâibi, 2 İspanyol ve 1 İtalyan asîlinden müteşekkil bir kurulun yardımıyla, İtalyanlar'a aşağı ırk muamelesi yaparak hüküm sürerdi. Sicilya, Napoli'ye bağlıydı. Sardunya da bir İspanyol eyâleti idi. Milano ve Toskana (Floransa) dukalıkları, İspanya'ya tâbî İtalyan devletleriydi. İtalya'da ancak Venedik, Papalık, bir dereceye kadar Savoie ve Ceneviz bağımsızdı. İspanya, Napoli-Sicilya'dan yılda şimdiki râyiçle 7,5 milyar TL. çekerken, bir hayli kalkınmış olan Fransa'da yıllık vergi geliri 3.750.000.000 TL.'ndan ibaretti. Bu hal, İspanyol zulmünün derecesini gösterir. Nitekim çok mâmur ülkeler olan Güney İtalya ve Sicilya, sonraki asırlarda geri kalmış memleketler hâline gelmiştir (Pirenne, II, 446-70).

II. Felipe, kızı Infante Isabel'e Fransa tahtını te'mîn edemeyip 1598 barışıyla Fransa üzerindeki iddialarından vazgeçince, bu İspanyol prensesine Belçika verildi. Isabel, Almanya imparatoru

(aynı Habsburg hânedânından) II. Maximilian'ın oğlu Arşidük Albert ile evlendi. Bu sûretle Belçika, Almanya'ya geçmiş oldu. Holanda, İspanya'ya ait olmakta devam etti. II. Maximilian'ın kızları Arşidüşes Anna ile Arşidüşes Elizabeth de II. Felipe ve IX. Charles'la evlenip vaktiyle İspanya ve Fransa kraliçesi olmuşlardı. 1576'da tahta, II. Maximilian'ın büyük oğlu II. Rudolf geçti ve 1612'ye kadar 36 yıl Almanya imparatoru oldu. Kardeşi Arşidük Albert 1621'de ölünce, Belçika tekrar Almanya'dan İspanya'ya geçti. 1598'de ölen II. Felipe'nin yerine de oğlu III. Felipe İspanya kralı oldu ve 1621'e kadar 23 yıl, en büyük Hıristiyan hükümdarı olarak saltanat sürdü (Pirenne, II, 473).

XVI. Asrın Sonlarında İngiltere

Yenilmez Armada'nın yenilmesi, bütün dünyada olduğu gibi, Istanbul'da da sevinçle karşılandı. Dîvân-ı Hümâyûn'un kudretli üyeleri, büyük bir gaileden kurtuldukları için memnun oldular. Fakat bundan sonra da İspanyol-İngiliz savaşı devam etti ve İngiliz diplomasisinin hareket noktası, Türkiye'yi İspanya aleyhine kışkırtmak oldu. Yenilmez Armada yenilmişti ama, İspanya kudretinden bir şey kaybetmemiş, sâdece İngiltere'yi alamamıştı. Üstelik II. Felipe gibi bir adamın ilk teşebbüsten sonra gayesinden vazgeçeceği de umulamazdı. 1589 nisanında İngilizler'in Portekiz milliyetçileriyle müşterek yaptıkları Lizbon akını netice vermedi ve Don Antonio tahta oturamadı. İngiltere, aynı ölçüde bir yardımı bir daha Portekiz'e yapamadı. Zira İrlanda'da büyük bir savaşa girmişti. Fas, Don Antonio'nun oğlu olan prensi rehine olarak elinde tutmak ve alttan alta Portekiz milliyetçilerine her türlü yardımı yapmakla berâber, İspanya ile harbi göze alamadığı için, Portekiz taht müddeîsine geniş askerî yardımlar yapamıyordu. Don Antonio, Istanbul'a David Passi adında ikinci bir elçi yolladı ve cihanın yardım istediği en büyük makam olan Dîvân-ı Hümâyûn ile uzun müzâkerelere girişti. Fakat bu Passi, yıllarca Istanbul'da kalmasına rağmen büyük ölçüde bir yardım te'mîn edemedi. Parma Dukası'nın kumandasındaki İspanyol ordularının Paris kapılarında olduğu, İspanya'nın Fransa'yı yutacağının sanıldığı bir devrede IV. Henri vaziyete hâkim oldu. Don Antonio, İngiltere'deydi. 12 yaşındaki oğlunu Fas Sultanı'ndan istedi. Fakat atlatıldı. Bunun üzerine III. Murad'a baş vurarak, bu hususta Fas Sultanı'na emir vermesi ricasında bulundu (Kurat, 143-7).

Bu sırada Venedik'in Istanbul balyozu, Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinden birini rüşvetle elde ederek bâzı muhâberatın kopyala-

rını ele geçirdi. Bu sûretle 1591'de Venedik Senatosu, Dîvân ile I. Elizabeth ve Don Antonio arasındaki muhâberatın esâsını öğrendi. Venedik Senatosu diyordu ki : «Dîvân, tek kurşun atmadan, sâdece yeryüzünün en büyük ordusu ile donanmasını ayakta tutmak sûretiyle, bütün Avrupa devletlerini baskı altında tutuyor ve bu baskıdan âsâbı gevşemiş devletler, Türkler'in arzularını kolayca kabûl ediyor.» Gerçekten sefer mevsimi başlayınca, Türk ordu ve donanmasının muhtemel bir hareketini düşünerek, İspanya kadar Almanya ve Venedik gibi Türkiye ile sulh hâlinde bulunan devletler de endişeli anlar yaşıyorlardı. Dîvân, İspanya Arabları ile münasebetlerini de gevşetmemeye dikkat ediyordu. Gerçi bu zavallılar eski güçlerini tamâmen kaybetmişlerdi. 1570 ihtilâlinde Gırnâta şehrinden İspanyollar'ı kovan ve 2 yıl şehre ve çevresine hâkim olan Müslümanlar, şimdi daha mütevâzı sabotaj hareketleriyle Türkler'e yardım etmeye çalışıyorlardı. 1573'te II. Selim, Muharrem Çavuş adlı yâverini, elçilikle İspanya Müslümanları'na yollamış ve selâmını tebliğ ettirmişti (pâdişâhın İspanya Müslümanları'na gönderdiği nâme-i hümâyûn sûreti : *Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 550-2). İspanya Müslümanları'ndan gelen raporlar, her zaman için Dîvân'da büyük ehemmiyet verilerek mütalâa edilirdi (Kurat, 150-2).

Dîvân'daki vezirler arasında, Türk dış siyâseti hakkında fikir birliği yoktu. İran harbi sona ererken, Dîvân'da, şu 8 projeden hangisinin ele alınmasının münâsib olacağı hakkında büyük tereddütler vardı : İran ile yeniden savaşmak ve bu devletten daha büyük parçalar kopararak Safevî imparatorluğunu iyice zayıflatmak; Fas üzerindeki tâbiiyetle iktifa etmeyip bu ülkeyi de Cezâyir gibi bir beylerbeyilik hâline getirmek; İspanya'ya asker çıkartarak Portekiz ile İspanya Müslümanları'nı İspanyol boyunduruğundan kurtarmak; Malta adasını fethetmek; Venedik'ten Girit'i almak; İspanya'ya ait Güney İtalya ve Sicilya'yı fethetmek ve İspanyollar'ı İtalya'dan kovmak; Lehistan'ı Erdel gibi tâbî bir devlet hâline getirmek; Almanya'ya sefer açarak eski Macaristan krallığına bağlı Slovakya ve Slovenya'yı almak. Bu projelerden dördü ilerideki yıllarda gerçekleştirilmiş, dördü ise hiçbir zaman tahakkuk etmemiştir. Bu seneler zarfında İspanyol elçileri Dîvân tarafından oyalanıyor ve istedikleri sulh kendilerine bahşedilmiyordu. Dîvân, bu vaziyeti Londra'ya bildirip değerlendirmekte ihmal göstermiyordu. I. Elizabeth, çok mütevazı mektuplarla III. Murad'a yaltaklanıyor, İngilizler'in eline düşen Türk esirlerini satın alıp Istanbul'a göndererek Türkler'e yaranmaya gayret ediyordu. Büyük nüfuzu olan Safîye Haseki-Sultan'la da mektuplaşıyordu. Hattâ bir defasında

Haseki-Sultan'a incili bir taç yollamıştı. Dîvân, İspanya'nın İngiltere ve Fransa ile münasebetlerini en büyük dikkatle tâkıyb ediyordu. 1596'da İspanya'nın Fransa ile sulh yapacağı haberi geldiği zaman, Istanbul'da memnûniyetsizlik uyandırmıştı. Fakat bu sulh haberi 2 yıl sonra gerçekleşti. İngiltere, ancak II. Felipe'nin 1598'de ölümüyle nisbeten rahat bir nefes alabilmiştir. Tarihin tanıdığı en muhteris ve mutaassıp hükümdarlardan biri olan II. Felipe, ölümüne kadar İngiltere'yi huzursuz yaşatmış ve İngilizler, her an için bir İspanyol istilâsı beklemişlerdir. 1603'te, İspanya'nın inatçı düşmanı I. Elizabeth de ölmüştür. Halefi, Mary Stuart'ın oğlu olan İskoçya kralı James idi ve İspanya'yı okşar bir siyâset tâkıybine başladı (Kurat, 153-63).

I. Elibazeth'in gayretleriyle bir hayli terakki eden İngiltere'de, Katolikler'e karşı yeniden bir siyâset tâkıybine başlandı. Diğer taraftan Robert Brown'ın, Kraliçe'nin Anglikan Kilisesi üzerindeki hukukunu ortadan kaldırmak istemesi üzerine, büyük bir dahilî buhran husule geldi. 1593'te Kraliçe, Brown'ın taraftarlarına karşı bir ölüm kalım mücâdelesine girişti. 20.000 İngiliz, Holanda'ya göçmeye mecbur oldu ve gemici olarak Holanda hizmetine girdi. Bugün de Anglikan Kilisesi'nin başı, İngiltere hükümdarı olan şahıstır. I. Elizabeth, Parlâmento'nun nüfuzunu kısmak için de büyük gayretler harcadı (Pirenne, II, 479). Elizabeth tahta geçtiği zaman İngiltere'de rütbe sâhibi 9.400 Katolik rahibi bulunuyordu. Birkaç yıl içinde Kraliçe, bunların hepsini temizledi ve ancak 200 rahip kaldı (Lavisse-Rambaud, V, 210). Kraliçe'nin şahsî geliri yılda şimdiki râyiçle 1,5 - 2 milyar TL.'nı buluyordu. Fakat o, bununla yetinmemiş, saltanatı boyunca Parlâmento'dan çektiği paraların yekûnu 15 milyar TL.'nı bulmuştur. İspanya ile savaş ve devamlı İrlanda isyanları, İngiltere'nin en büyük giderlerini teşkil ediyordu. I. Elizabeth'in saltanatı boyunca vergiler devamlı şekilde yükseldi. İngiltere, Holanda'ya, IV. Henri'ye ve ondan önce Alençon Dukası'na da büyük para yardımları yaptı. 1580'den başlayarak 1603'e kadar her yıl birkaç maddeye tekel konarak devlet geliri yükseltilmeye ve masraflar karşılanmaya çalışıldı. Devletin tekelinde olan maddeler arasında kuru üzüm, demir, barut, tuz, sığır derisi, cam ve cam eşya, kâğıt, yün, bakır, boynuz, kurşun, basılı harita, kömür gibi pek çok madde bulunuyordu. Bu liste Avam Kamarası'nda okunduğu zaman milletvekilleri : «Ekmeğe ne zaman tekel konacak?» diye bağırmışlardı. Bu gibi tenkidler, büyük dış mücadeleler içinde bulunan Kraliçe'yi, Parlâmento ile uzun bir mücadeleye sürükledi. İskoçya kraliçesi Mary Stuart'ın da hâ-

kimler tarafından suçsuz bulunmasına rağmen Elizabeth tarafından îdâm ettirilmesi, büyük akisler uyandırdı. Hâkimler, Elizabeth'i kırmamak için suçluluk kararı vermişlerdi, fakat sanığın afvedileceğini sanıyorlardı. Hattâ bu hususta Elizabeth tarafından kandırılmışlardı. Mary Stuart, 8 şubat 1587'de Fotheringay Şatosu'nun büyük salonunda başı kesilmek sûretiyle îdâm edildi. Bu sıralarda İngiltere, İspanyol istilâsı bekliyordu ve Elizabeth de rakıybesini ortadan kaldırmak için bu kozu kullanmıştı. Çünki Mary Stuart, Katolik'ti ve II. Felipe ile mektuplaşıyordu. Eski Fransa ve İskoçya kraliçesinin bu şekilde yok edilmesi, birçok san'at eserine mevzu teşkil etmiştir (Lavisse-Rambaud, V, 243-4, 8).

İngiltere, devamlı şekilde Holanda'daki Protestan ihtilâlini besliyordu. 4 kasım 1576'da İspanyollar, Anvers'i yakmışlar ve ahalisinden 8.000 kişiyi kılıçtan geçirmişlerdi. Bu hâdise tarihe «İspanyol Öfkesi» adıyla geçmiştir. II. Felipe, 20 yaşında bulunan kızkardeşinin oğlu Arşidük Mathias'ı Holanda'ya umumî vali yaptı. Fakat tecrübesiz Arşidük, Orange Prensi'nin bir âleti olmaktan ileri gidemedi. 10 ekim 1578'de II. Felipe'nin gayrimeşrû kardeşi Don Juan ölünce, yerine Parma dukası Alessandro Farnese getirildi. 33 yaşındaki İtalyan prensi de II. Felipe'nin bir kızkardeşinin oğlu idi ve annesi de vaktiyle Holanda ve Belçika'yı saltanat nâibesi olarak uzun yıllar idâre etmişti. Alessandro Farnese, asker ve devlet adamı olarak birinci sınıf bir şahsiyetti ve bu huzursuz İspanyol eyâletlerini başarıyla idâre etti (Lavisse-Rambaud, V, 194-7).

Fransa'da Durum

24 ağustos Saint-Barthélemy* yortusu gecesi, önce Saint-Germain-l'Axerrois kilisesinin, sonra bütün diğer Paris kiliselerinin çanları çalmaya başladı. Protestanlar'ın oturduğu evlerin kapıları, tebeşirle işâret edilmişti. Henri de Guise, Charron'u, Katolik halkı silâhlandırmakla görevlendirmişti. Bu prensin idâre ettiği Katolikler, başbakan Amiral de Coligny'nin konağını bastılar. Protestan olan Fransa başbakanını boğazladıktan sonra, cesedine de türlü hakaretler edip halkın arasına attılar. Protestanlar, yataklarında bastırılmışlar, ellerine silâh alamadan boğazlanmışlardı. Louvre Sarayı'nda bulunan Navar kralı Henri ile Condé Prensi, kral hânedânına mensub bu iki Protestan prens, ölüm tehdidi altında derhal Katolik oldular. Bu ikisinin dışında, Louvre Sarayı'nda bulunan bütün Protestanlar, öldürüldü. Seine'i geçmek üzere

nehre can atan Protestanlar'ı, Louvre'un bir penceresinden, bizzat kral IX. Charles tüfekle hayvan vurur gibi vurup eğleniyordu. Mezhep kavgası bahanesiyle, şahsî kinler teskin ve şahıs menfaatleri tatmin edildi. 3 hafta müddetle Paris, bir insan mezbahası hâlinde kaldı. Vilâyetlerde de aynı katliâmlar yapıldı. Paris'te 2.000 ve taşrada 7.000 Protestan öldürüldü.

Fransa krallığı, birbiri arkasından yayınladığı iki beyannâme ile bu katliâmı izah etmek istedi. Fakat her iki beyannâmedeki iddialar, birbirini tutmuyordu. Önce bu hâdise'nin Guise ve Châtillon hânedânları arasında hususî bir kavga olduğu, sonra, öldürülen başbakanın krala isyan etmek üzere hazırlandığı ileri sürüldü. Tabiatiyle Kral da, nefsini korumak için harekete geçmişti. İspanya Büyükelçisi, bu mes'ud hâdiseden dolayı IX. Charles'ı tebrîk etti. 30 mayıs 1574'te IX. Charles öldü. Kardeşi III. Henri, Türkiye tarafından Lehistan kralı yapılmıştı. Acele Krakovi'den Paris'e geldi. Catherine de Medicis, üçüncü oğlunu da Fransa tahtında görüyordu. 7 ay müddetle, üçüncü defa olarak krallık nâibesi oldu. 13 şubat 1575'te Reims'te dinî törenle taç giyen III. Henri'nin kargaşalık içinde geçen saltanatı başladı. 1,5 yıl önceki katliâm gecesinde zorla Katolik yapılan Navar kralı Henri (müstakbel Fransa kralı IV. Henri), 1576 şubatında Protestan'lığa döndü. Fransa'da büyük bir sefalet başladı. 1579'da yalnız Paris'te vebadan 30.000 kişi öldü. Bu veba salgını 15 yıl sürdü ve Fransa'da büyük tahribat yaptı (Lavisse-Rambaud, V, 145-54). Her şeye rağmen Dîvân, Fransa'yı desteklemekte devam ediyordu. 6 temmuz 1581'de Fransa'ya 3. Kapitülâsyon anlaşması bahşedildi.

III. Henri, kendisine baş kaldıran Parisliler'i dehşetli şekilde tenkil etti. «Âsilere baş eğdirmek için sapıkları (yâni Protestanlar'ı) ve Türkler'i yardıma çağıracağım» diyordu. Nitekim kayınbirâderi Navar kralı Henri ile ittifak etti. İki kral, Paris'e girdiler ve 40.000 kişilik ordularıyla âsileri kılıçtan geçirdiler. III. Henri, Dominiken tarîkatine mensub Jacques Clément tarafından öldürülünce, IV. Henri kral oldu. Bu hükümdâr, uzun yıllar mücâdele ettikten sonra Fransa'ya I. François devrindeki itibarını kazandırdı ve hakkıyla «Büyük» unvanını aldı. Bunu ileride göreceğiz (Lavisse-Rambaud, V, 172). IV. Henri, harâbe hâlinde bir Fransa bulmuştu. Büyük başbakanı Sully'yi iktidara getirdiği zaman, bütçede 6 milyon ekü açık vardı ve devlet borçları 300 milyon livre'e yükselmişti *(Aynı Eser,* 313). Dîvân, IV. Henri'yi III. Henri ölür ölmez Fransa kralı olarak tanımamış, hattâ Istanbul'daki Fransız büyükelçisi Lanscome'un ısrarı üzerine, İngiltere gibi dev-

letlerden önce böyle bir şey yapamayacağını beyan etmiştir. Zira ilk yıllarda IV. Henri, bütün Fransa'da bile kral tanınmış değildi (Hammer, VII, 191-2).

1573'te Dîvân, Fransa'nın Belçika üzerindeki emellerini destekleyeceğine söz vermişti. Fakat IX. Charles'ın ölümü üzerine böyle bir yardım yapılmasından vazgeçildi. Diğer taraftan Protestan Fransızlar da Istanbul'da faaliyete geçmişler, Dîvân'ı, Katolik Fransa krallığı aleyhinde kışkırtıyorlardı *(Aynı Eser,* 877).

Papalık'ta Durum

1559'da Papa IV. Paulus bir *index* yayınladı ve burada Katolikler tarafından okunması yasaklanan kitapları tesbit etti. Bu kitapları okuyanların cezası, îdâm veya aforozdu. IV. Pius, papa olunca *Regulae Indicis*'i yayınladı ve okunması yasak kitaplar büyük bir yekûna bâliğ oldu. V. Pius (1566-1572) aynı siyâsete devam etti. Bu papa, Türkler'e karşı İnebahtı zaferini sağlayan Mukaddes İttifak'ın kurucusu olduğu ve Türkler'in «mağlûb edilemez» oldukları inancını yıktığı için, 1712'de XI. Clemens tarafından kanonize edilmiş, yâni aziz ilân olunmuştur. «Saint=Aziz» unvanı verilen son papa da budur. Halefi XIII. Gregorius (1572-1585), Julien takviminde yaptığı ıslahatla meşhurdur ve bugün kullandığımız şekilde takvimi düzeltmiştir. Roma'da Yunanca tedrisat yapan Saint-Athanase, İngilizce tedrisat yapan Saint-Thomas kolejlerini o açtırmıştır. Keza Almanlar ve Mârûnîler (Lübnanlı Katolik Arablar) için de birer kolej yaptırmıştır. Bunlar için 2 milyon ekü (5 milyar TL.) gibi muazzam bir para harcamış, bu para, Protestanlar'dan korkan Katolik devletlerin himmetiyle sağlanmıştır. 1600'de Roma'da yapılan XVII. asra giriş törenlerine, 3 milyon Katolik katılmıştır. Bu tarihte Protestanlar son gelişmelerini tamamlamışlar, artık Katolikler aleyhine saha kazanamamışlardır. Cezvit tarikatinin bu husustaki gayretleri büyük olmuştur. Papa, bu tarîkat hakkında yapılacak her hangi bir tenkidi, aforoz cezâsıyle yasaklamıştır (Lavisse-Rambaud, V, 29-32, 41).

IV

TÜRKİYE VE ALMANYA-POLONYA'NIN TÜRKİYE'YE TÂBÎ OLMASI (1573-1592)

Lehistan Tahtı'nın Açılması ve Türkiye

1571 ve 1572'de, Doğu Avrupa'da, birbiri ardından iki kıral öldü ve her ikisi de vârissiz oldukları için, mühim bir siyâsî mes'ele ortaya çıktı. 13 mart 1571'de ölen hükümdar, Erdel (Transilvanya) prensi Zsigmond Janos'tu. Vaktiyle Kaanûnî tarafından kendisine «Macaristan Kralı» unvanı verildiği için, kral diye anılıyordu. Türkiye'nin tâbii idi. Yerine Istvan Bathory, Erdel prensi oldu. İşte Dîvân-ı Hümâyûn'un Lehistan kralı yapmak için çalıştığı Macar prensi, bu zattır.

7 temmuz 1572'de de Lehistan Kralı öldü ve Yagellon hânedânı sönmüş oldu. Yagellon (Lehçe: Jagellonsky) hânedânı, 332 yıl Litvanya büyük-dukası (1240-1572), 186 yıl Lehistan kralı (1386-1572), 40 yıl Macaristan kralı (1440-1444 ve 1490-1526), 55 yıl Bohemya kralı (1438 ve 1471-1526) olarak hüküm sürmüş olup, aslen Leh değil, Litvan'dı. İşte Bathory, bu hânedânın son kralı olan II. Sigismund-August'ün (1548-1572) kızkardeşlerinin küçüğü ile evliydi. Bâzı Erdelliler gibi Protestan değil, Katolik'ti. Bathory'nin zevcesi olan müstakbel Lehistan kraliçesi Prenses Anna (1523-1596), zevcinden 10 yaş büyüktü. Bu Anna'nın ablası Isabella, vaktiyle Kaanûnî'nin emriyle Macaristan kralı Szapolya Janos'la evlenmiş ve Bathory'nin selefi olan II. Janos, bu izdivaçtan doğmuştu. Bu sûretle Szapolya hânedânı 15 yıl Macaristan kralı (29 ağustos 1526-20 ağustos 1541) ve 30 yıl da (1541-1571) Erdel prensi olarak iktidarda kalmıştı. 1526'da Mohaç'ta ölen Macaristan kralı II. Lajos, II. Sigismud'un amca oğlu olup, her ikisi de Lehistan kralı IV. Kazimierz'in torunları idiler. II. Sigismund'un üçüncü kızkardeşi Catherine ise, İsveç kralı III. Johan ile evlenmiş ve bu izdivaçtan I. Sigismund doğmuştur ki, 1586'da «III. Sigismund» unvanıyla Bathory'den sonra Lehistan kralı olmuştur. Bathory, 1535'te doğmuştu. Lehistan kralı olduğu zaman, Er-

del prensliğini de muhafaza etmiş, her iki devlet için de Türkiye'ye tâbî olmuş, 1586'da 53 yaşında ölmüştür. Bathory hânedânı, Lehistan'da hüküm süren 5. hânedândır. Şöyle ki : I. Piast hânedânı (900-1370, 966'da Hıristiyan ve 1024'te kral olmuştur. 1288-1290'da Probus, 1296-1305'te Bohemya hânedânları lehine iki defa iktidardan düşmüştür), II. Capet-Anjou hânedânı (1370-1386, Fransa hânedânının bir dalı), III. Jagellonsky hânedânı (1386 - 1572), IV. Capet-Valois hânedânı (1572-1574, Fransa hânedânının bir dalı), V. Bathory hânedânı (1574-1586) (Erdel'de : 1574 - 1602 ve 1608-1613), VI. Wasa (İsveç) hânedânı (1586-1668).

İşte 1572'de hânedânın sönmesi ve Lehistan (Polonya) tahtının açılması, Türkiye ile Almanya arasında büyük bir rekabete vesile teşkil etmiştir. Krakovi tahtına Habsburg hânedânından bir arşidükün yerleşmesi, büyük devletler arasında bulunan Lehistan'ı tamâmen Almanya'ya tâbî kılar, Doğu Avrupa'da devletler dengesi Habsburglar lehine bozulurdu. Zira İspanya, Güney İtalya, Belçika ve Holanda gibi birçok Avrupa ülkesi de Habsburglar'ın elindeydi. Bundan dolayıdır ki, Dîvân, bu işe fevkalâde ehemmiyet vermiş ve ancak kendi namzedi olan bir prensin, Türkiye'ye tâbî olmak şartıyla Lehistan kralı olabileceği tezini şiddetle savunmuş, savaşsız, fakat pek tehlikeli bir diplomatik mücâdeleden sonra Türk tezi, zafer kazanmıştır. Papa, tabiatiyle Habsburglar'ı tutuyordu. Tam üç defa Papa, Habsburglar'ı Lehistan kralı ilân etmiş, her üçü de, Dîvân'ın Viyana'ya bir arşidükün Krakovi'ye gönderilmesinin «casus belli/harb sebebi» sayılacağını bildirmesi üzerine akim kalmıştır (A. Jobert, *Hist. de la Pologne,* 17). Esâsen Leh milliyetçileri de bir Alman prensi istemiyorlardı. Almanya imparatoru olan zat, aynı zamanda Bohemya kralı olduğu halde Almanlar, Lehler gibi Katolik Slav olan Çekler'i büyük bir baskı altında tutuyorlardı.

1575'te bir Türk sefaret hey'eti Prag'da bulunan İmparator'u ziyâret ederek, yeni padişahın babası II. Selim gibi Almanya ile dostluğu muhafaza etmek niyetinde bulunduğunu bildirmişti (Takats, Türkçe trc., 296). Bu hâdise, Lehistan ihtilâfının Türkiye lehine hallinden sonra oldu. Rusya ile Almanya arasına yerleşen büyük Lehistan devleti, Türkiye'ye tâbî oldu. Esâsen II. Selim zamanında da Lehistan kralı padişahın üstünlüğünü tanıyor, Istanbul'a küçük bir yıllık vergi gönderiyordu. Fakat III. Murad zamanında 30 temmuz 1577 muâhedesiyle bu tâbiiyet, resmî ve hukukî bir şekle döküldü.

Lehistan Kırallığı ve Litvanya Büyük-Dukalığı'nın Türkiye'ye Tâbî Olması ve Türk Nüfuzunun Baltık Denizi'ne Dayanması

II. Selim, Lehistan diyet meclisini teşkil eden asılzâdelere bir ferman göndererek, Almanya'ya taraftar bir kral seçmekten kaçınmalarını ihtar etmişti. Padişah diyordu ki : «Fermân-ı celîlu'l-kadrime mugaayir içinizden birinin kabûlü husûsunda gaflet ve tekâsül olunup mâbeyninizde ihtilâl zuhûr edip rızây-ı şerîfime mugaayir hâricden kimsene getiresiz (getirirseniz), bir vechile özrünüz mahall-i kabûlde vâkı' olmaz» (11 mart 1573). II. Selim, Fransa kralı IX. Charles'a gönderdiği nâme-i hümâyûnda da şöyle diyordu :

«Hâlâ Vilâyet-i Leh beylerinden, 981 muharreminin evâsıtında (17 mayıs 1573) südde-i sa'âdetimize ubûdîyet-nâmeleri gelip, müşârünileyh karındaşınız (III. Henri), emr-i şerîfimiz üzere Vilâyet-i Leh'e kral nasb olunmak recâ vü istid'a eyledikleri eclden, Hak Subhânehu vü Ta'âlâ Hazretleri'nin uluvv-i inâyet-i bî-gaayetleri ile, müşârünileyh karındaşınızı (III. Henri'yi), yüce âstânımıza olan vüfûr-i müvâlât-u mahabbetiniz muktezâsınca, Vilâyet-i Leh'e, nasb-u tâ'yîn eyledik!».

Bu sûretle Türkiye, Avrupalı prenslerin Türk siyâsetine göre en uygununu, Fransa velîahdi olan Prens Henri'yi, Lehistan kralı seçmiş ve tâyin etmiş oluyordu. Artık bu intihap ve tâyine mâni olabilmek için Almanya'nın savaşı göze alması lâzımdı. Şimdiye kadar her Alman-Türk savaşında da Almanya, bir sürü ülke kaybetmekten başka netice almış değildi. Bu sûretle, Hıristiyan tarihinin en büyük hânedânı sayılan Capet hânedânı, Hıristiyan tarihinin (Hazret-i Îsâ'dan zamanımıza kadar) ikinci büyük hânedânı sayılan Alman Habsburg hânedânına, Türkler'in sâyesinde büyük bir prestij darbesi indirmiş bulunuyordu. Capet hânedânı vaktiyle Macaristan ve Lehistan'da saltanat sürmüştü. Şimdi aynı hânedânın Valois dalından bir prens, Krakovi tahtına yerleşiyordu. II. Selim, bu vaziyeti Leh diyet meclisine gönderdiği fermanında şöyle açıklıyordu :

«Françe pâdişâhı'nın (IX. Charles) karındaşı (Henri), vilâyet-i mezbûreye (Polonya'ya) kral nasb olunmak evlâ ve münâsib görülmüşdür. Buyurdum ki, (Henri Lehistan'a) vardıkda, mâbeyninizde (aranızda) vukuu' bulan tefessüd-ü ta'allülü def' eyle-

yip fermân-ı şerîfim muktezâsınca müşârünileyhin karındaşın krallığa kabûl edip tâ'zîm-u ıktirân ve tefhîm-u ihtirâmı bâbında bezl-i makdûr eyleyip basîret-u intibâh üzere olasız. Şöyle ki, emr-i şerîfime mugaayir iş edesiz, aslaa özrünüz makbûl olmamak lâzım gelir, ana göre tedârük eyliyesiz!».

Bu ferman üzerine Leh Diyet Meclisi, 11 mayıs 1573'te Henri de Valois'yı kral ilân etmiştir. Meclis, Henri de Valois'yi kral kabûl ettiğini 18 mayısta Istanbul'a ve 17 haziranda Paris'e bildirmiş, Prens Henri'yi Krakovi'ye dâvet etmiştir. Lehistan kralı Henri, 26 ocak 1574'te Lehistan'a gelmiş, fakat ancak 4 ay, 23 gün bu ülkede kalmış, ağabeyi IX. Charles'ın öldüğünü öğrenince, 18 haziran 1574 günü güneş battıktan sonra, krallığına seçildiği millete haber vermeksizin Krakovi Sarayı'nı terketmiştir. 15 şubat 1575'te Paris'te «III. Henri» unvanıyla ağabeyinin yerine Fransa kralı ilân edilmiştir ki, bu sırada II. Selim ölmüş, yerine III. Murad geçmişti. Bunun üzerine Lehistan verasetinde ikinci bir buhran devresi açılmış, Almanya, hattâ Rusya, kendi namzetleri olan prensleri kral yaptırmak için büyük bir mücâdeleye girişmişler, fakat mücadeleyi tekrar Türkiye kazanarak, kendi namzedi olan Erdel prensi Bathory'yi, Krakovi tahtına oturtmuştur.

Bathory, Türkiye'ye yılda 10.000 duka (25 milyon TL.) vergi ve harb zamanında asker veren iç işlerinde bağımsız küçük bir Macar devletinin, Erdel'in (Transilvanya) hükümdarıydı. Şimdi Dîvân'ın sâyesinde, Avrupa'nın üçüncü derecede bir hânedânına mensub olmasına rağmen, Lehistan kralı oluyor, büyük hükümdarlar arasına giriyordu. Lehistan Diyet Meclisi, Dîvân'ın emirleri üzerine, 13 aralık 1575'te Bathory'yi kral ilân etmiştir. Türkiye'nin sâbık tâbii III. Henri ise bu sırada Fransa kralı idi. Almanya ile Rusya, tam 200 sene sonra gerçekleştirecekleri bir teşebbüse girişmişler, hattâ bunun için aralarında gizli bir muâhede imzalamışlardı. Fakat Türkiye'nin sonsuz desteğiyle Krakovi'ye yerleşen Bathory, böyle bir teşebbüsün gerçekleştirilmesine meydan vermemiş, hattâ Rusya çarı Müthiş İvan'ı birkaç kere yenmiştir. Bu sıralarda Lehistan henüz, Rusya'dan biraz daha ehemmiyetli bir devletti.

Bathory, 30 temmuz 1577 muâhedesi ile, Türkiye ile olan tâbiiyet bağını 24 maddelik bir anlaşma hâlinde tesbît etmiştir. III. Murad, 23 ocak 1576 tarihli fermanıyla, Erdel'i de Bathory'ye bıraktığını şöyle ifade ediyordu: «İtâ'at-u inkıyâd üzere bulunan Vilâyet-i Leh ve sâir memâlik-i mahrûsamız mesâbesinde olan Er-

del, şahsınızda tevhîd kılınmışdır». Bathory, padişahı metbûu olarak sayıyor, kendisinden sonra Lehistan kralı ve Erdel prensi olacak şahsın pâdişah tarafından seçileceğini, pâdişâh istediği zaman Lehistan ve Erdel'i ayırıp ayrı ayrı şahıslara tevdi edebileceğini, Türkiye'nin dostuna dost ve düşmanına düşman olacağını, Kırım'a yıllık vergi ödemekte devâm edeceğini yazılı olarak kabûl ediyordu. Maamafih Kırımlılar, her zaman Lehistan topraklarına giriyor, Istanbul'a gelen Lehistan elçileri Dîvân'a bu hâli şikâyet ediyorlardı. Bir defasında Sokollu, elçiye bir daha Kırım aleyhinde şikâyet işitmek istemediğini söyleyince Bathory ürkmüş, hemen Türkiye'ye olan sadâkatini açıklamaya lüzum görmüştür. 1577'de Boğdan (Moldavya) voyvodası Türkiye'ye karşı serkeşçe davranmak istemişse de, prenslikten azledilmiş ve Lehistan'a sığınmıştır. Bathory, Dîvân'ın emri üzerine, âsi voyvodayı îdâm ettirmiştir (Iorga, *Hist. des Roumains,* 145).

Bu sûretle III. Murad'ın ilk yıllarında batıda Fas, doğuda Lehistan gibi, büyük devletler arasında sayılan iki devlet, kesin şekilde Türkiye tâbiiyetine alınmış oluyordu. Dîvân, bütün baskılara başarıyla karşı koyarak, kendi namzetlerini Krakovi tahtına oturtmuştu. Avrupa'da, Türkler'in kendi namzetlerini Fas tahtına oturtmak için koca Portekiz devletinin siyâsî mevcudiyetine son verdikleri şüphesiz biliniyordu. Almanya ve Rusya gibi devletlerin Lehistan verâsetinde Türkiye'ye açıkça cephe ve harbi göze alamamaları, bu yüzdendir. Bathory'nin ölümünden sonraki kral seçiminde bu hal, açıkça görülecektir. Floransa Büyük-Dukası, Lehistan krallığına seçilmesi için Dîvân'a ricada bulunmuş, 1 milyon duka (2,5 milyar TL.) gibi büyük bir meblâğ vereceğini ve Türkiye'nin sâdık bir tâbii olacağını bildirmiş, fakat bu taleb reddedilmiştir (Hammer, VII, 187). Çünki Büyük-Duka'nın Habsburglar'a ne derece yakın, hattâ İspanya'ya tâbî olduğu malûmdu. Bu defa Dîvân, Lehistan-Litvanya tahtına, bir İsveç prensini getirmeyi münasib görmüştür.

Bathory'nin vârissiz ölümü üzerine Dîvân, İsveç velîahdi Prens Sigismund'u Lehistan kralı olarak seçti. Bu, Türkler tarafından seçilen, desteklenen ve tâyin edilen üçüncü ve sonuncu Lehistan kralıdır. Yeni kralın anası Yagellon hânedânından olduğu için Lehistan'da seviliyordu. 1578'de «III. Sigismund» unvanıyla Lehistan kralı olan bu zat, 1592'de de aynı zamanda İsveç kralı oldu. 1604'e kadar hem Lehistan, hem İsveç kralı olarak saltanat sürdü. Lehistan ve İsveç taçlarının birleştiği bu 1592 yılı, aynı zamanda Lehistan devletinin Türk tâbiiyetinden ayrıldığı yıldır. Şu

hâlde Lehistan'da Türk metbûluğu tam 20 yıl sürmüştür. Bu devlet XVII. asırda da bazan Türk tâbii sayılabilecek derecede hukukî vesikalara imza koymuşsa da, 1572-1592 arasında Türkiye'nin Lehistan-Litvanya'da kurduğu nüfuz, bir daha elde edilememiştir. 1668'e kadar Lehistan-Litvanya, İsveçli Wasa hânedânında kalmıştır.

Almanya, Dîvân'ın tuttuğu Sigismund yerine Arşidük Maximilian'ı Lehistan krallığına namzet olarak ileri sürmüş, fakat bu üçüncü seçimde de Dîvân'ın dediği olmuştur. Kral Sigismund, Lehistan'a parlak bir çağ yaşatmıştır. 1610'da Moskova'ya girmiş, Rusya hükümdârı olmuş, 2 yıl Kremlin'i işgal etmiştir. III. Murad'ın yâverlerinden Turgut Çavuş'un önünde taç giyen yeni Lehistan kralı, tam 6 yıl, padişahın sâdık bir tâbii oldu. Kızkardeşini Velîahd-Arşidük Maximilian'la evlendirmek istediyse de III. Murad, prensesi daha önce Erdel prensine vâdetmiş olduğunu söyleyerek bu evlenmeye müsaade etmedi (Hammer, VII, 188). Esâsında, Lehistan ile Almanya arasında böyle bir yakınlık olması, Dîvân'ın dış siyâsetine tamâmen aykırıydı. Lehistan, Rusya ile Almanya arasında bağımsız, kudretli ve tarafsız bir devlet hâlinde yaşamalıydı. İmparator II. Rudolf (1576-1612), III. Murad'a elçi göndererek oğlunun Wasa prensesi ile evlenmesine müsaade etmesi ricasında bulunduysa da, red cevabı aldı. Bunun üzerine Almanya, son çâre olmak üzere zorbalığa başvurdu. Arşidük Maximilian, prensesi almak maksadıyla, büyük bir orduyla Lehistan'a girdi. 26 haziran 1588 Krakovi meydan muhârebesinde, Türk akıncı birlikleriyle desteklenen Leh ordusu, Alman ordusunu imha etti. Almanya İmparatorluk Velîahdi, esir alındı. Bu münakaşa edilemez darbeden sonra Almanya, artık Lehistan mes'elesinden ümidini kesti.

Gerek Bathory, gerek halefi Sigismund, Leh ordusunu, Türk ordusunu örnek almak sûretiyle ıslah etmiş ve modernleştirmişlerdi. Bu ıslahat, uzun bir müddet Rusya'nın batıya doğru yayılmasına engel teşkil ettiği için, büyük tarihî ehemmiyeti vardır. Bir Türk târihçesinde : «Lehistan'da Türkler'e tâbî kralların iktidâra gelmesi, Moskova için felâket oldu» denilmektedir (T.T.K., *Belleten,* 46, 390). 1588'de Dîvân, Astırhan'ı Rusya'dan geri almak ve Ruslar'ı Hazar'ın kuzeyinden ve Volga deltasından kovmak için yeniden bir sefer açmaya karar vermiş, serdâr tâyin edilmiş, fakat işin sonu getirilmemiştir. 1604'te Sigismund, İsveç tâcını kaybetmiş, amcası IX. Carl (1604-1611), İsveç kralı ilân edilmiş, Lehistan-Litvanya ile İsveç, aynı Wasa hânedânında kal-

makla berâber, ayrılmıştır (Pîrenne, II, 498, Langer, *World History*, 412, 4). Bu sıralarda İsveç, büyük devletler arasına girmeye hazırlanıyordu. XVII. asırda bu gerçekleşti. Bu asırda İsveç, Hıristiyan Avrupa'nın demir istihsalinin %30'unu elinde tutuyordu. Danimarka ise, 1450'den beri Norveç krallığına da sâhibdi. IV. Christian (1588-1648)'ın uzun saltanatında Danimarka, orta derecede devletler arasında mühim bir mevkıe sâhib oldu ve İsveç'le rekabete başladı. Bu kral, Christiania (Oslo) şehrini kurdu. Ablası Anna, I. James ile evlenerek İngiltere ve İskoçya kraliçesi oldu (Pirenne, II, 496).

Türk-Alman Münasebetleri

1 ocak 1578'de Türkiye-Almanya sulh muâhedesi 8 yıl daha uzatıldı (1586'ya kadar). Bu muâhedenin getirdiği en mühim yeniliklerden biri, Lehistan-Litvanya'nın Türkiye'ye tâbî olduğunu Almanya'nın resmen kabûl etmesidir. Yeni tahta geçen imparator II. Rudolf, yıllık vergisini de Istanbul'a göndermiştir. Bu muâhede, 29 kasım 1591'de 8 yıl için daha uzatılmıştır (1599'a kadar), fakat 1593'te Türk-Alman harbi çıktığı için, hükümsüz kalmıştır. 16 eylûl 1591'de, Türkiye ile Lehistan arasında yeni bir tâbilik-metbûluk muâhedesi imzalanmıştır. Fakat 1593'te Türk-Alman savaşının çıkması üzerine Lehistan, resmen olmasa bile fiilen Türk tâbiiyetinden ayrılmıştır. Halbuki bu 1591 muâhedesi ile öteden beri Kırım'a verdiği yıllık vergiden başka, Istanbul'a yılda 250.000 duka (620 milyon TL.) değerinde altın ve mal göndermeyi kabûl ediyor ve ilk yıllığını da ödüyordu.

Bu devirde Türkiye, Almanya imparatorluğunu kendine tâbî bir devlet sayıyordu. Almanya imparatoru olan zâtın Avusturya arşidukası ve Bohemya kralı sıfatıyla Türk tâbii durumunda olduğu, yıllık vergi verdiği için, birçok tarihçi tarafından kabûl edilmektedir. Bunların arasında, bizzat Avusturyalı olan büyük tarihçi Hammer (VII, 40) ve modern tarihçilerden Pirenne de vardır. Ancak biz eserimizde Avusturya'yı Türkiye tâbii devletler arasında saymaktan kaçındık. Ancak birçok Avrupa devleti (Venedik, Rusya, İngiltere, Fransa) gibi Avusturya'nın da Türk üstünlüğünü tanıdığı muhakkaktır. Esâsen resmî vesikaların tetkikinden Türkiye'nin İspanya dışında hiçbir Hıristiyan devletini kendisiyle eşit saymadığı ve bu iddiasını karşı tarafa kabûl ettirdiği anlaşılmaktadır. İspanya ile savaş hâli devam ettiği ve imzalanmış bir muahede bulunmadığı için, Dîvân'ın, bu krallığı kendisiyle eşit sayıp saymadığı malûm değildir.

III. Murad, 1576 ağustosunda İmparator II. Maximilian'a gönderdiği bir nâme-i hümâyûnda, Bathory'nin Lehistan kralı seçilmesi için Leh Diet Meclisi'ne emir verdiğini, Lehliler'in diğer Osmanlı tab'asından farksız olduğunu, Almanya'nın da Lehliler'e Osmanlı tab'ası gözüyle bakmasını, aksi takdirde vaziyetin vahîm olacağını yazıyordu (Hammer, VII, 43-4). Almanya acz içindeydi. Arada sulh olmakla berâber Türkler, Budin ve Bosna beylerbeyiliklerinin sınırlarını devamlı şekilde Almanya aleyhine genişletiyorlardı. Budin Beylerbeyisi'nin Almanya'ya ait 359 köyün kendisinin olduğunu ilân etmesi ve bu köylerden vergi alması karşısında Almanya hiçbir şey yapamamıştı (Hammer, VII, 135). Bu hususu Dîvân'da Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'ya şikâyet eden Almanya Büyükelçisi'nin yanında Paşa, yâverine: «Sanıyorum ki henüz Sefîr Hazretleri Yedikule'yi ziyâret etmediler, belki görmek isterler» diyerek alay ve tehdit etmişti. Buna karşılık sınır anlaşmazlıklarında ve vuruşmalarında Türkler aleyhinde bir durum olursa da Dîvân buna karışmıyordu. Dîvân, Budin ve Bosna beylerbeyilerine, mümkin olabildiği kadar sınırlarını Almanya aleyhine genişletmelerini, fakat bunu Türk-Alman sulhunu bozmayacak ve işe Dîvân'ı karıştırmayacak şekilde yapmalarını emretmişti. Meselâ Ulama Paşa-zâde İskender Bey, Alman topraklarına yaptığı bir akında şehîd düşmüş, sipahi alay beylerinden Osman Ağa ile 430 Türk askeri esîr olmuş, fakat Dîvân bunun için Almanya ile sulhu bozmaya lüzum görmemiştir. Hoca Sâdeddin Efendi, İspanya ve Almanya düşmanı olup, Fransa, İngiltere, Lehistan gibi devletlerin desteklenmesinde büyük rol oynamıştır. III. Henri'nin Lehistan kralı yapılmasında en mühim rolü Sâdeddin Efendi oynamıştı (Hammer, VII, 141). Koca Sinan Paşa, Bathory'nin bir hareketini beğenmeyince Lehistan elçisini Dîvân'a çağırıp azarlamış, tehdid etmiş ve «Sokollu'nun Allah belâsını versin, demiştir; Lehistan krallığını efendin Bathory'ye verdi» (Hammer, VII, 142).

Bununla berâber bazan bu sınır vuruşmaları sulh için tehlikeli oluyordu. Bir defasında Almanya, Türkiye'nin harb açacağından ürkmüş, Istanbul'a Liechtenstein ve Nikolsburg senyörü Heinrich ve kardeşi Hartmann, Wilhelm von Dietrichstein, Ulrich von Starhemberg, Sigismund von Polheim, Bernhart von Lembach, Hektor von Eltz, Johann Lewenklau von Amelbeuern, Melchior Besolt'tan ve daha 60 kişiden müteşekkil bir sefâret hey'eti göndermişti. Saydığımız şahıslardan son ikisi, Türkiye hakkında bir tarih ve güzel gravürler bırakmışlardır. Bu sefâret hey'etini, Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa, İran seferine çıkmadan önce Üs-

küdar'da kabûl etmiş, Liechténstein Baronu'nu, sulhu bozmak niyetinde olmadığına ikna eylemişti. Gerek Baron, gerek kardeşi Almanya'ya dönemeden ecelleriyle Türkiye'de ölmüşlerdir (1585) (Hammer, VII, 176-7). 1586'da Sigetvar sancak beyi Hasan Bey, Avusturya'ya bir akın yapmış, Alman kumandanlarından Palfy bu akına cevap vermek için Budin'e kadar sokulmuşsa da 600 esîr vererek canını zor kurtarmıştır (VII, 179).

Bathory öldüğü zaman, Toskana Büyük-Dukası ve Sigismund gibi Türkiye'nin Erdel Voyvodası da Lehistan krallığına getirilmesi için Dîvân'a baş vurmuş, fakat münasib görülmemişti. Bu voyvoda, bu defa Toskana Büyük-Dukası'na dâmâd olmak istemiş, fakat İspanya nüfuzu altındaki bir devletle akrabalık münâsebeti kurması mahzurlu görüldüğünden, Dîvân, bu evlenmeye izin vermemiştir (13 ekim 1592) (Hammer, VII, 255).

Hammer, 1593 Türk-Alman savaşından önceki 20 yıl içinde İmparator'un vergi olarak Istanbul'a 1.000.000 duka (2,5 milyar TL.) gönderdiğini yazıyor (VII, 408).

Türkiye'nin Almanya ve Lehistan ile Münasebetleri Üzerinde Netice

Avrupa tarihinde bundan önce iki kral, Lehistan ve Macaristan krallıklarını şahıslarında birleştirmişlerdi. Bu defa aynı işi Almanya yapmak istedi. Lehistan'la birleşerek, Orta Avrupa'da, Manş Denizi'nden Rusya'ya kadar uzanan muazzam bir Katolik devlet yaratmak için büyük gayret sarfetti. Fakat bu gayret, Türk kudreti tarafından önlendi. Lehistan, daha iki asır için istiklâlini muhafaza etti. Lehistan'da asîller ve halkın ekserisi Türk siyâsetine taraftardı. Bu «Türk Partisi»nin başında Lehistan başbakanı Zamoysky bulunuyordu. Bu zat, Erdel prensi Sigismund Bathory'nin kızkardeşi Grisélidis, yâni Türkiye himâyesindeki bir devletin prensesiyle evliydi. Bathory, Lehistan kralı olunca, seçme Macar birliklerini bu ülkeye getirmiş ve bu kuvvetler, Müthiş İvan'ın kalabalık sürülerine karşı büyük zaferler kazanmışlardı. Bathory, Rusya'ya karşı üç sefere çıktı ve üçünde de muzaffer oldu. Bu sûretle Rusya'nın Orta Avrupa'ya sokulması, en az bir asır geciktirildi. Bu şüphesiz, Erdel'le birleşik, Türk himâyesindeki kudretli bir Lehistan'ın eseridir (Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 182-4).

Bathory'nin ölümünden sonra, Lehistan'daki «Türk partisi»'nin lideri başbakan Zamoysky, namzed olarak İsveç velîahdi Sigismund'u tuttu ve Dîvân bu prensi destekledi. Sigismund, Pro-

testan'dı; Katolik Lehistan'a gelince Katolik oldu. Babası ölünce İsveç krallığını da üzerine aldı. Fakat bu sefer Protestan İsveç'te bir Katolik kral hoş görülmedi. Lehistan krallığı bu çağda İsveç'ten daha önemliydi. Sigismund, Leh tahtını tercih etti. İsveç tahtını bıraktı. Sigismund, bir ara Almanya'ya yanaşmak istedi. Fakat Dîvân, buna şiddetle mânî oldu ve tâbii kralı, yola getirdi. Dîvân'ın eski kral Stefan Bathory'nin yeğeni olan Erdel prensi Sigismund Bathory'yi Lehistan kralı yapmaya hazırlandığını öğrenen Sigismund Wasa, derhal yola geldi ve Dîvân'a tâbiiyet ve sadakatini arzetmekte dakika geçirmedi. Zira Dîvân, Lehistan tahtını alabilmesi için, Erdel Prensi'ni, büyük bir Türk ordusuyla desteklemeye hazırlanıyordu. Eski kral Bathory'nin diğer bir yeğeni de kardinal olarak Lehistan'da bulunuyordu (Prens Andreas Bathory). Tabiî, bu zat da, Bathory hânedânının tekrar Lehistan tahtına oturmasına taraftardı. Almanlar'dan nefret eden başbakan Zamoysky de, Dîvân'ın arzusu üzerine aynı temâyülü gösterdi. Küçük asılzâdeler ve toprak sâhipleri, tamâmen Türkiye'ye taraftar bulunuyordu. Bu şartlar içinde Türk tâbiiyetinden ayrılmaya imkân olmadığını anlayan Sigismund Wasa, Almanya'ya yaklaşmaktan vazgeçti. Bu defa Erdel prensi, lalası olan Cezvit rahibi Alphonse Carillo'nun, bir İspanyol'un telkîniyle, Almanya'ya yanaşmaya kalkıştı. Hattâ Lehistan tâcı üzerine hiçbir hakkı olmadığını ilân etti. Bu, 1593 Türk-Alman savaşının sebeplerinden birini teşkil etti (Makkai, 186-7).

Türk-Rus Münasebetleri

Bu çağda Rusya demek, «Müthiş» diye anılan IV. İvan demektir. Kanlılığıyla meşhur olan Rusya'nın bu ilk çarı, yalnız 1570'te Novgorod'da sayısı tarihçiler tarafından 15.000 ilâ 60.000 tahmin edilen ahaliyi katlettirmişti (Lavisse-Rambaud, V, 744). Rusya'yı büyük-prenslikten (veya büyük-dukalıktan) —krallık safhasına geçmeden— birden çarlığa (imparatorluğa) çıkaran IV. İvan'ın bu «imparator» titri, Avrupa'da hiçbir devlet tarafından kabûl edilmiş değildi. Sâdece Rusya'da kullanılıyordu. Avrupa hükümdarları arasında ilk defa yalnız I. Elizabeth, Çar'dan ticârî imtiyazlar koparmak için onun gururunu okşayıp mektuplarında bu titri kullanmıştır (Hellert, *Atlas,* 21b). Rusya, Kazan ve Astırhan Türk hanlıklarını alıp ilk defa büyük devletler arasına girerken, Hazar'a erişmiş oluyordu. Aynı yıllarda, 1558'de de Baltık'a erişmiş ve bu deniz üzerinde Narva limanına sâhib olmuştur. IV. İvan, bu liman vâsıtasıyla Avrupa'dan silâh ve cephane

getirtip ordusuna güç kazandırmak istemiştir (Lavisse-Rambaud, V, 747). Fakat bir müddet sonra İsveç, Narva'yı Ruslar'dan almış ve Ruslar'a Baltık'ı tamamen kapatmıştır. Bathory, Lehistan kralı olunca, Müthiş İvan'la büyük bir savaşa girişmiştir. Çar, Kral'ı «Türkler'in uşağı», Kral da Çar'ı «Kırım Hânı'nın seyisi» olarak tavsif ediyor, birbirlerine bu şekilde hitâb eden mektuplar gönderiyorlardı (*Aynı Eser,* 752).

1589'dan önce yeryüzünde 4 Ortodoks patrikliği vardı. Bu patrikler, Istanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye şehirlerinde otururlar ve Istanbul'da oturan «Cihan Patriki»ni üstleri olarak tanırlardı. Dört şehir de, Türk şehirleriydi. 1586'da Antakya patriki Yuvakim, Dîvân'dan müsaade almak sûretiyle Moskova'ya gitti ve bu şehirdeki Ortodoks metropolidini (başpiskoposunu) ziyâret etti. Bu metropolit, Rusya'nın en büyük dinî şahsiyetiydi ve tabiatiyle Istanbul'daki patrike bağlıydı. 1588'de bizzat Istanbul patriki, yâni dünya Ortodoksları'nın başı olan Yeremia, Moskova'ya gitti. Bu zat, Moskova metropolidini, 5. Ortodoks patriki derecesine yükseltti. Böylece Moskova metropolidi İova, 1589 ocağında patrik ilân edildi. Ortodoks partiklerin sayısı, günümüze kadar bu 5 rakamını muhafaza etti (Ortodoks olmakla berâber Bizans kilisesinden ayrılmış bulunan Ermeni Gregoryen ve Habeş ve Kıbtî Yâkubî patrikleri hâriç). Bu tarihe kadar Lehistan'ın Ukran ırkından Ortodoks tab'asının dinî lideri olan Kiev metropolidi, Moskova metropolidine eşitti. Bundan böyle Kiev metropolidi, aşağı kademede kaldı. Rusya'da, Moskova partiğinden başka Novgorod, Kazan, Rostov ve Krutitsa (Saray) şehirlerinde zamanla 4 metropolitik daha kuruldu. Daha sonra Vologda, Susdal, Nijniy-Novgorod (Gorky), Smolensk, Riazan, Tver piskoposlukları geliyordu (gerek metropolitler, gerek piskoposlar protokol sırasına göre sayılmışlardır). Bu dinî teşkilât, Rusya tarihinde mühim bir adımdır. Zira Ortodoks âleminin, Türkiye'ye ait ülkelerden ibâret olmadığına işâret etmektedir (Lavisse-Rambaud, V, 758-9; A. N. Kurat, ***Rusya Tarihi,*** 178-9).

1587'de Rusya'nın Asya kıt'asında hiçbir toprağı yoktu. Bu yılın sonunda Urallar'ı aşarak Asya'ya ayak basan Ruslar, 1600'e kadar Sibirya'nın oldukça mühim bir kısmını işgal etmişlerdir.

1588'de İslâm Giray'ın yerine 34 yaşında han tâyin edilen II. Gazi Giray, babası Devlet Giray gibi Rusya'ya baş eğdirmiştir. Devlet Giray, Moskova'yı almış, yakmış ve halkını esîr olarak Kırım'a sürmüştü. II. Gazi Giray, Moskova sûrlarına kadar gelmişse de şehre girmemiştir. 1591'de Rusya'ya harb açan Gazi Giray Har

Çar Feodor'u birçok defa yenmiştir. 1593'te Çar sulh istemiş ve vaktiyle Müthiş İvan tarafından da ödenmiş olan yıllık vergiyi vermeyi kabûl etmiştir. Yapılan muâhedeye göre Rusya, Kırım'a yılda 10.000 altın ruble ile bir defteri dolduracak derecede çeşitli malı, vergi şeklinde ödiyecekti. Bu vergi, 1689'a kadar Kırım'a ödenmiştir.

Türk-Venedik Münasebetleri

III. Murad tahta geçince, II. Selim devrinde yapılan Türkiye-Venedik muâhedesi, 8 ağustos 1575'te yenilendi. Venedik, bu muâhedeyi elde edebilmek için, III. Murâd'a 50.000 (125 milyon TL.), Sokollu'ya 4.000 (10 milyon TL.) duka haraç verdi.

III. Murad devrinde Türk-Venedik münasebetleri oldukça iyiydi. Birkaç defa vaziyet gerginleştiyse de savaş olmadı. Padişahın gözde zevcesi Safîye Haseki-Sultan, Venedikli büyük ailelerden Baffa'ların kızı olduğu için, Venedik'e dost bir siyâset tâkıyb edilmesinde rol oynadı. III. Murad devrinde iki devlet arasındaki en ciddî hâdise, bir Türk gemisinin •Venedikli korsanlar tarafından zabtı ve içindekilerin pek fecî şekilde öldürülmesidir.

Vâdî's-Seyl galibi Ramazan Paşa, mahallî bir ayaklanmada Cezâyir'de bir kaza kurşunuyla ölüp Cezâyir'e gömülünce, adını bilmediğimiz hanımı, Paşa'nın bütün servetini ve henüz süt çocuğu olan pek küçük oğlunu alıp, yerleşmek üzere Istanbul'a hareket etmiştir. Ramazan Paşa, çok zengindi, bilhassa Vâdî's-Seyl'deki Portekiz ganimetinden payına düşen kısım, pek muazzam olmuştu. Şimdi bütün bu servet, genç hanımının elindeydi. Zavallı kadın zevcini kaybetmiş, fakat oğlunu yetiştirmek ve büyük servetinden faydalanmak için, Istanbul'a doğru yola çıkmıştı. Böyle bir gemiyi ele geçirmek, o çağda her korsanın hayaliydi. Ancak Türkiye ile Venedik sulh hâlindeydi. Türkler, Venedik gemilerine taarruz etmedikleri gibi, Venedikliler de böyle birşey yapamazlardı.

Ramazan Paşa'nın hanımının gemiye yüklediği serveti, 800.000 duka (2 milyar TL.), 400 köle ve 40 cariyeden ibaretti. Bindiği gemi, Zanta adasına uğradı. Buradaki Venedik kumandanı, hanımefendiye saygılarını sundu. Ancak gemi hamulesinin ihtişamını duyan Venedikli amiral Emmo, Kefalonya adası açıklarında, böyle bir şey beklemeyen Türk teknesine taarruz etti. Gemideki 250 Türk denizcisi, tamamen şêhîd oluncaya kadar pek üstün düşmana karşı teknelerini savundular. Tekne, Venedikliler'in

eline geçti. Paşa'nın hanımı kendini müdafaa etmek isterken vuruldu, kucağındaki oğlu da öldürüldü. 40 cariye, tecavüze uğradıktan sonra, öldürülüp denize atıldı. Bu sûretle vak'a hakkında iddiada bulunacak bir tek şâhid bırakılmamış oluyordu. Venedikliler, gemideki büyük serveti alıp tekneyi batırdılar.

Ancak Türkler tarafında tek şâhidin bırakılmamış olmasına rağmen Dîvân, hâdisenin bütün tafsilâtını öğrendi. Istanbul halkı arasında Venedik aleyhine büyük kaynaşma oldu. Halk, Venedik büyükelçisini öldürmek istedi. Safîye Haseki-Sultan, Balyoz'un hayâtını kurtardı; fakat iyice dayak yedikten sonra, Venedik Sarayı'ndan alınıp Yedikule'ye hapsedildi. Padişah yâverlerinden Hasan Çavuş, dehşetli tehditler taşıyan bir mektupla, Venedik Senatosu'na gönderildi. Senato korktu. Amiral Emmo başta olmak üzere bütün hâdiseye katılanları Hasan Çavuş'un gözleri önünde îdâm ettirdi. Emmo'nun el koyduğu 800.000 duka ile 400 köle, Ramazan Paşa'nın vârislerine, yoksa Türk Hazinesi'ne verilmek üzere Preveze Kadısı'na teslim edildi (Emmo, 400 köleyi serbest bıraktığı için, Venedik, bunların yerine başka 400 köle bulup göndermiştir). Senato, bunlarla yetinmedi. Bir İspanyol gemisinden eline geçirdiği 39 Türk esîrini, her cemîle olmak üzere Istanbul'a yolladı. Bu sûretle, Venedik için Girit'in kaybıyla neticelenebilecek bir savaş önlenmiş oldu (Hammer, VII, 192-4).

1587'de Toskana (Floransa) büyük-dukalığı, Dîvân'dan, sulh muâhedesinin yenilenmesini istedi. Dîvân, bâzı şartlar ileri sürdü. Bu şartlar dahilinde muâhede yenilendi (Hammer, VII, 195).

V

TÜRKİYE - İRAN SAVAŞI - KAFKASYA'NIN VE BATI İRAN'IN FETHİ (1578 - 1590)

İran'ın Fevkalâde Büyükelçisi Tokmak Han'ın III. Murad Tarafından Kabûlü (13 Mayıs 1575)

4 mayıs 1575'de, I. Şâh Tahmasb'ın, III. Murad'ın tahta çıkmasını tebrik etmek için gönderdiği büyük elçilik hey'eti, Üsküdar'a geldi. Şâh Tahmasb, II. Selim devrinde olduğu gibi, yeni padişah devrinde de Türkiye ile sulh hâlinde bulunmak istiyordu. Bunu te'min etmek için, çok şatafatlı bir elçilik hey'eti göndermişti (Selânikî, 140-1). Hey'etin başında, Âzerbaycan beylerbeyisi Tokmak Muhammedî Han bulunuyordu. Âzerî Türkleri'nden olan bu zat, II. Selim devrinde 16 şubat 1568 Edirne muâhedesini imzalamak için vaktiyle Türkiye'ye gelen Sadrâzam Şah-Kulu Han'ın oğluydu. Tokmak Han'ın maiyyetinde 250 kişi olup, ağırlıklarını 500 deve taşıyordu.

Rumeli beylerbeyisi Siyâvuş Paşa (müstakbel sadrâzam), 2.500 askerle İran Büyükelçisi'ni karşıladı. Paşa'nın askerinin at takımlarının madenî kısımları tamâmen altın ve gümüşten yapılmıştı. Tokmak Hân, törenle Üsküdar'dan Istanbul'a geçerken (5 mayıs), Kılıç-Ali Paşa, 30 kadırgasını saf hâlinde dizmiş ve toplarını kuru-sıkı ateşlemişti. 13 mayısta III. Murad, Tokmak Hân'ı çok büyük törenle kabûl etti.

Şâh'ın Padişah'a yolladığı hediyelerin listesi Selânikî'de vardır. Bu hediyelerin başında şâhâne bir otağ geliyordu ki, orta direği som altındı ve üzerine mücevherler gömülmüştü. Bundan başka 60 İran şâirinin dîvânı, bir *Kur'ân,* bir *Şeh-Nâme* vardı ki, baştan başa tezhipli olan bu kitapların ciltleri murassâ (mücevherli) idi. 40 halı, murassâ kılıçlar, en değerli kumaşlar, içleri pırlanta, inci, zümrüt ve yâkutla doldurulmuş 6 küçük çekmece, diğer hediyeleri teşkil ediyordu.

Bu elçilik hey'eti, Türk tarihinin en debdebeli elçilik hey'etlerinden biri olup, sunduğu hediyeler bakımından Osmanlı tarihin

de birincidir. III. Murad, Tokmak Han'a iltifat ettikten sonra Büyükelçi, Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa ve diğer vezirler tarafından şerefine verilen büyük bir ziyâfete çağırılmıştır. Tokmak Hân, 21 mayısta Istanbul'dan ayrılmıştır.

I. Şâh Tahmasb, Şâh İsmail Safevî'nin bu meşhur oğlu, 14 mayıs 1576'da 52 yıldan 21 gün eksik saltanat sürdükten sonra ölmüştür. 62 yaşını 2 ay, 20 gün geçiyordu. Yerine önce oğullarından II. Şâh İsmail geçmişse de, Şîî mezhebinden ayrılan ve Sünnî/Şâfiî mezhebine temâyül eden bu hükümdar, 1 yıl, 6 ay, 11 gün sonra ölmüş, 24 kasım 1577'de ağabeyi Mehmed Hudâbende, şâh olmuştur. İşte büyük Türkiye-İran savaşı, bu hükümdar zamanında çıkmıştır. Mehmed Hudâbende, Safevîler'den 4. İran şâhıdır. 10 yıllık bir saltanattan sonra 1578'de 55 yaşında ölmüştür. Kendisi kör olduğu için, devrinde gerçek iktidar, oğulları Hamza ve Abbas Mirzalar'ın elindeydi.

İran'a Savaş Açılması (5 Nisan 1578)

1578'in ilk günlerinde, Türk-İran sınır çarpışmaları başlamıştı. İran, Şâh Tahmasb'ın ölümünden sonra büyük bir iç kargaşalığa düştüğü için, Osmanlı beylerbeyileri, bundan faydalanmak istiyorlardı. Van Beylerbeyisi, 1578 şubatında Âzerbaycan'a girmiş, Urmîye, Hoy, Selmâs şehirlerini ve çevrelerini işgal etmişti. 5 nisan 1578'de Serdâr-ı Ekrem Vezîr Kara Lala Mustafa Paşa, Üsküdar'daki ordugâhına geçti. Bu sûretle İran'a resmen savaş açılmış oldu. Sefer Sokollu'nun büyük muhâlefetine rağmen açılmıştı. Seferin açılmasında gerçekten müessir olan, Lala Mustafa Paşa'dır ve III. Murad tarafından desteklenince, Sokollu, yalnız başına kalmıştır. Bu sıralarda Hoca Sâdeddin Efendi, Rumeli kazaskeri Kadı-zâde, Defterdâr Kara Üveys Paşa, Vezir İsfendiyâroğlu Şemsî Paşa gibi Sokollu'nun en büyük muhalifleri, Sadrâzam'ın II. Selim devrindeki nüfuzunu hayli kırmışlardı. 3. Vezir Lala Mustafa Paşa, Sokollu'nun yakın akrabâsı olmasına rağmen, muhaliflerin başında geliyordu. Van beylerbeyisi Husrev ve Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşalar gibi İran sınırı üzerindeki beylerbeyiler, Dîvân'a devamlı şekilde arîzalar gönderip, Şâh Tahmasb'ın ölümünden dolayı dünyanın ikinci devleti ve Türkiye'nin en büyük rakıybi olan İran'ın düştüğü iç buhrandan faydalanılmasını tavsiye ediyorlardı. Lala Paşa'nın can düşmanı 4. Vezir Koca Sinan Paşa bile, serdârlığın Sokollu tarafından kendisine verileceği ümidiyle, İran savaşına taraftardı. III. Murad eniştesi Sokollu'ya karşı o derecede teveccühsüzlük göstermeye başlamıştı

ki, artık herkes ihtiyar sadrâzamın fazla iktidarda kalmayacağını anlamıştı. Bunu kavrayan Lala Mustafa ve Koca Sinan Paşalar, İran seferine çıkıp büyük fütûhâtta bulunduktan sonra Istanbul'a dönmek ve Dîvân'ın başına geçmek istiyorlardı. İran serdârlığını almak için, iyi bir asker olan Lala Paşa ile kötü bir asker olan Sinan Paşa arasında büyük bir mücâdele başlamıştı. Daha kıdemli, daha liyakatli olması ve daha müessir söz söyleyebilmesi dolayısiyle serdârlık (başkumandanlık), Lala Paşa'ya verildi. Ancak Sokollu'ya dayanan Sinan Paşa, işin peşini bırakmadı ve İran'ın ikinci bir cepheden daha vurulmasının hayırlı ve münasib olacağını iddia ederek, o da Safevîler üzerine bir serdârlık kopardı. Şöyle ki : 9 mayıs 1577 tarihli Dîvân emrinde, İran'a kuzeydoğuda ve kuzeybatıda olmak üzere iki cephe açılacağı, birine Mustafa Paşa'nın, diğerine Sinan Paşa'nın serdâr tâyin edildikleri bildiriliyordu. Erzurum'dan Kafkasya'ya yürüyecek olan Osmanlı ordusuna Mustafa Paşa, Bağdad'dan Irâk-ı Acem'e yürüyecek olan orduya da Sinan Paşa kumanda edecekti. Bu sûretle iki kumandan da muzaffer olsa bile, Istanbul'a döndükleri zaman birbirlerinin karşısına dikilecekler ve sonunda iktidar gene ihtiyar Sokollu'da kalacaktı. Sokollu'nun gayesi buydu. Erzurum (Kuzeydoğu Anadolu), Diyâr-ı Bekr (Güneydoğu Anadolu), Karaman (Konya) beylerbeyileri ile bâzı Rumeli sancak beyleri (Silistre vs), Mustafa Paşa'nın emrine verilmişti. Dulkadır (Maraş), Haleb, Şehr-i Zor (Kerkük) ve Bağdad beylerbeyileri ile Hudâvendigâr (Bursa), Teke (Antalya), Bolu, Rumeli'nden Ohri, Avlonya ve Yanya sancak beyleri de Sinan Paşa'nın emrindeydi. Serdârlardan Mustafa Paşa'ya Istanbul'dan 5.000, Sinan Paşa'ya ise 3.000 asker veriliyordu. İşâret edilen beylerbeyileri, bütün askerleriyle berâber, Anadolu konaklarında, serdârlara katılacaklardı.

Ancak bu plân tatbik edilemedi. İki serdâr, daha Istanbul'da iken birbirlerine girdiler. Lala Paşa ağır bastı. Sinan Paşa, daha harekete geçmeden serdârlıktan azledildi. Lala Paşa'nın tek başına İran üzerine yürümesi kararlaştırıldı. 8.000 askerle Istanbul'dan hareket edecek olan Mustafa Paşa'ya yolda askerleriyle Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dervîş Paşa, Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşa, Van beylerbeyisi Husrev Paşa, Dulkadır beylerbeyisi Ahmed Paşa, Haleb beylerbeyisi Bosnalı Mehmed Paşa, Karaman beylerbeyisi Güzelce Mehmed Paşa katılacaktı. Kırım hânı Mehmed Giray da, Kuzey Kafkasya üzerinden inerek sefere iştirak edecekti. Özdemiroğlu Osman Paşa, serdâr yardımcısı (kurmay başkanı) olarak, Lala Mustafa Paşa'nın yanında bulunacaktı. Serdâr, daha Istanbul'da iken yukarıda anılan beylerbeyilere birer nâme gön-

derdi; ilk emirlerini ve ne şekilde toplanacaklarını bildirdi. İran'a tâbî Gürcistan ve diğer Kafkas hükümdarlarına mektup yazıldı ve Osmanlılar'a tâbî olmakta acele etmeleri söylendi. *Nusret-Nâme* adıyla bu İran seferinin şehâdete müstenit bir tarihini yazan büyük tarihçi Âlî, divan kâtibi sıfatıyla Mustafa Paşa'nın maiyyetinde bulunuyordu.

Lala Mustafa Paşa, 28 nisan 1578 günü sabahı Üsküdar'dan hareket etti. Konya'ya geldi. Hazret-i Mevlânâ'yı ziyâret etti, sandukasının örtüsünün saçaklarını öptü. Büyük mutasavvıfın mânevî huzurunda *Mesnevî*'den rastgele bir sahife açtı. Bu sahifede Büyük İskender'in fütûhâtından bahsediliyordu. Bunu hayırlı bir işâret sayan Serdâr, çok sevindi. Konya'da birçok birlikler orduya katıldı. Gürcistan hükümdarlarının ikisinden de, İran tâbiiyetinden ayrılıp Osmanlı tâbiiyetine geçtiklerini bildiren mektuplar geldi.

1 temmuzda Aşkale yakınlarında Cinis köyünde ordugâh kuruldu. Burada Özdemiroğlu Osman Paşa, orduya iltihak etti. Basra ve Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliklerinden sonra Özdemiroğlu, 1576'da azılı düşmanı Sokollu tarafından azledilmiş, yerine Sokollu'nun amcasının oğlu Dervîş Paşa getirilmişti. Özdemiroğlu, Sokollu'nun şerrinden Istanbul'a gelmemiş, Diyarbakır'da kalmıştı. Lala Paşa, Özdemiroğlu'nun dostu olduğu için, İran seferinde muavin olarak onu istemiş, III. Murad da Paşa'yı serdâr yardımcılığına tâyin etmişti.

2 temmuzda Ilıca (Çermik)'da duruldu. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Sokollu Dervîş, Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Mahmud, Dulkadır beylerbeyisi Ahmed ve Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşalar, bu konakta askerleriyle orduya katıldılar. 3 temmuzda Erzurum'a varıldı. İran, savaş istemiyordu ve sulh için elçi göndermişti. Van beylerbeyisi, Serdâr, Erzurum'a gelinceye kadar elçiyi bırakmadı. Osmanlı ordusunun ağırlıklarını 400 deve katarı (dizisi) taşıyordu. 26 katarda hazine ve değerli ağırlıklar, 150 katarda cephane, gerisinde zahîre vardı (bir katarda 7 hayvan vardır).

Erzurum'da harb divânı toplandı. 3 yıl önce Istanbul'a fevkalâde büyükelçilikle gelen Tokmak Han, şimdi Âzerbaycan'daki İran kuvvetlerine başkumandan tâyin edilmiş, 30.000 Safevî Türkmen atlısıyla Türk sınırını geçerek Çıldır civarına gelmişti. Lala Paşa, Tokmak Hân'a çok ağır bir mektup yazıp er meydanına dâvet etti. Tebrîz muhâfızı Emîr Hân da, Van civarına kadar sokulmuştu. Safevîler'in Ahılkelek sancak beyi Mahmud Hân da Türk

sınırına tecavüz etmişse de, Kars sancak beyi Yusuf Bey tarafından Çıldır Gölü'nün kuzeyinde Çıldırdüzü meydan muhârebesinde yenilmiş, 1.000 ölü vererek çekilmiştir. Kuzey Âzerbaycan ve Dağıstan ise, Sünnî olduğu için, Safevî hâkimiyetinden çıkarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. «Şîrvân» denen bu ülke, Kaanûnî zamanında da geçici olarak Osmanlı hâkimiyetine alınmıştı.

20 gün Erzurum'da kalan Lala Mustafa Paşa, 23 temmuzda hareket etti. Koca Sinan Paşa'nın ağabeyi olan Mahmud Paşa, Erzurum muhâfızı olarak bu şehirde bırakıldı. 5 ağustosta Ardahan'a gelindi. Burada 3 gün kalan Lala Mustafa Paşa, 8 ağustosta hareket etti. Ordunun geçeceği yollar, birkaç gün önceden tesviye ediliyordu. Bugünlerde Van beylerbeyisi Köse Husrev Paşa, Emîr Hân kumandasındaki Safevî ordusunu bozdu. Gürcistan'ın her tarafından Osmanlı hâkimiyetini kabûl eden itâat-nâmeler geliyordu. 6 Gürcü kalesi kolaylıkla zabtedildi. Artık Osmanlı ordusu, Safevî topraklarında bulunuyordu. Tokmak Hân, Osmanlı istilâsını durdurmak için, Çıldır'a gelmişti. Lala Mustafa Paşa, bu orduyu karşılamak görevini, kendisinden daha üstün bir kumandan olan muavini Özdemiroğlu Osman Paşa'ya verdi .

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Çıldır Zaferi (9 Ağustos 1578)

Türk ordusunun öncülüğünde Ardahan sancak beyi Abdurrahman Bey ile Bayburt alay beyi Bekir Bey bulunuyordu. Bu kumandanlar, Ardahan ile Ahıska arasındaki Safevîler'e ait kalelerin çoğunu ele geçirmişlerdi. Âzerbaycan beylerbeyisi Tokmak Hân ise, yanında Gence beylerbeyisi İmamkulu Hân ve Ustaclı Kara Hân gibi kumandanlar olduğu halde, 30.000 atlı ile Özdemiroğlu'na yaklaşmıştır. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dervîş Paşa, Tokmak Hân'la temasa başlamış, ardından Özdemiroğlu Osman Paşa yetişmiştir. Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşa ile Dulkadır beylerbeyisi Ahmed Paşa da, Osman Paşa'nın maiyyetindeydi. Meydan muhârebesinin ehemmiyet derecesini her iki taraf da biliyordu. Bu vuruşma neticesinde Kafkasya ya İran'da kalacak veyâ Türkiye'ye geçecekti. Osman Paşa, kısa, fakat şiddetli bir muhârebeden sonra zaferi kazandı ve Osmanlılar'a Kafkasya yolunu açtı. 5.000 ölü ve 500 esirle binlerce yaralı veren Tokmak Hân, perişan vaziyette muharebe meydanını terketti. Osmanlı zâyiatı 7 Kürd alay beyi, 200 şehîd ve birkaç yüz yaralıdan ibâretti. Bu zafer üzerine Safevîler'e tâbî Gürcistan kralı Dawith, başkenti Tiflis'i Osmanlı istilâsına açık bırakıp, İran'a kaçtı. Kral Dawith, Şâh

Tahmasb'ın kayınpederi idi. Bu muhârebeye katılan saz şâiri Hayâlî, bu konuda yazdığı *destân*'da, zaferi kuvvetli mısrâlarla terennüm etmektedir.

10 ağustosta Ahılkelek'i alan ve Gürcistan'ın büyük kısmını ele geçiren Osmanlılar, hızlı ve mukavemetsiz bir yürüyüşten sonra Tiflis kapılarına geldiler. Bu meşhur Kafkas şehri, şimdiye kadar Osmanlı hâkimiyetine girmemişti.

Tiflis'in Fethi (24 Ağustos 1578)

24 ağustosta Osmanlılar, Tiflis şehrine girdiler. Burası Karthli Gürcü krallığının taht şehri ve Kafkasya'nın en büyük beldelerinden biriydi. Şehir, kral İran'a kaçtığı için, hiçbir mukavemette bulunmadı. Osmanlılar, büyük bir intizam içinde Tiflis'i işgal etmişler ve bütün Gürcistan'ı yol, köprü, suyolu, çeşme, cami, kale yapmak veya tâmir etmek sûretiyle imara başlamışlardı. 29 ağustosta cuma namazından sonra III. Murad Hân adına hutbe okundu. Hutbeyi okuyan Edirne Selimiye'si baş vâızı şâir Kurtzâde Vâlihî Efendi idi. Tiflis, yeni bir beylerbeyilik merkezi yapıldı ve kalesine 2.000 asker ve 100 top bırakıldı. İlk Tiflis beylerbeyisi, Bağdad beylerbeyisi Solak Ferhad Paşa'nın oğlu Kastamonu sancak beyi Mehmed Bey'dir. Mehmed Paşa, Tiflis'te kalmış, Lala Mustafa Paşa, şehirden ayrılarak ileri harekâta devam etmiştir.

Tiflis'in başkent olduğu Karthli krallığının doğusunda gene küçük bir Gürcü krallığı olan Kakheti devleti vardı. Bu Ortodoks Gürcü devletçiklerinin hepsi İran'a tâbî idi. Şimdi Osmanlılar'a geçiyordu. Karthli krallığından daha az ehemmiyetli olan bu devletçiğin kralı II. Alexandré (Osmanlı kaynaklarında : Aleksandre Hân), derhal Türk ordusunu karşıladı, Lala Mustafa Paşa'ya arz-ı tâzimât etti ve Padişah'ın sâdık bir kulu olduğunu bildirdi. Serdâr, Kakheti ülkesini, «Gürcistan beylerbeyiliği» adıyla yeni bir eyâlet hâlinde devlete kattığını ilân etti. Beylerbeyilik, eski kral Aleksandre Hân'a verildi. Pasin sancak beyi Mirza-Ali ve Şavşat sancak beyi Ahmed Beyler'in kumandasında bulunan 3.400 Türk askerini, Aleksandre Hân'ın Gürcü askeriyle birleştiren Serdâr, bu kuvvete, öncü olarak Şirvan'a hareket etmelerini emretti.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Koyungeçidi Zaferi (9 Eylûl 1578)

Eylûlün ilk günü Kakheti'yi alan Osmanlılar, ileri hareketlerine devam ettiler ve 9 eylûlde, kendilerine Şirvan (Kuzey Âzer-

baycan) yolunu kapatmak isteyen Safevî kuvvetleriyle karşılaştılar.

Emîr Hân'ın kumandasındaki Safevî ordusu, 20.000 Türkmen atlısından müteşekkildi. Tokmak Hân, İmamkulu Hân, Ensâr Halîfe, Nahcuvân valiliği verilmiş olan meşhur Kürd beyi *Şeref-Nâme* müellifi Şeref Hân, başlıca kumandanları teşkil ediyordu. Kür nehrinin Koyungeçidi mevkıinde Özdemiroğlu Osman Paşa, Safevî ordusunu karşıladı. Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dervîş Paşa, Haleb beylerbeyisi Mehmed Paşa ve Dulkadır beylerbeyisi Mustafa Paşa, Özdemiroğlu'nun maiyyetinde idiler. Özdemiroğlu, Çıldır meydan muhârebesinde olduğu gibi, Lala Mustafa Paşa'nın büyük kuvvetlerle yetişmesine lüzum kalmadan, bir iki saat içinde düşmanı bozdu. 5.000 ölü veren Safevîler, Kür nehrine can attılar. Fakat 10.000'i nehirde boğuldu. 5.000 yaralı Safevî askeri, karmakarışık hâlde kaçtı.

Çıldır zaferiyle Osmanlılar'a Gürcistan'ı kazandıran Özdemiroğlu, Koyungeçidi zaferiyle de Şirvan'ı (Kuzey Âzerbaycan) kazandırdı. Osmanlılar, Şirvan'a girdiler. Önce Şeki (Nuha), 12 eylûlde de Ereş kalesini aldılar. 8 ekime kadar Ereş'te kalan Lala Mustafa Paşa, bir haftada muazzam bir kale yaptırdı. Kaleye 100 top kondu. Şehir, Şirvan eyâletine merkez kabûl edildi. Saruhan (Manisa) sancak beyi Kaytas Bey, Şirvan beylerbeyisi oldu (Müneccimbaşı, III, 541). Şirvan'ın fethi Istanbul'da büyük sevinç yarattı. Çünki burası büyük ekseriyetle Sünnî Türkler'le meskûn tarihî bir ülkeydi. Büyük şâir Bâkî :

Bi-hamdi'llah ki yârî kıldı ferr-î baht-ı sultânî
Müyesser/eyledî Bârî Ta'âlâ feth-i Şirvân'i

diye başlayan gazel-i müzeyyel ile bu fethi terennüm etti ***(Dîvân,*** **S. N. Ergun nş., 202).**

Şirvan'ın batı kesimi alınmıştı. Şimdi ülkenin doğu tarafları, Hazar Denizi kıyıları kalıyordu. Bütün Şirvan halkı, Sünnî Türkler, Osmanlılar lehine Safevîler'e, yâni Şiî Türkler'e baş kaldırdılar. Bu, Osmanlılar'ın fütûhâtını son derecede kolaylaştırdı. Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa ve Kafkasya Fâtihi Özdemiroğlu Osman Paşalar, büyük sevinçle Hazar'ın yeşil sularını seyrettiler. Bakû dâhil, bütün Şirvan kıyıları Osmanlılar'ın eline geçti. Şimdi ya güneye, Güney Âzerbaycan'a (merkezi Tebrîz), ya kuzeye Dağıstan'a doğru gitmek îcâb ediyordu. Her ikisi de Türk ülkeleriydi. Ancak Dağıstan Sünnî olduğu için, orası tercih edildi. Ülkenin güneyinde, Hazar üzerinde bulunan Demirkapı (Farsça : Derbend,

Arabca : Bâbu'l-Abvâb) şehri, ilk hedefti. Ülkenin merkezi olan Demirkapı, tarihî, büyük bir Türk şehriydi.

Mustafa Paşa, Dağıstan'a geçmeden önce, Şirvan'da sayım yaptırdı. Ülkenin yıllık vergisinin 25 milyon akça (1.250.000.000 TL.) olduğu anlaşıldı. Bunun bir milyon akçası (50 milyon TL.) Bakû petrollerinden alınan vergiydi. Gümüş-zâde Mustafa Çelebî, Şirvan defterdârı oldu. Şirvan sayımını, sonradan paşa olan meşhur tarihçi ve şâir Dal Mehmed Çelebî yaptı. Avlonya alay beyi Ebû-Bekir Bey, Bakû sancak beyi oldu. Şirvan'la Dağıstan birleştirilerek büyük bir beylerbeyilik (120.000 km^2) teşkil edildi. Başına, vezirlik pâyesiyle Özdemiroğlu Osman Paşa getirildi. Serdâr-ı ekremler, sefer müddetince padişaha mahsus salâhiyetleri kullanabildikleri için, Lala Mustafa Paşa da, pek eski dostu ve Kafkasya'nın gerçek fâtihi olan Özdemiroğlu'nu vezirliğe yükseltmişti. Bu sûretle birkaç ay içinde Kafkasya'da 4. beylerbeyilik teşekkül etmişti. Diğerleri Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya 1.000.000 akça (50 milyon TL.) tahsisatla verilen Tiflis, Aleksandre Hân'a verilen Gürcistan (Kakhetiya) ve 80.000 akça ile Haydar Paşa'ya verilen Sohum (Abhazistan) beylerbeyilikleriydi. En büyükleri ve mühimleri, Şirvan beylerbeyiliği idi.

Şirvan beylerbeyiliği çok kritik bir makamdı. Büyük Osmanlı ordusu çekilir çekilmez Şâh'ın mühim kuvvetlerini buraya göndereceği muhakkaktı. Onun içindir ki bu makamı Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dervîş ve Haleb beylerbeyisi Mehmed Paşalar kabûl etmemişlerdi. Büyük teşebbüs sâhibi olan ve mes'uliyetten korkmayan Özdemiroğlu, bu makamı kabûl etti ve bu cesâreti ona sadâret yolunu açtı. Özdemiroğlu'na 2.000.000 akça (100 milyon TL.) yıllık tahsisat verildi. Kaytas Paşa, 700.000 akça tahsisatla Ereş'te oturup Şirvan'ı idâre edecek, fakat Demirkapı'da oturan Özdemiroğlu Osman Paşa'dan emir alacaktı. Şirvan 16, Dağıstan ise 6 sancağa ayrıldı. İlkine «Şemahı Beylerbeyiliği», ikincisine «Derbend Beylerbeyiliği» dendi. Her ikisine birden «Şirvan» tâbir edilip başına Özdemiroğlu geçirildi. Paşa'ya 3.000'i Yeniçeri, gerisi tımarlı sipahisi ve başka sınıflardan olmak üzere 14.000 asker, 66 top, 180 sandık cephane bırakıldı. Sancak beylerine de küçük birlikler verildi. Kafkasya, bu kuvvetlerle Safevîler'e karşı savunulacaktı. Zira Lala Mustafa Paşa, Erzurum'a çekilmeye hazırlanıyordu. Ekim ayı gelmişti. Kafkasya'da kalacak askerin 6 aylık maaşı peşinen ödendi.

Tam 2 ay içinde (9 ağustos-8 ekim) Osmanlılar, Ermenistan (Revân), Arrân, Karabağ ve Nahcuvân dışında kalan bütün Gü-

ney Kafkasya'yı ve Kafkas Dağları'nın kuzeyinde kaldığı için Avrupa kıt'asında sayılan Dağıstan'ı Safevîler'den fethetmişlerdi. Bol nüfuslu, zengin, Sünnî Türkler'in ekseriyette bulunduğu bu ülkelerin büyüklüğü 174.000 km^2'yi buluyordu. Halkın Sünnî olması ve Şiî Türkler'in, Safevîler'in hâkimiyetinden nefret etmesi, Özdemiroğlu'nun 31 gün arayla iki meydan muhârebesinde Safevî ordusunu ezmesi, bu başarıyı sağlamıştı. Yemen ve Habeşistan'ı devlete kazandıran Özdemiroğlu, bu defa hakkıyla vezir olmuş ve «Kafkasya Fâtihi» unvanını kazanmıştı. Lala Mustafa Paşa'nın, rekabet hissine kapılmaksızın, kendinden daha üstün bir asker olan Özdemiroğlu'nu tutmasını ve kullanmasını bilmesi de övülmeye değer. Ancak bu büyük fütûhatı, dünyanın ikinci devleti olan İran Türk imparatorluğu, Safevîler, kabûl etmiş değillerdi. Bu ülkeleri elde tutmanın, fethetmekten daha mühim bir iş olduğu belliydi. Yeni fethedilen toprakların kuzeybatısında Kırım Hanlığı'nın toprakları başlıyordu. Daha kuzeyde, Ruslar'ın yavaş yavaş nüfuz ettikleri Türk, Moğol ve Kafkas kabîleleri vardı.

Lala Mustafa Paşa, 8 ekimde Ereş'ten Erzurum'a hareket etti. Özdemiroğlu, Bakû ile Ereş arasındaki Şamahı'ya gitti. Kafkas serdârı olarak, muhtemel Safevî taarruzlarını, bu merkezî mevkide karşılayacaktı. 16 ekimde, Dağıstan'ın kuzeydoğusuna sahib olan Sünnî/Şâfiî mezhebinden Gazikumuk kabîlesinin şamhalı Çoban Hân, Safevî tâbiiyetinden çıkıp Osmanlı tâbiiyetine girdiğini ilân etti. Bu sûretle Dağıstan'ın bugünki merkezi olan Mahaçkale ve çevresi, Hazar kıyıları, Osmanlılar'a bağlanmış oldu. Çoban Hân'ın yeğeni Tucalav Bey'in kızı, XVI. asrın en güzel kadınlarından biri olarak tarihe geçmiştir. Özdemiroğlu, bu prensesi babasından istedi ve evlendi. Bu hanım o kadar güzeldi ki, sonradan Istanbul'a gelince şâirler «Dağıstan Güzeli» diye hakkında şiirler yazıp bestekârlar şarkı bestelediler. Bu Dağıstan prensesi, Özdemiroğlu ile 7 yıl kadar evli kalmış, paşa ölünce III. Murad'ın müsaadesiyle Bosna beylerbeyisi Hasan Paşa ile evlenip Bosnasarayı'na, imparatorluğun öbür ucuna gelin gitmiştir.

11 kasımda bugünki Kütayis ve Poti çevresindeki İmerethi ve Guria Gürcü prensleri de Osmanlılar'a tâbî olduklarını bildirdiklerinden, Gürcistan'da devlete katılmadık hiç bir toprak kalmadı. Lala Mustafa Paşa, Erzurum yolundayken merkezi Çıldır olmak üzere yeni bir eyâlet ihdas edip beylerbeyi olarak Mustafa Paşa'yı tâyin etti. Bu beylerbeyilik, Gürcistan'dan bir parça ile bugünki Kars vilâyetinin bâzı topraklarını içine alıyordu.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Birinci Şamahı Zaferi (11 Kasım 1578)

Safevîler'in Şirvan'a girebilmeleri için, Kür ırmağını geçmeleri icab ediyordu. Onun içindir ki Özdemiroğlu Osman Paşa, Tuna nehri üzerindeki ince filonun küçük bir örneğini bu ırmak üzerinde yaptırmak istedi. Alelacele 5 gemi yapıldı. Fakat filonun tamamlanmasına vakit kalmadan Safevîler, Kür'ü güneyden kuzeye doğru geçip Şirvan'a girdiler. 25.000 kişilik Safevî ordusunun başında, eski Şirvan beylerbeyisi Urus Hân bulunuyordu. Sâlyân'da Kür'ü geçen Safevîler, hızla kuzeybatıya çıkıp Şamahı önlerine gelmişlerdi. Özdemiroğlu Osman Paşa, 14.000 askeriyle burada bulunuyordu. Diğer taraftan Gence beylerbeyisi İmamkulu Hân'ın kumandasındaki 15.000 kişilik başka bir Safevî ordusu, Ereş'e geldi. Burada da o anda yanında ancak 300 asker bulunan Kaytas Paşa bulunuyordu. Genç bir beylerbeyi olan Kaytas Paşa, imdat kuvvetlerini beklemeden düşmanı karşılamak tedbirsizliğinde bulunduğu için küçük birliği imha edildi, kendi de şehîd düştü. Sancak beylerinden Abdurrahman Bey esîr oldu. Safevîler, Ereş'e girip Sünnîler'i katliâm ederlerken 700 kişilik bir Osmanlı kuvveti yetiştiyse de, Safevîler tarafından perişan edilerek Şamahı'ya kaçtı. Şimdi yanında Aleksandre Hân da bulunan Osman Paşa'ya sıra gelmişti. Osman Paşa'nın 14.000 kişilik ordusu yenildiği takdirde, Osmanlılar'ın henüz birkaç ay önce fethetmiş oldukları Kafkasya'da tutunmalarına imkân yoktu.

Böyle bir Safevî taarruzu bekleyen Dîvân-ı Hümâyûn, Kırım Hânı'na Özdemiroğlu'nun imdadına yetişmesi emrini vermişti. Bu sıralarda 26 yıldan beri Kırım tahtında bulunan Hammer'in «Moskova Fâtihi» (VII, 94), Türkler'in Moskova'yı fethettiği için «Tahtalan» dedikleri I. Devlet Giray Hân ölmüş, 1577'de yerine büyük oğlu «Semiz» diye anılan II. Mehmed Giray Hân getirilmişti. Mehmed Giray Hân, kalgay (velîahd) olan kardeşi Âdil Giray'ın kumandasındaki bir Kırım ordusunu Kuzey Kafkasya yolundan harekete geçirdi. Âdil Giray'a, kardeşlerinden müstakbel Kırım hanı Gazi Giray, Şakay Mübârek Giray'la Mehmed Giray Hân'ın oğulları Murad ve Saâdet Giraylar da refakat ediyordu. Atlı olan Kırım ordusu, 15.000 kişiydi. Azak (Rostov) sancak beyi Mehmed Bey'in kumanda ettiği 300 Yeniçeri ve 10 toptan müteşekkil bir Osmanlı birliği de Kırım kuvvetlerine katılmıştı. Ayrıca Dîvân, Çerkes, Abaza ve bütün Kuzey Kafkasya kabîle beylerine, gönüllü olarak Osman Paşa'nın imdadına gitmeleri için emir yazmıştı.

Özdemiroğlu ile Urus Hân, 9 kasım 1578 sabahı Şamahı'da karşılaştılar. Safevîler'in kesin üstünlüğüne rağmen çok kanlı bir meydan muhârebesi oldu. 9 ve 10 kasım günleri iki taraf da netice alamadı. 11 kasım sabahı yeniden başlayan muhârebe Osmanlılar'ın aleyhine gelişirken, ikindi vakti Âdil Giray'ın Kırım kuvvetleri yetişti. Birkaç saat sonra meydan muhârebesi, Osmanlılar'ın kesin zaferleriyle bitti. 15.000 ölü, 10.000'e yakın esîr veren Safevîler'den ancak birkaç bin yaralı kaçabildi. Başkumandan Urus Hân ve oğlu Dede Hân, esîr düştü ve Ereş halkına yapılan katliâma karşılık başları vuruldu. Özdemiroğlu, Kalgay Âdil Giray'a, Kür ırmağının bütün kuzeyini Safevîler'den temizleme emrini verdi. Güneybatıya inen Âdil Giray, Sâlyân'a girdi ve Urus Hân'ın zevcesi, güzellikleriyle meşhur kızları ve hazînesi, Kırımlılar'ın eline düştü.

Şehîd düşen Kaytas Paşa'nın yerine Özdemiroğlu, Piyâle Bey'i —paşalıkla— Ereş beylerbeyiliğine getirdi. Birinci Şamahı zaferinden sonradır ki Lala Mustafa Paşa, 21 kasımda kışı geçirmek üzere büyük Osmanlı ordusu ile Erzurum'a vardı. Ereş-Erzurum arası 44 günde geçildi.

İkinci Şamahı Meydan Muharebesi (27 Kasım 1578)

Birinci Şamahı hezimetinden sonra Safevîler, büyük ordularını Şirvan'a geçirip prestijlerini kurtarmaya mecbur oldular. Bu ordunun ismen başkumandanı, Safevî imparatorluk velîahdi Hamza Mirza idi. Ancak bu prens, henüz 12,5 yaşında olduğu için gerçek kumanda Selmân Hân'ın elindeydi. Safevî kuvvetleri, 4 koldan Kür'ü kuzeye doğru atlamaya karar vermişlerdi. Büyük kuvvetlerin bulunduğu birinci kolordu Selmân Hân'ın, ikincisi Revân beylerbeyisi Tokmak Hân'ın, üçüncüsü Nahcuvân beylerbeyisi Kürd prensi Şeref Hân'ın, dördüncüsü de Dînever valisi Solak Hüseyin Hân'ın kumandasında bulunuyordu. Bunu haber alan Serdâr-ı Ekrem Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa ile Şam beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'ya, askerleriyle Erzurum'a gelmelerini emrettiği gibi, Bağdad beylerbeyisi Hüseyin Paşa ile Şehr-i Zor (Kerkük) beylerbeyisi Şemseddin Paşa-zâde Mahmud Paşa'ya da, Irak sınırından Irâk-ı Acem'e girip Safevîler'e ikinci bir cephe açmak emrini gönderdi. Gerçekten Bağdad beylerbeyisi Hüseyin Paşa'nın kumandasındaki Osmanlı ordusunun Kazvîn'e kadar Irâk-ı Acem'i ve İran'ın en önemli ülkelerini çiğnemesi, Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa'nın ise Revân'a yürümesi, Safevîler'e ağır birer darbe teşkil etti. Diğer

taraftan Şeref Hân'a bir mektub gönderen Lala Paşa, atalarının Osmanlılar'ın sâdık tab'ası olduğunu hatırlatarak, bu Kürd prensini Osmanlı saflarına iltihaka dâvet etmiş, Şeref Hân da bu teklifi kabûl ederek Osmanlı hizmetine girmiştir (esâsen Sünnî/Şâfiî mezhebindendi). Ancak bu olaylar cereyan ederken, ikinci Şamahı muhârebesi çoktan başlamış ve Osmanlı-Kırım kuvvetleri, pek üstün Safevî kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. *Şecâ'at-Nâme*'ye göre Safevî kuvvetleri 100.000 kişiyi buluyordu. Bu kuvvetlere 50'den fazla han ve sultan (Safevî Türkmen beylerbeyi ve sancak beyi) kumanda ediyordu. Özdemiroğlu'nun emrindeyse 14.000 Osmanlı ve Âdil Giray'ın kumanda ettiği 25.000 Kırım askeri vardı. Ancak Kırım kuvvetleri Şamahı'ya henüz varmamıştı ve Sâlyân-Şamahı yolunda bulunuyordu. Bu vazıyette meydan muhârebesini kabûl etmeyen Serdâr, Şamahı kalesine kapandı ve Lala Mustafa Paşa'dan gelecek imdat kuvvetlerini beklemeye başladı. Her hangi bir hezimet, henüz birkaç ay önce fethedilmiş bulunan Kafkasya'nın kaybıyla neticelenebilirdi. Safevîler, Şamahı muhâsarasına başladılar. Birkaç gün içinde 5.000 zâyiat vermekle berâber, muhâsaradan vazgeçmediler.

Safevîler, şehre girdiler. Osman Paşa, savunmaya devam etti. Safevîler 20.000, Osmanlılar 10.000 zâyiat vermişler, Özdemiroğlu'nun ancak 2.000 askeri kalmıştı ki, güneyden Âdil Giray'ın Kırım atlıları yetişti. Bunun üzerine Şamahı şehrinden çıkan Safevîler, Âdil Giray'ın üzerine yürüdüler. Âdil Giray, karşısına çıkan Safevî Türkmenleri'ni kolaylıkla dağıttı ve zaferi kazandığını sandı ki, pusuya yatmış olan asıl düşman kuvvetleri kendini gösterdi. Âdil Giray esîr edilip İran'ın taht şehri olan Kazvîn'e götürüldü. Yakışıklılığı, sevimliliği ve yiğitliğiyle meşhur olan Kırım Velîahdi, Kazvîn Sarayı'nda da boş durmadı. Şâh'ın hem zevcesini, hem de kızkardeşini kendine âşık etti, her iki prensesle de sevişmeye başladı. Bunu haber alan Safevîler, Kırım prensini öldürdüler. Âdil Giray o kadar iyi bir muharibdi ki, üzerine gelen Safevî hassa askerlerinden 7'sini öldürdükten sonra ancak öldürülebilmiştir. Âdil Giray, çağdaş tarihçilerin tâbîriyle «şehîd-i aşk» oldu.

Diğer taraftan Kürd prensi Şeref Hân, 7 aralık 1578'de Van'a geldi. 36 yaşında olan Şeref Hân, babası Şemseddin Hân'ın siyâsî mülteci olarak bulunduğu İran'da, Türkmen beylerinden Kayıtmış Bey Musullu'nun kızından doğmuştur. Kaanûnî, 43 yıl önce Bitlis'teki Osmanlılar'a tâbî Şeref Hânlar prensliğini ilga etmiş, Bitlis'i sancak olarak ilhak etmişti. Şimdi Lala Mustafa Paşa, Şeref Hân'a tekrar Bitlis hânlığını veriyordu.

Âdil Giray'ın Piyâle Paşa ile berâber esir düşmesi üzerine Özdemiroğlu, çok müşkil vaziyette kalmıştır. 2.000 Kırım atlısının şehîd olduğu bu Şamahı muhârebesinde geri kalan Kırımlılar, Âdil Giray'ın kardeşi ve yeğenlerinin kumandasında Kırım'a gitmişlerdir. Piyâle Paşa, bir müddet İran'da esir kaldıktan sonra Semerkand'a kaçmış, Doğu Türk Hâkanlığı'nın yardımıyla 9 nisan 1582 de Istanbul'a dönmeye muvaffak olmuştur. Doğu Türk Hâkanı İskender Hân, Piyâle Paşa ile berâber, elçisi Abdullah Hân'ı da III. Murad'a yollamıştır.

Bir avuç askerle kalan Özdemiroğlu Osman Paşa, Şamahı'yı savunamayacağını anlayınca, Şirvan'ı (Kuzey Âzerbaycan) Safevîler'e bırakıp Dağıstan'a, Demirkapı'ya (Derbend) çekilmiştir. Burası çok müstahkem bir kale olduğu için, savunulması çok daha kolaydı. 7 ocakta Şamahı'dan hareket eden Özdemiroğlu, 12 ocak 1578 günü Demirkapı'ya gelmiştir. Demirkapı kalesinde 100 Osmanlı askeri vardı. Şamahı bozgununu duyan Demirkapı halkı, Safevî korkusundan bu 100 askeri kale dışına çıkarıp kalenin kapısını kapatmıştı. Özdemiroğlu birkaç bin askerle gelince, halkı tehdid ederek kale kapılarını açtırmış ve içeri girmiştir.

Safevîler, Şirvan'a beylerbeyi olarak 10.000 askerle Mâzenderân beylerbeyisi (umumî valisi) Mehmed Hân Dulkadırlı'yı göndermişlerdir. 1155 yıllarından beri Şirvan ve Dağıstan'da hüküm süren Şirvan-Şahlar'ın son mümessili Ebû-Bekir Mirza (Paşa), bu sıralarda Özdemiroğlu'nun maiyyetindeydi. Fakat Osmanlılar'ın Şirvan'ı kendisine vermeyip ilhak etmelerine kızgındı. Halkın hânedânına sâdık olduğundan bahsedip Osman Paşa'dan bir mikdar kuvvet almışsa da, Şirvan'da Safevîler'e yenilmiştir. Bu Ebû-Bekir Mirza, I. Devlet Giray Hân'ın kızlarından bir Kırım prensesi ile evliydi. Babası Burhân-ı Ali-Sultan ve amcası Mehmed Paşa, vaktiyle Kaanûnî'nin hizmetinde bulunmuşlardı. Şirvan-Şahlar, Sünnî idi.

Ebû-Bekir Mirza'nın zâten ümitsiz olan teşebbüsünden sonra, Erzurum'dan Lala Mustafa Paşa gelmedikçe, Şirvan'ın Safevîler'den alınamayacağı anlaşıldı. Üstelik Safevîler, baharı beklemeden, diğer bir deyişle Lala Mustafa Paşa yetişmeden, Gürcistan'ın anahtarı olan Tiflis'i de almak istediler. 30 mart 1579'da Tiflis muhâsarası başladı. Lala Paşa, Erzurum'dan ancak 11 temmuz 1579'da hareket etti. Serdâr-ı Ekrem, çeşitli eyaletlerden gelecek askeri beklemiş ve çok gecikmişti. Fakat temmuz başında Erzurum'da 100.000 kişilik büyük bir Osmanlı kuvveti toplanmıştı. Erzurum'a gelenler arasında Anadolu (Kütahya) beylerbeyisi Câfer Paşa,

Şam (Suriye) beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa (iktidarının son aylarını yaşıyan Sadrazam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu), eski Lahsâ beylerbeyisi İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa, eski Basra beylerbeyisi Rıdvan Paşa da vardı.

1578 Yaz (Temmuz-Eylûl) Harekâtı

Serdâr-ı Ekrem, Özdemiroğlu'ndan önce, çok daha yakında bulunan ve 30 marttan beri şiddetli muhâsara altında olan Tiflis'e imdat gönderdi. Ancak bu kuvvetler, muhâsara hattını yaramadılar, üstelik Safevîler tarafından hırpalandılar. Safevî ordusunun başında bulunan İmamkulu Hân'ın 15.000 askeri vardı. Fakat birtakım Gürcü gönüllüleri de Safevîler'le işbirliği yapıyordu. Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın, Tiflis beylerbeyisi olarak kaleyi savunması, tarihin ünlü savunma muhârebeleri arasında sayılır. 1.800 askeri olan Mehmed Paşa, temmuz sonlarında ancak 700 askerle kalmış, fakat kaleyi vermeyi aklından geçirmemiştir. Atlardan sonra eşek, kedi ve köpekler kesilip yenmiş, kale içinde bir köpeğin 2.000 akçaya (100.000 TL.) satıldığı görülmüştür.

1579 yazında Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, Akdeniz seferine çıkmamış, 60 kadırga ile Batum'un kuzeyindeki Poti (Türkçe : Faş) limanına gelmiş, burada bir kale yaptırmış, 26 temmuzda bu kaleyi tamamlamıştır. Diğer taraftan 26 temmuzda büyük ordusuyla Kars'a gelen Kıbrıs Fâtihi, ertesi gün Kars kalesinin inşâsına başlamıştır. 1555'ten beri tâmir görmemiş olan kale, harâbe hâlindeydi. Lala Mustafa Paşa, bu kaleyi yeniden ve eskisinden daha büyük bir şekilde yaptırmıştır. Paşa, askeri teşvîk için, sırtında küfeyle taş ve toprak taşımıştır.

Osmanlı imdat kuvvetlerinin yaklaştığını duyan İmamkulu Hân, 1 ağustosta Tiflis muhâsarasını kaldırdı. 124 gün süren bu muhâsarada Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa, çok büyük gayret ve cesâret gösterdi. Bütün maiyyeti ve askeri teslim olmak için kendisini tazyik ettikleri halde bu baskıya dayandı. İleri gidenleri gizli veya alenen öldürttü. Tiflis'te yiyebilecek hiçbir şey kalmamıştı. Suda yüzen böcekler bile yenmişti. Mehmed Paşa'nın kahvaltısı, 12 dirhem bulamaçtan ibâretti. Paşa, 50.000 duka (125 milyon TL.) tutan ve babası Ferhad Paşa'dan kalan miras olup bütün varlığını teşkil eden servetini tamamen askerine dağıtmıştı. Muhâsaranın kaldırıldığının ertesi günü, 2 ağustosta, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın kumandasındaki Osmanlı ordusu Tiflis'e geldi. Mehmed Paşa ve 700 askeri açlıktan

bitkin bir halde kale kapısına çıktılar. Mehmed Paşa, ağlıyarak Mustafa Paşa'nın boynuna sarıldı.

Diğer taraftan 27 günde Kars kalesi inşaatı bitti (23 ağustos 1579). Yapılan sûr 5.000 zirâ (3.500 metre), hisar ve hendeklerin toplamı 40.000 zirâ (27 km.) idi. Bu Kars kalesi inşaatı Türk tarihinin en parlak eserlerinden biri olarak kaydedilir. Çünki 27 günde tamamlanmıştır.

Dağıstan cephesine gelince, 27 ağustosta Azak sancak beyi Mehmed Bey, 10.000 askerle Demirkapı'ya gelip Özdemiroğlu ile birleşti. Ardından Kırım Hânı Mehmed Giray geliyordu. Mehmed Bey, Hazar Denizi'nde ilk Osmanlı deniz kuvvetini kurmakla görevlivdi. Özdemiroğlu, Dîvân'a, Hazar'da, merkezi Demirkapı (Derbend) olmak üzere bir donanma teşkili lüzumundan bahsetmiş, Dîvân da bu hususta Özdemiroğlu'na tam salâhiyet vererek, Mehmed Bey'le berâber 20 reîs (kaptan), levend, topçu, mühendis, mimar, usta, kereste, katran, kürek vesair her türlü malzemeyi yollamıştı. Esâsen amiral (bahriye sancak beyi) olan Mehmed Bey, Türkiye'nin ilk «Hazar Denizi Kaptanı» olmuştur. Bu kaptanlık, Özdemiroğlu'ndan emir almakla berâber, Kapdân-ı Deryâ'ya değil, doğrudan doğruya Dîvân'a bağlanacaktı (Süveyş ve Tuna kaptanlıkları gibi). Özdemiroğlu, Mehmed Bey'in rütbesini yükselterek amirali paşa yapmıştır (bahriye beylerbeyisi =oramiral).

17 eylûlde Dulkadır beylerbeyisi Mustafa Paşa, Kars'a gidip Serdâr-ı Ekrem'le birleşmek üzere Tiflis'ten ayrılmıştır. 46 gün şehirde kalan Mustafa Paşa, berâberinde Mehmed Paşa ile 700 askerini de almıştır. Çünki bunların artık kale bekleyecek hiçbir gücleri kalmamıştı ve dinlenmeye muhtaçtılar. Çerkes Kasım Bey, 500 askerle Tiflis'te bırakılmıştır. Fakat bu kadarcık bir kuvvetin Tiflis'i tutamayacağı anlaşılınca, önce eski Lahsâ beylerbeyisi İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa, sonra Şam beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa, asker ve mühimmatla Tiflis'e yollanmış, Hacı Bey-zâde Ahmed Paşa, Tiflis beylerbeyisi yapılmıştır. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Rıdvan Paşa da, Ahmed Paşa'nın yanına muavin olarak verilmiştir (Rıdvân Paşa, ağabeyi Behrâm Paşa'nın yerine bir müddet önce Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi olmuştu).

Bu müddet içinde Lala Mustafa Paşa, askerî harekât yerine Kars'ın imarıyla uğraştı. Kars kalesini parlak bir şekilde bitirmekten doğan cesâretle, yepyeni bir şehir kurmaya başladı. 22 eylûlde, XVI. asır Türk medenî gücünün derecesini gösteren bu eser de bitti. Bu büyük imar hamlesinde şehirde bir çırpıda 5 ca-

mi, 2 köprü, beylerbeyi sarayı, bir medrese, bir mektep, bir kışla, hamamlar, konaklar vs. yapıldı. Camilere III. Murad'ın (şimdi Evliyâ Camii), Lala Mustafa Paşa'nın, Behrâm Paşa'nın, Mahmud Paşa'nın ve Yeniçeri ağası İbrahim Ağa'nın adları verildi. Aynı zamanda Kars çevresindeki Ani ve Kağızman gibi kasabalar da, daha küçük ölçüde imar ve ihyâ edildi.

1579 Sonbahar (Ekim-Kasım) Harekâtı

Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa, Serdâr-ı Ekrem'in emriyle, 3-4 ekim 1579 gecesi Kars'tan Revân'a hareket etti. Bu, Tokmak Hân'a karşı yapılan bir akın hareketiydi. Karaman (Konya), Rûm (Sıvas) ve Diyâr-ı Bekr beylerbeyileri de Câfer Paşa'nın yanında idi. Akına çıkan kuvvet, 30.000 atlıdan müteşekkildi. 6 ekimde Osmanlılar, Revân'a geldiler. Tokmak Hân, şehri bırakıp güneye çekildi. 20.000 esir alan Osmanlılar, bölgeyi tahrib ettiler.

Câfer Paşa, Revân'da iken, Kırım hanı II. Mehmed Giray, 7 ekimde Demirkapı'ya gelip Serdâr Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa ile buluşmuştur. Dîvân, Kırım Hanı'na bu defa Kafkasya'ya bizzat gitmesi emrini vermişti. Esâsen Mehmed Giray Han da, İranlılar'dan kardeşi ve velîahdi Kalgay Âdil Giray'ın intikamını almak istiyordu. 26 temmuzda Kırım'ın taht şehri Bağçesarayı'ndan hareket eden ve 80.000 atlıdan müteşekkil olan Kırım ordusu, 2 ay, 12 günde Demirkapı'ya varmıştır. Özdemiroğlu, Han'ı Demirkapı dışında karşılamıştır. 11 ekimde, Özdemiroğlu'nun kuvvetleriyle birleşen Kırım ordusu, Demirkapı'dan hareket etmiştir. Hedef, Şirvan'ı (Kuzey Âzerbaycan) Safevîler'den geri almaktı. Bir gün önce, 10 ekimde de Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa, 30.000 tımarlı sipahisi ve 20.000 esiri ile Revân akınından Kars'a dönmüştür. Özdemiroğlu ve II. Mehmed Giray, önce Bakû'yu almışlar, sonra Şirvan beylerbeyisi Mehmed Han'ın 15.000 Safevî atlısını bozup kendisini de öldürdükten sonra bütün Şirvan'ı istirdad etmişlerdir. Bu sûretle Şirvan'daki Safevî işgali, ancak 10,5 ay sürmüştür. Bugünlerde 12 ekimde, Istanbul'da bütün dünyayı ilgilendiren mühim bir olay cereyan etmiş, Sadrâzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa öldürülmüş, yerine 2. Vezir Ahmed Paşa sadrâzam olmuştur.

Serdâr-ı Ekrem olup, henüz Sokollu'nun ölümü ve Ahmed Paşa'nın sadrâzam olmasıyla 3. vezirlikten 2. vezirliğe yükseldiğini bilmeyen Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, 22 ekimde Erzurum kışlağına çekilmek üzere 100.000 kişilik ordusuyla Kars'tan ayrıl-

mıştır. Lala Paşa, tam 2 ay, 27 gün Kars'ta kalmıştı. Hiçbir askerî harekete girişmeyip imar işleriyle vakit geçirmesi gariptir ve Dîvân-ı Hümâyûn'da da büyük tenkidlere vesile olmuştur. Denmiştir ki, Özdemiroğlu, Lala Mustafa Paşa'nın dostu ve mahmîsi idi. Ancak bu İran seferinde üç meydan muhârebesi kazanarak devlete Kafkasya gibi büyük bir ülkeyi katan Özdemiroğlu olmuş, bunun üzerine Lala Paşa, Özdemiroğlu'nun esâsen hayli büyük olan askerî şöhretinden ürkmüştür. Kendisine Sinan Paşa'dan sonra sadâret makamını kapayacak ikinci bir rakıyb yaratmak istemeyen Lala Paşa, Özdemiroğlu'na hiçbir ciddî yardım göndermemiştir ki, daha büyük başarılar kazanmasın.

Lala Paşa'nın Kars'tan Erzurum'a hareket ettiğinin ertesi günü, 23 ekimde, Özdemiroğlu Osman Paşa ile II. Mehmed Giray Hân, Şamahı'ya girmişler ve 26 ekime kadar burada 3 gün kalmışlardır. Şamahı'dan, Ereş üzerine yürümüşlerdir. Özdemiroğlu, Şamahı-Ereş ve Lala Paşa, Kars-Erzurum yolundayken, Istanbul'dan gelen bir çavuş, 27 ekim günü Sokollu'nun öldürüldüğünü, Ahmed Paşa'nın vezîr-i âzam, Lala Paşa'nın 2. ve rakıybi Sinan Paşa'nın 3. vezîr olduğunu, Kıbrıs Fâtihi'ne resmen tebliğ etmiştir. Sokollu'nun ölümünden ancak 15 gün geçmiş bulunuyordu. Ertesi gün, 28 ekimde, Pasinler ovasında, Lala Mustafa Paşa, orduya kışlamak izni vermiş ve 1579-80 kışı için harb harekâtının bittiğini bildirmiştir. Halbuki Özdemiroğlu Osman Paşa, Serdâr-ı Ekrem'e, kendisine katılmasını, Gence'de birleşip İran'ın taht şehri olan Kazvîn'in fethedilmesini teklif etmişti. Elde hazır 80.000 Kırım atlısı da bulunuyordu. Aklı Istanbul'daki değişikliklerde olan Lala Paşa, maalesef bu teklifi reddetmiş, bunun üzerine II. Mehmed Giray Han, Serdâr-ı Ekrem olmaksızın Kazvîn üzerine, dünyanın ikinci devletinin taht şehrine yürümeye cesâret edemeyeceğini Özdemiroğlu'na bildirmiş, Kırım'a dönmek için izin istemiştir.

7 kasımda Mehmed Giray, ordusunun büyük kısmını alarak Özdemiroğlu'na veda etmiştir. Bu sırada Osmanlılar, Gence bölgesindeydiler, yâni Kür ırmağının güneyine geçmişlerdi. Özdemiroğlu, İran seferi için hem Lala Paşa'yı, hem Kırım Hanı'nı ikna etmek istemişse de, söz geçirememiştir. Yalnız II. Mehmed Giray, kardeşi müstakbel han Gazi Giray kumandasında bir Kırım birliğini Özdemiroğlu'nun emrine vermiştir. Mehmed Giray'ın oğlu Saâdet Giray da, amcası Gazi Giray'la berâber Kafkasya'da kalmıştır. Ancak kısa bir zaman sonra Saâdet Giray, Kırım birliklerinden bir kısmını alıp, babasının dâveti üzerine Kırım'a dönmüş, Özdemiroğlu'nun yanında yalnız Gazi Giray kalmıştır.

1580 Yılı Harekâtı

7 ocak 1580'de Dîvân-ı Hümâyûn'un yolladığı çavuş, Erzurum'da Lala Mustafa Paşa'ya, serdâr-ı ekremlikten azledildiğini, yerine 3. Vezir Koca Sinan Paşa'nın tâyin olunduğunu, Sinan Paşa, Erzurum'a gelinceye kadar yerine bir vekil bırakıp 2. vezir sıfatıyla Dîvân'da çalışmak üzere Istanbul'a dönmesini tebliğ etti. Bu sûretle Mustafa Paşa'nın serdârlığı 1 yıl, 9 ay, 2 gün sürmüş oluyordu. Bu, Mustafa Paşa için ağır bir darbe idi. Çünki yerine gönderilecek Sinan Paşa, can düşmanıydı ve vaktiyle Yemen serdârlığını Lala Paşa'nın elinden almıştı. Ancak Lala Paşa da, İran seferinin başında, rakîbini, Irak üzerinden açılacak ikinci cephe serdârlığından azlettirmişti. Sinan Paşa, Istanbul'da iyi çalışmış, rakîbinin bütün hatalarından faydalanarak Dîvân'ı ve padişahı, Lala Paşa'nın yerine getirilmeye ikna etmiştir. Sinan Paşa, Lala'nın hiçbir şey yapmadan Erzurum ve Kars'ta vakit geçirdiğini, kendisine serdârlık verilirse tez zamanda Şah'ı esir alacağını, zencire vurup Istanbul'a getireceğini, Dîvân önünde sorguya çekeceğini söylemiş, âdeti olduğu üzere bu çeşitten daha birçok palavra savurmuştur. Istanbul'da birtakım safdiller, Sinan Paşa'nın şarlatanlığını ve iyi bir kumandan olmadığını, şahsî menfaati için her şeyi feda edecek tıynette bulunduğunu bildikleri halde, hiç olmazsa Lala Paşa'dan fazla faaliyet gösterir ümidindeydiler.

Lala Paşa, Erzurum'da serdâr kaymakamı (vekili) olarak eski Van beylerbeyisi Husrev Paşa'yı bırakmış, derhal Istanbul'a hareket edip Dîvân'daki yerini almıştır. Sinan Paşa, Erzurum'a gelmiş, 1580 yazında Gürcistan'da biraz dolaştıktan sonra Erzurum'a dönmüştür. Lala Paşa, Istanbul'a geldikten birkaç hafta sonra Sadrâzam Ahmed Paşa ölmüş ve yerine Lala Mustafa Paşa, «vekil-i saltanat» gibi görülmemiş garip bir unvanla sadrâzam omuştur (28 nisan 1580). Sinan Paşa'nın Üsküdar'dan Erzurum'a hareket ettiği daha 3 gün olmuştu. Mustafa Paşa, sadrâzam olduğu halde bu unvanı taşıyamamış olmanın verdiği kederle, 3 ay, 9 gün sonra ölmüş, yerine Sinan Paşa sadrâzam olmuştur. 25 ağustosta en büyük rakîbinin öldüğünü ve sadrâzam olduğunu Tiflis civârında iken kendisine mülâkî olan Kapıcılar kedhudâsı Yemişçi Hasan Ağa'dan (müstakbel sadrâzam) öğrenen Koca Sinan Paşa, toplar attırarak şenlik yapmıştır. III. Murad, Lala Paşa'nın ilk iş olarak her hangi bir bahaneyle Sinan Paşa'yı ortadan kaldıracağını bildiği için, Lala Paşa'ya sadrâzam unvanını vermeyerek

Dîvân-ı Hümâyûn riyâsetine tâyin etmiş, yâni salâhiyetlerini kısmıştır. Ancak Lala Paşa, Sinan Paşa'yı ortadan kaldırabilseydi çok iyi olacaktı. Çünki ileride görüleceği üzere Sinan Paşa ve oğlu Mehmed Paşa, devletin başına çok büyük belâlar açmışlardır.

Sinan Paşa, bâzı değişiklikler de yaptı. Ağabeyi Mahmud Paşa'yı Erzurum beylerbeyiliğine, Erzurum beylerbeyisi Mehmed Paşa'yı Kars muhâfızlığına, Gürcü kralcıklarından biri iken Müslüman olup Yusuf Sinan Paşa adını alan zâtı Tiflis beylerbeyiliğine getirdi. Bu sıralarda Şâh, Kazvîn'den Revân'a, yâni Türkiye sınırına gelmişti. Bir yandan da elçisi Maksud Bey, Istanbul'da Dîvân'da sulh müzâkerelerinde bulunuyordu. Sinan Paşa, cepheye giderken Çermik konağında Maksud Bey'e rastlamış, sefiri korkutmak için Rumeli, Anadolu, Karaman, Diyâr-ı Bekr, Erzurum, Dulkadır ve Haleb beylerbeyilerinin katıldığı orduya bir manevra ve geçit resmi yaptırmıştı. Sinan Paşa, Tebriz'e gitmek niyetiyle sefere çıkmışken, bundan vazgeçmiş, Kars yoluyla Erzurum'a dönmüştür. Bu arada Kars'ı bir eyâlet merkezi yapmış ve yeni eyâletin beylerbeyiliğine, Husrev Paşa'nın dâmâdı olan Silistre sancak beyi Hızır Bey'i getirmiştir. Tebriz'e gitmekten korkan Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Koca Sinan Paşa, Kars'ta ordusuna gülünç bir manevra yaptırmıştır. Demiştir ki :

— Bu mahalde çün â'dâ (düşmanlar) ile ceng-ü perhâş ve bir türlü uğraş olmadı, bârî karşımızda olan tepeyi adû (düşman) farzedelim ve üstüne at sürelim ve herkesin alayını ve yürüyüşünü (taarruzunu) görelim!

Bu emir üzerine tepeye top ve tüfek ateşi açılarak hücum edilmiş, Sinan Paşa bizzat kılıcını çekip havaya hamleler yapmıştır (Peçevî, II, 69). Sinan Paşa'nın bu maskaralığı «hıffetine (hafifliğine) hamledilmiş»tir.

Sinan Paşa, orduyu gayesiz dolaştırdıktan sonra 9 kasım 1580'de kışlamak üzere Erzurum'a gelmiştir. Özdemiroğlu Osman Paşa, Kafkasya ve Batı İran fütûhâtına devam edebilmek için, bütün yaz boşu boşuna Erzurum'dan gelecek yardımcı kuvvetleri beklemiştir.

1581 Harekâtı

Sinan Paşa'nın aczi ve İran'ın sulh istemesi üzerine 1581'de askerî harekât, geçen yıldakinden daha da durgun bir devreye girmiştir. Bu yılın en, belki tek mühim askerî hareketi, Kırım prens-

lerinden Gazi Giray'ın akınıdır. Yukarıda söylendiği üzere müstakbel Kırım hanı olan Gazi Giray, Dîvân'ın emriyle, küçük bir Kırım atlı birliğinin başında olarak, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın maiyyetinde bırakılmıştı. 1581 yılı başlarken, Şâh Mehmed Hudâbende'nin eniştesi olan büyük Türkmen beylerinden Selmân Hân Ustacalı, mühim bir Safevî ordusuyla Kür suyunun güney kıyısına geldi. Şâh, Selmân Hân'a Şirvan beylerbeyiliğini vermişti. Şirvan, Osmanlılar'ın elinde olduğuna göre, Selmân Hân, ülkeyi Osmanlılar'dan almaya mecburdu. Bu sırada kendisine Kırım'dan yeniden 5.000 atlı gönderilen Serdâr Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa, Bakû şehrindeydi. Petrol kuyularının daha verimli kılınması ve Bakû kalesinin tâmiri gibi işlerle meşguldü. Safevîler'in Kür ırmağının güney kıyısında toplandığını haber aldı. Düşmanın toplanmasını bitirmeden, Gazi Giray'ı, Osmanlı-Kırım kuvvetleriyle bir baskın hareketine memur etti. Gazi Giray, hızla güneybatıya indi. Bir gece, sayıları 18.000'i bulan ve nehri geçmek için yeni kuvvetlerin gelmesini bekleyen Safevîler'i bastırıp bütün orduyu imha etti. Ancak 300 Safevî askeri, bu arada çıplak ve yaralı olarak Selmân Hân kaçabildi. Gazi Giray'ın bu zaferi, Şirvan'ı kurtardı (ocak 1581).

Bu kış zaferinin ehemmiyeti Istanbul'da takdir edilmiş, III. Murad, Özdemiroğlu'na, Gazi Giray'a ve maiyyetinde bulunan iki yeğenine hediyeler göndermiştir. Şâh, bu kış bozgununa çok kızmış ve Şirvan'ı ne pahasına olursa olsun Osmanlı'dan almak için, sadrâzamı Selmân Hân'ı (yukarıda anılan Selmân Hân Ustacalı değil!) memur etmiştir. Selmân Hân, büyük bir orduyla Özdemiroğlu'nun yeni tâmir ettirdiği Bakû kalesini muhâsara etmişse de, sancak beyi Ahmed Bey, kahramanca karşı koymuştur. Safevîler, Şirvan'ı alamadan ve hiçbir şey yapamadan çekilip gitmişlerdir.

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Koca Sinan Paşa'ya gelince, Yemen mes'elesinde Lala Paşa'nın tarafını tuttuğu için kendine can düşmanı bildiği Özdemiroğlu'na 1581 yılında da yardım etmeyi aklından geçirmemiştir. Özdemiroğlu, Kafkasya fütûhâtının bittiğini, Revân, Tebrîz ve Batı İran fütûhâtının zamanı geldiğini senelerden beri ileri sürüp bu iş için lâzım gelen askeri beklemişse de, hiçbir netîce çıkmamıştır. Bu sıralarda zâten imparatorluğun en iyi kumandanı şöhretini haiz bulunan Özdemiroğlu'nun askerî ünü gittikçe büyüdüğü için, Koca Sinan Paşa, rakîbinin şânına şân katabilecek en küçük bir yardımı bile düşünmemiştir. Şâh'ı esîr etmek ve zencirlere vurup Istanbul'a getirmek va'diyle yola çıkan Vezîr-i âzam, bir an evvel Istanbul'a dönebilmek için binbir mâzeret ileri sürmüş, nihâyet III. Murad'ı ikna ederek,

dönme iznini almıştır. 14 nisan 1581'de bu izni alan Paşa, 22 temmuzda Istanbul'a dönmüştür. Bu sûretle Sinan Paşa'nın serdâr-ı ekremliği, Üsküdar'dan ayrıldığı tarihten Istanbul'a dönüş tarihine kadar tam 1 yıl, 6 ay, 15 gün sürmüş, bu müddet içinde en küçük bir başarı kazanamamıştır. Son defa 5 ay, 5 gün kaldığı Erzurum'da da hiçbir iş görmemiş, bâzı geçici tedbirler almakla iktifa etmiştir. Buna göre, Haleb ve Dulkadır beylerbeyiliğini Van beylerbeyisinin emrine verip Van'a göndermiş, ağabeyi olan Erzurum beylerbeyisinin emrine de Rûm (Sıvas), Diyâr-ı Bekr, Şam (Suriye) ve Batum (Acaristan) beylerbeyilerini vermiştir. Rumeli, Bosna, Anadolu ve Karaman beylerbeyilerini yerlerine göndermiştir.

1582 Harekâtı

1582 yılı, sulh müzâkereleriyle başladı. Yeni Safevî elçisi İbrahim Hân Türkmen, 29 martta Istanbul'a geldi. Fevkalâde Büyükelçi ve Başmurahhas, Vefâ Meydanı'nda bulunan eski 2. Vezir Pertev Paşa'nın sarayına misafir edildi. 31 martta Dîvân-ı Hümâyûn'a gelip vezirlerle görüşen İbrahim Hân, 7 nisanda III. Murad tarafından kabûl edildi. İbrahim Hân'ın sulh teklifleri şöyleydi: Osmanlılar, Kafkasya'daki bütün fütûhâtlarını, yâni Gürcistan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı muhâfaza edecekler, yalnız Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) İran'a geri verilecek. Buna karşılık İran, her yıl padişaha ağır hediyeler gönderecekti. İran, bu kadarını bile, doğudan Doğu Türkleri'nin baskısı karşısında kabûl etmişti. Sinan Paşa, Şâh, Horasan'da Doğu Türk Hâkanlığı ile savaşırken İran'ı batıdan tazyik etmeyi aklından geçirmediği gibi, Özdemiroğlu'na da, bu işi yapacak asker vermemişti. Üstelik İran'ın bütün fethedilen toprakları Osmanlı'ya bırakacağı vâdiyle sulh istediğini söyleyip Erzurum'dan Istanbul'a dönme izni almıştı. İbrahim Hân'ın Şâh'ın Şirvan'ı bırakmıyacağını söylemesi üzerine III. Murad, Sinan Paşa'nın kendisine yalan söylediğini ve Istanbul'a gelmek için aldattığını anlayıp 6 aralıkta azletti. Böylece Koca Sinan Paşa'nın ilk sadâreti 2 yıl, 3 ay, 12 gün sürdü. Istanbul'a geldiği 4 ay, 15 gün olmuştu. 2. Vezir Siyâvuş Paşa, sadrâzam oldu.

İbrahim Hân, Şirvan'ın Osmanlılar tarafından bırakılmayacağını anladı ve Osmanlılar'ın yeniden savaşa girmelerinin İran için her yıl biraz daha toprak kaybıyla neticeleneceğini, onun için Şirvan'ın bırakılmasını Horasan'da (Türkistan sınırında) bulunan Şâh'a yazdı. Diğer taraftan Safevîler, Gürcistan'da da Gürcüler'i Osmanlılar aleyhine kışkırtmaktan geri durmuyorlardı. Bu

sıralarda Sokollu ailesinden ve Lala Mustafa Paşa'nın yeğeni olan Mehmed Paşa, Haleb'den Erzurum'a, Sinan Paşa'nın ağabeyi Mahmud Paşa'nın yerine getirildi. Gürcistan'daki Safevî tahriklerini yatıştırmak için Gürcistan'a gelen Mehmed Paşa, Çıldır eyâletini Mustafa Paşa'dan alıp eski Tiflis beylerbeyisi Yusuf Paşa'ya, Tiflis'i de Ömer Paşa'ya verdi. Bu işler, 1582 eylûlünde oldu.

Diğer taraftan 1582 yazında Şirvan'da durum, Osmanlılar'ın aleyhine dönmeye başladı. Gerek Osmanlılar, gerek Safevî'ler, bu ülke için büyük bir mücâdeleye giriştiler. Peyker Hân, 15.000 kişilik bir Safevî kuvvetiyle tekrar Şirvan'a girdi. Gazi Giray, 3.000 Kırım atlısıyla Safevîler'i karşıladı. Fakat yanında bulunan Ebû-Bekir Mirza, eski Şirvan velîahdi olduğu halde kendisine alelâde bir kumandan muâmelesi edildiği için, Sünnî olmasına rağmen, Safevîler'in safına geçti. Bunun üzerine Gazi Giray, ric'at emri verdi. Fakat atı bir ağaca tosladı ve yere düştü. Kırım prensi, ağabeyi Âdil Giray gibi, Safevîler'e esîr oldu. Gazi Giray, büyük bir kumandan, kahraman bir asker olduktan başka, şâir, bilgin, birkaç dil konuşur, birkaç saz çalar genç bir prensti. Türk bestekârlarının en büyüklerinden biridir. Bu hasletlerine meftun olan İran imparatorluk velîahdi Hamza Mirza, Gazi Giray'a çok ikram etti ve Safevî hizmetine girmesi için çok dil döktü. Fakat prensi ikna edemeyince, Alamut (Kahkaha) kalesine yolladı. Cengiz Hân'ın 16. kuşaktan torunu, birkaç yıl bu kalede kaldı. Esîr düştüğü zaman 28 yaşındaydı.

Bir müddet sonra Gazi Giray'ın yanına Alamut kalesine bir yoldaş daha geldi. Bu, şâir ve tarihçi olan Osmanlı sancak beylerinden Dal Mehmed Bey (mahlası : Âsafî) idi. Mehmed Bey, sonradan Alamut'a sevkedildi ve 3 yıl kadar burada kaldı. Bu sûretle Özdemiroğlu, en değerli iki kumandanından ve Ebû-Bekir Mirza'dan mahrum kalmış oluyordu. Şirvan, Safevîler tarafından işgal edildi. Özdemiroğlu, ülkeyi geri almak için Erzurum'dan veya Kırım'dan kuvvet gelmesini beklemek üzere, Demirkapı'ya çekildi.

Özdemiroğlu, Dîvân'daki liyakatsiz vezirlerin ve kendisini kıskanan serdârların oyuncağı olduğunu anlamıştı. Doğrudan doğruya padişaha müracaat etmeye karar verdi. III. Murad'a uzun bir arîza yazdı ve bu arîzayı, sancak beylerinden Budak Bey'le gönderdi. Budak Bey, Demirkapı'dan Kefe'ye geldi. Kefe'den gemiye binip Istanbul'a vardı ve paşasının arîzasını III. Murad'a sundu. Özdemiroğlu, Dîvân'ı ve sadrâzamı atlayarak padişaha başvurmakla şahsını büyük bir tehlikeye atmış oluyordu. Ancak

bunu göze almıştı. III. Murad, paşanın yazdıklarına ehemmiyet vermezse, Özdemiroğlu, kendisini çekemeyen vezirler tarafından asgarî ceza olarak azledilirdi. Fakat III. Murad, işin vehâmetini ve mes'elenin ehemmiyetini kavradı. Kafkasya durumunun bütün tafsilâtını öğrendi. Kırım'daki Kefe beylerbeyiliğinde büyük bir Osmanlı-Kırım ordusunun toplanması ve Özdemiroğlu'nun emrine girmek üzere hareket etmesi için, sadrâzama, Kırım hânı II. Mehmed Giray'a ve diğer ilgililere emir verdi.

Istanbul'dan 3.000 Yeniçeri ve başka Kapıkulu kuvvetleri Kefe'ye sevkedildiği gibi, Sıvas beylerbeyisi Haydar Paşa, Niğbolu, Köstendil ve Silistre sancak beyleri, tımarlı sipahileri ile Kefe'ye geldiler. Kırım Hânı da mühim bir atlı birlik verdi. Bunlar, Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa'nın kumandası altında birleşti. Dîvân, Câfer Paşa'ya ayrıca 8.600.000 akça (430 milyon TL.) göndermişti. Câfer Paşa, Kerç Boğazı'nı geçerek Kırım'dan Kuzey Kafkasya'ya atlamış oldu. Azametli Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarından ilerleyerek, 80 günde Demirkapı'ya geldi (24 kasım 1582). Azak Denizi kıyılarından Hazar kıyısındaki Demirkapı'ya (Derbend) yapılan bu çetin askerî yürüyüş, Osmanlılar'ın Kafkasya'daki vaziyetini kurtardı. Câfer Paşa, Demirkapı'ya vardıktan 12 gün sonra, Sadrâzam Koca Sinan Paşa, III. Murad tarafından azledildi.

Sinan Paşa'nın azline sebep, III. Murad'ı, Istanbul'a dönebilmek için, Şâh'ın her türlü sulh şartlarını kabûle hazır olduğunu söyleyerek aldatmasıdır. Istanbul'a gelip, müstakbel III. Mehmed'in Osmanlı tarihinin en muhteşem düğünü sayılan sünnet düğününe de katılan Şâh'ın elçisi İbrahim Hân Türkmen'in ifâdesi, Sinan Paşa'yı tamâmen yalanlamıştır. III. Murad, mes'eleyi tahkik ettirmiş ve İbrahim Hân'ın, Sinan Paşa'nın arzusu üzerine Şâh tarafından Istanbul'a gönderildiği anlaşılmıştır. Halbuki paşa, elçiyi Şâh'ın kendiliğinden, savaşa kudreti kalmadığı için gönderdiğini söylemişti. Bu ağır sahtekârlığa rağmen Paşa'nın azledilmekle kalıp başının vurulmaması hayrete değer. Böyle bir şey olsaydı, Türk tarihi bakımından çok hayırlı neticeler verirdi. Çünki bundan sonraki bahiste görüleceği üzere Paşa ve oğlu, devletin başına büyük belâlar açmışlardır. Sinan Paşa, rüşvet, gasıp, ganimet ve miras gibi yollarla akıl almaz büyüklükte bir servet elde etmişti. Müşkil durumda kalınca bu servetin bir kısmını devlet mekanizmasının oynak yerlerinde bulunanlara dağıtmak ve felâketten kurtulmak yolunu tutturmuştu. Yaptığı bunca hatâ ve ihânete rağmen hayâtını muhafaza edebilmesinin sebebi budur.

1583 Bahar Harekâtı

Dîvân, Özdemiroğlu'na Kırım'dan gönderilen yardımın Kafkasya fütûhâtını elde tutmak için belki yeteceğine, fakat İran'ı sulha zorlayamıyacağına inanmıştı. Yeni bir serdâr-ı ekrem tâyin etmek ve doğuya büyük bir ordu göndermek îcâb ediyordu. 28 mart 1583'de Ferhad Paşa, vezâret (mareşallik) verilerek serdâr-ı ekrem yapıldı ve Üsküdar'da başkumandanlık ordugâhına geçti. Sadrâzam Siyâvuş Paşa, kendi sefere çıkmamak için, Ferhad Paşa'ya serdârlık vermişti. Paşa, daha 3 ay önce Yeniçeri ağalığından Rumeli beylerbeyisi olmuştu. Yerine Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa, Rumeli beylerbeyisi ve eski Erzurum beylerbeyisi Rıdvan Paşa da Anadolu beylerbeyisi oldu. Ferhad Paşa, 10 nisanda Üsküdar'dan hareket etti. 60.400 askeri, 10.000 inşaat işçisi, 300 topu vardı ve Erzurum'da bu kuvvetlere yeniden birlikler katılacaktı (Hammer, VII, 107). Bu sıralarda, Tiflis müdafii Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa Erzurum ve Kubâd Paşa-zâde Süleyman Paşa da Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliklerine getirildi.

Ordu Üsküdar-Erzurum yolundayken, 5 ay önce Kefe'den büyük takviye kuvvetleri almış olan ve mevsimin gelmesini bekleyen Özdemiroğlu Osman Paşa da harekete geçti. Paşa'nın hedefi, Şirvan'ı geri almaktı. Gence beylerbeyisi İmamkulu Hân, 50.000 kişilik bir orduyla, Özdemiroğlu'nu karşılamaya hazırlanıyordu. Safevî öncüsü, 8.000 kişiden müteşekkil olup, Rüstem Hân'ın kumandasında idi. Bu üçüncü kuvvet Şamahı ile Nuha arasında Şâburân kasabasının yakınlarında Niyâzâbâd'da Silistre sancak beyi Yâkub Bey'in birliğiyle karşılaştı. İlk defa Asya'da savaşan ve şimdiye kadar Avrupa'da savaş görmüş olan Yâkub Bey, Safevî Türkmen atlılarını, Hıristiyan süvarilerine kıyas ederek, birliğinin sayı bakımından çok nisbetsiz olmasına rağmen taarruza geçti. 24 nisan 1583 Niyâzâbâd meydan muhârebesinde Yâkub Bey bozuldu ve şehîd düştü. Safevî kılıcından kurtulabilen Rumeli tımarlı sipahileri, Demirkapı'ya can attılar. Osman Paşa, emrine muhâlif olarak taarruza geçen alay beylerini şiddetle cezalandırdı. 28 nisanda Demirkapı'dan ayrılarak, Niyâzâbâd zaferiyle mânevî gücleri iyice yükselmiş bulunan düşmanın üzerine doğru yürümeye başladı.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Meşaleler Zaferi (11 Mayıs 1583)

İki ordu Şirvan'ın kuzeyinde, Samur ırmağının (ki Şirvan ve Dağıstan ülkelerini ayırır) güneyinde, Kuba şehri civarında Bila-

sa ovasında karşı karşıya geldi. Bu büyük meydan muhârebesini Osman Paşa kazanırsa Şirvan'ı geri alacak, İmamkulu Hân kazanırsa Safevîler, Şirvan'ı muhâfaza ettikten başka, belki Osmanlılar'ın Dağıstan ve Gürcistan fütûhâtı da tehlikeye girecekti. Safevîler 50.000 Türkmen atlısından müteşekkildi. Osmanlılar'ın sayısı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Fakat Safevîler'e göre hayli az sayıda oldukları anlaşılmaktadır. 8 mayısta iki ordu karşı karşıya gelip meydan muhârebesi başladı ve Özdemiroğlu Osman Paşa, askerî dehâsına rağmen ancak 11 mayısta kesin netîceyi alabildi.

Osmanlı sol kanadında Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa, sağ kanadında Sıvas beylerbeyisi Çerkes Haydar Paşa vardı. Serdâr Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa orta kanadda idi. Osmanlı ordusunun önüne 30 top dizilmişti. Safevî orta kanadında başkumandan ve Şirvan beylerbeyisi İmamkulu Hân, sağ kanadında Niyâzâbâd gaalibi Rüstem Hân, sol kanadında da Osmanlı hizmetinden çıkan son Şirvanşahlar velîahdi Ebû-Bekir Mirza bulunuyordu. Bu büyük meydan muhârebesine «Meşaleler Savaşı» denmesinin sebebi, 2. günün (9-10 mayıs) gecesi iki tarafın muhârebe meydanını aydınlatmak için meş'aleler yakmalarıdır. Bu gece meş'alelerin aydınlığında pek kanlı bir vuruşma olmuş, fakat netîce alınamamıştır. İki taraf da son derece yorgun olduğu için, muhârebenin üçüncü günü sâkin geçti. Dördüncü gün Osman Paşa taarruza başladı ve düşmanı bozdu. İmamkulu Hân :

— Bre kanda gidersiz? Şâh'ın çöreğini kendinize harâm mı edersiz? diye bozulmuş askerini durdurmaya çalışmışsa da bir faydası olmamıştır.

Böylece Osman Paşa, Safevîler'e karşı 4. ve en büyük meydan muhârebesini kazanmıştır. Bu muhârebede Safevîler 11.000 ölü, 3.000 esîr ve onbinlerce yaralı vermişlerdir. Bunun üzerine Safevîler, Şirvan'ı boşaltmışlar ve ülke tekrar Osmanlılar'a geçmiştir. Şirvan, takriben bir yıldan beri Safevîler'de idi. Osmanlı zaferinin neticesi Şirvan'ın istirdâdıyla bitmemiş, şimdi «Ermenistan» denen Revân eyâleti de —ki bir Türk ülkesiydi ve Ermeniler küçük bir azınlıktan ibâretti— Osmanlı fethine açılmıştır. Birkaç gün Şâburân'da kalan Özdemiroğlu, 3 haziranda 5. defa olarak Şamahı'ya girmiştir. Ertesi gün Şamahı kalesinin temellerini attırmış ve 1 ay, 14 günde, 20 temmuzda kale inşaatını tamamlamıştır. Bu muazzam kalenin etrafına derin bir hendek kazılmış ve hendek, Pirsagat çayının suyuyla doldurulmuştur. Osman Paşa, Amasya sancak beyi Mustafa Bey'i Şamahı beylerbeyisi yapmış ve kaleye ağır toplar yerleştirmiştir.

Revân'ın Fethi (15 Ağustos 1583) ve 1583 Sonbahar Harekâtı

Diğer taraftan Serdâr-ı Ekrem Vezir Ferhad Paşa, 10 nisan 1583'te Üsküdar'dan kalkarak Erzurum'a, oradan 12 temmuzda 100.000 askerle Kars'a geldi. Bu sırada Özdemiroğlu, çoktan Meşale Savaşı'nı kazanmıştı. Ferhad Paşa, ağustos başlarında, Revân şehrine girdi. Meşale Savaşı'ndan sonra Revân beylerbeyisi Tokmak Hân, şehri boşaltıp gitmişti. Onun için Ferhad Paşa bu büyük Türk şehrine savaşmaksızın girdi. Ferhad Paşa, Revân'da iken Özdemiroğlu, 3 ay, 13 günden beri bulunduğu Şamahı'yı 16 eylûlde terkederek Bakû'ya geldi; petrol kuyularının ıslahı ve işletilmesi işleriyle uğraştıktan sonra, ekim ayında, Demirkapı'ya gitti.

Ferhad Paşa, Revân'da bir hayli kaldı ve büyük bir kale inşa ettirdi. 4 eylûlde başlanan bu kale 1 ay, 14 günde, 18 ekimde bitti. 51 kulesi olan kaleye 53 büyük top kondu. Revân yeni bir eyâlete (bugünki Ermenistan) merkez yapıldı. Hızır Paşa, 900.000 akça (45 milyon TL.) yıllık tahsisatla beylerbeyi oldu. Hızır Paşa'ya 5.601 ve Revân serdârı olarak muhtemel bir Safevî taarruzunu karşılamak üzere eyâlette bırakılan ve vezirlik rütbesi verilen Cağaloğlu Sinan Paşa'ya 8.000 asker verildi. Bu birliklerin yıllık masrafı, sefere katılan ve mesleği maliyecilik olan büyük tarihçi Âlî'ye göre 51.440.034 akça (2.575.000.000 TL.) idi ki, İran savaşının neye mal olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. Ferhad Paşa, eyâletin muhâfazasını Van beylerbeyisi Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'ya ve Revân beylerbeyisi Hızır Paşa'ya bırakarak, kasımda, kışlamak üzere Erzurum'a çekildi. Bağdad ve Şehr-i Zor (Kerkük) beylerbeyilerine de, Safevîler'in bütün kuvvetlerini kuzeyde toplayamamaları için, Irak sınırında akın hareketleri yapmaları emri verildi. Diğer taraftan Şâh, Tebrîz'e, Türkiye sınırına gelmişti. Güney Âzerbaycan'da Osmanlılar'ın elinde bulunan Hoy kalesi, Mora sancak beyi Ali Bey'in kumandasında 8.000 asker ve 200 topla tahkîm edilmiş ve Tebrîz üzerinden gelecek bir Safevî taarruzuna karşı tedbir alınmıştı. Revân'ın düşmesinden sonra Aras ırmağının kuzeyinde İran'ın elinde Karabağ ve Nahcuvân kalmıştı ve buraları, hattâ Güney Âzerbaycan, Osmanlı istilâsına açıktı. Gürcistan'da her hangi bir Safevî tahrikine karşı da, Erzurum beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa, 8.000 askerle Batum civarına geldi. Tiflis beylerbeyisi Ömer Paşa da buradan alınarak yerine Pasin sancak beyi Mirza-Ali Bey getirildi. Mirza-Ali Paşa az sonra öldüğü için, Safed sancak beyi Balcı Hasan Bey, Tiflis bey-

lerbeyisi oldu. Eski Gürcü krallarından Simon'un 17.000 askerle yaptığı ayaklanma da, Anadolu (Kütahya) beylerbeyisi Rıdvan Paşa tarafından bastırıldı. Diğer taraftan, sulh müzakerelerinden hiçbir netîce alınamayınca, yıllardan beri Istanbul'da bulunan Şâh'ın fevkalâde büyükelçisi İbrahim Hân Türkmen, önce Erzurum'a, sonra Van'a gönderildi.

Diğer tarafdan Serdâr Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa, 21 ekim 1583'te Demirkapı'dan ayrıldı. Kırım üzerinden Istanbul'a dönecek, dinlenecek ve yeni tâlimat alacaktı. Yerine serdâr kaymakamı (vekili) olarak Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa'yı bıraktı. Özdemiroğlu, sadrâzam tâyin edilmek üzere III. Murad tarafından Istanbul'a çağırılmış, fakat başkente gelirken yolda —aşağıda açıklanacak olan— Kırım mes'elesini halletmekle görevlendirilmişti. Kuzey ve Güney Kafkasya'nın gerçek fâtihi olan ve artık bu ülkelerde Osmanlı hâkimiyetini askerî dehâsının mahsûlü bulunan zaferler, azim ve sebatıyla kuran Osman Paşa, müsterih olarak Istanbul'a dönebilirdi. III. Murad, Osman Paşa'nın devrin en büyük adamı olduğunu tamâmen takdîr etmişti. Ölümüne kadar paşayı sadâret mevkiinde bırakması bunu gösterir. III. Murad, paşayı o derece takdîr ediyordu ki, daha sadârete getirmeden, kedhudâsı Ferhad Ağa'ya beylerbeyi (orgeneral) rütbesiyle paşalık verdi.

Özdemiroğlu'nun Demirkapı-Istanbul Yolculuğu ve Kırım'da Yaptığı İşler (21 Ekim 1583-28 Haziran 1584)

Özdemiroğlu'nun Demirkapı-Istanbul yolculuğu tam 8 ay, 8 gün sürdü. Paşa, Demirkapı'dan Hazar kıyılarını kuzeye doğru tâkıyb ederek Terek ırmağına çıktı. Kasım ayında bu ırmağı geçti. Kafkas Dağları'nın heybetli kuzey yamaçlarını tâkıyb ederek Kuban ırmağı kıyılarına geldi ve buz tutmuş olan bu ırmağı da geçti. Kerç Boğazı'nı atladı, Kerç şehrinde Kırım yarımadasına ayak bastı. Oradan güneydoğuda, bir Osmanlı beylerbeyilik merkezi olan ve Kırım Hânı'na ait bulunmayan Kefe şehrine indi. Kırım hanlığının merkezi Bağçesarayı'na gitmedi.

Dîvân-ı Hümâyûn, 1577'den, 7 yıldan beri han olan ve «Semiz» lâkabıyla anılan II. Mehmed Giray'dan memnun değildi. II. Mehmed Giray, Tahtalan Devlet Giray Han'ın 18 oğlunun en büyüğü olup, bu sıralarda 50 yaşına yaklaşmıştı. 14. Kırım hanı idi. Dîvân'ın kendisinden memnuniyetsizliğinin sebebi, Özdemiroğlu'na yardım olmak üzere ikinci defa Kafkasya'ya gitmesi emrini al-

dığı hâlde, birtakım mâzeretler ileri sürerek bu emre itaat etmemesi, bir Osmanlı vezirinin maiyyetine girmek istememesi ve Kafkasya'ya Giray hânedânından prenslerin kumandasında küçük birlikler göndermekle iktifa etmesiydi. Osman Paşa da han'dan memnun değildi. Esâsen vaktiyle Kafkasya'ya gelen II. Mehmed Giray'ın, Özdemiroğlu'nun ısrarlarına rağmen fazla kalmadan çekilip gitmesi dolayısıyla, iki devlet adamının arası açılmıştı. Hân, Özdemiroğlu'nun Kefe'ye, Kırım taht şehrinin yanı başına geldiğini öğrenince kendisini Bağçesarayı'na dâvet etmek üzere oğullarından birini gönderdi. Bir suikastden korkan Osman Paşa, dâveti kabûl etmedi. Bunun üzerine Paşa'nın aleyhinde bir maksatla Kırım'a geldiğine kanaat getiren II. Mehmed Giray, 40.000 atlı ile Osmanlı beylerbeyilik merkezi olup gerçekte Kırım hanlığına nezâret eden Kefe şehrine geldi. Osman Paşa, kale kapılarını kapattırdı ve 37 gün muhâsaraya dayandı. Artık Mehmed Giray, devlete baş kaldırmış oluyor ve âsî durumunda bulunuyordu.

II. Mehméd Giray, 17 kardeşinden Âdil Giray 1579'da Kazvîn'de Safevîler tarafından öldürülünce, kardeşlerinden Alp Giray'ı kalgay (velîahd) yapmıştı. 1584 başlarında, yâni Osman Paşa, Kefe'ye gelirken de, «nûreddinlik» adıyla bir ikinci velîahdlik makamı ihdas etti. Kırım tarihinin ilk nûreddini olarak kardeşlerinden Saâdet Giray'ı ilân ettiyse de, bu ilân hükümsüz kaldı. Zira bu sırada Özdemiroğlu Osman Paşa, Dîvân'dan aldığı emir üzerine II. Mehmed Giray'ın hanlıktan düştüğünü bildirmiş ve bütün hanlığa bu husûsu ilân etmişti. Hanlıktan düştüğünü kabûl etmeyen II. Mehmed Giray, Özdemiroğlu'na baş eğdirmek ve sonra Dîvân'ı şu veya bu yolla ikna ederek tahtında kalmak istiyordu. Osman Paşa, Han'ın ordusuna mukavemet edemeyeceğini bildiğinden, Dîvân'dan acele yardım istemişti. Dîvân, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'ya derhal Kefe'ye gitmek emrini verdi. Osman Paşa, 5.000 askeriyle Kefe'yi savunmakta devam ediyordu. Osman Paşa, kalgay (velîahd) olan Alp Giray'ı (II. Mehmed Giray'ın kardeşlerinden) han ilân ettiği için, Mehmed Giray'ın askerlerinin bir kısmı ayrılmış, bir kısmı çok şevksiz bir şekilde muhâsaraya devam etmiştir. Mehmed Giray, bu yüzden Kefe'yi düşürememiştir.

Kefe muhasarasının 37. günü, ufukta Kılıç-Ali Paşa'nın kumanda ettiği, 10.000 asker yüklü 35 kadırga göründü. Bunun üzerine II. Mehmed, muhasarayı kaldırıp Kefe'den ayrıldı. III. Murad, Mehmed Giray'ın kardeşlerinden İslâm Giray'ı han tâyin etmişti. Pâdişah fermânı okununca, herkes ve bu arada Özdemiroğlu'nun han ilân ettiği Kalgay Alp Giray, II. İslâm Giray'a bîat et-

ti. 24 yaşında olan bu prens, 10 yıldan beri Konya'da oturuyordu. Mevlevî idi. III. Murad, Mehmed Giray'ı azletmeye karar verince, İslâm Giray'ı Konya'dan Istanbul'a çağırmış ve eline ferman verip Kılıç-Ali Paşa ile berâber Kefe'ye göndermişti. II. Mehmed Giray :

— Ben azl-i pâdşâhî ile mâ'zûl olmam; sâhib-i sikke vü hutbe bir hân-ı zî-şân iken mülk-i mevrûsumdan ferâgat bulmam, demişse de, ordusu kendisini terk etmiş ve kardeşi İslâm Giray'a sadâkat yemîni etmiştir. Bunun üzerine «hurûc ale's-sultân=padişaha ısyan» gerekçesiyle başının kesileceğini anlayan II. Mehmed, 6 at koşulan bir arabayla kaçmıştır. Özdemiroğlu, Kalgay Alp Giray'a ağabeyini tâkıyb etme emrini vermiş, Alp Giray, Mehmed Giray'ı ele geçirmiş :

— Hânların yüzü suyun nâ-merdlik ile yere döküp Kırım ocağına su kodun hey kaltabân, diyerek, *Cengiz Yasası* mûcibince yay kirişiyle boğdurtmuştur (24 nisan 1583). Alp Giray, ağabeyini kendi öldürtmeyip Osmanlılar'a teslim etseydi, onlar *Cengiz Yasası*'nı tanımadıklarından, II. Mehmed'in başını kestireceklerdi. II. Mehmed, babası ve kardeşleri gibi değerli bir hükümdardı (Peçevî, II, 90-1; Müneccimbaşı, III, 553; Solak-zâde, 607; *Künhü'l-Ahbâr;* Selânikî; Seyyid Lokmân, *Zübdetu't-Tevârîh*).

Birinci Kırım gailesini büyük bir dirayetle halleden Özdemiroğlu Osman Paşa, imparatorluğun 2. veziri sıfatıyla Kılıç-Ali Paşa ile berâber Kefe'den Istanbul'a hareket etti. 28 haziran 1584 günü Istanbul'a geldi. 1 temmuz 1578'de Erzurum karargâhında Ordu'ya katıldığından beri tam 6 yıl (bir gün eksik) geçmişti. Bu uzun müddeti, sefer hâlinde, müşkil şartlarda büyük zafer ve başarılar, 4 mühim meydan muhârebesi kazanarak geçirmiş, Kafkasya'yı, 300.000 km^2 büyüklüğünde, çeşitli milliyetlerle meskûn büyük ve pek önemli bir ülkeyi imparatorluğa kazandırmıştı (Habeşistan ve Arabistan'da vaktiyle yaptığı fütûhât toprak bakımından daha da büyük olmakla berâber, ehemmiyet bakımından Kafkasya ile ölçülemez). Şimdi, Batı İran'ı da devlete katmak azmiyle Istanbul'a gelmişti. Halk tarafından çılgınca tezahüratla karşılandı ve millî kahraman durumuna yükseltildi. Tam bir hafta sonra, 5 temmuzda, kahramanlıkları ve zaferleriyle kendisine hayran ettiği III. Murad tarafından kabûl edildi. Osman Paşa'nın babası Özdemir Paşa, III. Murad'ın büyükbabası Kaanûnî'nin şahsî dostu idi.

Büyük Türk Hâkanı, Özdemiroğlu'nu Yalı Köşkü'nde, Boğaz

ve Marmara'nın ayaklar altında göründüğü bir manzara içinde, husûsî olarak kabûl etti ve :

— Safâ geldin Osman, diye karşıladı, oturmasını söyledi. Paşa, ayakta kalmayı tercih etti. Ancak dördüncü defa oturma dâvetini alınca oturdu. Bu tarihî görüşme aralıksız 4 saat sürdü. Paşa, padişahın irâdesiyle, zaferlerini, Kafkasya'nın durumunu ve istikbalini anlattı. III. Murad, İran gibi dünyanın ikinci devleti vaziyetinde bulunan bir imparatorluktan Kafkasya gibi bir ülkeyi almanın ne demek olduğunu takdîr ediyordu. Padişah, Osman Paşa anlattıkça heyecanlanıyor ve : «Âferîn!», «Berhudâr ol, berhudâr ol Osman!», «İki cihânda yüzün ak olsun, Allah senden râzı olsun!», «Dünyâlar durdukca durasın!» iltifat ve dualarıyla sözünü kesiyordu. Paşa, Meş'aleler zaferini anlatırken padişah, belindeki murassâ (kabzasına mücevherler kakılmış) kılıcını, murassâ hançerini, kavuğundaki emsalsiz pırlantalarla süslü sorgucu çıkarıp paşaya verdi. Şimdiye kadar hiçbir kumandanın bir padişahtan böyle bir iltifat görmediğine Osmanlı tarihçileri işâret etmektedirler. Huzûrundan çıkınca, Paşa'ya muhteşem bir şekilde donatılmış bir atla, fevkalâde bir hıl'at verildi. Paşa da, Safevîler'den ganimet alıp biriktirdiği mücevher ve tarihî eşya koleksiyonunu III. Murad'a sundu. Padişahın Paşa'yı sadârete getirmeye çoktan karar verdiğini bilen vezirler, Osman Paşa'nın ayyaş, sarhoş ve esrarkeş olduğu iftirasını yaymışlar, padişahı tereddüde düşürmek istemişlerdi. Böyle bir millî kahramanı lekelemek için kampanya açılması, siyâsî ahlâkın artık iyice bozulduğunu gösterir. III. Murad, Paşa huzurdan çıktıktan sonra Dârussaâde Ağası'na şöyle demiştir :

— Bize Osman Paşa içün «keyfe mübtelâdır (esrarkeştir) ve andan gayri âlûde-i bâde-i hamrâdır (alkoliktir), vezîr-i â'zam olsa Dîvân sürmeye (hükûmete başkanlık etmeye) kaadir değildir» demişlerdi. Dört sâ'at mukaabilimde durdu. Bu kadar güftugûda (mükâlemede) anın âsârı zâhir olmadı. Mükeyyef olsa elbet alâimi zâhir olurdu. Mâ'lûmum oldu, birine ibtilâsı yokmuş!

Türk tarihinde, bu gibi iftiralarla nice devlet adamı iktidar mevkilerinden uzak tutulmuş ve nice değersiz adamlar bu mevkilere yükselmişlerdir. Bu tarihî görüşmeden 20 gün sonra III. Murad, Siyâvuş Paşa'yı azledip mâlikânesinde oturmak üzere Istanbul'dan çıkmasını irâde etti. Özdemiroğlu Osman Paşa, pek şanlı ve uzun bir askerlik hayâtından sonra, bir fânînin tasavvur edebileceği en yüksek makama çıkmıştı. Babası Özdemir Paşa'nın

ölümü üzerine onun yerine Habeşistan beylerbeyisi olmasından (1560) tam 24, vezirlik pâyesi kazanmasından (1578) ise 6 yıl geçmişti. Osman Paşa bu sırada 58 yaşında bulunuyordu.

Osman Paşa, Istanbul'da ancak 3 ay, 17 gün kalmış, 15 ekim 1584'te Kırım üzerinden Kafkasya'ya gitmek için Istanbul'dan ayrılmıştır. Bu sırada Serdâr-ı Ekrem Vezir Ferhad Paşa, Erzurum kışlağında idi. Osman Paşa, ordunun idâresini üzerine almak üzere bizzat geleceğini bildirerek, Ferhad Paşa'yı Dîvân'da çalışmak üzere Istanbul'a çağırmıştır. Özdemiroğlu'nun bu seferden gaayesi, ikinci Kırım gailesini bastırdıktan sonra İran'dan Güney Azerbaycan'ı ve bu eyâletin başkenti Tebrîz'i fethetmekti (Peçevî, II, 91-5; Solak-zâde, 607-8; Müneccimbaşı, III, 554-5).

1584-85 Kış Harekâtı (15 Ekim 1584-4 Nisan 1585)

Özdemiroğlu'nun Kırım'a gitmekten maksadı, katledilen II. Mehmed Giray Hân'ın oğulları nûreddin Murad, Safâ ve Saâdet Giraylar'ın çıkardıkları gailedir. Bu prenslerin sonuncusu, amcasının saltanatını gayrimeşru saymış ve Kırım tahtının vârisi olduğunu iddia etmiştir. Bu, devlete açık bir isyân demekti. 1584 temmuzunda etrâfına topladığı 10.000 kişiyle Bağçesarayı'nı muhâsaraya kalkışacak derecede cesâret bulan Saâdet Giray'ın isyanını bastırmak, İran savaşının selâmeti bakımından şarttı. Çünki ancak huzûr içinde bulunan bir Kırım, İran cephesine büyük kuvvetler gönderebilirdi (*Mühimme,* LIII). Sadâret kaymakamı olarak Istanbul'da 2. Vezir Mesih Paşa'yı bırakan Özdemiroğlu, bu gayeyle 15 ekim 1584'te Istanbul'dan ayrılmıştır. Halk kendisine, diğer serdârlara yapılmayan muhteşem tezahürat yapmıştır. Harîmî Çavuş, Özdemiroğlu'nun hareket ettiği gün Istanbul'u şöyle tavsif ediyor :

Şöyle dolmuşdû sokaklar îçi â'm-û hâsdan
İğne atsan yêre düşmez kesret-î eşhâsdan

Üsküdar'da son hazırlıklarını yapan Özdemiroğlu, 2 kasımda buradan hareket edip, 18 aralıkta Kastamonu'ya geldi. Bosna beylerbeyisi Ferhad Paşa, bu sırada Kefe'ye çıkmış bulunuyordu. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa da 24 ekimde Sinop'a gelmişti. Donanmay-ı Hümâyûn'da, üç beylerbeyi kumandasında kara askeri ve topçu kuvveti vardı. Ancak ne Donanma'nın, ne de Özdemiroğlu'nun Kırım'a gitmesine hâcet kalmadı. Çünki II. İslâm Giray Hân ve velîahdi olan ağabeyi Kalgay Alp Giray, Ferhad Paşa ile berâber, âsî yeğenlerini yenmişler ve Kırım mes'elesi kapanmıştır.

Kırım tahtına geçemeyen Saâdet Giray'ın oğullarından biri (III. Mehmed Giray) sonradan han, diğeri kalgay (velîahd), üçüncüsü de nûreddin (ikinci velîahd) olmuştur.

15 mart 1585'te III. Murad'dan, serdâr-ı ekrem sıfatıyle İran cephesine gitmesi için hatt-ı hümâyûn alan Özdemiroğlu Osman Paşa, hareket etti. Sadrâzam, Kastamonu'da iken, Istanbul'dan 400 topun, çeşitli eyâletlerden 12 beylerbeyi ve Rumeli'nden 17 sancak beyinin, askerleriyle Sıvas'ta toplanmalarını emretmişti. Kırım Hânı ile Kafkasya'daki kabîle reîsleri de, asker göndermek emrini almışlardı. Özdemiroğlu'nun yanında, Kapıkulu askeri ile, beylerbeyi rütbesinde 12 ve sancak beyi rütbesinde 50 kumandan bulunuyordu. Özdemiroğlu, hasta olduğu için ata binememiş, tahtırevanla yol almıştır. Habeşistan ve Yemen'in cehennemî ikliminden sonra Kafkasya'nın soğuk iklîminde 6 yıl geçirmesi, Paşa'nın sıhhatini tamâmen bozmuştu.

1585 Yaz Harekâtı (1 Ağustos-20 Eylûl)

Özdemiroğlu, Sıvas'ta 200.000 askeri toplanmış buldu. Fakat bu miktarı fazla görerek 40.000'ini yerlerine gönderdi. 160.000 kişilik büyük bir orduyla 1 ağustosta Erzurum civarında umumî karargâhını kurdu. Kastamonu-Erzurum yolunun 3 ay, 23 günde alınmasına sebeb, Amasya (22 gün) ve Sıvas'ta (20 gün) fazla konaklanmış olmasıdır. Sadrâzam, Tokat'ta, Istanbul'a dönmek üzere Erzurum'dan hareket eden Vezir Ferhad Paşa (müstakbel sadrâzam) ile buluşup görüşmüştür.

Orduy-ı Hümâyûn, Erzurum'da iken, Safevîler'in elinde Alamut kalesinde mahbus olan Kırım prenslerinden Gazi Giray ve sancak beylerinden meşhur şâir ve tarihçi Dal Mehmed Bey karargâha gelmişlerdir. Her iki kumandan da, şahsî teşebbüsleriyle ve birbirlerinden habersiz Alamut gibi müthiş bir kaleden kaçıp kurtulmuşlardır. Dal Mehmed Bey, Alamut-Isfahan-Şîrâz-Basra-Bağdad-Diyarbakır yoluyla Erzurum'a gelmiş, Gazi Giray ise Alamut-Tebrîz-Van yolunu, yâni çok daha kısa bir yolu tâkıyb etmiştir. Dal Mehmed Bey'in firârı çok zahmetli olmuş ve İran topraklarında yalınayak dilenerek yolculuk etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Her iki kumandan da, Özdemiroğlu'nun çok sevdiği dostları olup, âlim ve san'atkâr adamlardı. Özdemiroğlu, Gazi Giray'a, kendisini ilk fırsatta küçük kardeşi olan II. İslâm Giray yerine Kırım hânı yapacağını vâdetmiştir.

Ordu, 10 gün Erzurum dışında kaldıktan sonra, 11 ağustosta hareket etti. Sadrâzam'ın rahatsızlığı artmıştı ve tahtırevanla

yol almakta devam ediyordu. Özdemiroğlu'nun 30 yaşında bulunan «Kara Kaytas» adındaki meşhur Arab atına binememiş olması, Ordu'da kötü tefsîr edilmişti. İnanıldığına göre Özdemiroğlu, Afrika, Arabistan ve Kafkasya'daki bütün zaferlerini bu atın üzerinde kazanmıştı ve atın kişnemesi, zafer işâreti sayılıyordu. 7 eylûlde, Âzerbaycan'da Çaldıran sahrasına gelindi. Yavuz, büyük zaferini tam 71 yıl önce burada kazanmıştı. Sadrâzam, Şâh'ı bulacağını sanıyordu. Fakat Şâh'ın 27 ağustosta Tebrîz'den ayrıldığını öğrenince üzüldü. 9 eylûlde Van beylerbeyisi Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa (müstakbel sadrâzam), 6.000 askerle Karadere konağında Ordu'ya katıldı. 20 eylûlde Sofyan (Sûfyân) şehrine gelindi. Ertesi gün, Tebrîz'in banliyölerinden Âbvâr'a varıldı. Özdemiroğlu'nun maiyyetinde iki tarihçi, Dal Mehmed Bey ile Harîmî Çavuş olduğu için, bu seferin olaylarını günü gününe ve bütün tafsilâtıyla biliyoruz.

Tebrîz'in Fethi (22 Eylûl 1585)

Nihâyet dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Tebrîz göründü. Ölüm döşeğinde olduğunu anlayan Özdemiroğlu, rahat bir nefes aldı. Günlerden beri : «Kandasın Tebrîz?» diye sayıkladığını ve Şâh İsmail'in bu meşhur taht şehrini fethetmenin Paşada bir sâbit fikir hâline geldiğini Âlî kaydetmektedir. Ordunun öncüsü (çarhacı) olan Cağaloğlu Sinan Paşa, İran velîahdi ve Şah Muhammed Hudâbende'nin küçük oğlu Hamza Mirza'nın kumandasındaki büyük Türkmen ordusunu gördü. 21 eylûl Âbvâr meydan muhârebesinde, çok zayiat vermekle berâber Osmanlılar, Safevî ordusunu püskürttüler ve ertesi sabah erkenden Tebrîz'in banliyölerini işgale başladılar. Safevîler, Osman Paşa'ya «Adıyaman» diyorlar, kendisinden çok çekiniyorlardı. Fakat buna rağmen, İran'ın en büyük şehri olan Tebrîz'i sokak sokak savunmaya karar verdiler. Tebrîz'de nüfus, asrın başlarına nisbetle mühim şekilde azalmış, 250 ilâ 300 bine düşmüştü. Bu çok zengin Türk şehrinin muhârebeyle tahrib olunmasını istemeyen Özdemiroğlu, Hamza Mirza'ya şehri teslim edip şehir dışında karşılaşmayı teklif etmişse de, babası kör olduğu için İran'ın gerçek hâkimi bulunan 19 yaşındaki Velîahd, bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Osmanlılar, Istanbul Kapısı'ndan Tebrîz'e girmiş, Safevî sokak barikatlarını top ateşiyle yıkarak Hasan Pâdşâh (Uzun-Hasan) Camii'ne kadar ilerleyip şehrin yarısını işgal etmişlerdir. Şehri, Fethoğlu Hüseyin-Kulu Sultân Uctacalı savunuyordu. Ancak 22 eylûl akşamı daha fazla dayanamayacağını anlayan Safevî askeri, Teb-

rîz'i terkedip Hamza Mirza'nın ordusuna gitmiştir. Tebrîz halkı, aman istemiş ve gece yarısına doğru şehir teslim olmuştur. Özdemiroğlu, savaşla düşen bir şehrin yağması kanun olduğu hâlde, müstakbel Âzerbaycan beylerbeyiliğinin merkezi yapmayı düşündüğü bu tarihî büyük Türk şehrine aman vermiş, fakat bu karar, Osmanlı askeri arasında memnuniyetsizlik uyandırmıştır.

Osman Paşa bu sûretle zaferlerle geçen hayâtının son fethini yapmış oluyordu. Tebrîz'in fethi, çok mühim bir başarıydı. Yavuz'un bir, Kaanûnî'nin iki defa fethettiği bu şehir, muhâfaza edilememişti. Halbuki Özdemiroğlu'nun fethettiği Tebrîz, hiç olmazsa 18 yıl, 28 gün Osmanlı idâresinde kaldı. Bu sûretle Özdemiroğlu, Tebrîz'in 4. Osmanlı fâtihi oluyordu. Ertesi gün, 23 eylûlde, Âzerbaycan'ın Osmanlı devletine bir beylerbeyilik olarak katıldığını ilân eden Özdemiroğlu, Tebrîz'i, yeni Osmanlı eyâletinin merkezi olarak seçti. Ancak ertesi 24 eylûl sabahı, ölüm döşeğinde günlük emirlerini veren Sadrâzam, Kapıkulu ocaklarından Yeniçeriler'in, kendisinin çadırından çıkamamasından cesâret alıp Tebrîz'e aman verilmesini kanuna mugayir sayarak, şehri yağmaya başladıklarını öğrendi. Bütün gücünü toplayarak derhal atına binen Serdâr-ı Ekrem, az zamanda yağmayı durdurdu. Ahalinin birçok eşyası bulunamadıysa da, bir tek Tebrîzli'nin bile kanının akmasına mânî olunması, büyük bir başarıydı. Ancak asker, yağmaya doyamamış ve istediğini bulamamıştı. Çok korktukları Özdemiroğlu'nun tekrar ölüm döşeğine dönmesini bekliyorlardı. Bu olay, Yeniçeri ocağının artık başkumandanının emirlerini dinlemeyecek derecede bozulmuş olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer.

Ertesi 25 eylûl günü Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem, Habeşistan ve Yemen ve Kafkasya ve Âzerbaycan fâtihi Özdemir Paşa-zâde Osman Paşa, büyük askerî merâsimle şehre girdi. Ertesi 26 eylûl günü, şevvâlin ilk günüydü. Sadrâzam, bütün kumandanları tarafından, hem Şeker Bayramı, hem de Âzerbaycan'ın fethi için, merâsimle tebrik edildi. Ertesi 27 eylûl de, bir cuma günüydü. Bütün Tebrîz'de, Sünnî usûlüne göre hutbe okundu ve III. Sultan Murad Han'ın adı zikredildi. Özdemiroğlu ve maiyyetindekiler, Hasan-Pâdşâh Camii'nde cuma namazı kıldılar ve şehrin Sünnî ahâlîsi de bu namaza katıldı. Yavuz Sultan Selim de, tam 71 yıl, 9 gün önce, aynı camide cuma namazı kılmıştı (Peçevî, II, 98-100; Müneccimbaşı, III, 557; Harîmî, *Gonca-i Bâğ-ı Murâd;* Dal Mehmed Bey, *Şecâ'at-Nâme;* Selânikî; Âlî).

29 eylûlde Tebrîz kalesinin inşasına başlandı. Muazzam inşa-

at bir ay sürdü. Kaleye 8.000 muhâfız kondu. Ancak Hamza Mirza, Tebrîz civarında fırsat gözlüyordu. Özdemiroğlu, Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa ile Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Mehmed Paşa'yı, Hamza Mirza üzerine gönderdi. Osmanlılar, 15 ekim günü, Neheng mevkıinde, İran İmparatorluk Velîahdi'ni buldular. Meydan muhârebesinde asıl mesleği amirallik olup kara muhârebesinden bir şey anlamayan Cağaloğlu bozuldu ve bir yarış atına atlıyarak soluğu Tebrîz'de aldı. Özdemiroğlu, Vezîr'i otağına çağırarak: «Bre korkak!» şeklinde çok ağır kelimelerle azarladı ve otağından kovdu. Neheng'de bir Osmanlı birliğinin bozulduğunu duyan Tebrîz'in Şîî Türk halkı yer yer ayaklanıp Osmanlılar aleyhine tezahürat yaptı. Bu, Tebrîzliler'in felâketi oldu. Böyle bir fırsat bekleyen ve yağma hırsıyla gözleri dönmüş olan Yeniçeriler, peşlerine diğer sınıflara mensub askeri de takarak, Sadrâzam'ın ölüm döşeğinde olmasından faydalanıp büyük şehri yağmaya ve karşı koyan halkı katle başladılar (16 ekim 1585). Müneccimbaşı'na göre 10.000 Tebrîzli kılıçtan geçirildi (III, 557). Peçevî'nin ifâdesinden (II, 101), Osman Paşa'nın, halktan ayaklananların te'dîbi emrini verdiği anlaşılmaktadır. Fakat Paşa, muhakkak ki katliâm emri vermemiştir. Bu husus, Özdemiroğlu'nun, katliâma önayak olan Yeniçeriler'i astırmış olmasıyla sâbittir.

18 ekimde asker, Özdemiroğlu'nun otağı önünde nümayiş yaparak, Tebrîz'de kışlamak istemediklerini, yerlerine dönmek istediklerini söylemişlerdir. Bu nümâyiş, Paşa'yı çok müteessir etmiş ve hastalığını şiddetlendirmiştir. Hamza Mirza, Paşa'nın sıhhatini, Tebrîz'deki casuslarıyla, günü gününe tâkıyb ve taarruz için, Paşa'nın ölmesini veya iyice fenalaşmasını bekliyordu. Özdemiroğlu, büsbütün fenalaşınca, orduda vezir (mareşal) rütbesindeki tek kumandan olan Cağaloğlu Sinan Paşa'yı, serdâr kaymakamı (vekili) ve Trablusşam beylerbeyisi Câfer Paşa'yı da Tebrîz beylerbeyisi yapmıştır. Özdemiroğlu, Câfer Paşa'ya, 3 yıl Tebrîz'i iyi idâre eder ve eyâleti elinde tutarsa, vezâret rütbesiyle Budin (Macaristan) beylerbeyisi yapacağını söylemiştir.

25 ekimde Hamza Mirza, Tebriz yakınlarına geldiği için, Serdâr Kaymakamı Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa, düşmanı karşılamaya çıktı. Osmanlı ordusunda Tebrîz beylerbeyisi Câfer Paşa, Karaman beylerbeyisi Murad Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Mehmed Paşa, Trabzon beylerbeyisi Hüseyin Paşa vardı. Meydan muhârebesi, Tebrîz'in çok yakınında, Fahusfene çayının kenarında, sabah vakti başladı. Akşama doğru, Cağaloğlu'nun kötü idâresi

ve sebatsızlığı yüzünden Osmanlılar bozuldu. Mehmed ve Hüseyin Paşalar şehîd oldu. Karaman beylerbeyisi Murad, kaçarken atından düşüp bir kuyuya yuvarlandı ve buradan Safevîler tarafından çıkarılarak esîr edildi. Müstakbel sadrâzam Murad Paşa'nın «Kuyucu» lâkabı, bu olaydan kalmadır. Cağaloğlu, Tebrîz'e can attı. Özdemiroğlu, bozgun haberi üzerine büsbütün fenalaştı. Cağaloğlu'nu 3 gün otağına kabûl etmedi.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Ölümü (29/30 Ekim 1585 Gece Yarısı)

28 ekimde Orduy-ı Hümâyûn, Tebrîz'den hareket etti. Özdemiroğlu, bir tahtırevanla naklediliyordu. Tebrîz beylerbeyisi Câfer Paşa, 8.000 asker ve birkaç yüz topla Tebrîz'de bırakıldı. Osman Paşa, Âzerbaycan'ın Osmanlılar'da kalmasını öylesine bir sabit fikir hâline getirmişti ki, Tebriz'de kalacak askerin uzun bir müddet için maaşını peşinen ve kendi parasından ödedi. Paşa'nın orduya bağışladığı miktar 10 milyon akça (500 milyon TL.) tutmaktadır ki, Istanbul'da zevcesinin oturduğu konak dışında, büyük kumandanın bütün servetini teşkil ediyordu ve bu para yalnız kendi büyük fütûhâtında elde ettiği ganimet hissesi değil, babası Özdemir Paşa'dan ve Memlûk beylerinden olan büyük babasından kalan mirastı (*Şecâ'at-Nâme;* Subhî, *Gürcistân Seferi Târîhçesi*). Haleb beylerbeyisi Okçubaşı-zâde Mehmed Paşa, Câfer Paşa'ya yardımcı olarak bırakılmış, Anadolu kazaskerliği tezkirecisi (özel kalem müdürü) Mustafa Çelebî de Tebrîz kadısı olmuştu.

28 ekim akşamı Ordu, Tebrîz'in banliyölerinden Şenb-i Gazan'daydı. Hamza Mirza, Özdemiroğlu'nun öldüğü, fakat ölümünün Ordu'dan saklandığı hakkında yanlış bir bilgi almıştı. Bunu fırsat sayarak, 30.000 Türkmen atlısıyla Osmanlı ardcısına taarruz etti. Fakat kesin şekilde bozuldu ve ağır zâyiat vererek geri çekildi. Şenb-i Gazan meydan muhârebesinde, Sokollu'nun eski kedhudâsı olan Çaldıran sancak beyi Husrev Bey şehîd düştü. Bu, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın duyduğu son zafer haberi oldu. Haberi aldıktan 30 saat sonra, Ordu, Acısu çayı kenarında konaklarken, 29 ekimi 30 ekime bağlayan gece yarısı, saat 24'e doğru öldü. 1527'de Kahire'de doğan Osman Paşa, 58 yaşını birkaç ay geçe, Tebrîz yakınlarında son nefesini vermişti. Orduy-ı Hümâyûn başhekimi Hikmetî Çelebî, bütün gayretlerine rağmen büyük kahramanı kurtaramadı.

Vasiyeti üzerine Diyarbakır'a götürülüp oradaki türbesine gömülen Özdemir Paşa-zâde Osman Paşa, —Yavuz, Kaanûnî, Bâbur,

Şâh İsmail gibi hükümdar kumandanlar hâriç— XVI. asırda yetişen Türk kara askerlerinin en büyüğüdür. Hattâ daha sonraki asırlarda da bu çapta bir kumandan yetişmemiştir. Başarılarını, askerî dehâsı kadar, cesâret ve azmine borçludur. Bu çapta bir kumandanın yetişmiş olması, XVI. asrın sonlarına doğru Osmanlı devletine büyük askerî muvaffakıyetler ve geniş ülkeler kazandırmıştır. Osman Paşa olmasaydı, Lala Mustafa, Koca Sinan ve Ferhad Paşalar gibi serdâr-ı ekremlerin bu büyük fütûhâtı yapabilecekleri, son derece şüpheliydi. Bu vaziyet, olayların incelenmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Osman Paşa'nın diğer bir büyüklüğü, Kahire'de doğmuş, ana tarafından Arab (Abbâsî hânedânına mensub), Mısır'da büyümüş, Sudan'da, Yemen'de, Habeşistan'da, Irak'ta, Arabistan'da yetişmiş ve büyük başarılar kazanmış bir kumandanken, bu ülkelere hiçbir şekilde benzemeyen Kafkasya'da da aynı inanılmaz başarıları göstermesindedir. Dîvân, ilk defa olarak 1572'de Osman Paşa'yı Basra beylerbeyiliğinden Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğine tâyin etmiş, bu sûretle Paşa, Arab ülkelerinden Anadolu'ya gelmiştir. Paşa, daha sonra Kafkasya cephesine gitmiş ve burada uzun yıllar geçirerek, askerî şöhretin en yüksek derecesine çıkmış, III. Murad'ın şahsî takdirini kazanarak sadrâzam olmuştur.

Osman Paşa'nın cenâzesi, serdâr kaymakamı Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa tarafından, 30 yıllık atı Kara-Kaytas'a bindirilerek Van'a, oradan Diyarbakır'a gönderilmiştir. Ölümü bir müddet Ordu'dan saklanmıştır. Şiir de yazan Osman Paşa'nın, oğlu olmamıştır. Öldüğünde annesi, zevcesi ve bir kızı hayattaydı. Özdemiroğlu'nun ölümü Istanbul'da duyulduğu zaman halk, Âzerbaycan'ın fethi müjdesine rağmen çok üzülmüş, devlet adamları da, Doğu cephesinin Cağaloğlu tarafından tutulamıyacağı düşüncesiyle endişe duymuşlardır.

Özdemiroğlu'nun öldüğü gecenin sabahı Hamza Mirza, Sadrâzam'ın öldüğünü artık kesin şekilde öğrenmişti. Bu 30 ekim günü bir defa daha talihini denemeye girişti ve Osmanlı ordusuna taarruz etti. Acısu meydan muhârebesi denen bu büyük vuruşmada Safevîler, mühim zâyiat vererek yenildiler. Bizzat Hamza Mirza, hayâtını güçlükle kurtarabildi. Osmanlılar, Tebrîz-Bitlis yolundayken, Hamza Mirza, Osmanlı ordusunu yenemeyeceğini anlayıp 8.000 askerin bulunduğu Tebriz üzerine yürüdü. 13 kasımda Tebrîz banliyölerine geldi. Fakat kaleyi alamadı. Bu sûretle 9,5 ay sürecek olan Tebriz muhâsarası başladı.

Cağaloğlu Sinan Paşa, Niğbolu sancak beyi Ahmed Paşa-zâde

Mehmed Bey'le, Osman Paşa'nın mühr-i hümâyûnunu Istanbul'a gönderdi. Mehmed Bey, 1 aralıkta mührü sahibine, III. Murad'a verdi. 2. Vezir Mesih Paşa sadrâzam, Cağaloğlu Sinan Paşa da serdâr-ı ekrem (başkumandan) oldu. Fakat 14 ocak 1586'da III. Murad fikrini değiştirerek, Osman Paşa'dan önce de Şark serdârı olan Ferhad Paşa'yı serdâr-ı ekrem yaptı. Ferhad Paşa, 3. vezirdi. 8 nisanda Üsküdar'daki otağına geçti. Başlıca görevi, aylardan beri muhâsara altında olan Tebriz'i kurtarmaktı. Kaanûnî'nin kızı Mihr-i Mâh Sultan'ın kızıyla evli olan 38 yaşındaki Cağaloğlu Sinan Paşa'nın bu işi yapamayacağı anlaşılmıştı. Ancak Ferhad Paşa gelinceye kadar Van'da serdâr kaymakamı olarak bulunacak, sonra, güneyde ikinci bir cephe açmak üzere, Irak sınırından İran'a taarruz edecekti.

Tebrîz Muhâsarası (13 Kasım 1585-30 Ağustos 1586)

Hamza Mirza'nın büyük Safevî Türkmen ordusuyla Tebriz'i muhâsarası, Osman Paşa'nın kaleyi henüz inşa ettirmiş, büyük toplar bırakılmış olması dolayısıyla bir türlü netice vermedi. Câfer Paşa ile 8.000 askeri, kendileriyle aynı ırktan olan muhasımlarına karşı şiddetle karşı koydular. Tokmak Hân, İmamkulu Hân, Alikulu Hân, Muhammedkulu Bey Avşar, Şahruh Hân Dulkadırlı gibi Şiî Türkmen kumandanlarının gayretleri kaleyi düşüremedi. Câfer Paşa, sık sık kaleden çıkarak «hurûc» hareketi yapıyor, düşmandan bilhassa yiyecek ele geçirmeye gayret ediyordu. Osmanlılar'ın silâh ve cephâne durumu iyiydi. Ancak yiyecek durumu gittikçe kötüleşiyordu. Şiî halk, yiyecek durumunu daha da kötüleştirmemek için kaleden dışarı çıkarılmıştı. Ancak Sünnîler, Safevîler'den emin olmadıkları için, kalede kalmışlardı. Şâhruh Hân Dulkadırlı'nın Osmanlılar'a esîr düşmesi, Safevîler'in mânevî gücünü kırdıysa da, umûmî hücumlara devâm ettiler. Sâfevîler'in 18 taarruz ve 3 umûmî hücûmu büyük fedakârlıklarla püskürtüldü. Umumî hücumlardan biri 6 gün sürmüş ve bizzat Hamza Mirza tarafından idâre edilmişti. Bu umumî hücumda Safevîler, 6.000 ölü verdiler. Câfer Paşa'nın hurûc hareketlerinden birinde Hamza Mirza'nın çadırı bile basılıp çadırdaki gözdesi esîr edildi ve kaleye götürüldü. Bu sırada İran'da bir iç kargaşalığın çıkması, Osmanlılar'a nefes aldırdı. Isyânı bastırmak üzere Hamza Mirza, Kazvîn'e gitti. Ancak bıraktığı ordu, muhâsaraya devam ediyordu. İran Velîahdi, ısyânı başarıyla ve şiddetle bastırdıktan sonra tekrar Tebrîz'e geldi ve muhasaranın idâresini eline aldı. Hamza Mirza'nın bir türlü Osmanlılar'ı yenememesinden müteessir ola-

rak ona karşı baş kaldıran Safevî ilerigelenleri, Bağdad'a gelip Osmanlılar'a sığındılar. Evvelce de belirttiğimiz gibi İran'ın idâresi Hamza Mirza'nın elindeydi. Babası Şâh Hudâbende kör olduğu için nüfuzu azdı. Fakat Hamza Mirza'nın ağabeyi olup, küçük kardeşinin velîahdlığini çekemeyen Abbas Mirza, Horasan'da fırsat gözlüyordu ve babası öldüğü takdirde tahtı rızasıyla kardeşine bırakmamak husûsunda kararlıydı.

Diğer taraftan Ferhad Paşa, Tebrîz'e yaklaşıyordu. Paşa, 5.000 Yeniçeri, 1.000 topçu, 1.000 top arabacı, 1.000 cebeci ile Üsküdar'dan ayrılmıştı. Bu sıralarda Mesih Paşa sadâretten istifa etti ve Siyâvuş Paşa tekrar sadrâzam oldu. Ancak yeni sadrâzam da Ferhâd Paşa'yı serdârlıkta bıraktı. Paşa, Erzurum'a geldiği zaman, katılan tımarlı sipahilerle berâber ordusu 80.000 kişiyi bulmuştu.

Ferhad Paşa, Erzurum'dan Tebrîz üzerine yürüdü. Kaledeki Osmanlı müdafileri güçlerinin sonuna gelmişlerdi ki, Hamza Mirza'nın büyük ordusunun telâş içinde kaleden uzaklaştığını ve muhâsaranın kaldırıldığını gördüler. Safevîler'in uzaklaşmasından az sonra, Ferhad Paşa'nın 80.000 askeri göründü (30 ağustos 1586). Paşa, Tebrîz'de fazla kalmadı. Câfer Paşa'ya 1.000 deve yükü yiyecek, 12.000 asker, 220 yük (22 milyon) akça (1,1 milyar TL.) bıraktı. Kuzeydoğuya doğru ilerledi. Aras'ı atlayıp Revân'a doğruldu. Şimdi 20.000'e yakın askeri olan Câfer Paşa, Tebrîz kalesinin muhâsarasında harab olan yerlerini tâmir ettirdiği gibi, çevrede Safevîler'in eline geçen yerleri de yeniden işgal etti. Ferhad Paşa, 1586-87 kışını geçirmek üzere Erzurum'a çekildi. Câfer Paşa'ya III. Murad, Tebrîz müdafaasında gösterdiği gayretten ve İran Velîahdi'ni yenmesinden dolayı daha 1586 şubatında vezirlik (mareşallik) pâyesi vermişti. Paşa, vezirlik menşûrunu Ferhad Paşa'dan aldı.

Hamza Mirza, Gence civarında Birencird'de kışı geçiriyordu. 5 aralık 1586'da Hudâverdi Cûdî adında biri tarafından öldürüldü. 20 yaşındaki İran velîahdinin bir suikasde kurban gitmesi, bir müddet için Osmanlılar'a nefes aldırdı. Birkaç ay sonra da Şâh Hudâbende'nin 55 yaşında ölmesi, 30 yaşındaki Abbas Mirza'ya taht yolunu açtı (mayıs 1587).

Cağaloğlu Sinan Paşa, Bağdad beylerbeyisi sıfatıyla Irak tarafından İran'ı sıkıştırırken, Câfer Paşa da Tebrîz'den Hazar kıyısı yakınlarında bulunan Safevîler'in kutsal şehri Erdebil üzerine yürüdü. Bu seferden telâşa düşen Şâh Abbas, Tebrîz'e kadar sokuldu ve 1587-88 kışını Âzerbaycan çevresinde geçirdi ki, Câfer

Paşa'dan ne derece çekindiğini gösterir. Vezir Câfer Paşa, 8 yıl Tebrîz'de beylerbeyilik yaptı. Sonra Van beylerbeyisi oldu. Van beylerbeyisi Husrev Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğine nakledildi. Bu müddet içinde Câfer Paşa, 16.000 kişilik ordusuyla, Tebrîz'i almak üzere gelen büyük bir Safevî ordusunu da yendi *(Târîh-ı Â'lem-Ârây-ı Abbâsî,* 71).

Irak Cephesi

Şimdiye kadar, 1578'de başlayan İran savaşının Kafkasya ve Batı İran'da cereyan eden olaylarını gördük. Burada kısaca, güneyde, Irak cephesinde vuku bulan hâdiseleri anıp, tekrar Kuzey cephesine döneceğiz.

Irak cephesinde de Osmanlı-Safevî çarpışmaları, hemen 1578'-de başlamış, fakat hiçbir zaman Kafkas cephesinde geçen büyük muhârebeler, geniş fetihler ve önemli olaylar olmamıştır. Bu cephede çarpışma, Bağdad ve Şehr-i Zor (Kerkük) Beylerbeyileri'nin, Dînever'e taarruzu, bu şehir yakınlarında Solak Hüseyin Hân'ın kumandasındaki Safevî ordusunu yendikten sonra şehre girmeleriyle, 1578 baharında başladı. Osmanlı ordusuna kumanda eden Şehr-i Zor beylerbeyisi Mahmud Paşa, İsfendiyâroğulları'ndan bir prens olup, meşhur Vezir Musâhib Şemsî Ahmed Paşa'nın (ki bu sırada henüz hayattaydı) büyük oğludur. İsfendiyâroğulları (Candaroğulları), bu Mahmud Paşa'nın oğlu Yahşı Paşa'dan yürümüştür. Dînever, Hemedân'ın güneybatısındadır.

Savaşın Osmanlılar lehine gelişmesi üzerine, Basra Körfezi'nin kuzeyine, Hûzistân'ın (İran Arabistanı) güney kesimlerine, Muhammere, Şuster, Dizfûl gibi şehirlere hâkim olan Arab asıllı Huveyze emîrliği, Safevî tâbiiyetinden çıkıp, Osmanlı tâbiiyetine girdi. Bu sûretle İran'ın, Basra Körfezi'nin kuzey kıyılarıyla bağlantısı kesildi. İran'dan alınan Pelengân, bir beylerbeyilik merkezi yapıldı ve Erbil sancak beyi Ahmed Bey beylerbeyi oldu. Pelengân, Kerkük'ün güneydoğu ve Hemedân'ın güneybatısındadır.

Bu devirde Bağdad beylerbeyisi Elvend-zâde Ali Paşa idi. Bu zat, Safevîler'den önce İran imparatorluk tahtında oturan Akkoyunlular'dan bir prensti. Ali Paşa, yanında Ahmed Paşa olduğu hâlde, 7 kasım 1583'te Dizfûl yakınlarında Safevîler'i mühim bir bozguna uğrattı. Ali Paşa, 29 kasım 1583'te Bağdad beylerbeyiliğinden alındı. Azledilmesine sebep, Serdâr Vezir Ferhad Paşa'nın askerî harekât hakkında verdiği tâlimatı dinlemeyerek Hemedân yerine Dizfûl'a yürümesidir. Yerine Van beylerbeyisi Husrev Pa-

şa getirildi. Ancak Ali Paşa'nın Dizfûl'u fethettiği anlaşılınca, tekrar Bağdad beylerbeyiliğine iâde olundu. Zâten Husrev Paşa da daha Bağdad'a gelmemişti. Bu sırada Batı İran'daki Sünnî/Şâfiî mezhebinde bulunan kabîleler ve emîrlikler, birer birer Safevî hâkimiyetinden ayrılıp Osmanlı tâbiiyetine geçiyorlardı. Bu sûretle İran'ın Irak sınırında bulunan dört eyâleti, güneyden kuzeye doğru Hûzistan (Arabistan), Luristan, Kirmanşah ve Ardelân (Kürdistan), Osmanlı imparatorluğuna geçti (191.000 km^2). Hamse ve Hemedân eyâletleri (58.000 km^2), Osmanlı istilâsına açıldı. Âzerbaycan eyâletinin (107.000 km^2) fethedildiğini de yukarıda görmüştük. Kuzey ve Güney Kafkasya'nın kaybı da ilâve edilince, İran'ın bu savaşta, en mühim topraklarını kaybettiği anlaşılır.

Bunun üzerine Dîvân-ı Hümâyûn cür'etini, Bağdad Beylerbeyisi'ne 2 mart 1579'da Şîrâz'ın fethi çârelerini araştırmasını emretmeye kadar vardırdı (*Mühimme,* XXXII, 604). Fars eyâletinin merkezi olan Şîrâz'ın, kuşuçuşu Basra'nın 480 km. güneydoğusunda olduğu hatırlanırsa, verilen emrin tatbikının mümkin olmayacağı, bu iş için Istanbul'dan büyük kuvvetlerin gönderilmesi îcâb edeceği anlaşılır.

Cağaloğlu Sinan Paşa, Kuzey cephesinden, serdâr ve Bağdad beylerbeyisi olarak Güney'e gönderilince, bu kesimdeki hâdiseler daha da ehemmiyetli bir hâl almaya başladı. 1578'de Cağaloğlu, Bağdad, Musul, Şehr-i Zor (Kerkük) —ve muhtemelen Basra ve Pelengân— beylerbeyileri ile berâber Bağdad'dan Dînever'e geldi ve Pelengân ile Hemedân arasında bulunan bu şehri, yeni bir eyâletin merkezi yaptı. Derteng sancak beyi Sinan Bey, Dînever beylerbeyisi oldu. Cağaloğlu, Kerha ırmağını güneydoğuya doğru tâkıyb ederek Dizfûl'a geldi (Isfahân'ın 300 km. güneybatısında). 1588 sonbaharında Cağaloğlu tekrar sefere çıktı. Bu sıralarda Şâh Abbas, Osmanlı cephesinden ayrılıp hızla Türkistan cephesine koşmak mecburiyetinde kalmıştı. Zira büyük Herât şehri, Doğu Türkleri tarafından muhâsara edilmişti. Bu yıllarda Doğu Türkleri, son parlak çağlarını yaşıyorlardı. Büyük bir hükümdar olan Abdullah Hân, Türkistan (Doğu Türk) hâkanı idi.

Serdâr ve Bağdad beylerbeyisi Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa, Nihâvend'e geldi (Hemedân'ın 70 km. güneybatısında). Kelb-i Ali Bey, şehri savunamıyacağını anlayınca kaçtı. Burası da yeni bir eyâlete merkez yapıldı. Cağaloğlu'nun kedhudâsı Mehmed Bey, Nihâvend beylerbeyisi oldu. Hemedân umumî valisi Korkmaz Hân, büyük bir Safevî ordusu ile Cağaloğlu'nun üzerine yürüdü. Nihâvend yakınlarında Câmâsâb çayı kenarında 30 ekim 1587'de iki

ordu karşılaştı. Ertesi gün, Kurban Bayramı idi. Osmanlılar, Safevî ordusunu imha ve Korkmaz Hân'ı esîr ettiler. 9.000 Safevî askeri öldü veya esîr edildi (*Künhü'l-Ahbâr*).

Bunun üzerine Şâh Abbas, sulh istemeye mecbur oldu. Osmanlı fütûhâtının her yıl biraz daha ilerleyip İran'ın Kazvîn, Isfahân ve Şîrâz gibi iç bölgelerdeki en mühim merkezlerini bile tehdide başladığını, doğudan da Doğu Türkleri'nin baskısını gören büyük Safevî hükümdarı, İran imparatorluğu derlenip toparlanıncaya kadar sulha yanaşmak mecbûriyetinde olduğunu anlamıştı. Osmanlılar, öldürülen Hamza Mirza'nın küçük yaştaki oğlu Haydar Mirzâ'nın, yâni Şâh Abbâs'ın yeğenini rehîne olarak Istanbul'a yollanmasını istemişlerdi. Şâh, bu ağır talebe râzı olmakla berâber, sulh anlaşması hükümlerini İran lehine hafif tutmak maksadıyla, hiç olmazsa Nihâvend'i geri almak istedi. Hemedân beylerbeyiliğine getirdiği Tahmaskulu Hân Ereşli'yi, büyük bir Safevî kuvveti ile bu işe memur etti. Ancak Türkistan hâkanı Herât'tan sonra Meşhed'i muhâsaraya başlamış ve İran'ın en büyük eyâleti olan Horasan, tehlikeye düşmüştü. Osmanlı'yı yenmek ihtimalinin az olduğunu anlayan Şâh Abbas, bütün gücüyle Doğu Türkleri'ne yürümek için, Nihâvend'i almaktan vazgeçti. Esâsen Cağaloğlu, Bağdad'dan büyük kuvvetlerle Nihâvend'e yaklaşıyordu ve yeni bir Safevî hezimeti, en azından Hemedân'ın düşmesiyle neticelenirdi. Cağaloğlu, Nihâvend'e geldi ve kaleye asker ve mühimmat bırakarak Bağdad'a döndü. Ancak Cağaloğlu, Iran savaşlarından bıkmıştı. Esâsen kara askeri değil, amiraldi. Kendisinin serdârlıktan alınıp kapdân-ı deryâ yapılması için Dîvân'a müracaat etti. Dîvân, 12 temmuz 1591'de ölen Uluç-Hasan Paşa'nın yerine, 4. Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'yı kapdân-ı deryâlık makamına getirdi.

Serdâr-ı Ekrem Ferhâd Paşa'nın Gürcistan Seferi (30 Temmuz - 30 Ekim 1587)

30 temmuz 1587'de Serdâr-ı Ekrem Vezir Ferhad Paşa, büyük ordusuyla Erzurum'dan ayrıldı. Kars'a, oradan Tiflis'in güneybatısında Tomanis'e geldi (24 ağustos). Çıldır beylerbeyisi Çerkes İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa ile Kars beylerbeyisi Dîvâne Hızır Paşa, önden gidiyorlardı. Daha sonra Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Husrev Paşa ile Şam beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa geliyor, Serdâr-ı Ekrem bunları tâkıyb ediyordu. Yol boyunca Gürcü hükümdarcıkları gelip bağlılıklarını sunuyorlardı. Tiflis'e uğrayarak Ordu, 11 eylûlde Gori'ye geldi. Tiflis'in kuzeybatısında olan

Gori, bir beylerbeyilik merkeziydi. Eski Gori beylerbeyisi Potur Ali Paşa da Ordu'da idi. 13 eylûlde Gori'ye büyük bir kale yapılmaya başlandı. Kale, 27 günde, 10 ekimde bitti. Varaza-oğlu Mahmud Han (Paşa), Gori beylerbeyisi oldu (2 ekim). 7 ekimde Ferhad Paşa, Gori'den ayrıldı ve 30 ekimde, 1587-88 kışını geçirmek üzere Erzurum'a döndü. Gori kalesine «Hasanâbâd» adı verildi ve Trabzon beylerbeyisi Çerkes Haydar Paşa, bir miktar askerle kalede bırakıldı. Tomanis de bir eyâlet merkezi yapıldı ve Semender Paşa beylerbeyi oldu. Gori ile Tomanis arasında bulunan Tiflis'in beylerbeyisi, Ömer Paşa idi. Daha güneyde, Hızır Paşa'nın beylerbeyilik yaptığı Revân uzanıyordu. Aras nehrinin güneyinde de Vezir Câfer Paşa'nın Âzerbaycan (Tebrîz) beylerbeyiliği bulunuyordu. Kafkasya'nın diğer Osmanlı eyâletlerine göre daha küçük eyâletlere ayrılmasının sebebi, yeni elde edilen bu ülkelerin Safevîler'e karşı savunulmasını kolaylaştırmak içindir.

Ferhâd Paşa'nın Gence Seferi (21 Temmuz - 8 Kasım 1588)

Ferhad Paşa'nın 1587 Gürcistan seferi Erzurum-Gori arasında 3 ay, 1 gün sürmüştü. 1588'de çıktığı Erzurum-Gence seferi 3 ay, 19 gün devam etti. Şâh Abbas, 13 nisan 1588'de, Ferhad Paşa Erzurum'dan hareket etmeden 3 ay, 8 gün önce, Horasan'a gitmek üzere taht şehri Kazvîn'den ayrılmıştı. Bu, Osmanlılar'ın işini çok kolaylaştırdı. Ancak Özdemiroğlu'nun ölümünden sonra Ferhad Paşa, mühim işler başaramadı. Yoksa Doğu Türkleri'nin İran'ın en geniş ülkesi olan Horasan'ın en büyük kısmını (Herât dahil) ele geçirmelerinden faydalanarak, Osmanlılar, İran'a büyük darbeler indirebilirlerdi. «Büyük» diye anılan Doğu Türk hâkanı II. Abdullah, 100.000 kişilik ordusuyla Şîîler'in kutsal şehri Meşhed'i (eski Tûs) muhâsara etmişti. Âzerbaycan'dan sonra Horasan'ı da tamamen kaybeden bir İran, dünyanın ikinci devleti vasfını değil, büyük devlet sıfatını bile muhâfaza edemezdi. Abdullah Hân, III. Murad'a üst üste iki defa fevkalâde elçiler göndererek, İran'ı ortadan kaldırmak teklifinde bulunmuştu (Hammer, VII, 196). Ancak Dîvân, Sünnî Türk âlemi ortasına girmiş bu Şîî Türk devletinin siyâsî mevcudiyetini ortadan kaldırmak fırsatını yakalayamadı. Bu fırsat, Safevîler'i iki cepheden vurma fırsatı da bir daha ele geçmedi. Çünki 1599'da Türkistan (Doğu Türk) Özbek imparatorluğu büyük devletler arasından çıktı ve İran'a kafa tutacak gücünü tamâmen kaybetti. Gerçi Hindistan Türk (Timuroğulları) imparatorluğu da Şîî Safevîler'in büyük düşmanıydı. Fakat Timuroğulları, ancak Afganistan ve Horasan'ın bir kısmını

İran ile çekişiyorlardı ve mesâfe bakımından, Safevîler'i can evlerinden vurmalarına imkân yoktu. Üstelik Timuroğulları'nın büyük hedefi İran'da fütûhat yapmak değil, Hind kıt'asını birleştirmekti (XVII. asrın sonlarında birleştirdiler).

Ferhad Paşa'nın bu Gence seferi, Orduy-ı Hümâyûn ile sefere katılan büyük tarihçi Selânikî Mustafa Efendi'den başka Harîmî'nin *Gencîne-i Feth-i Gence* adlı monografisinin de konusunu teşkil eder. Ferhad Paşa, değil Özdemiroğlu ile, Lala Mustafa Paşa ile bile mukayese edilebilecek bir kumandan değildi. Orta bir askerdi. Büyük teşebbüslere girip başını belâya sokmak, pek yaklaşan sadâretine engel çıkarmak istemiyordu. Şâh Abbas gibi çok büyük bir hükümdarın İran'ı toparlamasına fırsat vermesi, bundan dolayıdır. III. Murad, serdâr-ı ekreminin karakterini, düşman ordusunu arayacak yerde sefer mevsimini kale inşaatıyla geçirdiğini biliyordu. «Tekrâr sefer tedârükünde olup, bu def'a düşmen-i dîn üstüne varıp kıtâl eyliyesin; kal'a yapmakla mukayyed olmıyasın!» fermânını alan Ferhad Paşa, Safevîler'in elinde bulunan en yakın şehre, Gence'ye yürümeye mecbur oldu. III. Murad bu emrinde, Serdâr-ı Ekrem'e, düşmanı bulup meydan muhârebesi yapmasını yazıyordu. Gence'nin fethi, büyük başarı olmakla berâber, Safevîler'e baş eğdirecek stratejik hareket değildi.

Gence, Aras'ın kuzeyinde Safevîler'in elinde kalan birkaç şehrin en mühimmi idi. Bu büyük tarihî Türk şehri, Türk asıllı en büyük mesnevî (manzum roman) şairi Nizâmî'nin vatanıdır.

25 temmuzda Orduy-ı Hümâyûn, Kars'a geldi. Burada III. Murad'ın bir hatt-ı hümâyûnu vâsıl oldu. Padişah, Serdâr-ı Ekrem'e şu veya bu kale fethiyle uğraşmamasını, Şah Abbas'ın Doğu Türkleri'ne karşı Horasan'da olduğunu, taht şehri Kazvîn'in boş bulunduğunu bildiriyor, derhal Kazvîn üzerine yürümesini emrediyordu. Bu hatt-ı hümâyûn, askerlik kaidelerine tamâmen uygundu. Kazvîn'i kaybeden bir İran'ın artık nefes almasına imkân yoktu. Ancak Ferhad Paşa, Safevîler'in taht şehrine gitmekten son derece ürktü. Pek kuvvetli ihtimalle Paşa'dan cesâret alan Yeniçeriler :

— Pâdşâh Hazretleri kendisi gelsin, bile (berâber) gidelim! İnşâ'Allah gelecek sene Kazvîn'e gideriz! şeklinde nümâyiş yaptılar. Bu hal, devlet teşkilâtının artık tamâmen çığırından çıktığını gösteren bir misaldir. Ancak iki hafta kadar sonra Istanbul'dan gelen ikinci bir ferman, Kazvîn'e yürümek emrinin iptal edildiğini, Gence'ye gidilmesini emrediyordu ki, bunun sebebi malûm değildir. Ferhâd Paşa'nın askerî kaabiliyetine güvenilmemesi ve or-

dunun tehlikeye atılmak istenmemiş olması hatıra gelebilir. Bu ferman Ferhad Paşa'yı, padişah irâdesi dinlememiş olmaktan ve netice itibariyle başını kaybetmekten kurtardı. 16 gün Kars'ta kalan Paşa, 10 ağustosta hareket etti. Ordu önce kuzeye doğruldu. Gori'ye gelindi. Sonra Kür ırmağının güney kıyıları tâkıyb edildi, Tiflis geçildi ve eylûlün ilk günü Karabağ eyâletinin merkezi olan büyük Gence şehrine varıldı. Erzurum'dan çıkıldığından beri 42 gün geçmişti. Ancak şehri savunamayacaklarını anlayan Safevîler, kaleyi boşaltmış, çekilip gitmişlerdi. Aynı gün büyük Türk şehri işgal edildi. 3 eylûlde Ferhad Paşa, Aras'ı güneye doğru atlayıp müşkil bir sefere girişmemek ve vakit geçirip Erzurum'a dönmek için, Gence'de büyük bir kale inşa ettirmeye başladı. Şirvan beylerbeyisi Câfer, Trabzon beylerbeyisi Ferhad, Erzurum beylerbeyisi Hızır, Haleb beylerbeyisi Hasan, Gori beylerbeyisi Mustafa, Ordu'da bulunan beylerbeyiler arasındaydılar. Gence, yeni bir beylerbeyiliğin, Karabağ eyâletinin merkezi yapıldı. Haydar Paşa, beylerbeyi oldu. Bu sırada Gence kalesinin inşaası da bitti. Kale sûrlarının genişliği 3, yüksekliği 20, çevresi 3.800 zirâ idi. 43 kulesi, 7 demir kapısı vardı.

Gence'de 3.000 asker bırakılıp Erzurum'a dönme hazırlığı yapılıyordu ki, Aras boyunda Safevîler'in asker topladıkları haberi geldi. Şirvan beylerbeyisi Câfer Paşa, 30.000 askerle Safevîler'in üzerine gönderildi. 29 eylûlde iki ordu karşılaştı. Safevîler'in başında, eski Gence beylerbeyisi Ziyâdoğlu Mehmed Hân bulunuyordu. Osmanlılar, Safevîler'i kolayca dağıttı. Düşman, Osmanlı kılıcından fazla, Aras nehrinden zarar gördü. Kurtulmak için can attığı nehirde binlerce kişi boğuldu. Bu sûretle Safevî ordusunun yarısı öldü. Câfer Paşa, zaferden az sonra 2 ekimde öldü. Hasta olduğu halde orduya kumanda etmiş, bu hâl, ölümünü çabuklaştırmıştı. Yerine vezâret (mareşallik) pâyesiyle Haleb beylerbeyisi Hasan Paşa, Şirvan beylerbeyisi oldu.

Gence kalesi 37 günde, 9 ekimde bitti. 15 ekimde şehirden çıkıldı. Bu sûretle Ferhad Paşa, Gence'de 44 gün kalmış oluyordu. Tiflis yoluyla Erzurum'a dönerken, Tiflis kalesini de tâmir ve tahkim etti. 8 kasım 1589'da Ordu, Erzurum kışlağına vardı. Şâh Abbas'ın sulha râzı olduğu haberi gelince, toplar atılıp donanma yapılarak kutlandı. Dünyanın ikinci devletini, dünyanın birinci devletine baş eğmeye sevkeden sebebler neydi? Safevîler, en büyük ve zengin eyâletlerini hangi şartların tazyikıyla Türkiye'ye bırakmaya râzı oluyordu? Bu noktalar üzerinde biraz durmak faydalıdır.

Vezir Câfer Paşa, 8 yıl Tebrîz beylerbeyisi olarak Âzerbaycan'ı

elinde tutmuştu. Âzerbaycan, Osmanlılar için çok belâlı bir ülkeydi. Burasını elde tutmak, hiç şüphesiz, Macaristan'ı, Budin beylerbeyiliğini elde tutmaktan çok daha zordu. Çünki Osmanlı Türkleri için Ertuğrul sancağı (Bilecik) neyse, Safevî Türkleri için de Âzerbaycan oydu. Safevîler, Âzerbaycan'ın Erdebil şehrinden türemişler, Tebrîz şehrini taht şehri yapmışlardı. Ancak Şâh Tahmasb, Osmanlı istilâsı karşısında taht şehrini Tebrîz'den Kazvîn'e nakletmişti. Gürcüler, Sünnî Türkler ve küçük Kafkas kavimleriyle meskûn Kafkasya'nın, Kürdler ve Arablar'la meskûn Batı İran eyâletlerinin kaybı, İran için yıkıcı değildi, sâdece zararlıydı. Fakat Âzerbaycan'ın kaybı, yıkıcı olabilirdi. Tamâmen Türkler'den müteşekkil olan Safevî ordusunun en mühim kısmı Âzerbaycan'dan, diğer kısmıysa Hâmse, Hemedân gibi Türkler'le meskûn eyaletlerden elde ediliyordu. 1589'da Câfer Paşa'nın 15.000 kişilik ordusuyla Safevî ordusunu imha derecesinde yenmesi, Şâh'ı sulha zorlayan son Osmanlı hamlesi oldu. Bu meydan muhârebesinde, Safevî ordusuna kumanda eden 15 han'dan (beylerbeyi) çoğu ölmüştü.

Mes'elenin bir cephesi budur. Fakat üzerinde pek durulmamış ikinci bir cephesi de vardır. Bu da Doğu Türkleri'nin, Şeybânî Hanları'nın Türkistan'dan yaptıkları baskıdır. Bu müthiş baskı olmasaydı, Şâh Abbas çapında bir adamın pek ağır şartlarla sulha yanaşması, pek az muhtemel bir şeydi. Hiç olmazsa bunun için daha pek çok Osmanlı kanı dökmek icab ederdi. Özbekler, Doğu Türkleri, Herât gibi dünyanın en büyük şehirlerinden birini Safevîler'den almışlardı. Şâh Abbas'ın Herât'ı geri almak için yaptığı teşebbüsler, Tebrîz için yaptıkları gibi, hiçbir netîce vermedikten başka, İran'ın en büyük eyâleti olan Horasan'ın (450.000 km²) tamamı, geçici olmakla berâber Doğu Türkleri'nin eline düştü. Doğu Türk (Türkistan) hâkanı Abdullah Hân'ın oğlu Abdülmü'min Hân, 4 aylık bir muhâsaradan sonra, Batı Horasan'ın merkezi ve Şîîler'in kutsal şehri Meşhed'i (eski Tûs) de aldı. Bütün Şîîler kılıçtan geçirildi. Meşhed'den sonra Horasan'ın bütün şehirleri, Nîşâbûr, Sebzevâr, İsferâyîn vs., Özbekler'in eline geçti. Bunun üzerine Şâh Abbas, aman diledi. İran'ın uzun yıllar bir sulh devresine muhtaç olduğunu anlamıştı. Gerçekten bu sulh yıllarını yaşayıp toparlanan İran, gerek Osmanlılar'dan, gerek Özbekler'den, kaybettiği ülkelerin mühim bir kısmını geri alacaktır.

Osmanlı-Safevî Sulh Müzâkereleri (14 Ekim1589-21 Mart 1590)

1588-89 kışını Erzurum'da geçiren Ferhad Paşa, 1589 sefer mevsiminde askerî harekâta girişmedi. Çünki sulh müzâkereleri başla-

mak üzereydi. 14 ekim 1589'da Haydar Mirza'nın Hasankale'deki Osmanlı ordugâhına gelmesiyle müzâkereler, gerçek bir safhaya girmiş oldu. Bu Haydar Mirza, öldürülen İran velîahdi Hamza Mirza'nın iki oğlunun küçüğü idi. Bu çocuk şehzâdeyi Dîvân, rehine olarak yıllardan beri amcası Şâh Abbas'tan istiyordu. Zira Safevîler'in Osmanlılar'ı sulh müzakereleriyle uyutmasını önlemek ancak bu şekilde kaabildi. Dîvân, Osmanlı ordusu Erzurum'dan çekilir çekilmez Şâh'ın istirdat harekâtına başlayacağından çekiniyordu. Haydar Mirza, amcası için gerçek bir tehdit unsuru olabilirdi. Çünki İran'da hâlâ bu şehzâdenin taraftarları vardı. Babası Hamza Mirza'nın velîahdken ölmesi, birçok Safevî ilerigeleninde, ancak velîahdin oğlunun tahta geçebileceği fikrini doğurmuştu. Bilhassa Şâh Abbas'ın mütehakkim, hattâ zâlim tabiatini beğenmeyen feodal Türk beyleri, Haydar Mirza'yı tutuyorlar, çocuk bir Şâh'ın saltanatında feodal haklarını koruyacaklarını umuyorlardı.

Hasankale'ye gelen Haydar Mirza hey'etinin başında gerçekte Erdebil valisi Ustaclı Mehdîkulu Hân Çavuşlu bulunuyordu. Haydar Mirza'nın lalası Şahkulu Halîfe ile Mehdîkulu Sultan, Alikulu Sultan, Tabib Ebû-Tâlib, diğer murahhaslardı. Hey'et, 600 kişiydi. Önceden Ali Hân, Ferhad Paşa'ya gönderilerek, Haydar Mirza hey'etinin Kazvîn'den Erdebil'e geldiğini ve oradan da Osmanlı sınırına doğru hareket ettiğini bildirmişti. Serdâr-ı Ekrem 2. Vezir Ferhad Paşa, başkumandanlık umumî karargâhının başında Şehzâde'yi karşıladı. Kucağına alarak atından indirdi. Çocuk şehzâdenin elini öptü. Şâh İsmail'in torununun torunu şerefine toplar atıldı. Kurban Bayramı'nın ilk günü olan 20 ekimde Ferhad Paşa, Safevî hey'etine, gümüş tabaklar ve billûr bardaklarla bir ziyâfet verdi. 10 kasımda Serdâr-ı Ekrem'in, Haydar Mirza'nın Erzurum'da olduğu hakkındaki arîzası Dîvân'da okundu. Dîvân, Şehzâde'nin derhal Istanbul'a yollanmasını emretti.

14 ocak 1590'da, savaş bittiği için serdârlık sıfatı kalkmış olan 2. Vezir Ferhad Paşa, 28 ocakta da Haydar Mirza, Safevî murahhasları ve kalabalık maiyyet mensubları, Istanbul'a geldi. Büyük tarihçi Selânikî Mustafa Efendi, Haydar Mirza'ya mihmandar tâyin edildi. Vefâ Meydanı'ndaki Pertevpaşa Sarayı, Şehzâde'nin ikametine tahsîs olundu. Fenerbahçe'de Sokollu'nun oğlu Hasan Paşa, Üsküdar'da Yeniçeri Ağası ve Kapdân-ı Deryâ Uluç-Hasan Paşa tarafından karşılanan Haydar Mirza'yı görmek için, kadınlı, erkekli Istanbul halkı, yollara üşüşmüştü. Kalabalıktan hey'et çok yavaş yol aldığı için, Şehzâde ancak yatsı vakti Pertevpaşa Sarayı'na varabildi (Selânikî, 261-2). Dîvân, Şehzâde ve maiyye-

tine masraf olarak günde bir yük (100.000) akça (5 milyon TL.) nakit gümüş para, 100 koyun, 100 kelle şeker, 100 ölçü mum, yeteri kadar sebze, meyve vs. tahsis etti. Ertesi gün (15 ocak) başmurahhas Mehdîkulu Hân, Sadrâzam Koca Sinan Paşa'ya itimatnâmesini verdi.

Haydar Mirza, 29 ocakta III. Murad Hân tarafından çok büyük merâsimle kabûl edildi. Dünyânın ikinci devletinin ve Türkiye'nin kendisiyle eşit saydığı tek devletin, hayatta bulunan tek şehzâdesinin rehine olarak Istanbul'a gönderilmesi, prestij bakımından, Osmanlılar için büyük mânâ taşıyordu. Haydar Mirza, Dîvân-ı Hümâyûn'un toplantı salonu olan Kubbealtı önünde Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa, 2. Vezir Ferhad Paşa ve diğer vezirler tarafından karşılandı. Şehzâde, dinlenmek üzere Kubbealtı'na dâvet edildi. Sinan ve Ferhad Paşalar'ın arasına konan bir tahta oturtuldu. Karşılarında da başmurahhas Mehdîkulu Hân'la diğer iki Safevî murahhası oturdular. Şimdiye kadar hiçbir devletin elçileri bu şerefe lâyık görülmemişlerdi. Mehdîkulu Hân'ın nutkundan sonra, altın tabaklarda yemek yendi. Şehzâde ve murahhaslara muhteşem hıl'atler giydirildi. Bundan sonra Arz Odası'na gidildi. III. Murad, —şimdi Topkapı Sarayı Hazine Dairesi'nde bulunan— som altından tahtına oturmuş olduğu hâlde Şehzâde'yi ve murahhasları kabûl etti. Mehdîkulu Han, Şâh Abbâs'ın nâmesini verdi. Nâmeyi Sinan Paşa, Başmurahhas'ın elinden alarak, «Taht-ı Cihân'ın eşiğine» koydu. Sinan Paşa'nın Başmurahhas'a: «Ağız cevâbınız (şifâhen söyleyeceğiniz) varsa buyurun!» demesi üzerine Mehdîkulu Hân, uzunca bir nutka başladı (konuşmanın Türkçe cereyan ettiği, İran'ın saray ve ordu dilinin Türkçe olduğu hatırlanmalıdır).

Başmurahhas, şahının sulh istediğini, Osmanlı fütûhâtının tamamını tanıdığını, Şâh'ın Padişah'ın saltanat süren diğer kulları arasında bulunduğunu söyledi. Bu olay, Osmanlı şevketinin en yüksek noktası sayılır. Çünki şimdiye kadar bütün Avrupa hükümdarları, Almanya imparatoru, Rusya çarı, İngiltere kraliçesi, Fransa kralı vs., Padişah'ın kendilerinden hukukan üstün en büyük hükümdar olduğunu kabûl etmişler ve bu mealde resmî vesikalara imza koymuşlardı. Ancak İran, böyle bir şeyi şimdiye kadar kabûl etmediği gibi, Kaanûnî bile Şâh'ı kendisiyle eşit tek hükümdar saymıştı. Şimdi Şâh Abbâs'ın «ubûdiyyet»inden bahsedilmesi, Safevîler'in, Doğu ve Batı Türkleri arasında ne derecede bunaldıklarını gösterir. Şâh Abbas'a, Safevîler'in eski gücünü bulmak fırsatının verilmesindeki büyük tarihî mes'uliyet, bu devir Osmanlı siyâsetini idâre eden devlet adamlarına aittir.

Şâh Abbas'ın III. Murad'a gönderdiği pek muhteşem hediye ve peşkeşler de bugün padişaha takdîm edilmiştir. Bu hediyelerin başlıcaları şöyledir (Selânikî, 262-3) : murassâ ciltli üç *Kur'ân*, minyatürlü bir *Şeh-Nâme*, hepsi minyatürlü ve pek zengin şekilde tezhipli *Hamse-i Nizâmî-i Gencevî, Yûsuf-u Zelîhâ, Külliyyât-ı Hâkaanî-i Şirvânî, Dîvân-ı Hâfız-ı Şîrâzî, Mahzenu'l-Esrâr, Rubâ'iyyât-ı Hayyâm, Heft-Manzar-ı Hâtifî, Cemşîd-u Hurşîd, Şevâhidu'n-Nübüvve, Küllîyât-ı Ehlî, Hulâsatu'l-Ahyâr, Küllîyât-ı Şeyh Sâ'dî-i Şîrâzî, Kitâb-ı Murakkaa';* atlas otağ, 4 emsalsiz seccade, altın işlemeli kumaşlar, altın sofra takımı, porselen, çini, altın eşya vs. Osmanlı şairleri bu vesileyle birçok şiirler yazmışlar, Haydar Mirza'ya kasîdeler sunup câize almışlardır.

Türkiye ile İran Arasındaki 12 Yıllık Savaşa Son Veren İstanbul Muahedesi (21 Mart 1590)

21 mart 1590 Istanbul muâhedesi, 12 yıldan 14 gün eksik bir zamandan beri amansız şekilde devâm eden Türkiye-İran savaşına son verdi. Muâhedeyi, Hoca Sâdeddîn Efendi kaleme aldı (metin : *Münşe'âtu's-Selâtıyn,* II, 249-52). Istanbul Muâhedesi, Kaanûnî devrinde 29 mayıs 1555'te imzalanan Amasya Muâhedesi'nden sonra, ikinci Osmanlı-Safevî sulh andlaşmasıdır. Amasya sulhu, 1578'e kadar 23 yıl sürmüştü.

Istanbul Muâhedesi, Osmanlılar'ın bütün fütûhâtını tanıyordu. En büyük kısmı Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından yapılan bu fütûhât, 590.000 km 'yi buluyordu. Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Revân (bugünki Ermenistan), Doğu Gürcistan, Şirvan (Kuzey Âzerbaycan), Tebrîz (Güney Âzerbaycan), Ardelân (Kürdistan), Kirmanşah, Luristan, Hûzistan (İran Arabistanı), ülkeleri, Osmanlı'ya geçiyordu. İran, Sünnî tab'asına saygı göstermeyi, Sünnî büyüklerine dil uzatmamayı kabûl ediyordu. Revân beylerbeyisi Hızır Paşa'nın başkanlığındaki bir Osmanlı hey'eti ile Şâh'ın tâyin edeceği murahhaslar, sınırı tam bir şekilde tesbit edeceklerdi. Esirler mübâdele edilecekti. Alamut (Kahkaha) kalesinde bulunan Kuyucu Murad ve Hüseyin Paşalar serbest bırakılacak. Osmanlılar da Korkmaz Hân Şamlı, Şahruh Hân, Mehdîkulu Hân Şamlı gibi Safevî beylerbeyilerini ve Ebu'l-Mâsûm Sultan gibi sancak beylerini salıvereceklerdi.

1578-1590 Osmanlı-Safevî Savaşı Hakkında Netice

Şâh Tahmasb, fevkalâde zengin bir imparatorluk bıraktı. Gerçekten dünyanın 2. imparatorluğu idi. 52 yıllık, rakıybi Kaa-

nûnî'ninkini 6 yıl geçen bir saltanattan sonra 1576'da öldü. İhtiyat hazînede yalnız altın ve gümüş para olarak 3,8 milyar akça (190 milyar TL.) bıraktı. Bu meblâğ, aynı yıllarda bütün Hıristiyan Avrupa devletlerinin ihtiyat nakid hazînelerindeki meblâğın üzerinde idi. Bu hazîneyi İran, üzerine açılan Osmanlı savaşının daha ilk yıllarında tamâmen tüketecektir.

Şîrvân (Kuzey Âzerbaycân'ın Kür nehri kuzeyinde kalan kuzey kısmı), Sünnî bir Türk ülkesi olduğu halde, bir Safevî eyâleti hâline gelmişti. Fakat dağlık bölgelerde, Osmanlı birliklerine dayanan Şîrvân-Şâh prensleri Safevîler'le uzun yıllardan beri çete harbi yapıyorlar ve ülkenin kuzeyinde Osmanlı tâbii olan Dağıstan Şemhal'inden de yardım görüyorlardı. Kasım Mîrzâ'dan sonra kendisini Şîrvân-Şâh îlân eden Sultan Burhâneddin, oğlu Ebû-Bekr Mîrzâ ile Istanbul'a gelmiş, II. Selim'den, metbû-i mufahhamı olarak yardım istemişti. Sokollu'nun baskısıyle II. Selim, Şîrvân-Şâh ile oğlunu, Kırım'a gönderdi *(Mühimme,* XXXIII, 190). Bununla berâber Şîrvân'da Safevîler'e karşı çete harbi sürüp gitti. İran sınırı üzerinde, Şîrvân'dan Basra'ya kadar huzursuzluk vardı. 42 yıldan beri Pasinler sancak bevi olan ve bu görevi titüler Kars beylerbeyisi olarak yapan Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa (şâir Nef'î'nin büyük-babası)'dan devamlı haberler geliyordu. Dîvân-ı Hümâyûn'da vezirler, İran'a harb açılması için Sokollu'ya karşı bir tutum içine girmeye başladılar ki, bunların liderliğini Kıbrıs Fâtihi Vezir Lala Kara Mustafa Paşa yapıyordu.

Şîrvân'daki durum, Osmanlı lehine gelişmeye devâm etti. Safevîler'in Şîrvân beylerbeyisi Aras Hân Rumlu (yâni Sıvaslı), eyâletinin merkezini (Şemâhı) bırakıp savuştu. Oğlu Dede Hân öldürüldü. 9.500 Safevî askeri öldürüldü. Ebû-Bekr Mîrzâ'nın dâmâdı İbrahim Bey, Şîrvân'a hâkim oldu. 1576'da Tiflis, Gürcü melîki mühtedî Dâvud Han da, metbûu Şâh'a baş kaldırarak, Padişah'a tâbî olduğunu ilân etti.

Safevîler, tedbîr aldılar. Tebrîz (Âzerbaycan) beylerbeyisi Emîr Hân Türkmen'e 70.000.000 akça (3,5 milyar TL.) gönderen Şâh, Osmanlı istilâsına karşı hazır olmasını bildirdi *(Â'lem-Ârây-ı 'Abbâsî,* 162).

1577 aralığında Dîvân-ı Hümâyûn'da, İran'a sefer açılıp açılmaması oylandı. Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa menfî, 2. vezir Dâmâd Semiz Ahmed Paşa çekimser, 3. vezir Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, 4. vezir Koca Sinan Paşa, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, sefer için müsbet oy verdiler. Durum irâde-i şâhâne'ye iktirân etti. III. Murad, sefer açılmasını tasdik etti.

Serdâr Lala Mustafa Paşa'ya verilecek 100.000 küsûr askerin, şu sancaklardan alınması için Dîvân karârı çıktı *(Mühimme,* XXII, 188-9; 17 mart 1578 tarihli hükûmet karârı) : Rumeli eyâletinden 6 sancağın, Anadolu eyâletinden 6 sancağın (bu eyâletlerin sancak sayıları 30'ara yakındı), Karaman, Rûm (Sıvas), Dulkadır (Maraş), Erzurum, Diyâr-ı Bekr eyâletlerinin bütün sancaklarının sipâhîleri + Istanbul'dan verilecek yeniçeri, topçu, cebeci vs. birlikleri. Ayrıca Kırım askeri de, Kuzey Kafkasya üzerinden gelerek, Serdâr'ın emrine göre harekâtta bulunacaktı. Van, Şehr-i Zor (Kerkük), Bağdad ve Basra beylerbeyileri, bütün askerleriyle, İran'la sınır oldukları bölgelerden cephe sorumlusu olacaklar ve İran topraklarına kendi cephelerinden yürüyeceklerdi (bu eyâletler, Serdâr'ın emri ve ordusu dışında kalmaktadır). Ayrıca asker göndermeleri emredilmeyen eyâletlerden Mısır ve Kıbrıs, ordunun ihtiyâcı olan hubûbatı, Habeş eyâleti de deveyi te'mîn etmek için emir aldılar. Osmanlı'ya tâbî Başaçık (İmeret/Kütayis), Dadyan (Megrel) ve Güryel Gürcü prenslerine de hazır olmaları emredildi ve bu arada Dadyan Prensi'ne, yıllık vergisini geciktirdiği, derhâl ödemesi ihtâr olundu. Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yaşıyan Sünnî/Hanefî Yaka Türkmenleri, bir müddetten beri Safevîler'e karşı ayaklanmışlardı. Onlara destek verilmesi, Kırım Hânı'na buyuruldu (bu Yaka Türkmenleri'ni Timur, 1403'te Anadolu'dan çıkarken Ege ve Marmara bölgesi Türkmenleri'nin bir kısmını yanına alarak götürmüş, o bölgeye iskân etmişti). Serdâr Mustafa Paşa, daha Istanbul'dan hareket etmeden önce Kırım Hânı'na, 50.000 atlı ile kuzeyden Kafkasya'ya girmesini, bizzât gelmesinde mahzur varsa hânedandan birinin kumandasında ordu sevk etmesini emretti (Âdil Giray'la Kırım ordusu Kafkasya'ya girecektir). Serdâr'a Istanbul'dan verilen yeniçeri sayısı 5.000 idi.

Nogay sancak beyi Rus Mîrzâ'ya da 10.000 süvarisi ile Don (Ten) nehri güneyindeki yurdundan güneye inmesi emredildi *(Mühimme,* XXXVIII, 98).

Bu seferde Lala Paşa'nın maiyyetinde sefere eşen beylerbeyilerden Rûm (Sıvas) beylerbeyisi Mahmud Paşa, Koca Sinan Paşa'nın kardeşi idi. Dağıstan şemhaline de güneye inip Şîrvân'a girmesi emredilmişti. Sefere 3 sultan-zâde, sancak beyi olarak katılıyordu.

Lala Paşa'nın muâvini, müşâviri, kurmay başkanı, dostu Özdemiroğlu Osman Paşa idi. Serdâr'ın dîvân kâtibi, sonradan beylerbeyiliğe kadar yükselen büyük tarihçi Gelibolulu Mustafa Âlî

Çelebî, Serdâr yardımcısı Özdemiroğlu'nunki ise sonradan gene beylerbeyi olan şâir (Âsafî) Serezli Dal Mehmed Çelebî idi; kendilerine 150.000 ve 100.000 akça has verilmişti.

Osmanlı'ya karşı serdâr olarak Velîahd Hamza Mîrzâ, Tebrîz'e geldi. 9 ağustos 1578'de Ahıska, Ahılkelek, Posof, Çıldır fethedilerek Gürcistan fütûhâtı başladığı gibi, bugünki Kars ilinin Osmanlı elinde bulunmıyan son küçük parçaları da ebediyen Türkiye'ye katılmış oldu. Böylece Çıldır eyâleti doğdu. 24 ağustosta Özdemiroğlu, Tiflis'e girince de Tiflis eyâleti teşekkül etti; Solak-zâde Mehmed Paşa, ilk beylerbeyi oldu.

Şîrvân, 8 eylûl (Şeki) ile 5 ekim (Derbend) 1578 arasında tamâmen fethedildi. 40 yıla yaklaşan Safevî hâkimiyeti sona erdi. Hazar kıyıları (Şîrvân, Dağıstan vs.) cephe kumandanlığı «serdâr» sanıyle ve vezir pâyesiyle Özdemiroğlu Osman Paşa'ya verildi. Şeki'yi alan, 45 yıl devamlı Pasinler sancak beyi olan ihtiyar Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa'dır (büyük şâir Nef'î'nin büyük-babası) ki, şehirde bir cami yaptırarak hayâtını kapattı. Safevî işlerinin büyük mütehassısı idi. Şîrvân eyâleti kuruldu. Erzurum beyleybeyisi Kaytas Paşa, ilk Şîrvân beylerbeyiliğine getirildi. Özdemiroğlu'na 10.000 asker bırakıldı. Fakat Kafkasya beylerinin askerleri de emrine gireceklerdi. Şîrvân beylerbeyisi emrinde olacaktı. Ayrıca Urfa, Sincar, Siverek, Harput, Çapakçur, Kiğı ve Karahisâr-ı Şarkî sancak beyleri, onunla kalıyorlardı. 8 ekimde Ereş'te Lala Mustafa Paşa, dostu Özdemiroğlu ile vedâlaşarak Erzurum kışlağına doğru yola koyuldu. 3 ay içinde muazzam fütûhât yapılmış, bütün Gürcistan ve Şîrvân ele geçirilmiş, Osmanlı sınırı Hazar yalılarında tesbît edilmişti.

2.000.000 akça hass ile serdâr olan Özdemiroğlu'na 66 seyyar top bırakılmıştı. Lala Paşa, 5.000 yeniçerisinin 1.000'ini de ona bırakmıştı. Osman Paşa, Şîrvânlılar'dan gönüllü 3.000 süvariyi de ordusuna yazdı.

1579'da Erzurum'dan Kars'a hareket eden Serdâr-ı Muazzam Lala Mustafa Paşa'nın yanında 100.000 asker ve 50.000 işçi, Dağıstan'daki Serdâr Özdemiroğlu'nun yanında 20.000'e yakın askerle emrinde Kırım hânı Mehmed Giray'ın 200.000 süvarisi vardı. Ekim başında Revân'a girilip tahrîb edildi .

1578 aralığının ilk günlerinde Şîrvân'ı Safevîler, Velîahd Hamza Mîrzâ ve Sadrâzam Selmân Câbirî kumandasındaki orduları ile tekrâr istîlâ ettiler. Şîrvân beylerbeyisi Piyâle Paşa ile Âdil Giray'ı esîr aldılar. Dulkadırlı Mehmed Hân, Safevîler'in Şîrvân

beylerbeyisi oldu. Ancak 23 ekim 1579'da Özdemiroğlu Osman Paşa ile Mehmed Giray Hân, Şemâhı'ya girerek Şîrvân'ı bu defa 10,5 ay süren Safevî işgalinden kurtardılar. 1579'da Azak bahriye sancakbeyi Mehmed Bey, Hazar Kapdanlığı'na getirildi (sonra Derbend beylerbeyisi olacaktır). 1578'de Osmanlılar, Gence'ye de akarak şehri yaktılar. 1580 yazında Safevîler, 18 gün Bakû kalesini muhâsara ettilerse de, Hazar Kapdânı Mehmed Bey'in denizden yardıma gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırdılar. Fakat 1581'in ilk günlerinde Safevîler, Şîrvân'ın yeniden büyük kısmını işgal ettiler. Halîfe Ensâr Hân'ı beylerbeyi yaptılar.

1582'de Buhârâ'daki Türkistan Hâkanı ile Osmanlı tâbii Yaka Türkmenleri hanı Hâcim Hân da, savaşa doğudan Osmanlı lehine müdâhalelerde bulunmuşlardır (Yaka Türkmenleri, Kaanûnî zamanında padişahı metbû tanıyan, 1403'te Batı Anadolu'dan Timur tarafından Hazar'ın güney-doğu ucuna yerleştirilmiş Sünnî Türkmenler'dir).

Gene Şemâhı'ya gelen Özdemiroğlu, burada müstahkem bir kale yaptırılmasına lüzum gördü. 3 haziran 1583'te şehre girip Safevîler'i kovan Serdâr, 2 gün sonra inşaata başlattı. Şîrvân-Şâhlar Sarayı tâmir edilerek beylerbeyi sarayı hâline kondu. 20 kuleli iç kale, 70 kuleli, 10.000 arşın sûr ile çevrili dış kale, bunların 7 kapısı, sûrlar dışında su ile dolu hendek yapıldı. Hepsi 45 günde bitti. Amasya sancağı beyi Mustafa Bey, beylerbeyi oldu.

Sonra Bakû'ya gelen Serdâr-ı Muazzam Özdemiroğlu Osman Paşa, neft (petrol) kuyularını işler hâle getirtti. Aynı günlerde Serdâr Ferhâd Paşa da Revân'ı fethetti, 45 günde Revân kalesini yaptırdı ve Revân (bugün Ermenistan) eyâletini kurdu.

Ferhâd Paşa'nın 45 günde 18 ekim 1583 Kurban Bayramı günü bitirdiği Revân kalesi, Türk bayındırlığının şâheserlerindendir (4.000 arşın sûr, 43 kuleli kale, 8 kuleli hisar, kervansaray, cami, hamam, beylerbeyi sarayı, hisarda 725 ve kalede 1.726 mazgal). Revân eyâletine Kars beylerbeyisi Deli Hızır Paşa getirilmekle berâber, eyâletin güneye doğru muhâfazasına serdâr olarak vezâretle Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Cağaloğlu Sinan Paşa tâyin edildi. 1584'te de Ferhâd Paşa, 12 günde (8 ağustos) Loru kalesini yaptırdı. Burası, Tiflis'in güneyi ve Gürcistan'ın bugünki Ermenistan sınırına yakın bir yerdir. Loru, yeni bir eyâletin merkezi oldu ve başına beylerbeyi olarak Mora sancak beyi Bosnalı Potur Ali Bey getirildi. Sonra 40 günde Tumanis kalesi yapıldı (30 eylûl). Eyâlet merkezi olup başına Semender Paşa getirildi. Tumanis, Loru'nun kuzeyinde ve Tiflis'in güney-batısındadır (bu eyâlet 1590'da ilga edilmiştir). Böylece Gürcistan iyice tutulmuş oldu. 1587

ağustosunda Çıldır eyâletinin merkezi olan Ahıska kalesi de inşâ edilerek, Kafkasya'nın bir seri sağlam kaleler zenciriyle tutulması siyâsetine devâm edildi. 2 ekimde Ferhâd Paşa, Görü kalesini de bitirdi ve eyâlet merkezi yaparak Varazaoğlu Mahmud Paşa'ya verdi. Bu kale 20 günde bitirildi. Osmanlılar'ın ihyâ ve inşâ ve iskân ettikleri Görü (Gürcüce: Gori), Ferhad Paşa'dan önce ıssız bir yerden ibâretti. Tiflis'le Kütayis arasındadır. İlk beylerbeyi Mahmud Paşa, aslen Kıpçak Türkleri'nden ve Şâh Tahmasb'ın kayınbirâderi ve Safevî beylerbeyilerinden idi.

Bu sûretle sıra «Arrân» denen ve merkezi Gence olan Şirvân güneyinde, Kür ve Aras ırmakları arasında bulunan Kuzey Âzerbaycân'ın güney kısmına gelmiş oldu. 1585 yazında burası da Safevîler'den alınmıştı.

Merkezi Gence olan, Türkler'in daha çok «Karabağ» dedikleri Arrân eyâletinde ilk Osmanlı hâkimiyeti 1586 martına doğru Safevî istilâsı ile kesildi ve Safevî işgali bir buçuk yıl sürdü. Serdâr Ferhâd Paşa, 1 eylûl 1588'de Gence'yi geri aldı. Safevî istilâsından korumak için 43 günde muhteşem bir kale yaptırdı. Lori eyâletinin merkezini de çok daha kuzey-doğuya, Tiflis'in güneyine, Akçakal'a'ya nakletti. Şehri 9.800 arşın sûr ile çevirtti. Sûr yüksekliği 10 arşın, genişliği 3 arşındı. Kalenin 7 demir kapısı vardı. 43 kulesi bulunuyordu. Gence'nin daha önce kalesi yoktu (Selânikî, 248). Çerkes Haydar Paşa, eyâletin 2. beylerbeyisi oldu (1 eylûl 1588). Semender Paşa da Tumanis eyâletinden alınarak Şehr-i Zor (Kerkük) eyâletine verildi. 1589'da eski Safevî beylerbeyilerinden Kelb-i Alî Hân (Paşa), Gence beylerbeyisi oldu. Ancak bir kaç ay sonra gene Safevîler'e kaçtı.

1588'de Erdebil'in, Güney Âzerbaycan'ın, Hazar sâhillerinin, Safevîler'in hayat kaynağının fethi kararlaştırıldı. Zira artık fethedilecek yer kalmamıştı. İlk hedef olarak Erdebil açığa çıkmıştı. Fakat İran'ın sulh istemesi, bu fethi gerçekleştirmedi ve Erdebil hiç bir zaman Osmanlı'nın eline geçmedi. Şâh Abbâs'ın fevkalâde ağır şartlarla sulha râzı olmasında, Doğu Türkleri'nin baskısı da büyük ehemmiyet taşır. Doğu Türk (Türkistan) hâkanı Abdullah Hân, 9 ay, 21 günlük bir muhâsaradan sonra Herât'ı Safevîler'den almış, kuzey-doğuya çıkarak Meşhed'i kuşatmış, sonra tekrar 4 ay kuşatarak 1589 ağustosu sonlarında Şîîler'in bu kutsal şehrini de almış, netice bakımından İran'ın mukayese edilmez sûrette 2 büyük eyâletinden Horasan, Özbekler'in, Âzerbaycan da Osmanlılar'ın elinde kalmıştı. Bu, Şîî Türkler'in, Safevîler'in en büyük buhranlı devresini başlattı. Batı İran da, Hemedân ve Nihâvend dâhil, Osmanlı'nın elindeydi.

21 mart 1590 Istanbul Muâhedesi bu çok büyük Türkiye-İran savaşına, Osmanlı'nın fevkalâde lehine olmak üzere, nihâyet verdi. Kafkasya tamâmen Türkiye'ye geçti. Bu neticede, son yıllarda Türkiye-Türkistan işbirliğinin, Batı ve Doğu Türkleri'nin, ortada kalan Şiî Türkler'e karşı işbirliği bir ölçüde müessir oldu. Osmanlı şevketi, zirvenin en uç noktasına erişti. Zira Türkistan Hâkanlığı, Osmanlı üstünlüğünü, ağabeyliğini resmen kabûl etti. Vezîr-i âzam Ferhâd Paşa, Türkistan hâkanı Abdullah Hân'a gönderdiği mektupta *(Münşe'âtü's-Selâtıyn,* II, 239 v.d.), «Hâkaan-ı Mu'azzam ve Hân-ı Â'zam Abdullaah Hân» diye hitâb ettiği Türkistan imparatoruna, nezâketli cümleler içinden kolayca seçilebilecek şekilde emir veriyor, hiç olmazsa kesin şekilde yol gösteriyordu. Şâh Abbâs'ın yeğeni Haydar Mîrzâ'yı Istanbul'a rehin gönderip sulh imzâ edildiğini, bundan böyle, Osmanlı gibi, Özbekler'in de İran'ın doğu sınırına saygı gösterip ve son yıllarda Safevîler'den aldıkları ülkeler ile yetinip, asla sınırı tecâvüz etmemelerini istiyordu. «Feth etdiğiniz vilâyetler elinizde durmak üzere sâir yerlerine tecâvüz olunmayıp kanâ'at oluna!» deniyordu. Ve «Size muhâlefet eden bu cânibe (Osmanlı'ya) dahi adem-i itâ'at etmiş olur» denerek, Türkistân'a da, İran tecavüzüne karşı te'mînat veriyordu. «Pâdşâh-ı Rub'-i Meskûn» yâni «Cihan Padişahı» dediği Osmanoğlu ile «mün'akıd olan müvâlât-ü musâfâtınız mahall-i iştibâh değildir» diyerek, padişahın siyâseti dışına çıkmamasını îmâ ediyordu.

Kafkasya'nın Osmanlı'ya geçmesi, şu bakımdan da mühim olmuştur : Safevîler tarafından zorla Şiî yapılan Kafkasya Türkleri'nin bir kısmı, üç çeyrek asırlık bir Şiî hayattan sonra, gene, asırlardan beri kabûl ettikleri Sünnî/Hanefî mezhebine dönmüştür. Bu mezheplerini de bugüne kadar muhâfaza etmişlerdir.

Istanbul Sulhu'ndan Sonra Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1591 - 1593)

Istanbul Sulhu'nu imzalayan başmurahhas Mehdîkulu Hân, Kazvîn'e dönünce Şâh Abbas tarafından başı kestirildi *(Târîh-ı Â'lem-Ârây-ı Abbâsî,* 297-8). Dîvân, bu hâdiseden telâşa düştüyse de, Şâh, Kara Ahmed Sultan Şamlı'yı elçi olarak göndererek sulha sâdık olduğunu bildirdi. 30 ağustos 1591'de yeni İran büyükelçisi, Istanbul'a geldi. 8 eylûlde III. Murad tarafından kabûl edildi.

Safevî büyükelçisi, Özbekler'e, Doğu Türkleri'ne karşı Osmanlı yardımı istediyse de, Osmanlı siyâsetinin temellerine aykırı olan bu istek reddolundu. Ancak az aşağıda görülecek olan Gey-

lân mes'elesinde Safevî nokta-i nazarı kabûl edildi. Şâh Abbas, Istanbul'daki yeğeni Haydar Mirzâ'nın lalasını da değiştirmek istiyordu. Fakat Dîvân, buna müsaade etmedi. Bu müddet içinde Revân ve Nahcuvân beylerbeyisi Hızır Paşa, Safevî murahhaslarıyla berâber kuzey sınırını tesbit etmiş, sınır, yer yer nişan taşları konarak belli edilmişti. Güney sınırını da tesbit etmesi için Hızır Paşa, Bağdad beylerbeyiliğine nakledildi. Hemedân'ın çok yakınlarında olan Nihâvend kalesi, Osmanlılar'daydı. Bu şehrin çevresi iki taraf arasında münakaşa konusu olduysa da, sonunda Osmanlılar'da bırakılması kararlaştırıldı.

Böylece Şâh Abbas, hemen bütün Osmanlı taleplerini karşılamış oluyordu. Şâh Abbas, İran'a iç huzurunu sağlamak, Doğu Türkleri'nden Horasan'ı almak için tam 34 yıl uğraştı. 34 yıl sonra, belki eskisinden güclü bir Safevî devleti ortaya çıktı ve Şâh Abbas, 1624 başlarında, Osmanlı devletine teveccüh etti. Zâten daha 1603'te, Osmanlı fütûhâtının mühim bir kısmı elden çıkmış ve İran'a iâde edilmişti.

Türkiye-İran sulhunu daha başlarken bozacak gibi görünen en ciddî mes'ele, Geylân mes'elesi oldu. Geylân, Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarında, küçük (14.180 km^2), fakat oldukça nüfuslu bir İran eyâletidir. Tamâmen İranlılar'la meskûn olan bu eyâlette Türk yoktur. Merkezi Reşt şehridir. Reşt şehrinin Hazar üzerindeki limanı, şimdi «Pehlevî» denen Enzeli'dir. Geylân ülkesi, Erdebil ile Kazvîn, yâni Safevîler'in kutsal şehri ile taht şehri arasına girmiş vaziyetinden dolayı, stratejik durumu önemliydi. Burada 1359 yılından beri Kârkiyâîler denen Sünnî/Şâfiî mezhebinden İranlı bir hânedân hüküm sürüyordu. Bu hânedân, Timuroğulları'ndan sonra Safevîler'i de metbû tanımak sûretiyle hayâtını koruyabilmişti. Bu küçük devletin kralları, birçok İslâm hânedânı gibi, Hazret-i Ali'den indikleri iddiasında idiler. Son hükümdar olan Kârkiyâ Hân-Ahmed Kiyâ, hânedânının 12.'si olup 1536'da, Şâh Tahmasb ve Kaanûnî çağında tahta çıkmıştı. Türkçe ve Farsça şiirler yazar, ud çalar, beste bestelerdi. Şâh Tahmasb, saltanatının 31. yılında, 1567'de bu zâtı yakalatıp Kazvîn yakınlarındaki Hasan Sabbâh'ın yaptırdığı meşhur Alamut (Kahkaha) kalesine attırdı. Ancak hânedânı ilga etmedi. Hân Ahmed'in oğlu Kârkiyâ Muhammed Kiyâ, 1577'ye kadar 10 yıl, babasının nâibi sıfatıyla saltanat sürdü. Hân-Ahmed, 1577'de Alamut'tan kurtuldu, Şâh Tahmasb'ın ölümünden sonra çıkan buhrandan faydalanarak tekrar Geylân'a gelip ülkesinin idâresini oğlunun elinden aldı. Bu hâl 1590'a kadar 13 yıl böylece devâm etti. Bu tarihte Hân-Ahmed, 60 yaşından fazlaydı ve tahta çıkışının üzerinden 54 yıl geçmiş bulunu-

yordu. Hân-Ahmed, Safevî tazyikı üzerinde 1590'da Şîrvân'a sığındı ve siyâsî mültecî sıfatıyla Istanbul'a gelmek istedi. Osmanlılar'a tâbî olarak ülkesini Safevîler'den geri almak ümidindeydi. Zâten Kaanûnî devrinde de bir ara Geylân'ın bir kısmı Türkiye'ye tâbî olmuştu. Ancak 1590'da, Osmanlı-Safevî sulhu gerçekleşmiş bulunuyordu. Bu mes'eleden dolayı Dîvân'ın yeniden savaşa girişmesi düşünülemezdi.

Hân-Ahmed, 1593'ün ilk günlerinde Istanbul'a geldi. 1593'te Bağdad'a, oradan Gence'ye gitti, 1595'te Istanbul'a geri döndü, 1600 haziranında 70 yaşını geçkin olarak Istanbul'da öldü.

Hân-Ahmed, daha 3 eylûl 1591'de Istanbul'a bir elçi gönderdi. Bu sırada kendisi, siyâsî mültecî ve Şirvan beylerbeyisi Vezir Hasan Paşa'nın misafiri olarak Şamahı'da bulunuyordu. Bu sırada Geylân'ın nihâî şekilde İran'a katılmış olmasına rağmen III. Murad, eylûl sonlarında bu elçiyi kabûl etti. Ancak Dîvân elçiye, vaktiyle Osmanlı-Safevî savaşı sırasında ve Geylân Safevîler tarafından istilâ edilmesinden önce Osmanlılar'a tâbî olmaları icab ettiğini söyleyip savdı. Bunun üzerine Hân-Ahmed, Şamahı'dan Istanbul''a geldi ve 12 ocak 1593'te huzûr-ı hümâyûna kabûl olundu. Fakat o da hiçbir netice elde edemedi. Mihmandarlığına meşhur tarihçi Selânikî Mustafa Efendi tâyin olundu. 3 ay Istanbul'da kaldı. 4 nisan 1593'te Istanbul'dan ayrıldı. Kerbelâ'da 15 kişilik maiyyetiyle oturmak üzere kendisine tahsisat verildi (günde 285 akça = 8.550 TL.). Fakat orada da rahat durmadı. Istanbul'a dönüp burada öldü.

Hân-Ahmed'in Istanbul'dan ayrılmasından 43 gün sonra Büyük Şehir, Şehzâde Haydar Mirzâ'nın muhteşem sünnet düğününe şâhid oldu (17 mayıs 1593). Düğüne Sadrâzam Sinan Paşa, bütün vezirlerle berâber katıldı. Selânikî Mustafa Efendi de dâvetli olup, düğünü bize anlatmıştır. Sünnet, Sokollu'nun Kadırga Limanı'ndaki sarayında oldu.

Böylece Türkiye-Almanya savaşının başladığı bu yıllarda, Osmanlı-Safevî münasebetleri durgunluk devresine girdi. Büyük Şâh Abbas, Osmanlı teşkilâtını taklîd ederek İran'a merkeziyetçi bir idâre getirmek işine girişti. Feodaliteyi, eskisine nisbetle geniş şekilde ilga etti. Orduyu, Osmanlılar'da olduğu gibi, hükümdarın şahsına bağlı bir teşekkül hâline getirdi. Donanma kurmaya çalıştı. Fakat İran'ı Türkiye gibi bir denizci devlet yapamadı. Esâsen İran ve Hindistan Türk imparatorlukları da Türkiye gibi büyük bir deniz kuvvetine sâhib olsaydı, tarihin akışı değişebilirdi. Çünki, Avrupalılar, Hindistan'a ve Asya'ya müdâhale edemezlerdi.

VI

BÜYÜK TÜRK - ALMAN SAVAŞININ İLK SAFHASI (1592 - 1595)

Bosna Beylerbeyisi Telli Hasan Paşa'nın Akınları (1592 Yazı)

TÜRK-ALMAN münâsebetleri, Bosna beylerbeyisi Telli Hasan Paşa'nın akınlarıyla bozulmaya yüz tuttu. Almanya'nın Hırvatistan sınırındaki umumî valisi Nadasdy'nin yarattığı huzursuzluğu cezalandırmak üzere Hasan Paşa, Türkiye-Almanya sınırını geçti, Nadasdy'nin kumandasındaki orduyu yendi, 12 top, 7 sancak, 1.000 esir, birçok ganimetle Bosnasarayı'na döndü. Bu muhârebede 2.000 düşman askeri öldü ve binlercesi yaralandı. 7 ekim 1592'de bu esirler ve ganimetler Istanbul'a geldi ve Almanya sefârethânesinin önünden alayla geçirildi. İmparator III. Rudolf, durumdan ürktü. Asırlarca devam edecek olan meşhur «Türk çanı» âdetini ihdas etti. Buna göre, imparatorluğun bütün kiliselerinde günde üç defa, sabah, öğle ve akşam zamanı «Türk çanı» çalacak ve mü'minleri Türkler'e karşı Tanrı'nın yardımını yakarmak için, duaya çağıracaktı (Lavisse-Rambaud, V, 864; Hammer, VII, 264). Gene bu ekim ayı içinde İmparator, Istanbul'daki büyükelçisi vasıtasıyla Dîvân'a, sulhun Hasan Paşa tarafından ihlâl edildiğini, Alman topraklarının tevil kabûl etmiyecek şekilde çiğnendiğini, binaenaleyh yıllık vergisini bundan böyle Istanbul'a göndermeyeceğini bildirdi. Büyükelçi Pezzen'in bu beyanı Dîvân'da, âzamî şekilde soğuk karşılandı. Bosna beylerbeyisi gibi Budin beylerbeyisi de sınır faaliyetlerini ve akınlarını arttırmıştı. Budin eyâletine bağlı Gyula (Türkçe : Göle) sancak beyi Hasan Bey, Eğri (Eger) şehrini yağmalamış ve ele geçirdiği ganimeti Istanbul'a göndermişti.

Bosna eyâleti, muntazaman sınırlarını genişletiyordu. 1435'te bir alay beyinin merkezi olan Bosnasarayı, 1463'te sancak merkezi olmuştu. 1470'de Hersek sancağı kuruldu. Sancağın ilk merkezi

Foça idi. 1537'de Dalmaçya'da Klis, 1538'de Slavonya'da Pozega ve 1552'de Zecesanski sancakları kuruldu. Lika ırmağı üzerindeki topraklar da Krka sancağı adı altında birleştirildi. Kaanûnî devrinde bütün bu sancaklar, Bosna beylerbeyiliği adı altında toplandı. Eyaletin merkezi Bosnasarayı iken, 1550 yıllarında Banyaluka'ya nakledildi. Banyaluka 140 km. daha kuzeybatıda olduğu için, beylerbeyinin burada oturması, askerî maksatlara daha uygun düşüyordu. Ancak eyâletin en büyük şehri ve kültür merkezi olarak Bosnasarayı mevkiini muhâfaza etti. 1592 nisanında Bihaç sancağı kuruldu ki, Hırvatistan'dan mühim bir kısmı içine alıyordu. Aynı yıl, Sisak ve Zagreb ile çevresi, yâni Hırvatistan'ın tamamı, eyâlete katıldı. 1600'den itibâren Bosna beylerbeyilerine vezir (mareşal) rütbesi verilmeye başlandı ki, bu kadar geniş bir eyâleti idâre eden beylerbeyinin hakkıydı.

Budin beylerbeyiliğine gelince, artık burası gerçek bir devlet ehemmiyetindeydi. Budin beylerbeyisinin sulh hâlinde emrinde bulundurduğu askerî kuvvetler bile, birçok Avrupa kralının ordusundan fazlaydı. 1587 yazında Budin'e (Budapeşte) gelen İmparator'un elçisi Jurkovics Ferencz, beylerbeyi Sinan Paşa'ya bir mesele üzerinde yalan söylemek gafletinde bulunmuştu. Paşa : «Köpek, demişti; sen yalan söylüyorsun, arşidukan da yalan söylüyor, imparatorun da!». İmparatorluk harb şûrası başkanı Ungrad David, Paşa'ya bir nâme göndererek bu hareketini protesto etti. Fakat bizzat İmparator'la eşiti gibi muhabereye alışmış olan Budin Beylerbeyisi, bu nâmeye hiçbir kıymet vermedi (Takats, 303-4).

Kulpa Bozgunu (20 Haziran 1593)

Bosna beylerbeyisi Telli Hasan Paşa, Almanlar'ın büyük bir orduyla Türk sınırını geçmek niyetinde olduklarını Dîvân'a bildirmiş, yardım istemişti. Sadrâzam Kanijeli Siyâvuş Paşa, adamlarından Kirli Hasan Paşa'yı Rumeli beylerbeyisi yaptı ve Bosna Beylerbeyisi'ne imdada gönderdi. Fakat Kirli Hasan Paşa daha yoldayken, Koca Sinan Paşa tekrar sadrâzam oldu. Kirli Hasan Paşa'yı azletti, yerine, Türk tarihinin en korkak askerlerinden ve vatan hâinlerinden olan ve Osmanlı tarihçileri tarafından «Muhannes» (*) diye anılan oğlu Mehmed Paşa'yı Rumeli beylerbeyisi yaptı. Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın, Bosna'ya yardıma gitmeye hiçbir niyeti yoktu. Böylece Telli Hasan Paşa, büyük Alman

(*) Arapça'da «kadın huylu, nâmerd, kancık, gayetle korkak, alçak» demektir

ordusuna karşı, kendi kuvvetleriyle kaldı. Kirli Hasan Paşa'ya vezirlik verilerek Tımışvar beylerbeyiliğine gönderildi.

Sinan Paşa'nın, bir ev mes'elesinden dolayı Bosna beylerbeyisi Telli Hasan Paşa ile dargınlığı vardı. Sinan Paşa, Osmanlı tarihinin en kindar adamlarından olduğu ve kinini tatmîn etmek için birçok defalar en büyük millî menfaatleri çiğnediği için, Telli Hasan Paşa'ya karşı tutumunu anlamak kolaylaşır. İstiyordu ki, geçen yılki zaferle kendine vezâret yolunu açan düşmanı, bir bozgunla mahvolsun ve nâmı kalmasın. Ancak bu işin devletin başına 13 yıl süren bir Alman savaşını açabileceğini düşünmüş müdür, burasını kestirmek zordur.

Telli Hasan Paşa, 10.000 askeriyle Bosna beylerbeyiliğinin kuzey sınırında, Kulpa çayı kenarında düşmanı bekliyordu ki, düşman sınırı geçip Türk topraklarına zarar vermesin. Almanlar'ın maksadı Türkiye'ye savaş açmak değil, geçen yılki Türk akınına karşılık bir akın yapmak ve yeni Türk akınlarını önlemekti. Hasan Paşa, Dîvân'dan çoktan yardım istediği için, Sofya'dan geleceğini sandığı askerin yolda ve erişmesinin gün mes'elesi olduğunu sanıyordu. Paşa'nın bulunduğu aynı mevkide vaktiyle, 22 eylûl 1575'te, Hasan Paşa'dan önceki bir Bosna Beylerbeyisi, 2.000 asker ve 7 topla, Karniyol umumî valisi Herbert von Auersberg'in ordusunu yok etmiş ve Alman başkumandanı da muhârebe meydanında kalmıştı (Lavisse-Rambaud, V, 864). Hasan Paşa, 18 yıl önceki bu hâtıradan cesâret alıyordu. Paşa'nın maiyyetinde Klis sancak beyi Mustafa ve Hersek sancak beyi Mehmed Beyler bulunuyordu ki, bu iki genç sancak beyi kardeşti ve Türk aristokrasisinin en tanınmış şahsiyetlerinden sayılıyorlardı. Çünki Sokollu'nun halefi olan Sadrâzam Ahmed Paşa'nın oğulları olduktan başka, anneleri de Kaanûnî'nin tek kızı Mihrimah Sultan ile Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın kızları Ayşe Hanım-Sultan'dı. Yâni Mustafa ve Mehmed Beyler, Kaanûnî'nin kızının kızının oğulları oluyorlardı. Bu sultan-zâdeler, akıncılıktan yetişmiş gaayet değerli askerlerdi. Mehmed Bey, uzun zaman Özdemiroğlu'nun maiyyetinde de bulunmuş, hattâ Özdemiroğlu cephede ölünce mühr-i hümâyûnu o alıp İstanbul'a, ikinci derecede dayısı olan III. Murad'a getirmişti. Hasan Paşa'nın yanında İzvornik sancak beyi Gazi Koca Memi Bey ve daha 3 sancak beyi, cem'an 6 sancak beyi (tümgeneral) vardı.

Hasan Paşa, 19 haziranda Kulpa (Kupa) çayı kenarında Sisak (Sissek, Türkçe: Şişka) kasabasına geldi ki, Zagreb'in 45 ve Trieste'nin 200 km. güneydoğusundadır. Ertesi gün, 40.000 kişilik

düşman ordusu göründü. Nisbet dörtte birdi. Bir Türk askerine 4 Alman askeri düşüyordu. Gazi Koca Memi Bey, bu nisbeti tehlikeli bulup muhârebeyi kabûl etmemeyi, Sofya'dan gûyâ yolda olan yardım kuvveti gelinceye kadar güneye çekilmeyi tavsiye etti. Nisbeti fazla bulmayan Hasan Paşa, bu tavsiyeyi kabûl etmedi ve taarruz emrini verdi. Türkler'in büyük kahramanlıkla vuruşmasına rağmen muhârebe tam bir bozgunla neticelendi. Hasan Paşa ile Mehmed ve Mustafa Beyler, 7.000 askerle berâber şehîd düştü. 3.000 Türk askeri düşman kılıcından kurtulabildi. Birkaç Türk topu, Almanlar'ın eline geçti. Böylece Koca Sinan Paşa'nın kînine hedef olmak bahtsızlığına uğramış olan Telli Hasan Paşa, tarih sahnesinden çekildi. Muhârebenin geçtiği 1001 hicrî yılına bâzı Osmanlı tarihçileri «bozgun yılı» demektedirler (Peçevî, II, 128-9; Naîmâ, I, 81-3).

Almanya'ya Harb İlân Edilmesi (4 Temmuz 1593)

Kulpa bozgunundan 14 gün sonra Almanya'ya harb ilân edildi. Bozgun haberi Dîvân'a gelir gelmez bu acele karar alındı. III. Murad, İkinci Vezir Ferhad Paşa, Hoca Sâdeddin Efendi, Şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi, savaşa muhâliftiler. Sinan Paşa, serhad halkından sahte mektuplar getirtmek sûretiyle Dîvân'ı tahrîk ediyor, harb kararı almaya uğraşıyordu (Peçevî, II, 132-33; Solak-zâde, 617). Hammer'e göre Sinan Paşa'nın savaş isteğinin sebebi, Almanya büyükelçisi Pezzen'den haraç istemesi ve Büyükelçi'nin imparatoruna danıştıktan sonra bu teklifi reddetmesidir. Bu bir sebep olmakla berâber Paşa, serdâr-ı ekrem olarak büyük zaferler kazanacağını ve sadâret makamını hayâtının sonuna kadar muhâfaza edip rakîblerini ezeceğini ümid ediyordu. Bu Sinan Paşa'nın üçüncü sadâretiydi ve ikide bir azledilip iktidardan uzaklaştırılmaktan bıkmıştı. Paşa bu sıralarda 80 yaşına yaklaşmakla berâber ihtiras ve kin duyguları zayıflamamış, bilâkis son haddini bulmuştu. Lala Mustafa ve Özdemiroğlu Osman Paşalar gibi en büyük rakîblerinin ölümünü görmekle bahtiyar olmuştu. Şimdi eskilerden, Kaanûnî devrine yetişenlerden kendinden başka kimsenin kalmadığını sanıyor, iktidara yaklaşmak isteyen her devlet adamını, şahsî haklarına tecâvüz etmiş sayıyordu.

Almanya ile Türkiye, 25 yıl, 4 ay, 16 günden beri sulh hâlindeydiler. İmparator'un Türkiye ile savaşmak için en küçük bir arzusu yoktu. Türk akın hareketlerini önlemeyi ve akınlara karşılık vermeyi istiyordu. Fakat bunun bir savaş sebebi olmayacağını sanıyordu. Çünki çeyrek asırdan beri bu akınlar devam edip gi-

diyordu. Bu serhad hayatının bütün tafsilâtı, büyük Macar tarihçisi Takats'ın *Macaristan Türk Âlemi'nden Çizgiler* adlı nefîs eserinde tasvir edilmiştir. Hattâ son Bosna olaylarından ürken İmparator, Baron Poppel von Lobkowitz ile yıllık vergisini yollamak istemiş, fakat bu diplomat, Macaristan'da Komorn şehrinde durdurularak Viyana'ya iâde edilmiştir. Istanbul'daki Almanya büyükelçisi Pezzen de Yedikule'ye gönderilmiştir. Bu 4 temmuz günü toplanan harb meclisinde Hoca Sâdeddin Efendi, Sinan Paşa'ya şu sözleri söylemiştir :

— Paşa Hazretleri, dâ'îniz, bu Devlet-i Aliyye'nin gazavât-ü fütûhât târîhın itmâma erişdirmek üzereyim. İnşâ'Allahü-Ta'âlâ bununla itmâm edeyim ki, pâdşâhımızın bir ednâ kulu olan Ferhâd Paşa, Şâh-i Acem'in bu kadar memâlikin alıp, â'kıbet nûr-i dîdesini (Şehzâde Haydar Mirza'yı) rehin vermekle sulh-u salâh oldu. Kâfirin (Almanya'nın) dahi iki yıllık harâcı geldi. Ağzımız tadıyla târîhımizi itmâma erişdirelim. Hemân lutfedin, yeniden bir fürce açılmasın (Peçevî, II, 133).

Hayattaki en büyük rakıybi Ferhad Paşa'dan bahsedilmesi üzerine çılgına dönen Koca Sinan Paşa, âdeti olduğu üzere şöyle palavra savurmuştur :

— Yok Efendi, öyle yazma. İllâ inşâ'Allahü-Ta'âlâ böyle yazasın ki, sa'âdetlû pâdşâhımızın bir ednâ kulu (Ferhâd Paşa) Acem diyârında bu kadar fütûhâtdan sonra oğlun (yeğeni Haydar Mirza) aldı getirdi; bir kulu (Sinan Paşa) dahi Beç Kralı (Almanya imparatoru) üzerine varıp memleketi gaaret-u hasâretden sonra, kralı eli bağlı Âstâne-i pâdşâhîye gönderdi yazasın!

Bu palavra, vaktiyle Sinan Paşa'nın Şah'ı zincire vurup Istanbul'a getireceği palavrasının aynıdır. Hayret edilir ki, Sinan Paşa bu defa da karşısındakileri aldatmaya muvaffak olmuştur. Hoca Sâdeddin Efendi, Paşa'nın şarlatanlığını çok iyi bildiği için yukarıdaki iddiasını şu sözlerle reddetmiştir :

— Estağfiru'llah-ı Ta'âlâ Paşa Hazretleri! Bu sözünüz kemâl-i gurûrdan nâşîdir. Ben bu sözün â'kıbet şe'âmetinden pek korkarım (Peçevî, II, 133).

Sâdeddin Efendi, asker olmamakla berâber, büyük bir siyâset ve devlet adamı olmak sıfatıyla, harbin netîcesini aynen görmüştür. Bütün nüfuzuna rağmen harb meclisinde ağır basamamış olması hayrete değer. Diğer vezirler, başlarının korkusundan fazla ağız açamamışlardır. Çünki Sinan Paşa, birkaç yobazdan «gazâya

mânî» olanların küfrüne (dinden sapıttığına) müta'allik fetvâlar» almıştı (Müneccimbaşı, III, 565). Sâdeddin Efendi ilmiye sınıfından olduğu ve bu sınıfa hiçbir şekilde îdâm cezâsı verilemediği için, istediği gibi konuşabilmiştir. Bu 1593 senesi her bakımdan Türkiye tarihinde bir dönüm noktasıdır. Atlas Okyanusu ve Baltık Denizi ile Hazar ve Hind Okyanusu kıyılarına erişmiş tarihin o zamana kadar görmediği azamette bir imparatorluk, bu yıldan itibâren yalnız toprak kaybetmekle kalmamış, pek metîn olan iç yapısının da çürümeye başladığı anlaşılmıştır. İktidarın fikrine muhâlif olanların küfürle itham edilmeye ve bu hususta fetvâ bile alınmaya başlanmış olması, bu dönüm noktasını senbolize edebilecek kudrette bir olaydır.

45 gün sonra, 19 temmuzda Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Koca Sinan Paşa, sarayından başkumandanlık ordugâhındaki otağına geçti. Eski sadrâzam 2. Vezir Ferhad Paşa sadâret kaymakamı (sadrâzam vekili) olarak Istanbul'da kaldı. Sinan Paşa, ordugâha geçtikten 10 gün sonra Ordu hareket etti ve sefer başladı.

Koca Sinan Paşa'nın Almanya Üzerine Seferi
(29 Temmuz 1593 - 10 Ocak 1594)

29 temmuz 1593'te Istanbul'dan ayrılan Orduy-ı Hümâyûn, 37 günde, 4 eylûlde Belgrad'a geldi. Istanbul'dan 12.000 Yeniçeri ve sâir Kapıkulu askeriyle hareket edilmişti. Belgrad'da, beylerbeyilerin kumandasında Rumeli tımarlı sipahileri, yâni Türk ordusunun aslını teşkil eden sınıf, orduya katıldı. Belgrad'da 10 gün kalındı ve 14 eylûlde yürüyüşe geçildi. 27 eylûlde Essek'te Drava nehri kuzeye doğru geçildi. Essek'te toplanan harb meclisi, Almanlar'ın elindeki Bespirem (Veszprem/Weszprim) ve Palota kalelerini almayı kararlaştırdı. Sinan Paşa'nın oğlu olan Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa, Budin beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'yı ve 8 ağır muhâsara topunu getirmek üzere Budin'e gönderildi. Bespirem, İstolni-Belgrad'ın 35 ve Budapeşte'nin 95 km. güneybatısında, Balaton Gölü'nün 10 km. kuzeyinde bir Macar şehridir. Kale, Türkler'e 3 gün dayanıp 6 ekimde teslim oldu. Budin beylerbeyiliğine bağlı bir sancak merkezi yapıldı. Ana tarafından Sokollu'nun yeğeni olan büyük tarihçi Peçevî, ordudaydı ve bu fethe bizzat katılmıştır (II, 136). Bu çevrede olan Palota kalesi, iki gün kendini savundu. 14 ekimde fethedildi. Bir kazâ olarak Bespirem sancağına bağlandı. İki küçük kalenin fethiyle yetinen ve Istanbul'da Viyana'ya gidip İmparator'u zencire vura-

cağından bahseden Sinan Paşa, kışlamak üzere Budin'e (Budapeşte) çekilmeye karar verdi.

Orduy-ı Hümâyûn, Budin kışlağına doğru yol alırken büyük bir Alman ordusu, Türkler'in Budin eyâletine bağlı mühim sancak merkezlerinden İstolni-Belgrad'ı kuşatmaya başladı. Seksenlik Sinan Paşa, büyük düşman ordusunun bizzat üzerine yürüyeceğine, Sokollu-zâde Hasan Paşa'yı, 20.000 asker gibi düşmanınkinden çok daha az bir kuvvetle İstolni-Belgrad'ın imdâdına gönderdi. Sokollu'nun oğlu, korkusuz bir askerdi, fakat iyi bir kumandan değildi. Kurmaylarının tavsiyelerini dinlemeyerek kendi bildiği gibi taarruza geçince ordusu bozuldu. «Bre gaazîler, gayret vaktidir» diye kaçan askerini önlemeye çalıştıysa da bozguna mânî olamadı. 6.000 şehîd veren Hasan Paşa, 44 topunu da düşmana bırakmak mecburiyetinde kaldı. Bizzat kendisi de yaralanıp 14.000 askeriyle Budin'e can attı. Boş yere uğranılan bu bozgun, çevredeki birçok küçük kalenin Almanlar'ın eline düşmesine sebeb oldu. Bunların arasında Güleg ve Neograd gibi oldukça önemli kasabalar da vardı. Acele İstolni-Belgrad'a gelen Tiryâki Hasan Paşa'nın askerî dehâsı, bu mühim şehri düşman istilâsından kurtardı. Fakat iki küçük kale alan Sinan Paşa, 10 küçük Türk kalesini Almanlar'a vermiş oldu ve 1593 sonbaharında sefer mevsiminin bilânçosu, bu hesapla kapandı. Alman ordularının başında, Stirya umumî vâlisi Teuffenbach bulunuyordu. Sinan Paşa, kalelerini pek üstün düşman kuvvetlerine teslîm eden kumandanları îdâm ettirdi. Bunların en mühimmi, Neograd alay beyi Karaferyeli Mehmed Bey'dir.

Koca Sinan Paşa, 8 kasımda Budin'e varmıştı. Ancak Yeniçeriler, liyakatli kumandanlara bile itaat etmez hâle gelmişlerdi. Liyakatsizlik ve korkaklığını bildikleri Sinan Paşa'yı zorlayarak, kışı Belgrad'da geçirmeye râzı ettiler. Bu sefer Ordu, Budin'den kalkıp Belgrad yolunu tuttu. 10 ocak 1594'te Belgrad'a geldi.

Sinan Paşa Belgrad'da (10 Ocak - 5 Mayıs 1594)

Sinan Paşa, Belgrad'da 3 ay, 26 gün geçirdi. 6 nisanda şehirden ordugâha geçtiği için bu müddetin son 29 günü sefer hâli sayılır. Bu müddet içinde, zerre kadar utanmadan Istanbul'a Rıdvan Ağa adındaki bir yâverini göndererek zafer-nâme yolladı ve iki kale aldığından bahsetti. Bir sahtekârlık örneği olan bu zafernâmede, düşmanın eline geçen 10 küçük kaleden bahis bile yoktu. Bu 10 küçük kaleye karşılık Almanlar'dan ancak bir orta büyük-

lükte, bir de küçük kale alınmıştı. Ancak yalanının tez zamanda ortaya çıkacağını bildiği ve Almanlar'dan kale almanın Istanbul'da palavra atmaya benzemediğini anladığı için, emrinde kâfi büyüklükte bir ordu olduğu hâlde, Istanbul'dan acıklı bir dille asker istedi. Serdâr-ı Ekrem'in bu hâlini büyük tarihçi Naîmâ, şu alaylı îfâdeyle anlatmaktadır (I, 94-5) :

«İstimdâd-ı Sadr-ı â'zam ve İmdâd-ı Pâdşâh-i Mu'azzam : Sinân Paşa bu kâr-ı müşkile iştigaal ile nâr-ı muhârebeyi iş'âl etdiğine nâdim oldu. Ammâ 'bir iş başaramadan ferâgat muhâldir' deyü ahvâli der-i devlete defa'ât ile arz edip hazîne ve asker lüzûmunu î'lâm etmişdi... Sinân Paşa, (sefere) çıkdığına peşîmân ve bir maslahat görülmeyeceğine câzim-u hayrân olup, bi'l-â'hıre serhad umerâsına ve kılâ hükkâmına ve asker â'yânı ile rüesâsına ve meşâyih-u ulemâsına mazhar etdirip (mektuplar yazdırıp) der-i devletde olan â'yân-u erkâna mektûblar gönderdikde, matlûb olan hazîne ve asker irsâlinde istî'câl olunup ol zamâna dek yeniçeri ağaları pâdşâhdan gayri ile sefere gitmek kaanûn değil iken, Lala Mehmed Ağa bu def'a (Sinan Paşa'nın yanında sefere) me'mûr oldu».

Sinan Paşa, Istanbul'dan Yeniçeri Ağası Lala Mehmed ve Cebecibaşı İbrahim Ağalar kumandasında asker ve paranın gelmesinden önce, 5 mayısta Belgrad'dan hareket etti. Bir gün önce Alman orduları, iki Türk kalesini, Budapeşte-Viyana arasındaki meşhur Estergon ile Hatvan'ı muhâsaraya başlamışlardı. Estergon'u muhâsara eden ordunun başında İmparator II. Rudolf'un kardeşi Arşidük Mathias, Hatvan'ı muhâsara eden ordunun başında da Stirya umumî valisi Teuffenbach bulunuyordu. Hatvan, Budapeşte'nin 65 km. kuzeydoğusundadır.

Ordunun Belgrad'dan Yanıkkale'ye Gelmesi (5 Mayıs - 7 Ağustos 1594)

Belgrad'dan kalkan Ordu'da Sıvas beylerbeyisi Mahmud Paşa, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Mahmud Paşa, Rakka (Urfa) beylerbeyisi Ali Paşa, Bosna beylerbeyisi Mihalıçlı Ahmed Paşa, Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa, Anadolu beylerbeyisi Satırcı Mehmed Paşa ve Budin (Macaristan) beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa bulunuyordu. Sokollu-zâde, en önde gidiyor, Dulkadır Beylerbeyisi de artçıya kumanda ediyordu. Bu büyük ordunun yürüyüşe geçtiğini öğrenen Arşidük Mathias ve Teuffenbach, telâşlanmışlardı. Çünki ne Estergon, ne de Hatvan kalesi düşürüleme-

mişti. Arşidük, Estergon'a karşı 6 umumî hücum yaptırmış, hiçbirinden netice alamamıştı (Hammer, VII, 270).

Sokollu-zâde Hasan ve Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşalar, Hatvan'ı kurtarmak için bu kaleye doğru yürüdüler. Hasan Paşa, düşmanın yaklaşmasını sağlamak ve top menziline sokup hırpalamak için, sahte bir çekilme hareketi yaptı. Askerliğin en basit kaidelerinden haberi olmayan Mehmed Paşa, bu manevrayı gerçek bir bozgun sanıp atını dörtnala kaldırdı ve kaçmaya başladı. Paşalarının kaçtığını gören asker de bir şey olmuştur diye onun peşine takıldı. Durumun kötüleştiğini gören Hatvan'ın kahraman sancak beyi Sarıalioğlu Tiryâki Arslan Bey, kaleden bir hurûç hareketi yaptı. İki ateş arasında kalacağını anlayan Teuffenbach, bozgun hâlinde muhâsarayı kaldırıp çekildi. Almanlar öyle ânî bir şekilde kaçtılar ki, bütün topları Türkler'in eline geçti. Arslan Bey, artık çok üstün ve büyük bir Alman ordusunu bozmuş, Sinan Paşa'nın yapamadığını yapmış bir asker sıfatıyla beylerbeyilik bekliyordu. Fakat öyle olmadı. Sahte zafer-nâmeler hazırlatmaya alışmış olan Sinan Paşa, derhal Istanbul'a bir «Hatvan zafer-nâmesi» gönderdi. Az kalsın Türk ordusunu mahvedecek olan oğlu Mehmed Paşa'yı, zaferin tek âmili olarak gösterdi. III. Murad bu yalana kandı ve Mehmed Paşa'ya vezirlik (mareşallik) rütbesi verdi. Ancak tarih, Sinan Paşa'nın sahtekârlığına kanmamıştır (Peçevî, II, 142-3).

17 haziranda Yeniçeri ağası Lala Mehmed Ağa, 18.000 Kapıkulu askeri ve hazine ile gelip orduya katıldı. Lala Mehmed Ağa, Sokollu-zâdeler'den pek değerli bir kumandandır. Sonradan sadrâzam olmuştur. Serdârların yanında ilk sefere katılan yeniçeri ağası bu Lala Mehmed Ağa'dır. Gerek Naîmâ, gerek Peçevî bu «bid'at»i belirtirler. O zamana kadar yeniçeri ağası, padişahla berâber sefere çıkardı. Serdârlarla sefere çıkan yeniçeri kuvvetlerine sekbanbaşı gibi diğer yeniçeri generalleri kumanda ederlerdi. Ancak Kaanûnî'nin öldüğü 28 yıldan beri padişahlar (II. Selim ve III. Murad) sefere çıkmaz olmuşlardı. Avrupa hükümdarları gibi saraylarında oturuyorlardı. Bu defa Sinan Paşa'nın ısrarı üzerine III. Murad kanunu bozup, yeniçeri ağasını sefere yollamıştır.

Istanbul'dan 2 ay, 27 günde gelen Lala Mehmed Ağa, çok değerli bir kumandan olduğu için, Sinan Paşa tarafından sevilmiyordu. Orduya vardıktan 33 gün sonra, 20 temmuzda Sinan Paşa tarafından azledildi. Lala Mehmed Ağa gibi Sokollu-zâdeler'den olan Peçevî : « (Sinan Paşa) Yemişçi Hasan Ağa ki, kendinin hemcinsi Arnavud âdemîsi idi, (yeniçeri ağalığını) ana erzânî gördü»

(II, 145) diyor. Sonradan dâmâd ve sadrâzam olan bu Yemişçi Hasan Ağa, son derece değersiz bir adamdır.

Sinan Paşa, 17 temmuzda Tata, 29'da Senmarton kalelerini aldı. Arşidük Mathias, büyük ordusuyla Tata civarında olduğu halde, üstün Türk ordusuyla karşılaşmaya cesâret edemedi (Hammer, VII, 271-2). Bu Tata, Budapeşte'nin 55 km. kuzeybatısındadır.

Yanıkkale'nin Muhâsara ve Fethi (7 Ağustos - 27 Eylûl 1594)

Orduy-ı Hümâyûn, 7 ağustosta Macarlar'ın «Györ», Almanlar'ın «Raab», Türkler'in «Yanık» dedikleri mühim şehrin önüne geldi. Viyana'nın anahtarı sayılan bu büyük kale, Budapeşte'nin 110 km. kuzeybatı, Viyana'nın 100 ve Slovakya'nın merkezi Bratislava'nın 60 km. güneydoğusundadır. Yanık, vaktiyle Kaanûnî tarafından fethedilmiş, fakat muhafaza olunamamıştı. Bu defa 51 gün süren muhâsaraya, Türk ordusu saflarında, büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi de katılmıştır.

İmparator'un kardeşi Arşidük Mathias, 100.000 kişilik muazzam bir orduyla Tuna'nın kuzey kıyısında bulunuyor, uzaktan Türk muhâsarasını seyrediyor, fakat meydan muhârebesini göze alamadığı için karşı yakaya, Slovakya'dan Macaristan'a geçemiyordu. Bu 100.000 kişilik ordu yalnız Almanlar'dan müteşekkil değildi. İspanyol, Fransız, Papalık, Leh alayları da vardı. Hattâ bir de Rus ücretli birliği bulunuyordu.

Arşidük Mathias, taarruza cesâret edemeyince, Türkler, köprü kurup karşı yakaya geçtiler ve büyük bir meydan muhârebesi başladı. 13 eylûlde geçen bu meydan muhârebesi, kesin Türk zaferiyle bitti. Binlerce ölü veren düşman, bozgun hâlinde kaçtı. Bizzat başkumandan Arşidük Mathias da yaralandı. Düşmanın 400 topu, bütün cephane ve ağırlıkları, Tuna üzerindeki 10 kadırga ve 600 kayığı, Türkler'in eline geçti. Yanıkkale müdafilerinin önünde kazanılan bu zafer, kaledekiler üzerinde büyük bir tesir yaptı. Bununla berâber kale daha iki hafta dayandı.

Zaferin kazanılmasında birinci derecede rol sâhibi, bundan önceki bahsimizde İran savaşlarındaki yararlıklarını gördüğümüz Kırım hanı Gazi Giray'dır. Gazi Giray, 11 ağustosta Kırım'dan Yanıkkale önlerine gelerek Orduy-ı Hümâyûn'a katılmıştı. Gazi Giray, 40.000 atlı ile gelmişti.

27 eylûlde Yanıkkale, teslim oldu. Teslim şartlarına göre Kont Hardek, 10.000 askeriyle çekilip gitti. Kaledeki 290 top ve

bütün ağırlıklar Türkler'in eline geçti. Sonradan Kont Hardek ve maiyyetindeki kumandanlar, İmparator tarafından, bir mahzene kapatılıp üzerlerine duvar örülmek sûretiyle îdâm edilmişlerdir. Yanıkkale, yeni bir eyâlete merkez yapıldı ve Avusturya sınırında, Viyana'nın yanıbaşındaki bu eyâlete ilk beylerbeyi olarak İşkodra sancak beyi Osman Paşa tâyin edildi. Budin defterdârı Miskkedisi Mehmed Efendi, yeni eyâletin tahririne, yâni sayımına memur edildi. 29 mart 1598'de tekrar Almanlar'a geçinceye kadar Yanık, 3,5 yıl bir beylerbeyilik merkezi olarak kaldı. Büyük tarihçi Peçevî, bu Yanık fethinde bizzat bulunmuştur (II, 146-54; Naîmâ, I, 96-9; Müneccimbaşı, III, 570-1; Âlî, *Künhü'l-Ahbâr;* Hasan Beyzâde; Selânikî; Solak-zâde, 620; Hammer, VII, 272).

1594 Sonbahar Harekâtı (27 Eylûl - 3 Kasım)

Yanıkkale muhâsarasının son günlerinde Gazi Giray Han da, Papa kalesini muhâsaraya başlamıştı. Papa, Yanıkkale'nin 38 ve Budapeşte'nin 115 km. güneybatısındadır. Gazi Giray, 2 ekimde bu kaleyi fethetmiştir. Sinan Paşa, iki eyâlet fethettiğini ileri sürebilmek için burasını da bir eyâlet merkezi yapmış ve beylerbeyiliğine Segedin sancak beyi İdris Bey'i getirmiştir. Ancak Dîvân, bu eyâletin lüzumsuz olduğuna karar vererek az sonra Papa'yı sancak merkezi yapmıştır.

Sinan Paşa, 16 ekimde Komorn kalesini muhâsaraya başladı. Tuna üzerindeki bu kale, Yanık'ın 35 km. kuzeydoğusundadır. Muhâsara 8 gün sonra, mevsimin ilerlediği bahanesiyle kaldırıldı, 20 ekimde de Gazi Giray Hân, Kırım'a hareket etti. 28 ekimde Budin'e gelen Sinan Paşa, tımarlı sipahileri yerlerine gönderdi ve 5 gün sonra, Belgrad'da kışlamak üzere Budin'den ayrıldı. Bu arada kendi oğlunu Rumeli eyâletinden Budin eyâletine, Sokollu-zâde Hasan Paşa'yı da Budin eyâletinden Rumeli'ne nakletti.

Böylece 1594 kasım ayı başlarken, Türkler büyük bir başarı kazanmış, Arşidük Mathias'ın 100.000 kişilik ordusunu bozmuş, Yanık gibi pek mühim bir kaleyi almış, Türk-Alman sınırını Viyana'nın 75 km. yakınlarında tesbit etmişlerdi (Lavisse-Rambaud, V, 809). Ancak gene kasım ayı girerken, Erdel, Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları Türkiye'ye ısyan etmişler ve savaşın seyri, Türkler aleyhine dönmüştür. Bu 1594 kasım ayı, Osmanlı devletinin duraklama tarihi olarak kabûl edilebilir. Bundan sonra Türkiye, daha 175 yıl dünyânın birinci devleti durumunu muhafaza etmekle berâber, dünyanın geri kalan bütün devletlerinin toplamından üstün seviyesini kaybetmiştir. Daha 175 yıl, hiçbir devlet

tek başına Türkiye'yi yenmeye muktedir olamamış, fakat bu müddet içinde koalisyon hâlinde harekete geçen birkaç büyük devlet, Türkler'e büyük zararlar vermeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra gittikçe daha değersiz devlet adamları iktidar mevkilerine yükselmeye başlamış ve imparatorluğa büyük zararlar vermişlerdir. Padişah otoritesi azalmış, ordu düzeni bozulmuş ve büyük devlet adamları gittikçe daha az sayıda ve daha seyrek ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat imparatorluğun kaynakları ve emrine hazır tuttuğu ülkeler ve kuvvetler o derecede çeşitli ve muazzamdır ki, bu akıl almaz miras, yene yene bitirilememiştir. Kaanûnî Sultan Süleyman Hân'ın Sigetvar önlerinde ölümünden tam 28 yıl, 2 ay geçmişti ki, Erdel, Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarının, netice itibariyle tam bir hezimetle biten, fakat Türkler'i çok uğraştıran ısyânları başlamıştır.

Erdel, Boğdan ve Eflâk Voyvodalıklarında İsyanın Başlaması (5 Kasım 1594 - 6 Ocak 1595)

Kıbrıs seferi vesilesiyle Hıristiyan devletleri arasında kurulan Papa'nın mânevî himâyesindeki Mukaddes İttifak'ın bir yenisi, 5 kasım 1594'te aktedildi. Türkler'e karşı olan bu Mukaddes İttifak, 1592'de papalık tahtına oturan VIII. Clemens tarafından iki yıllık bir faaliyet neticesinde te'mîn edilebildi. İttifak, Osmanlı Türkleri'ne karşıydı ve Hıristiyanlık rûhuna aykırı olmakla berâber, Müslümanlar'a da açıktı. Osmanlı devletine karşı Avrupa ile işbirliği yapmak isteyen Müslüman devletler, hattâ Osmanlı imparatorluğunun tab'ası olan Hıristiyan ve Müslüman kavimler, ittifaka girmekte serbestti. Papa, bu husûsu te'mîn etmek için, İran, Habeşistan, hattâ Mısır gibi yerlere, misyoner kisvesi altında elçiler göndermişti. Ancak başarı sağlanan yerler, Osmanlı imparatorluğuna çok sıkı tâbiiyet bağlarıyla bağlı olan Erdel (Transilvanya), Boğdan (Moldavya) ve Eflâk (Romanya) prenslikleri oldu. Bunlardan Erdel Macar prensliğinin mezhebi Katolik ve Protestan olup, Ortodoks Romenler azınlıktaydı. Diğer iki prenslik, Latin Romen ırkından ve Ortodoks mezhebinden olup, küçük bir Katolik azınlığı da vardı. Erdel'in iç bağımsızlığı, diğer iki prenslikten fazlaydı. Boğdan ve Eflâk'ın iç bağımsızlığı tamâmen sınırlı olup, bu prensliklerin voyvodaları, Dîvân tarafından istendiği şekilde değiştirilirdi. Eflâk ve Boğdan'da saltanat süren belirli bir hânedân yoktu. Dîvân, keyfinin istediği Hıristiyan tab'asını Eflâk ve Boğdan'a prens tâyn ederdi. Erdel için vaziyet böyle değildi. Dîvân, belirli birkaç Macar hânedânından prens seçmeye

mecburdu. Eflâk ile Boğdan'ın ikisine birden Osmanlılar, «Memleketeyn = İki Memleket» derlerdi.

Papa, Erdel, Eflâk ve Boğdan beylerini Mukaddes İttifâk'a aldı. Almanya tabiatiyle İttifak'ın birinci devleti mevkıinde olup, Türkiye ile harb hâlinde bulunan ve Almanya gibi Habsburg hânedânı tarafından idâre edilen İspanya da İttifak'a dâhildi. Holanda, Belçika, Güney İtalya, İspanya'ya ait ülkelerdi. Papa, Rusya'yı bile bu ittifaka almak için Moskova'ya elçi göndermişti. Papalık ve Malta gibi Türkler'le daimî savaş hâlinde olan devletlerin İttifak'a girdiklerini söylemek bile lüzumsuzdur. Erdel prensi, Sigismund Bathory idi ki, Türkiye'nin sâbık Lehistan kralı ve Erdel prensi Istvan Bathory'nin yeğeni idi. Katolik mezhebindendi. Eflâk'ta Mihai Viteazul, Boğdan'da Aaron Tiranul bulunuyordu. Bu prensler Ortodoks'tu. Bunlardan Mihai, gaayetle muhteris, zâlim, muktedir bir şahsiyet olup, çok geniş hayalleri vardı. Bağımsız büyük bir Romanya kurmak hülyasındaydı. Diğer iki prensin hayalleri daha sınırlı idi. Bağımsız birer devletin hükümdârı olmak istiyorlardı. Mihai, Türkler'den kurtulabilirse, müttefikleri olan Boğdan ve Erdel beylerini yok edip bu ülkeleri de almayı kuruyordu.

Bu prensliklerin asırlardan beri bağlı oldukları Türkiye'ye isyân etmeleri kolay bir iş değildi. Üç prenslikte de kuvvetli birer «Türk partisi» (Hammer, VII, 274) olup, «boyar» denen asılzâdelerin çoğu, Türkler'i tutuyor ve Almanlar'dan nefret ediyordu. Isyâna hazırlanan voyvodalar, bu boyarları iknâ etmek için çok uğraştıkları hâlde, bir kısmını iknaa muvaffak olamamışlardı. Çünki netîce itibariyle Türk idâresi, prensliklerde tam bir vicdan hürriyeti, âsâyiş ve huzur sağlıyordu. Hiçbir zaman bağımsız olmamış olan bu prenslikler bu defa bağımsızlıklarını kazanacak yerde Alman nüfuzuna düşerlerse, mutaassıb Katolik ve milliyetçi Alman olan İmparator, Türkler'in gösteregeldikleri müsamahayı asla göstermezdi. Ancak âsî voyvodalar, Türk idâresinin her yıl daha kötüleştiğini, bilhassa Sinan Paşa'nın ülkelerini tam mânâsıyla haraca kesip soyduğunu ileri sürüyorlardı. Boğdan Voyvodası: «Şimdiki Türkler, adâletleriyle harbsiz fütûhât yapan geçen nesillerin Türkler'i değildir!» sözüyle, tarihî bir gerçeği söylemişti. Boğdan'ın 1455'te 7,5 milyon TL. olan yıllık nakdî vergisi (ayrıca aynî vergiler de vardı), 1538'de 45 milyon TL., 1573'te 300 milyon TL.'na çıkmıştı. Bu artış, nüfusun fazlalaşması ve ziraat ve ticâretin Türk idâresinin sağladığı huzurdan mütevellit gelişmesiyle izah edilebilirse de, bilhassa Sinan Paşa, bu vergi dışında voyvodaları şahsı nâmına haraca kesmeye kalkışmıştı. Paşa, Prens

Aaron'dan 3.750.000.000 TL. gibi görülüp işitilmemiş bir meblâğ istedi. Prens, tereddüt etti. Fakat Paşa, beyliği ilga ederek alelâde bir beylerbeyilik yapacağı ve başına bir Türk paşası getireceğini söyleyince, bu şakasız tehdit karşısında, halkı soymak sûretiyle istenen meblâğı te'mîn etti ve Istanbul'a gönderdi. Sinan Paşa'nın bundan sonraki bahsimizde anlatılacak olan serveti, bu gibi yollardan elde edilmiştir. Bu yüzden halk Aaron'a «Tiranul = Zâlim» lâkabını taktı ve prens, bu lâkapla tarihe geçti.

Eflâk ve Boğdan'ın merkezlerinde bulunan ve görevleri voyvodaların harekâtını gözlemek olan Yeniçeriler de halka gittikçe kötü muâmele yapıyorlar, hattâ halkın gözü önünde prenslerine küfür edip, saraylarının camlarını kırıyorlardı. Sinan Paşa'nın oğlu olup Osmanlı tarihlerinde «Muhannes = Alçak» diye anılan Vezir Mehmed Paşa, babasının gelecek yıl Eflâk'a gelip prenslik idâresini ilga edeceğini söyleyip Mihai Viteazul'u tehdîd etmişti. Bu tehdidden son derece ürken ve Sinan Paşa'yı gaayet iyi tanıyan Mihai'yi kesin şekilde ısyâna sevkeden sebeb budur. Boğdan voyvodası Aaron da aynı tehdîd altındaydı. Hattâ başını kesmek üzere Boğdan'a gelen Maraş beylerbeyisi Mustafa Paşa'yı yakalatıp öldürtmüştü. Bu hareketinden sonra, her gün Türk ordusunun gelip başını kesmesini bekler olmuştu.

Erdel'e gelince, bu Macar ülkesinin voyvodası, çok sert bir mücadeleden sonra 27 ağustos 1594'te Türkiye'ye ısyân kararını aldı. Türk partisinin bütün ilerigelenleri imha edildi. Isyân etmek istemedikleri için öldürülen boyarlar arasında 7 namlı asılzâde bulunuyordu. Bunlardan başlıcaları Kral Bathory'nin yeğeni Prens Balthazar Bathory, eski Erdel voyvodası Fransız Kendi'nin (ölümü : 1558) oğlu Prens Gabriel Kendi ve bu prensin amca oğulları Prens Franz ve Prens Alexandre Kendi, bu sonuncusunun dâmâdı ve Erdel başbakanı Kovacséczi'dir (Makkai, *Hist. de Transylvanie,* 191). Âsi voyvoda, Prens Sigismund Bathory, her iki mânâda iktidarsız, tecrübesiz bir gençti. Prag'a bir hey'et göndermiş ve gûya bağımsız bir devlet olarak İmparator'la ittifak muâhedesi imzalamıştı. Bu Spire Muâhedesi'ne göre Türkler'den fethedilecek Macar topraklarıyla geniş bir Erdel meydana getirilecek, Bathory, bizzat İmparator'un hak iddia edip kullandığı «Macaristan Kralı» unvânını alacaktı. Ancak kral olduktan sonra, İmparator'u metbûu tanıyacaktı. Habsburg hânedânı erkek tarafından sönerse, bu hânedânın hükmü altında bulunan eski Macaristan krallığı toprakları (Slovakya vs.), Erdel'e geçecekti. Bu sûretle Protestanlar'ın çoğunluk olduğu Erdel'de, azınlıkta kalan Katolikler'in oyunuyla, Katolik siyâseti havası esmeye başladı. Protes-

tanlar, müthiş bir baskıya mâruz kaldılar ki, bunların hemen hepsi şiddetli Türk taraftârı idiler. Spire Muâhedesi'nin Erdel için en büyük süksesi, Arşidüşes Maria-Christina'nın genç Prens'le izdivâcı oldu. Maamafih bu izdivaç, Prens'in iktidarsızlığının anlaşılması sebebiyle, 3 yıl sonra boşanmayla neticelendi (Makkai, 192). İzdivacından bir ay sonra, 1595 eylûlünde Erdel Prensi, Türkler'e karşı Eflâk kuvvetleriyle birleşmek için, Eflâk'a geçti (Makkai, 194). Spire Muâhedesi'nin enteresan bu maddesi de, Türkler, Erdel ısyânını bastırdıkları takdirde, İmparator'un, âsî prens ve maiyyeti için Almanya'da mâlikâneler tahsis etmeyi taahhüdü idi ki (Hammer, VII, 276), muâhedenin tek işliyen maddesi de bu olmuştur.

13 kasım 1595'te, Sinan Paşa, Belgrad'da kış uykusunda iken, voyvodalıkların ısyânı fiilî şekilde başladı. Eflâk ve Boğdan'daki Türk ve Rûm azınlığın mühim bir kısmı kılıçtan geçirildi. Bükreş'te yaşayan ve ticâretle uğraşan 4.000 Türk, tamâmen öldürüldü. Yerköyü'nün 4.000 Türk ahalisi de aynı âkıbete uğradı. Yerköyü (Romence : Giurgiu), Tuna'nın kuzeyinde, Eflâk toprakları içinde olmasına rağmen, Eflâk'a ait değildi. Bu Türk kasabası, Rusçuk'la karşı karşıya ve Bükreş'in 50 km. güneybatısındadır. 1595 yılının ilk günü Mihai Viteazul, İbrâil'e taarruz etti. Karadeniz kıyıları ve Tuna deltası voyvodaların idâresinde değil, doğrudan doğruya Türk idaresinde olduğu için, İbrâil (Romence : Braila) de bir Türk kalesiydi. Eflâk toprakları içinde ve Tuna dirseğinin batı kıyısı üzerindeki bu kalede Karaçavuş Mehmed Bey'in kumandasında küçük bir Türk birliği vardı. Mehmed Bey, 16 günlük bir savunmadan sonra askeriyle çekilip gitmek şartıyla teslim oldu. Âsî Romenler, İbrâil şehrini yaktılar. 6 ocakta Mihai, Silistre'ye taarruz etti. Fakat sancak beyi Mustafa Bey'in karşı taarruzu üzerine 4.000 ölü vererek kaçtı. Maamâfih Silistre şehrinin büyük kısmı yandı. Silistre, Dobruca ile Deliorman arasında, Tuna-nın güney kıyısı üzerinde bir Türk şehridir.

Silistre hâdisesinden 10 gün sonra III. Sultan Murad öldü. Bu sûretle 1594-95 kışı, Türkler için acıklı olaylarla geçti. Sinan Paşa'nın yüzünden onbinlerce Türk'ün kanı aktı. Olayların bundan sonrasının, *VIII. Kitab*'ımızın II. bahsinde göreceğiz (Naîmâ, I, 103-6; Peçevî, II, 156-62; Müneccimbaşı, III, 582-4; Solak-zâde, 622-3; Selânikî; Âlî, *Künhü'l-Ahbâr;* Hasan Bey-zâde).

VII

III. MURAD TÜRKİYESİ'NİN İÇ MESELELERİ (1574 - 1595)

2. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa'nın Ölümü (21 Ocak 1578)

TÜRK tarihinin en büyük denizcilerinden olan Dâmâd Piyâle Paşa, 3 haziran 1573'te 220 parçalık bir donanma ile Istanbul'dan son deniz seferine çıkmıştı. Yanında Kılıç-Ali Paşa da vardı. İtalya'nın Pulya sahillerini vurdu ve Akdeniz'i dolaştı. Venedik ile sulh yapılması üzerine geri döndü. 4 yıl hiçbir sefere çıkmadı. III. Murad, Piyâle Paşa son seferinden dönerken tahta oturmuştu. Yeni hükümdar, eniştesi Sokollu'yu sadâret, diğer eniştesi Piyâle Paşa'yı da 2. vezirlik makamlarında bıraktı. 14 yıl kapdân-ı deryâ, ondan sonra ölümüne kadar 10 yıla yakın da 3. ve 2. vezirlik yapan Piyâle Paşa, 21 ocak 1578'de şan ve şeref içinde öldü. 2 yıl daha yaşasaydı, Sokollu'nun ölümü üzerine vezîr-i âzam olacaktı. Sokollu'nun bacanağı ve muhalifi olan büyük denizci, Kasımpaşa'daki camiinin yanındaki türbesine gömüldü. Genç yaşlarda ölen 7 oğlu ile 4 kızı da orada gömülüdür. Ayrıca Eyüb'de, Kilidü'l-Bahr'de ve Sakız'da birer cami, Istanbul'da Mercan'da mekteb ve çeşme yaptırmış, Üsküdar'daki Tunusbağı'nı da o tanzim ettirmiştir.

Piyâle'den 4 gün sonra, 25 ocak 1578'de, Piyâle Paşa'nın zevcesi Gevherhan Sultan'ın halası olan Mihrimah Sultan öldü. Kaanûnî'nin tek kızı olan bu prenses, Osmanlı tarihinin en zengin kadını olmakla meşhurdur. Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa ile evlenmiş, zevci ve annesi Hurrem Haseki-Sultan'la berâber büyük çapta siyâsî entrikalara girişmiştir. Babasının ölümünden sonra, ağabeyi II. Selim'in de ölümünü görmüş, yeğeni III. Murad'ın ilk yıllarında vefat etmiştir. Kızı Ayşe Hanım-Sultan, önce Sokollu'dan sonra sadrâzam olan Ahmed Paşa, sonra da meşhur tarihçi ve edip Ahmed Feridun Paşa ile evlenmiştir. Ayşe Hanım-Sultan'ın Ahmed Paşa'dan olan çocukları, nesli devam ettirmişlerdir.

Budin Beylerbeyisi Vezir Sokollu Mustafa Paşa'nın İdamı (10 Ekim 1578)

Bu sıralarda Sokollu Mehmed Paşa, Kapıkulu ocaklarına ve mühim makamlara yerleştirdiği akraba ve mensublarına dayanarak, II. Selim devrindeki kudretinden kaybetmiş olmakla berâber, diktatörlüğüne devam ediyordu. Sokollu'nun bu akraba ve mensublarından biri de, amcasının oğlu Budin beylerbeyisi Mustafa Paşa idi. Oğlu Hasan Paşa Şam (Suriye), Mustafa Paşa'nın kardeşi Derviş Paşa da Diyâr-ı Bekr beylerbeyileri idiler. Macaristan krallarının sarayında oturarak geniş beylerbeyiliğini idâre eden Mustafa Paşa, çok değerli bir devlet adamıydı. Ancak Sokollu ile el altından, fakat dehşetli bir iktidar mücadelesine girişen kayınbirâderi III. Murad, çok takdir ettiği Feridun Bey'i (Paşa) bile, Sokollu partisinden olduğu için, 2 yıl önce nişancılıktan uzaklaştırmıştı. Mustafa Paşa da, bu mücâdeleye kurban gidecekti.

Sokollu Mustafa Paşa, 12 yıl 3 ay, 7 günden beri Budin beylerbeyisi idi. Eyâlette büyük bir nüfuz kazanmıştı. 3 ağustos 1566'-da Sokollu'nun haksız yere îdâm ettirdiği Sifâlî Arslan Paşa'nın yerine beylerbeyi olmuş, II. Selim'in saltanatı boyunca makamını muhâfaza etmişti. III. Murad, Emîr-i Âhûr Ferhad Ağa vasıtasıyla 10 ekim 1578'de Mustafa Paşa'yı îdâm ettirmiş ve yerine, Sokollu'nun düşmanlarından başdefterdâr (maliye nâzırı) Üveys Paşa'yı Budin'e yollamıştır. Üveys Paşa, ilmiyeden yetişmiş, Tire kadısı iken, Velîahd-Şehzâde Murad'ın idâre ettiği Manisa sancağı defterdârı, efendisi padişah olunca şıkk-ı sânî defterdârı (maliye müsteşarı), nihâyet başdefterdar tâyin edilmişti (Peçevî, II, 6-7). Mustafa Paşa'nın îdâmı, Sokollu'nun âkıbetini işâret eden çok mühim bir hâdise olduğu halde, ihtiyar sadrâzam istifa edip hayâtını kurtarmayı tercih edeceğine, makamına sımsıkı yapışmıştır. Ancak amca oğlunun îdâmından tam 1 yıl, 3 gün sonra, Sokollu da öldürülmüştür.

Sadrâzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa'nın Öldürülmesi (12 Ekim 1579)

Sokollu Mehmed Paşa, Boşnak devşirmesi olarak saraya girmiş, tahsil ve terbiye görmüş, birçok saray hizmetinde bulunduktan sonra, Barbaros Hayreddin Paşa'nın yerine, hiç anlamadığı kapdân-ı deryâlık makamına getirilmiş, bu makamda 4 yıl kalmıştı. Kapdân-ı deryâ olunca kendisine beylerbeyilik rütbesi verilmişti. Sonra çeşitli beylerbeyiliklerde bulunmuş, vezirliğe yüksel-

miş, Velîahd-Şehzâde Selim'in büyük kızı İsmihan Sultan'la evlenmiş, Kaanûnî'nin son sadrâzamı olmuştur. Kayınpederi II. Selim tahta geçince, yeni hükümdârı sindirecek tedbirlere baş vurmuş ve onun bütün saltanatı boyunca tam bir diktatör olarak imparatorluğu idâre etmiştir. Siyâsî hayâtı, bundan önceki bahislerimizde anlatılmıştır. III. Murad tahta çıkınca, eniştesini yerinde bırakmak mecbûriyetinde kalmıştır. Ancak bu devirde Sokollu aleyhindeki parti çok kuvvetlenmiş ve bu parti, alttan alta bizzat padişah tarafından desteklenmiştir. Padişahın hocası müstakbel şeyhulislâm Sâdeddin Efendi gibi müsahibi İsfendiyâroğlu Vezir Şemsi Paşa da, III. Murad'ı Sokollu aleyhinde îkaz etmekten geri kalmamışlardır. Şemsî Paşa bir defasında hükümdâra : «Vezîr-i â'zamınıza inanman (inanmayınız); size arz eylediği ahvâli doğru söylemez; halkın işleriyle bi'z-zât mukayyed olmanız, işleri vezîre bırakmamanız münâsibdir» demiştir. Ancak Sokollu, yıllar boyunca birçok taraftar ve büyük bir servet edinmişti. Son yıllarda geliri senede şimdiki râyiçle 3 milyar TL.'na yükselmişti. Ölümünde bıraktığı servet, 45 milyar TL. olarak tahmîn edilmiştir.

Sokollu gibi bir devletlinin devrinde yaşayan birçok tarihçi, şüphesiz bu veziri göklere çıkarmışlardır. Fakat Âlî gibi çok büyük ve Sokollu'yu şahsan çok iyi tanıyan bir tarihçi de, onu yerin dibine batırmış ve şiddetle tenkîd etmiştir. Sokollu'nun yeğeni olan büyük tarihçi Peçevî İbrahim Efendi bile, tarihinde yer yer Sokollu'yu tenkîd etmiştir. Peçevî, eserini Sokollu'dan çok sonra yazdığı için bu tenkidleri yapabilmiştir. Sokollu'nun hayâtında kaleme alsaydı, bu türlü davranabileceği şüpheliydi. Büyük tarihçi, eserinin bir yerinde, kendisinin de mensub olduğu Sokollu-zâdeler'den şöyle bahseder :

«Kendi akrabâ ve müte'allikaatın ileri çekdiğinden gayri... bu silsile-i celîlede (Sokollu-zâdeler'den) iki(*) sâhib-devlet vezîr-i âzam olmuş ve beş devletlü dahi vezâret rütbesine erişmişdir(**) ve on kimsene vardır ki beylerbeyilik unvânın bulmuşdur; ümerâ (sancak beyleri) ve sâir â'yân mazbûtumuz değildir».

Modern tarihçiler de Sokollu'yu umumiyetle göklere çıkarmayı âdet edinmişler, bu husustaki klişe fıkraları birbirlerinden almışlar, fakat olayların akışı içinde Sokollu'nun durumunu ince-

---

(*) Aslında 3: Sokollu Mehmed, Lala Kara Mustafa ve Lala Mehmed Paşalar.

(**) Sokollu'nun amca oğulları Mustafa, bunun kardeşi Derviş, diğer amca oğlu Ferhâd, Sokollu'nun oğulları Hasan ve İbrahim Paşalar. Kara Mustafa Paşa'nın ağabeyi 2. Vezir Husrev Paşa sayılmamıştır.

lemeye lüzum görmemişlerdir. Çok garip bir davranışla devrin Türk Cihan devletinin emsalsiz kudretinden doğan bütün başarıları Sokollu'ya izâfe edilmiş, bâzı başarısızlıklarsa, devrin padişahlarına, bilhassa II. Selim'e yüklenmiştir. Halbuki Sokollu'nun iktidar yıllarındaki başarıların çoğu, II. Selim ve kısmen III. Murad'ın Sokollu'ya karşı tutumları, hiç olmazsa başarı konularında Sokollu'nun muhaliflerini desteklemeleriyle kazanılmıştır. Kıbrıs fethi şeref ve inisyatifi doğrudan doğruya II. Selim'e aittir. Kıbrıs'ın fethi gibi son derece lüzumlu bir teşebbüsü baltalamak, hiç olmazsa bu teşebbüsün devletin hayâtî menfaatlerine dâhil olduğunu kavrıyamamak, şüphesiz Sokollu'ya şeref vermez. Diğer bütün işlerde bu böyle olmuştur. İnebahtı bozgununun birinci derecede sorumlusu Sokollu olduğu gibi, Astırhan fethi ve Don-Volga kanalı gibi son derece mühim bir işi üçüncü sınıf ve maliyecilikten yetişmiş bir devlet adamına vermesi de, Sokollu'nun büyük diplomatlık ve dâhî devlet adamlığıyla alâkası olmadığını gösterir. Ancak Kaanûnî devrinde yetişmiş vezirler arasında Sokollu, orta çapta bir devlet adamı ve kumandan olarak kabûl edilebilir. Zekî olduğu kadar kurnaz, haris ve icabında zâlim olmasını bilmesi, Yeniçeri Ocağı'na dayanarak birtakım devlet adamlarıyla berâber muhaliflerine ve bizzat iki hükümdâra cephe alması sâyesinde, 14 yıl,3 ay, 15 gün gibi uzun müddet iktidarda kalmıştır. Mesele çıkarmaktan hoşlanmayan ve daha tahta oturduğu günlerde Yeniçeri patırdısıyla gözü korkutulan II. Selim, Sokollu'yu azletmeyi düşünmemiştir. III. Murad düşünmüş, fakat tatbîkıne kalkıştığı takdirde Yeniçeri ayaklanmasından ve Sokollu taraftarlarının hoşnutsuzluğundan çekinmiştir. Fakat son zamanlarda Sokollu'nun Budin beylerbeyisi olan amca oğlu Vezir Mustafa Paşa'yı, belirli hiçbir suçu yokken îdâm ettirmesi, Feridun Paşa'yı Istanbul'dan uzaklaştırması ve ikinci derecede daha bâzı tedbirler alması, ihtiyar Sadrâzam'ın nüfuzunu çok kırdığı gibi, âkıbetini de belli etmiştir.

Sokollu, ne padişahı sefere çıkartmak, ne kendisi çıkmak, ne vezirleri çıkartmak sûretiyle, devletin durgunluk devresine girmesini hazırlıyan adamdır. Türkiye'nin en güclü düşmanı İran, bunu çok iyi biliyordu. Şâh Tahmasb gibi, yarım asırdır İran tahtında oturan dünyanın 2. hükümdârı, Sokollu'ya gönderdiği nâmelerde ona protokol dışına taşarak «babacığım» diye yazıp dalkavukluk ediyordu. Çünki Sokollu, İran'ın batı politikasının ve siyâsetinin Güney Kafkasya'ya hâkimiyetinin sigortası idi. Nitekim Sokollu'nun muhâlefeti altında Dîvân-ı Hümâyûn'dan İran'la savaş kararı

çok zor çıktı. Bu sırada Şâh Tahmasb da ölmüştü. Sokollu'nun eski otoritesi zayıflamıştı.

III. Murad, eniştesini açıkça azletmek yerine, bir suikasd tertibini daha uygun görmüştür. Sokollu, 12 ekim 1579 günü Dîvân toplantısından çıkarken, yanına sonradan bir Boşnak derviş olduğu anlaşılan bir adam yaklaşmış, Sadrâzam, kendisinden sadaka isteyecek veya istida verecek zannıyla bir an durmuş, fakat kalbinin üzerine öldürücü bir hançer darbesi yemiştir. Bu suikasdin III. Murad'ın tertibi olduğu, hemen hemen muhakkaktır. Dervişin deli olduğu iddia edilmişse de, bu iddia, daha o devirde kimseyi inandıramamış, fakat padişaha dil uzatılmaktan da çekinilmiştir. Bir defa Sokollu hayâtını kaybedince de Yeniçeri Ocağı, lüzumsuz bir ayaklanma yerine, işbirliği yapacak yeni vezirler aramayı tercih etmiştir.

Sokollu, vurulduktan sonra daha birkaç saat yaşamış, hekimlerin bütün ihtimamlarına rağmen, yatsı vakti ölmüştür. Kaatili, fena halde hırpalanmış ve yaralanmış, ertesi gün de parçalanarak öldürülmüştür.

Türkiye tarihinin en tanınmış simalarından biri olan Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa'nın, hem II. Selim'in büyük kızı olan İsmihan Sultan'dan, hem de daha önceki zevcesinden çocukları olmuştur. Sokollu-zâdeler günümüze kadar gelmişlerdir. İsmihan Sultan, Sokollu'nun ölümünden sonra büyük kahraman Özdemiroğlu Osman Paşa ile evlenmek istemiş, fakat bu mümkin olamayınca, Budin beylerbeyisi Kalaylıkoz Ali Paşa ile evlenmiştir. Vezir Sokollu Mustafa Paşa'dan sonra Üveys Paşa, sonra da bu Ali Paşa, Budin beylerbeyisi olmuştu.

Ahmed Paşa'nın Sadâreti (13 Ekim 1579 - 28 Nisan 1580)

Sokollu'nun ölümünün ertesi günü 2. Vezir Ahmed Paşa, vezîr-i âzam oldu. Ahmed Paşa'ya «dâmâd» da denmektedir; çünki Kaanûnî'nin tek kızı Mihrimah Sultan'la Rüstem Paşa'nın kızları olan Ayşe Hanım-Sultan'la evliydi (ancak sonraki asırlarda hanım-sultanlarla evlenenlere «dâmâd» unvanı verilmemiştir). Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra bu Ayşe Hanım-Sultan, meşhur tarihçi ve edip Ahmed Feridun Paşa ile evlenmiştir. Ahmed Paşa'dan olan çocukları vasıtasıyla nesli devam etmiştir. Sultan İbrahim devri sadrâzamlarından «Cuvânkapıcıbaşı» denen Semin Mehmed Paşa, bu ailedendir.

Ahmed Paşa, Sokollu'nun muhaliflerindendi. Kaanûnî devri-

nin pek meşhur başdefterdârı (maliye bakanı) İskender Çelebî'nin yetiştirmesi olan bu vezir, Osmanlı tarihinin silik şahsiyetlerindendir. Ne sadâretinde, ne de önceki görevlerinde hiçbir olayda parlayamamış, ancak siyâsî ve askerî bir hata da yapmadığı için, devamlı şekilde kıdem almış, Dâmâd Piyâle Paşa'nın ölümüyle onun yerine 3. vezirlikten 2. vezirliğe getirilmiş, nihâyet sadrâzam olmuştur. Mevkiini kaybetmemesinde, Kaanûnî'nin pek nüfuzlu ve Türkiye tarihinin en zengin kadını olan kızı Mihrimah Sultan'ın dâmâdı olmasının ve bu vesileyle birçok devlet adamıyla hısımlık kurmasının rolü mühimdir.

Ahmed Paşa, 6 ay, 16 gün sonra 28 nisan 1580'de öldü.

Kıbrıs Fâtihi Lala Kara Mustafa Paşa'nın «Vekil-i Saltanat» Unvanıyla Sadâreti (28 Nisan - 7 Ağustos 1580)

2. Vezir Lala Mustafa Paşa, Ahmed Paşa'nın yerine geçti. Ancak III. Murad, Osmanlı tarihinde çok garip bir olay olarak, kendisini «vezîr-i âzam» veya «sadrâzam» unvanı taşımaksızın birinci vezirliğe ve Dîvân-ı Hümâyûn başkanlığına tâyin etti. Daha Kaanûnî devrinden beri sadâret makamını gözleyen Mustafa Paşa, bundan çok müteessir oldu. Buna sebep, serdâr-ı ekrem olarak İran cephesinde bulunan ve Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine 3. vezirlikten 2. vezirliğe yükselen Koca Sinan Paşa'yı kuşkulandırmamaktı. Zira bu iki paşa birbirlerinin can düşmanı idiler ve birbirlerini ortadan kaldırmak için, ikisi de sadâret makamına yükselmeyi bekliyorlardı. III. Murâd'ın sadâret unvânını muvakkaten de olsa ilgası daha önceleri çok muvazeneli olan Saray ve Hükûmet salâhiyetlerinin artık Saray'a doğru kaydığını gösteren belli başlı hâdiselerden biridir. Bundan sonra Saray, gittikçe fazla devlet idâresine hâkim olmuş ve hükûmetin nüfuzu zayıflamıştır. Bu, devletin inhitat sebeblerindendir. Bu işin sorumluluğu şüphesiz muhteris vezirlerindir.

Lala Mustafa Paşa, 3 ay, 9 gün sonra öldü. Bu sûretle Osmanlı tarihinin büyük vezirlerinden ve askerlerinden biri daha tarihe intikal etti ve meydan, değersiz devlet adamlarına açıldı. Koca Sinan Paşa, sadrâzam oldu. Kısa müddet önce Rumeli beylerbeyiliğinden vezîr olan Siyâvuş Paşa, sadâret kaymakamlığına (vekilliğine) getirildi.

Koca Sinan Paşa'nın İlk Sadâreti (7 Ağustos 1580-6 Aralık 1582)

Büyük rakîbinin ölümünden 18 gün sonra, 25 ağustosta mühr-i hümâyûn, Tiflis civarındaki ordugâhta Koca Sinan Paşa'-

ya verildi. Istanbul-Tiflis yolunun 18 günde alınmış olması kayda değer. Sinan Paşa, binbir entrika çevirerek, 22 temmuz 1581'de serdârlığı bırakıp Istanbul'a geldi. Lala Mustafa Paşa'nın ölümünden Sinan Paşa'nın Istanbul'a gelmesine kadar geçen 11 ay, 16 gün zarfında Siyâvuş Paşa, kaymakamlık sıfatını muhâfaza etti.

Sinan Paşa'nın bu ilk sadâreti 2 yıl, 4 ay sürdü. 2. Vezir Kanijeli Siyâvuş Paşa yerine geçti. III. Murad, Sinan Paşa gibi entrika çevirmekte üstad olan bir şahsın Istanbul'da, Üsküdar'daki sarayında oturmasını bile tehlikeli gördü :

— Istanbul zahîresine sıklet vermesin, Malkara otlu, sulu yerdir, anda karâr eylesin! şeklindeki Paşa'yı istiskal eden irâdesiyle, Malkara'daki çiftliğinde oturmasını münasib gördü. Sinan Paşa'nın bu ilk sadâretinde, Türkiye tarihinin en büyük düğünü sayılan Velîahd-Şehzâde Mehmed'in sünnet düğünü olmuştur.

Velîahd-Şehzâde Mehmed'in Sünnet Düğünü (29 Mayıs - 24 Temmuz 1582)

XVI. asır Türk zenginlik, ihtişam ve debdebesini gösteren bu tarihî düğün, Istanbul'un Fethi'nin 129. yıldönümü olan 29 mayısta başladı ve tam 56 gün sürerek, 24 temmuzda bitti. Bu sırada Velîahd-Şehzâde 16 yaşını 3 gün geçmiş olmasına rağmen henüz sünnet olmamıştı. Şehzâde, 4. Vezir Cerrah Mehmed Paşa tarafından sünnet edildi. Bu hizmetinden dolayı III. Murad'dan 10.000 duka (25 milyon TL.), 39 top kumaş, som altından leğen ve ibrik, değerli hıl'atlar gibi şâhâne ihsanlar aldı. Istanbul'da bulunan bütün büyükelçiler, elçiler, siyâsî mümessiller, Türkistan Hâkanı ve Fas Sultanı'nın fevkalâde elçileri, düğüne katıldı. Düğüne bütün devlet adamları, memurlar, asker, halk, hâsılı Istanbul'da bulunan herkes dâvetliydi. Bu iş için o zaman «Atmeydanı» denen şimdiki Sultanahmed Meydanı tahsîs edildi. O zaman Sultanahmed Camii olmadığı için, meydan bugünkinden genişti. Rumeli beylerbeyisi İbrahim Paşa (müstakbel sadrâzam), «düğüncübaşı» unvanıyla merâsim ve eğlencelerin düzenlenmesine memur oldu. Sokollu'nun dâmâdı olan Anadolu beylerbeyisi Câfer Paşa, «şerbetçibaşı» yapıldı. Yapılacak inşaata Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, âsâyişe de Yeniçeri ağası (müstakbel sadrâzam) Ferhad Ağa nezâret etti. Bizzat III. Murad, Topkapı Sarayı'ndan, Atmeydanı'nın kenarında olan Makbûl İbrahim Paşa Sarayı'na geçerek düğünü açtı. Hemen arkasından Velîahd-Şehzâde geliyordu ki, altın iplikle işlenmiş, ipekli bir elbise giymişti. Kavuğundaki sorguçta iki siyah tüy, sağ kulağında son derece değerli bir yâ-

kut küpe, sağ elinde çok iri bir zümrüt yüzük vardı. Kılıcının kabzasına, en değerli taşlar kakılmıştı. Velîahd'in, babasının elini öpmesi üzerine mehter takımı çalmaya başladı ve artık 56 gün mehter, ince saz, köçekçe takımı gibi mûsiki topluluklarının sesi kesilmedi.

Gerçek büyüklükleriyle şekerden 9 fil, 17 aslan, 19 pars, 22 at, 21 deve, 4 zürafe, 9 denizkızı, 8 ördek, 11 leylek, 25 şahin, 8 turna yapılmıştı. Ayrıca 15 at, şekerleme taşıyordu. Hepsi halka dağıtıldı. Sıra, vezirlerin düğün hediyelerini takdime geldi. Sadrâzam Sinan Paşa, 40.000 duka (100 milyon TL.) değerinde atlar ve murassâ at takımları, 2. Vezir Siyâvuş Paşa 20.000 duka (50 milyon TL.) değerinde at ve kumaş, 3. Vezir Mesih Paşa 30.000 duka (75 milyon TL.) değerinde 4 at ve 150 takım elbise, 4. Vezir Cerrah Mehmed Paşa 15.000 duka (37,5 milyon TL.) değerinde atlar, köleler, cariyeler, kumaşlar ve gümüş eşya, Kâhyabey (iç işleri bakanı) Osman Ağa 10.000 duka (25 milyon TL.) değerinde gümüş yemek takımları, Çerkes ve Gürcü köleleri sundular. Yalnız bu hediyelerin toplamı 115.000 duka (337,5 milyon TL.) tutmaktadır. Diğer devlet adamları, hattâ zengin tâcirler, armatörler de hediye vermişlerdir.

Düğün devam ettiği müddetçe her gece 1.000 ekmek, 1.000 tepsi pilâv, 20 sığır ve bu miktarda diğer yiyecek, halka ikram edildi. Sığırlar, boynuzları da dâhil, bütün olarak kızartılıp dağıtılıyordu. Türkler'den sonra yabancılar da hediyelerini takdîm ettiler. Almanya, Fransa, Lehistan, Venedik, Türkistan, Iran büyükelçilerinin hediyeleri dikkati çekiyordu. Fakat Fas fevkalâde elçisinin sunduğu hediyeler, hepsini gölgede bıraktı. Bu hediyelerin başlıcaları, altın tellerle işlenmiş 2 halı, incilerle işlenmiş bir mücevher kutusu, 4 ipek seccâde, emsalsiz bir pırlantayla süslü bir sorguç, baştan başa mücevherler kakılmış at takımları, top top kumaşlardı. Bu hediyelerden başka Fas'ın yıllık vergisi olan 40.000 duka (100 milyon TL.) da Hazîne'ye teslîm edildi. Almanya İmparatorluğu'nun gönderdiği hediyelerin değeri 40.000 duka (100 milyon TL.), Venedik Doçu'nun gönderdikleri 8.000 duka (20 milyon TL.) tutuyordu.

Geceleri atılan fişekler, şehri gündüze çeviriyordu. Türk deniz kuvvetlerinin hazırladığı bu fişekler atıldıktan sonra, yüzlerce metre yükseklikte rengârenk dağlar, kaleler, gemiler, filler ve buna benzer şeyler vücuda getiriyordu ki, XVI. asır Türk teknik ve san'atının derecesini göstermesi bakımından mühimdir. Sokollu'dan dul kalan padişahın kızkardeşi İsmihan Sultan'ın 900 kölesi,

çeşitli danslar yapıyor ve mitolojik konuları işleyen oyunlar oynuyorlardı. 16-17 haziran gecesi atılan muazzam bir fişek, bütün seyredenleri hayran bıraktı. Gökyüzü, tabiî renkleriyle ve çeşitli ağaçlarıyla tam bir orman manzarasıyla doldu. 7 temmuzda Velîahd-Şehzâde, sünnet edildi. 22 temmuzda III. Murad, oğluyla berâber Topkapı Sarayı'na döndü. İki gün sonra da düğün bitti. Belki daha devam edecekti. Fakat 2 gün önce doğmuş bir şehzâdenin ölümü üzerine III. Murad, düğüne son verilmesini emretti.

Yeniçeri Ocağı yasasının esaslı maddelerinden biri, bu düğün sırasında bozuldu. Düğünde hüner gösteren bir gruba Sultan Murad ne şekilde mükâfatlandırılmalarını istediklerini sorunca, Yeniçeri Ocağı'na yazılmak dilediler. Her hangi bir kanun, gelenek ve örfün değiştirilmemesi için en büyük ihtimamları gösteren Kaanûnî'nin torunu, bu dileği kabûl etti. Yeniçeri ağası Ferhad Ağa, bu irâdenin kanuna aykırı olduğunu söylemeye cesâret etti. Padişah, bu cesâretinden dolayı Ferhad Ağa'yı cezalandırmayı aklından geçirmedi, fakat irâdesini te'yîd etti. Bunun üzerine III. Murad'ın müstakbel sadrâzamı, ağalıktan istifâ etti. Padişah, yerine gelen Yusuf Ağa'ya emrini tekrarladı ve icra ettirdi. Böylece zâten bozulmaya başlamanın bütün alâmetlerini gösteren Ocak, bu bid'atle daha fazla sarsılmış oldu.

Türkiye tarihinin en muhteşem düğünü sayılan bu sünnet düğünü için bk. Hammer, VII, 146-65; Nev'î, *Kasîde-ı Sûrîye,* T. Olgun nş., Istanbul, 1937; Solak-zâde, 603-4; Peçevî, II, 71; Müneccimbaşı, III, 549; Taşköprülü-zâde, *Tuhfetu'l-Ahbâr;* Âlî, *Künhü'l-Ahbâr;* Selânikî).

Kanijeli Dâmâd Siyâvuş Paşa'nın İlk Sadâreti (6 Aralık 1582 - 25 Temmuz 1584)

Siyâvuş Paşa'nın ilk sadâreti, 1 yıl, 7 ay, 20 gün sürdü. Siyâvuş Paşa, henüz 1580'de vezir ve aynı yıl içinde Sinan Paşa'nın sadâretinde 2. vezir olmuştu. II. Selim'in kızlarından Fatma Sultan'la evli olduğu için, Sokollu'nun ve Piyâle Paşa'nın bacanağı olur. Fatma Sultan, Paşa'nın sadâretinden önce ölmüştür. Sinan Paşa, İran cephesinden Istanbul'a gelinceye kadar bir yıla yakın sadâret kaymakamlığında bulunmuştu.

Siyâvuş Paşa sadrâzam olduktan birkaç gün sonra, 5 ay önce yeniçeri ağalığından istifa eden Ferhad Ağa, Rumeli beylerbeyiliğine getirildi (29 aralık 1582). Ferhad Paşa, bundan tam 3 ay sonra da vezir ve serdâr oldu (28 mart 1583). Dâmâd Ahmed Feridun Paşa, bugünlerde Istanbul'da öldü (16 mart 1583).

Nûr-Bânû Vâlide-Sultân'ın Ölümü (7 Aralık 1583)

7 aralık 1583'te III. Murad'ın annesi Nûr-Bânû Vâlide-Sultan öldü. Kaanûnî'nin gelini ve II. Selim'in zevcesi olan Vâlide-Sultan'ın Fâtih Camii'ndeki cenâze namazına oğlu III. Murad da katıldı. Vâlide-Sultan, Ayasofya bahçesindeki Mimar Sinan yapısı II. Selim Türbesi'ne gömüldü. Üsküdar'da yaptırdığı Eski-Vâlide Camii, hastahâne, medrese, mektep, imâret, çeşme, han ve başka hayratı vardır.

Velîahd-Şehzâde'nin «Sancağa Çıkması» (17 Aralık 1583)

Velîahd-Şehzâde Mehmed, sünnetinden 1 yıl, 5 ay, 11 gün sonra, «Saruhan tahtında oturmak üzere sancağa çıktı». Yâni Manisa sancak beyliğine tâyin edildi. 17 yaşını 6 ay, 23 gün geçmişti. Daha önceki şehzâdelere nazaran geç sancağa çıkarılan Velîahd'e, 2.000 atlı ve yaya asker, 1.500 kişilik maiyyet halkı, bu arada hocaları, lalaları, yâver ve mâbeyncileri, câriyeleri, müşâvirleri refakat ediyordu. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'nın baştardasına binen Velîahd'i, Sadrâzam, diğer vezirler, ulemâ ve ileri gelenler, merâsimle uğurladılar. Padişahın hocası Sâdeddin Efendi, Velîahd'e, nasıl davranması îcâb ettiğine dair nasihat ve dua etti.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Sadâreti (25 Temmuz 1584 - 30 Ekim 1585)

25 temmuz 1584'te, Özdemiroğlu'nu sadârete getirmeye karar vermiş olan III. Murad, eniştesi Siyâvuş Paşa'yı azletti. Paşa, mâlikânesine çekildi. Bu sûretle Özdemiroğlu'nun, 1 yıl, 3 ay, 6 gün sürecek sadâreti başladı. Siyâvuş Paşa, Özdemiroğlu'nun ilk fırsatta sadârete getirileceğini biliyordu. Bunu önlemek için çok çalıştı. Özdemiroğlu'nun ayyaş olduğu iftirasını ortaya yaydı. Özdemiroğlu'nun Dîvân'a arz ettiği askerî terfileri yerine getirmedi. Bu sûretle subayların Özdemiroğlu'na vâdini yerine getirmemiş olması dolayısıyla cephe alacaklarını sanıyordu. Diğer vezirler de, Özdemiroğlu gibi otoriter, büyük, pek meşhur bir şahsiyetin başlarına gelmesini istemiyor, sönük şahsiyetleriyle aşağılık komplekslerine kapılıyorlardı. Fakat vezirlerin oyunu ters netîce verdi. Istanbul'da soluğu alan subaylar, Dîvân toplantısından çıkan vezirlere ağır sözler söylediler «illâ Osman Paşa Hazretleri'ne kat'â bir bârid kelâm» etmediler. Bu sûretle artık Siyâvuş Paşa'nın mevkiini muhafazasına imkân kalmadı. Osman Paşa, Istanbul'a

geldikten birkaç gün sonra vezîr-i âzam oldu. Mesih Paşa 2., Cerrah Mehmed Paşa, 3., Ferhad Paşa 4. vezirliğe yükseldi.

İsmihan Sultân'ın Ölümü (7 Ağustos 1585)

7 ağustos 1585'te, II. Selim'in büyük kızı İsmihan (yahut Esmâhân) Sultan öldü. Sultan, Sokollu'dan dul kaldıktan sonra Kalaylıkoz Ali Paşa ile evlenmişti. Bir çocuk dünyaya getirirken öldü. Doğurduğu Mahmud Bey adındaki çocuk, ancak 50 gün yaşadı. Sultan, Ayasofya'daki babasının türbesine gömüldü.

III. Murad'a Yeni Bir Saltanat Tahtının Sunulması (23 Eylûl 1585)

Mesih Paşa'nın 6 yıllık Mısır beylerbeyiliği zamanında halk, bu vezirden şikâyetçi olmuştu. Halefi olan Vezir Hasan Paşa da iyi bir idâre kuramadı. İmparatorluğun en önemli eyâletini ıslah etmek üzere, Vezir İbrahim Paşa, beylerbeyi ve müfettiş olarak Mısır'a gönderildi. 61 yıl önce Kaanûnî'nin vezîr-i âzamı Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa da Mısır'ı ıslah için gönderilmiş ve parlak bir başarıyla dönmüştü. Bu seferki İbrâhim Paşa da, III. Murâd'ın büyük kızı Ayşe Sultan'la nişanlıydı. Kendisini bizzat Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, donanmayla İskenderiye'ye bıraktı.

İbrahim Paşa'nın Mısır'da ne gibi idarî ıslahat yaptığı malûm değildir. Fakat eyâleti soyarcasına mal ve para topladığı biliniyor. Bunlar halktan değil, pek zengin olan Memlûk beylerinden toplanmıştı. Bu beyler, binlerce feddan münbit araziye maliktiler ve bazan vergilerini ödememek veya eksik ödemek gibi yollara sapıyorlardı. İbrahim Paşa bunlara öyle bir şekilde davrandı ki, uzun yıllar için devlete serkeşlik yapacak halleri kalmadı.

İbrahim Paşa'nın Mısır'dan Istanbul'a getirdiklerini Osmanlı tarihçileri anlata anlata bitiremezler. Paşa, 2,5 yıl Mısır'da kalmıştır. III. Murad'ın büyük kızı olan nişanlısı Ayşe Sultan'la evlenmek üzere Istanbul'a gelirken, padişaha sunduğu hediyelerin başında, meşhur saltanat tahtı vardır. Hâlen Topkapı Sarayı Hazîne Dâiresi'nde teşhir edilen bu muhteşem taht, III. Murad'dan Osmanoğulları'nın düşme tarihi olan 1922'ye kadar, hükümdarların cülûs (tahta oturma) ve bîat (sadakat yemini kabûl etme), bazan da muâyede (bayram tebriki) törenlerinde kullanılmıştır. Son olarak II. Abdülmecîd, 1922'de halîfe olduğu zaman, bu tahtta bîat merâsimi yapılmıştır. Bugün de görüldüğü gibi taht, baştan başa kalın altın

levhaların birleştirilmesiyle yapılmıştır. Selânikî, tahttaki altının ağırlığını 80.000 miskal olarak kaydediyor ki, 80.000 duka altına eşittir (200.000.000 TL.). Bu altın levhalar Derviş Bey adında bir-san'atkâr tarafından eritilip birleştirilmiştir. Tahta kakılmış olan mücevherler ise, devrin en büyük kuyumcusu İbrahim Bey'in eseridir. Yeşil zümrütler, sarı ve gök yâkutlar, mavi zebercedler göz kamaştırmaktadır. Bunların içinde güvercin yumurtası büyüklüğünde olanlar vardır. Bu mücevherlerin değer tahmini şimdiye kadar yapılmamıştır.

Saltanat tahtından başka İbrahim Paşa'nın getirdiği hazine 2.173.500 duka (5.433.750.000 TL. kadar) tutuyordu. Bu eşyanın bir kısmı şöyledir. (Hammer, VII, 171-3) : 100 genç köle, 17 Habeş köle, 17 Zencî haremağası, 9'unun koşumları inci kakılmış altından olmak üzere 63 Arab atı, bir fil, bir zurafe, 79 parçadan müteşekkil altın bir tuvalet takımı, 3 çift küpe, murassâ ciltli 2 *Kur'ân*, kumaşlar, mücevherler vs.

9 haziran 1586'da İbrahim Paşa, Ayşe Sultan'la evlendi ve Osmanlı tarihinin ikinci «Dâmâd İbrahim Paşa» sı oldu. Sağdıç olan Kılıç-Ali Paşa, Ayşe Sultan'a 50.000 duka (125 milyon TL.) değerinde düğün hediyesi verdi. Sultan'ın çeyizinin değeri 300.000 duka (750 milyon TL.) tutuyordu ki, şimdiye kadar hiçbir Sultan'a 100.000 dukanın (250 milyon TL.) üzerinde çeyiz verilmemişti. Atmeydanı'ndaki Makbûl İbrâhim Paşa Sarayı, evlilere tahsîs edildi.

Mesih Paşa'nın Sadâreti (30 Ekim 1585 - 14 Nisan 1586)

Özdemiroğlu'nun 30 ekim 1585'te Tebrîz yakınlarındaki ordugâhında ölmesi üzerine, Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa, sadâret kaymakamı oldu ve 1 aralıkta mühr-i hümâyûnu Istanbul'a gönderip III. Murad Hân'a verdi. 31 günden beri açık bulunan sadâret makamına 2. Vezir Mesih Paşa getirildi. Eski sadrâzam Kanijeli Siyâvuş Paşa, 2. Vezir oldu. 80 küsûr yaşında bulunan Mesih Paşa, 14 nisan 1586'da istifa etti. Sadâreti, Özdemiroğlu'nun ölüm tarihinden îtibâren 5 ay, 14 gündür. Ertesi gün eski sadrâzam Siyâvuş Paşa, ikinci defa sadâret makamına yükseldi. Mesih Paşa'nın istifa sebebi, reîsül-küttâb'ı (dış işleri bakanı) değiştirmek istemesine III. Murad'ın muvafakat etmemesidir. Bunu geleneğe aykırı bulan ve padişahların hükûmet işlerine müdahalesi olarak gören ihtiyar vezir, istifa etmiştir.

Kanijeli Siyâvuş Paşa'nın 2. Sadâreti (14 Nisan 1586 - 2 Nisan 1589)

Kanijeli'nin bu 2. sadâreti, 2 nisan 1589'a kadar 2 yıl, 11 ay, 18 gün sürdü. İktidardan düşmesine sebeb olan Beylerbeyi Vak'ası, az aşağıda anlatılacaktır.

Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'nın Ölümü (21 Haziran 1587)

Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'nın 80 yaşlarında ölmesiyle, Türk denizcilik tarihinin büyük devri kapanmıştır. Kemal Reîs'le başlıyan bu büyük devir, yüz yıl kadar sürmüştür. Kılıç-Ali Paşa, 15 yıldan az fazla bir zamandan beri, Donanmay-ı Hümâyûn'un başında bulunuyordu. Vârisleri kendisinden önce öldüğü için 560.000 duka (1,4 milyar TL.) tutan serveti, Hazîne'ye alınmıştır. Kılıç-Ali Paşa, Barbaros'un yanında denizciliğe başlamış, bilhassa Turgut'un muavini olarak şöhret yapmış, birçok açık deniz muhârebesi kazanmış, büyük ganimet elde etmiş, devrinin en zengin adamlarından biriydi. Ölümüne kadar zinde kalmıştır. Ölümüne, bâkire olan bir cariyeyle bir gece önce zifafa girmesi sebep olmuştur. Asıl adı «Uluç-Ali» iken, II. Selim tarafından «Kılıç-Ali» şeklinde değiştirilmiştir. Mimar Sinan'a yaptırdığı Tophane'deki muhteşem camiinin yanındaki türbesine gömülmüştür. Tophane'nin büyük kısmı o zamana kadar denizken, Kılıç-Ali Paşa tarafından kurutulmuştur. Kılıç-Ali Paşa, devrinin en büyük hayır sahiblerinden biri olarak tanınmıştı. Bir ihtiyaç sâhibinin arzûsu yerine getirilmeden Paşa'nın sarayından çevrildiği vâkî değildi. Binlerce fakir, Paşa'dan muntazam aylık alırdı. Zevcesi Selime Hatun, Paşa'dan önce ölmüştür. O da büyük hayır sahiblerindendi. Bir cami de yaptırmıştır. Barbaros mektebinin son büyük denizcisi olan Kılıç-Ali Paşa, en büyük gemileri kolaylıkla inşa edebilecek tarzda tersânelerde ıslahat yapmış, donanmayı her zaman yeni, tam donatımlı, savaşa hazır, dünyanın birinci deniz kuvveti olarak elde tutmuştur. 1580'de Almanya büyükelçisinin rahibi olarak Istanbul'a gelen Schweigger, Paşa'yı şöyle tavsif ediyor: «İhtiyâr muhârib, 12.000 duka (30 milyon TL.) değerinde koşumlarla süslü atının üzerinde, mübalâğasız, genç, tığ gibi bir delikanlı edasıyla rahatça oturuyordu» (*Reyssbeschreibung nach Constantinopel,* 76-7).

Mîmar Koca Sinân'ın Ölümü (9 Nisan 1588)

Kılıç-Ali Paşa'nın ölümü üzerinden henüz 9 ay, 18 gün geçmişti ki, Türk Hâkanlığı, büyük bir kaybın acısıyla daha çalkandı. Mi-

mar Koca Sinan, 97 yaşını 10 ay ve 11 gün geçmiş olarak ölmüştü. Ölümüne kadar bugünki bayındırlık bakanlığı demek olan hassa mimarbaşılığını muhafaza eden Sinan'ın eserlerinden, ileride bahsedeceğiz. Hicrî takvimle 101 yaşında ölen Sinan, II. Bâyezid, Yavuz Selim, Kaanûnî Süleyman, II. Selim ve nihâyet III. Murad devirlerini, 5 kuşaktan 5 pâdişâhı görmüştür. 2 defa evlenmiş, çocuğu olmamıştır. Çok cömert olduğu için, ölümünde borç bırakan Sinan, Süleymaniye Camii'nin kenarındaki mütevazı türbesinde gömülüdür. Çaldıran, Merc-i Dâbık, Rîddânîye, Mohaç zaferlerinde, Tebrîz, Haleb, Şam, Kahire, Belgrad, Rodos, Budin, Bağdad fetihlerinde istihkâm subayı olarak bulunmuştur. Böylece Anadolu, İran, Mısır, Mezopotamya, Arabistan, Macaristan ve Balkanlar'daki çeşitli medeniyetlere ait binlerce eseri görüp inceliyen Sinan'ın ufku, yalnız İtalya'yı gören büyük Rönesans mimarlarından daha geniş olmuştur. Babinger'in Michelangelo ile eşit olduğunu söylediği Sinan, bize göre insanlığın bugüne kadar yetiştirdiği mîmarların en büyüğüdür. Kendi dikte ettirip yazdırdığı *Tezkiretu'l-Bunyân*'da, yaptığı eserleri şöyle sayar : 81 cami, 50 mescit, 55 medrese, 19 türbe, 14 imâret, 33 saray, 16 kervansaray, 8 köprü, 7 baraj, 6 depo, 32 hamam, 3 hastane, çeşmeler, sebiller, mektepler vs.. Ayasofya, Topkapı Sarayı gibi büyük eserlerdeki tâmir, onarma ve yeniden inşaları, bunların dışındadır. İki eserinde aynı plânı kullanmamakla ünlüdür.

Beylerbeyi Vak'ası (2 Nisan 1589)

Osmanlı tarihinde, Siyâvuş Paşa'nın düşmesiyle neticelenen «Beylerbeyi Vak'ası»nın sebebi, «akça» denilen gümüş paranın değerinin 1584-89 yılları arasında %50 nisbetinde düşürülmesidir. Akçadaki gümüş miktarının yarı yarıya düşürülmesi, Osmanlı malî ve iktisadî tarihinin dönüm noktalarından biridir. 1584-89 yıllarına kadar 1 akçanın şimdiki satınalma gücü aşağı yukarı 72, hattâ XVI. asrın başlarında ve ortalarında 86 TL. iken, bu tarihten sonra 36 TL. kadardır. Hızla yaklaşan siyâsî, idârî ve askerî inhitat, bu sûretle iki üç yıl önce kendisini bir iktisâdî krizle haber vermiştir. Hükûmet şüphesiz akçanın değerini %50 nisbetinde veya başka bir nisbette düşürebilirdi. Fakat düşürür düşürmez, devletten aldıkları parayla geçinenlerin maaşlarında ve umumî eşya fiyatlarında düşme nisbetinde bir ayarlamaya gitmesi lâzımdı. Bu ayarlama yapılamadı ve bu yüzden, Istanbul'da yaşıyanların en serkeşi olan Yeniçeri Ocağı kazan kaldırdı. Bu ısyân ve ilerideki başka olaylar yüzünden gerekli zamlar yapıldı. Fakat

devletten para alanların ellerine geçen paranın satınalma değeri, asla 1589'dan önceki seviyeye erişemedi. Bugün de (1978) erişememiştir.

Yeniçeriler bu tarihten önce de birçok defalar tatsız olaylar çıkarmışlar, Fâtih ve Yavuz gibi pek otoriter ve kelimenin bütün mânâlarıyla pek kudretli hükümdarlara bile kafa tutmuşlardı. Ancak ilk defa 2 nisan 1589 Beylerbeyi Vak'ası'nda Topkapı Sarayı'nı basmış ve padişahtan kelle istemişlerdir. Bu tarihten sonra Yeniçeriler'in «kelle isterük!» nidası, Osmanlı tarihinin klâsik bir deyimi olmuştur.

Kelleleri istenenler, akça ayarlaması işinde hiçbir mes'uliyeti olmıyan Başdefterdar (maliye bakanı) Mahmud Efendi ile Dusâhib Doğancı Mehmed Paşa'dır. Mâlî krizin gerçek mes'ûlü olan Siyävuş Paşa, kendisini kurtarmıştır. III. Murad, Saray'da savunma tertibatı aldırmış ve istenen kelleleri vermeyi reddetmiştir. Ancak vezirler, padişaha kellelerin âsilere verilmesini tavsiye ve bu tavsiyelerinde ısrar etmişlerdir. Bu zararlı tavsiye olmasaydı ve III. Murâd âsîleri te'dîb edebilseydi, Osmanlı tarihinde çok zararlı bir safhanın açılması önlenmiş, hiç olmazsa geciktirilmiş olurdu. Zira bundan böyle Yeniçeriler, 2,5 asra yakın, gerçek bir siyâsî kuvvet olarak devlet işlerine karışmışlar, hükûmetin otoritesini zedelemişler ve netice itibariyle imparatorluğun çökmesinde ve dağılmasında belki en büyük âmil olmuşlardır.

III. Murad Hân, Mahmud Efendi ile akçanın ıslahına memur etmiş olduğu Mehmed Paşa'nın günahsız kellelerini âsilere verdi. Ancak başta sadrâzam ve şeyhulislâm olmak üzere Dîvân üyelerinin çoğunu azletti ki, ısyandan bunları mes'ul tuttuğu anlaşılır.

Koca Sinan Paşa'nın 2. Sadâreti (2 Nisan 1589 - 1 Ağustos 1591)

Azledilen Siyâvuş Paşa'nın yerine Koca Sinan Paşa 2. defa olarak sadrâzam, Müeyyed-zâde Abdülkadir Şeyhî Efendi'nin yerine Bostân-zâde Mehmed Efendi şeyhulislâm, Dâmâd İbrahim Paşa'nın yerine Serdâr-ı Ekrem Ferhad Paşa 2. vezir, Cerrah Mehmed Paşa'nın yerine eski Budin beylerbeyisi Yusuf Paşa, Rumeli beylerbeyisi oldu. Ancak bu değişiklikler Dîvân-ı Hümâyûn'da bozuk düzen giden işleri düzeltemedi. Sinan Paşa gibi zararlı bir şahsın tekrar iktidara yükseltilmesi, büsbütün hatalı bir iş oldu. Sinan Paşa'nın bu 2. sadâreti, 2 yıl, 3 ay, 29 gün sürdü.

Şehzâde Ahmed'in Doğumu (18 Nisan 1590)

Manisa'da Saruhan tahtında bulunan Velîahd-Şehzâde Meh-

med'in ilk çocuğu, 18 nisan 1590'da doğdu ve «Ahmed» adı verildi. Velîahd'in lalası olan Mehmed Paşa «Hâkaan-ı Rûm=Roma İmparatoru» lâfzını, ebced hesabıyla tarih düşürdü («Hâkaan-ı Rûm», Osmanlı hükümdarlarının kullandıkları unvanlardan biridir). İleride «I. Ahmed» sanıyla tahta geçen Şehzâde'nin annesi Handan Hatun'dur.

Marmara-Sakarya Kanalı Meselesi (Mart-Nisan 1591)

Sakarya-Marmara kanalı projesi, Kaanûnî devrinde ele alınmış, hattâ Mimar Sinan gönderilerek kanalın keşfi yaptırılmış ve kazılacak yerler tesviye edilmişti. III. Murad devrinde Dîvân, bu işi tekrar ele aldı. 6 mart 1591'de, kanalın açılması hakkında ferman çıktı. Ancak 36 gün sonra, 11 nisanda çıkan başka bir ferman, ilk emri iptal etti. Böylece İzmit Körfezi'nin Sapanca Gölü yoluyla Sakarya ırmağına bağlanması projesi gerçekleşemedi. Anadolu beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'ya, bu işe memur edilen eski Budin (Macaristan) defterdarı Ahmed Efendi ve yardımcısı Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Mustafa Efendi'ye bütün kolaylıkları göstermesi emredilmişti. 30.000 işçi yazıldığı halde, proje yüzüstü bırakıldı. İş bununla da kalmadı, Vezîr-i âzam Sinan Paşa, yanında 2. Vezir Ferhad Paşa ve Anadolu kazaskeri Ali Efendi olarak, Sapanca'daki büyük şantiyeye geldi. Fakat birkaç gün sonra, işçilerin dağıtılması ve gönderilen malzemenin Istanbul'a iâdesine karar verildi.

Bu güzel proje, aynı ciddiyetle iki defa daha, IV. Mehmed ve —Süveyş Kanalı'nı da açtırmak istiyen— III. Mustafa zamanlarında ele alındı. Fakat gerçekleştirilemedi. Bugün de gerçekleştirilmiş değildir.

Ferhâd Paşa'nın Sadâreti (1 Ağustos 1591-4 Nisan 1592)

1 ağustos 1591'de Sinan Paşa azledildi ve yerine 2. Vezir Ferhad Paşa, sadrâzam oldu. Büyük tarihçi Selânikî Mustafa Efendi, yeni vezîr-i âzamın rûz-nâmeciliğine (günlük notlarını tutmaya) memur oldu. Sinan Paşa'nın 2. sadâretinden azlinin sebebi de, âdet edindiği üzere padişaha yalan söylemesidir. Bu defa da Yeniçeri Ağası'nı azlettirmek için, III. Murad'a, Yeniçeriler'in ağalarını istemediklerini söylemiştir. Ferhad Paşa'nın sadâreti, 8 ay, 4 gün sürmüştür.

Kanijeli Siyâvuş Paşa'nın 3. Sadâreti (4 Nisan 1592 - 28 Ocak 1593)

Siyâvuş Paşa'nın bu son sadâreti 9 ay, 24 gün sürdü. 3 sadâretinde 5 yıl, 5 ay, 1 gün iktidarda kalmıştır. Bu defaki sadrâzamlığının en mühim dahilî hâdisesi, 26 ocak 1593'teki sipahi ısyânıdır ki, 2 gün sonra Paşa'nın iktidardan düşmesiyle neticelenmiştir.

Yeniçeriler'e özenen Sipahiler'in bu ısyânı da, 3 ayda bir aldıkları maaşlarının bir kısmının geç verilmesinden doğdu. Saray önüne gelen Sipahiler, Yeniçeriler gibi kelle istediler. İstenen kelleler, Sadrâzam Siyâvuş Paşa'nın, Başdefterdar Emîr Paşa'nın, hattâ Harem-i Hümâyûn'u idâre eden Kethudâ Kadın'ın başlarıydı. III. Murad : «şu bî-edebleri sürsünler, inâd ederlerse vursunlar» diye irâde etti. Saray'daki asker, âsilerin üzerine yürüdü. 357 ölü ve yaralı veren Sipahiler dağıldılar.

Bunun üzerine Siyâvuş Paşa'nın «uğursuz» olduğu rivâyetleri yayıldı. İkinci sadâreti Yeniçeri ısyânı ile biten Paşa'nın bu son sadâreti de Sipahi ısyânı ile kapandı.

Koca Sinan Paşa'nın 3. Sadâreti (28 Ocak 1593-16 Şubat 1595)

Malkara'daki mâlikânesinde fırsat gözliyen Koca Sinan Paşa, tekrar iktidara geldi. Seksenlik Sadrâzam, 3 şubatta Istanbul'a gelip büyük bir ihtirasla iktidar makamına oturdu. Bu defâki sadâreti 2 yıl, 19 gün sürdü. III. Murad'ın ölümünden 31 gün sonra III. Mehmed tarafından azledildi. Ferhad Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Sinan Paşa'nın bu sadrâzamlığı, Almanya savaşı ile ünlüdür, ki bundan önceki bahsimizde ele alınmıştı.

III. Sultan Murad Hân'ın Ölümü (15/16 Ocak 1595 Gecesi), Şahsiyeti ve Saltanat Devri

III. Murad Hân, 15/16 ocak 1595 gecesi, mesâne hastalığından Topkapı Sarayı'nda öldü. 48 yaşını 6 ay, 13 gün geçiyordu. Hükümdarlık müddeti 20 yıl, 1 ay, 2 gündür. Ondan önce de 14 yıl, 8 ay, 10 gün Manisa sancak beyi olarak Saruhan tahtında oturmuştur.

III. Murad, Osmanoğulları'nın en bilginlerinden biridir. Arabca ve Farsça'yı pek iyi bildiği gibi, devrinin ilimlerine de vâkıf, hattâ bazılarında mütehassıstı. 4 *Dîvân* bırakmıştır ki, ikisinde Türkçe, diğer ikisinde Arabca ve Farsça şiirlerini toplamıştır.

«Murâdî» mahlasını kullanan III. Murad, iyi bir şâirdir. ***Fütûhât-ı Sıyâm*** adını verdiği tasavvuf üzerine bir eser de kaleme almıştır.

III. Murad, Osmanoğulları içinde kadın iptilâsı ile ünlüdür. Bu hususta sonradan torununun oğlu Sultan İbrahim bile, onu geçememiştir. Müneccimbaşı'na göre (III, 531), 41 kadından 130 çocuğu olmuş, ancak bunların çoğu doğarken veya küçük yaşta ölmüştür. Onun için III. Murad'ın ölümünde ancak 19 şehzâdesi ve 26 kızı vardı. Bunların büyük kısmı da küçük çocuklardı. 26 sultanın çoğu bülûğ çağına ermeden ölmüş, ancak Ayşe, Fatma, Hümâ, Hadice, Fahriye ve Mihrimah Sultanlar evlenme çağına gelebilmiştir. Şehzâdelerinin âkıbetini, III. Mehmed devrinde göreceğiz.

Kaanûnî devrinde Saray'da nasıl bir Hurrem Haseki-Sultan varsa, III. Murad devrinde de bir Safîye Haseki-Sultan vardır. III. Mehmed tahta geçince vâlide-sultan olan bu kadının şahsiyetinden, ileride bahsedeceğiz. Ancak oğlunun devrinde eriştiği nüfuz derecesiyle ölçülürse, Safîye Haseki-Sultan'ın, zevci III. Murad devrinde daha sınırlı bir siyâsî rolü olduğu anlaşılır. Safîye Haseki-Sultan, Sokollu'nun zevcesi olan görümcesi İsmihan Sultan ve Harem-i Hümâyûn'u idâre eden Canfedâ Kadın ve Razıyye Kadın gibi nüfuz sahibi hanımlarla birleşerek, kudretli bir parti teşkil etmiştir.

III. Murad devrinde Türkiye kudretinin zirvesine erişmişse de, sonraki asırlarda açıkça ortaya çıkan gerileme ve çökme sebepleri, bu devirde teşekkül etmiştir. Sokollu'nun uzun diktatörlüğünün tepkisi olmak üzere Saray, hükûmet işlerine gittikçe daha fazla müdahaleye başlamış, bunu önliyecek kudretli vezirler yetişmemiştir. III. Murad'ın son devirlerinde Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan vezirlerle Kaanûnî devri vezirleri mukayese edilirse, gittikçe daha az değerde, hattâ değersiz, hattâ Sinan Paşa gibi devlete birçok defalar hiyânet etmekten çekinmiyen simaların Dîvân'a doldukları görülür. Üstelik bu Dîvân, devlet işlerinde eskisi gibi müstakil ve kudretli bir teşekkül de değildir ve padişah, hattâ Saray kadınları tarafından işlerine müdahale edilmektedir.

Hükûmet idâresi gibi, imparatorluğun direklerinden biri olan ilmiye sınıfı da bozulmaya başlamıştır. Bu sınıfın başı olan ve bugünki anlayışımıza göre adalet, eğitim ve diyânet işleri bakanlıklarını nefsinde birleştiren şeyhulislâm, III. Murad devrine kadar azledilemezken, bu devirde o da vezirler gibi âzledilen alelâde bir memur derekesine düşmüştür.

Eyâlet idâresi de eskisi gibi iyi değildir. Eskiden uzun müddet bir eyâleti idâre eden kudretli beylerbeyiler yerine, bir hiç yüzünden, en küçük bir siyâsî entrikayla her an azledileceğinden korkan beylerbeyiler vardır. Bir eyâletin bir yıl içinde birkaç beylerbeyi gördüğü olmuştur.

Aşağıda açıklanacağı gibi, askerî teşkilât da bozulmuştur. Türk ordusunun esasını teşkil eden tımarlı sipahi sınıfı ehemmiyetten düşmüş, buna karşılık o zamana kadar bir ağır piyâde tümeni olan yeniçeri sınıfı, ordunun en kudretli sınıfı hâline gelmeye başlamıştır. Üstelik bu sınıf da bozulmuştur. Devşirme kanunlarına riâyet edilmemeye başlanmıştır. Eskiden yeniçerilerin yalnız büyük generalleri Türk aslından olabilirdi. Gerisi tamâmen devşirmeydi ve Ispartalılar'dan, ilkçağdan beri görülmemiş bir disiplinle yetiştirilir ve yaşarlardı. III. Murad devrinde, devşirme olmıyan birçok Istanbullu, iltimasla yeniçeri yazılmaya girişmiş, eski disiplinden eser kalmamış, hattâ bu sınıf, tamâmen siyâsî bir kudret kazanarak, asıl görevini ikinci dereceye itmiş, devletin başına belâ olmaya başlamıştır. Tımarlı sipahisinden sonra en mühim askerî sınıf olan akıncı sınıfı da, III. Murad'ın ölümünden birkaç ay sonra, Sinan Paşa'nın yüzünden âdetâ mahvolma derecesine gelmiştir. Donanma, eski kudretini muhafaza etmekle berâber, eskisi gibi faaliyet göstermemiş, Akdeniz gezintileriyle yetinmiş, büyük amiraller yetişmemiştir. Karadaki akıncı sınıfına denizde karşılık olan korsan (deniz komandosu) sınıfı da inhitata uğramış, Istanbul'dan değil, Cezâyir beylerbeyisinden emir alan bir teşekkül hâline gelmiştir.

İmparatorlukta eski âsâyiş ve huzur da kalmamış, bilhassa Anadolu'da sert tepkiler gösteren «celâlîler» türemiştir. Huzurun bozulmasıyla, ziraat, sanayi ve ticâret eski aktivitesini kaybetmiş, vergi geliri düşmüş, mâlî ve iktisadî kriz başlamış, eski refah ve saadet devri kaybolmaya yüz tutmuştur. Her zaman ağzına kadar dolu olan ihtiyat hazînesi gittikçe boşalmış, hükûmet bâzı fevkalâde zamanlarda müzayaka çekmeye başlamıştır.

Ulemâ sınıfının eski otoritesi kalmadığı ve hükûmet idaresi gittikçe daha değersiz vezirlerin eline düştüğü için, fikir ve vicdan hürriyeti zarar görmüş, iktidarda bulunanların fikrine aksi fikir taşıyanların kâfir olduklarına dair fetvalar alınıp verilmiş, muhalifler zulüm görmüş ve tedhiş edilmiştir. Uğursuzluğundan dolayı azledilen sadrâzamlar görülmüştür.

Hükûmet işlerine gittikçe daha fazla müdahalesi padişahın lehine değil, aleyhine olmuştur. II. Selim gibi devrine göre anor-

mal sayılacak derecede hükûmet işlerine karışmıyan bir hükümdardan sonra Saray partisi sert bir tepki göstermiş, III. Murad, reîsülküttâbı (dış işleri bakanı) değiştirmek istiyen sadrâzamını istifaya mecbur edecek derecede hükûmetin teknik işlerine müdahale etmiştir. Bunun üzerine padişahların prestiji zedelenmiş ve azalmaya başlamıştır. Halk, yapılan hatâlardan padişahı mes'ul tutmaya ve her şeyi padişahın şahsına bağlamaya alışmıştır. O zamâna kadar âdetâ mukaddes bir varlık olan Osmanoğulları, XVII. asırda bâzan kendilerine hakaret edilen, hattâ öldürülen şahıslar hâline gelmişlerdir. Osmanoğulları hânedânının prestijinin günlük siyâsete karışmaları yüzünden zedelenmesi imparatorluğun birliğini bozan en mühim âmillerden birini teşkil etmiştir. Eskiden gözü kapalı tatbik edilen padişah fermanlarına kulak asmıyan devlet adamları görülmeye başlamış ve ileride gittikçe daha fazla artarak imparatorluğun dağılmasına sebep olmuştur.

Eşiğinde bulunduğumuz XVII. asır, henüz Türkler için XVI. asır hâriç, belki tarihlerinin en iyi asrıdır. Fakat her sahada daha az büyük adam yetişmeye başlamış, hele asker, amiral, devlet ve siyâset adamı olarak gerçek bir dehâ sâhibi olanlar, gittikçe daha nâdir yetişir, yahut hiç yetişmez olmuştur.

Belki kısaca çizdiğimiz bu tablo, henüz dünyanın geri kalan bütün devletlerinin kudretine eşit kudrette olan tarihin görmediği azamette bir imparatorluk için mübalâğalıdır. Belki bu tablo, III. Murad devrine tastamam uymamaktadır. Fakat söylediğimiz inhitat sebeplerinin hepsi bu devirde iyiden iyiye filiz vermiş ve ilerideki asırlarda, yukarıda verilen tablo tamâmen gerçekleşmiştir.

Osmanlı devleti duraklama devrinin başı olarak Sokollu'nun ölüm tarihini (1579) almak, Hammer'den beri (VII, 229) âdet olmuş ve bu Avusturyalı târihçi taklîd edilerek, mektep kitaplarına kadar girmiştir. Halbuki bu tarih, gerçeklere uymamaktadır. Duraklama devri olarak bir târih kabûlü gerekiyorsa, bu, bundan önceki bahsimizde anlattığımız gibi ancak 1595 veya birkaç yıl öncesi olabilir. Çünki büyük iktisâdî kriz, Anadolu'da huzursuzluk, Almanya savaşında başarısızlık, Avrupa'daki tâbî devletlerin ayrılması veya ısyânı, hep bu tarihlere rastlamaktadır. Sokollu, sanıldığı gibi büyük bir devlet adamı değildir ve öyle olsaydı bile, bir şahsın hayâtının sona ermesi, bir devletin tarihinde merhale teşkil edemez. Geniş bir imparatorluğun duraklama devresine girmesi için, birçok faktörün birleşmesi lâzım gelir. Hammer devrin-

deki tarihçilik şahısları birinci dereceye alan bir tarihçilik olduğu için, devrine göre mâzur görülebilir. Fakat bugün böyle bir şey imkânsızdır.

III. Murad devri sonlarında yeniçeri sınıfının diğer askerî sınıflara nazaran ehemmiyet kazanması, ilerisi için çok zararlı olmuştur. XVI. asrın son yıllarına kadar en önemli sınıf, tımarlı sipahisi (süvari), sonra akıncı (atlı komando), topçu, denizde de levent, korsan (deniz akıncısı), azab (deniz piyadesi) sınıfları idi. İmparatorluk bu sınıflarda, bilhassa tımarlı sipahisinin yaptığı büyük fütuhatla kurulmuştu. III. Murad tahta çıktığı zaman, 1574'te, yeniçeri mevcudu 13.599 kişiydi. 21 yıl sonra, 1595'te, aynı hükümdarın ölümünde bu sayı 26.000 küsûra çıktı. Yâni %100 bir artış oldu. Üstelik eski kalite ve disiplin de kalmadı. Kışlalarında talim yapan yeniçeriler, siyâsetle uğraşmak üzere, Istanbul meydanlarına ve sokaklarına çıktılar. Diğer sınıfların Istanbul dışında bulunmaları yüzünden bu durum önlenemedi. 1597'de, III. Murad'ın ölümünden ancak 2 yıl sonra, yeniçeri mevcudu 30.000 küsura yükseldi (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları,* I, 613-20). Bundan sonra ıslahatçı padişahların ve sadrâzamların en mühim meşgalesi, bu fazlalığı tasfiye etmek oldu. Kimisi geçici olarak buna muvaffak oldu, kimisi bu yolda baş verdi. Buna karşılık bilhassa Sinan Paşa'nın kötü idâresi yüzünden tımarlı sipahisi sayısı azaldı. III. Murad tahta geçtiği zaman yalnız Rumeli tımarlı sipahisi, 40.000 kişiyken, aynı hükümdârın ölümünde 8.000'e düştü. Sipahi tımar ve zeametleri, şuna, buna verilmeye başlandı, tımar kanunları bozuldu (Hammer, VII, 233). Anadolu sipahileri de daha iyi durumda değildi. Anadolu'da bazan ısyân derecesini bulan huzursuzluk, birçok tımarı bozdu. Bu sûretle devletin kara ordusunun esâsını teşkil eden sipahi sınıfı ehemmiyetini kaybetti. Türkler, tımar istemek yerine Istanbul'a gelip yeniçeri ocağına yazılmayı daha elverişli bulmaya başladılar. Tımarların terkedilmesi, zirâî buhran doğurdu ve devlet gelirini azalttı. Üstelik sipahiler, tımarlarının geliriyle geçindikleri, devletten hiçbir maaş almadıkları hâlde, yeniçeriler maaşlı askerdi. Öyle anlar oldu ki, sayısı bazan 100.000'i bulan yeniçerilere maaş vermek, devletin en mühim gailesi hâline geldi. Üstelik doymak bilmez bir junta teşkil eden yeniçeriler, maaşları dışında maddî menfaat elde edebilmek için, akla gelebilecek her türlü siyâsî entrikaya baş vurdular.

Beylerbeyi Vak'ası'nda yeniçerilerin tarihte ilk defa olarak kelle istemeleri, siyâsî baskı yoluyla menfaat elde etmeye çalıştıkları görüldü. Devlet, yeniçeri sınıfını tatmin etmeye hiçbir zaman

muvaffak olamadı. Tâ bu sınıf kanlı bir şekilde 1826'da ortadan kaldırılıncaya kadar.

Devletin tedâvülde bulunan esas parası «akça» denen ve III. Murad devrine kadar şimdiki paramızla 50 TL., akçada yapılan %50 gümüş düşüklüğünden sonra 25 TL. kadar satınalma gücü olan gümüş paraydı. Altın çok yüksek satınalma gücüne (3.000 TL. kadar) sâhib bir para olduğu için fazla kullanılmaz, büyük alım satımlarda ortaya çıkardı. İşte XVI. asrın sonlarından itibâren devlet, esas parası olan akçaya sâhib çıkamadı. Darphâneden tam ayar olarak çıkan akça, el değiştirdikçe gümüş miktarından kaybediyor ve büyük huzursuzluklara sebep oluyordu. Bu işi yapan, Istanbul'daki Yahudiler'di (Hammer, VII, 235). Ellerine geçen akçayı yanlarından törpüleyip tozundan yeniden gümüş elde ediyorlardı.

Gerek padişahın, gerek Dîvân'ın eski otoritesi kalmamıştı. Eyâletlerde beylerbeyilerin otoritesi de azaldı. Her yıl Mısır eyâletinden merkeze gönderilen 800.000 altın (2,4 milyar TL.), 1589 aralığında 600.000 altına düştü. Istanbul'dan başka Kahire, Bağdad gibi birkaç büyük şehirde bulunan yeniçeri birlikleri de, Istanbul'daki arkadaşları gibi hareket etmeye, beylerbeyileri tehdide başladı.

III. Murad Hân'ın saltanatı X. hicrî asrın bitimine ve XI. asrın başlamasına tesâdüf eder. 19 ekim 1591 günü 1 muharrem 1000 hicrî günüydü. Gerek Naîmâ, gerek Kâtib Çelebî, büyük tarihlerine, 1 muharram 1000 gününden itibâren başlamışlardır. Papa'nın takvimde yaptığı gregoryen ıslahatı da 1582 yılındadır. Bu sûretle milâdî takvim 10 gün ileri alınmış ve bu 10 gün, hiçbir zaman yaşanmamıştır. Bugüne kadar milâdî takvimde yeni bir ıslahat yapılmamıştır.

Böylece III. Murad Hân devrinde imparatorluk zirvesini bulmuştu. Artık bu zirveden inilmeye başlanacaktı. Zenginliğin, büyüklüğün, kudretin âzamî derecesine erişilmiş ve bunlar, yavaş yavaş kaybedilmeye hazırlanılmıştı. Bu öylesine muazzam bir mirastı ki, asırlarca yene yene bitirilemiyecekti.

Hammer şöyle diyor (VII, 290) : «III. Murad'ın ölümünde imparatorluk, Atlas Okyanusu'ndan Kafkaslar'a, Habeşistan'dan Tuna'ya kadar uzanıyor ve tam 20 eski krallığın arazisini kaplıyordu. Türkler, Istanbul-Paris yolunun aşağı yukarı ortasında olan Viyana'ya erişmişlerdi. Lehistan, Türkiye'ye ait sayılıyordu.

Lehistan krallarını padişah tâyin ediyor, bu devlet hem Istanbul'a, hem de Istanbul'un alelâde bir tâbii olan Kırım'a yıllık vergi ödüyordu». 1590 sıralarında Mombasa Şeyhi bile Türkiye'ye tâbî olmuş, Kenya kıyıları Türk hâkimiyetine girmişti (A. Werner, *Mombasa, İA,* 410a).

İmparatorluğun geliri muazzamdı. Avrupa krallarından fazla geliri olan devlet adamları, hattâ tâcir ve armatörler az değildi. Sokollu'nun yıllık geliri Peçevî'ye göre 1.000.000 duka (3 milyar TL.) idi. Bütün serveti şimdiki râyiçle 45 milyar TL. tahmîn ediliyordu.

III. Murad Devri Şeyhulislâmları

III. Murad devri şeyhulislâmları şunlardır : Konyalı Hâmid Mahmud Efendi (1574-1577), onun ölümü üzerine Kadı-zâde Ahmed Şemseddin Efendi (1577-1580), onun ölümü üzerine Mâlûl-zâde Mehmed Efendi (1580-1582), onun istifâsı üzerine Çivi-zâde Hacı Mehmed Efendi (1582-1587), onun ölümü üzerine Müeyyed-zâde Abdülkadir Şeyhî Efendi (1587-1589), Osmanlı tarihinde ilk şeyhulislâm azli olmak üzere onun azli üzerine Bostan-zâde Mehmed Efendi (1589-1592), onun azli üzerine Bayram-zâde Hacı Zekerîyâ Efendi (1592-1593), onun ölümü üzerine tekrar Bostan-zâde (1593-1598). En fazla makamını muhafaza eden iki defada 7 yıl, 9 ay, 28 gün olmak üzere Bostan-zâde ise de, 2. şeyhulislâmlığının son yılları, III. Mehmed devrine tesadüf etmiştir (İ. H. Dânişmend, *Kronoloji,* III, 523-5).

III. Murad Devri İlerigelenleri

Bir kısmı Kaanûnî devrinden kalma, bir kısmı yeni yetişme olmak üzere, III. Murad'ın Türkiye tahtında oturduğu 20 yıl içinde imparatorluk, çeşitli alanlarda büyük adamlar görmüştür. Bunların sayısı Kaanûnî çağındaki kadar olmamakla berâber, gene de III. Murad devri büyük şahsiyetler bakımından Türk tarihinin nâdir tesâdüf edilen devrelerindendir. Bu 20 yılı kısmen veya tamâmen yaşamış, yahut şöhretlerinin ilk devresini bu müddet içinde yapmış büyük şahsiyetler arasında bilhassa şunlar sayılabilir : Asker olarak Moskova Fâtihi Devlet Giray Hân, Kıbrıs Fâtihi Sadrâzam Lala Mustafa Paşa, Kafkasya Fâtihi Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa, Lala Mehmed Paşa, denizci olarak Piyâle, Kılıç-Ali ve Ramazan Paşalar, mimarîde Sinan ve Ahmed Ağa, resimde Seyyid Osman, tarihte Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi, Âlî, Selâ-

nikî, şiirde Nev'î, Bâkî, Rûhî, genç Nef'î, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi, mûsikide Şeyh Abdülalî, II. Gazi Giray ve Hatîb Zâkirî Hasan Efendiler.

III. Murad Devrinde Türkiye İmparatorluğu

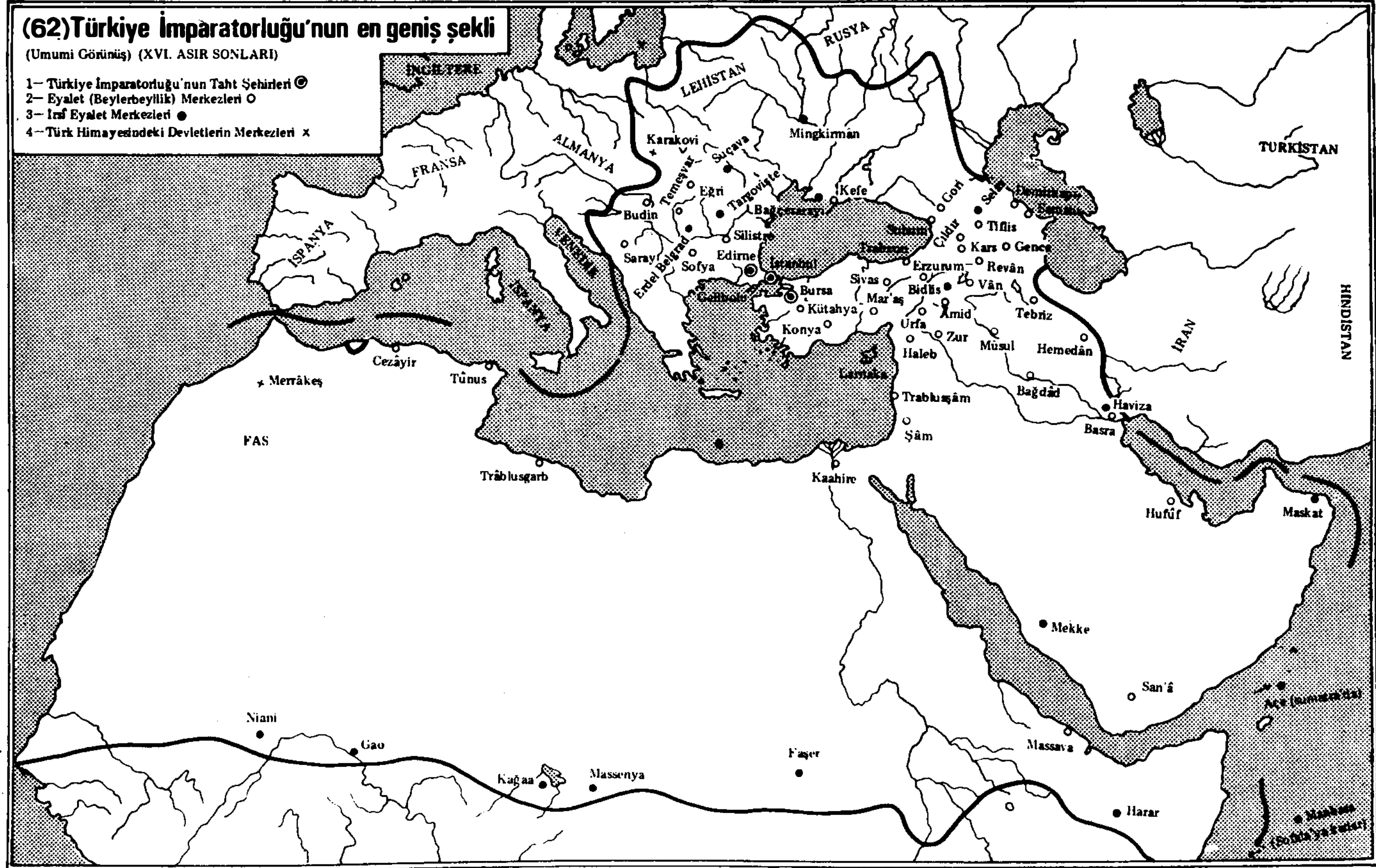
1592 yılında Büyük Türk Hâkanlığı, sınırlarının en geniş şekline erişmiştir. Bu tarihte önce Lehistan'daki Türk himâye rejimi sona ermiş, sonra bir kısım topraklar daha kaybedilerek sınırlar az da olsa bir gerileme göstermiştir.

Kaanûnî'nin 1566'da bıraktığı devlet 1.998.003 km²'si Avrupa'da, 4.169.177 km²'si Asya'da, 8.725.720 km²'si Afrika'da olmak üzere 14.892.900 km²'yi buluyordu. II. Selim zamanında Kuzey Tunus (60.000 km²), Kıbrıs (9.251 km²), Sumatra adasının kuzey-doğusu ile Malaya'nın güneyinden bir kısmını içine alan Açe (200.000 km²) devlete katıldı ve takriben 15.162.151 km²'ye erişildi. III. Murad devrinde yapılan fütûhât muazzam oldu. Asya kıt'asında Doğu Gürcistan, Ermenistan, Şirvan (Kuzey Âzerbaycan), Güney Âzerbaycan (Hazar sahilleri hçriç), Ardelân (Kürdistan), Kirmanşâh, Lûristan, Hûzistan; Avrupa kıt'asında Dağıstan ve Kuzey Kafkasya fethedildi. 696.737 km² büyüklüğündeki Lehistan (Polonya) krallığı himâyeye alındı ki, asıl Lehistan'dan başka Litvanya büyük-dukalığını, yâni Litvanya, Beyaz Rusya ve Doğu Ukrayna'yı içine alıyordu. Keza 3.051.699 km² kadar bir büyüklük arzeden Fas imparatorluğu da himâyeye alındı. Kenya, Tanganyika, Mozambik kıyıları, Zengibar adaları, Doğu Sudan'da bazı ülkeler, keza Türk himâye veya hâkimiyetine girdi. Bu sûretle devletin büyüklüğü Asya'da 4.815.832 km²'yi, Avrupa'da 2.848.940 km²'yi (Lehistan hâriç 2.152.003 km²), Afrika'da 12.237.419 km²'yi (Fas hâriç 9.185.720 km²) buldu. 3 kıt'adaki toplam 19.902.191 km² (Fas imparatorluğu ile Lehistan krallığı-Litvanya büyük-dukalığı hâriç 16.153.555 km²) tutmaktadır. Bu, Osmanlı devletinin âzamî genişliğini, aynı anda elde tutulan en geniş sınırı teşkil eder. Fakat Osmanlı Türkleri'nin şu veya bu devirde ellerinde tuttukları veya himâyelerini kabûl ettirdikleri ülkelerin hepsi bu sınırların içine girmemektedir. Bu sınırlar dışında kalıp da Osmanlılar'ın şu veya bu devirde ellerinde tuttukları veya himâye ettikleri yerler şöyledir :

Afrika'da Yavuz devrinde fethedilen Nubya ve Kassala eyâletleri dışında kalan Doğu Sudan (1.245.663 km²) ve Uganda (243.382 km²) ki, her ikisi de Sultan Aziz devrinde, XIX. asır ortalarında Türkiye himâyesine girmiştir ve Kanarya Adaları'nın en doğudaki adası Lanzarote ile Maderia'nın bir kısmı (1.000 km²);

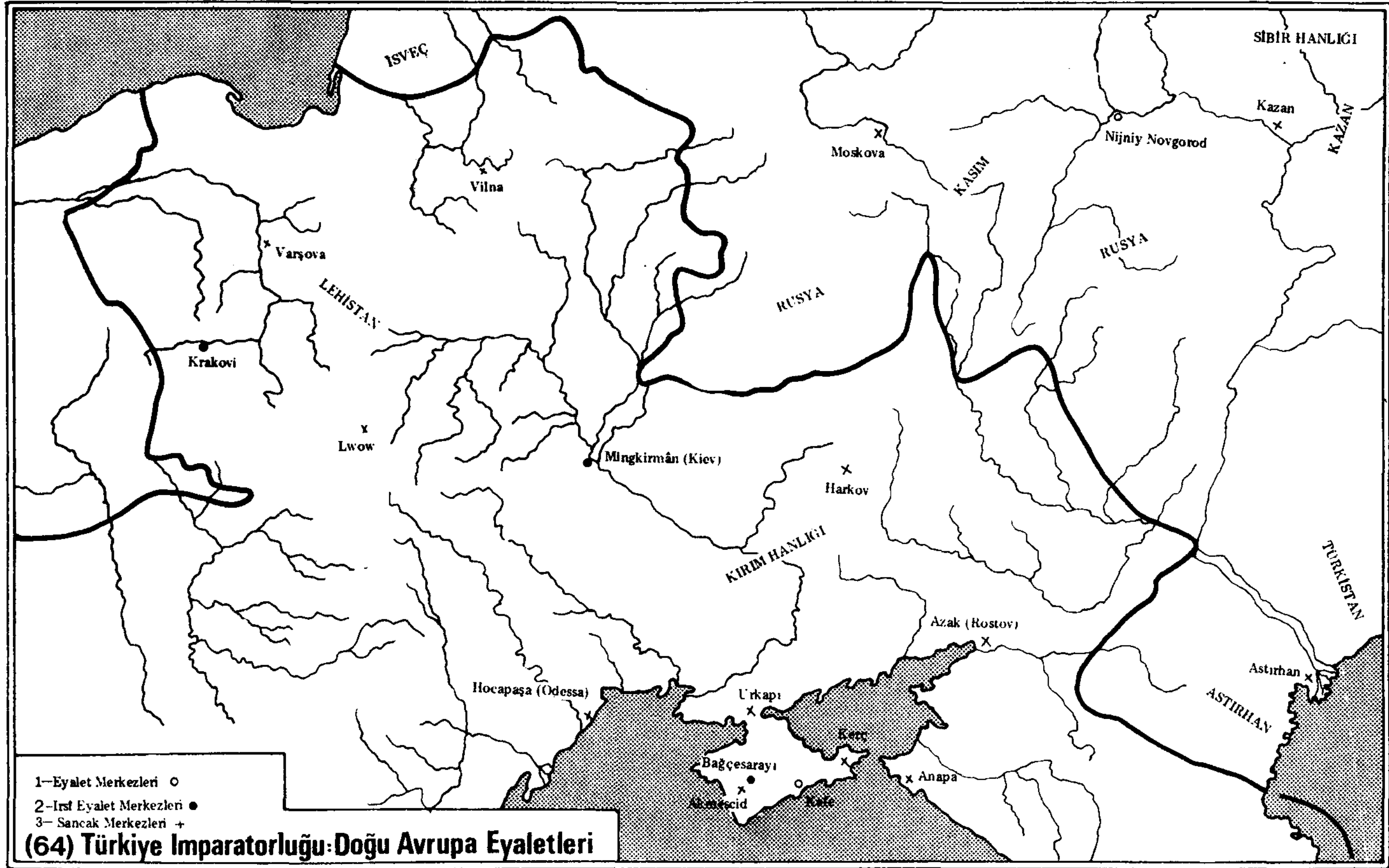
Asya'da gene Sultan Aziz devrinde Türkiye'ye tâbî olan Doğu Türkistan'ın bir kısmı (800.000 km²), ayrıca İran'da Hamse ve Hemedân eyâletleri ile Geylân eyâletinin üçte biri (63.453 km²), Isfahân, Yezd, Kazvîn, Rey (Tahran) eyâletlerinden parçalar (50.000 km²); Avrupa'da İtalya'da ve Fransa'da Otranto, Korsika adası, Elba adası, Gozo adası, kısmen Malta adası, Reggio, Messina, Toulon, Nice gibi çeşitli limanlar (hepsi 17.722 km²), Balear adalarının bir kısmı ve İspanya kıyılarında bâzı yerler (5.000 km², uzun yıllar Türkiye'ye tâbî olan Endülüs Dağları'nı saymıyoruz), Avusturya'da bâzı yerler (Stirya, Carintia eyâletleri, Liechtenstein ve başka yerler, hepsi 30.000 km²), Rusya'da Gorky, Moskova eyâletlerinden ve diğer eyâletlerden parçalar (300.000 km²) ve Kazan, Astırhan, Çuvaşistan (320.000 km²), İngiltere, İrlanda, İzlanda adalarında bâzı liman ve küçük adalar (3.000 km²). Bunların kıt'alara bölünüp toplanması şöyledir: Afrika 1.490.045 km², Asya 913.453 km² ve Avrupa 685.722 km². Bunları III. Murad devrindeki en geniş sınırlara katarsak, Osmanlılar'ın şu veya bu zamanda Afrika'da 13.727.464, Asya'da 5.729.285, Avrupa'da 3.543.662 km² ve cem'an 22.991.411, takriben 23 milyon km² tutan ülkelerde hüküm sürdükleri anlaşılır. Tabiî bu yerler arasında asırlarca, hattâ 6 asırdan fazla Osmanlılar'ın elinde kalan ülkeler olduğu gibi, çok kısa müddet, birkaç yıl, ay, hattâ hafta ellerinde kalan yerler de mevcuttur. Gene de akıncıların ve korsanların eriştikleri bütün yerler bu hesâba dâhil değildir. Verdiğimiz yüzölçümü rakkamları, bâzı ülkeler için tastamam gerçeğe uymakta, bâzı ülkeler için az veya çok takribî olmaktadır. Fakat bu vaziyet, neticeye, yâni toplamlara te'sîr edecek ehemmiyette değildir.

III. Murâd'ın ölümünden 2 yıl sonra yazılan Farsça *Şeref-Nâme*'de, bu hükümdârın 1.000 fersah X 600 küsur fersah uzunluk ve genişlikte ülkelere hükmettiğini, dünyanın fânî olduğunu, böylesine bir cihan hükümdârının sonunda Allah'ın takdîri ve rahmeti ile 3 arşından fazla olmıyan bir toprak parçası ile iktifâ ettiğini yazar (bir fersah = 6.232,2 metredir; şu hâlde Osmanlı devleti 1595'e doğru 6.240 X 3.740 km. = 23.337.600 km² olarak tavsîf ediliyor).

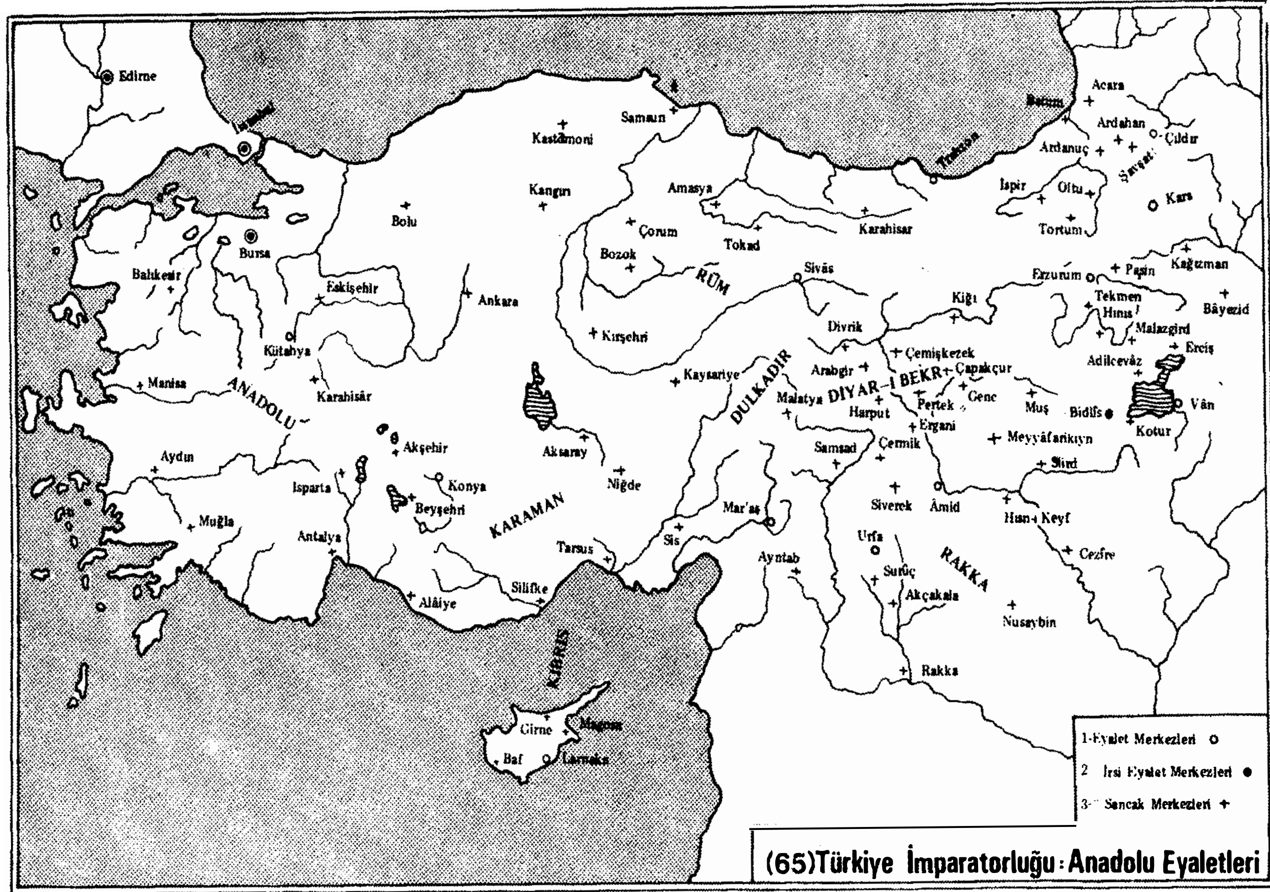

(62)Türkiye İmparatorluğu'nun en geniş şekli
(Umumi Görünüş) (XVI. ASIR SONLARI)
1— Türkiye İmparatorluğu'nun Taht Şehirleri
2— Eyalet (Beylerbeylik) Merkezleri
3— İrsî Eyalet Merkezleri
4— Türk Himayesindeki Devletlerin Merkezleri
İNGİLTERE
RUSYA
LEHİSTAN
ALMANYA
FRANSA
İSPANYA
VENEDİK
Karakovi
Mingkirman
Suçava
Temeşvar
Eğri
Targovişte
Kefe
Budin
Bağçesaray
Silistre
Saray
Sofya
Edirne
İstanbul
Erdel
Belgrad
Gelibolu
Bursa
Kütahya
Konya
Trabzon
Çıldır
Gori
Tiflis
Kars
Gence
Erzurum
Revân
Sivas
Bidlis
Vân
Mar'aş
Âmid
Tebriz
Urfa
Zur
Haleb
Musul
Hemedân
İRAN
TÜRKİSTAN
HİNDİSTAN
Bağdâd
Trablusşâm
Şâm
Haviza
Basra
Cezâyir
Tûnus
Merrâkeş
FAS
Trâblusgarb
Kaahire
Hufûf
Maskat
Mekke
San'â
Massava
Niani
Gao
Kağaa
Massenya
Faşer
Harar

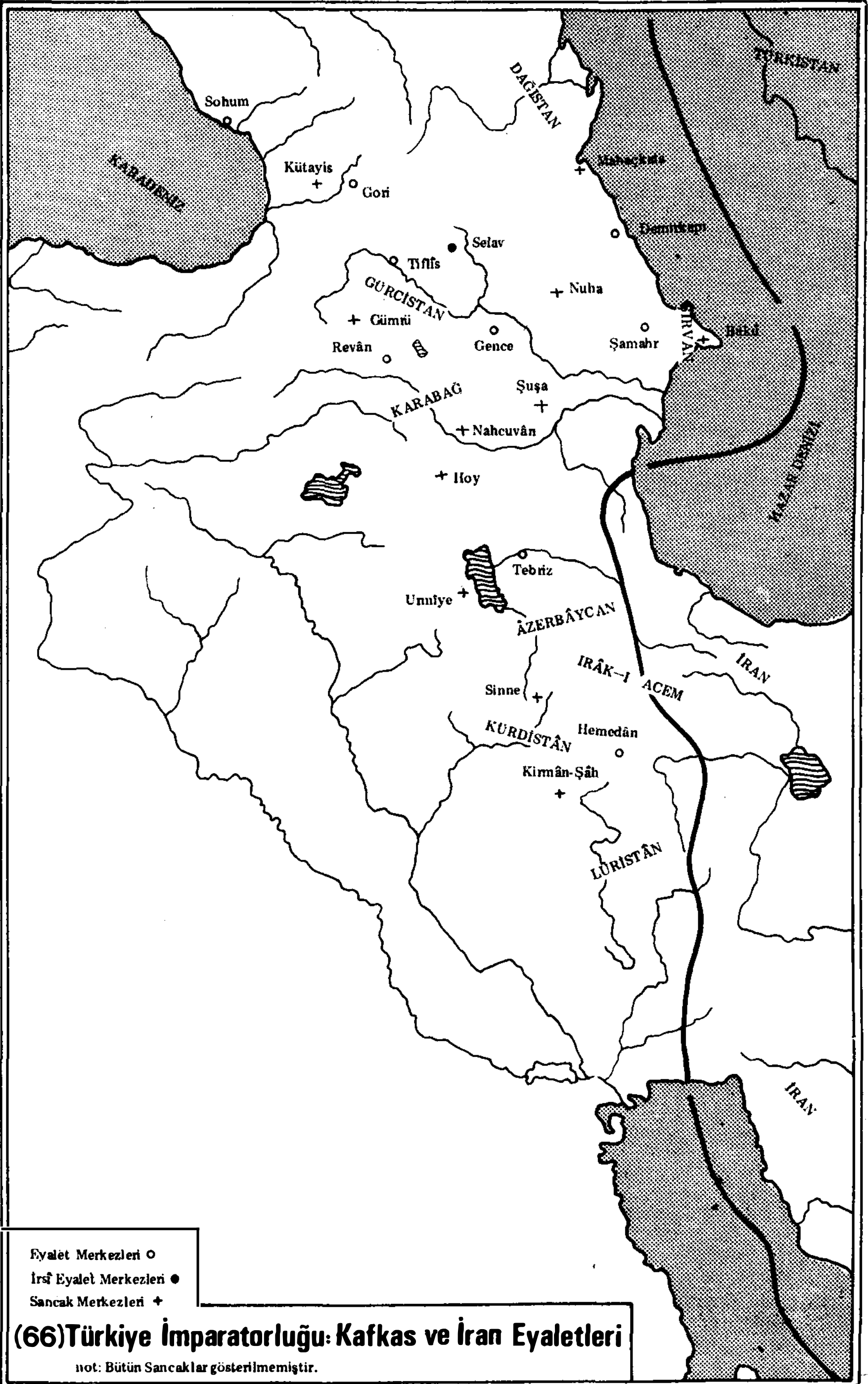
(63) Türkiye İmparatorluğu: Balkan Eyaletleri

(64) Türkiye Imparatorluğu: Doğu Avrupa Eyaletleri

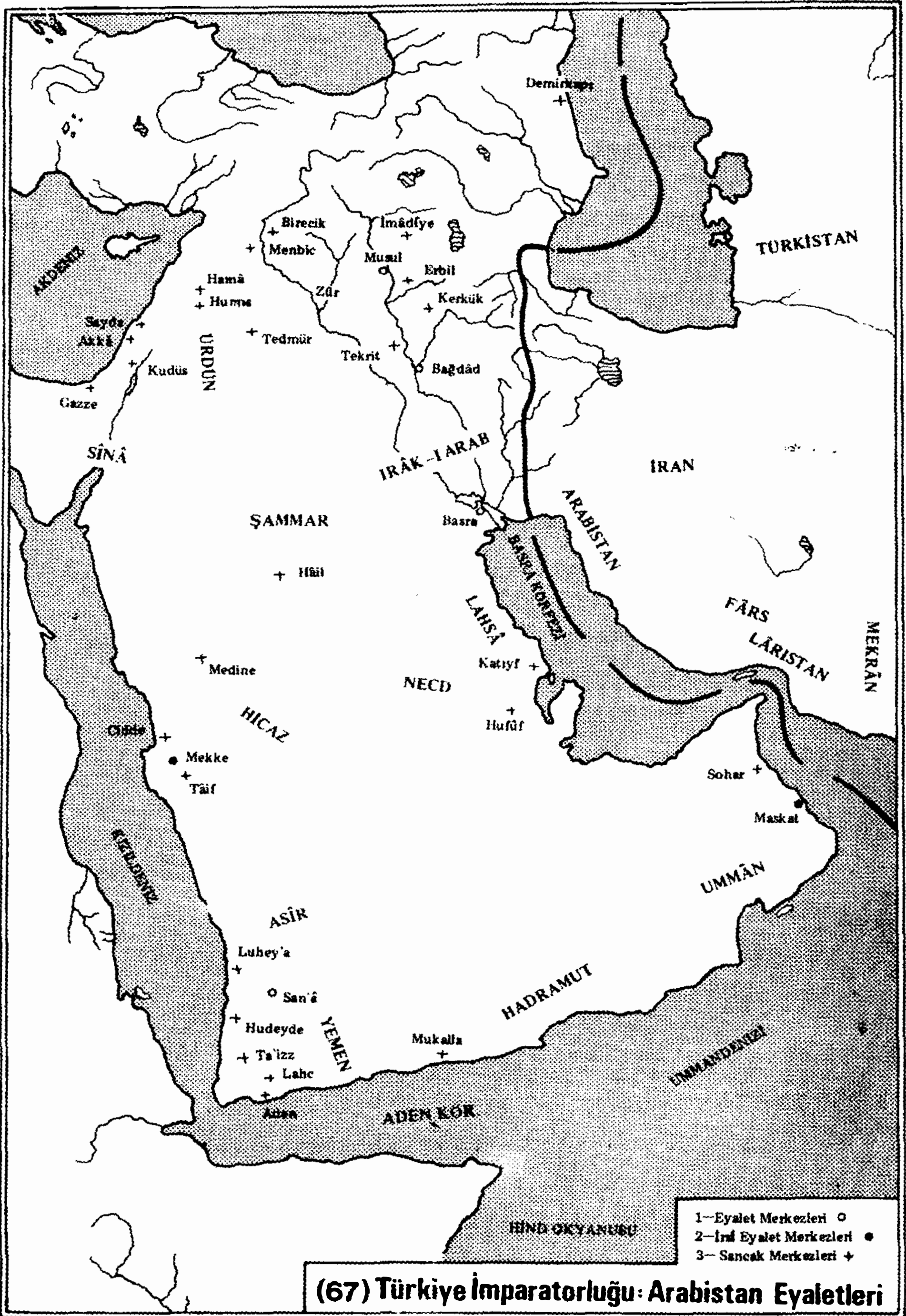

(65)Türkiye İmparatorluğu : Anadolu Eyaletleri

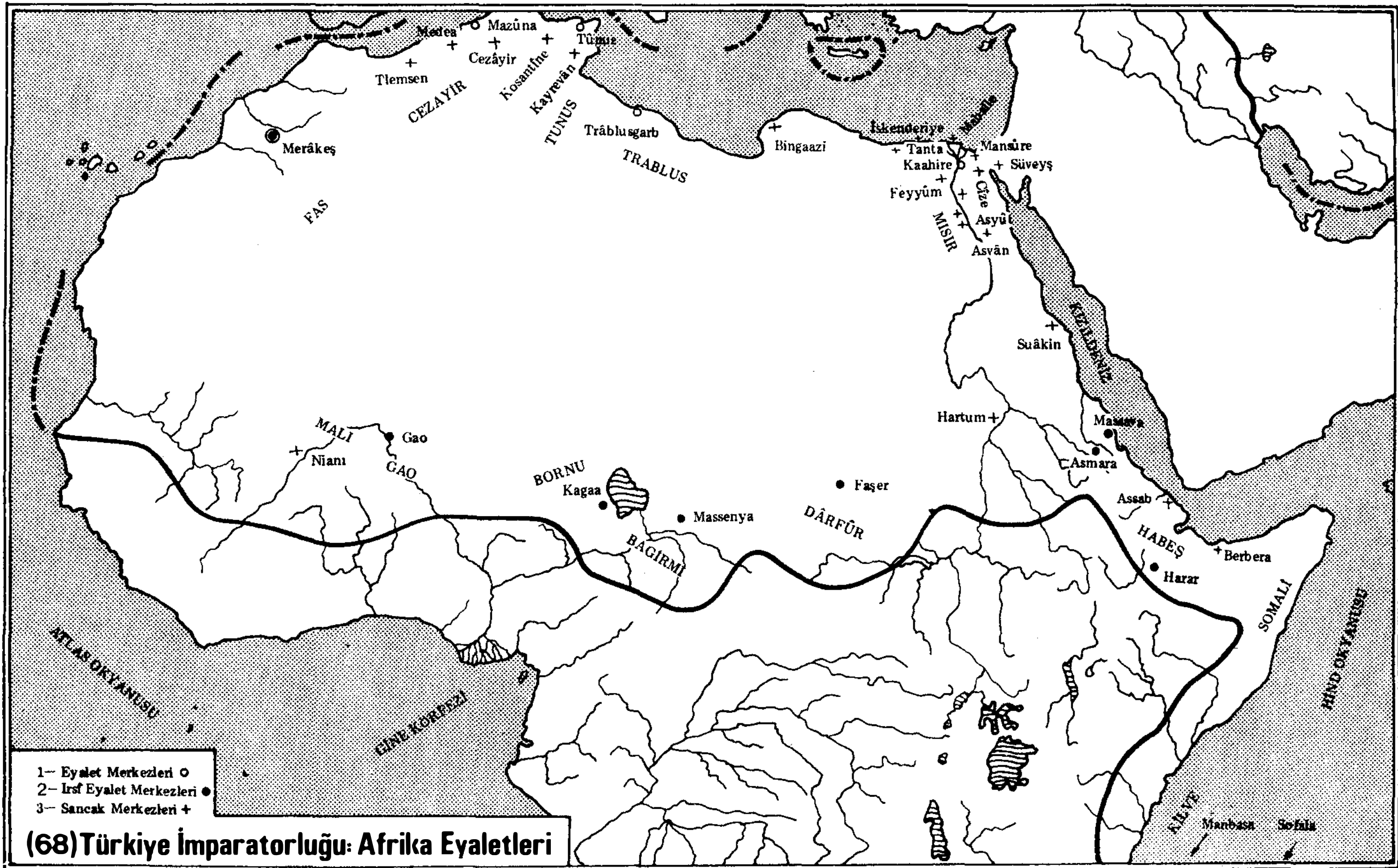

(66)Türkiye İmparatorluğu: Kafkas ve İran Eyaletleri

not: Bütün Sancaklar gösterilmemiştir.

(67) Türkiye İmparatorluğu: Arabistan Eyaletleri

(68) Türkiye İmparatorluğu: Afrika Eyaletleri

VIII

1592'DE DÜNYÂ DEVLETLERİNİN UMÛMÎ SİYASÎ TABLOSU

DÜNYA devletlerinin umumî siyâsî manzarasını 1592 yılına göre tesbit ediyoruz. Bu yıl, Türkiye'nin toprak bakımından en büyük genişlik gösterdiği yıldır. 1592'de Lehistan, Türk imparatorluğu himâyesinden ayrılmıştır. Esâsen 1592'den itibâren Türk Osmanlı devleti, içte mühim buhranlara doğru gitmektedir. Böylece Kaanûnî Sultan Süleymân'ın ölümünden 26 yıl sonra İmparatorluk âzamî genişliğine kavuşmuş ve bu genişliği kaybetmeye başlamıştır. Aşağıda verdiğimiz rakamlar, hele Avrupa dışı ülkeler için, tabiatiyle hayli tahmine dayanmaktadır. Yoksa ciddî nüfus sayımları, ancak XIX. asırda başlamıştır ve bugün (1978) dahi birçok ülkelerde (İran, Afganistan, Çin, Habeşistan vs.) tarih boyunca hiçbir nüfus sayımı yapılmamıştır. Aşağıda Asya kıt'ası dışında nüfusu 50.000'i geçen, daha doğrusu geçtiği tahmin edilen bütün şehirleri gösterdik. Asya kıt'ası için böyle bir imkân bulamadık. Çünki bu hususta yapılabilecek bir tahminin dayanacağı doneler hem çok azdır, hem de Asya'da bu çağda, Avrupa'dakilerle kıyas kabûl etmiyecek kadar kalabalık yüzlerce şehir vardır. Bugün (1978) için bile Çin'deki nüfusu 100.000'i geçen şehirlerin bir listesi elimizde değildir. Onun için aynı şeyi 1586 yılı için yapamamamız, mâzur görülebilir.

VI. kitabımızın sonunda, 1520-1566 yıllarında dünyada «büyük devlet» sayılan hükûmetlerin hükümdarları için bir liste vermiştik. Şimdi aşağıda, 1566-1600 yılları için aynı şeyi yapıyoruz. Yalnız «büyük devlet=grande puissance» mahiyetindeki devletleri nazarı itibara aldığımız unutulmamalıdır. Verdiğimiz rakamlar, 1586-1600 yıllarına ait tahminî rakamlardır. Fakat devlet sınırları için, 1592 yılı esas alınmıştır. Bu yılda büyük devlet sıfatını taşıyan dünya devletleri, güç ve ehemmiyet sırasiyle şunlardır :

Türkiye
İran
Hindistan
Cin

İspanya
Almanya
Fransa
İngiltere
Türkistan
Güney Hindistan
Venedik
Rusya

Bu 12 devlet dışında Lehistan (Polonya) ile Fas da büyük devlet mahiyetindedir. Fakat bu iki devlet, 1592'de Türkiye imparatorluğuna bağlı olup, tam istiklâllerini kaybetmişlerdi.

Türkiye ve en büyük Hıristiyan devleti olan İspanya, büyüklüklerinin zirvesindedirler ve önce hafif, sonraki asırlarda hızlı bir inhitâta nâmzet bulunmaktadırlar. İran Türk imparatorluğu, dünya devletleri arasında Türkiye'den sonra 2. gelmektedir ve Büyük Şâh Abbas devrinde, hafif de olsa yükselmesine devam etmektedir. Hindistan Türk imparatorluğuna (Timuroğulları) gelince, bu devlet, büyük bir azimle Hind kıt'asının birliğini yapmaya çalışmaktadır (XVII. asrın sonlarına doğru bunu başarır) ve yükselme hızı, İran'ınkinden çok daha fazladır. Nitekim XVII. asrın ortalarında İran'ı 3.'lüğe düşürüp dünyanın 2. devleti olacaktır. Çin, Uzak-Doğu'nun rakîbsiz büyük devletidir. Almanya, duraklama devresindedir. Henüz Fransa ve İsveç'ten büyük darbeler yememiştir. Fransa ile İngiltere, yükselme çağındadırlar. Asrın sonlarında Fransa'da IV. Henri, İngiltere'de I. Elizabeth, devletlerini Avrupa'nın gerçekten mühim siyâsî teşekkülleri hâline yükseltmişlerdir. İspanya'nın bu iki devlete karşı nisbetsiz olan üstünlüğü, gittikçe muvâzene bulmaktadır. İngiltere ve Fransa, deniz güclerini arttırma ve sömürge edinme yolundadırlar. Venedik, hafif de olsa inhitata devam etmektedir. Kıbrıs'ı kaybettikten sonra bütün gücüyle Girit'e sarılmıştır. XV. asrın ortalarında en güclü ve zengin Hıristiyan devleti olan Venedik Cumhuriyeti, bu durumunu iyiden iyiye kaybetmiş durumdadır, fakat daha 1715'e kadar büyük devletler arasındaki yerini koruyacaktır. Rusya, hafif bir yükselme devresindedir ve Kuzey Asya'da, Sibirya'da yayılmaya çalışmaktadır. Henüz Baltık Denizi'ne, hele Karadeniz'e çıkmak ümidi yoktur, fakat Hazar Denizi'nin kuzeyine (Astırhan) erişmiş ve Volga havzasını hükmü altında birleştirmiştir. IV. İvan'dan sonra, uzun sürecek bir kargaşalık devresine girmiştir. Güney Hindistan devletleri içinde Âdilşah Türk imparatorluğu, büyük zenginliğine rağmen, kuzeyden Timuroğulları'ndan gelecek dar-

belere karşı fazla dayanıklı görünmemektedir. Türkistan imparatorluğu (Doğu Türk Hâkanlığı), Abdullah Hân'la, son parlak devresini yaşamaktadır. 1599'da ilk defa olarak büyük devletler arasından ebediyyen çıkan, sınırları daralan, parçalanan, büyük bir medenî inhitat devresine giren Doğu Türk Hâkanlığı, bir kara devleti olmanın bütün mahrumiyetlerini duymaktadır. Lehistan, büyük bir kara devletidir. 1592'de Türkiye ile tâbilik-metbûluk bağını koparmış ve İsveç krallığı ile birleşmiştir. Fas (Mağrib-i Aksâ) Arab imparatorluğu, Kuzeybatı Afrika'nın mühim kısmını elinde tutmaktadır, fiilen olmasa bile hukukan Türkiye'ye bağlıdır. Portekiz, 1578 Türk darbesinden az sonra İspanya'ya katılmış ve büyük devletler arasından ebediyyen silinmiştir.

1. TÜRKİYE İMPARATORLUGU (Başkenti : Istanbul) :
Devrin hükümdarları : II. Selim (1566-1574), oğlu III. Murad (1574-1595), bunun oğlu III. Mehmed (1595-1603).
Yüzölçümü : 19.902.000 km²
Nüfusu : 100.000.000

Avrupa'da 2.849.000 km² (bunun 697.000 km²'si Lehistan Krallığı), Asya'da 4.816.000 km², Afrika'da 12.237.000 km² (bunun 3.052.000 km²'si Fas İmparatorluğu). İmparatorluğun kapladığı sâhalar için III. Murad devrinin sonuna bakınız.

Türkiye'nin Avrupa ve Afrika'daki büyük şehirleri : Istanbul 1.200.000, Kahire 750.000, Fas 275.000 (Fas'ta), Cezâyir 200.000, Edirne 200.000, Tunus 150.000, İskenderiye 125.000, Budin 120.000, Krakovi 120.000 (Lehistan'da), Belgrad 110.000, Merrâkeş 90.000 (Fas'ta), Akmescid 85.000, Miknâse 80.000 (Fas'ta), Bosnasarayı 80.000, Bağçesarayı 70.000, Bükreş 60.000, Selânik 60.000, Varşova 60.000 (Lehistan'da), takriben 50.000 civarında nüfuslu şehirler : Eğri (1596'da fethedilmiştir), Kefe, İstolni-Belgrad, Yaş, Keyrevân, Kanije, Peç, Filibe, Silistre, Sofya, Suçava, Targovişte, Tımışvar, Babadağı (Türkiye'nin Asya şehirleri bu listeye alınmamıştır). Istanbul, dünyanın en kalabalık şehri idi.

Devrin Fas Sultanları : Sâ'dî Şerîfleri hânedânından I. Abdullah (1557-1574), oğlu III. Muhammed (1574-1576), I. Abdullah'ın kardeşi I. Abdülmelik (1576-1578) (bu hükümdarla berâber imparatorlukta Osmanlı himâyesi başlar), bunun kardeşi II. Ahmed (1578-1603).

Devrin Lehistan Kralları : II. Sigismund (1548-1572) (Yagellon hânedânı), Henri (1572-1574) (Capet-Valois hânedânı), Stephan

(1574-1586) (Bathory hânedânı), III. Sigismund (1586-1632) (İsveç kralı : 1592-1604) (Vasa hânedânı).
Türkiye'nin bu devirde 100 milyon olarak tahmin ettiğimiz nüfusunun 9 milyonunu Fas, 7 milyonunu Lehistan teşkil etmektedir. Fas, aynı adı taşıyan ülkeden başka, bugünki Moritanya, Mali, Senegal, İspanyol Sahrâsı'nı da içine alıyordu. Lehistan Krallığı ise, 1939 sınırlarıyla Lehistan'ı, Litvanya'yı, Beyaz Rusya'yı, Danzig'i, Doğu Prusya'yı ihtiva ediyordu. Lehistan ve Fas devletleri dışında Osmanlı imparatorluğunun 1600 yıllarına doğru nüfusunu 84 milyon tahmin ediyoruz. Bir müddet sonra kaybedilen Kafkasya ve Batı İran, bu 84 milyonun içindedir.

2. İRAN TÜRK SAFEVÎ İMPARATORLUĞU (Kazvin, 1587'den sonra Isfahân) :
I. Tahmasb (1524-1576), oğlu II. İsmail (1576-1577), bunun kardeşi Muhammed Hudâbende (1577-1587), bunun oğlu I. Abbas (1587-1628).
Yüzölçümü : 1.621.000 km²
Nüfusu : 15.000.000
Yukarıda verilen rakkamlar, Türkiye'ye kaptırılan Batı İran'la Kafkasya'yı içine almamakta, Batı Afganistan'ı almaktadır. I. Abbas, XVII. asır başlarında Batı İran'la Kafkasya'yı Türkiye'den geri alacak ve imparatorluk bu sûretle hayli büyüyecektir.

3. HİNDİSTAN TÜRK İMPARATORLUGU (TİMUROGULLARI) (Agra) :
I. Şâh Ekber (1556-1605) (Hümâyûn Şâh'ın oğlu ve Bâbur Şâh'ın torunu).
Yüzölçümü : 3.674.000 km²
Nüfusu : 120.000.000
Bugünki Pâkistan, Doğu Afganistan, Nepal ve 20° arzına kadar Hindistan.

4. ÇİN İMPARATORLUGU (Pekin) :
Ming hânedânından Çia-Çing (Şih-Tsung) (1521-1566), oğlu Çing (1566-1573), bunun oğlu Wan-li (Şen-Tsung) (1573-1619).
Yüzölçümü : 12.268.000 km²
Nüfusu : 80.000.000
Çin'den başka tâbî Mançurya, tâbî Kore, tâbî Tibet, Formoza, Sahalin, Güneydoğu Sibirya, tâbiiyet yoluyla Büyük Moğolistan (İç Moğolistan, Dış Moğolistan, Buryatistan vs. ki, Cengizliler'in Budist olan dallarının elindeydi).

5. TÜRKİSTAN İMPARATORLUGU (DOĞU TÜRK HÂKANLIGI) (Semerkand) :

Cengizliler'in Cuci Ulusu'ndan Şeybânî (Şıban) hânedânından İskender Hân (1561-1583), oğlu II. Abdullah Hân (1583-1598), bunun oğlu Abdülmü'min Hân (1598-1599), İskender Hân'ın yeğeni II. Pîr-Muhammed Hân (1599), Cuci Ulusu'nun Cânîler (Astırhan Hânları) hânedânından Bâkıy-Muhammed Hân (1599-1605).
Yüzölçümü : 5.513.000 km²
Nüfusu : 12.000.000

Batı Türkistan, Güney Türkistan ve Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Aslında Şeybânîler'den ayrı olan Doğu Türkistan'daki Çağatay Hânlığı ile Harzem'deki Hıyve Hânlığı da yukarıdaki hesâba dâhil edilmiştir.

6. GÜNEY HİNDİSTAN TÜRK İMPARATORLUGU (Â'DİLŞAHLAR) (Bîcâpûr) :

Gûyâ II. Sultan Murad'dan inen I. Ali Âdil-Şâh (1557-1579), yeğeni II. İbrahim Âdil-Şâh (1579-1626).
Yüzölçümü : 453.000 km²
Nüfusu : 22.000.000
Trivankur ve Madras'taki tâbî Hindû devletleri, yukarıdaki hesaba dâhildir. Devletin yayıldığı arazi için, ilgili ciltteki (II, 156) Güney Hindistan bahsine ve haritalara bk.

7. İSPANYA KRALLIGI (Toledo, sonra Madrid) :

Habsburglar'dan II. Felipe (1556-1598) ve oğlu III. Felipe (1598-1621).
Yüzölçümü : 24.575.000 km²
Nüfusu : 33.000.000

Türkiye'den geniş topraklara mâlik tek devlet olan İspanya, nüfus bakımından, Türkiye ve öbür büyük Asya devletlerinden geridedir. Bu tarihte Portekiz krallığı, bütün sömürgeleriyle berâber İspanya'ya dâhildir. Devlet, bugünki sınırlarla aşağı yukarı şu toprakları içine almaktadır : İspanya, Portekiz ve adaları, Roussillon, İki-Sicilya (Sicilya ve Napoli krallıkları), Sardunya, Franche-Comté, Artois, Belçika (Liège hâriç), Lüksenburg, Holanda, Milano (Avrupa toprakları : 825.000 km², 19.000.000 nüfus), Asya'da Filipinler, Portekizliler'e ait 3 Hindistan limanı, Afrika'da Kanarya Adaları, Presidios, Oran, Gine Adaları, St. Helena, Yeşilbu-

run Adaları, bütün Güney Amerika (Portekiz'e ait Brezilya dâhil), Kuzey Amerika'da Meksika, Florida, Kaliforniya, Teksas, Orta Amerika, Antil Adaları.
Büyük şehirler : Napoli 270.000, Lizbon 210.000, Milano 200.000, Amsterdam 190.000, Salamanca 165.000, Madrid 150.000, Burgos 100.000, Anvers 90.000, Palermo 85.000, Granada 80.000, Mexico 80.000, Toledo 75.000, Gand 60.000, Bruges 50.000, Brüksel 50.000, Oran 50.000, Valladolid 50.000.

8. ALMANYA İMPARATORLUGU (Viyana) :

İspanya gibi Habsburglar'dan I. Ferdinand (1556-1564), oğlu II. Maximilian (1564-1576), bunun oğlu II. Rudolf (1576-1612).
Yüzölçümü : 659.000 km²
Nüfusu : 17.500.000
Büyük şehirleri : Viyana 130.000, Hamburg 80.000, Berlin 50.000, Graz 50.000, Linz 50.000, Prag 50.000.

Almanya, 500 kadar devletçikten müteşekkil bir federasyondu. Doğrudan doğruya İmparator'un hükmü altında bulunan topraklar Avusturya arşidukalığı ve dukalıkları, Bohemya krallığı (Moravya, Silezya dâhil), Slovakya, Kuzeydoğu İtalya idi, Salzburg ayrı bir devletti. Bu doğrudan doğruya İmparator'a ait toprakların toplamı, 259.000 km² olup, nüfusu 6,5 milyonu geçiyordu. Geri kalan Almanya'da yüzlerce devletçik bulunuyordu. Bunlar, tâbiiyet yoluyla imparatora bağlı idiler. Bu devletlerin en mühimleri 4 elektörlük ve 12 dukalıktı. Krallıktan küçük, büyük-dukalıktan büyük olan 4 elektörlük ve merkezleri şunlardı : Brandenburg (Berlin), Bavyera (Ratisbon=Regensburg), Saksonya (Dresden) ve Palatina (Mannheim). 12 dukalık : Wurtemberg (Stuttgart), Meklemburg (Schwerin), Luneburg (Luneburg), Brunswick (Brunswick), Lothringen (Lorraine) (Nancy), Holstein (Gottorp), Lauenburg (Lauenburg), Sachsen-Weimar (Weimar), Berg (Solingen) Juliers (Juliers), Sulzbach (Sulzbach), Neuburg (Neuburg). Dinî devletlerden şu 4 başpiskoposluk mühimdi ve bunların ilk üçü elektör seviyesinde ve hukukunda idiler : Kolonya, Mainz, Trier ve Salzburg (Avusturya'da). Diğer devletler arasında şunları saymak mümkindir : Liège (Belçika'da), Basel (İsviçre'de), Spire, Osnabrück, Paderborn, Worms, Strasburg (Alsace'da), Eicsfeld, Wurzburg, Augsburg, Bamberg, Eichstoedt, Freisingen, Passau, Donaustauf, Trente piskoposlukları (dinî devletler), Baden markiliği, Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt landgravlıkları, Nassau, Anhalt, Hohenzollern-Sigmaringen, Hohenzol-

lern-Hechingen, Anspach, Bayreuth prenslikleri, Mark (Altena), Ysenburg, Mansfeld, Bentheim, Solms, Schwardzenburg, Oldenburg, Ost-Frise, Lippe, Waldeck, Reuss-Schleiz, Schwarzburg-Sond., Schwarzburg-Rud., Sayn, Fürstenberg, Honau-Lichtenberg, Hohenlohe, Hohenstein, Rothenfels, Waldburg, Sponheim kontlukları, Weingarten, Ochsenhausen, Zwiefalten, Marchtal, Brix, Frisburg, Ellwangen manastırları (abbaye, dinî devletçik), Nurnberg, Hamburg, Bremen, Goslar, Strasburg, Aachen, Besançon (Fransa'da), Dortmund, Lippstadt, Wetzlar, Haguenau, Frankfurt, Offeld, Zell, Isny, Memmingen, Biberach, Stockach, Rottweil, Reutlingen, Ulm, Gmünd, Hall, Rothenburg, Fürth, Schweinfurt, Friedberg, Wetzlar, Kolonya, Worms, Kaufbeuren, Augsburg serbest şehirleri (bunlar cumhuriyettir). Bâzı devletçiklerin nüfusu birkaç yüz, hattâ 100'ün altında idi (Hindistan'daki devletçikler gibi).

9. FRANSA KRALLIGI (Paris) :

Capet-Valois-Angoulême hânedânından IX. Charles (1560-1574), kardeşi III. Henri (1574-1589), Capet-Bourbon hânedânından IV. Henri (1589-1610).
Yüzölçümü : 1.142.000 km²
Nüfusu : 15.000.000
Büyük şehirleri : Paris 450.000, Lyon 90.000, Marsilya 90.000, Nantes 50.000.
Paris'in nüfusu 1590'a doğru 200.000 iken, 1600'e doğru 450.000'e, I. François devrindeki nüfusuna çıkmıştır. Nüfus eksilip fazlalaşması, iç savaşlar ve IV. Henri'nin iç savaşlara nihâyet vermesiyle ilgilidir.
Asıl Fransa 469.000 km², Kanada sömürgeleri de 673.000. km² idi. Kanada deyince, bugünki ülkenin ancak Yeni İskoçya, Yeni Brunswick eyâletleri, Québec eyâletinin güneyi, Prens Edward Adaları, Saint-Pierre ve Miquelon adacıkları ile bir kısım Newfoundland kıyıları anlaşılmalıdır. Bütün bu geniş arazide yaşıyanların toplamı 100-150 bin arasında idi.
Fransa'nın Roussillon, Franche-Comté, Artois eyâletleri henüz İspanya'ya, Alsace ve Lorraine ise Almanya'ya aitti.

10. İNGİLTERE KRALLIGI (Londra) :

Tudor hânedânından I. Elizabeth (1558-1603).
Yüzölçümü : 347.000 km²
Nüfusu : 5.900.000

Büyük şehirleri : En büyük Hıristiyan şehri olan Londra 550.000, İrlanda'da Dublin 70.000, Bristol 50.000.
Krallık, İngiltere, Galler ve İrlanda'dan ibâretti, İskoçya ayrı krallıktı (1603'te birleşme olacaktır). İngiltere ve Galler'in nüfusu 4,1, İrlanda'nınki 1,8 milyondu. İrlanda'nın en büyük kısmı Katolik'ti. İngiltere, sömürge olarak Newfoundland adasının (Kanada) en büyük kısmını elinde tutuyor, Antiller'de de Trinidad'a sokulmak istiyordu.

11. VENEDİK CUMHURİYETİ (Venedik) :

XVI. asır doçları (cumhurbaşkanları) şunlardır : M. Barbarigo (1485-1501), L. Lorendano (1501-1521), A. Grimani (1521-1523), A. Gritti (1523-1539), C. Lando (1539-1545), F. Donado (1545-1553), M. A. Trevisani (1553-1554), F. Venieri (1554-1556), L. Priuli (1556-1567), Loredano (1567-1570), L. Mocenigo (1570-1577), S. Venieri (1577-1578), N. Da Ponte (1578-1585), L. Cicogna (1585-1606).
Yüzölçümü : 55.000 km²
Nüfusu : 3.800.000
Büyük şehirleri : Venedik 250.000, Verona 60.000, Brescia 50.000.
Devlet, Venedik eyâletinden başka, Doğu Lombardiya (Mantua hâriç), Dalmaçya, Korfu ve Girit'i içine alıyordu. 1570'te Kıbrıs'ı kaybetmişti.

12. RUSYA İMPARATORLUGU (Moskova) :

Çarlar : Rurik hânedânından IV. Müthiş İvan (1533-1584, çar = imparator : 1547, daha önce büyük-duka), I. Feodor (1584-1598), Türk aslından Godunov hânedânından I. Boris (1598-1605).
Yüzölçümü : 5.000.000 km²
Nüfusu : 7.000.000
Büyük şehri : Moskova 170.000
Urallar'ı doğuya doğru atlamış, Batı Sibirya'nın bir kısmını eline geçirmişti. Kuzey Denizi'ne iyiden iyiye, Hazar Denizi'ne çok az çıkmıştı. Henüz Baltık ve Karadeniz'den çok uzak bir kara devleti idi.

13. DİGER AVRUPA DEVLETLERİ :

İsveç Krallığı : 1.058.000 km², 2.550.000 nüfus, başkenti Stockholm (70.000). Büyük devletler arasına girmeye uğraşan krallık, Finlandiya, Karelya, Estonya, Letonya (Ösel adası hâriç)'yı da içine alıyordu; fakat asıl İsveç'in Gotland, Göteborg-Bohus, Hal-

land, Malmöhus, Kristianstad, Belbinge vilâyetleri, Danimarka'ya aitti.

Papalık : 45.000 km², 1.900.000 nüfus, başkenti Roma (110.000). Orta İtalya'yı içine alan bir Latin İtalyan devletiydi. Hem Tiren Denizi'ne, hem Adriyatik'e sâhili vardı. XVI. asrın papaları şunlardır: VI. Alexander (1492-1503), III. Pius (1503), II. Julius (1503-1513), X. Leo (1513-1521), VI. Adrianus (1521-1523), VII. Clemens (1523-1534), III. Paulus (1534-1549), III. Julius (1549-1555), II. Marcellus (1555), IV. Paulus (1555-1559), IV. Pius (1559-1565), V. Pius (Saint) (1565-1572), XIII. Gregorius (1572-1585), V. Sixtus (1585-1590), VII. Urbanus (1590), XIV. Gregorius (1590-1591), IX. Innocentius (1591), VIII. Clemens (1591-1605).

Savoie Dukalığı : 43.000 km², 1.700.000 nüfus, başkenti Torino 55.000. Bir İtalyan devleti olup, bugün Fransa'ya ait olan Savoie ve Nice'ten başka Piemonte'yi içine alıyordu. Büyümek istidadındaydı (XIX. asrın sonlarına doğru İtalyan birliğini, bu devlet ve hânedan yapacaktır).

Danimarka Krallığı : 559.000 km², 1.550.000 nüfus, başkenti Kopenhag 50.000. Norveç Krallığını, Güney İsveç'i, İzlanda'yı, Far Öer adalarını, Ösel adasını, Schleswig'i de içine alıyordu.

İsviçre Cumhuriyeti : 40.000 km², 1.300.000 nüfus. Nüfusu 50.000'i geçen hiçbir şehri yoktu. Bugünki devletten az daha küçüktü. XV. asır sonlarında Almanya'dan ayrılmıştı.

Toskana Büyük-Dukalığı : 21.000 km², 850.000 nüfus, başkenti Floransa 100.000. Bir İtalyan devleti idi.

Ceneviz Cumhuriyeti : 14.000 km², nüfusu 775.000, başkenti Genova 100.000. Ligurya ile Korsika'yı içine alan bir İtalyan devleti.

İskoçya Krallığı : 79.000 km², 750.000 nüfus, başkenti Edinburg 50.000, Glasgow 60.000, 1603'te bu krallığın başındaki Stuart hânedânı, İngiltere'nin de başına geçer ve iki krallık birleşir.

Modena Dukalığı : 6.000 km², 280.000 nüfus. Bir İtalyan devleti.

Parma Dukalığı : 4.000 km², 230.000 nüfus. Bir İtalyan devleti.

Ferrara Dukalığı : 2.630 km², 140.000 nüfus. Bir İtalyan devleti.

Malta : 316 km², 100.000 nüfus. Saint-Jean askerî tarikatine ait devlet.

Lucca Dukalığı : 1.500 km², 85.000 nüfus. Bir İtalyan devleti.

İtalya'da San Marino Cumhuriyeti (61 km². 4.000 nüfus), Fransa ile İtalya arasında Akdeniz kıyısında Monaco Prensliği (3 km², 4.000 nüfus), Fransa ile İspanya arasında Pireneler'de Andorra Katalan Prensliği (452 km², 1.000 nüfus).

14. DİGER AFRİKA DEVLETLERİ :

Habeşistan Krallığı : 1.000.000 km², 3.000.000 nüfus. Bol Müslüman ve Putperest tab'ası olmakla berâber bir Ortodoks/Yâkubî devleti. Henüz denizlere (Kızıldeniz ve Hind Okyanusu, Umman Denizi) çıkamamıştı.

Afrika'nın Mali-Çad-Nijerya sahasında birkaç Müslüman Zencî krallığı vardı. Fakat bunlar, fiilen olmasa bile ismen Fas veya Türkiye imparatorluklarının tâbii idiler. Onun için nüfus ve yüzölçümleri, Türkiye'ye katılmıştır. Bunların en mühimmi, Bornû krallığı idi. Daha güneye doğru olan bütün Orta ve Güney Afrika'da Putperest Zencîler yaşıyorlardı. Bunlar hemen hemen devlet derecesine yükselebilen hiçbir siyâsî teşekküle mâlik değillerdi. Beyazlar için tamâmen meçhûl olan bu ülkelerin büyüklüğü 13 milyon km²'yi geçiyordu. Bu topraklarda oldukça bol nüfus, 1600'e doğru 22 milyon kişi yaşadığı ileri sürülmektedir.

15. OKYANUSYA :

Bütün Okyanusya kıt'ası, yâni Avustralya, Yeni Gine, Yeni Zelanda, Havay adaları ve bütün küçük adalar, Beyazlar'a meçhuldü. Bu topraklarda devlet derecesine yükselmiş siyâsî teşekküller yoktu. Avustralya ve Yeni Gine yerlileri Zencî, asıl çoğunluğu teşkil eden diğer adalardaki yerliler Esmer ırklardandı. Yüzlerce ayrı dil konuşuyorlardı. 9 milyon km²'den büyük olan Okyanusya kıt'asında 1600'e doğru 2 milyon nüfus yaşadığı tahmin edilmektedir. Bunların içinde bir tek beyaz yoktu. Fakat Beyazlar, Asya ile Amerika arasında Pasifik'i geçmeye başlamışlardı. Bununla berâber güneye, asıl adaların toplu bulunduğu denizlere inemiyorlardı.

16. KUZEY AMERİKA :

Kuzey Amerika'nın bir kısmı Fransa, İngiltere, bilhassa İspanya'nın elinde bulunmakla berâber, 18 milyon km²'yi geçen büyük kısmı henüz Beyazlar için meçhul ülkelerdi. Bu topraklarda takriben 2,5 milyon Kızılderili yaşıyordu. Bu topraklar, bugünki A.B.D., Kanada, Alaska ve Grönland'dan ibârettir. Bugünki A.B.D.'nin ancak Florida, Texas ve Kaliforniya toprakları İspanyollar, Kanada'nın St. Lawrance kıyıları Fransızlar, Newfoundland İngiliz ve Fransızlar tarafından açılmıştı. Grönland'a Danimarkalı gemiciler uğruyorlardı. Buna mukabil Orta ve Güney Amerika'nın tamâmı İspanya'nın elindeydi. Ancak Amazon bölgesine henüz Beyazlar sokulamamışlardı.

17. DİGER ASYA DEVLETLERİ :

Japonya İmparatorluğu : 374.000 km², 14.000.000 nüfus.

Siyam Krallığı : 745.000 km², 3.900.000 nüfus (Siyam ve Laos).

Birmanya Krallığı : 678.000 km², 3.500.000 nüfus.

Annam Krallığı : 334.000 km², 4.400 nüfus.
Kamboç Krallığı : 181.000 km², 950.000 nüfus.
İndonezya-Malezya Devletleri : 1.600.000 km², 5.500.000 nüfus.
Yukarıda sayılan 5 Uzak Doğu devleti, Budist veya buna benzer Uzak Doğu dinlerine sâlikti. İndonezya-Malezya devletlerinin hemen hepsi ise Müslüman'laşmıştı. Kuzey Samatra'daki Açe sultanlığı, Türkiye'ye tâbî idi.
Kutb-Şahlar (Gülkende) : 295.000 km², 10.000.000 nüfus, Güney Hindistan'ın Âdil-Şahlar'dan sonraki en mühim Türk devleti idi. Hânedân Karakoyunlu imparatorluk hânedânından iniyordu. Güney Hindistan'ın diğer Müslüman devletleri : Nizâm-Şahlar (Ahmednagar) ve Berîd-Şahlar (Bîdar) : 200.000 km², 7.000.000 nüfus. İmâd-Şâhlar, 1572'de Timuroğulları'na katılmıştı. Gücerât imparatorluğu da gene bu yıllarda Timuroğulları tarafından ilhak edilmiş bulunuyordu.
Kuzey Asya'da, Sibirya'da, milyonlarca km² büyüklüğündeki topraklarda 1,5 milyon kadar insan yaşıyordu. Batı Sibirya'da Türk Sibir Hanlığı vardı. Orta ve Doğu Sibirya'da Samoyedler, Tunguzlar, Yakut Türkleri ve başka Ural-Altay kavimleri, kabîle hayâtı yaşıyorlardı. XVII. asrın başlarında Rusya, bütün bu geniş ve ıssız ülkeye hâkim olmaya başlıyacaktır. 1600'de dünyanın takribî nüfusu 548.000.000 idi. Bu nüfus, şu şekilde kıt'alara dağılıyordu : Asya : 350.000.000 (yüzde 63,6), Avrupa : 122.000.000 (yüzde 22,4), Afrika : 60.000.000 (yüzde 10,9), Kuzey Amerika : 9.500.000 (yüzde 1,8), Güney Amerika : 5.000.000 (yüzde 0,9) ve Okyanusya : 2.000.000 (yüzde 0,4).

N E T İ C E

XVII. ASRIN EŞİĞİNDE TÜRKİYE: ZİRVEYE ERİŞME VE SONRASI

XVII. asrın eşiğinde Türkiye'nin olduğu gibi bütün Türk'lüğün kaderi de çizilmişti. Küçük Türk devletlerini saymasak bile, 5 Türk imparatorluğu, dünya servet, kudret ve gücünün yarısından fazlasını elinde tutuyordu. XVI. asra bâzı batılı tarihçilerin «Türk Asrı» veya «Kaanûnî Süleyman Asrı» demeleri bu sebepledir. Bu 5 Türk imparatorluğu, ehemmiyet sıralarına göre Osmanoğulları'nın Türkiye imparatorluğu, Safevîler'in İran imparatorluğu, Timuroğulları'nın Hindistan imparatorluğu, Şeybanlılar'ın Türkistan imparatorluğu ve Âdil-Şahlar'ın Güney Hindistan imparatorluğu idi. Ayrıca birer krallık durumunda olan Kasım, Sibir, Kazak, Harzem, Çağatay hanlıkları ile Hindistan'daki birkaç Türk devleti de, önemli sahalar kaplıyordu. Bu Türk devletlerinin hemen hepsi zirvelerini bulmuşlardı. Yalnız Timuroğulları'nın Hindistan imparatorluğu daha gelişme hâlinde olup, zirvesini bir asır sonra bulacaktır.

İndonezya ile Kanarya Adaları, Gine Körfezi ile Moskova, Hazar Denizi ile Baltık Denizi arasında uzanan, Büyük Okyanus hâriç, dünyanın bütün büyük denizlerine çıkmış bir Türkiye imparatorluğunun kaderi ne olabilirdi? Fâtih'in emeli, Anadolu'da Fırat'ı, Rumeli'nde Tuna'yı tutmak, sonra Doğu Avrupa ve İtalya'ya yayılmaktı. Ancak Fâtih'ten sonra gelen hükümdarlar, Fırat ve Tuna'yı iyice tutabilmek için, bu akarsuların ötesindeki ülkelerin de fethedilmesini lüzumlu gördüler. Tuna ötesinde Macaristan ve Fırat ötesinde Doğu Anadolu ve Irak fethedildi. Akdeniz'de mutlak deniz üstünlüğü için Fâtih, İtalya'nın hiç olmazsa güneyini fethetmeyi kâfi görüyordu. Ondan sonra gelenler, bu iş için bütün Kuzey Afrika'nın fethinin gerektiğini anladılar. Kızıldeniz'le Atlantik arasındaki bütün Kuzey Afrika fethedildi. Kaanûnî'den sonra öyle bir durum hâsıl oldu ki, eldeki imparatorluğu uzun müddet tutabilmeyi sağlamak için, daha uzak teşebbüslere girişmek lüzumu kendini gösterdi ve daha uzak teşebbüslere girişildi. Ancak bu sefer de son fethedilen ülkeler nasıl elde tutulacaktı? Bunun için, bu ülkelerin de ötesinin fethi lâzımdı. Türkiye devleti öyle bir duruma geldi ve o derecede şişti ki, eldeki toprak-

ları uzun müddet muhafaza edebilmek için, belki çepeçevre dünyayı çevirmek îcâb edecekti. Tarihte böyle bir şey yapılamamış olduğuna göre imparatorluk, en dış ülkelerden başlamak üzere bir tasfiyeye gitmeye âdeta mahkûmdu. Ancak bu tasfiye nerede duracaktı? Henüz bugünki mânâda millet mefhumu teşekkül etmemişti. Hıristiyan ve Müslüman devletler, elde bulundurdukları, şu veya bu şekilde ele geçirdikleri ülkeleri, tabiî mülkleri ve halklarını da, hangi millet ve dinden olursa olsun tab'aları sayıyorlardı. Onun için XVII. asrın eşiğinde, hattâ sonraki asırlarda denemezdi ki, Türkiye, Türkler'le, hiç olmazsa Müslümanlar'la meskûn ülkeleri muhafaza edip gerisini bıraksın. Çünki Avrupa devletleri de gittikçe daha fazla Hıristiyan olmıyan ülkelere yayılıyorlardı. Böylece Türk imparatorluğunun ilk tasfiye emarelerinin göründüğü XVII. asrın eşiğinde, cihan siyâsetinin ana hatları ve hattâ birtakım alelâde tesâdüflerdir ki, şu veya bu noktada devletin gerilemesini hazırladı. Türkiye'nin istikbali için çok değerli olan ülkeler üzerinde ısrar edilmediği halde, az ehemmiyetli ülkelerin elde tutulması için bazan büyük fedakârlıklar göze alındı.

Cihan tarihinin bu müstesna imparatorluğunun tasfiyesi güç oldu. 3 asır Türkiye'nin düşmanları, imparatorluktan ülkeler koparmak için çalıştılar. Şu veya bu ülke, birçok defalar alınıp verildi. Ancak XVI. asrın mirası o derecede muazzamdı ki, Türkiye imparatorluğu 1876'da bile 13 milyon, 1908'de bile 9 milyon km^2'den büyük ülkeleri, doğrudan doğruya veya dolayısıyla elinde tutuyordu. Ancak 1918'de imparatorluk tamâmen dağıldı.

DÖRDÜNCÜ CİLDİN SONU